

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

3627

319660171

COBISS •

dušan biber

nacizem in nemci v jugoslaviji

D U Š A N B I B E R

NACIZEM IN NEMCI
V J U G O S L A V I J I
1933-1941

CANKARJEVA ZALOZBA
V LJUBLJANI 1966

*Ta razprava je plod raziskovalnega dela
v Institutu društvenih nauka v Beogradu*

3627

N. 9. VI. 1966 / 1/11

PREDGOVOR

Sodobna zgodovina in zlasti nacistično gibanje nemških narodnostnih manjšin med obema svetovnima vojnama in v času nemške okupacije v državah srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope že dolgo vzbuja živo zanimanje zgodovinarjev, politikov in tudi širše mednarodne javnosti. Sodobno zgodovinopisje je doslej posvečalo večjo pozornost zlasti sudetskim Nemcem in nemški manjšini na Poljskem, manj pa nemštvu v jugovzhodni Evropi. Zgodovina nemške manjšine v Jugoslaviji med obema svetovnima vojnama ter v času nemške okupacije vse doslej še ni bila sistematično znanstveno raziskana na osnovi dosegljivih jugoslovanskih, nemških in drugih virov. Maloštevilna jugoslovanska dela o tej problematiki, večinoma pisana na osnovi splošno znanih tez, so nekritično posplošena in ilustrirana zgolj s fragmenti v prvih povojnih letih dostopnih arhivskih fondov, nimajo širšega okvira ter so tako časovno kot teritorialno omejena. Za številna nemška povojna, predvsem publicistična dela pa je značilno, da z bolj ali manj odkrito politično tendenco na osnovi literature in nekritične uporabe razmeroma redkih tiskanih virov razpravljajo skoraj izključno o posledicah, ne obravnavajo pa in ne analizirajo vzrokov znanega zgodovinskega razvoja.

Ta praznina v jugoslovanskem in nemškem zgodovinopisju je toliko bolj občutna in težko razumljiva, ker imamo opravka z že zaključenim zgodovinskim procesom. Dandanes so na voljo že marsikateri dragoceni viri v jugoslovanskih in zlasti še v nemških arhivih, oz. arhivskih fondih nemškega porekla, še žive priče in udeleženci zgodovinskega dogajanja. Kljub določeni zgodovinski distanci je ta problematika še vedno v živem in svežem spominu mnogih sodobnikov; njihovih čustev in predsodkov še ni prekrila patina časa. Privlačna in zanimiva, vendar ne ravno lahka in hvaležna je zato naloga pred raziskovalcem, ko si v tišini znanstvenega kabineta prizadeva, da bi mirno in res nepristransko izluščil verodostojno podobo zgodovinskega dogajanja, analiziral njegove vzroke, cilje in motive, ločil legendo od stvarnosti ter nekdanja dnevna politična gesla soočil z zgodovinskimi dejstvi.

Raziskovalno delo na področju sodobne zgodovine, zlasti v naših današnjih razmerah, je združeno z velikimi težavami metodološkega, tehničnega in finančnega značaja. Raziskovalec mora odkrivati in se spoprijemati z velikansko, komaj pregledno količino gradiva v številnih, ne ravno vselej dobro urejenih in preglednih arhivih. Mnogokrat so potrebni tedni in meseci raziskovalnega dela, preden je mogoče ugotoviti, da iskanega gradiva v tem ali onem arhivskem fondu — ni. Zelo zamudno je pregledovanje kompletov dnevnega tiska in revij, stotin in stotin fasciklov dokumentov, ročno izpisovanje podatkov iz izredno dislociranih virov. Tudi potrebno literaturo je danes mogoče zbrati in proučiti šele po trdem raziskovalnem delu v številnih domačih in tujih knjižnicah. Razmeroma redki so primeri, ko uspe raziskovalcu odkriti več med seboj neodvisnih virov, ki z raznih zornih kotov poročajo o istem dogodku ali vprašanju. Kakor je na prvi pogled paradokсно, je vendar resnično dejstvo, da ima danes raziskovalec na voljo vse preveč in hkrati vse premalo virov. Nedvomno bodo zato kasnejše raziskave, ko bodo odkrite in dostopne še nove skupine virov, lahko dopolnile ali celo ovrgle marsikatero vprašanje in ugotovitev pričujoče razprave.

Danes še niso ustvarjeni vsi pogoji za pisanje sintetične zgodovine nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Sinteza bi morala zajeti in vsestransko raziskati to problematiko od naselitve pa do izselitve in pregona Nemcev ter upoštevati tako demografske, etnografske, pravne, kulturne in gospodarske kot tudi notranje in zunanjepolitične aspekte. Brez ustreznih monografij in zgodovinskih razprav o notranji in zunanji politiki Jugoslavije, o njeni manjšinski politiki in zakonodaji, prosvetni politiki in gospodarstvu, brez solidnih razprav o delovanju raznih ustanov v Avstriji, weimarski republiki in tretjem rajhu, ki so kakorkoli že usmerjale in vplivale na politično dejavnost nemške manjšine, si ni mogoče zamisliti niti poskusa take sinteze. Treba bi bilo temeljito in sistematično znanstveno raziskati okupacijski sistem na raznih področjih okupirane Jugoslavije med drugo svetovno vojno, pri tem pa proučiti vlogo, ki so jo pripadniki nemške manjšine imeli v okupatorjevih vojaških in policijskih enotah, v organih oblasti, v gospodarstvu itd. Ni torej treba še posebej dokazovati, da bi tako zastavljena in pojmovana naloga danes brez dvoma presegala ne samo moči posameznika, marveč tudi kolektiva avtorjev.

Težišče pričujoče razprave je zato na obdobju 1933—1941, ko je nacizem sistematično začel prodirati in zmagovati med nemško manjšino v predvojni Jugoslaviji, dokler je ni slednjič spremenil v bolj ali manj slep instrument svoje ekspanzionistične politike. Uvodni pregled zgodovine

vine jugoslovanskih Nemcev od naselitve pa do Hitlerjevega prihoda na oblast bralca predvsem uvaja v obravnavano problematiko, opozarja na vire in literaturo ter zato marsikatera vprašanja zgolj omenja in načenna, ne pa hkrati tudi nadrobneje raziše.

Razprava skuša na osnovi doslej doma in v tujini dosegljivih virov in literature čim bolj raziskati in osvetliti predvsem naslednja vprašanja:

1. pogoji, metode in rezultati nacifikacije nemške narodnostne manjšine v predvojni Jugoslaviji; odpor proti nacizmu v organizacijah te manjšine, raznih političnih strankah in med narodi Jugoslavije; nastanek, razvoj, metode in rezultati delovanja nemške pete kolone, oz. pripadnikov nemške manjšine;

2. manjšinska politika, stališča, motivi in ukrepi vlade ter področnih in drugih organov oblasti; stališča političnih strank do manjšinske problematike; vpliv notranje in zunanje-političnih faktorjev na vladno politiko do nemške manjšine ter njen kulturni in gospodarski položaj;

3. ukrepi, stališča in motivi politične dejavnosti raznih organov in ustanov nemške države in nacistične stranke med nemško manjšino v Jugoslaviji, ob upoštevanju zunanje-političnih interesov in notranjih trenj v tretjem rajhu;

4. problematika nemštva in nacističnega gibanja med jugoslovanskimi Nemci v luči meddržavnih in diplomatskih odnosov med kraljevino Jugoslavijo in tretjim rajhom;

5. pomen, vloga in dejavnost Nemcev v Sloveniji s posebnim ozirom na severno mejo in nemški most do Jadrana.

Obsežno gradivo je razporejeno po tematskih in regionalnih kriterijih ter ob upoštevanju naslednje periodizacije: 1. proglasitev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918; 2. nacistični prevzem oblasti v Nemčiji 1933. leta; 3. priključitev Avstrije k Nemčiji marca 1938; 4. začetek druge svetovne vojne 1. septembra 1939 in 5. aprilski zlom ter okupacija Jugoslavije 1941. leta. Razprava posveča nekoliko več pozornosti nemštvu v Sloveniji in problematiki severne meje, kar je bilo potrebno spričo izredno pomembne vloge Nemcev v Sloveniji, njihovih aneksionističnih in germanizacijskih stremeljenj ter številnih trenj s tem v zvezi med Jugoslavijo in tretjim rajhom. Pisec je skušal v potrebni meri osvetliti tudi druge aspekte obravnavane problematike in upoštevati splošni zunanji in notranje-politični položaj predvojne Jugoslavije.

Izredno obsežno gradivo uporabljenih virov iz 20 arhivov (13 domačih in 7 tujih), zlasti diplomatskih dokumentov, je podano v kar najbolj zgoščenih povzetkih osnovne problematike. Pisec je praviloma prepustil besedo izbranim in najbolj značilnim odlokom iz virov samih le v primerih,

ko bi povzetki okrnili slikovitost in pristinost izraza oz. kjer je bilo treba na virih sloneče splošne ugotovitve in trditve podkrepiti še z ustreznimi citati iz neobjavljenih in težko dosegljivih virov. Razmeroma obsežne so opombe, ker je bilo treba ne samo navesti uporabljene, temveč tudi opozoriti na neobjavljene skupine virov in na številno literaturo, osvetliti in dokumentirati nekatera, za znanstvene kroge pomembna in zanimiva vprašanja.

Razprava je rezultat raziskovalnega dela na področju jugoslovansko-nemških odnosov, ki ga je v letih 1959—1963 pisec opravil v Inštitutu družbenih ved v Beogradu ter med osemmesečnimi raziskavami v Zvezni republiki Nemčiji, Avstriji, Veliki Britaniji in Švici, kar sta z izdatno materialno pomočjo omogočila UNESCO in omenjeni inštitut. Brez pomoči teh ustanov, katerim se pisec na tem mestu prisrčno zahvaljuje, bi bilo nemogoče uresničiti raziskovalni program.

Na filozofski fakulteti univerze v Ljubljani je pisec dne 15. maja 1964 to razpravo v njeni prvotni obliki uspešno branil kot svojo doktorsko disertacijo z naslovom »Nemška narodnostna manjšina v stari Jugoslaviji s posebnim ozirom na nacistično gibanje«, ter dne 9. junija 1964 promoviral za doktorja zgodovinskih znanosti. Predsednik komisije za obrambo disertacije je bil akademik Milko Kos, doktor filozofije, redni profesor za občo zgodovino srednjega veka in zgodovinske pomožne vede, člani pa Fran Zwitter, doktor filozofije, redni profesor za občo zgodovino novega veka, Metod Mikuž, doktor filozofije, redni profesor za občo zgodovino in zgodovino narodov Jugoslavije po prvi svetovni vojni, in Bogo Grafenauer, doktor filozofije, redni profesor za zgodovino Slovencev. V skladu s pripombami komisije in na osnovi dodatnih raziskav je pisec svojo disertacijo delno predelal, dopolnil in ji dal krajši, ustrežnejši naslov. Za vse koristne napotke, nasvete, pripombe in spodbude se pisec na tem mestu imenovani komisiji, zlasti še akademiku Franu Zwitteru, prisrčno zahvaljuje, za izkazano razumevanje pa svojemu predstojniku univ. prof. dr. Dragoslavu Jankoviću, upravniku oddelka za zgodovinske vede Inštituta družbenih ved.

Posebno zahvalo dolguje pisec uslužbencem UNESCO in ustanov, ki so v imenu te mednarodne organizacije uredili vse potrebno za piščevo raziskovalno delo v tujini, kot so g. Ignazio Dandolo, šef Exchange Persons Service v UNESCO, g. dr. Gebhard Kerckhoff in gđc. Marlies Betz v Deutscher Akademischer Austauschdienstu v Zvezni republiki Nemčiji, g. Ritche in gđc. Elisabeth West v British Councilu v Veliki Britaniji in g. Sz. Auroi v Bureau International d'Education v Švici.

Številni arhivarji in knjižničarji doma in v tujini so z informacijami, nasveti in ustrežljivostjo piscu znatno olajšali zbiranje gradiva, zlasti g. dr. Hans-Heinz Krill de Capello, legacijski svetnik, in g. dr. Johannes Ullrich, ravnatelj Političnega arhiva Auswärtiges Amta v Bonnu. G. dr. Anton Hoch, ravnatelj arhiva v Institutu für Zeitgeschichte v Münchnu, je dal piscu dragocene informacije pri zbiranju arhivalij nemškega porekla. Tovarishi Žika Anič, ravnatelj Diplomatskega arhiva DSIP; Antoša Leskovec, arhivar v Državnem arhivu SR Slovenije, podružnica Maribor; Bernard Stulli, ravnatelj Državnega arhiva SR Hrvatske; dr. Ivo Juvančič, vodja arhiva v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani; Tončka Urbas, arhivarka v Državnem arhivu SFRJ; Nikola Gomboš, arhivar Vojno-istorijskega instituta; g. dr. Gerhard Teich, znanstveni sodelavec knjižnice Instituta für Weltwirtschaft v Kielu; g. Campbell, ravnateljica Press Library v The Royal Institute of International Affairs v Londonu; tov. Mara Mervič, knjižničarka Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, in mnogi drugi so na seznamu oseb, katerim veljata piščeva zahvala in hvaležnost.

Kolikor bo pričujoča razprava, ki bo po zaslugi Cankarjeve založbe v Ljubljani na voljo tudi širši javnosti in znanstvenim krogom, prispevala k izpolnitvi dosedanje vrzeli v domačem in tujem zgodovino-pisju ter dala spodbude za nove raziskave, bo izpolnila svoj namen.

V Ljubljani, dne 13. septembra 1964.

Dr. Dušan Biber

The first part of the document is a letter from the Secretary of the Board of Directors to the members of the Board. It discusses the financial results of the company for the year ending December 31, 1910. The letter states that the company has achieved a net profit of \$1,000,000, which is a significant increase over the previous year. It also mentions that the company has paid a dividend of \$100,000 to the shareholders. The letter concludes with a statement of confidence in the company's future prospects.

The second part of the document is a report from the Board of Directors to the shareholders. It provides a detailed account of the company's operations during the year. The report includes information on the company's sales, production, and expenses. It also discusses the company's financial position and the actions taken by the Board to improve the company's performance. The report ends with a recommendation that the shareholders approve the financial statements and the dividend payment.

The third part of the document is a resolution of the Board of Directors. It states that the Board has approved the financial statements and the dividend payment. The resolution also authorizes the Secretary of the Board to execute the necessary documents to carry out the Board's decisions. The resolution is signed by the Chairman of the Board and the Secretary.

Uvod

PREGLED ZGODOVINE JUGOSLOVANSKIH NEMCEV DO HITLERJEVEGA PRIHODA NA OBLAST

1. Naselbine in poreklo Nemcev v Jugoslaviji

Na ozemlju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je po predhodnih rezultatih ljudskega štetja z dne 31. januarja 1921 živelo 12.017.323 prebivalcev, od teh 513.472 ali 4,21% prebivalcev z nemškim materinim jezikom. V novi državi so se, raztreseni na raznih področjih kot številčno ena najmočnejših narodnostnih manjšin v povsem novem položaju, znašli skupaj Nemci, ki dotlej niso imeli nobene skupne tradicije, organizacijskih zvez, niti ne — z izjemo Nemcev v Sloveniji — formirane narodne in politične zavesti. Njihov gospodarski, kulturni in politični razvoj je bil na posameznih ozemljih docela različen, prav tako tudi njihovo poreklo in socialna sestava.

V glavnem moremo ločiti štiri področja z nemškimi naselbinami: 1. Banat, Bačka in Baranja, 2. Hrvatska s Slavonijo in Sremom, 3. Bosna in Hercegovina, 4. Slovenija.

V Banatu, Bački in Baranji, na ozemlju, ki je dotlej bilo v sklopu ogrskega dela habsburške monarhije, je po predhodnih podatkih ljudskega štetja iz leta 1921 živelo 328.173, po dokončnih pa 316.579 prebivalcev z nemškim materinim jezikom, ki so bili številčno najpomembnejša skupina jugoslovanskih Nemcev. V Banatu, katerega zahodni del je z mirovno pogodbo v Trianonu pripadel Jugoslaviji, so bile nemške naselbine osredotočene v južnem delu okrog Pančeva, Bele Crkve in Vršca, v srednjem delu med Zrenjaninom (Velikim Bečkerekom) in romunsko-jugoslovansko mejo in v severnem delu okrog Velike Kikinde. V Bački so se Nemci naselili zlasti v jugovzhodnem delu in okrog mest Palanka, Novi Sad, Odžaci, Kula, Apatin in Sombor. V relativno majhnem delu jugoslovanske Baranje so bili Nemci naseljeni predvsem okrog Popovače in Belega Manastira.

V teh krajih so se Nemci naselili kot kolonisti, potem ko je s karlovškim mirom leta 1699 in mirom v Požarevcu leta 1718 to ozemlje izpod turške oblasti prišlo v posest habsburške dinastije. Cesarska vlada je vabila koloniste iz skoraj vseh dežel nemškega cesarstva. Posebni komisarji so zbirali koloniste v Ulmu, Passauu in na Dunaju. Glavnina je prišla iz Württemberga, Badena, Hessena, Pfalza, Alzacije in Lotaringije. Kolonizacijski valovi so si sledili v treh zaporednih obdobjih. Prvi val v letih 1722—1727 pada v čas uradovanja guvernerja grofa Klaudiusa Ferdinanda Mercyja, ki je naselil najprej nemške obrtnike, kasneje pa večinoma kmete, okrog 10.000 po številu, v 57 naselbinah. Drugi val v letih 1768—1771, za vladavine Marije Terezije, je zajel okrog 5000 družin, ki so naselile 50 novih krajev, okrepile pa 30 naselbin, kjer so že bili nemški kolonisti. Tretji val, za vlade Jožefa II., se je v letih 1784—1787 poleg Banata usmeril tudi na Bačko, kjer se je naselilo 3500 nemških družin katoliške in protestantske veroizpovedi. Vendar se niso naseljevali samo Nemci, marveč tudi Srbi, Madžari, Romuni, manjše skupine Bolgarov, Hrvatov, Slovakov, Čehov in celo nekaj Italijanov, Špancev in Francozov iz Lotaringije.

Poleg državne se je na pobudo posameznih fevdalcev razmahnila tudi zasebna kolonizacija. Ti so naseljevali predvsem koloniste madžarskega porekla, vendar pa tudi nekaj družin nemške in drugih narodnosti. Nemški kolonisti v razliko od drugih niso poznali delitve posestev. Njihovi potomci, kolikor so bili izključeni od dediščine in si v domačem kraju niso mogli zagotoviti kruha kot obrtniki, so si poiskali nova posestva na še dosegljivi zemlji ali pa so kupovali zemljo v naselbinah drugih narodnosti. Pri tem so uživali podporo i fevdalcev i svojih domovinskih občin ter tako širili kolonizacijsko območje z novimi naselbinami, tako imenovanimi *Tochtersiedlungen*.¹

Novi naseljenci so prišli iz raznih nemških dežel in niso imeli niti zavesti skupne pripadnosti niti ne izoblikovane narodne in politične zavesti. Združevalo jih je še najbolj jezikovno in kulturno — pri kolonistih protestantske veroizpovedi pa tudi religiozno — nasprotovanje narodom, s katerimi so živeli v soseščini. Pri njih se ni izoblikoval vodilni sloj.²

Po pogodbi leta 1867, s katero je bila habsburška monarhija razdeljena na avstrijski in ogrski del, je začela madžarska vlada, ne da bi razdelila pri nemških kolonistih na kak odpor, izvajati sistematično madžarizacijo, v prvi vrsti nemškega in srbskega življa. Zlasti odkrita prizadevanja v tem smislu so se pokazala v 80-letih in v letih tik pred prvo

svetovno vojno. Šolstvo je bilo madžarizirano, ostalo je samo majhno število konfesionalnih ljudskih šol z nemškim učnim jezikom. Madžarske oblasti so ovirale delovanje maloštevilnih nemških društev in nemškega tiska ter pospeševale madžarizacijo priimkov. Nemci v ogrski polovici države se niso, z izjemo sedmograških Sasov, upirali tej politiki, marveč so se, zlasti meščani in veliki kmetje, opredeljevali za narodnostne in državnopravne cilje Madžarov. Vzpon iz kmečkega stanu je pri nemških naseljencih vselej pomenil tudi odpoved lastni narodnosti. Ideal nemške študentske mladine je bil, povzpeti se v vrste madžarskega malega plemstva.³

Prvi poskusi sistematičnega odpora madžarizaciji in začetki političnega življenja v vrstah nemških naseljencev segajo v čas preloma med 19. in 20. stoletjem. Tedaj šele se pojavi številčno šibak in slabo razširjen nemški tisk. Dne 30. decembra 1906 se v Vršču ustanovi kot prva politična stranka banatskih Nemcev, zasnovana na nacionalni podlagi, *Ungarländisch-Deutsche Volkspartei* s prvim predsednikom dr. Ludwigom Kremlingom na čelu. Odločilno vlogo pri ustanovitvi stranke je imel zlasti Edmund Steinacker, ki je sestavil tudi njen program. Vendar pa stranka ni imela skoraj nobenega uspeha. Njeni kandidati na volitvah leta 1910 niso bili nikjer izvoljeni. Kljub neuspehom in pritisku madžarskih oblasti je stranka nadaljevala z delom do začetka prve svetovne vojne.⁴

V Hrvatski, Slavoniji in Sremu so bile nemške naselbine oziroma naselbine s količkej pomembnim številom nemškega prebivalstva (122.836 po predhodnih in 124.156 po definitivnih rezultatih štetja 1921. leta), mnogo manj strnjene kot na pravkar obravnavanem področju. Večina nemških naselbin v vzhodnem delu Srema je bila okrog Zemuna, Nove Pazove in Inđije, v zahodnem delu okrog Rume in Sremske Mitrovice, v Slavoniji okrog Osijeka, Vinkovcev in Vukovara, manjše naselbine pa še v širši okolici Đakova ter v okrajih Garešnica, Daruvar in Virovitica. V kronovini Hrvatski je bila večja skupina Nemcev samo še v Zagrebu. V osemnajstem in v začetku devetnajstega stoletja so Nemce v teh krajih naseljevali skoraj izključno fevdalci. Vendar je glavnina nemških naseljencev prišla šele v drugi polovici devetnajstega stoletja in v začetku dvajsetega stoletja, v glavnem iz kolonizacijskega področja v Banatu, Bački in Baranji. Naselitev so pospešile osvoboditev tlačanov leta 1848, preklic prepovedi naseljevanja protestantov in ukinitve »vojne krajine«. Novodošli kolonisti so često bili po poreklu iz iste vasi ter so osnovali tako imenovane *Tochterkolonien*. Z nakupovanjem zemlje so Nemci v nekaterih vaseh sčasoma celo dobili

večino, mnogi pa so se asimilirali s hrvaškim prebivalstvom, zlasti obrtniki in uradniki, naseljeni v majhnih skupinah v mestih.⁵

Nemci v Bosni in Hercegovini, najmlajša kolonizacijska skupina v Jugoslaviji, so se naselili tam med avstrijsko okupacijo po letu 1878. Še v času turške vladavine so nemški trapisti v bližini Banja Luke na reki Vrbas leta 1869 ustanovili samostan Maria Stern (Marija Zvezda), po uvedbi avstrijske uprave pa prvi nemški naselbini Nova Topola (Windhorst) in Aleksandrovac (Rudolfstal). Tu se je naselilo okrog 500 družin iz Porenja, Hannovra in Oldenburga. Avstrijska vlada je pospeševala naseljevanje obrtnikov in kmetov, zlasti pa nemškega uradništva. V letih 1891—1905 je vlada kolonizirala predvsem dolino reke Bosne. Vendar pa je izmed 94 eraričnih kolonij bilo samo 12 nemških, s približno 1800 prebivalci, v glavnem doseljenih iz Galicije. Večina novih nemških naseljencev je prišla na lastno pobudo po letu 1885 iz Banata, Bačke in Srema. Kot zadnji so v skupinah po 5 do 30 družin prišli še zasebni nemški kolonisti iz Galicije, Bukovine in Rusije. Nemške naselbine so bile samo v okrajih Bosanska Gradiška, Banja Luka, Prnjavor in Bijeljina. Manjše skupine Nemcev so se nastanile tudi v industrijskih mestih Žepče, Zenica, Zavidovići ter v glavnem mestu Sarajevu. Avstrijska statistika je leta 1910 med 1.898.044 civilnimi prebivalci tega področja naštela vsega 22.968 oseb ali 1,21% z nemškim materinim jezikom. Od tega jih je okrog 15.000 živel v mestih, ostali kot kolonisti v vaseh. Spričo neznatnega števila in raztresenosti po deželi vse do leta 1918. med Nemci v Bosni in Hercegovini ni bilo posebnega političnega življenja. *Verein der Deutschen in Bosnien und Herzegowina*, s sedežem v Sarajevu, je bil razpuščen ob izbruhu prve svetovne vojne.⁶

Na ozemlju Slovenije skupno s Prekmurjem je po predhodnih rezultatih ljudskega štetja iz leta 1921 živel 39.631, po definitivnih pa 41.514 prebivalcev z nemškim materinim jezikom, od tega 12.680 na Kočevskem na področju okrajev Kočevje, Novo mesto in Črnomelj. Razen na Kočevskem so bili Nemci kot kmetje strnjeno naseljeni samo še v Apaški ravnini. Vsi ostali Nemci v Sloveniji so živeli raztreseni predvsem po slovenještajerskih mestih in trgih kot trgovci, industrijci, obrtniki in pripadniki svobodnih poklicev. 6497 nemških meščanov je živel v Mariboru, 969 v Ptujju in 848 v Celju, v slovenskem glavnem mestu Ljubljani pa 1709. Z izjemo Nemcev v Bosni in Hercegovini so bili Nemci v Sloveniji številčno najneznatnejša nemška narodnostna manjšina v novi državi, zato pa gospodarsko in socialno zdaleč najmočnejši, najboljše organizirani, z bogato kulturno in politično tradicijo, z močno poudarjeno narodno zavestjo.⁷

Naselitev Nemcev v Sloveniji se začne konec desetega stoletja in je rezultat ukrepov nemških fevdalcev in cerkvene gosposke, zlasti salzburške nadškofije, ki je skrbela za pokristjanjevanje Slovencev. Povezana je s postopnim izgubljanjem ozemlja, ki so ga prvotno naselili Slovenci. Najgloblje na slovensko ozemlje in brez povezave s strnjanim nemškim narodnim ozemljem je grof Otto Ortenburški v tridesetih letih 14. stoletja začel na Kočevskem naseljevati Nemce s Koroške. Njim so v letih 1350—1363 v glavnem valu sledili kolonisti iz Frankovske in Turinške.⁸

V osemnajstem stoletju se v Sloveniji začne sistematična germanizacija, ki doseže svoj vrhunec v narodnostnih bojih 19. stoletja. Germanizacija sovпада s razvojem industrije, trgovine in prometa v Sloveniji in je povezana z nemškimi koncepti *mosta na Jadran*, izvaja pa jo tako državni aparat z vojsko, šolstvom, sodstvom kot tudi vrsta zasebnih nemških organizacij, zlasti na prelomu stoletja *Deutscher Schulverein* in *Südmark* ter štajercijansko gibanje okrog lista *Štajerc*. Pred narodnim preporodom sredi devetnajstega stoletja je germanizacija zajemala predvsem osebe, ki so se povzpele v vladajoči razred, kasneje pa se je razširila tudi na socialno odvisne in podrejene ter postala zavesten politični program Nemcev na Štajerskem in pangermanizma na sploh.⁹

2. Statistični demografski podatki

Za ugotavljanje števila pripadnikov nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji so na razpolago podatki petih uradnih ljudskih štetij: zadnje avstrijsko, ogrsko in bosansko ljudsko štetje iz leta 1910 in dve jugoslovanski štetji iz leta 1921 in 1931. Razen uradnih statistik so znani še rezultati nemškega privatnega štetja v Sloveniji na Štajerskem iz leta 1928, cenitve statističnega oddelka Kulturbunda v Sloveniji iz leta 1941 ter medvojne cenitve vodstva nemške *Volksgroupe* v takomenovani Nezavisni državi Hrvatski. Slovenski učitelji in duhovniki na Kočevskem so v letih 1936/37 izdelali narodni kataster kočevskih vasi. Mimo tega srečavamo v delih nemških avtorjev in v nemških uradnih dokumentih cenitve, ki se gibljejo med številom 600.000 do 750.000. Uradni podatki omenjenih statistik, preračunani za posamezna področja, so uporabljeni v mnogih monografijah in razpravah o posameznih naseljenih področjih.¹⁰

Tako avstrijska kot jugoslovanske uradne statistike ne dajejo trdne opore za res natančno in vsestransko zanesljivo ugotovitev dejanskega

narodnostnega stanja na vseh področjih. Avstrijske statistike so iz političnih razlogov namesto kriterija narodnosti uporabljale občevalni jezik (Umgangssprache). Slovani v avstrijskem delu habsburške monarhije so brez uspeha zahtevali, naj se šteje po materinem jeziku ali po narodnosti. Kriterij občevalnega jezika je namreč omogočal politični ali gospodarski pritisk na prizadete osebe, zlasti na doseljence v mestih, da kot svoj lastni jezik navedejo jezik večine ali domnevne večine okolja, v katerem so živele. Zanesljivejši, čeprav ne tudi povsem natančni in veljavni samo za prvo generacijo, so podatki, dobljeni na podlagi primerjave med občevalnim jezikom in jezikom občine, v kateri imajo doseljenci v mestih domovinsko pravico, oziroma občine, v kateri so se rodili. Posebno problematični so zato rezultati avstrijskih štetij v Sloveniji. Zaradi načrtno izvajane germanizacije in nagle urbanizacije v 19. stoletju je izključeno, da bi vse osebe, ki so leta 1910 kot svoj občevalni jezik navedle nemščino, tudi dejansko bile nemške narodnosti.¹¹

Prvo jugoslovansko ljudsko štetje na dan 31. januarja 1921 je kot kriterij za določitev narodnosti uvedlo štetje po materinem jeziku. Tehnična izvedba samega štetja je bila v primerjavi z izvedbo štetij v naprednejših državah zelo zaostala,¹² slaba, »zlasti kar se tiče ugotovitve narodnosti, odnosno materinskega jezika«. ¹³ Štetje iz leta 1921 je v primerjavi z ogrskim štetjem iz leta 1910 za glavno naseljitveno področje v Banatu, Bački in Baranji pokazalo porast nemškega prebivalstva od 300.809 (22,79% celotnega prebivalstva) na 316.572 (23,67%).¹⁴ Vendar predstavniki nemške narodne manjšine rezultatov tega štetja niso priznali. Zahtevali so novo uradno štetje ob sodelovanju nemških zaupnikov ali pa dovoljenje za izvedbo privatnega štetja. Takšno svoje stališče so utemeljevali s trditvijo, da so bili Nemci neorientirani, da se za štetje niso dovolj zanimali, da je bilo število števnih organov nezadostno in da so le-ti v mnogih primerih bili pristranski.¹⁵

Po definitivnih rezultatih štetja iz leta 1921 je na dan 31. januarja 1921 živelo v Jugoslaviji 505.790 prebivalcev z nemškim materinim jezikom ali 4,22% od skupnega števila 11,984.911, po predhodnih pa 513.472 ali 4,21% od skupnega števila 12,017.323. Razlika med predhodnimi in definitivnimi rezultati gre v glavnem na rovaš leta 1923 izvršene mejne korekture med Jugoslavijo in Romunijo.¹⁶ Že v delih nemških avtorjev pred Hitlerjevim prihodom na oblast se cenitve števila Nemcev v Jugoslaviji gibljejo med 600.000—700.000.¹⁷

Tudi ljudsko štetje, izvedeno na dan 31. marca 1931, je uporabilo kriterij materinega jezika. Celotni in podrobno prikazani rezultati pa v

kraljevini Jugoslaviji niso bili objavljeni, razen delnih rezultatov, oz. rezultatov glede celotnega števila Nemcev, brez nadrobne razčlenitve po krajih.¹⁸ Štetje je bilo površno pripravljeno. Navodila za izvajanje zakona o štetju so bila izdana komaj dober mesec dni pred samim štetjem. Zato ni bilo vselej dovolj časa, da bi se popisovalci in števna oblastva seznanili z večkrat precej zamotanimi določili teh navodil.¹⁹ Popisovalci so ponekod bili ne samo narodnostno, marveč tudi strankarsko pristranski, predvsem v Hrvaški, pač spričo zaostritve hrvaškega vprašanja.²⁰ Pomisleki in pritožbe proti temu štetju so se množili predvsem na področjih, kjer so Nemci menili, da jih je več, kot pa je to navajala uradna statistika.

V Sloveniji so se na Štajerskem Nemci pritoževali, da ni bil noben njihov predstavnik pritegnjen kot števni komisar in da so štetje izvajali predvsem člani Narodne odbrane, ki da so dobili posebna navodila. Ugotavljali naj bi ne samo materini jezik, marveč tudi narodnost prebivalcev. Pri tem naj bi bili odločilni znaki, kot so med drugim poreklo, priimek, narodna pripadnost staršev, šolska in domača vzgoja.²¹ V Slavoniji pa, kjer so Nemci skušali z analizo imen in porekla odkriti čimveč oseb nemške narodnosti, so se spet pritoževali, da je kriterij materinega jezika nezadosten in da bi bilo treba uporabiti kriterij porekla, jezika in priznavanja k narodnosti.²² Slovenska publicistika je tudi navajala slične argumente. Poudarjala je, da so bili na Kočevskem števni komisarji samo izbrani Nemci in da so številčno razmerje med Slovenci in Nemci potvorili v svojo korist.²³ Vsekakor značilno za takratno ozračje je, da so tudi nekateri oblastveni organi v Sloveniji dvomili o verodostojnosti rezultatov štetja iz 1931. leta. Njihove interne cenitve so se bolj skladale z rezultati štetja iz leta 1921.

Interne ugotovitve statističnega urada Kulturbunda v Sloveniji januarja 1941, da je v Sloveniji 28.075 Nemcev — volksdeutscherjev, od tega v Kulturbundu včlanjenih 11.577, pa se nasprotno, v celoti vzeto, presenetljivo približujejo leta 1931 v Sloveniji uradno naštetih 25.054 prebivalcev, jugoslovanskih državljanov z nemškim materinim jezikom.²⁴

Na področjih, kjer je živela glavnina nemške narodnostne manjšine, predvsem v Vojvodini, državni aparat spričo madžarskih iredentističnih aspiracij ni imel nikakršnega interesa, da bi kakorkoli skušal v uradnih statistikah zmanjševati število oseb z nemškim materinim jezikom. Za ta področja in za glavnino jugoslovanskih Nemcev podatki štetja iz leta 1931 brez dvoma ustrezajo resnici in nam, ne glede na vse pomisleke in manjša odstopanja v prej navedenih primerih, lahko slu-

žijo kot edino praktično oporišče. Cenitve z razčlenitvijo števila Nemcev po posameznih področjih se v delih nemških avtorjev pred, med in celo po drugi svetovni vojni gibljejo med 600.000 do 750.000. Te cenitve kakor tudi večina cenitev v raznih nemških diplomatskih dokumentih in uradnih aktih, so vsekakor močno pretirane in neverodostojne. Narekovala jih je pač težnja, da se da nemštvu v Jugoslaviji, kot sicer nemštvu v svetu sploh, čim večji poudarek.²⁵

Jugoslovanska kraljevska vlada se je odločila, objaviti nekaj nadrobnejših uradnih podatkov o številu oseb z nemškim materinim jezikom v Jugoslaviji po štetju iz leta 1931 šele pod vplivom zunanjepolitičnih dogodkov. Prav v času majske mobilizacije leta 1938 v Češkoslovaški, ko je sudetska kriza dosegla enega svojih vrhuncev, je Glavni generalštab jugoslovanske vojske (sic!) dal pobudo za sklicanje sestanka, na katerem naj bi razpravljali o nemški propagandi glede na obstoj nemške manjšine v Jugoslaviji. Na sestanku vladnih funkcionarjev dne 25. maja 1938 je bilo v načelu sklenjeno, da se na primeren način in v primernem času, tako da to ne bi vzbudilo pozornosti, ti podatki objavijo, ker za Jugoslavijo niso neugodni.²⁶ Toda šele čez pet mesecev, torej že po sklenitvi Münchenskega sporazuma, je slednjič zunanje ministrstvo dne 25. oktobra 1938 razposlalo jugoslovanskim poslaništvom v tujini okrožnico s statističnimi podatki o številu pripadnikov nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji in s podatki o njenem svobodnem kulturnem razvoju, primerjajoč to hkrati s položajem jugoslovanske manjšine v Nemčiji.²⁷ Nekaj najvažnejših statističnih podatkov je bilo objavljenih tudi v tisku.²⁸

Funkcionarji Kulturbunda so večkrat zahtevali od vlade, naj objavi ali pa vsaj da na razpolago nadrobnejše uradne statistične podatke o številu Nemcev v Jugoslaviji po statistiki iz leta 1931. Slednjič se je leta 1940 član vodstva Kulturbunda Johann Wüsch o tem sporazumel s predsednikom vlade Dragišo Cvetkovićem.²⁹ Do nemškega napada na Jugoslavijo aprila 1941 je *Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft* po legalni poti dobila popolne podatke za 4 banovine. Ostale pa si je priskrbela na drastičen način.³⁰ Dr. Wilfried Krallert, vodja *Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft*, in njegov sodelavec dr. Viktor Paulsen, sta kot člana posebne *Einsatzkommando des Auswärtigen Amtes* s prvimi nemškimi okupacijskimi četami prispela aprila 1941 v Beograd. Zablenila in odpeljala sta na Dunaj vse dosegljivo pragradivo štetja iz leta 1931, prav tako tudi knjižni in kartografski fond Vojnogeografskega zavoda, Balkanskega inštituta in geografskega inštituta univerze v Beogradu. Tako so bili slednjič statistični podatki zadnjega jugoslovan-

skega štetja o materinem jeziku prebivalcev Jugoslavije leta 1943 objavljeni v posebnem nemškem priločniku, vendar zgolj za službeno uporabo.³¹

Prikazano po glavnih naselitvenih področjih dobimo po štetju iz leta 1931 naslednjo podobo: od 13.934.038 prebivalcev, popisanih na dan 31. marca 1931, je 499.969 oseb ali 3,59% vsega prebivalstva navedlo nemščino kot svoj materini jezik. Med temi je bilo 10.026 nemških židov, (oz. po podatkih iz omenjene okrožnice jugoslovanskega zunanjega ministrstva še 17.614 tujih državljanov). V Banatu je 20% prebivalstva, tj. 120.450 oseb (od tega 1874 nemških židov) navedlo nemščino kot svoj materini jezik. Nemci so imeli večino v 33 občinah od skupnega števila 174 občin in v mestu Bela Crkva, medtem ko so bili v šestih vaseh in v mestu Vršac najmočnejša manjšina. V Bački je bilo 173.058 (3 282 židov) Nemcev ali 20% prebivalstva, z absolutno večino v 36 od 110 občin in z relativno v 4 občinah. V Baranji je živel 15.751 (69 židov) Nemcev ali 30% prebivalstva; z absolutno večino v sedmih krajih. V Banatu in Baranji je bila nemška narodnostna manjšina v primerjavi s številčno močjo drugih narodnostnih manjšin na prvem, v Bački pa na drugem mestu. V Sremu je živel 49.345 (539 židov) Nemcev ali 14% celotnega prebivalstva. V Slavoniji in Hrvaški je bilo 80.519 (2788 židov) Nemcev ali 3% prebivalstva. Nemci so v Slavoniji in Hrvatski imeli večino samo v 11 podeželskih občinah in relativno večino v 25 občinah. V Bosni in Hercegovini je bilo 15.500 (521 židov) Nemcev ali 0,6% celotnega prebivalstva; z večino v samo štirih krajih. V Sloveniji je bilo naštetih 28.998 (165 židov) oseb z nemškim materinim jezikom ali 2,5% vsega prebivalstva. Slednjič je v Beogradu živel 10.471 (653 židov) Nemcev, na ostalih področjih v državi pa 5877 (135 židov).³²

Po uradnih definitivnih podatkih štetja iz leta 1921 je bilo v Jugoslaviji 505.790 prebivalcev z nemškim materinim jezikom ali 4,22% vsega prebivalstva, leta 1931 pa 499.969, torej 5821 manj ali 3,59% celotnega prebivalstva. Od kod torej ta razlika? Poleg že omenjenih slabosti obeh ljudskih štetij je treba upoštevati predvsem izseljevanje in slab naravni prirastek nemške narodnostne manjšine. Statistični podatki o izseljevanju so sicer zelo skopi, nepopolni in metodološko nezanesljivi.³³ Po teh podatkih se je v letih 1919—1934 iz Jugoslavije izselilo v prekomorske dežele okrog 25.000 jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti, večinoma iz Vojvodine in Slavonije, ali 16,7% celotnega števila izseljencev, kolikor jih je iz Jugoslavije odšlo preko morja. Od teh se je spet vrnilo v Jugoslavijo samo 17,9% nemških izseljencev.³⁴ Naravni prirastek med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji je bil izredno

majhen in je v Banatu začel padati že od 1907. leta.³⁵ Zato je Kulturbund, zlasti po letu 1935, začel posvečati precejšnjo skrb sistematičnemu raziskovanju tega pojava ter je dajal posebne nagrade in priznanja materam z večjim številom otrok.³⁶

Za primerjavo navedimo glavne statistične podatke po prejšnjih štetjih. Po avstrijskem štetju iz leta 1910 s kriterijem občevalnega oz. po ogrskem in bosanskem materinega jezika, in po jugoslovanskem štetju leta 1921 je bilo na ozemlju Jugoslavije naslednje število prebivalcev z nemškim občevalnim oz. materinim jezikom:³⁷

Področja	1910	Definitivni rezultati 1921	Predhodni rezultati 1921
Srbija	—	5.969	5.286
Črna gora	—	33	29
Bosna in Hercegovina	22.968	16.471	16.461
Dalmacija	1.332	1.068	1.056
Hrvatska, Slavonija, Medjimurje, Krk in občina Kastav	133.855	124.156	122.836
Slovenija s Prekmurjem	106.377	41.514	39.631
Banat, Bačka, Baranja	312.507	316.579	328.173
Skupaj	577.039	505.790	513.472

Nekoliko nadrobneje si je treba ogledati še statistične podatke in cenitve o številu Nemcev v Sloveniji. Nemška publicistika med obema vojnama se je namreč še posebej zanimala za nemško narodnostno manjšino v Sloveniji ter nenehno zatrjevala, da je več ali manj vsa Slovenija nemški *Volksboden* ali vsaj prastari nemški *Kulturboden*. Takšne teze je ta publicistika in psevdoznanstvena literatura razvijala predvsem na podlagi podatkov zadnjega avstrijskega ljudskega štetja iz leta 1910. Ne da bi analizirala ali vsaj omenjala proces germanizacije, je preprosto vse, v tej statistiki v Sloveniji našete osebe z nemškim občevalnim jezikom, proglašala za Nemce, njih okrog 100.000 po številu.³⁸ Pri še večjem številu 111.000 Nemcev, ki naj bi kar ves čas tudi med obema vojnama živeli v Sloveniji, je v svojih ljudskih koledarjih tja do leta 1938 vztrajal Kulturbund.³⁹ Rezultatov ljudskih štetij iz let 1921 in 1931 nemška publicistika ni priznavala ter je cenila, da je bilo med obema vojnama v Sloveniji skupno še 50.000 do 70.000 Nemcev,⁴⁰ izmed teh naj bi jih živelo na Kočevskem 14.000 do 20.000.⁴¹ Posebno pozornost je posvetila slovenski Štajerski, spričo svojih nenehno

se ponavljajočih zahtev, da se v različnem obsegu ta del slovenske zemlje priključi Avstriji oz. kasneje nemškemu rajhu. Dr. H. Carstanjen je po avstrijski statistiki iz leta 1910 preračunal, da je na slovenskem Štajerskem ob zlomu Avstro-Ogrske prišlo pod jugoslovansko oblast 73.950 Nemcev. Na podlagi privatnega štetja iz leta 1928, ki ga je delno sam vodil, je zatrjeval, da naj bi bilo tu še vedno 32.578 Nemcev ali 6,8% prebivalstva, od teh 10.000 v Mariboru, 4627 v okoliških občinah, 4800 v Apaški ravnini, 1300 v Celju, 1100 v Ptujju itd.⁴²

Kulturbund v Sloveniji je prav tako zbiral statistične podatke o številu svojih članov in Nemcev v Sloveniji. Statistični urad (Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft) je bil ilegalno ustanovljen leta 1936 v Celju in dne 1. februarja 1937 v Mariboru. Vodil ga je Rudolf Holzer, sodelovala pa sta takratni ilegalni mladinski vodja Kulturbunda ing. Ferdinand Frankl in Karl Kiffman. V sporazumu s seniorjem Johannom Baronom so se dogovorili, da bodo v primeru potrebe to delo prikazali kot »Sippenforschung«, kar so tudi storili ob hišni preiskavi pri Hansu Stoinscheggu. V letih 1938—1941 se je pri Holzerju nabralo gradiva za poltovorni avto. Odkar je bil jeseni leta 1939 Kulturbund v Sloveniji spet oblastveno dovoljen, je statistični urad začel tudi legalno delovati. Ukvarjal pa se ni samo z zbiranjem statističnih podatkov, marveč je opravljal tudi posle nekakšne interne policije, nadzoroval je članstvo Kulturbunda, zlasti člane »dvomljivega značaja«, dajal nemškim oblastem politične karakteristike itd.⁴³

Na zborovanju statistikov Kulturbunda v Mariboru dne 19. januarja 1941 je bila ugotovljena naslednja številčna sestava članstva Kulturbunda in Nemcev v Sloveniji:⁴⁴

Okraj KB	Število članov KB	Družinski člani KB	Nemci izven KB	Skupaj
PTUJ	1.594	1.371	405	3.370
CELJE	949	539	447	1.935
LJUBLJANA	518	164	1.700	2.382
MARIBOR	4.302	2.522	3.028	9.852
KOČEVJE	4.214	1.199	5.123	10.536
SKUPAJ	11.577	5.795	10.703	28.075

Po cenitvah na istem zborovanju je leta 1941 živel v mestih Celje 1086, Kočevje 924, Ljubljana 1981, Maribor 5037 in v Ptujju 505 Nemcev. V jugoslovanskem delu Štajerske je bilo 15.157 Nemcev, od teh

6845 članov Kulturbunda.⁴⁵ Ni razloga, da bi močno dvomili o vsaj približni natančnosti teh cenitev, ker so bile delane za interne potrebe Kulturbunda, brez propagandističnih tendenc, v okviru priprav za popis premoženja Nemcev v Sloveniji.⁴⁶

Nemški okupator je kasneje v dokumentih spet vztrajal pri 35.000 Nemcih, ki naj bi živeli na slovenskem Štajerskem; verjetno zato, da ne postavi na laž »znanstvenih« ugotovitev dr. Carstanjena, tedaj pomočnika gauleiterja dr. Uiberreitherja.⁴⁷ Nekdanji vodja Kulturbunda v Sloveniji senior Johann Baron pa je še leta 1942 navajal okroglo število 20.000 volksdeutscherjev na »spodnjem Štajerskem«.⁴⁸

Po uradnih podatkih ljudskega štetja iz leta 1931 je bilo na področju navedenih treh okrožij Kulturbunda: Maribor, Ptuj in Celje (všteti so okraji Murska Sobota, Doljna Lendava, Brežice in Krško) 14.032 prebivalcev z nemškim materinim jezikom, od teh 11.381 jugoslovanskih državljanov, oz. po definitivnih rezultatih ljudskega štetja iz leta 1921 25.233 oseb z nemškim materinim jezikom.⁴⁹ Razlika med uradnimi podatki in podatki statističnega urada Kulturbunda torej na kritičnih področjih ne dosega niti 4000 oseb.

Podoben je primer tudi s Kočevsko. V okrajih Kočevje, Črnomelj in Novo mesto je bilo po podatkih ljudskega štetja iz leta 1931 11.734 prebivalcev z nemškim materinim jezikom, od teh 11.505 jugoslovanskih državljanov oz. leta 1921 12.817 prebivalcev z nemškim materinim jezikom. Podatki statističnega urada Kulturbunda navajajo za isto območje 10.536 ali skoraj 1000 oseb manj kot uradna statistika. Po podatkih narodnega katastra kočevskih vasi je bilo med 17.527 prebivalci kočevskega narodnostno mešanega ozemlja 8424 trdnih Nemcev, trdnih Slovencev in mešancev pa 9103, medtem ko je bilo med 5319 Slovenci, živečimi po kočevskih vaseh skupaj z Nemci, precej narodnostno neosveščenih.⁵⁰ Približno 5000 kočevskih Nemcev naj bi bilo iz čisto nemških, 3000 pa iz mešanih zakonov.⁵¹ Ob preselitvi kočevskih Nemcev in Nemcev iz vse tako imenovane Ljubljanske pokrajine 1941/42. leta je po uradnih trditvah odšlo skupno 15.008 oseb,⁵² vendar so v tem številu zajete tudi mnoge osebe slovenskega porekla, oz. tudi osebe, ki so se odselile še pred okupacijo.⁵³

S primerjanjem uradnih statističnih podatkov štetij iz let 1921 in 1931 dobimo naslednjo podobo: po definitivnih podatkih ljudskega štetja iz leta 1921 je med 1.054.919 prebivalci Slovenije 41.514 oseb ali 3,93% vsega prebivalstva navedlo nemški materini jezik, leta 1931 pa 28.998 ali 2,53% izmed 1.144.298 prebivalcev; od teh samo 25.054

jugoslovanskih državljanov ali 2,18%. Nadrobnejše podatke za posamezne okraje glej v tabeli⁵⁴ na str. 24 in 25.

Upravičeno torej lahko ugotovimo, da v celoti vzeto, podatki uradne statistike iz leta 1931 o številu Nemcev v Sloveniji v precejšnji meri odražajo dejansko stanje. Absolutni znesek 3021 ali 12,5% več Nemcev po cenitvah Kulturbunda, kot pa jih navaja uradna statistika, je vsekakor minimalen.⁵⁵

3. Socialna sestava Nemcev in njihova vloga v gospodarstvu

Pretežna večina nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji se je preživljala z dohodki iz kmetijstva in obrti. Manjše število jugoslovanskih Nemcev, zlasti v Sloveniji, je imelo pomembno vlogo v industriji, trgovini in v svobodnih poklicih. V Vojvodini je 84% tam naseljenega nemškega prebivalstva živelo v podeželskih občinah; 65% na vasi in 30% v mestih nastanjenih Nemcev je živelo od dohodkov iz kmetijstva. Okrog 11% vse obdelovalne zemlje v nemški lasti je pripadalo delavcem, kočarjem in rokodelcem. Po nad 100 juter zemlje (57,5 hektarjev) ali 7% celotne obdelovalne zemlje v nemški lasti je odpadlo na 0,8% vseh kmečkih gospodarstev. Dobri dve tretjini (68,9%) vseh gospodarstev s posestjo do 11,5 ha sta posedovali dobro tretjino (36,7%) vse obdelovalne površine. V grobem vzeto je približno samo tretjina nemških posestev v Vojvodini obsegala več rodovitne zemlje, kot pa to dopušča današnja jugoslovanska zakonodaja. S trgovino in obrtjo se je preživljalo več kot 40% v vojvodinskih mestih nastanjenih Nemcev, na vasi pa nekaj manj od 30%. Zlasti v mestih se je tako razvil močan obrtniški in trgovski srednji stalež. Število nemških delavcev v Vojvodini se ceni na 15.000; zaposleni so bili predvsem v tekstilni in živilski industriji, v opekarnah in v industriji za predelavo konoplje. V svobodnih poklicih je bilo precej lekarnarjev in zdravnikov nemške narodnosti, državnih in občinskih uradnikov pa razmeroma malo. Slična je bila socialna sestava nemškega prebivalstva v Sremu. Tu je sicer 47% nemškega prebivalstva živelo v mestih, vendar se je večji del preživljal z dohodki iz kmetijstva. Precejšnje število Nemcev v Slavoniji se je ukvarjalo s trgovino in obrtjo ali pa so bili zaposleni v industriji. Podobna socialna sestava Nemcev kot v Slavoniji je bila tudi v Bosni in Hercegovini, kjer je bilo 57% Nemcev zaposlenih v kmetijstvu, 28% pa v industriji in obrti.⁵⁶

Mesta	Definitivni 1921		Predhodni
	prebivalci	nemški materini jezik	prebivalci
Ljubljana	53.294	1.826	53.306
Maribor	30.662	6.595	30.641
Ptuj	4.449	968	4.449
Celje	7.756	859	7.754
OKRAJI			
Brežice	48.431	357	50.245
Kamnik	38.998	255	38.914
Konjice	20.720	401	20.766
Kočevje	40.394	9.892	40.433
Kranj	54.770	272	50.602
Krško	53.136	162	53.082
Litija	36.246	169	36.212
Logatec	21.943	55	25.212
Ljubljana	65.349	399	66.585
Ljutomer	32.748	3.596	32.747
Maribor	96.596	5.357	96.639
Maribor desni breg			
Maribor levi breg			
Mozirje	14.213	14	14.061
Gornji grad			
Murska Sobota	92.295	2.540	92.416
Dolnja Lendava			
Novo mesto	45.803	2.321	45.446
Prevalje	15.088	745	15.095
Dravograd			
Ptuj	81.433	786	81.353
Radovljica	32.760	488	32.774
Slovenj Gradec	41.676	1.549	41.613
Celje	102.331	1.304	102.307
Celje			
Laško			
Šmarje			
Črnomelj	23.828	604	23.812
Črnomelj			
Metlika			
SKUPNO	1,054.919	41.514	1,056.464

1921	1931		Jugo- slovanski državljeni	Tuji državljeni
	prebivalci	nemški materini jezik		
1.709	59.765	1.729	1.326	403
6.497	33.131	2741	2.040	701
969	4.257	559	457	102
848	7.602	449	359	90
315	33.551	165	112	53
245	39.570	220	88	132
391	21.234	308	267	41
9.818	37.954	8.819	8.665	154
231	59.221	371	154	217
120	55.252	133	94	39
141	39.821	114	94	20
46	27.439	43	29	14
376	79.519	407	277	130
3.578	41.381	2.721	2.456	265
4.992				
	56.656	991	708	283
	54.877	1.681	1.310	371
12				
	17.584	29	23	6
2.081	52.597	1.403	1.357	46
	38.120	86	81	5
2.308	50.405	2.349	2.286	63
717				
	32.358	1.037	825	212
715	71.042	383	283	100
408	36.322	333	185	148
1.453	30.246	274	207	67
1.107				
	59.176	561	389	172
	34.386	270	208	62
	45.555	241	205	36
554				
	16.741	566	554	12
	10.536	15	15	
39.631	1,144.298	28.998	25.054	3.944

Izredno močno je bilo razvito nemško zadružništvo. Pobudo za ustanovitev zadrug je dalo že novembra 1919 v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) ustanovljeno Nemško gospodarsko in kulturno društvo (*Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein*) oz. kasnejši gospodarski oddelek Kulturbunda.⁵⁷ Osnovo za izgradnjo nemškega zadružništva v Vojvodini je predstavljala 1. oktobra 1922 v Novem Sadu ustanovljena *Agraria*, osrednja nemška kmetijska zadruga z omejenim jamstvom. Nemški kmetje so se v začetku posamezno včlanjevali v zadruge. Gospodarski oddelek Kulturbunda je z ustanovitvijo *Agrarie* izpolnil svojo nalogo in se razpustil. Oktobra 1924 je *Agraria* pristopila k glavni zadružni zvezi s sedežem v Beogradu. Leta 1925 so v Vojvodini začeli ustanavljati tudi krajevne nemške zadruge, ki so se zelo naglo množile. V prvem letu 1925 jih je bilo 36, leta 1930 239 s 14.200 člani,⁵⁸ leta 1935 že 334.⁵⁹

Na čelu *Agrarie* je bil do leta 1927 nemški poslanec v jugoslovanski skupščini dr. Stephan Kraft, kasneje pa je prevzel vodstvo kmetijske osrednje posojilnice (*Landwirtschaftliche Zentral-Darlehens-Kasse*). Posojilnica je bila ustanovljena leta 1927, nastala pa je iz kreditnega oddelka *Agrarie*. Posojilnica je uspešno razpletla mrežo nemških kreditnih in gospodarskih zadrug in konec leta 1938 je bilo pod njenim okriljem kot Zveze nemških gospodarskih in kreditnih zadrug (*Verband deutscher Kredit- und Wirtschaftsgenossenschaften*) vključenih 364 zadrug.⁶⁰

Agraria se je po letu 1927 ukvarjala zlasti s prodajo kmetijskih pridelkov. Vrednost vsako leto prodanih pridelkov je od 17 milijonov v letu 1927 narasla leta 1938 na 106 milijonov dinarjev. Zlasti intenzivno se je *Agraria* ukvarjala s posredovanjem pri izvozu in uvozu iz Nemčije.⁶¹ Že ob samem začetku pogajanj leta 1933 za sklenitev trgovinskega sporazuma med Jugoslavijo in Nemčijo so jugoslovanski Nemci zahtevali, da se upoštevajo tudi njihovi interesi.⁶² *Agraria* je postala največji potrošnik umetnih gnojil v Jugoslaviji, ustanovila je in bila soudeležena pri veletrgovini kmetijskih strojev *Jugoagrar*. Ob koncu leta 1938 je bilo v *Agrarii* včlanjenih 171 kmetijskih zadrug in 198 posameznikov z 2166 delnicami in akcijskim kapitalom 217.200 din ter jamstveno vsoto 18.615.000 dinarjev.⁶³

Poleg *Agrarie* so se v tridesetih letih začele ustanavljati tudi specializirane osrednje zadružne zveze. Leta 1930 je bila ustanovljena osrednja zadruga za vzrejo in prodajo prašičev (*Zentralgenossenschaft für Schweinezucht und Schweineverwertung*), leta 1931 *Selektor*, zveza nemških živinorejskih zadrug, ter *Avis*, osrednja zadruga za vzrejo perut-

nine in prodajo jajc. Johann Wüsch je ustanovil osrednjo zadrugo za socialno skrbstvo (*Zentral-Wohlfahrtsgenossenschaft*). Vrh tega je v Novem Sadu delovala delniška družba za gradnjo hiš (*Hausbau-Aktiengesellschaft*) z akcijskim kapitalom 2.400.000 dinarjev.⁶⁴ 40% vseh industrijskih podjetij v Vojvodini je bilo v rokah Nemcev, ki so imeli vodilni položaj v opekarstvu, mlinarstvu, v elektrotehnični, metalni, papirni in tekstilni industriji ter v industriji za predelavo konoplje.⁶⁵

Ob splošni gospodarski krizi, ko je bil leta 1933 izdan zakon o moratoriju kmečkih dolgov, je osrednja kmetijska posojilnica Nemcev v Jugoslaviji zašla v hude finančne težave. Dr. Kraft je zato odpotoval v Berlin in zaprosil za kredit 500.000—600.000 RM in obrestne olajšave za že najeti kredit pri banki *Union* v Zürichu. Kredit naj bi dala *Finanzverwaltungsgesellschaft für Südosteuropa* »Pontus« oz. s tajnim imenom *Ossa* kamuflirana ustanova nemškega rajha, ki je financirala nemške narodne manjšine v tujini ob posredovanju prej omenjene zürške banke. Tej prošnji je bilo verjetno ustrezno. Žal ni dosegljivo arhivsko gradivo, niti ni solidnih študij, ki bi podrobneje razsvetile vlogo jugoslovanskih Nemcev v gospodarstvu Jugoslavije, financiranje iz rajha in stališče jugoslovanskih oblasti.⁶⁶

Nemci v Sloveniji so imeli, v primerjavi z ostalimi Nemci v državi kljub svoji številčni nepomembnosti, relativno gospodarsko najtrdnješi in najpomembnejši položaj. Ni na razpolago natančnih podatkov o strukturi in moči nemškega kapitala v Sloveniji in njegovem sorazmerju s kapitalom slovenskega meščanstva. Po podatkih, ki jih je zbrala nemška obveščevalna služba v začetku štiridesetih let, je bilo med Nemci na slovenskem Štajerskem 25,9% obrtnikov, 21,7% trgovcev, 17,9% pripadnikov svobodnih poklicev, 14,1% kmetov, 13,2% delavcev, 5,6% javnih uradnikov in upokojencev ter 1,6% industrijcev; 144 industrijskih podjetij je bilo v nemški, 131 pa v slovenski lasti.⁶⁷ Nekdanji Manjšinski inštitut v Ljubljani je zbral podatke o lastnini nemških državljanov v vsej Sloveniji v letu 1938 in o narodnostni sestavi nekaterih poklicev. 69 ali 13% vseh zdravnikov v Sloveniji je bilo nemške narodnosti, 20 ali 10,6% vseh inženirjev in 600 ali 3% od 19.789 v Sloveniji socialno zavarovanih delavcev. Nemški državljeni v Sloveniji so bili lastniki 29 tovarn, 18 veletrgovin, 1 mlina, 11 parnih žag, 2 rudnikov, 1 opekarne in 1 vodne žage.⁶⁸

V rokah slovenskih Nemcev, tj. jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti, so bile tekstilni tovarni v Trziču in Litiji, pivovarna *Union* v Ljubljani, tovarna cementa v Mojstrani, tovarna klobukov *Universale* v Domžalah,⁶⁹ tovarna emajlirane posode *Westen* v Celju

s tisoč delavci, Hutterjeva tekstilna tovarna v Mariboru s tisoč delavci, Woschnaggova tovarna usnja v Šoštanju z 800 delavci, Abelova steklarna v Hrastniku, Lavricheva tovarna usnja v Konjicah, itd.⁷⁰ V Kranjski industrijski družbi na Jesenicah je sicer imel večino italijanski, v Trboveljski premogokopni družbi pa francoski kapital, vendar so na vseh vodilnih mestih v teh dveh največjih industrijskih podjetjih v Sloveniji bili zaposleni in odločali sami Nemci.⁷¹

Podoben položaj je bil v bankah in denarnih zavodih. V nemških rokah je bil Mariborski kreditni zavod z okrog 10.000.000 dinarjev vlog.⁷² Kreditni zavod v Ljubljani, tesno povezan s Credit-Anstalt na Dunaju, je veljal za denarni zavod slovenskih Nemcev. V upravnem odboru so sicer sedeli skupaj tako slovenski kot nemški delničarji, vendar so odločali Nemci. Močna opora nemštva sta bili hranilnica in posojilnica v Kočevju,⁷³ kakor tudi *Vorschuss Verein* v Ptujju, ki je financiral ilegalno delovanje nacistov v Sloveniji.⁷⁴ To je bil že star nemški denarni zavod, ustanovljen leta 1874 in je po uradnih podatkih iz leta 1935 razpolagal s kapitalom 23.700.000 din.⁷⁵

Izredno močna je kljub agrarni reformi ostala nemška veleposest v Sloveniji. Leta 1938 je 1016 zemljiških lastnikov, nemških državljanov, imelo v lasti 32.547 hektarjev, 60 arov in 90 kvadratnih metrov zemlje in gozdov.⁷⁶ Samo na Štajerskem je bilo od 53.671 hektarjev zemlje 21.146 v rokah nemških veleposestnikov, skoraj polovica vinogradov v okolici Maribora, Ormoža in Slovenske Bistrice in nad polovica v vinorodnih okoliših Haloz, Gornje Radgone in Gornjega Cmurka. V Mariboru je bilo 41 % stanovanjskih in drugih poslopij v nemški lasti, v Ptujju skoraj 60 % in v Celju približno 40%.⁷⁷

Spričo takšne strukture lastništva v gospodarstvu Slovenije, zlasti Štajerske, so se čutili slovenski Nemci dovolj močne kljub izgubi politične oblasti. Poleg drugega predvsem z gospodarsko močjo slovenještajerskega nemštva je akademski senat graške univerze leta 1919 utemeljeval zahteve, da se slovenska Štajerska priključi oz. ostane v mejah Avstrije.⁷⁸ Slovensko meščanstvo je sicer skušalo nevarnega tekmeča potisniti ob stran. Z uredbo deželne vlade v Ljubljani z dne 30. 12. 1918 so bila nemška podjetja »nacionalizirana«, reorganizirana v delniške družbe, v katere je slovensko meščanstvo vložilo svoj kapital. Toda brž ko je bila zapora prodaje delnic ukinjena, je nemški kapital spet pokupil večino delnic.⁷⁹ Moč nemškega kapitala, njegov vpliv na del slovenskega prebivalstva, bi radikalno uničila samo revolucionarna preobrazba družbene ureditve. V boju zoper takšno »nevarnost« sta se seve slovenski in nemški kapital, brez kakršnihkoli sentimentalnih »na-

cionalnih« pomislekov, takoj znašla na skupni črti.⁸⁰ Agrarna reforma je sicer res delno oslabilo nemško veleposest v Sloveniji, ohranila pa je nedotaknjen viničarski sistem v obmejnem področju, s tem pa tudi vpliv nemških veleposestnikov in meščanov na socialno izkoriščane viničarje in dinarje.⁸¹

Ni čudno, da je nemštvo v Sloveniji, oprto na takšno gospodarsko moč in bogate organizacijske izkušnje, na svojo močno poudarjeno narodno zavest, lahko odločilno vplivalo na izgradnjo nemških manjšinskih organizacij v vsej državi.⁸² Toda ne samo to! Mnogo pomembnejši, nevarnejši je bil njihov vpliv na socialno odvisne sloje slovenskega prebivalstva na Štajerskem, ne samo na viničarje, na vajence v obrti in trgovini, kjer so bili Nemci zlasti številno zastopani, marveč tudi na delavstvo.⁸³ Od tod tudi, spričo tedaj še vedno živih teženj za nemškim mostom na Jadran, posebno zanimanje tretjega rajha prav za to maloštevilno, toda pomembno nemško manjšino v Sloveniji. »Marsikatera nemška mestna kolonija v tujini z nekaj sto Nemci more v mnogih ozirih imeti za ves naš narod večji pomen kot pa velika naselitvena področja z mnogimi tisoči nemškimi rojaki, ki pogrešajo čvrste strnjivosti in so naši narodnosti bolj ali manj odtujeni,« ni brez razloga ugotavljal Hermann Rüdiger, sodelavec *Deutsches Ausland-Instituta*.⁸⁴

4. Politični in kulturni razvoj Nemcev v Jugoslaviji

Ob razpadu Avstro-Ogrske so se pripadniki nemške narodnostne manjšine na področju kasneje proglašene Kraljevine SHS znašli nepripravljeni v povsem novem položaju. Glavnina nemštva je živela v Banatu, Bački in Baranji, to je v Vojvodini, na področjih, ki so dotlej pripadala ogrski polovici habsburške monarhije. Velika večina Nemcev, tako imenovanih podonavskih Švabov, je bila voljna ostati v mejah Madžarske in ni bila niti narodnostno niti politično osveščena. Samo maloštevilni krogi nemške inteligence, zbrane svoj čas v nekdanji *Ungarländisch-Deutsche Volkspartei*, so vzdrževali medsebojne zveze in imeli svoj program. Ob proglasitvi banatske republike se je v Temišvaru osnoval nemški narodni svet (*Schwäbischer Nationalrat*). Srbske čete so v drugi polovici novembra 1918 zasedle Temišvar, vendar jim ni uspelo pridobiti nemškega narodnega sveta, da se izjasni za priključitev k Jugoslaviji. V manifestu, izdanem v Temišvaru dne 8. 12. 1918, je nemški narodni svet pod predsedstvom dr. O. Rotha odklonil zahtevo tako srbskega kot romunskega narodnega sveta, da se Banat odcepi od

Madžarske; izjasnil se je za kulturno avtonomijo. Nemci v Bački javno niso zavzeli stališča. Radikalna smer okrog nekdanje *Ungarländisch-Deutsche Volkspartei* se je organizirala v *Deutsch-Schwäbische Volkspartei* in začela izdajati list *Deutsche Wacht*, kasneje preimenovan v *Banater Tagblatt*. Stranka se je dne 10. 8. 1919 opredelila za priključitev k Romuniji, potem ko so dne 27. 7. 1919 romunske čete zasedle Temišvar.⁸⁵

Narodnostno in politično osveščeni del podonavskih Švabov v Banatu, Bački in Baranji je ustanavljal nemško-švabske klube pod geslom *Los von Ungarn*, zavedajoč se, da bi v mejah Madžarske proces madžarizacije tekel nemoteno dalje. Ti maloštevilni klubi po vaseh in mestih niso ostali gluhi za snubljenje tako s srbske kot z romunske strani, vendar niso imeli opore med večino podonavskih Švabov.⁸⁶ Šele razredni motivi so delno spremenili to promadžarsko razpoloženje, zlasti med bogatimi kmeti nemške narodnosti, ki so se zaradi revolucije v Madžarski čutili ogrožene v svoji posesti.⁸⁷

Nemški narodnostni element v Vojvodini, v razliko od madžarskega, ni imel nobene ozemeljske zveze s svojim matičnim narodom; strah pred kako nemško iredento je bil zato odveč, zaustavitev procesa madžarizacije in narodnostno osveščanje nemškega dela prebivalstva pa vsekakor v interesu nove državne uprave, ki je hotela ustvariti s tem protitež madžarskim iredentističnim aspiracijam.⁸⁸ Od tod takoj spočetka izrazito naklonjeno stališče novih jugoslovanskih oblasti do sicer narodnostno povsem neosveščene nemške narodnostne manjšine v Vojvodini. Nova jugoslovanska uprava je brez dvoma — kar so priznali tudi nemški pisci — pomenila pravo prelomnico v življenju tega dela podonavskih Švabov! Šele v novi državi Jugoslaviji, oz. tedaj še Kraljevini SHS, je bil proces madžarizacije ustavljen in Nemcem omogočen dotlej zatrti narodnostni kot tudi politični razvoj.⁸⁹

Drugačen je bil položaj v Sloveniji. Tu so Nemci vse do zloma Avstro-Ogrske bili na vodilnih mestih v državni upravi in administraciji, na ključnih položajih v gospodarstvu, lastniki številnih veleposestev in industrijskih podjetij, nosilci ideje in prakse germanizacije, ekspanzije proti Jadranu. Ni čudno, če se rojstva nove države in prevrata niso razveselili. Nemci na Slovenskem, zlasti njihovo idejno središče v Gradcu in kasneje na Dunaju, so nastopali z argumenti nedeljivosti historičnih pokrajin, apelirali so na deželni patriotizem in regionalizem ter skušali doseči, da bi čim večji del slovenske Štajerske ostal v mejah novo proglašene republike Avstrije. Položaj se je še bolj zaostрил, ker je del delavstva v Podravju upal, da bodo v republiki Avstriji, kjer je bila na

oblasti socialnodemokratska vlada, večje možnosti za uspešno razredno borbo. Akcija generala Maistra je uspela ohraniti Maribor in štajersko Podravje v mejah Kraljevine SHS, ideja o plebiscitu na spornem področju, sprejeta za Koroško, v tem primeru na versajski mirovni konferenci ob francoski podpori jugoslovanskim tezam ni prodrla. Prvo povojno obdobje v Sloveniji karakterizirajo na eni strani začetki razrednih in socialnih spopadov, na drugi pa boj za rešitev čim večjega dela slovenskega narodnostnega ozemlja, odpor proti ekspanziji italijanskega imperializma in pretenzijam republike Avstrije. Meja med Kraljevino SHS in republiko Avstrijo je bila določena z mirovno pogodbo v Saint Germainu dne 10. 9. 1919. Po izgubljenem koroškem plebiscitu je okrog 100.000 Slovencev ostalo izven meja Jugoslavije, pod novo državno upravo v Sloveniji pa je prišlo okrog 40.000 Nemcev. Nerešeno slovensko narodno vprašanje, usoda koroških Slovencev, reminiscence na narodnostne boje v stari Avstriji, nezadovoljstvo slovenskih Nemcev spričo izgube politične oblasti, njihova neokrnjena gospodarska moč in njihove aspiracije za revizijo meje, vse to je ustvarilo ozračje stalnih trenj okrog manjšinskega vprašanja tako na notranje kot na zunanje-političnem področju med obema državama.⁹⁰

Kočevski Nemci so se ob prevratu sprva potegovali za priključitev k Avstriji.⁹¹ Ko so sprevideli, da je ta zahteva povsem nerealna, se je pojavil predlog, naj se ustanovi kočevska državnica pod ameriškim protektoratom.⁹² Razširila se je govorica, da so Kočevarji tudi dejansko oklicali svojo republiko. Sledile so aretacije in preiskave pri voditeljih kočevskih Nemcev, večina nemških društev je bila razpuščena.⁹³ Deželna vlada v Ljubljani je 31. 12. 1918 odpustila večino avstrijskih državnih uradnikov nemške narodnosti in jih dala na razpolago avstrijski vladi, razpustila je podružnice *Deutscher Schulverein* in *Südmark* ter številna nemška društva in organizacije. Ukinjene so bile nemške srednje in strokovne šole ter privatne nemške šole, ki so v Avstro-Ogrski služile germanizaciji.⁹⁴ Mnogi uradniki nemške narodnosti, odpuščeni iz državne službe, zlasti oficirji, so se sami odselili iz Slovenije, medtem ko so v nekaterih primerih na Štajerskem bili primorani zapustiti deželo.⁹⁵

Na versajski mirovni konferenci so bile v mirovne pogodbe vključene tudi določbe o zaščiti narodnostnih manjšin, obvezne za premagane države Avstrijo, Madžarsko, Bolgarijo in Turčijo. Jugoslavija, Češko-slovaška, Poljska, Romunija in Grčija pa so z velesilami zmagovalkami in pridruženimi silami sklenile posebne konvencije o zaščiti manjšin. Osnovna slabost teh konvencij je bila, da niso postale univerzalne, da niso uvedle mednarodne zaščite manjšin kot osnovnega načela med-

narodnega prava, veljavnega za vse, tako velesile kot majhne države. S podpisom te konvencije se je Jugoslavija vnaprej odpovedala svobodi zakonodaje na določenih področjih in je prevzela obveznost, da bo ščitila življenje in svobodo vseh prebivalcev, da bo vsem državljanom zajamčila enakost pred zakonom, enake državljske in politične pravice, ne glede na poreklo, narodnost, jezik, raso ali vero; da ne bo omejevala uporabe kateregakoli jezika, bodisi v zasebnih, bodisi trgovskih odnosih, na javnih zborovanjih, v tisku, pri izpolnjevanju verskih obredov itd. Po osmem členu konvencije so imeli pripadniki narodnostnih manjšin pravico na svoje stroške ustanavljati dobrodelne, verske in socialne ustanove, šole in druge vzgojne zavode, jih voditi in nadzorovati. Po devetem členu te konvencije je Jugoslavija prevzela obveznost, da bo omogočila pouk v manjšinskem jeziku tam, kjer v znatnem številu žive pripadniki manjšin in da bo manjšinam zajamčila pravičen delež pri dodeljevanju in izkoriščanju vsot, namenjenih za vzgojne, verske in dobrodelne namene.⁹⁶ Vendar so določbe te konvencije v mnogočem, zlasti za druge narodnostne manjšine v Jugoslaviji, ostale mrtva črka na papirju, niti niso pravice narodnostnih manjšin bile vnesene v ustavno pravo Kraljevine SHS oz. Jugoslavije, medtem ko oktroirana ustava iz leta 1931 narodnostnih manjšin niti ni omenjala.

V Vojvodini so jugoslovanske oblasti takoj po prevratu skušale Nemce pridobiti za novo državo. V madžariziranih šolah z nemškimi učenci, v otroških vrtcih in drugih vzgojnih ustanovah je bil uveden nemški učni jezik. Pod madžarsko oblastjo, zlasti z Apponyjevo šolsko zakonodajo iz leta 1907, so Nemci v teh krajih, z izjemo redkih konfesionalnih šol, izgubili vse svoje vzgojne ustanove. Nemški učni jezik je bil zdaj spet uveden v nekaj nemških gimnazijah v Novem Vrbasu in v Vršču, v Žombolju pa dovoljena ustanovitev nove nemške realne gimnazije in celo zaposlitev učnega osebja iz Avstrije in iz Nemčije. Odprte so bile mnoge nove ljudske in meščanske šole, osnovani številni nemški časopisi.⁹⁷

Prvi poskusi organizacijsko združiti nemštvo se začno že leta 1919, ko je bilo novembra v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) ustanovljeno nemško gospodarsko in kulturno društvo (*Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein*),⁹⁸ prvi organizatorji so bili predvsem maloštevilni nemški visokošolci. Po daljših pogajanjih z deželnimi in osrednjimi oblastmi so Nemci dne 20. junija 1920 v Novem Sadu osnovali svojo matično organizacijo, švabsko nemško prosvetno zvezo (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*). Pravila Kulturbunda so bila izdelana po zgledu pravil podobne organizacije sudetskih Nemcev in srbske kulturne zveze *Pros-*

vjeta, ki je delovala v Bosni in Hercegovini za časa habsburške vlade. Notranji minister Svetozar Pribičević je pravila, potem ko so bile na zahtevo vlade vnesene manjše spremembe, odobril. Dr. Georg Grassl je ob ustanovitvi Kulturbunda dal geslo »zvestoba državi in narodu« (Staatstreue und Volkstreue). Glasilo Nemcev *Deutsches Volksblatt* je pozvalo Nemce, naj bodo pripravljeni za žrtve in naj med njimi prenehajo verska nasprotja med katoličani in protestanti. Prvi predsednik Kulturbunda je postal novosadski trgovec Josef Menrath, prvi generalni sekretar pa dr. Georg Grassl. Najvažnejša točka programa nove organizacije je bila izdelati šolski program z zahtevami nemške narodnostne manjšine. V svojih pravilih si je Kulturbund zastavil nalogo: širiti knjige, umetniška dela, muzikalije in filme, ustanavljati in pospeševati razvoj knjižnic in drugih vzgojno prosvetnih ustanov, organizirati predavanja, skrbeti za vzgojo nemških učiteljev in duhovnikov, za socialno skrbstvo in gospodarske ustanove. Kulturbund je bil formiran kot nepolitična zveza. Nemci namreč niso imeli volilne pravice, dokler ni minil opcijski rok, določen s trianonsko mirovno pogodbo.⁹⁹

Nemci iz Slovenije so na ustanovno skupščino Kulturbunda poslali številne predstavnike. Advokat dr. Ernst Mrawlag iz Maribora se je v pozdravnem govoru zavzel za enotni nastop vseh Nemcev od Donave do Karavank.¹⁰⁰ Vendar se v Sloveniji, razen za kratko dobo v Kočevju leta 1922, ni ustanovil Kulturbund, pač pa leta 1922 Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji (*Politischer und wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien*) s sedežem v Mariboru. Pravila tega društva ršo bila istovetna s pravili Politične in gospodarske zveze Slovencev na Koroškem. Društvo se je skušalo politično udejstvovati, vodil pa ga je notar Lothar Mühleisen, ob proglasitvi šestojanuarske diktature pa je bilo — tako kot sicer druge politične stranke in društva — ukinjeno.¹⁰¹

Kočevski Nemci so bili v razliko od štajerskih Nemcev konservativno in katoliško usmerjeni in so ubirali svoja pota. Nemški volivci na Kočevskem so bili do leta 1929 združeni v kočevski kmečki stranki (*Gottscheer Bauernpartei*). Stranko je do njenega razpusta ob šestojanuarski diktaturi vodil župnik Josef Eppich. Za izvolitev poslanskega kandidata je bilo potrebno najmanj 6000 glasov, Toliko pa ni bilo nemških volivcev na Kočevskem in zato so sklepali volilne kompromise s slovenskimi strankami, predvsem s SLS. Stranko je v oblastni skupščini v Ljubljani zastopal njen voditelj župnik Josef Eppich.¹⁰² Kulturbund se je v Sloveniji razmahnil šele po letu 1931, ko so bila njegova pravila odobrena z veljavnostjo za vso državo. Prvi sta bili ustanovljeni krajevni skupini Kulturbunda v Mariboru in Celju (27. 7. 1931), nato

v Ptujju (26. 8. 1931), Kočevju (29. 8. 1931) in Ljubljani (16. 1. 1932). Težišče udejstvovanja Nemcev v Sloveniji je bilo dotlej v številnih nemških pevskih, športnih in gasilskih društvih, v čitalnicah in čitalniških krožkih.¹⁰³

Kulturbund je razpredal svoje organizacije predvsem v Vojvodini. Pri tem so bili zlasti delavni nemški visokošolci. Do aprila 1924 je bilo ustanovljenih že 123 krajevnih skupin Kulturbunda, od tega 109 v Vojvodini, 13 v Sremu in 1 v Kočevju. Na zahtevo prosvetnega ministra Svetozara Pribičevića je vlada 11. 4. 1924 Kulturbund razpustila in zaplenila društveno imetje. Razpust je bil uradno utemeljen s trditvijo, da je zveza prekorajčila s pravili določen delokrog in da je začela politično delovati. Nemški delegaciji pa je Pribičević pojasnil, da je razpust Kulturbunda povračilni ukrep zaradi preganjanja Slovencev na Koroškem. Zdi se pa, da je bil ta argument naveden predvsem za pomiritev javnega mnenja v Sloveniji in da je glavni razlog iskati v dejstvu, da so predstavniki stranke Nemcev prešli v opozicijo.¹⁰⁴

Po vztrajnih posredovanjih nemških poslancev je dne 25. 10. 1924 notranji minister, disident radikalne stranke, Nastas Petrović nižjim oblastem dal navodilo, naj odlože razpust Kulturbunda, dokler ne bo sprejet sklep o pritožbi. Vendar so samo nekatere krajevne skupine Kulturbunda nadaljevale z delom v omejenem obsegu. Dne 12. 1. 1927 je notranji minister Boža Maksimović izdal uredbo, s katero je preklical razpust Kulturbunda,¹⁰⁵ pred tem pa so predstavniki jugoslovanskih Nemcev posredovali pri avstrijskih oblasteh na Koroškem, da se koroškim Slovencem dovoli kulturna avtonomija.¹⁰⁶

Kulturbund je bil leta 1927 spet obnovljen. Slavnostna skupščina je bila 6. 6. 1927 v Indiji, povezana s proslavo stoletnice obstoja nemške občine v tem kraju. Zborovanja so se udeležili tudi številni zastopniki Nemcev iz Slovenije. Nemški pevski društvi iz Maribora in Ptujja sta prišli korporativno, iz Kočevja in Celja pa številni člani tamkajšnjih pevskih društev. Novi predsednik Kulturbunda je postal Johann Keks, v zvezni odbor pa so bili izvoljeni tudi predstavniki Nemcev iz Slovenije in iz Bosne. Ob proglasitvi šestojanuarske diktature je bil tudi Kulturbund nekaj časa prizadet v svoji dejavnosti, vendar je vlada že 28. 8. 1930 dovolila Kulturbundu neovirano društveno delovanje, nova pravila društva pa so bila odobrena 14. 4. 1931.¹⁰⁷ Kralj Aleksander je očitno iz zunanjepolitičnih razlogov, v želji, da se zbliža z Nemčijo, razvije gospodarsko sodelovanje med obema državama in utrdi zunanjepolitični položaj Jugoslavije spričo naraščajočega pritiska fašistične Italije in njene podpore madžarskemu revizionizmu ter ustaškim emi-

grantom, osebno posredoval pri teh ukrepih svoje vlade.¹⁰⁸ Številčni razvoj krajevnih skupin Kulturbunda od ustanovitve do leta 1933 kaže naslednjo podobo: 1921—97, 1922—108, 1923—111, 1924—128, 1927—29, 1928—51, 1929—64, 1931—13, 1932—82 (prva številka pomeni letnico, druga število krajevnih skupin).¹⁰⁹

Razen prej opisanega kulturnega in gospodarskega udejstvovanja se je nemška narodnostna manjšina, brž ko je potekel opcijski rok, organizirala tudi politično. *Deutsches Volksblatt* je že od začetka leta 1921 v vrsti člankov izražal željo, da se osnuje lastna stranka Nemcev. Prva krajevna zveza kot zametek bodoče stranke je bila osnovana 29. 1. 1922 v Rumi. Kočevska kmečka stranka je takoj izjavila, da se kot podzveza priključuje novi snujoči se stranki. Ustanovni kongres stranke Nemcev (*Partei der Deutschen des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen*) je bil dne 17. 12. 1922 v Žombolju (Hatzfeld), tedaj še na jugoslovanskem ozemlju. Kongresa se je udeležilo več sto zaupnikov iz 34 izmed dotlej 50 ustanovljenih krajevnih zvez. Stranka se je navezala na tradicijo že leta 1906 ustanovljene, vendar neuspele *Ungarländisch-Deutsche Volkspartei*. Na kongresu sprejeti strankin program je imel splošni in posebni del. V splošnem delu programa so bile formulirane zahteve, kot npr.: enakopravnost cerkva, poenostavitev državne uprave, skrb za stare ljudi, izboljšanje zdravstva, olajšanje stanovanjske stiske z brezobrestnimi državnimi posojili, oprostitev davkov za novogradnje, višji eksistenčni minimum, upoštevanje družin s številnimi otroki pri odmeri davkov, zmanjšanje indirektnih davkov, izboljšanje prometa, opravljanje vojaške službe vojnih obveznikov in rekrutov po možnosti v njih ožji domovini.¹¹⁰

Posebni del programa se je zavzemal za posebni ustavni zakon, ki naj bi reguliral položaj Nemcev v Jugoslaviji; vsak državljan naj bi imel pravico, da sam odloča o svoji narodni pripadnosti. Program je zahteval svobodno ustanavljanje nemških šol vseh stopenj, vzgojo učnih moči, svobodno izbiro šol in dotiranje šolstva, skladno z davčnimi prispevki Nemcev, svoboden obisk šol v tujini, svobodno uporabo nemškega materinega jezika v ustnih in pisмениh stikih z oblastmi do ravni okraja; dovoljenje, da se nemški jezik uporablja v uradnih aktih v nemških naselbinah, prav tako tudi v napisnih tablah; samoupravne pravice občin, mest in okrajev ter številu nemškega prebivalstva ustrezno število nemških uradnikov; splošno, enako in tajno volilno pravico na čistem proporcionalnem sistemu; enakopravno izvajanje agrarne reforme ne glede na narodnost in prepričanje ter s posebnim ozirom na vojne invalide in sirote; izsuševanje in izgradnjo nasipov na poplavnih

področjih ter izgradnjo kanalov in črpalk v Vojvodini in v Sremu; ustanovitev posebnega nemškega državnega sekretariata, ki bi skrbel za nemške gospodarske in kulturne interese; ohranitev nemških krajevnih imen in svobodno rabo narodnostnih znakov.¹¹¹

Za predsednika stranke je bil izvoljen voditelj nekdanje *Ungarländisch-Deutsche Volkspartei* dr. Ludwig Kremling iz Bele Crkve. Dr. Stephan Kraft je bil izvoljen kot poslevodeči sopredsednik, dr. Hans Moser pa kot drugi sopredsednik. V vodstvo stranke sta bila soglasno sprejeta tudi dr. Hans Arko iz Kočevja in Karl Nasko iz Maribora.¹¹² Nova stranka je na skupščinskih volitvah leta 1923, ko je prvič postavila svojo kandidatsko listo, dobila 43.415 glasov in 8 mandatov, na volitvah leta 1925 45.172 glasov in 5 mandatov ter na volitvah leta 1927 49.849 glasov in 6 mandatov. Z izjemo volitev leta 1923, ko je bil v volilnem okrožju Maribor-Celje izvoljen Franz Schauer, urednik *Cillier Zeitung*, so stranko v skupščini zastopali izključno poslanci, izvoljeni v Vojvodini. V Banatu, Bački in Baranji, to je v Vojvodini, kjer je po definitivnih rezultatih ljudskega štetja iz leta 1921 živelo 316.579 oseb z nemškim materinim jezikom, je stranka leta 1923 dobila 33.424 ali 16,6% vseh na tem področju oddanih glasov, 1925. leta 34.793 ali 14,1% in 1927. leta 36.228 ali 14,4%. V Hrvaški in Slavoniji, kjer je bilo leta 1921 naštetih 124.156 prebivalcev z nemškim materinim jezikom, stranka sicer ni nikoli uspela doseči izvolitev svojih kandidatov, pač pa je nenehno krepila svoje vrste. Leta 1923 je na tem področju za stranko glasovalo 4010 volivcev, to je 0,7% vseh volivcev, ki so se udeležili volitev, leta 1925 6017 ali 1% in leta 1927 7831 ali 1,5%. V Sloveniji so kandidati stranke Nemcev snubili glasove volivcev zgolj v volilnem okrožju Maribor-Celje, kajti kočevski Nemci so imeli lastno kočevsko kmečko stranko. Na tem področju, kjer je po definitivnih rezultatih štetja iz leta 1921 živelo 25.233 oseb z nemškim materinim jezikom, je stranka leta 1923 dobila 5981 ali 3,4% vseh na tem področju oddanih glasov, 1925. leta 4362 ali 2,3% in 1927. leta 5.790 ali 3,3% vseh glasov.¹¹³

Stranka Nemcev se je po volitvah leta 1923 priključila k vladnemu bloku.¹¹⁴ Toda sodelovanje z vlado ni bilo preveč tesno. Nemški politični voditelji so bili nezadovoljni, ker so bili nemški kmetje pri agrarni reformi zapostavljeni.¹¹⁵ Nemški poslanci so zahtevali v skupščini, naj se v Vojvodini odpokličejo občinski komisariji in uvede z ustavo zajamčena samouprava občin.¹¹⁶ Zahtevali so, naj se izenačijo zakoni o neposrednih davkih, urede izplačila vojnih posojil Avstro-Ogrske, ukine kuluk, izenačijo občinski volilni zakoni, izboljša kvalifikacija državnih

uradnikov in pri delitvi zemlje po zakonu o agrarni reformi upoštevajo tudi državljani nemške narodnosti. Predstavniki Nemcev so se v skupščini pritoževali, ker državni aparat ni odgovarjal na pritožbe in pismene vloge državljanov ali pa je odgovarjal zelo pozno in površno. Nastopali so proti uvedbi izvoznih carin, proti zahtevam državne uprave, da stranke, nevešče srbskega jezika, privedejo s seboj tolmača. Poslanci stranke Nemcev večkrat niso glasovali za proračun.¹¹⁷ Predstavniki vlade so takšne kritike in zahteve v skupščini zavračali s splošno trditvijo, ki je sicer ustrezala resnici, da uživajo Nemci v Jugoslaviji več pravic kot pod Madžari, običajno pa se niso spuščali v samo bistvo pritožb.¹¹⁸

V Hrvatski je opozicijska HRSS izdajala za nemške volivce tednik *Freies Heim*. Nekateri Nemci so celo kandidirali na listi HRSS, ki je uživala podporo večine nemških volivcev v Hrvatski.¹¹⁹ Stranka Nemcev se je na volitvah leta 1925 začela približevati opoziciji in HRSS. Med volilno kampanjo so se razvnele strankarske strasti in nekateri nemški pa tudi drugi opozicijski poslanski kandidati so bili tudi fizično napadeni.¹²⁰ Poslanec dr. Hans Moser je v novi skupščini nastopil proti predlogu večine verifikacijskega odbora, da se razveljavijo mandati HRSS, češ da je zato pristojno samo sodišče. S tem je izzval burne proteste.¹²¹ Nemški poslanci so se v debatah zavzemali za subjektivni princip določanja narodnosti in za šolsko avtonomijo Nemcev.¹²² Voditelj HSS Stjepan Radić, ki je kasneje sklenil sporazum z vlado in postal prosvetni minister, se je izjasnil za subjektivni princip,¹²³ vendar se je še na isti seji skupščine sprl s poslancem dr. Kraftom.¹²⁴ Nekdanji prosvetni minister Svetozar Pribičević je utemeljeval, da je analiza priimkov potrebna spričo dotedanje madžarizacije in germanizacije. Pribičević je nasprotoval zahtevi, da starši sami odločajo, v katero šolo naj se vpišejo njihovi otroci.¹²⁵ Glavno pozornost so nemški poslanci posvečali problematiki nemškega manjšinskega šolstva in večkrat niso glasovali za predložene državne predračune.¹²⁶

Stranka Nemcev je imela svoj lastni poslanski klub in pravico sodelovanja v skupščinskih odborih. Vrhovna strankina instanca je bila skupščina deželnih zaupnikov (*Landes-Vertrauensmännerversammlung*), ki ni bila vselej istovetna s klubom nemških poslancev. Delo stranke je vodil poslevodeči predsednik dr. Stephan Kraft. S proglasitvijo šestojanuarske diktature je bila tako kot ostale stranke, formirane na nacionalni podlagi, tudi stranka Nemcev razpuščena.¹²⁷ Na kasnejših volitvah so nemški poslanci kandidirali samo še na vladnih listah v volilnih okrajih, kjer je bila nemška manjšina znatneje zastopana. Dne 8. 11. 1931 je bil ponovno izvoljen samo dr. Kraft, novembra 1932 pa

se mu je v skupščini pridružil še dr. Moser kot namestnik poslanca Resselija, potem ko je ta odložil mandat. V senat je bil imenovan dr. Georg Grassl.¹²⁸

Nemci v Sloveniji so dali pobudo za ustanovitev Nemške lige za Društvo narodov (*Liga der Deutschen des Königreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung*). Po začetnih, nekaj mesecev trajajočih težavah, policijskih prepovedih in zavrnitvi v prvi verziji predloženih pravil je liga bila 22. 1. 1928 odobrena. Liga je sodelovala v Evropskem kongresu nacionalnosti in v Zvezi nemških narodnostnih manjšin Evrope. Sedež lige je bil v Beogradu, njen predsednik je bil dr. Stephan Kraft, sekretar pa dr. Georg Grassl. Liga je Nemcem v Jugoslaviji po šestojanuarski diktaturi služila kot nadomestek za politično organizacijo. Brž ko so nacisti v vrstah jugoslovanskih Nemcev utrdili svoje pozicije in jim je spričo dejstva, da je tretji rajh bojkotiral in napadal Društvo narodov, že samo ime take organizacije bilo odveč, je liga leta 1937 prenehala delovati.¹²⁹

Nemško šolstvo zaradi že omenjene madžarizacije na glavnih naseljenih področjih Nemcev v Jugoslaviji sploh ni bilo razvito, oz. praktično niti ni obstajalo. Kot že prej rečeno, so jugoslovanske oblasti v Vojvodini dale pobudo za razvoj nemškega šolstva. Z uredbo prosvetnega ministra Pribičevića je bilo leta 1922 celotno šolstvo v Jugoslaviji podržavljeno, dovoljeno pa je bilo ustanavljati nemške paralelke tam, kjer je bilo za vsak razred vsaj po 30 nemških otrok. O vpisu so na podlagi analize priimkov odločale šolske oblasti, ne pa starši sami. To prakso je narekovala težnja oblasti, da se svoječasn proces germanizacije in madžarizacije ne samo zaustavi, marveč po možnosti tudi odstranijo posledice tega procesa.¹³⁰ V bistvu je šlo tudi za spopad med načelom, da se narodnost določa po objektivnih znakih, in načelom subjektivnega priznavanja k narodnosti. Če so izključno šolske oblasti odločale o objektivnih znakih, je to večkrat lahko vodilo do zlorabe. Po drugi strani pa bi z zakonom zajamčena pravica in svoboda subjektivne opredelitve za to ali ono narodnost v praksi lahko tudi pomenila, da se prizadeti dejansko nesvobodno odločajo, ker so bili gmotno in socialno odvisni od pripadnikov nemške ali madžarske narodnosti, zainteresiranih, da se umetno poveča število manjšine, narodnostne skupnosti, ki so ji sami pripadali.¹³¹

Proti tej Pribičevićevi uredbi so nemški poslanci večkrat protestirali in uredba je bila najprej razveljavljena v Vojvodini, kasneje pa tudi v Sloveniji. Vendar so se še vedno ponavljali podobni primeri in je to vprašanje ostalo sporno vse do zloma Jugoslavije. V letih 1930—1933

je ministrstvo prosvete izdalo štiri temeljne uredbe, ki so urejale položaj nemškega manjšinskega šolstva. Analiza priimkov kot kriterij za vpis v nemške manjšinske razrede je bila prepovedana, odločilna sta bila izjava roditeljev in družinski jezik. Otroci iz mešanih zakonov, kjer je oče bil pripadnik enega izmed narodov Jugoslavije, so se morali vpisati v redne šole z »državnim« učnim jezikom. Nemški učni jezik v ljudskih šolah je bil v rabi v prvih šestih razredih, v petem in šestem razredu pa je bilo treba zgodovino in zemljepis predavati v »državnem« jeziku. Poudariti je treba, da so te koncesije dobili samo Nemci, ne pa tudi druge narodnostne manjšine. Zakon o osnovnem šolstvu je bil sprejet šele 5. 12. 1929, dotlej pa so to vprašanje urejali posamezni ministri prosvete s svojimi uredbami, večkrat zgolj iz strankarsko političnih in osebnih vidikov.¹³²

Vlada je dovolila tudi ustanovitev privatnega nemškega učiteljskega, na katerem so poučevali profesorji iz Nemčije. Učiteljske je bilo osnovano oktobra 1931 v Zrenjaninu (Velikem Bečkerek) in jeseni leta 1933 premeščeno v Novi Vrbas. V tem pogledu je dala vlada Nemcem posebno koncesijo, ker je zakon prepovedoval ustanavljanje privatnih učiteljskih. Nemci so dosegli te olajšave šele, ko so se pridružili vladni stranki in sklenili ustrezne volilne sporazume.¹³³ Za vzdrževanje številnih privatnih otroških vrtcev, analfabetskih tečajev in privatnega učiteljskega so Nemci leta 1931 osnovali posebni šolski fond *Schulstiftung der Deutschen des Königreiches Jugoslawien*. Vendar je statut tega fonda vlada odobrila šele leta 1933, potem ko so Nemci umaknili peticijo pri Društvu narodov, v kateri so se pritožili zaradi zaplembe *Deutsches Haus* v Celju.¹³⁴ Vlada je ob tej priliki kot odškodnino za *Deutsches Haus* izplačala nemškemu šolskemu fondu znesek 500.000 dinarjev, vendar je bila javna tajnost, da je ta fond tudi kasneje dobival redno državno subvencijo.¹³⁵

Ministrstvo prosvete Kraljevine SHS oz. Jugoslavije ni objavljalo rednih letnih statističnih pregledov s podatki o razvoju manjšinskega šolstva. Zato ni mogoče s pomočjo uradnih statistik rekonstruirati razvoja manjšinskega šolstva za vsa leta med obema vojnama na raznih naseljenih področjih ter natanko ugotoviti, kolikšen odstotek šolo-obveznih otrok nemške narodnosti je oz. ni bil vpisan v nemške manjšinske šole. Na voljo so zgolj uradni podatki po stanju z dne 15. maja 1932. Od uradno navedenih 52.415 učencev nemške narodnosti v nižjih in višjih osnovnih šolah v državi se je 41.069 ali 78% učencev učilo v 203 manjšinskih šolah s 790 oddelki z nemškim učnim jezikom, medtem ko je v teh oddelkih poučevalo 726 učiteljev. Nadrobnejši pregled kaže,

da je v Dravski banovini v 35 manjšinskih šolah s 46 nemškimi oddelki bilo 2031 učencev, v Savski banovini na 46 šolah s 65 oddelki so bili 3204 učenci; v Vrbaski banovini v 4 šolah z 10 oddelki 613 učencev; v Drinski banovini v 2 šolah s 6 oddelki 263 učencev; v Dunavski banovini v 114 šolah s 629 oddelki 33.606 učencev in na področju uprave mesta Beograd je bilo v 2 šolah s 34 oddelki 1352 učencev nemške narodnosti. V vseh gimnazijah v državi je bilo 1778 dijakov nemške narodnosti, od teh pa jih je 175 ali 9,8% študiralo v nemških paralelkah na 4 nižjih gimnazijah v Dunavski banovini. 671 dijakov je študiralo na privatnih nemških meščanskih šolah, ki so bile v Zagrebu, Apatinu, Bački Palanki, Beli Crkvi, Novem Vrbasu in v Novem Sadu. Privatno nemško učiteljsiše v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) je imelo 94 gojencev, medtem ko je bilo v nemških otroških vrtcih 3275 otrok. 234 visokošolcev nemške narodnosti je študiralo na jugoslovanskih univerzah, od tega 140 na univerzi v Zagrebu, 72 v Beogradu in 22 v Ljubljani.¹³⁶

Močna opora nemštva v Jugoslaviji je postala nemška evangeljska cerkev, priznana z zakonom z dne 17. 4. 1930 z uradnim imenom *Deutsche Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses im Königreiche Jugoslawien*. Na čelu te cerkvene organizacije je bil škof dr. Philipp Popp, njen sedež pa je bil v Zagrebu. Po statistiki iz leta 1931 je ta cerkev štela 85.369 nemških vernikov, evangeljska reformirana cerkev pa 15.437 nemških vernikov. Vse do osnovanja posebnega seniorata v Novem Vrbasu okrog leta 1930 so v reformirani evangeljski cerkvi, predvsem v Bački, pretežno večino imeli Madžari. Velika večina Nemcev v Jugoslaviji, 383.674 po številu, je pripadala katoliški veroizpovedi; ostale veroizpovedi so bile zastopane le v neznatnem številu (3220 pravoslavnih, 115 vernikov grško-katoliške vere, 1892 drugih kristjanov, 10.026 židov, 36 muslimanov in 200 drugih).¹³⁷ V Sloveniji so mnogi Nemci, večkrat tudi organizirano, zlasti v času vzpona nacističnega gibanja, prestopili iz katoliške v evangeljsko cerkev.¹³⁸ Leta 1924 so imeli Nemci v Jugoslaviji 134 izključno nemških katoliških cerkva, 36 pa mešanih nemško-madžarskih, medtem ko je evangeljska cerkev leta 1933 imela 8 senioratov in 136 župnij. Država je evangeljski cerkvi dajala redno letno dotacijo v znesku 657.160 din.¹³⁹ Nemški pastori so se v mnogih primerih aktivno udeleževali v Kulturbundu, tako npr. predsednik Kulturbunda v Sloveniji senior Baron, kakor tudi škof dr. Popp.

Močno se je razvil nemški manjšinski tisk. Sredi tridesetih let je izhajalo v Jugoslaviji 35 nemških časopisov; od teh 4 dnevniki, 18 tednikov, 3 polmesečniki, 7 mesečnikov in 3 periodične revije. Povprečna

naklada na vsak časopis je znašala 2300 izvodov.¹⁴⁰ Najpomembnejši nemški dnevnik je bil *Deutsches Volksblatt* v Novem Sadu, ki ga je od 25. 10. 1919 izdajala *Druckerei- und Verlags A.G.* z naklado 25.000 izvodov in razširjenostjo v 800 krajih.¹⁴¹

Lahko torej trdimo, da je nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji, v splošnem vzeto, ob nacističnem prevzemu oblasti v Nemčiji v primerjavi s svojim položajem pod madžarsko oblastjo, napravila velik razvoj. Ta manjšina se ni samo narodnostno, marveč tudi politično osvestila in organizirala. Že tedaj je bil položaj nemške narodnostne manjšine mnogo ugodnejši kot položaj katerekoli druge narodnostne manjšine v Jugoslaviji, čeprav seveda še daleč ni bil tak, kakršen načeloma pritiče narodnostnim manjšinam. To pa bi bilo v državi z neresenim nacionalnim vprašanjem in meščansko družbeno ureditvijo, kakršna je bila kraljevina Jugoslavija, tudi iluzorno pričakovati.

Prvo poglavje

NASTANEK IN RAZVOJ NACISTIČNEGA GIBANJA MED NEMCI V JUGOSLAVIJI OD LETA 1933 DO ANSCHLUSSA

Prve začetke nacističnega gibanja med Nemci v Jugoslaviji zasledimo že pred Hitlerjevim prihodom na oblast. V Zrenjaninu (Velikem Bečkereku), v bližini jugoslovansko-romunske meje, je prva leta po ustanovitvi delovalo nemško privatno učiteljsiše. Mesto Zrenjanin je postalo nekakšen duhovni center nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji.¹ Tu se je že leta 1932 formiral opozicijski krog akademikov, ki so mu pripadali med drugimi tudi dr. Josef Trischler, dr. Sepp Janko, Thomas Menrath, dr. Nikolaus Hasslinger in dr. Georg Awender. Mladi nemški intelektualci, nezadovoljni s člansko sestavo in politiko zvezne uprave Kulturbunda in predvsem z izredno koncentracijo ključnih položajev v rokah poslanca dr. Stephana Kraftha, so zahtevali, naj se najvažnejši položaji v nemških manjšinskih organizacijah ločijo po političnih, kulturnih in gospodarskih področjih. Pri teh zahtevah je nedvomno določen pomen imela osebna ambicija. Mladi opozicionalci so namreč upali, da bodo po tej poti lažje prišli do ustreznih položajev v kulturnih in gospodarskih organizacijah nemške narodnostne manjšine.² Branimir Altgayer npr. trdi, da med mlado generacijo in zveznim vodstvom Kulturbunda niso bila sporna razna ideološka vprašanja ali različni pogledi na metode in cilje borbe, marveč da je to bil predvsem boj za osebne položaje.³

Vsekakor te ločitve duhov ni mogoče ocenjevati izključno z ideološkega vidika; v mnogočem je to bil spor med staro in mlado generacijo, kar pa ne izključuje dejstva, da so se tudi starejši ogreli za nacistične ideje. Stara generacija je zrastle v avstro-ogrski monarhiji, medtem ko je mlada generacija prišla v stik z nemško vojsko še med prvo svetovno vojno, z vsenemškimi razmerami pa med študijem na avstrijskih in nemških univerzah. Tu se je seznanila tudi z nacističnimi idejami.⁴ Posebno aktiven in že zelo zgodaj prepojen z nacistično miselnostjo

je bil pomemben del avstrijske študentske mladine, organiziran v mladinskih organizacijah *Wandervogel*, *Jungdeutscher Bund*, *Südmarkische Jugendgemeinschaft* in *Oberland*. V Nemčiji so v tem smislu delovale *Deutscher Hochschulring*, velikonemško ustrojena *Deutsche Burschenschaft* in *Verein deutscher Studenten*.⁵

Nemški študentje iz Jugoslavije, Madžarske in Romunije so bili na nemških univerzah deležni izredne pozornosti in vzgoje. Stanovali so v posebnih študentskih domovih, povsem izenačeni glede pravic in dolžnosti s študenti, nemškimi državljani, študirali pa so predvsem politično ekonomijo in agronomijo.⁶ Študente volksdeutscherje in njihove domove je gmotno podpiral VDA.* Na univerzi v Marburgu an der Lahn je bil npr. s študentskim domom, namenjenim volksdeutscherskim študentom, povezan tudi *Grenz- und Auslandsinstitut* tamkajšnje univerze. Na čelu študentskih organizacij v tem mestu so večinoma bili študentje iz Gradca, obremenjeni z nacionalističnimi predsodki in koncepti velikonemške ekspanzije proti jugu.⁷ Ker so se nacisti oslonili predvsem na mladino, se je treba vsaj na kratko seznaniti s stanjem nemških mladinskih organizacij v Jugoslaviji.

1. Mladinske organizacije v Kulturbundu

Vse do leta 1931, ko je bil izdan zakon o društvih, Kulturbund ni imel posebnih mladinskih organizacij oz. te vsaj niso legalno obstajale. Delovale pa so številne legalne krajevne organizacije nemških visokošolcev, ki so se, 15 po številu, 1926. leta združile v *Landesverband der deutschen Akademiker im Königreiche Jugoslawien*.⁸ Vodilno vlogo in nalogo organizacijsko oblikovati in utrditi novo zvezo so dobili, kar je značilno, nemški visokošolci iz Maribora. Že leta 1928 so organizirali prvi ideološki organizacijski tečaj za člane nove skupne organizacije.⁹ Ni torej slučajno, če je dr. Helmut Carstanjen že od leta 1928 dalje v gradu Sv. Martin pri Gradcu vodil posebne tečaje za nemško mladino iz Jugoslavije, zlasti iz Slovenije.¹⁰ Nemški visokošolci iz Maribora, sicer slušatelji graške univerze, so bili česti slušatelji teh izredno številnih tečajev, organiziranih po večkrat v enem samem letu.¹¹ Prepomeni z agresivno in iredentistično miselnostjo so potem absolventi teh

* VDA = Volksbund für das Deutschtum im Ausland. Več o tej organizaciji, ustanovljeni leta 1881, glej na strani 281.

tečajev širili nacistične ideje med nemško visokošolsko mladino po vsej državi. Na šolskih zborovanjih, prirejenih v okviru *Landesverband der deutschen Akademiker*, so se nato vzgajali novi nacistični propagandisti in organizatorji.

V vrsti nemških akademskih društev velja posebej omeniti Združenje nemških visokošolcev v Zagrebu (*Die Vereinigung deutscher Hochschüler*), ustanovljeno že 20. 11. 1925, medtem ko so bila pravila združenja dokončno odobrena šele v akademskem letu 1931/32.¹² Združenje je leta 1933 štelo že 164 članov, od teh jih je bilo 70 iz Zagreba.¹³ Akademsko društvo *Suevia* v Beogradu je bilo ustanovljeno leta 1929, delovalo pa ni samostojno, marveč kot pododsek tamkajšnje krajevne skupine Kulturbunda.¹⁴ Leta 1933 je društvo štelo 57 članov, od teh je 26 članov živelo v Beogradu.¹⁵ Na ljubljanski univerzi ni bilo dovolj nemških visokošolcev, da bi lahko ustanovili lastno akademsko društvo. Zato so se priključili mladinskemu oddelku krajevne skupine Kulturbunda v Ljubljani,¹⁶ v letu 1938 pa so brez uspeha poskušali ustanoviti lastno društvo.¹⁷ Na raznih jugoslovanskih univerzah je študiralo povprečno okrog 380 nemških visokošolcev, večina v Zagrebu, kjer je bilo nacistično študentsko gibanje najbolj razvito in najbolje organizirano.¹⁸ V okviru Kulturbunda so se začeli ustanavljati mladinski oddelki in še posebni športni oddelki od leta 1931 dalje; leta 1933 je bilo 20 mladinskih in 23 športnih oddelkov. Nacisti so si zlasti prizadevali, da pridobe mladino za nacistične ideje. Mladinske organizacije v okviru Kulturbunda so se tako iz leta v leto množile ter so konec leta 1938 štejele že 223 mladinskih in 56 športnih oddelkov.¹⁹

Mladina je postala glavni nosilec nacističnih idej, organizator številnih pollegalnih in ilegalnih nacističnih tečajev, domačih večerov na vaseh, združevala se je v polvojaških formacijah, podobnih SA in SS oddelkom, organizirala je delovna taborišča po nemških vaseh in se povezovala z ustreznimi mladinskimi organizacijami nacistične Nemčije.

2. Nastanek obnoviteljskega gibanja in povezava z nemškim rajhom

Na nastanek nacističnega gibanja med jugoslovanskimi Nemci je nedvomno imelo precej vpliva tudi podobno gibanje med Nemci v Romuniji, kjer so se prav tako predvsem nemški mladinci že na pomlad 1932 na nacistični podlagi legalno združili v *Nationalsozialistische Erneuerungsbewegung der Deutschen in Rumänien* (NEDR). Organizirali

so mladino na podlagi tako imenovanega Führerprinzipa ter izdelali obsežen, odkrito nacistični program. To nacistično združenje je v Romuniji legalno delovalo vse do julija 1934, ko je vlada slednjič to organizacijo prepovedala.²⁰ Ideje, gesla in celo ime tega gibanja je prevzel ustanovitelj in vodja obnoviteljskega gibanja (*Erneuerungsbewegung*) v Jugoslaviji, zdravnik iz Pančeva dr. Jakob Awender.²¹ Podobno kot ostali pristaši opozicije znotraj Kulturbunda je tudi dr. Awender zahteval ločitev vodstva na političnem, gospodarskem in kulturnem področju. Vedno ostreje je kritiziral vodstvo nemških zadrug, predvsem dr. Krafta in njegove pristaše, ter okrog sebe zbiral vse nezadovoljneže.²²

Dr. Awender je bil član zveznega vodstva Kulturbunda. Sprva je agitiral znotraj Kulturbunda in preko tednika *Pančevoer Post*, ki je začel izhajati že leta 1931. Zaradi vedno številnejših sumničenj in napadov na dr. Krafta, Keksa in druge voditelje Kulturbunda je bil dr. Awender julija 1933 najprej samo dezavuiran pred častnim sodiščem.²³ Vendar ni miroval in konec aprila 1934 je v *Pančevoer Post* objavil znani uvodnik *Die Fahne Hoch!*, v Pančevu pa osnoval lastno založniško in tiskovno zadrugo *Verlags- und Druckereigenossenschaft*.²⁴ Dr. Awender se je o tem dogovoril s somišljeniki na sestanku v Pančevu, kjer so se na velikonočni ponedeljek leta 1934 zbrali Gustav Halwax, Jakob Rödler, Hans Thurn in še nekateri drugi Nemci iz Banata. Sklenili so, da ne bodo mirovali, dokler ne zavlada v Kulturbundu nacistični duh, dokler ne bodo iz vodstva Kulturbunda odstranjeni izraziti klerikalci. Sami so si nadeli naziv *Kameradschaft für Erneuerungsbewegung des SDKB* oz. kasneje samo še *Erneuerungsbewegung*.²⁵ *Pančevoer Post*, glasilo nacističnega obnoviteljskega gibanja, se je 25. 8. 1934 preimenovalo v *Volksruf*. Dr. Awender je javno zatrjeval, da se obnoviteljsko gibanje priznava k skupni usodi jugoslovanskega ljudstva. Poudaril pa je, da to gibanje ni posledica trenj med generacijami, ker je razširjeno v vseh slojih, ne glede na starostne razlike.²⁶

Na glavni skupščini Kulturbunda v Novem Sadu 3. 12. 1934 dr. Awender, čigar pristaši so zbrali 38% glasov, ni bil ponovno izvoljen v zvezni odbor (*Bundesausschuss*), ker se je temu uprlo zvezno vodstvo (*Bundesleitung*) Kulturbunda.²⁷ Zavedajoč se nevarnosti, ki je spričo radikalizacije in izrazito nacistično agresivne dejavnosti pripadnikov obnoviteljskega gibanja pretila celotni organizaciji Kulturbunda, jo kompromitirala v očeh ne samo jugoslovanskih množic, marveč tudi oblasti, je vodstvo Kulturbunda slednjič odločneje ukrepalo in dr. Awenderja ter njegove pristaše Gustava Halwaxa, Hansa Thurna in Georga Henleina v sredini januarja 1935, sicer samo začasno (sic), izključilo iz

Kulturbunda.²⁸ Tako so notranji spori v Kulturbundu postali znani tudi širši javnosti. Po mnenju nemškega poslanika von Heerena pa je vzrok izključitvi obnoviteljev treba iskati ne samo v ideoloških razlikah, marveč predvsem v starih osebnih sporih med dr. Awenderjem in dr. Kraftom.

»Pri tem se je dr. Awender lahko oprl — je poročal poslanik von Heeren — na težnje, ki so po zmagi nacionalsocializma v rajhu oživele v mladinskih skupinah tukajšnjega nemštva in ki vedno odločnejše zahtevajo pomladitev vodstva. Te mladinske skupine so številčno zelo močne. Če se strnjeno postavijo za dr. Awenderja in njegov krog, bi bilo dejansko računati z nevarnostjo, da se tukajšnja narodna skupina razcepi, z razvojem, ki bi nikomur drugemu ne mogel biti tako zaželen kot jugoslovanskim oblastem, katerim je napredujoče politično in kulturno strnjevanje nemške narodne skupine v Jugoslaviji že od nekdaj bilo trn v peti.«

Poslanik je opozoril, da bi strmoglavljenje vodstva Kulturbunda lahko privedlo do takojšnjega zloma nemških gospodarskih organizacij in da v danem položaju ni mogoče najti boljšega vodstva. Von Heeren je priporočil, da to uvidijo vse ustanove v Nemčiji, ki sodelujejo pri delu z nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji.²⁹

Vendar von Heeren s takim stališčem ni prodril. *Auslandsorganisation der NSDAP* se je izjasnila za obnoviteljsko gibanje,³⁰ pooblaščenca VDA pa so dr. Awender, Fritz Metzger in dr. Sepp Janko izjavili, da se bodo borili tako, da se izogonej škodi in resnemu razkolu v nemški narodnostni manjšini. Zatrjevali so, da se bodo sčasoma skušali finančno osamosvojiti (sic) in da si bodo ustvarili bazo za svoje delovanje v krajevnih skupinah Kulturbunda. Zlasti ostro so se izjasnili proti katoliškim in protestantskim verskim mladinskim organizacijam.³¹

Za razumevanje nadaljnjega razvoja in uveljavljanja nacističnega obnoviteljskega gibanja si je treba vsaj na kratko ogledati, katere ustanove tretjega rajha in s kakšnimi sredstvi so pospeševale to gibanje ter kakšno stališče je do teh pojavov zavzel nemški poslanik von Heeren. Pobudo in podporo nacističnemu gibanju med Nemci v Jugoslaviji so poleg *Auslandsorganisation** dajale predvsem tri ustanove: *Deutsche Studentenschaft*, *Reichsjugendführung* in VDA. *Deutsche Studentenschaft* se je že dolga leta ukvarjala tudi s problemi nemških mej in zamejskega nemštva. Tako je npr. kasnejši pooblaščenec VDA za mladinsko delo v Jugoslaviji Paul Claus že v zimi 1924/25 osnoval *Grenzlandamt der*

* Več o tej organizaciji glej na str. 278-80.

Leipziger Studentenschaft ter zbral širok krog sodelavcev; z njimi je večkrat potoval v Češkoslovaško, Madžarsko in Jugoslavijo ter navezoval stike tudi s kmečkimi sinovi nemških naseljencev. Od leta 1929 dalje je Claus nekaj časa tudi vodil *Grenzlandamt* na leipziški univerzi.³² Nacistične ideje so se že zelo zgodaj uveljavile v *Deutsche Studentenschaft*; po nacističnem prevzemu oblasti pa je ta postala izključno nacistično usmerjena študentska zveza, vključena v enotno hitlerjansko nacistično mladinsko organizacijo. Pri vodstvu mladine nemškega rajha je bil osnovan poseben oddelek za tujino (*Abteilung Ausland der Reichsjugendführung*) in je izdajal tudi mesečni pregled *Aus dem volksdeutschen Kampf der jungen Generation*.³³

V Jugoslavijo so bile takoj po nacističnem prevzemu oblasti poslane številne študentske nacistične skupine. Delo se je razmahnilo, tako da je bila kmalu osnovana tudi posebna *Aussenstelle für Südslawien der Deutschen Studentenschaft* pod vodstvom štabnega vodje Kurta Marschelkeja s sedežem v Freiburgu i. Br., kasneje pa v Halle/S. Nacistične študentske organizacije so si razdelile posamezna področja v Jugoslaviji. *Deutsche Studentenschaft* na univerzah nemških mest so delovale: Berlin v Banatu, Halle/S v Bosni, Chemnitz v Banatu, Leipzig v Baranji in Slavoniji, Jena v severni Slavoniji, Freiburg i. Br. v južni Slavoniji ter München v Bački in Kočevju. Nacisti so uporabljali tri različne oblike ideološkega vpliva na nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji: 1. delovna služba na kmetih (*Landdienst, Landhilfe*), 2. delovna služba v kamufliranih taboriščih (*Arbeitsdienst*) in 3. patronati (*Patenschaften*) nad nemškimi akademskimi društvi. Mladi nacistični agitatorji so se pred odhodom v Jugoslavijo vežbali v posebnih delovnih taboriščih v Nemčiji. Njihova obvezna naloga je bila, učiti se srbskega jezika in zgodovine Jugoslavije in se usposobiti za dajanje pojasnil o razmerah v nacistični Nemčiji. V skladu z navodili nemškega poslaništva v Beogradu jim je bilo od leta 1935 dalje posebej naročeno, naj delujejo čimbolj previdno in čimbolj neopazno in da naj se javno ne vmešavajo v notranje spore nemške narodnostne manjšine. Tako je v letu 1934 delovalo v nemških vaseh v Jugoslaviji več študentskih skupin iz Nemčije. Univerza v Berlinu je poslala 2 skupini po 6 članov, Chemnitzu 2 skupini po 5 članov, Halle/S 2 skupini po 6 članov, Münchnu prav tako, Freiburgu 4 skupine po 5 članov in univerza v Jeni eno skupino s 7 člani. Vsak udeleženec je moral sam prispevati tretjino stroškov, ostali dve sta krili univerza in VDA. *Deutsche Studentenschaft* je pri tem tesno sodelovala z VDA, *Reichsjugendführung*, v začetku tudi s Kulturbundom ter z dr. Jobstom, predsednikom *Süd-*

ostausschuss der Deutschen Akademie. Deutsche Studentenschaft si je zastavila tudi cilj povezati se z jugoslovanskimi študentskimi organizacijami.³⁴

Glavni nacistični usmerjevalec nemške mladine v Jugoslaviji je postal nemški državljani Paul Claus. Vodja VDA dr. Steinacher je jeseni 1933 imenoval Clausa za pooblaščenca VDA za mladinsko delo v Jugoslaviji, enako pooblastilo pa je Claus dobil tudi od *Reichsjugendführung* in od *Deutsche Studentenschaft*. Claus je svoj čas redno študiral na univerzi v Leipzigu, kjer je maja 1929 tudi diplomiral kot ekonomist, toda v akademskem letu 1926/27 se je formalno vpisal tudi na beograjsko univerzo, v letih 1933—35 pa še na filozofsko in kasneje pravno fakulteto zagrebške univerze. Claus je bil član NSDAP od 1. 5. 1933; kot nemški državljani seveda ni mogel biti tudi uradni mladinski voditelj Kulturbunda, čeprav je dejansko to bil. Claus je dal pobudo in dobil iz Nemčije potrebna sredstva za izgradnjo skrivnega delovnega taborišča v pohorskih gozdovih 1400 m visoko, daleč stran od naselij in nadzorstva oblasti. Tam je jeseni 1934 tri mesece vodil nacistične tečaje s skupno 96 udeleženci iz vrst študentov, delavcev in kmetov. Absolventi teh tečajev so potem dali pobudo za ustanovitev krajevnih skupin obnoviteljskega gibanja v Apatinu, Crvenki, Indiji, Beli Crkvi, Osijeku itd. ter se zlasti posvetili boju proti Katoliški akciji v zapadni Bački.

V akademskem letu 1934/35 je P. Claus reorganiziral in nacistično usmeril *Združenje nemških visokošolcev* v Zagrebu. Vsak član združenja je moral sodelovati na tečajih v določenem številu delovnih taborišč in v delovni službi po nemških vaseh. Pri tem so se sami vzgajali v nacističnem duhu in v tem smislu vplivali na svojo okolico, dajali pobudo za ustanavljanje novih mladinskih oddelkov Kulturbunda ter povsod podpirali in širili obnoviteljsko gibanje.³⁵ Nemški konzul v Zagrebu Freundt je P. Clausu sicer svetoval, naj bo kar se da previden, da ne bi vzbujal pozornosti jugoslovanskih oblasti, zaskrbljenih zaradi širjenja nacistične propagande in nacistične miselnosti med Nemci v Jugoslaviji.³⁶ Združenje nemških visokošolcev v Zagrebu se je izredno naglo tudi številčno razvijalo in postalo eno izmed glavnih središč za širjenje nacističnega gibanja med Nemci v Jugoslaviji.³⁷

V Jugoslavijo so prihajali tudi številni posebni nacistični odposlanci, predvsem visokošolci, ki so se zelo grobo vmešavali v notranje spore v Kulturbundu, rovarili proti starejšim voditeljem Kulturbunda in vzbujali tako nevoljo ne samo zveznega vodstva Kulturbunda, marveč tudi nemškega poslanika von Heerena. Jeseni 1933 je mimo mnogih

drugih mladinskih nacističnih funkcionarjev obiskal Nemce v Jugoslaviji tudi vodja *Grenzlandamta* nemške študentske zveze na leipziški univerzi Rudolf Urban. Pogovarjal se je z vrsto vodilnih nacistov, opozicionalcev v Kulturbundu, in z njihovim voditeljem dr. Awenderjem ter se pridružil njihovim trditvam, da so dr. Kraft, dr. Grassl in J. Keks »vse drugo kot pa nacionalsocialisti, čeprav so vsi sloji nemške manjšine v Jugoslaviji po nacionalsocialistični revoluciji svoje upe stavili na Hitlerja in nacionalsocializem.«³⁸ Poslanik von Heeren je nasprotno menil, da obnoviteljsko gibanje nima potrebne opore med nemško manjšino, da v danem položaju ni mogoče najti boljšega vodstva in da delovanje sfanatiziranih nacistov lahko samo škoduje jugoslovansko-nemškemu odnosu.³⁹

Auswärtiges Amt (zunanje ministrstvo) je leta 1933 nameraval poslati zdravnika dr. Frickeja, ki naj bi v imenu voditeljev nacistične stranke posređoval in pomirjevalno vplival v spopadih znotraj nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, Romuniji in Madžarski. Toda zdi se, da ta pobuda *Auswärtiges Amta* pri Hitlerjevem namestniku Hessu ni našla razumevanja.⁴⁰ Kulturbund je zaprosil nemško poslaništvo v Beogradu, da posređuje pri nemških ustanovah v rajhu, naj bodo te v dopisovanju s Kulturbundom kar se le da previdne in zadržane, ker bodo sicer jugoslovanske oblasti postavile komisarje za nadzorstvo nad delom nemških manjšinskih organizacij.⁴¹ Ta previdnost ni bila brez razloga, kajti začetki nacističnega delovanja med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji so dobivali vedno bolj očitne in izzivalne oblike ter vzbujali odpor ne samo večine prebivalstva, marveč tudi oblasti.

3. Nacistični izpadi v javnosti

V Sloveniji, kjer so bila organizirana prva ilegalna delovna taborišča za nacistično vzgojo nemške mladine v Jugoslaviji, nacistična akcija ni zajela samo mladine, marveč je brž našla somišljenike med večino Nemcev v Sloveniji. Že na pomlad 1933 so se na hišah v Kočevju in na Kočevskem sploh začeli pojavljati kljukasti križi, kočevski Nemci pa so skupinsko v zasebnih stanovanjih redno poslušali nemška radijska poročila in Hitlerjeve govore. Javno so izražali simpatije za Hitlerja ter slovenskim nacionalistom obljubljali »strašno maščevanje«.⁴² Nemci v Celju in drugih slovenještajerskih mestih so že leta 1933 začeli pod zavihkom nositi značke s kljukastim križem⁴³ in mnogi so tudi javno z dvignjeno roko pozdravljali »Heil Hitler«.⁴⁴ Ti pojavi so

podžgali splošni odpor tudi proti nemštvu nasploh. V noči od 9. na 10. sept. 1933 so bili npr. v Ptuju premazani napisi na številnih nemških trgovinah in lokalih.⁴⁵

Odnosi med slovenskim prebivalstvom in krajevnimi oblastmi na eni ter Nemci v Sloveniji na drugi strani so se zelo zaostрили. Sledile so demonstracije in bojkot nemških trgovcev, pri čemer so bili prizadeti tudi nekateri nemški državljani. Poslanik von Heeren je zato protestiral v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, toda v pogovoru z ministrom prosvete Stankovičem in na osnovi poročil svojih zaupnikov se je prepričal, da je vzroke za te pojave iskati v okrepljeni nacistični dejavnosti in hujskanju iz krogov *Deutscher Schulverein Südmark*. Preko ing. Neuhausna je nemški poslanik zato poskušal vplivati, da bi se ne ponavljali podobni povodi za incidente.⁴⁶ Oblasti v Sloveniji so brez posebnega uspeha poskušale te pojave zavreti z množičnim kaznovanjem tistih Nemcev, jugoslovanskih državljanov, ki so javno manifestirali svoje nacistično prepričanje.⁴⁷

Glasiloslovenskih Nemcev v Celju *Deutsche Zeitung* je nedvoumno in jasno izrazilo simpatije za Hitlerja in nacistično gibanje že na pomlad 1933. »Vsi Nemci sveta se radostni in globoko pretreseni zahvaljujejo Bogu, da je nemškemu narodu . . . v najstrašnejših usodnih urah poslal pravega moža,« je pisal list⁴⁸. V enem svojih prvih govorov po prevzemu oblasti je Hitler posebej omenil, kar ni bilo slučajno, tudi Nemce v Sloveniji in dal vse priznanje celjski *Deutsche Zeitung*.⁴⁹ Vznemirjenje med množicami in oblastmi ni izostalo. *Slovenec* je ostro kritiziral Hitlerjev govor in delovanje slovenskih Nemcev ter opozarjal, da nacizem grozi tudi nemški narodnostni manjšini s smrtjo.⁵⁰ »V zvezi s politično usmerjenostjo naših Nemcev je treba omeniti — je pisal časopis — da so se prav po Hitlerjevem nastopu pojavila ob meji znamenja, ki še danes utemeljujejo sum, da se pojma ‚zvest narodu‘ in ‚zvest državi‘ v srcu obmejnega Nemca ne krijeta.«⁵¹ *Slovenec* je opozarjal, da je določena plast nemške in nemškutarke inteligence »vsa prepojena nacizma in dela zanj propagando čisto v smislu predvojnega velenemštva in ki se je polastila monopolnega vodstva naših nemških sodržavljanov.«⁵² V svesti si nevarnosti, ki jo je pomenila velikonemška in nacistična miselnost, je slovenska javnost, kot so to ugotavljali pisci v rajhu, v začetku odločno odklanjala nacizem in njegovo delovanje med slovenskimi Nemci, ne glede na siceršnje strankarske in ideološke razlike.⁵³

Slovenski Nemci seveda niso mirovali, marveč so se še bolj vneto lotili organizacijskega dela in širjenja nacistične miselnosti. Nemški

mladinci iz slovenske Štajerske so dočakali novo leto 1934 v zimskem taborišču Hochschwabgebirge v Avstriji pod vodstvom dr. H. Brunnerja ter v svitu bakel prepevali *Horst Wessellied* in *Deutschland über alles*. V Mariboru so v dneh od 5. do 12. 3. 1934 organizirali prvi šolski teden za nemške mladinske skupine in uvedli nacistični *Führerprinzip*.⁵⁴ Nemški mladinci iz Maribora so potovali v začetku leta 1934 v München. Slovenski tisk je zato ostro kritiziral Kulturbund in pisal, da se mladinci vzgajajo kot propagandisti in vohuni ter da formirajo SA-oddelke. Te trditve je Kulturbund seveda zanikal.⁵⁵ Dejansko so se nacistično usmerjeni mladinci v Mariboru posebej dne 26. 10. 1933 organizirali v ločinsko mladinsko skupino izven Kulturbunda in delovali v tem pogledu na svojo roko.⁵⁶ Nacistični puč v Avstriji julija 1934 je še bolj razvnel duhove v upanju na skorajšnji Anschluss. Nemški mladinci so iz Maribora poslali preko meje polno natovorjene kamione z živili v pomoč nacističnim pučistom in vzdrževali z njimi kurirske zveze. Dr. H. Brunner, udeleženec puča, je pribežal v Jugoslavijo, medtem ko je dr. H. Carstanjen kot nesumljiv lahko še ostal v Gradcu.⁵⁷ Sin nemškega industrijalca iz Celja Adolf Westen je prav tako v blagu in denarju pomagal nacističnim beguncem po neuspelem puču v Avstriji.⁵⁸ Prebegli dr. Brunner pa se je za izkazano gostoljublje »oddolžil« z organiziranjem novih nacistično propagandnih tečajev in jih to pot vodil v skrivnem delovnem taborišču kar na Pohorju. Nemški mladinci iz slovenske Štajerske so prihajali v taborišče v majhnih skupinah, da ne bi vzbudili pozornosti oblasti.⁵⁹

Podobni, vendar še ne tako množični primeri odkrite nacistične dejavnosti so kmalu postali očitni tudi v Vojvodini. Ob Hitlerjevem rojstnem dnevu so se že leta 1933 v Novem Sadu in v Subotici na mnogih hišah pojavili kljukasti križi. Kulturbund se je sicer javno ogradil od teh pojavov, češ da je to delo neresnih in neodgovornih elementov in da nemško prebivalstvo s tem nima nič skupnega.⁶⁰ Tudi v Novem Vrbasu so se na zidovih pojavili kljukasti križi in oblasti so zato uvedle preiskavo proti tamkajšnjemu akademskemu društvu *Pfalz*.⁶¹ Vsakoletno šolsko zborovanje *Landesverband der deutschen Akademiker*, ki bi moralo biti poleti 1933 v Apatinu, je bilo v teh razmerah odpovedano, ker oblasti zborovanja niso dovolile.⁶² Pač pa je bilo dovoljeno zborovanje nemških akademikov v Bački Palanki.⁶³ Na naslednjem zborovanju v dneh 30. in 31. 8. 1934 v Novem Sadu so v tujini in že na tečajih v Jugoslaviji nacistično vzgojeni nemški akademiki in celo nemški državljani, odkrito in grobo napadli starejšo generacijo in vodstvo Kulturbunda.⁶⁴ V okviru Kulturbunda se je dne 14. 5. 1934 osnovala

zveza nemške mladine (*Verband der deutschen Jugend im Schwäbisch-Deutschen Kulturbund*), njeno vodstvo pa je prevzel eden izmed priпадnikov nacistične opozicije v Kulturbundu, ing. Menrath Thomas, dotodanji voditelj zveze športnih oddelkov.⁶⁵

4. Zaostritev notranjih sporov v Kulturbundu in izključitev obnoviteljev

Na redni letni glavni skupščini Kulturbunda v Novem Sadu 2. 12. 1934 je zvezno vodstvo za novega mladinskega voditelja v Kulturbundu imenovalo Jakoba Lichtenbergerja.⁶⁶ Ultimativni predlog za imenovanje Lichtenbergerja kot eksponiranega nacista na to pomembno mesto so dejansko Kulturbundu in njegovemu predsedniku Keksu dali dr. Carstanjen, Teichmann in Bauer, ki so kot zastopniki VDA in *Reichsjugendführung* v ta namen posebej prišli v Novi Sad. Na tej skupščini so nastali ostri spori z dr. Awenderjem in pristaši obnoviteljskega gibanja. Novoimenovani mladinski voditelj Lichtenberger je s tem v zvezi najprej obljubil, da se bo posvetil samo mladinskemu delu,⁶⁷ dva meseca kasneje pa se je februarja 1935 javno izjasnil za obnoviteljsko gibanje.⁶⁸ Lichtenberger je predsedniku Kulturbunda Johannu Keksu odkrito izjavil, da dobiva navodila za svoje delo neposredno iz Berlina in da odklanja sodelovanje z zveznim vodstvom Kulturbunda.⁶⁹

V začetku februarja 1935 je zato v imenu vodstva Kulturbunda senator dr. Georg Grassl nemškemu poslaniku von Heerenu izročil 27 strani obsegajočo spomenico. Vodstvo Kulturbunda je obširno navajalo primere nacističnega delovanja raznih študentskih skupin iz Nemčije in ukrepe jugoslovanskih oblasti proti širjenju nacistične propagande ter dalo odklonilno karakteristiko dr. Awenderja, voditelja obnoviteljskega gibanja. »Mi zato vdano prosimo, naj se v poštevh prihajajočim volksdeutscherskim organizacijam in odgovornim organom na učinkovit način dajo navodila, naj se v vseh okoliščinah vzdrže slehernega vmešavanja v notranje zadeve narodne skupine v Jugoslaviji, ker v nasprotnem primeru preprosto ne bo več mogoče še naprej biti odgovoren za vodstvo nemške narodne skupine v Jugoslaviji,« je bilo rečeno v spomenici.⁷⁰ Vendar pa je vodstvo Kulturbunda naletelo na gluha ušesa.

Kot že omenjeno, je vodstvo *Auslandsorganisation* zavzelo stališče, da je treba pristašem obnoviteljskega gibanja dati priložnost za

sodelovanje v Kulturbundu in da je treba to gibanje docela resno jemati. Z nacizmom prepojena in iz Nemčije ter od nacističnih krogov v Avstriji podžigana mladina v Kulturbundu ni mirovala. Da bi zavrl ta nezaželeni razvoj, je predsednik Kulturbunda Johann Keks za 28. julij 1935 v Novem Sadu sklical izredno mladinsko zborovanje. V imenu sleherne mladinske skupine je lahko samo po en predstavnik prisostvoval in glasoval na zborovanju. Vendar so nekatere mladinske skupine prišle polnoštevilno ter nasilno, s palicami v rokah, navalile v dvorano.⁷¹

Pobudo za sklicanje zborovanja je dal dr. Oskar Plautz, »siva eminenca« v Kulturbundu, zvezno vodstvo pa je hotelo za novega mladinskega voditelja postaviti Nemca iz Slovenije dr. Petschauerja, ki je baje med svojim študijem v Nemčiji sodeloval z nacistično stranko in je v Kulturbundu organiziral posebno mladinsko organizacijo, imenovano *Deutscher Aufbau*. Jakob Lichtenberger namreč ni hotel pretrgati zvez s pristaši obnoviteljskega gibanja in izpolniti Keksovih zahtev, da zamenja nekatere nacistično eksponirane mladinske voditelje posameznih mladinskih oddelkov Kulturbunda. Izredno mladinsko zborovanje je bilo sklicano v času, ko se je Lichtenberger mudil v Nemčiji, vendar je sam še pravočasno prišel v Novi Sad in organiziral izgrede. Del njegovih pristašev se je vtihotapil v dvorano skozi straniščno okno, odprli so vrata, v dvorano so navalili tudi ostali in nastal je vsesplošen pretep, dokler ni slednjič navzoči predstavnik oblasti zborovanja razpustil.⁷² Na seji zveznega odbora Kulturbunda sta bila še istega dne Jakob Lichtenberger in Helly Schenk suspendirana.⁷³

Zvezno vodstvo vkljub vsemu ni hotelo porušiti vseh mostov. Pogajanja za sporazum med Kulturbundom in obnoviteljskim gibanjem, nedvomno inspirirana z obiskom gauleiterja Bürckla v Jugoslaviji, so se začela 5. 8. 1935. Vendar pa je 21. 9. 1935 dr. Awender pogajanja prekinil in še med pogajanja vedno ostreje napadal zvezno vodstvo.⁷⁴ Vodstvo Kulturbunda je ponudilo dr. Awenderju in njegovim pristašem 20 od 51 odborniških mandatov v zveznem vodstvu, v kar pa dr. Awender ni privolil in je zahteval večino. Na tem so se pogajanja tudi razbila.⁷⁵ Zvezno vodstvo Kulturbunda je moralo slednjič odločneje ukrepati, če se je hotelo obdržati na površju in vsaj delno omiliti zmeraj bolj naraščajoče nezadovoljstvo oblastvenih organov.

Na seji zveznega odbora Kulturbunda 27. 10. 1935 v Novem Sadu so bili sprejeti daljnosežni sklepi o novi ureditvi Kulturbunda (*Neuordnung*). Zvezni odbor se je izrecno ogradil od obnoviteljskega gibanja in kategorično izjavil, da to gibanje ni bilo nikdar gibanje Kulturbunda in da obnovitelji s svojim delovanjem ogrožajo sam obstoj Kulturbunda.

Zvezni odbor je razpustil vse mladinske in druge zveze v Kulturbundu, do nadaljnjega ustavil delo vseh mladinskih skupin, odstranil Jakoba Lichtenbergerja kot mladinskega voditelja Kulturbunda ter dal pooblastila predsedniku J. Keksu, da izvede novo ureditev. Sklenjeno je bilo, da se razpuste vse krajevne skupine Kulturbunda, ki odrekajo disciplino in poslušnost zveznemu vodstvu Kulturbunda.⁷⁶ Predsednik Johann Keks je dal geslo: »red, mir, delo« (Ordnung, Friede, Arbeit)⁷⁷ in je — sicer zadržano — nastopil proti vnašanju nacističnega svetovnega nazora, češ: »Ne more biti nobenega različnega svetovnega nazora, čeprav bi se hotelo konstruirati tak nazor, kajti za Nemce v tej deželi je lahko en sam svetovni nazor, ki so si ga že ob začetku delovanja Kulturbunda postavili z geslom ‚zvest državi in narodu‘.«⁷⁸ S posebnimi okrožnicami je bilo krajevnim skupinam Kulturbunda sporočeno, da lahko v njihovih organizacijah nečlani delujejo samo, če predložijo priporočilno pismo zveznega vodstva; pristaši obnoviteljskega gibanja ne smejo znotraj Kulturbunda nastopati kot njegovi eksponenti, niti ne snubiti novih pristašev med članstvom Kulturbunda; člani mladinskih skupin so lahko samo redni člani Kulturbunda.⁷⁹

Očitno je vodstvo Kulturbunda hotelo odvrniti od sebe sleherno odgovornost za okrepljeno nacistično delovanje mladinskih skupin in nacističnih emisarjev iz Nemčije, kar je Kulturbund vedno bolj kompromitiralo v očeh javnosti in tudi oblastvenih organov.⁸⁰ Toda s tem sklepom je vodstvo povzročilo hudo nezadovoljstvo in to prav med Nemci v Sloveniji in v Zagrebu, ker so ti večinoma bili pristaši obnoviteljskega gibanja. Krajevne skupine Kulturbunda v Ljubljani in Zagrebu se z ukrepi zveznega vodstva niso strinjale, že prej so zrahljale stike s centralo v Novem Sadu in bile tesno povezane z *Deutsche Studentenschaft*. Na sestanku predstavnikov krajevnih skupin Kulturbunda iz Kočevja, Celja, Ljubljane in iz še nekaterih krajev slovenske Štajerske dne 23. 11. 1935 v Ljubljani so priporočili zveznemu vodstvu Kulturbunda, naj odstopi in tako omogoči nove volitve ter poravnava obstoječih nasprotstev.⁸¹ Krajevna organizacija Kulturbunda v Kočevju pa je poudarila, da se sklepi zveznega vodstva o novi ureditvi ne nanašajo nanjo⁸² in je, poučena z izkušnjami ob razpustu nekaterih krajevnih organizacij Kulturbunda v Sloveniji, odklonila poziv *Volksrufa* za sodelovanje z obnoviteljskim gibanjem.⁸³

Sklepe zveznega odbora o novi ureditvi je morala potrditi tudi redna glavna skupščina Kulturbunda. Dr. Awender je pozval svoje pristaše, naj strnjeno, disciplinirano, brez palic in orožja marširajo na glavno skupščino.⁸⁴ Vendar vstop v dvorano Habaghaus v Novem

Sadu, kjer je v dneh 21. in 22. 12. 1935 bila glavna skupščina, organiziranim pristašem obnoviteljskega gibanja ni bil dovoljen, a tisti posamezniki, ki so začeli razgrajati v dvorani, so bili odstranjeni, med njimi tudi dotedanji mladinski voditelj Lichtenberger. Drugi so pred glasovanjem sami odšli iz dvorane. Na skupščini je bilo od skupno 126 zastopanih 96 krajevnih skupin s 7487 glasovi, glasovali pa so predstavniki 90 krajevnih skupin. Za potrditev sklepov o novi ureditvi je bilo oddanih 6383 glasov, proti 64 glasov, 25 pa je bilo vzdržanih glasov. Sprejeta je bila sprememba pravil in zvezni odbor je dobil pravico razpuščati ne samo krajevne skupine, marveč tudi »Kreise« in »Gae« Kulturbunda.⁸⁵

5. Prepoved Kulturbunda v Sloveniji in razpust nekaterih organizacij v Vojvodini

V času pred in zlasti po sprejetju sklepov o novi ureditvi slede številni razpusti krajevnih skupin Kulturbunda. Po eni strani krajevne organizacije razpušča oblast, po drugi strani pa zvezno vodstvo samo. Značilno je, da v Sloveniji razpuščajo organizacije Kulturbunda samo oblasti, potem ko je v novi Stojadinovičevi vladi prevzel resor notranjega ministrstva dr. Korošec. Do nacističnega prevzema oblasti v Nemčiji je bilo po letu 1931 v Sloveniji ustanovljenih 5 krajevnih skupin Kulturbunda v Mariboru, Celju, Ptuju, Kočevju in v Ljubljani, v letih 1934—36 pa so bile osnovane še številne nove krajevne skupine v raznih krajih in vaseh na Kočevskem, na slovenskem Štajerskem pa še v Slovenj Gradcu, Radljah (Marenbergu) in Slovenskih Konjicah.⁸⁶ Ni dvoma, da so bile mnoge organizacije Kulturbunda v Sloveniji razpuščene prav zaradi prevlade nacističnih idej in konceptov znotraj teh organizacij ter ustrezne povezave z nacističnimi ustanovami v Nemčiji in Avstriji. Spričo vedno tesnejših odnosov med Stojadinovičevo vlado in vlado tretjega rajha seveda ti razlogi v uradnih obrazložitvah sklepov o razpustih niso navedeni.

Prva je bila že leta 1934 razpuščena krajevna skupina Kulturbunda v Slovenskih Konjicah z obrazložitvijo, da je imela vpisanih več članov, kot pa je bilo ob ljudskem štetju leta 1931 v tem kraju naštetih državljanov z nemškim materinim jezikom. 7. 5. 1935 je bil razpuščen Kulturbund v Radljah (Marenbergu).⁸⁷ Krajevna skupina Kulturbunda v Mariboru, najpomembnejša in nacistično izredno aktivna organizacija Nemcev v Sloveniji, je bila razpuščena s sklepom banske uprave z dne

15. 10. 1935, torej še pred novo ureditvijo Kulturbunda. Razpust je bil obrazložen z navedbami, da je organizacija prekoračila s pravili določen delokrog, prešla na politično področje in da so njene nemške tečaje obiskovali tudi otroci slovenskih staršev, ki so v ta namen dobivali posebno podporo.⁸⁸ Nacistično glasilo *Völkischer Beobachter* je ostro protestiralo proti razpustu Kulturbunda v Mariboru, prav tako ostro pa je odgovoril tudi *Slovenec*, vendar z narodno-obrambnim, ne pa z antinacističnim poudarkom.⁸⁹ Seveda prepoved Kulturbunda ni pretrgala delovanja nacistično usmerjenih Nemcev v Mariboru. Nemška mladina se je brž spet ilegalno organizirala in delovala dalje.⁹⁰

V krajevni skupini Kulturbunda v Ljubljani so tudi po »novi ureditvi« ostali v večini in v vodstvu nacisti. Novi predsednik je leta 1936 postal komaj 22 letni predstavnik nacistične mladine Erich Hamann.⁹¹ Konec marca 1936 so zato oblasti razpustile tudi ljubljansko skupino Kulturbunda, v formalni obrazložitvi pa ugotovile, da sta bila včlanjena tudi 2 češkoslovaška državljana, sicer sudetska Nemca, medtem ko je več vpisanih članov pri ljudskem štetju leta 1931 navedlo slovenščino kot svoj materini jezik. Vendar je ljubljanskim Nemcem uspelo, da so knjižnico in del arhiva skrili v prostore evangelijske cerkvene občine, mladinska skupina Kulturbunda v Ljubljani pa je kljub razpustu, sicer brez formalne povezave, ilegalno delovala dalje.⁹²

Tudi na Kočevskem so oblasti leta 1936 razpustile več krajevnih organizacij Kulturbunda, ki so jim svoj čas pripomogli k ustanovitvi slovenski poslanci JNS, da bi tako dobili več glasov na volitvah 5. maja 1935. Vedno pogostejši so bili tudi na Kočevskem javni nacistični izpadi. Na prireditvah Kulturbunda so vzklikali Hitlerju, vedno številnejši so bili kljukasti križi na javnih poslopijih.⁹³ Tako so oblasti konec marca 1936 razpustile krajevne skupine Kulturbunda v Kočevju, Stari cerkvi in aprila v Nemški loki, septembra 1936 pa še v Livoldu in Doljni Topli rebri.⁹⁴ Slednjič je bila julija 1936 razpuščena še krajevna skupina Kulturbunda v Celju z obrazložitvijo, da je v svoje vrste sprejemala člane, ki niso pripadali nemški narodnostni manjšini in da je pripravljala »Oktoberfest«.⁹⁵

Prepoved in razpust organizacij Kulturbunda na Kočevskem je bila v mnogočem tudi posledica dejavnosti nacističnih odposlancev, avstrijskega državljana ing. Neunteuffa, pooblaščenca *Deutscher Schulverein Südmärk*, in nemškega državljana Volkerja Dicka, predstavnika VDA. Oba sta bila drug za drugim aretirana in izgnana v začetku leta 1936. Oblasti so na Kočevskem izvedle tudi številne hišne preiskave in priprle Kočevarje, ki so bili v zvezi z obnoviteljskim gibanjem.⁹⁶

V zasebnih pogovorih je bilo to tudi odkrito rečeno predstavnikom Kulturbunda. Tako je npr. dr. Engelbert Besednjak dejal senatorju dr. Grasslu: »Organizacije Kulturbunda so bile preganjane, ker se je ugotovilo, da so nacionalsocialistične agitacijske celice. Oba nacionalsocialistična emisarja Volker Dick in ing. Neunteufel sta na Kočevskem dolge mesece nenehno razvijala dejavnost, kakršne nobena samozavestna država ne bi mogla stalno mirno prenašati.«⁹⁷

Nemški poslanik von Heeren je zaradi prepovedi Kulturbunda v Sloveniji večkrat brezuspešno interveniral pri predsedniku vlade dr. Stojadinoviću in opozarjal, da ti ukrepi lahko negativno vplivajo na jugoslovansko-nemške odnose. Stojadinović je sicer menil, da so ukrepi notranjega ministra dr. Korošca pretirani in škodljivi, poudaril pa je, da je v teh stvareh dr. Korošec nepopustljiv, da se ne pusti vplivati in da on sam ne more prelomiti z njim. Zato je von Heeren priporočil, naj bodo rajhovske ustanove še posebno previdne pri svojih stikih z nemštvom v Sloveniji in da naj se skrbno izogibajo sleherni politični ali izrecno nacistični propagandi.⁹⁸

Večina redkih še preostalih krajevnih skupin Kulturbunda v Sloveniji je bila razpuščena v naslednjih letih, tako da praktično, z izjemo nekaj krajevnih skupin, do pozne jeseni 1939 Kulturbund v Sloveniji ni obstajal.⁹⁹ Obnova Kulturbunda v letu 1939 je bila dovoljena predvsem zaradi novega, nevarnega zunanjepolitičnega položaja, v katerem se je po začetku druge svetovne vojne znašla Jugoslavija in glede na reciprociteto, odkar so nacistične oblasti odobrile pravila Slovenske prosvetne zveze na Koroškem. To seveda ne pomeni, da je s prepovedjo Kulturbunda prenehalo delovanje Nemcev v Sloveniji, da je to zavrlo njihovo nacistično dejavnost. Nasprotno, nemštvo v Sloveniji se je še bolj borbeno razpoloženo strnilo v legalno dovoljenih pevskih društvih, športnih organizacijah in v nemških evangelijskih cerkvenih občinah ter v vrsti ilegalnih nacističnih organizacij.

V Vojvodini so oblasti razpustile zgolj 4 krajevne skupine Kulturbunda. Tam je bila najprej dne 12. 11. 1935 razpuščena krajevna skupina Kulturbunda v Veliki Kikindi, ker je mladinski oddelek Kulturbunda zahteval od svojih članov, naj pod zastavo s kljukastim križem prisežejo, da bodo med seboj govorili samo nemško, obiskovali samo nemško družbo, sklepali zakonske zveze samo z Nemci in se včlanjevali samo v nemška društva.¹⁰⁰ S sklepom banske uprave Dunavske banovine z dne 27. 12. 1935, dostavljenim šele dne 11. 1. 1936, je bila razpuščena tudi ena najpomembnejših krajevnih skupin Kultur-

bunda v Novem Sadu, kjer je bil sedež zveznega vodstva Kulturbunda in številnih nemških gospodarskih združenj in organizacij. V utemeljitvi sklepa je bilo ugotovljeno, da je nemška mladina nosila rjave uniforme s kljukastim križem podobnimi znaki na rokavih, da je na proslavah in zborovanjih Kulturbunda marširala v zboru pod komando, prepevala pesmi s politično tendenco in da je društvo visokošolcev *Academia* vselej primerjalo svojo organizacijo z SA in SS oddelki.¹⁰¹ Razpust obeh organizacij je v Nemčiji sprožil ostro reakcijo in mnenje, da gre tu za sistematično razpuščanje Kulturbunda.¹⁰² Oblasti so razpustile tudi krajevno skupino v Petlovcu, ker so mladinci prepevali nemško himno in nacistične pesmi, medtem ko je bil Kulturbund v Sečanju prepovedan zaradi izzivalnega predavanja enega izmed voditeljev obnoviteljskega gibanja Gustava Halwaxa. Oktobra 1936, t. j. skoraj leto dni kasneje, pa so bile pritožbe zoper razpust teh krajevnih skupin ugodno rešene, očitno zaradi tedanjih občinskih volitev.¹⁰³

Zvezno vodstvo Kulturbunda je začelo tudi samo razpuščati neposlušne, nacistično usmerjene krajevne skupine, v smislu sklepov zveznega odbora o novi ureditvi in potrditve teh sklepov na decembrski skupščini leta 1935 v Novem Sadu. Očitno je vodstvo hotelo s temi ukrepi po eni strani utrditi svoj položaj, po drugi pa dokazati oblastem, da nima nič skupnega z nacističnimi izpadi in agresivnostjo pristašev obnoviteljskega gibanja. Zvezno vodstvo je tako samo v letu 1935 razpustilo 12, v letu 1936 pa še 7 krajevnih skupin.¹⁰⁴

6. Spor med Kulturbundom in VDA

Po razpustu krajevne skupine Kulturbunda v Novem Sadu sta se senator dr. Grassl in predsednik J. Keks januarja 1936 v ostrem pismu obrnila na VDA, mu pripisala krivdo za razpust Kulturbunda in prosila za odpoklic predstavnika VDA Paula Clausa iz Zagreba in Volkerja Dicka iz Kočevja ter za to, da na njuno mesto ne pošljejo nikogar več. »Glavno breme odgovornosti za hude boje v naši narodni skupini in za velikansko izgubo njenega ugleda moramo torej pripisati posegom VDA in morda še drugim, z njim sodelujočim organom... V tujini živeče nemške narodne skupine žive po svojih posebnih zakonih in tudi same usmerjajo svojo usodo. VDA jim ne more odvzeti skrbi in odgovornosti za njihovo bodočnost. Že zato ne, ker so mu razmere zvečine vendar neznane, zato pa tudi nima pravice, čeprav bi to samo poskušal, da po svojih lastnih željah vpliva na razmere ali pa jih oblikuje. Tam,

kjer to poskuša, kot pri naši narodni skupini v Jugoslaviji, mora to pripeljati do katastrof,« je bilo med drugim rečeno v pismu. Dr. Grassl in predsednik J. Keks sta v imenu zveznega vodstva Kulturbunda zahtevala, da se VDA popolnoma depolitizira, ker bo sicer z njim nemogoče vzdrževati zveze.¹⁰⁵

S tem pismom se je spor med zvezno upravo Kulturbunda in VDA še bolj zaostрил. Senator dr. Grassl je sicer že dne 19. septembra 1935 v pogovoru z vodjo VDA dr. Hansom Steinacherjem predlagal lojalno in tovariško sodelovanje tako, da VDA opusti sleherno personalno politiko med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji in da ukrepa samo sporazumno z vodstvom Kulturbunda. Vendar ta pobuda ni privedla do zelenega rezultata.¹⁰⁶ Dr. Wilhelm Luig, kasnejši nacistični komisar VDA, je septembra 1936 sporočil predsedniku Kulturbunda J. Keksu, da VDA sploh ne bo več odgovarjal na pisma s podpisimi dr. Grassla, dr. Moserja, dr. Plautza in J. Keksa, in je isto osebno dejal tudi posebnemu odposlancu Kulturbunda dr. Konradu Schmidtu, ki je skušal izgladiti konflikt.¹⁰⁷

VDA je po razkolu Kulturbunda in izključitvi pristašev obnoviteljskega gibanja ne samo moralno, ampak tudi materialno podpiral iz Kulturbunda izključene naciste. Štipendije za šolanje v Nemčiji je VDA dajal samo tistim Nemcem iz Jugoslavije, ki so dobili priporočilo voditeljev obnoviteljskega gibanja. Strokovno šolanje teh ljudi je bilo samo postranska stvar, glavna pozornost je veljala nacistični svetovno-nazorski in organizacijski vzgoji. Prošnje za štipendije, ki jih je poslal Kulturbund, je VDA pošiljal na vpogled in odobritev Jakobu Lichtenbergerju.¹⁰⁸ Auswärtiges Amt je brez uspeha poskušal poravnati ta spor in preprečiti, da bi finančna sredstva iz Nemčije naravnost ali posredno služila za medsebojno obračunavanje Nemcev v Jugoslaviji.¹⁰⁹

Na pomlad leta 1937 sta obe strani ponovno razložili svoje poglede na organizacijsko delo med nemštvom v Jugoslaviji. Poslanik von Heeren se je odločno postavil na stran starega vodstva Kulturbunda. Menil je, da je bistvo spora v tem, ker je VDA deloval v Jugoslaviji mimo in čestokrat tudi proti vodstvu Kulturbunda. Dr. Kraft, dr. Grassl in predsednik J. Keks so po ugotovitvah poslanika von Heerena od prvega dne zavzeli vseskozi pozitivno stališče do nove Nemčije (sic), niti niso kazali kakršnihkoli resnih »avstrijskih« tendenc. »Vsa kritika zoper te osebnosti in njihovo delo za nemštvo — je pisal nemški poslanik — torej nikakor ne more biti uperjena proti ciljem, ki so si jih zastavili, marveč kvečjemu proti tempu in metodam njihovega dela... Moji resni pomisleki glede vmešavanja rajhovskih organov v notranje

razmere tukajšnje narodne skupine so znani iz mojih tekočih poročil. Zato zadostuje, če ugotovim, da tudi sedanji način delovanja VDA v Jugoslaviji predstavlja trajno obtežitev naše politike v Jugoslaviji . . .«¹¹⁰

Načelnik Kult A referata v Auswärtiges Amtu, tajni svetnik von Twardowski je zato predlagal skupni pogovor VDA, VoMi* in Auswärtiges Amta, da bi našli primerno rešitev, toda kaže, da do tega sestanka ni prišlo.¹¹¹

Poslanik von Heeren ni vztrajal samo pri načelnem stališču, marveč je tudi samostojno in odločno ukrepal. VDA je dolga leta po diplomatski poti pošiljal finančna sredstva za potrebe nemških narodnostnih manjšin v raznih državah. VDA je v začetku marca 1937 poslaništvu v Beogradu poslal preko 40.000 dinarjev s prošnjo, da se ta znesek na varen in neopazen način izroči nekaterim pristašem in organizacijam obnoviteljskega gibanja. Toda poslanik von Heeren je denar gladko poslal nazaj in VDA v bodoče sploh ni mogel več pošiljati v Jugoslavijo denarnih sredstev, niti ne raznih svojih publikacij po diplomatski poti, kot je sicer tedaj in tudi kasneje bil običaj pri njegovih pošiljkah v Češkoslovaško, Poljsko in druge države.¹¹²

Seveda to ni pomenilo, da bi VDA prenehal finančno in drugače podpirati ter usmerjati nacistično gibanje med Nemci v Jugoslaviji. Dr. Carstanjen je poiskal nov način in je preko posebnega »konto Schulze« pri nemškem hranilnem in posojilnem društvu v Ptujju, ob posredovanju dr. Manfreda Strake, sodelavca *Deutscher Schulverein Südmark*, pošiljal v imenu VDA znatne denarne podpore posameznim vidnim nacistom v Jugoslaviji.¹¹³ Kasneje se je pri tem denarnem zavodu osnoval še nov tajni račun na ime Maxa Glöcknerja iz Berlina. Tako so prihajala preko privatnega kliringa spet nova finančna sredstva v Jugoslavijo.¹¹⁴ Vrh tega je po naročilu VDA njegov predstavnik Paul Claus izven rednega klirinškega prometa organiziral vrsto novih ilegalnih finančnih kanalov.¹¹⁵ Preko posebnih ilegalnih kanalov je dr. Carstanjen v imenu VDA pošiljal v Jugoslavijo tudi razno nacistično propagandno literaturo.¹¹⁶ Tako so zlasti Nemci v Sloveniji prevzeli posle in vlogo, ki jo je sicer v interesu utrjevanja jugoslovansko-nemških odnosov odklonil celo uradni diplomatski predstavnik tretjega rajha v Jugoslaviji, poslanik von Heeren.

Oktober 1937 sta dr. Grassl in J. Keks napravila zadnji obupni poskus, zaustaviti vedno hujše vmešavanje VDA. V enakih pismih zuna-

* VoMi = Volksdeutsche Mittelstelle. Več o tej organizaciji glej na str. 276-7.

njemu ministru von Neurathu in državnemu tajniku v *Reichskanzlei* dr. Meissnerju sta se oba voditelja Kulturbunda grenko pritožila čez VDA, ker si je ta hotel zagotoviti odločilni vpliv na razvoj in delovanje nemških manjšinskih organizacij, v ta namen pošiljal celo vrsto posebnih odposlancev ter napadal tudi osebni ugled starega vodstva Kulturbunda. »Trdimo in to lahko tudi dokažemo, da se je VDA pod vodstvom njegovega zveznega vodje dr. Hansa Steinacherja razvil v ljudsko zvezo za boj proti nemštvu v Jugoslaviji,« je bilo rečeno v pismu.¹¹⁷

Dr. Grassl je ugotovil, da so vsi dotedanji poskusi za poravnavo sporov propadli in je tretjič in zadnjič predlagal sporazum s pogojem, da VDA samo daje predloge, izraža svoje želje glede izbora posameznih sodelavcev in politične smeri v Kulturbundu, medtem ko bi bili dokončni sklepi pridržani zveznemu vodstvu. VDA naj bi se odpovedal sleherni personalni politiki, zlasti pa določanju zaupnikov in pooblaščenecv za delo v Jugoslaviji. Dr. Grassl je stavil slednjič še nov, tretji pogoj, da se dr. Carstanjen odstrani od slehernega dela z nemško manjšino v Jugoslaviji. »Dokler se mi ne dokaže nasprotno, odklanjam, da bi VDA priznal za instanco nemškega rajha,« je pisal dr. Grassl.¹¹⁸

Tudi ta poskus je, razumljivo, ostal brez slehernega rezultata. Politični vpliv zunanega ministra von Neuratha je tedaj vedno bolj upadal v korist ambicioznemu von Ribbentropu. Tudi vodja VDA dr. Steinacher je v boju s konkurenčno AO NSDAP in njenim gauleiterjem Bohlejem izgubljal eno pozicijo za drugo. V času, ko sta dr. Grassl in J. Keks odposlala svoje pismo, je bil dr. Steinacher praktično že odstranjen iz VDA in je vodstvo te ustanove prevzel nacistični komisar dr. Luig, glavni sodelavec dr. Carstanjena pri ukrepih za nacifikacijo nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji.¹¹⁹

7. *Auslandsorganisation der NSDAP v Jugoslaviji*

Nedvomno sta velik delež pri organizaciji nacističnega gibanja med Nemci v Jugoslaviji imela zlasti *Auslandsorganisation der NSDAP* oz. njen vodja v Jugoslaviji ing. Franz Neuhausen, nemški generalni konzul in Göringov izredni pooblaščenec za štiriletni gospodarski plan. Ne samo v raznih člankih dnevnega tiska in v revijah,¹²⁰ marveč tudi v številnih policijskih in vojaških obveščevalnih dokumentih se vselej ponavlja trditev, da je dejanski vodja in organizator nacističnega gibanja med jugoslovanskimi Nemci prav ing. Neuhausen. »Do tega aktiviranja nacionalsocialističnega gibanja med nemško manjšino v naši državi

je prišlo, odkar je prišel v našo kraljevino predstavnik nacionalsocialistične stranke in njen zaupnik ing. Neuhausen. On je s svojimi strankarskimi prijatelji organiziral zaupništva v vseh mestih, kjer v naši kraljevini žive Nemci, potem pa je preko njih med nemške množice vrgel idejo nacional-socializma,« je bilo npr. rečeno v biltenu ministrstva notranjih zadev.¹²¹

Ing. Neuhausen je, da bi laže deloval, ustanovil in vodil tudi nemški prometni urad (*Verkehrsbüro*) v Beogradu, svečano odprt dne 3. 7. 1934.¹²² Julija 1938 je bila osnovana podružnica tega urada tudi v Zagrebu.¹²³ Z razvojem političnih in gospodarskih odnosov med Jugoslavijo in tretjim rajhom je naraščalo število nemških državljanov, ki so stalno ali dlje časa živeli v Jugoslaviji. Večina je bila zaposlena v zunanji trgovini in mnogi so v tem svojstvu stalno potovali med obema državama. Številni so bili zlasti nemški strokovnjaki, tehniki, zastopniki raznih podjetij, monterji, lektorji in predavatelji tudi na raznih manjšinskih šolah. Največ nemških državljanov je živelo v Beogradu in Zagrebu. Po Anslussu in okupaciji Češkoslovaške so mnogi dotedanji avstrijski oz. češkoslovaški državljani nemške narodnosti dobili nemško državljanstvo. Leta 1940 je tako število nemških državljanov v Jugoslaviji naraslo na okrog 5000. AO NSDAP je za člane nacistične stranke ustanovila v posameznih mestih tako imenovane *Ortsgruppen* (krajevne skupine) oz. *Stützpunkten* (oporišča) v krajih, kjer je bilo samo manjše število nemških državljanov. Tisti nemški državljani, ki niso bili direktno včlanjeni v nacistično stranko, so delovali v raznih strankinih organizacijah, kot so bile *Deutsche Arbeitsfront*, *Hitlerjugend*, *Nationalsozialistische Frauenschaft* in podobno.¹²⁴ Uradno dovoljenje jugoslovanskih oblasti za delo organizacij AO NSDAP ni bilo objavljeno, pač pa so te bile tolerirane. V Zagrebu je npr. tamkajšnja krajevna skupina AO vodil direktor Jugoanila, glavni zastopnik IG Farbenindustrie Rudolf Empting, v Osijeku je bil vodja Stützpunkta Karl Bensch, uradnik tkalnice umetne svile.¹²⁵ V Mariboru je bil zastopnik NSDAP dr. Böcher.¹²⁶

V času najostrejših javnih sporov med Kulturbundom in obnoviteljskim gibanjem poleti 1935 je krajevna skupina AO NSDAP v Beogradu imela 85 članov od skupno 250—300 nemških državljanov, živečih v prestolnici.¹²⁷ V Sarajevu je krajevna skupina nemških nacistov štela 14 članov izmed 70 nemških državljanov, v Banja Luki pa 70 članov.¹²⁸ V Zagrebu je bila pred Anslussom ena tretjina nemške kolonije, to je 50 od 150 nemških državljanov, včlanjena v nacistično stranko. Po Anslussu je do začetka leta 1939 to število naraslo že na okrog 200 članov, nemška kolonija pa na 600—700 nemških državljanov.¹²⁹

V Sloveniji so člani nacistične stranke prvič z odobrenjem oblasti lahko slavili 30. januar, dan nacističnega prevzema oblasti, šele leta 1939, potem ko je bil dr. Korošec odstranjen iz Stojadinovićeve vlade.¹³⁰ Krajevna skupina AO NSDAP v Beogradu je imela močan vpliv na nemštvo v glavnem mestu in okolici.¹³¹

Ohranjenih oz. dostopnih je le malo dokumentov o direktnih intervencijah oblasti proti pripadnikom AO NSDAP v Jugoslaviji. Tako je npr. policija v Zagrebu 20. 2. 1934 v ranih jutranjih urah napravila hišno preiskavo pri Rudolfu Emptingu, zaplenila vrsto pisem in nacistične literature ter Emptinga obširno zasliševala »če in na kakšen način je krajevna skupina širila nacionalsocialistično propagando med domačim prebivalstvom in zlasti med nemško manjšino.« Hkrati je bilo zaslišanih tudi več kot 20 jugoslovanskih državljanov. Ing. Neuhausen se je prav tedaj mudil v Zagrebu in je takoj interveniral na policiji, medtem ko je R. Empting že prej zvedel, da ga policija opazuje. Policija je posegla vmes, ker se je nacistična propaganda širila tudi med hrvaškim in slovenskim prebivalstvom z ilegalnimi pošiljkami propagandnega materiala iz Münchna preko Avstrije v Maribor.¹³²

Novi notranji minister v Stojadinovićevi vladi dr. Korošec je takoj po prevzemu svoje dolžnosti dal izgnati celo vrsto nemških državljanov, članov nacistične stranke, za katere se je ugotovilo, da delujejo med nemško manjšino in širijo nacistično gibanje.¹³³ Ob posredovanju nemškega poslanika in na zahtevo dr. Stojadinovića je dr. Korošec šele po Anschlusu leta 1938 dovolil, da nemški državljanji v Beogradu in Zagrebu, toda samo v zaprtih prostorih, uradno proslavljajo 1. maj s pogojem, da jugoslovanski državljanji nemške narodnosti niso navzoči pri teh proslavah.¹³⁴

Tudi uradni obisk pri nemški narodnostni manjšini, ki ga je v spremstvu številnih visokih funkcionarjev nacistične stranke poleti leta 1935 v Jugoslaviji opravil gauleiter NSDAP v Rheinpfalzu Bürckel, je jugoslovanska vlada dovolila le s pogojem, da se ta obisk ne izrabi za kakršnokoli širjenje nacistične propagande.¹³⁵ Gauleiter Bürckel je upošteval navodila poslanika von Heerena in v svojih govorih na proslavi 150-letnice nemških občin v Crvenki in v Novem Vrbasu avgusta 1935 kar naprej poudarjal, da govori samo kot Nemec in ne kot nacist. Bürckel je pozval Nemce, naj bodo zvesti državljanji, naj ne ustvarjajo strank, naj bodo samo Nemci in da ni treba, da bi bili nacisti. »Če bi vi tu hoteli sprožiti nemško gibanje, kakršno je kot nemško borbena gibanje bilo v raihu, bi bil to zločin ne samo proti am samim, marveč proti nemški očetnjavi,« je celo izjavil gauleiter Bürckel.¹³⁶ Seveda je

bil ta govor čisto taktiziranje, pesek v oči, kljub temu pa je vsaj začasno zasejal zmedo v nacističnih vrstah.¹³⁷ Bürcklov govor je trenutno utrdil položaj zveznega vodstva Kulturbunda, ki je bilo prej voljno, dati pristašem obnoviteljskega gibanja celo 40% vseh mest v izvršnem odboru Kulturbunda. Ob tem govoru se je obnoviteljsko gibanje razcepilo na radikalnejši in na zmernejši del.¹³⁸

Jugoslovanska vlada oz. njeni organi notranjih zadev so skušali z zasliševanji priprtih Nemcev, nemških državljanov, in po obveščevalni poti zbrati čimveč podatkov o delovanju ing. Neuhausena, vendar je o tem ostalo ohranjenih samo nekaj dokumentov. Ko je vodja AO NSDAP gauleiter Ernst Wilhelm Bohle postal tudi *Chef der Auslandsorganisation im Auswärtigen Amt*, je to vzbudilo v tujini vrsto zaskrbljenih komentarjev. Jugoslovanski tiskovni ataše v Berlinu Miloš Crnjanski je obvestil Stojadinovića, da se ni bati, da bi Bohle poskušal aktivirati nemško manjšino v Jugoslaviji.¹³⁹ Doslej dostopna dokumentacija žal še ne omogoča temeljite obravnave vprašanja, kako in s kakšnim rezultatom je AO NSDAP delovala v Jugoslaviji.

8. Mladonemško gibanje

Vzporedno z nastankom obnoviteljskega gibanja med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji se je organiziralo tudi tako imenovano »mladonemško gibanje« (*Jungdeutsche Bewegung*). Voditelj tega gibanja, zdravnik dr. Nikolaus Hasslinger, je prav tako izšel iz opozicijskega kroga nemških akademikov, osnovanega leta 1932 v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku). Dr. Hasslinger z ozkim krogom svojih somišljenikov je dne 20. 8. 1933 v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) izdal prvo številko časopisa *Deutsche Volkszeitung*, ki je s 7. številko dne 17. 9. 1933 postal tudi uradno glasilo mladonemškega gibanja. V svojem programu, obstoječem iz 15 točk, se je gibanje izreklo za premostitev vseh stanovskih razlik med jugoslovanskim nemštvom; za ustvaritev zaupanja med nemško narodnostno manjšino in jugoslovanskimi narodi; za politično sodelovanje in povezavo z »državnim« narodom; za realno politiko; za tesno prijateljstvo med Jugoslavijo in Nemčijo; za ohranitev nemške narodne posebnosti; za odprtje nemških srednjih šol in za ureditev šolskega vprašanja na podlagi zakona; za odstranitev verskih nasprotij med nemštvom v Jugoslaviji; za ločitev gospodarskih organizacij nemške manjšine od političnega gibanja; za ločitev kulturnih organizacij v istem smislu; za preureditev vseh nemških manjšinskih organizacij in

možnost, da nemška manjšina sama odloča o svojih kulturnih, gospodarskih in političnih vprašanjih, ter za sestavo vodstva nemške manjšine, ki bi izhajalo iz ljudstva in ljudstvu tudi odgovarjalo za svoje delo.¹⁴⁰

Mladonemško gibanje je takoj ob svojem nastanku zašlo v hude polemike z vodstvom Kulturbunda.¹⁴¹ Značilno je, da je mladonemško gibanje prav tako kot obnoviteljsko gibanje zahtevalo ločitev vodstva nemških manjšinskih organizacij glede na kulturno, gospodarsko in politično področje. Vendar se je izjasnilo proti »Führerprinzipu«, za načelo ljudskega sveta in za samostojno vodstvo (Selbstführung) nemške manjšine ter proti slehernemu iredentizmu.¹⁴² Gibanje je poudarjalo, da nima nič skupnega z obnoviteljskim gibanjem in z »borbaši« Hodžere.¹⁴³ Dr. Hasslinger je stalno naglašal, da je za »beograjsko orientacijo« in da je Kulturbund preveč usmerjen proti Berlinu.¹⁴⁴ Nemško poslaništvo v Beogradu je dobilo obvestilo, da to gibanje financira banska uprava v Novem Sadu, jugoslovanski tisk pa je mladonemško gibanje označil kot protiutež hitlerjanskim strujam med nemško manjšino. »Na dlani je, da ima vlada interes za to, da podpira to gibanje, s katerim naj bi bilo odstranjeno ali vsaj oslABLJENO njej neprijetno sedanje vodstvo,« je poročal svetnik Janson o mladonemškem gibanju in dodal, da je to gibanje zbralo okrog sebe del nezadovoljnejšev v Kulturbundu.¹⁴⁵ Poslanik von Heeren je menil, da so po vsej verjetnosti resnična poročila, da stoji za mladonemškim gibanjem kot njegov podpornik sam šef vladne stranke Uzunović.¹⁴⁶ Kulturbund je menil, da je mladonemško gibanje odveč,¹⁴⁷ in je dr. Hasslingerja izključil iz svojih vrst.¹⁴⁸ Tudi *Deutsche Burschenschaft* ga je izključila marca 1935, kar je v tisku vzbudilo precejšnjo polemiko.¹⁴⁹

Mladonemško gibanje je tesno sodelovalo z vsakokratno vladno stranko. Dr. Hasslinger je bil izvoljen tudi v glavni odbor JNS.¹⁵⁰ Po formiranju JRZ se je mladonemško gibanje, ki je tedaj imelo menda 30.000 pristašev, takoj priključilo tudi tej vladajoči politični stranki.¹⁵¹ Mladonemško gibanje se je izjavljalo v prid Stojadinovičevi vladi¹⁵² in proti vnašanju politike v nemške manjšinske organizacije.¹⁵³ Gibanje se je zavzemalo za zgolj kulturne, ne pa tudi politične stike med Nemčijo in nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji.¹⁵⁴

Večina mladih nemških intelektualcev se je ločila od dr. Hasslingerja, brž ko je postalo jasno, da je mladonemško gibanje orientirano predvsem na Beograd.¹⁵⁵ Mladonemško gibanje je spričo vzpona obnoviteljskega gibanja že od leta 1935 dalje vedno bolj izgubljalo sleherni pomen, zlasti ko je jugoslovanskim Nemcem postalo jasno, da dr. Hasslinger ne uživa samo moralne, marveč tudi materialno podporo jugo-

slovanskih oblasti.¹⁵⁶ Gibanje je sicer delovalo vse do zmage nacistično usmerjenega novega vodstva v Kulturbundu leta 1939. Vendar je dr. Hasslinger že ob Anschlusu v pozdravni brzojavki, poslani iz Stuttgarta, zagotovil Hitlerju neomajno zvestobo,¹⁵⁷ kasneje pa izrazil pripravljenost, da se pojavi pred častnim razsodiščem.¹⁵⁸ Slednjič je ob posredovanju novega predsednika Kulturbunda dr. Seppa Janka leta 1939 odšel v Nemčijo, kjer se je zaposlil v neki bolnišnici.¹⁵⁹

Nemški tisk je odkrito napadal mladonemško gibanje in ga označeval kot izdajalsko.¹⁶⁰ Poskus vladnih strank, da z ustanovitvijo svoje ekspoziture dobe oporo med nemško narodnostno manjšino, očitno ni uspel, še manj je to gibanje, ki je nekatera gesla prevzemalo tudi od obnoviteljskega gibanja, moglo biti resna protiutež nacističnim tokovom med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji.

9. *Kultur- und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen v Slavoniji*

S sklepi zveznega vodstva o novi ureditvi Kulturbunda so notranji spori med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji prišli v novo fazo. Izključeni pristaši obnoviteljskega gibanja seveda niso mirovali. Dr. Awender je lahko nemoteno dalje izdajal svoje glasilo *Volksruf*, čeprav so oblasti z razpuščanjem posameznih nacistično eksponiranih krajevnih skupin Kulturbunda dale vedeti, da se z nacističnimi izpadi v vrstah manjšine ne strinjajo. Zvezno vodstvo je med številnimi neposlušnimi krajevnimi skupinami Kulturbunda dne 11. 12. 1935 razpustilo tudi organizacijo v Osijeku, ki jo je v tem kraju ustanovil in vodil Branimir Altgayer.¹⁶¹ Toda s tem delo nacistično usmerjenih Nemcev v Slavoniji ni zamrlo. Dne 29. 3. 1936 je bila v Osijeku ustanovljena nova nemška manjšinska organizacija *Kultur- und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen* (dalje KWVD), katere voditelj je postal iz Kulturbunda izključeni Branimir Altgayer, sekretarja pa bivši mladinski voditelj Kulturbunda Jakob Lichtenberger in njegova sodelavka Helly Schenk, ki sta bila prav tako nacistično usmerjena in svoj čas izključena iz Kulturbunda.¹⁶² Banska uprava Savske banovine je pravila nove organizacije brez pridržkov, zgolj z manjšimi nepomembnimi spremembami, odobrila.¹⁶³ Za uradno dovolitev nove organizacije sta se zavzela poslanec osiješkega okraja Jovan Vuković in minister v Stojadinovičevi vladi Đura Janković, glavno zvezo med ustanovitelji nove organizacije in obema politikoma JRZ pa je vzdrževal Nemeč Viktor Pentz, član mestnega odbora JRZ in kasnejši banovinski svetnik.¹⁶⁴ Minister

Janković je bil eden izmed glavnih zaupnikov predsednika Stojadinovića in je marljivo proučeval sistem in metode dela nacistične in fašistične stranke v želji, da te uporabi tudi v organizacijah JRZ.¹⁶⁵

Na prvi pogled je paradokсна ustanovitev nove nemške manjšinske, nacistično usmerjene organizacije, ko so vendar oblasti komaj dva meseca prej zaradi nacistične dejavnosti razpustile vrsto organizacij Kulturbunda. Pri ustanovitvi KWVD pa, kot se zdi, ni bil toliko odločilen vpliv nacističnih simpatizerjev v vodstvu JRZ, kolikor predvsem težnja velikosrbskih krogov vlade, da s požitivijo društvene dejavnosti med nemško manjšino v Hrvatski zadajo udarec HSS, hkrati pa po-spešijo razkol v Kulturbundu. Mnogi Nemci v Hrvatski so namreč simpatizirali s HSS, glasovali za to stranko, nekateri pa so bili celo funkcionarji v HSS in so odklanjali sleherno delo v nemških manjšinskih organizacijah.¹⁶⁶

Ustanovitev nove organizacije in konkurenčna borba med KWVD in Kulturbundom sta pomagali k izredni požitivji manjšinskega nemškega dela v Slavoniji, tako da se je v skrajni liniji nemštvo v tem predelu, ne glede na razkol, samo okrepilo.¹⁶⁷ Tako je bil že pred tem, februarja 1935, v Osijeku prvič organiziran praznik nemških narodnih noš pod geslom »mesto in vas z roko v roki«.¹⁶⁸ Dne 6. 9. 1936 je izšla prva številka glasila nove organizacije *Slawonischer Volksbote* s poudarkom, da noče biti borbena glasilo proti nikomur, marveč v prvi vrsti kmečki časopis, ki bo pokazal nemškemu narodu pot k obnovi. KWVD si je zastavila tudi nalogo, upreti se vplivu KPJ na nemško delavstvo v mestih,¹⁶⁹ kar je seveda režim JRZ lahko samo odobral. KWVD se je naglo razvijala, pri čemer so ji rabile za osnovo krajevne skupine Kulturbunda, ki jih je razpustilo zvezno vodstvo samo. Že v prvem tednu po ustanovitvi KWVD je bilo osnovanih 12 krajevnih organizacij, ki so prej delale kot organizacije Kulturbunda, akcijo pa so iz mest razširile predvsem po slavonskih vaseh.¹⁷⁰ Konec leta 1937 je KWVD štela že 74 krajevnih organizacij, razporejenih v 10 okrožjih.¹⁷¹ Kulturbund je v tekmovanju s KWVD poslal svoje najboljše aktiviste v Slavonijo in uspelo mu je do pomladi 1937 število svojih krajevnih organizacij od 33 dvigniti na 50.¹⁷² Pri ustanavljanju novih organizacij Kulturbunda je večkrat prišlo tudi do fizičnih obračunavanj med pristaši ene in druge organizacije, kot npr. pri ustanovitvi krajevne skupine Kulturbunda 2. 1. 1938 v Osijeku, kjer je sicer bil sedež vodstva KWVD.¹⁷³ Na ustanovnih skupščinah KWVD Nemci niso pozabili naglašati, da se bore proti boljševizmu in v splošnem

oblasti niso delale težav pri širjenju KWVD.¹⁷⁴ Sredi leta 1938 je tako število krajevnih skupin KWVD lahko naraslo že na 86 organizacij.¹⁷⁵

V novi občinski svet v Osijeku so bili leta 1937 imenovani tudi voditelj KWVD B. Altgayer in še dva Nemca, čeprav so Nemci dotlej imeli v tem oblastnem organu samo enega zastopnika. Tudi v Virovitici so bili za občinske svetnike imenovani trije Nemci, kar je seveda zbudilo ogorčenje v krogih HSS.¹⁷⁶

Nemštvu v Slavoniji so nacistične ustanove že dolgo posvečale posebno pozornost. Kmalu po nacističnem prevzemu oblasti je v Slavoniji začela delovati vrsta nacističnih skupin študentov iz Nemčije, ki so se jim pridružili tudi člani Združenja nemških visokošolcev v Zagrebu.¹⁷⁷ Vendar se, kot kaže, oblasti dolgo niso vmešavale v ta proces nacistifikacije Nemcev v Slavoniji. Šele po združitvi obnoviteljskega gibanja z opozicijskim fašističnim gibanjem Zbor februarja 1937 so policijske oblasti poostrele nadzorstvo nad KWVD, čeprav se je ta organizacija iz taktičnih razlogov javno ogradila od tega sklepa dr. Awenderja.¹⁷⁸ Voditelj KWVD Altgayer je lahko ugotovil, da policija odpira po pošti poslana pisma, dela fotokopije in da nekatera pisma sploh ne pridejo v roke naslovnikom.¹⁷⁹ Konec julija 1937 je šef policije v Osijeku Altgayerju odkrito dejal, da oblasti z nezaupanjem in zaskrbljenostjo gledajo na delo KWVD, saj to društvo vedno bolj postaja maskirana iredenta pod vodstvom iz tujine in da država tega ne bo dopuščala. Šef policije ni skrival, da oblasti vedo za posebne politične tečaje v Nemčiji, na katere odhajajo nemški mladinci iz Jugoslavije, v prošnjah za potni list pa lažno navajajo, da gredo na obisk k sorodnikom. Potne liste so poslej izdajale banovinske in ne več krajevne oblasti.¹⁸⁰ Težišče nacističnega organizacijskega dela KWVD in obnoviteljev se je zato preneslo na razne domače večere, ki jih policija ni mogla tako nadzorovati.¹⁸¹ Da bi odvrnila sum oblasti, zlasti v času mednarodne napetosti okrog priprav in izvedbe Anschlusa, je KWVD redno prijavljala oblastem svoje sestanke, predavanja in celo združne sestanke, čeprav slednjih po določilih zakona ni bilo treba prijavljati.¹⁸²

10. *Združitev obnoviteljskega gibanja z Ljotičevim Zborom*

Po sprejetju in potrditvi »nove ureditve« pristaši obnoviteljskega gibanja niso mogli več organizirano delovati znotraj organizacij Kulturbunda. Dr. Awender je obtožil zvezno vodstvo Kulturbunda, da je proti obnoviteljem uporabilo nedemokratske metode in brutalno silo,¹⁸³

čprav so prav oni sami s palicami navalili na svoje nasprotnike na glavni skupščini Kulturbunda.¹⁸⁴ Oblasti so sicer zaradi nacističnih izpadov res razpusstile nekatere krajevne organizacije Kulturbunda, vendar proti samemu vodstvu obnoviteljskega gibanja niso energično nastopile. *Volksruf* je lahko nemoteno dalje izhajal. »Ne odpovedujemo se temu, da kulturna zamisel nemškega socializma prodre v Kulturbund!«, je pisal *Volksruf*¹⁸⁵ in ugotavljal: »Mi nismo zgolj kulturno gibanje, niti ne zgolj gospodarsko. Naš svetovni nazor je politični in zato se moramo uveljaviti po politični poti.«¹⁸⁶

Dr. Awender je pozval svoje pristaše, naj zavzemajo nemške zadruge.¹⁸⁷ Dotlej so že imeli močno oporo v nemških zdravstvenih združenjih (*Zentral Wohlfahrtsgenossenschaft*, s kratico ZeWoge) pod vodstvom njihovega somišljenika Johanna Wüshta. Da bi te zadruge in preko njih obnoviteljsko gibanje lažje delovale, jih je, ob velikem negodovanju zveznega vodstva Kulturbunda, J. Wüsch včlanil v centralno zvezo jugoslovanskih zdravstvenih združenj.¹⁸⁸ Obnoviteljsko gibanje oblastveno ni bilo dovoljeno, niti se ni v smislu zakona o društvih in političnih strankah prijavilo oblastem. Čeprav je praktično precej neovirano delovalo, je gibanje vendar iskalo neko platformo za legalizacijo, da bi tako pritegnilo tudi tiste Nemce, ki se niso hoteli eksponirati in so rajši delovali v uradno dovoljenih manjšinskih organizacijah. Z velikim poudarkom je *Volksruf* dne 12. 2. 1937 objavil proglas dr. Awenderja, da s tem dnem razpušča vse *Kameradschaften* in da obnoviteljsko gibanje pristopa k opozicijskemu Ljotičevemu Zboru kot idejno sorodnemu gibanju. Dr. Awender je naglasil, da so on in njegovi pristaši nacionalsocialisti in da se bodo skupno z ljotičevci borili proti »boljševiški nevarnosti«.

Združitev obnoviteljskega gibanja z Zborom je vzbudila veliko pozornost med nemško narodnostno manjšino, posebno pa v krogih Stojadinovićeve vlade. Vlada je v tem koraku videla bojno napoved in je brž prepovedala mladinsko organizacijo Zbora.¹⁸⁹ Predsednik vlade dr. Stojadinović je celo prvič in zadnjič javno ostro kritiziral privrženca obnoviteljskega gibanja. Med pogovorom dr. Stojadinovića s poslancem dr. Kraftom, objavljenim z vidnim poudarkom, je bilo med drugim rečeno: »Lojalni Nemci v državi lahko računajo na njegovo razumevanje in bodo vselej naleteli na pravično in blagohotno ravnanje. Z nekaterimi pojavi, ki so se v zadnjem času pokazali med mlajšimi elementi nemške narodne skupine, pa se on vsekakor v ničemer ne strinja. Ti sodijo v drugo državo, ne pa semkaj, in on ne bo pod nobenimi

pogoji trpel teh pojavov. Tisti Nemci v državi, ki tega nočejo slišati, bodo morali posledice pripisati samim sebi.«¹⁹⁰

Formalna združitev obnoviteljev z Ljotičevimi pristaši ni bila slučajna niti ne docela iznenada. Že pred majskimi volitvami leta 1935, ki jih je izvedla Jevtičeva vlada, so se voditelji obnoviteljskega gibanja razgovarjali z Zborom o možnostih skupnega nastopa.¹⁹¹ Na dan pred volitvami pa je *Volksruf* pozval svoje pristaše, naj glasujejo za Jevtičevo listo JNS¹⁹², in tako do javnega sodelovanja z Zborom ni prišlo, morda zaradi ustreznih navodil zunanjepolitičnega urada NSDAP. V tem času je namreč tedanji predsednik vlade in zunanji minister Bogoljub Jevtič, kljub svoji splošno znani francoski orientaciji, navezal tajne stike s tem nacističnim uradom, verjetno zaradi zmotne ocene dejanskega pomena Rosenbergove funkcije.¹⁹³ Vsekakor je del JNS tudi po padcu Jevtičeve vlade vzdrževal stike z nacističnimi krogi, tako npr. tudi minister vojske, general Živković, čeprav je ob doslej dostopni dokumentaciji ta problem še nemogoče podrobneje raziskati.¹⁹⁴

Obnoviteljsko gibanje in Zbor sta se združila prav v času, ko je prišla v javnost zelo komentirana afera s »Tehnično unijo« in so postali znani načrti za kompenzacijske posle med Ljotičevimi zadrugami in Nemčijo, ki naj bi služili za financiranje tega fašističnega gibanja. Demokratična javnost je izredno ostro reagirala, sledile so številne protifašistične demonstracije in spopadi demokratičnih sil z Ljotičevimi privrženci so zavzeli izredno ostre oblike.¹⁹⁵ Odprto pa ostaja vprašanje, po čigavih navodilih in na osnovi kakšne analize položaja je dr. Awender sklenil prav v tem času sporazum z Ljotičem. Prav gotovo se obnoviteljsko gibanje ni na svojo roko združilo z Zborom, marveč verjetno po navodilih Auslandsorganisation ali pa Rosenbergovega APA NSDAP.¹⁹⁶

Vsekakor nemško poslaništvo v Beogradu ni bilo informirano o ozadju tega sklepa in se je zato poslanik von Heeren znašel v neugodnem položaju. Predsednik vlade dr. Stojadinović je namreč v začetku marca 1937 med štirimi očmi na privatni večerji, sicer v prijateljskem tonu, toda z nenavadno resnostjo opozoril von Heerena, da se nekatere neimenovane rajhovske ustanove vmešavajo v jugoslovanske notranje zadeve. Kljub Heerenovim nasprotnim trditvam je dr. Stojadinović dejal, da razpolaga s številnim dokaznim gradivom o zvezah med Zborom in obnoviteljskim gibanjem na eni ter nemškimi ustanovami na drugi strani in da te zveze daleč presegaajo zgolj kulturni in gospodarski okvir. Predsednik vlade verjame, da nemško poslaništvo in Auswärtiges Amt s tem nimata nič skupnega, toda poslanik naj ga

nikar ne skuša prepričevati, da lahko v nacistični Nemčiji katerakoli ustanova brez vednosti ali vsaj toleriranja odgovornih organov vodi akcijo v nasprotju z oficialno politiko. Dr. Stojadinović je najavil, da bo v bodoče brezobzirno nastopal proti Zboru in njegovim pristašem, kajti njegova stranka JRZ je pretežno konservativno nastrojena in odklanja sleherno ekstremno usmeritev, bodisi fašizem, bodisi komunizem. S to večino v stranki mora on računati in prav ti krogi so ga zaradi njegove nemške orientacije že večkrat spravili v nevaren položaj. »Prav zato, ker svojo zunanjepolitično linijo usmerja k Nemčiji, mora on, da ne bi svoj položaj v notranji politiki in s tem tudi svojo zunanjo politiko oslabil, izključiti sleherni sum, da njegova zunanjepolitična linija vodi k nacionalsocialističnemu vmešavanju v jugoslovansko notranjo politiko. V Berlinu si morajo biti na jasnem, da morajo izbirati med zaupljivim sodelovanjem z njim in med podporo njegovim nasprotnikom. Oboje hkrati v istem času ni možno,« je o pogovoru z dr. Stojadinovićem poročal nemški poslanik.

Pod vtisom Stojadinovičevih pritožb je von Heeren priporočil, naj se razne ustanove v Nemčiji na dovolj viden način distancirajo od Zbora in obnoviteljskega gibanja, ker bi v nasprotnem primeru to resno ogrozilo nemške zunanjepolitične interese, zlasti ker bo v bližnji prihodnosti jugoslovanska vlada odločala o vrsti vprašanj, ki so za Nemčijo največjega pomena.¹⁹⁷ Zunanji minister von Neurath se je posvetoval z Göringom in preko poslanika von Heerena dal dr. Stojadinoviću pomirjujoča pojasnila in ga pozval, naj ga še naprej obvešča, če bi mu nekontrolirane nemške ustanove dajale tudi v bodoče kakršenkoli povod za pritožbe.¹⁹⁸ Von Heeren je v nadaljnjih svojih poročilih nenehno poudarjal, da bi podporo obnoviteljskemu gibanju v kakršni koli obliki in katerekoli ustanove tretjega rajha jugoslovanska vlada vrednotila kot vmešavanje v notranje zadeve in da bi to resno obremenilo jugoslovansko-nemške odnose.¹⁹⁹ Auswärtiges Amt je zato zaprosil *Volksdeutsche Mittelstelle*, »naj se notranji nemški organi, kot npr. *Reichsnährstand*, kar najbolj distancirajo od obnoviteljskega gibanja in njegovega vodje dr. Awenderja in s tem pokažejo svojo solidarnost s politiko vlade rajha.«²⁰⁰

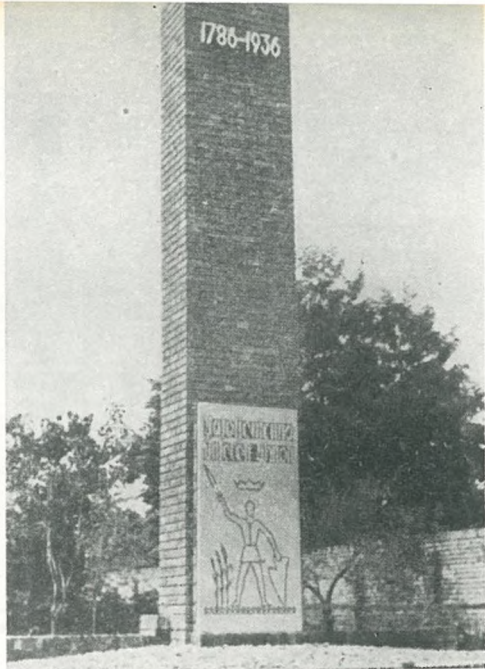
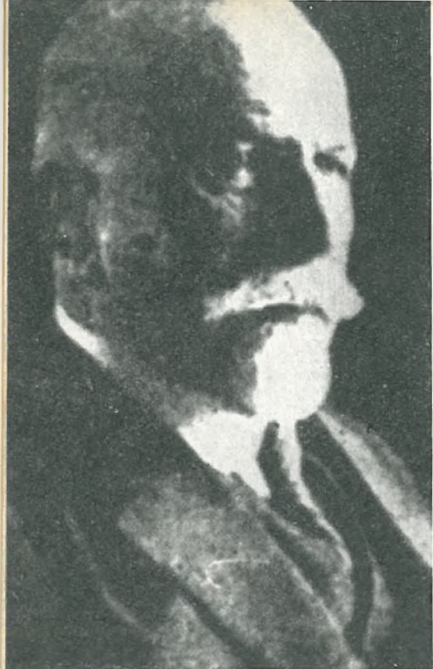
V kolikšni meri je Auswärtiges Amtu uspelo doseči, da bi iz razlogov politične oportuniteti posamezne nacistične ustanove umaknile roke od obnoviteljskega gibanja, je na osnovi razpoložljive dokumentacije težko ugotoviti. Le en dokument VoMi v tem smislu nam je doslej dostopen. Dr. Behrends, pomočnik Lorenza, vodje VoMi, je v navodilih za delo z nemškimi manjšinami v tujini 30. 6. 1937 uradno

Leta 1930 so kočevski Nemci slavili 600-letnico svoje naselitve na Kočevskem. Na sliki slavnje v Kočevju

Josef Eppich, župnik iz Stare cerkve, je dolga leta vodil kočevske Nemce, dokler ga niso nacistični aktivisti odrinili v ozadje. Ob izselitvi kočevskih Nemcev v rajh je Eppich ostal v svoji župniji, kjer so ga nato italijanski okupatorji — menda pomotoma — ustrelili

Zgoraj levo: senator dr. Georg Grassl, ustanovitelj Kulturbunda jugoslovanskih Nemcev in vodilni funkcionar mnogih nemških manjšinskih organizacij. Zgoraj desno: spomenik v Stari Šovi, ki so ga bačvanski Nemci postavili leta 1936 — ob stopetdesetletnici njihove naselitve v Bački. Spodaj: konjeniško društvo neke nemške vasi v Bački leta 1936

Dr. Milan Stojadinović skupaj s svojo vlado, sestavljeno 24. junija 1935, odhaja iz saborne cerkve — po slovesni zaprisegi

Branimir Altgayer, voditelj nacistično usmerjenega KWVD v Slavoniji

Nemškega zunanjega ministra von Neuratha junija 1937 na zemunskem letališču pozdravljajo volksdeutscherji v narodnih nošah. V desnem kotu dr. Milan Stojadinović

obvestil Rosenbergov APA: »Glede Jugoslavije ni bila sprejeta še nobena odločitev, ker so razmere še docela nejasne. Pri sodelovanju je treba zato začasno [!] biti zadržan, pri vseh delih pa je treba poskušati, da se zblížata Keksova in Altgayerjeva skupina.«²⁰¹

Pristaši obnoviteljskega gibanja niso s posebnim zadovoljstvom sprejeli sklepa svojega vodstva o združitvi z Zborom in so se temu pokorili zgolj iz discipline.²⁰² Vodstvo Kulturbunda je ta korak označilo kot napačen izhod iz položaja,²⁰³ ostro pa je obnovitelje napadlo tudi mladonemško gibanje.²⁰⁴ Nemški tisk je zatrjeval, da je jugoslovanska vlada zaradi sodelovanja obnoviteljev z Zborom poostrila pritisk na celotno nemško manjšino.²⁰⁵ Značilo je, da je voditelj KWVD Branimir Altgayer šele po pogovoru med von Heerenom in dr. Stojadinovićem izjavil dne 7. 3. 1937, da KWVD nima ničesar skupnega s sklepom o združitvi obnoviteljev z ljotičevci in da ostane KWVD strogo nepolitična nemška manjšinska organizacija, ki da bo tudi v bodoče delovala strogo v smislu odobrenih pravil. V polemiki s predsednikom Kulturbunda Keksom je Altgayer zatrjeval, da člani KWVD delujejo samo v od države dovoljenih strankah in da nihče ni včlanjen v Zboru.²⁰⁶

Kljub reakciji oblasti in morda prav zato, da bi manifestirali svojo »neodvisnost« od nacističnih ustanov v Nemčiji, so obnovitelji še naprej sodelovali z Zborom, se udeleževali njegovih javnih zborovanj in podobno.²⁰⁷ Organizacijsko zvezo obnoviteljskega gibanja in Zbora je dr. Awender prekinil šele po množičnih majskih aretacijah nacistov leta 1938.²⁰⁸

Zdi se pa, da so Awenderjevi pristaši leta 1937 začeli nekoliko previdneje delovati. V slehernem okraju, ki je zajemal približno po 10 vasi, so se obnovitelji ilegalno redno sestajali vsaka dva tedna, kraje sestankov pa so stalno menjavali. Včasih so zborovali tudi na prostem, se ideološko vzgajali, vežbali v marših, prepevanju nacističnih pesmi in podobno. Infiltrirali so se v razna pevstva, športna, telovadna in gasilska društva, v Rdeči križ itd. ter znotraj teh organizacij nevirano delovali. Obnovitelji so svojo akcijo usmerili predvsem v nemške vasi. Nacistične ideje so zlasti uspešno širili na raznih domačih in pevskih večerih v zimskih mesecih, ko so kmetje imeli več časa.²⁰⁹ Vodilni organizatorji nacističnega gibanja so bili večinoma mladi ljudje v starosti od 20 do 36 let, v glavnem študentje in visokošolci. Pomembno vlogo so pri tem imele cerkvene evangeljske občine. Obnovitelji so širili glasove, da bo gibanje kmalu tudi oblastveno dovoljeno. Organizacijska struktura obnoviteljskih *Kameradschaften*, način njihovega ideološkega in vojaškega vežbanja, vse to je bila čista kopija nacističnih

SA oddelkov. Obnovitelji so izdajali tudi svoj štirinajstdnevnik *Deutsche Bauernzeitung*, da bi tako dobili večji vpliv na vaško prebivalstvo.²¹⁰

Kolikor so oblasti dobile podatke o neprijavljenih sestankih obnovelejev, so občasno v nekaterih primerih organizatorje in udeležence teh sestankov administrativno kaznovale. V nekaterih krajih so bile izvedene hišne preiskave. Vlada je začasno prepovedala šolske tečaje *Zentral-Wohlfahrtsgenossenschaft* v Novem Sadu, ker so se na teh tečajih slušatelji mnogo bolj posvečali študiju in širjenju nacističnih idej kakor zdravstveni vzgoji. Advokatski pripravnik dr. Janko, kasnejši predsednik novega nacističnega vodstva Kulturbunda, je bil v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) kaznovan z visoko denarno kaznijo, ker je v nekem javnem govoru obsojal mešane zakone.²¹¹ *Volksruf* je sicer v tem času lahko v glavnem neovirano izhajal, vendar so po drugi strani oblasti prepovedale nekatere nemške časopise, ki so jih ustanovili ali dobili v svoje roke obnovitelji.²¹² Neenotno stališče oblasti se je kazalo tudi v tem, da so v nekaterih okrajih zavzele očitno blagohotno stališče do obnoviteljskega gibanja, kot npr. v okrajih Pančevo, Jaša Tomić, Bačka Palanka, Topola itd.²¹³, kar so obnovitelji tolmačili kot posledico svojih dobrih zvez z ljotičevci oz. s »srbskimi nacionalnimi krogi«.²¹⁴

To na videz protislovno, omahljivo in nedosledno stališče oblasti do obnoviteljskega gibanja in nacističnih izpadov med nemško narodnostno manjšino kaže na upravičenost domneve, da je bila dejansko to sistematična politika po načelu »divide et impera«, želja oblasti, da začasno okrepe obnovitelje kot protiutež Kulturbundu in tako ustvarijo pogoje za utrditev in prevlado političnega katolicizma. Kulturbund oz. njegovo staro vodstvo je bilo v tem času sicer že v defenzivi. Čeprav je imelo znatno več pristašev kot obnovitelji, so vendar prav ti kot aktivni delavci predpisovali način in metode borbe. Vodstvo Kulturbunda je kljub ostrim sporom z obnovitelji postopoma prehajalo na nacistične pozicije, iskalo je poti za sintezo med uvajanjem nacističnih idej in nezaupanjem oblasti. V knjižnicah krajevnih skupin Kulturbunda je bila zastopana vsa osnovna nacistična literatura, svetovnonazorsko nacistično šolanje članstva se je razvijalo povsod tudi znotraj organizacij Kulturbunda, vendar na previdnejši način. Mlada generacija pa je nasprotno menila, da taka politika zveznega vodstva Kulturbunda ni dovolj nacistično-borbena. Spriču hudih razprtij med Kulturbundom in obnoviteljskim gibanjem so se zlasti med kmečkimi množicami nemškega prebivalstva že začeli kazati znaki utrujenosti in naveličanosti, saj so si v mnogih družinah stali nasproti očetje in sinovi; prvi kot

pristaši Kulturbunda, drugi kot zagrizeni nacisti. Politični vpliv katoliške cerkve je začel naraščati in tako Auswärtiges Amt kot VDA sta postala zaskrbljena, da bi se politični katolicizem ne utrdil med nemško narodnostno manjšino in bi obe sprti stranki slednjič ne izigral v svojo korist. »Če pustimo stvari na sedanjem tiru — je zapisal v svoji beležki von Twardowski — je treba računati s tem, da bo katoliška duhovščina, zlasti v hrvaških predelih, še nadalje stopnjevala svojo dejavnost, da bi ljudi nemškega porekla duhovno ločila od matične dežele, in da bo madžarizirana kalvinistična duhovščina kazala enaka prizadevanja. Za zavedno nemštvo bi potem namesto 600—700.000 ljudi preostalo morda le še 100.000 pripadnikov nemške evangeljske cerkve.«²¹⁵

Tudi katoliška cerkev je namreč okrepila delo v nemških mladinskih organizacijah ter se je skušala upreti nacističnim idejnim vplivom. V nemškem trapističnem samostanu Marija Zvezda v Banja Luki se je od leta 1934 dalje med šolskimi počitnicami na posebnih tečajih zbirala nemška katoliška mladina. Tu so ji predavali ultramontanski emigranti iz Nemčije. V krajih, kjer so imeli katoliški Nemci večino, zlasti v Bački, Banatu, Sremu, Slavoniji in severozahodni Bosni, so brezplačno delili antinacistični katoliški časopis *Der Deutsche Weg*, ki ga je izdajal na Nizozemsko prebegli nemški jezuitski pater Muckermann. V Apatinu je junija 1935 začel izhajati tudi nemški katoliški tednik *Die Donau*.²¹⁶ Zvezno vodstvo Kulturbunda se je sprva izogibalo slehernim trenjem s katoliško cerkvijo ter ji nudilo sodelovanje,²¹⁷ kar pa je na seji izvršnega odbora Kulturbunda 30. januarja 1938 izzvalo ostro kritiko pronacistično usmerjenih elementov, češ da so zveze s katoliškimi mladinskimi organizacijami škodljive in nedopustne.²¹⁸ Spričo energične akcije privrženec obnoviteljskega gibanja, zlasti pa pod vtisom Anschlusa, so na spomlad 1938 nemške mladinske katoliške organizacije slednjič začele razpadati,²¹⁹ vendar je še leta 1940 rajhovski in obnoviteljski tisk napadal klerikalno usmeritev dela jugoslovanskih Nemcev.²²⁰

11. Poskusi za sporazum in nastanek »srednje linije« v Kulturbundu

Notranji spori med nemško narodnostno manjšino, razcep na pristaše Kulturbunda in obnoviteljskega gibanja, konkurenčna borba med obema organizacijama, vse to je sicer poživilo organizacijsko delo med nemštvom v Jugoslaviji, hkrati pa onemogočalo skupen nastop v tistih vprašanih, za katerih rešitev so si Nemci prizadevali. Ker sta se obe sprti stranki sklicevali na podporo iz rajha, so slednjič ti spori začeli

škodovati tudi prestižu nacistične Nemčije same.²²¹ Vodstvo Kulturbunda se je pritoževalo Auswärtiges Amtu, da je VDA dal pobudo za ustanovitev KWVD, da financira to organizacijo, da je tako povzročil razkol nemštva v Slavoniji²²² ter da so Altgayerjevi privrženci v občini Čaćinci pri občinskih volitvah novembra 1936 glasovali za opozicijsko listo HSS.²²³ Altgayer je spet v imenu KWVD prosil Auswärtiges Amt za posredovanje, da bi se medsebojna napetost vsaj omilila in našel neki »modus vivendi«.²²⁴ Že na pomlad 1936 je po sklepu VoMi odpotoval v Jugoslavijo prof. Wehofsich iz biroja Kurssell. Na zasebni večerji pri poslaniku von Heerenu naj bi posredoval med dr. Kraftom, Keksom in dr. Awenderjem, kar pa ni privedlo do zaželenega uspeha.²²⁵ Altgayer je tudi v tisku naglašal, da je pripravljen sodelovati s Kulturbundom in drugimi nemškimi manjšinskimi organizacijami.²²⁶ Predlagal je sklenitev »miru brez zmagovalcev in premagancev«,²²⁷ kar pa je predsednik Kulturbunda J. Keks odklanjal.²²⁸ Osnovno sporno vprašanje pri poskusih sporazuma med KWVD in Kulturbundom je bilo vprašanje vodstva in prevlade te ali one organizacije v morebitni združeni organizaciji.²²⁹

Dr. Awender je bil voljan privoliti v tak »sporazum«, ki bi mu omogočil vsaj petdesetodstotni vpliv na vodstvo Kulturbunda, šolskega fonda in nemških zadrug, razen tega pa je zahteval odstranitev dr. Krafta in preklic sklepa o izključitvi obnoviteljev. Po vsestranski analizi je načelnik Kult A referata v Auswärtiges Amtu von Twardowski prišel do sklepa, da trenutno še ni pričakovati trajnejšega uspeha neke pomirjevalne akcije in da se mora boj za novo vodstvo čimprej dobojevati. Priporočil je, naj razne nemške ustanove ustavijo sleherno, tudi moralno pomoč obema sprtima strankama, premladi in premalo izkušeni voditelji obnoviteljskega gibanja pa naj bi se med eno ali dvoletnim šolanjem v Nemčiji usposobili za nove naloge ter se podvrgli brezpogojni disciplini. V bodoče naj bi iz Nemčije pritekala denarna in druga sredstva samo za določene stvarne naloge, kot npr. za šolski fond, zadruge in podobno. Pri dodeljevanju štipendij naj bi odločal oz. predlagal paritetni odbor obeh strank, medtem ko naj bi *Reichsnährstand* v bodoče navezal stike tudi s Kulturbundom in ne dajal podpore samo obnoviteljem.²³⁰

Ker pa je bila Altgayerjeva KWVD zmernejša kot radikalni pristaši dr. Awenderja ter uradno priznana organizacija, so bili po sklepu VoMi naporu sprva usmerjeni na pomiritev in morebitno njeno združitev s Kulturbundom.²³¹ V samem zveznem vodstvu Kulturbunda se je formirala tako imenovana »srednja linija« pod vodstvom učitelja

Floriana Krämerja. Na njegov predlog je izvršni odbor Kulturbunda na seji dne 24. 10. 1937 izrazil pripravljenost za mir in enotnost ter privolil v šestmesečno premirje, medtem ko naj bi obnovitelji preklicali vse žaljivke zveznega vodstva.²³² Po sklenitvi začasnega premirja so se oktobra 1937 začela pogajanja za sporazum in morebitno združitve, tako med Kulturbundom in KWVD, kot tudi z radikalnim delom obnoviteljskega gibanja pod vodstvom dr. Awenderja.²³³ Dr. Awender je zahteval, da se obnoviteljem dodeli polovica mest v Kulturbundu in da se do decembra 1937 pogajanja zaključijo.²³⁴ Ker pa dr. Awender v tem roku ni dobil nobenega odgovora, je v začetku decembra 1937 premirje prekinil.²³⁵

Ta rok je bil dejansko tempiran do pričetka 13. redne glavne skupščine Kulturbunda, ki je zasedala prve dni decembra v Novem Sadu in na kateri je bilo treba v skladu s pravili izmenjati polovico članstva v zveznem odboru. Zvezno vodstvo Kulturbunda je predlagalo kandidat-sko listo, na kateri so bili večinoma uradniki Kulturbunda in zato od zveznega vodstva tudi gmotno odvisni, vsi sami zagrizeni nasprotniki obnoviteljev. Florian Krämer, tedaj okrožni vodja Kulturbunda v Veprovcu v Bački, je predlagal listo svojih pristašev. Dr. Kraft je skušal spopad obeh list prepričati s predlogom kompromisne liste, ki je bila soglasno sprejeta. Tako je v novem odboru Kulturbunda staro vodstvo dobilo tri, »srednja linija« pa eno četrtno pristašev. Na seji novega zveznega odbora je dr. Kraft zavzel jasno stališče za sporazum ter dal priznanje obnoviteljem. Nastanek in razvoj obnoviteljskega gibanja je razložil kot posledico razpusta stranke Nemcev v času šestojanuarske diktature, za sodelovanje z obnovitelji pa je stavil pogoj, da se ti ločijo od Ljotičevega Zbora. Dr. Kraft se je začel približevati obnoviteljem zaradi svojih starih sporov s predsednikom J. Keksom, morda tudi v skrbi za svoje poslansko mesto, ker so v njegovem volilnem okraju Kuli, kjer bi moral kandidirati na prihodnjih volitvah, dobili večino obnovitelji in pristaši »srednje linije«.²³⁶

Na seji novega zveznega odbora Kulturbunda v Novem Sadu 30. 1. 1938 je bil za predsednika Kulturbunda znova izvoljen J. Keks. Zmernejši skupini v vrstah obnoviteljskega gibanja na seji v Beogradu ni uspelo strmoglaviti radikalnega vodstva dr. Awenderja, Gustava Halwaxa in Fritza Metzgerja, niti niso uspeli naporii voditelja »srednje linije« F. Krämerja za sporazum med Kulturbundom in obnovitelji.²³⁷ Sekretar Kulturbunda Giljum je na seji zveznega odbora branil svoje stališče, da je treba politiko Kulturbunda voditi dalje od Berlina in

bilže Beogradu, izraženo pa je bilo tudi mnenje, da je treba kaznovati disidente in pristaše »srednje linije«²³⁸

Tudi mladonemško gibanje se je zavzemalo za prenehanje notranjih sporov med nemško manjšino, naglašalo pa je, da je »v Jugoslaviji mogoče voditi samo jugoslovansko politiko in mi Švabi, če hočemo politizirati, moremo prav tako voditi samo jugoslovansko politiko.«²³⁹ Mladonemško gibanje je zavzelo odobravajoče stališče do začasnega premirja,²⁴⁰ vendar je dr. Hasslinger poudaril, da mora morebitni sporazum zajeti vse smeri, ne pa samo Kulturbund ter obnoviteljsko gibanje, pri čemer bi bilo treba interese posameznih organizacij in gibanj podrediti interesom celotne nemške manjšine, ki naj bi jo vodil nemški ljudski svet (Volksrat).²⁴¹

Po neuspehu prizadevanj »srednje linije« se je položaj v Kulturbundu še bolj zaostрил, ko je prišel z vso silo na dan stari osebni spor med dr. Kraftom, voditeljem nemških zadrug, in bivšim poslancem dr. Moserjem. V odprtem pismu, objavljenem 6. 2. 1938 v *Deutsches Volksblatt*, je dr. Moser zahteval ločitev političnega vodstva od poslovne dejavnosti v nemških zadrugah ter se tako pridružil eni glavnih zahtev obnoviteljskega kot mladonemškega gibanja. Dne 10. 2. 1938 je isti list objavil poziv 29 vodilnih osebnosti Kulturbunda, ki so podprle dr. Moserja in ga pozvale, naj vodi to akcijo. Dr. Moser je potem dne 13. 2. 1938 na istem mestu javno obtožil dr. Krafta, da razsipava zadržno premoženje.²⁴²

V tako zaostreni atmosferi in v času priprav za vkorakanje nemške vojske v Avstrijo so obnovitelji razširili med nemške množice zahtevo, da se ustanovi enotna fronta vseh Nemcev (*Einheitsfront*) po načelu: »Einheitsfront nach aussen, weltanschaulicher Kampf nach innen.« (Fronta enotnosti navzven, svetovnonazorska borba na znotraj.)²⁴³ Jasno so poudarili, da mora ta fronta biti političnega značaja.²⁴⁴ Tudi Altgayer je na drugi glavni skupščini KWVD v Osijeku dne 20. 2. 1938 objavil geslo: »Wiederherstellung der Einigkeit zur Erneuerung unserer Volksgruppe und gemeinsames Einstehen für unser Lebensrecht!« (Ponovna vzpostavitev enotnosti za obnovo naše narodne skupine in skupen nastop za našo življenjsko pravico.)²⁴⁵ Voditelj »srednje linije« učitelj Florian Krämer je po neuspehu svojih prizadevanj znotraj Kulturbunda zavrgel oznako »srednja linija« ter proglasil svojo frakcijo za »nemško narodno enotno fronto« (*Deutschvölkische Einheitsfront*). Zahteval je, da se odstrani staro vodstvo in da se v Kulturbundu združijo vsi Nemci, pa naj bi bili obnovitelji, neopredeljeni ali člani Kulturbunda. Krämer je označil *Deutsches Volksblatt* kot organ interesne skupine v Kulturbundu

in zahteval, da se osnuje novo glasilo. Svoje somišljenike je v neobjavljenem pismu pozval, naj se 26. 2. 1938 zbero v Novem Sadu in sestavijo ustanovni odbor nove nemške ljudske enotne fronte.²⁴⁶ Dr. Awender pa je zahteval, da se tudi v bodoče znotraj take fronte brezkompromisno nadaljuje »boj za svetovnonazorsko prepojitve naše narodnostne skupine in boj za duha in obliko narodne ureditve, ki jo je treba ustvariti.«²⁴⁷

Tako so vsi poskusi za združitev in sporazum med Kulturbundom na eni ter KWVD in radikalnim delom obnoviteljskega gibanja pod vodstvom dr. Awenderja na drugi strani začasno propadli spričo nepopustljivosti starega vodstva Kulturbunda, ki še ni hotelo kapitulirati. Toda rezultat teh poskusov je bil nadaljnja slabitev pozicij zveznega vodstva Kulturbunda, notranja diferenciacija v samem vodstvu in vedno močnejši vpliv, čeprav na videz zmernejših nacistov tudi v Kulturbundu.

Vztrajnega in vedno bolj naraščajočega vpliva nacistov med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji ni mogoče razložiti zgolj z ustreznimi organizacijskimi posegi iz tretjega rajha ali z zanesenostjo nacistično sfanatizirane mladine, niti ne samo s prebujeno narodno zavestjo te manjšine in naraščajočim slepim solidariziranjem z dogajanjem v matični deželi. Pomembno vlogo je imel pri tem tudi socialni moment oziroma spretna nacistična demagogija. »Omenjeno gibanje — je februarja 1937. ugotavljalo ministrstvo notranjih zadev — je privlačno za široke množice, ker v svojih prizadevanjih nenehno podčrtava socialno stran, to je skrb za majhnega človeka, tako da s tem dosega uspeh proti starejšim konservativnejšim, večinoma gmotno dobro preskrbljenim članom Kulturbunda.«²⁴⁸ Kaže pa, da je glede tega KPJ, vsaj na glavnih področjih z nemškimi naselbinami, ocenjevala problematiko nacifikacije Nemcev v Jugoslaviji predvsem s svojega zunanjepolitičnega aspekta, premalo ali skoraj nobene pozornosti pa ni posvečala agitacijskemu in organizacijskemu delu in boju proti nacizmu med nemško manjšino samo.²⁴⁹

12. Politični in kulturni položaj nemške narodnostne manjšine

Ob proglasitvi šestojanuarske diktature je bila tako kot druge stranke in društva na »plemenski podlagi« razpuščena tudi stranka Nemcev. Nemci v Jugoslaviji so tako izgubili možnost, da se samostojno in na narodnostni podlagi tudi politično organizirajo. Vendar se tem težnjam niso odrekli in so vse do zloma kraljevine Jugoslavije poskušali

vsaj znotraj vladajoče stranke JRZ najti ustrezni posebni položaj. Za vse jugoslovanske vlade je bilo značilno, da so na problematiko nemške narodnostne manjšine gledale prvenstveno s stališča volilne aritmetike; bistveno je bilo predvsem, v kolikšni meri so lahko računale z glasovi nemške narodnostne manjšine in če so mogle s temi glasovi, zlasti v Hrvaški, slabiti opozicijo. V tem okviru se je gibalo tudi obravnavanje marsikaterih načelno sicer upravičenih zahtev in želja nemške in drugih narodnostnih manjšin. Na manjšinsko politiko jugoslovanskih vlad so splošno v prvi vrsti vplivali notranjepolitični faktorji, vprašanje razmerja sil na političnem torišču. Zunanjepolitični faktorji, vprašanje meddržavne reciprocitete v manjšinski politiki — z izjemo v Sloveniji — predvsem pa vedno bolj naraščajoča sila tretjega rajha so bistveno vplivali na položaj nemške narodnostne manjšine šele po münchenskem sporazumu, zlasti po začetku druge svetovne vojne. V kraljevini Jugoslaviji, državi z nerešenim nacionalnim vprašanjem, ob prevladi velikosrbskega meščanstva in zatiranju ne samo narodnostnih manjšin, marveč tudi lastnih narodov, meščanski režim seveda ni mogel niti hotel načelno reševati in rešiti narodnostna vprašanja katerekoli narodnostne manjšine in to tudi sankcionirati v ustavi in v ustreznih zakonih. Namesto v zvezi in v tesnem sodelovanju z vsemi demokratičnimi silami so sprva meščansko demokratično, kasneje pa vedno bolj nacistično usmerjeni predstavniki nemštva v Jugoslaviji iskali pot za ureditev položaja nemške narodnostne manjšine po eni strani v volilnih aranžmajih in sodelovanju z vladajočimi političnimi strankami, po drugi strani pa v vedno tesnejši naslonitvi na politično in vojaško moč tretjega rajha. Svetovni javnosti je, zlasti ob krizi Češkoslovaške, münchenskih sklepov ter nacistični politiki do nemške manjšine v Južni Tirolski, kmalu postalo jasno, da tretji rajh gleda na vprašanje nemštva v tujini izključno s pozicij svoje ekspanzionistične politike in da so bile nacistificirane manjšine vedno bolj slepo podrejen instrument nacistične Nemčije.

V takih razmerah in v takem ozračju je zato nujno rasel splošni odpor tudi proti nekaterim načelno sicer upravičenim željam in zahtevam nemške narodnostne manjšine. Nobena koncesija jugoslovanskih vlad tej manjšini na predvečer in med drugo svetovno vojno ni namreč bila rezultat načelne manjšinske politike, marveč privilegij in posledica zunanjepolitične konstelacije, popuščanja pred nacistično Nemčijo, na notranjepolitičnem področju pa naperjena proti opoziciji in demokratičnim silam v deželi. Meščanstvo v Jugoslaviji je gledalo na manjšinsko vprašanje predvsem skozi prizmo jezika in šolstva, kakor tudi zunanje-

politične konstelacije in delno tudi konkurenčne borbe na gospodarskem področju. Kjer so bili Nemci prej pripadniki večinskega naroda, kjer so obdržali in utrdili svoje gospodarske pozicije ter svoje delo nadaljevali v smislu velikonemških konceptov — kar velja zlasti za Slovenijo — je zato nujno naraščal splošni odpor tudi proti nemštvu nasploh, to toliko bolj, ker je sleherna vladna koncesija nemštvu, ne glede na pobude in motive, praktično samo krepila nacistično dejavnost velike večine Nemcev.

Oktroirana ustava iz leta 1931 ni niti z besedo omenjala narodnostnih manjšin v Jugoslaviji. V prvi skupščini po »obnovi«²⁴⁹ parlamentarnega življenja na podlagi določil te ustave sta bila na vladni listi izvoljena poslanca dr. Kraft in dr. Moser, medtem ko je dr. Grassl zastopal interese nemške narodnostne manjšine v senatu. Jugoslovanska radikalna demokratska kmečka koalicija je na kongresu julija 1933 v svoj program sprejela zahtevo, da se narodnostnim manjšinam zajamči priznanje njihove jezikovne in kulturne posebnosti s pogojem, da so pripadniki teh manjšin lojalni državljani. Vlada je pritiskala na vodstvo Kulturbunda, naj se tudi uradno izjasni za vladno stranko in sodeluje pri njeni izgradnji oz. pri izgradnji kasnejše Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Na zahtevo vlade so se dr. Kraft, dr. Moser in dr. Grassl slednjič priključili JNS, na vladni listi pa so sodelovali pri občinskih volitvah leta 1933 v nekaterih banovinah.²⁵⁰

Vodstvo nemške narodnostne manjšine je pozdravilo Jevtičevo vlado kot vlado notranjega sporazuma in izrazilo upanje, da bosta predsednik Jevtić in prosvetni minister Ćirić ustregla raznim njihovim željam.²⁵¹ Pred majskimi volitvami leta 1935 je bil dosežen sporazum, da štirje nemški kandidati kandidirajo v Vojvodini.²⁵² V Sloveniji, kjer je SLS pri volitvah abstinirala, se je vladna stranka JNS prizadevala dobiti in je tudi dobila podporo nemških volivcev s tem, da je dovolila ustanovitev večjega števila krajevnih skupin Kulturbunda na Kočevskem, čeprav ni bil tu izvoljen noben nemški kandidat.²⁵³ Na volitvah leta 1935 sta bila izvoljena samo dva nemška kandidata, dr. Stephan Kraft v okraju Kula in zdravnik dr. Michael Kasper v okraju Apatin, medtem ko dr. Hans Moser, kandidat v okraju Bačka Palanka, in dr. Wilhelm Neuner, kandidat v okraju Jaša Tomić, nista bila izvoljena. Dr. Kraft je dobil 5268 glasov, dr. Kasper 3477, dr. Moser 2181 in dr. Neuner zgolj 1635 glasov.²⁵⁴ Vendar Nemci niso opustili upanja na združitev v lastni politični stranki.²⁵⁵

Stojadinovičevo vlado so politični voditelji nemške narodnostne manjšine pozdravili kot vse dotedanje vlade. Ob izjavah te vlade, ki

je v začetku obljubljala svobodno politično življenje, nov volilni zakon in nov zakon o družtvih, so Nemci ponovno izrazili željo za lastno politično organizacijo.²⁵⁶ Dr. Kraft in dr. Kasper sta se takoj priključila tako imenovani »frakciji večine« v skupščini na Jevtičevi listi izvoljenim poslancem, ki so obrnili hrbet svojemu šefu in podprli Stojadinovića.²⁵⁷ Po ustanovitvi JRZ je januarja 1936 poslanec dr. Kraft pristopil tudi k tej stranki.²⁵⁸ Na ustanovni skupščini banovinskega sveta JRZ v Dunavski banovini v Novem Sadu na pomlad 1936 je bil dr. Kraft izvoljen v banovinski odbor, na kongresu JRZ poleti istega leta pa delegiran tudi v glavni odbor JRZ.²⁵⁹

Po pristopu nemških poslancev in voditeljev Kulturbunda k vladni stranki sta dne 29. 1. 1936 več kot dvajsetčlansko nemško delegacijo posebej sprejela predsednik vlade dr. Milan Stojadinović in prosvetni minister Dobrivoje Stošović. Delegacijo so vodili poslanec dr. Kraft, evangelijski škof dr. Popp, senator dr. Grassl in bivši poslanec dr. Moser. Predsednik dr. Stojadinović jih je nagovoril v nemščini. »Imamo ne samo dobro voljo, marveč najboljšo voljo, da uredimo vse v splošno zadovoljstvo. Če je tu kdaj bil Nemcem naklonjen ministrski predsednik, je to zdaj, ne samo, ker vodim Nemcem naklonjeno politiko, tudi moja hiša je na pol nemška, moja žena. Mi smo se spoznali že v skupščini. Znano mi je, da so Nemci prvovrstni lojalni ljudje. Natančno razložite, kaj želite in kaj bi mi morali napraviti, in mi bomo to izvedli. Želim si kar se le da pristrčnega odnosa, hočem, da se naši Nemci tu počutijo kot doma, z vami hočemo deliti dobro in slabo. Povem vam, da vaši rojaki ne bodo razočarani z mojo vlado in če bo sploh kdaj kaj narejeno za vas, bo to pod mojo vlado, pod mojo *prvo* vlado. Vi imate sedaj Nemcem naklonjenega predsednika, izkoristite to,« je dr. Stojadinović med drugim dejal delegaciji jugoslovanskih Nemcev.²⁶⁰

Dejansko so dr. Kraft, dr. Grassl, dr. Moser in dr. Kasper že 26. 12. 1935 poslali predsedniku dr. Stojadinoviću 26 strani obsegajočo spomenico z željami zlasti glede prosvetne in kulturne politike ter s predlogi za politično sodelovanje bivše stranke Nemcev v vladni stranki JRZ. Predlagali so, naj se dokončno uredi položaj Kulturbunda, dokončno odobre in registrirajo njegova pravila, da se enkrat za vselej reši vprašanje, če je za Kulturbund pristojno notranje ali prosvetno ali obe ministrstvi hkrati, ter da naj se neha sumničiti, če je Kulturbund res samo kulturna organizacija. Ugotovili so, da so temeljna načela zakonskega osnutka o osnovnem šolstvu, namenjenem narodnostnim manjšinam, ki ga je leta 1928 predlagal poslanski klub stranke Nemcev,

v celoti prešla v šolsko konvencijo, sklenjeno med Jugoslavijo in Romunijo dne 10. 3. 1933. Želeli so zato, da se po tem zgledu uredi tudi nemško osnovno šolstvo, na temeljnem načelu državne osnovne šole za nemškim učnim jezikom, ki naj bi bila samostojna, v upravnem pogledu neodvisna, z učnimi močmi iste narodnosti in veroizpovedi kot so učenci. Predlagali so, naj se uredbe prosvetnega ministrstva O. N. Pov. br. 769/30 in O. N. br. 12284/31 o vpisu otrok v manjšinske oddelke na podlagi kriterija družinskega jezika sankcionirajo tudi z zakonom. Prosili so za dovoljenje privatnih nemških ljudskih šol s pravico javnosti in pod nadzorstvom države, za združitev manjšinskih učiteljev v posebno administrativno telo z lastnimi predpisi in posebno kvalifikacijo.

Navajali so, da polovica učiteljstva, nameščenega na nemških manjšinskih oddelkih, ter osemdeset odstotkov ravnateljev in šolskih inšpektorjev na teh šolah ne obvlada nemškega jezika in da zato ti ne morejo uspešno opravljati svojih funkcij. Od 33 abiturientov nemškega privatnega učiteljišča je bila nastavljena dotlej ena sama učiteljica. Spomenica je vsebovala predlog, da se v prosvetnem ministrstvu osnuje poseben oddelek za nemške manjšinske šole, ki naj bi mu načeloval profesor J. Täubel in ki bi bil neposredno podrejen prosvetnemu ministru ali njegovemu pomočniku. Šolski inšpektorji bi morali obvezno znati nemško, dovoljeno naj bi bilo ustanavljati tudi privatne nemške meščanske šole in vpis v privatno nemško učiteljišče dovoljen tudi absolventom meščanskih šol. Nemškemu šolskemu fondu naj bi bila dana večja svoboda in naj bi se ne ovirale občine z nemškim prebivalstvom, ki v svojih občinskih proračunih predvidevajo subvencijo za ta fond. Vlada naj bi nemškemu šolskemu fondu dajala letno subvencijo v višini pol milijona dinarjev, namenjenih vzdrževanju privatnega nemškega učiteljišča. V Vršču, Novem Sadu in Rumi naj bi se osnovala nemške paralelke na tamkajšnjih gimnazijah, popolna nemška realna gimnazija pa v Novem Vrbasu, medtem ko naj bi se na gimnazijah v Vršču, Beli Crkvi, Pančevu, Petrovgradu, Kikindi, Novem Sadu, Zemunu, Rumi, Osijeku, Somboru, Vinkovcih, Mariboru in Kočevju že v prvem razredu uvedel pouk nemškega jezika za dijake nemške narodnosti. Eden ali dva nemška predstavnika naj bi bila imenovana v Glavni prosvetni svet, kjer naj bi skrbela za izdajanje v dobrem nemškem jeziku pisanih učbenikov.

Pripadniki nemške narodnostne manjšine naj bi uživali primerne olajšave pri uporabi nemškega jezika v občevanju z oblastmi in sodišči prve instance. Nemški priimki naj bi se pisali etimološko in ne

zgolj fonetično v cirilski transkripciji, dovoljeni naj bi bili dvojezični napisi na tablah lokalov, cest in naselij v krajih z nemškim prebivalstvom. V občinskih odborih, banovinskih svetih in raznih zbornicah naj bi Nemci imeli primerno število svojih zastopnikov, prav tako naj bi tudi nemški absolventi srednjih in visokih šol dobili zaposlitev v državni, banovinski in občinski službi, pri državnih železnicah in sploh državnih podjetjih, kakor tudi delavci nemške narodnosti pri javnih, investicijskih in meliorizacijskih delih. Nemci so zahtevali iste pravice, dolžnosti, svoboščine in olajšave na področju gospodarstva, financ, denarništvu in davkov ter temeljne svoboščine pri gospodarskem združevanju, v okviru veljavnih zakonov. Želeli so ustanoviti nemško kmetijsko zbornico in nemške kmetijske šole. Omenjali so, da so bili pri agrarni reformi prezrti, in predlagali, da se vsaj v skupni občinski lasti pusti občinam zemljišče v obsegu 100—200 juter. Vlada naj bi vplivala na Privilegirano agrarno banko, da bi ta bolj elastično in z večjim razumevanjem odobravala interesentom nemške narodnosti nakup z agrarno reformo razdeljene zemlje. Po zgledu Niemiecke Rade Narodove na Poljskem naj bi se osnoval *Volksrat der Deutschen des Königreiches Südslawiens*, v katerem bi bili nemški poslanci ter vidni nemški predstavniki cerkvenega, kulturnega, društvenega in gospodarskega življenja. Osnoval naj bi se poseben skupni odbor zastopnikov nemške narodnostne manjšine in vlade, da bi skrbel za uresničenje predloženega programa.²⁶¹

Marsikatero v tej spomenici ne prvič navedene želje so bile, načelno vzeto, znatno skromnejše od programskih zahtev, ki jih je že davno, glede vseh in tudi nemške narodnostne manjšine, formulirala KPJ. Spričo nacifikacije te manjšine in nacistične nevarnosti KPJ teh zahtev v tem času seveda ni več postavljala v ospredje.²⁶² Zanimivo je primerjati obljube in ukrepe Stojadinovićeve vlade z vsebino te spomenice. Podobno kot njegovi predhodniki v skupščini je tudi prosvetni minister Stošović zatrjeval, da imajo tudi srbske in ne samo nemške šole težave z učiteljskim kadrom, da ima 2200 prošenj za namestitev, ki jim ne more ustreči zaradi pomanjkanja sredstev, in da ne more postaviti novega načelnika v ministrstvu, niti kakega nemškega uradnika, ker bi sicer z isto pravico zahtevali to tudi židje, Turki in pripadniki drugih narodnosti. Predsednik dr. Stojadinović je obljubil zaprosenih pol milijona dinarjev subvencije za privatno nemško učiteljišče, vendar so Nemci dobivali zgolj po 250.000 din letno, in še to tajno in so leta 1939 brez uspeha prosili za povišanje na 500.000 din.²⁶³ Ustanovitev privatne nemške realne gimnazije s pravico javnosti v Novem Vrbasu

je bila odobrena šele septembra 1940, očitno pod vtisom francoskega poraza, medtem ko so bile jeseni istega leta dovoljene in odprte še nove nemške privatne gimnazije v Apatinu, Beogradu in Zagrebu.²⁶⁴ Vrhovno upravno sodišče je šele po padcu Stojadinovičeve vlade dne 17. 4. 1939 odločilo, da je treba tuje priimke pisati etimološko in ne zgolj fonetično v cirilski transkripciji.²⁶⁵ Večino v tej spomenici navedenih želja sta dr. Grassl in poslanec F. Hamm spet ponovila tudi predsedniku Cvetkoviću sredi marca 1939,²⁶⁶ prvi nemški okrajni načelnik v Odžacih Emmerich Mühl je bil imenovan šele po zlomu Francije v pozni jeseni 1940.²⁶⁷ Lahko trdimo torej, da je Stojadinovičeva vlada kljub širokopoteznim obljubam in zagotovilom le v neznatni meri izpolnila želje predstavnikov nemške narodnostne manjšine na prosvetnem kot na političnem področju.

Ob pristopu k vladni stranki so kot pogoj za uspešno sodelovanje voditelji Kulturbunda in nemški poslanci predlagali, da bi bili Nemci zastopani v vseh odborih, tako v banovinskem odboru Dunavske banovine kot v glavnem in po možnosti tudi v izvršnem odboru JRZ. Po zgledu muslimanske organizacije naj bi nemško prebivalstvo organiziralo lastne samostojne krajevne organizacije in odbore JRZ, v krajih z manjšim številom Nemcev pa nemške sekcije krajevnih odborov JRZ ali krajevne nemške pododbore. V vseh okrajih z vsaj 25% nemškega prebivalstva naj bi podpredsednik JRZ bil Nemeč. Osnoval naj bi se poseben nemški akcijski odbor za JRZ, v katerem bi bili dr. Kraft, dr. Grassl, dr. Moser, bivši nemški poslanci in poslanski kandidati, člani nekdanjega deželnega kolegija zaupnikov stranke Nemcev ter delegati nemških okrajnih in banovinskih akcijskih odborov za JRZ. Nemški akcijski odbor za JRZ naj bi iz svojih vrst izvolil ožji odbor 30 članov, po potrebi pa še izvršni odbor 9 članov. Glavni odbor JRZ bi v okrajih z absolutno ali relativno nemško večino postavljaj poslanske kandidate samo v sporazumu z nemškim akcijskim odborom za JRZ, isti odbor pa konsultiral tudi glede kandidatov v okrajih, kjer so bili nemški volivci jeziček na tehtnici. Akcijski odbor naj bi obravnaval vse pritožbe in vprašanja s kulturnega, prosvetnega, gospodarskega in društvenega področja. Vodstvo JRZ in vlada naj bi imenovali nekaj svojih predstavnikov, da bi ti vzdrževali stalni stik z nemškim akcijskim odborom.

Nemški predstavniki so zahtevali najmanj dva senatorja in osem poslancev, začasno pa so bili pripravljeni zadovoljiti se tudi s šestimi poslanci, kolikor so jih že imeli v zadnji skupščini pred šestojanuarsko diktaturo. Nosilec volilne liste v okraju Sombor naj bi bil Nemeč.

Tisku in uradnikom raznih oblasti naj bi vodstvo JRZ dalo jasna in kategorična navodila za lojalni in prijateljski odnos do nemške narodnosti manjšine. Likvidiralo naj bi se mladonemško gibanje, odpoklical Aleksander Rupp iz banske uprave Dunavske banovine in ukinila sleherna podpora oblasti dr. Hasslingerju, ker podpisniki spomenice odklanjajo sodelovanje z njim v JRZ. Na prvem naslednjem kongresu JRZ naj bi se v program stranke vnesla določila o manjšinski politiki, ker njen program ni niti z besedico omenjal narodnostnih manjšin. Nemški poslanci naj bi imeli iste prerogative in pravice kot ostali poslanci in vso potrebno avtoriteto pri oblasteh.²⁶⁸

Očitno je bil cilj teh predlogov obnoviti stranko Nemcev, čeprav zgolj v okviru JRZ. Predsednik dr. Stojadinović je že takoj spočetka dejal nemški delegaciji, da je težko imenovati nove senatorje in da so »dobri stari radikalni časi«, ko so Nemci imeli tudi 8 poslancev v skupščini, minili. Vendar je dr. Stojadinović na prošnjo ministra svoje vlade Dragiše Cvetkovića, naj se ne ukine subvencija mladonemškemu gibanju, opustil svojo prvotno namero in v nasprotju z željami predstavnikov Kulturbunda odobril dr. Hasslingerju polovico dotedanje subvencije.²⁶⁹ Tudi pristaši obnoviteljskega gibanja so leta 1938 s predstavniki vodstva JRZ razpravljali o morebitni ustanovitvi posebnih nemških sekcij v okviru JRZ. Predlagali so, naj bi nemške sekcije v JRZ svetovnonazorsko, to je v nacističnem smislu, imele pravico do svojih lastnih pogledov.²⁷⁰ Tudi poslanca F. Hamm in dr. J. Trischler sta v pozni jeseni leta 1939 predsedniku Cvetkoviću postavila podobne zahteve.²⁷¹ Vendar pa Nemci — z izjemo posebnih nemških organizacij JRZ nekaterih mestnih četrti v Novem Sadu, Novem Sivcu in Bačkem Dobrem Polju leta 1939 — teh svojih teženj niso mogli uresničiti.²⁷² Na ponovne zahteve poslancev F. Hamma in dr. Trischlerja je vlada šele na pomlad 1940 poleg dr. Grassla za drugega nemškega senatorja imenovala dr. Philippa Poppa, škofa nemške evangeljske cerkve.²⁷³ Na volitvah leta 1938 so po navodilih iz Berlina nemški volivci enotno glasovali za Stojadinovićevo listo. Vendar je bil kljub temu tedaj izvoljen zgolj en sam nemški poslanski kandidat.²⁷⁴

Na prvi pogled je nelogično in absurdno, da je vlada sicer dovolila ustanovitev in delovanje nemškega privatnega učiteljskega, ni pa zaposlila diplomiranih nemških učiteljskih. Vendar je to mogoče razložiti z dejstvom, da je nemško učiteljske postalo eno izmed središč nacističnega gibanja med jugoslovanskimi Nemci, prav tako tudi nemške paralelke na realni gimnaziji v Novem Vrbasu.²⁷⁵ Če so torej v nemških šolskih oddelkih poučevali nezadostno usposobljeni učitelji nenem-

ške narodnosti in če so bili številni nemški učitelji spet premeščeni na druge šole, kaže to na upravičenost domneve, da so prosvetne oblasti v mnogih primerih tako skušale vsaj delno zavreti nacifikacijo nemške mladine.

Ne da bi izrecno omenjal nemško narodnostno manjšino, je notranji minister dr. Korošec v skupščini marca 1937 dejal, da notranje ministrstvo budno spremlja in v sporazumu z drugimi pristojnimi resori ukrepa proti propagandnim akcijam iz tujine, ki med manjšinami skušajo sprožiti iredentistična gibanja in nezadovoljstvo proti jugoslovanski državi. Govoreč o manjšinah, je dr. Korošec v svojem ekspezeju naslednje leto dejal tudi: »Čim manj bo pri njih videti centrifugalnih pojavov, čim bolj se bodo centripetalno usmerili, tem tesneje jih bomo objeli kot svoje brate. Nikdar pa ne bi mogli dovoliti, da bi naši državljani ustvarjali politične organizacije, katerih cilji ne bi ustrezali našim državnim interesom in katerih delo bi vzbujalo dvome o njihovi državljski lojalnosti in zvestobi. Državljska zvestoba se ne deli na večino in manjšino.«²⁷⁶

Na drugi strani je poslanec dr. Kraft prav z nezadovoljivim stanjem nemškega šolstva skušal razložiti širjenje nacističnega gibanja med nemškim življenjem. »Nikar se zato ne čudite — je v začetku marca 1937 dr. Kraft govoril v skupščini — če nemški živitelj vse bolj izgublja mir in zaupanje v resnost in dobronamernost vladne manjšinske politike in začjenja, radikalizirajoč se preko socialno nepreskrbljene mladine, iskati nove politične poti in kombinacije.« Dr. Kraft je opozarjal, da se bo nezadovoljstvo lahko še povečalo, da bo morda nastala centrifugalna sila, ki je nikdar ni dobro izzvati, in da to vodi nemško mladino v politične ekstreme. Odgovarjajoč na kritiko nekaterih poslancev, ki so obsojali nacistične izpade med nemško manjšino, je dr. Kraft zatrjeval, da se bori proti temu. Obširno je navajal težave v nemškem šolstvu, trdeč, da izmed 42.000 nemških otrok preko 10.000 otrok nima niti najprimitivnejšega pouka v svojem materinem jeziku, da je na petih državnih nemških osnovnih šolah med 77 učitelji samo 14 ali 18% učiteljev nemške narodnosti in da 27 učiteljev sploh ne zna ali pa zelo slabo obvlada nemški jezik. Dr. Kraft je zahteval vrnitev podržavljenih nemških šol. Nemcem je dotlej uspelo osnovati privatno nemško meščansko šolo, ne pa tudi privatnih gimnazij in strokovnih šol. Dr. Kraft je kritiziral prosvetnega ministra, ker v svojem ekspezeju sploh ni omenil manjšinskega šolstva. Trdil je, da kljub obljubam na najvišjem mestu sploh ni mogel z nikomer govoriti o teh vprašanjih,

njegovi pisмени predlogi pa da so ostali brez odgovora. Dr. Kraft je dejal, da pripisuje odgovornost vladi, če ta ne bo ničesar ukrenila.²⁷⁷

Po tem govoru v skupščini je predsednik vlade dr. Stojadinović brž sprejel dr. Krafta in nemško delegacijo, ponovil svoje obljube in kritiziral združitev obnoviteljev z Ljotičevim Zborom.²⁷⁸ Toda čez leto dni se je senator dr. Grassl spet pritoževal, da Nemci nimajo niti enega šolskega nadzornika, da mnogi učitelji ne znajo nemško, da nimajo nobene srednje šole in da primanjkuje dobrih nemških učbenikov. Obžaloval je ukrepe zoper nemško privatno učiteljsiše, ker je to v svoji knjižnici imelo nacistično revijo *Volk und Reich*.²⁷⁹ Slovenski poslanci v skupščini so nasprotovali zahtevam, izraženim v omenjeni spomenici, in so trdili, da je združitev nemškega učiteljstva v posebni strokovni zvezi v nasprotju z ustavo in da bi določanje narodne pripadnosti po kriteriju družinskega jezika pomenilo, da bi se otroci uslužbencev in delavcev v nemških podjetjih morali deklarirati za Nemce. Poslanci so pri tem zlasti opozarjali na narodnostno zatiranje koroških Slovencev, toda njihovih govorov v času napetosti okrog bližnjega Anschlusa tisk ni smel objaviti.²⁸⁰

Volksdeutsche Mittelstelle je sicer zavzela odklonilno stališče do dr. Krafta, vendar in spričo njegovih pogajanj s Stojadinovičevo vlado na predlog dr. Carstanjena sklenila, da ne bo napadala dr. Krafta in mu s tem otežkočala položaja.²⁸¹ Po drugi strani pa se je nemški tisk vzdržal sleherne resnejše kritike Stojadinovičeve vlade, da ne bi škodoval zunanjepolitičnim interesom tretjega rajha. Omejeval se je na mirne ugotovitve, kot npr. »V razmerju nemške narodnostne skupine do jugoslovanske države traja še naprej stanje blagohotnih vladnih izjav ob skromni dejanski uslužnosti in ob pogostem, celo nasprotujočem vedenju podrejenih uradnih organov.«²⁸²

Treba je poudariti, da večina v omenjeni spomenici izraženih želja ni bila nova, saj je marsikatere vseboval že program stranke Nemcev, in da sta o njih že prej večkrat v skupščini in v senatu obširneje govorila dr. Kraft in dr. Grassl. Na pomlad 1933 sta oba nemška predstavnika glasovala proti predlogu proračuna ministrstva prosvete. Minister prosvete dr. Radenko Stanković je zavračal njune argumente rekoč: »Gospodi ne gre za šole, njim gre bolj zato, da pokažejo, kako so pri nas kot Nemci vsepovsod, pa tudi v prosveti, zatirani.« Slovenski senator dr. Valentin Rožič je spet dokazoval, da vlada pretirano privilegira nemško manjšino in da je v Hrvatski, v krajih, kjer prej tudi pod Avstro-Ogrsko ni bilo nobene nemške šole, samo leta 1931 odprla 58 nemških oddelkov na nižjih in višjih osnovnih šolah s skupno 1400 učenci.²⁸³

Če so se Nemci pritoževali, da poučujejo na nemških šolah učitelji, ki ne znajo nemško, so z druge strani spet padli očitki, da mnogi nemški učitelji ne znajo »državnega jezika« in da je treba ukiniti nemške otroške vrte ter odpreti pripravniške razrede.²⁸⁴

Kljub trenjem med vlado in nemškimi parlamentarnimi zastopniki je Kulturbund nemoteno izgrajeval svojo organizacijo. Samo leta 1937 je Kulturbund osnoval 46 novih krajevnih skupin in konec tega leta je skupno število krajevnih organizacij naraslo že na 228, medtem ko se je število mladinskih oddelkov od 142 povečalo na 202, športnih oddelkov pa od 44 na 51. Spričo nacističnih izpadov med nemško narodnostno manjšino je bil med 50 občinskimi svetniki v Novem Sadu aprila 1936 imenovan en sam Nemec, ki je v znak protesta odložil funkcijo. Janu- arja 1937 so bili nato imenovani trije nemški občinski svetniki v Novem Sadu. V Pančevu, kjer je bil sedež vodstva obnoviteljskega gibanja, so prej Nemci med 45 občinskimi svetniki imeli 13 zastopnikov, pri novem imenovanju pa se je njihovo število zmanjšalo na 6. V drugih vojvodinskih in sremskih krajih so bili Nemci razmeroma številno zastopani v občinskih upravah. Tako je bilo v Novem Vrbasu med 36 občinskimi svetniki 29 Nemcev, v Indiji med 30 svetniki 28 Nemcev, v Apatinu med 36 svetniki 34 Nemcev in v Kuli 16 Nemcev med 36 občinskimi svetniki.²⁸⁵ Zato so bili v splošnem Nemci v Jugoslaviji mnogo bolj zadovoljni s svojim položajem kot njihovi rojaki na Madžarskem. »... Jugoslovani so znotraj svojih meja tako inteligentno in fair ravnali z Nemci — je poročal 23. novembra 1937 ameriški ambasador v Parizu Bullitt o svojem pogovoru z Göringom — da so ga voditelji Nemcev v Jugoslaviji nedavno obvestili, da nimajo nobenih stvarnih pritožb in da se bodo na vse kriplje upirali slehernemu aranžmaju v Evropi, ki bi predvideval njihovo vrnitev k Madžarski.«²⁸⁶

13. *Vprašanje nemške manjšine v diplomatskih odnosih med Jugoslavijo in Nemčijo*

Vse do Anschlusa se je nemški poslanik v Beogradu Viktor von Heeren skrbno izogibal sleherni direktni in oficialni demarši v zvezi s položajem nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Poslanik je seveda po službeni dolžnosti nenehno spremljal problematiko te manjšine ter obširno in redno poročal o vseh dogodkih in o notranje in zunanjepolitičnih aspektih te problematike. Von Heeren je v tem času uradno posredoval samo takrat, kadar so bili prizadeti tudi nemški

državljeni, glede jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti pa se je omejeval na previdne kritične pripombe in običajne informativne pogovore z vladnimi krogi, predvsem s predsednikom vlade dr. Milanom Stojadinovićem. Nemški poslanik je v svojih poročilih nenehno naglašal, da nacifikacija nemške manjšine lahko samo škoduje razvijanju meddržavnih odnosov med obema državama ter tako prejudicira zunanjepolitične interese tretjega rajha. Poslanik von Heeren je slednjič celo zavračal razne denarne, propagandne in pisemske pošiljke raznih nacističnih ustanov, namenjene eksponiranim nacistom med Nemci v Jugoslaviji. V tem pogledu se ukrepi in mnenja nemškega poslanika v Beogradu bistveno razlikujejo od delovanja tistih ustanov v nacistični Nemčiji, ki so se specializirale in si medsebojno konkurirale pri delu z nemštvom v tujini. Auswärtiges Amt je želel, da v notranjepolitičnem pogledu po možnosti ne kompromitira dr. Stojadinovića in njegove politike ter ne ogrozi širšega zunanjepolitičnega koncepta tretjega rajha, ki je bil nedvomno zelo zainteresiran, da pritegne Jugoslavijo k politiki osi Rim-Berlin. Z dejavnostjo in mnenji nemškega poslanika glede nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji smo se v glavnih črtah seznanili že v prejšnjih odlomkih pričujočega poglavja.

Mimo rednih diplomatskih stikov je bila dana priložnost za neposredno izmenjavo mnenj o nemški manjšini v Jugoslaviji tudi med obiski Hermanna Göringa v Jugoslaviji leta 1934 in 1935, ob tajnem sestanku Göringa in kneza Pavla leta 1937 ter ob tajnem obisku kneza Pavla pri Hitlerju v Berchtesgadnu avgusta 1936. Vendar o teh pogovorih niso ohranjeni ali vsaj še niso dostopni nikakršni dokumenti. V začetku junija 1937 je zunanji minister von Neurath uradno obiskal Beograd. Na letališču v Zemunu je na osebno pobudo predsednika dr. Stojadinovića nemškega zunanjega ministra pozdravila tudi v nemške narodne noše oblečena večja skupina pripadnikov nemške narodnostne manjšine iz bližnje Bežanije.²⁸⁷ Toda med pogovorom z dr. Stojadinovićem se minister von Neurath, sodeč po njegovih ohranjenih beležkah, sploh ni dotaknil vprašanja nemške manjšine, medtem ko je o tem razpravljal med kasnejšim obiskom v Madžarski.²⁸⁸

Pred obiskom dr. Stojadinovića v Berlinu januarja 1938 je v priložnostni analizi poslanik von Heeren označil položaj nemške manjšine v Jugoslaviji kot zadovoljiv, razen v Sloveniji, za kar je pripisal odgovornost slovenskim klerikalcem in dr. Korošču. Stojadinović se, kot je poročal von Heeren, glede tega ni strinjal s svojim notranjim ministrom, vendar ni mogel energično posredovati, ker je potreboval podporo Koroščeve stranke.²⁸⁹ Auswärtiges Amt je pripravil tudi informativno

beležko o položaju nemške manjšine v Jugoslaviji in prepis poslal Göringu. Auswärtiges Amt je menil, da je položaj Nemcev v Jugoslaviji boljši kot v Madžarski, obširneje pa je kritiziral ravnanje z Nemci v Sloveniji. Beležka je navajala želje nemške narodnostne manjšine: da se dovoli neovirano ustanavljati društva in združne organizacije; da se namestijo učitelji nemške narodnosti; da prenehajo splošne šikane; da se ublaži protinemški in protinacistični ton dnevnika *Slovenec* in da se ukine uredba o omejitvi nakupa zemljiške posesti v 50 kilometrskem obmejnem pasu. Auswärtiges Amt je priporočil, naj se, kolikor bi jugoslovanska stran dala pobudo za razpravo o položaju Slovencev na Koroškem, o tem ne razpravlja nadrobneje, ker da sodi to v pristojnost avstrijske vlade. Bolje bi bilo omejiti se na pogovor o dobrem ravnanju z Jugoslovani v Porurju.²⁹⁰

V sporazumu s predstavniki Nemcev na slovenskem Štajerskem je ing. Probst sestavil in preko dr. Theodorja von Uzorinac-Koharya poslal Auswärtiges Amtu obširno spomenico s predlogi slovenskih Nemcev. Najvišje vodstvo tretjega rajha naj bi interveniralo neposredno pri Stojadinoviču med njegovim obiskom v Berlinu. Nemci, so poudarjali, so skoraj brez izjeme nacisti in je zato treba v Mariboru ustanoviti nemški konzulat, ker bi bil ta mnogo pomembnejši od konzulata v Ljubljani. Zahtevali so, naj prenehajo napadi slovenskega tiska na Nemce in nacistično Nemčijo, zlasti v listih *Slovenski gospodar* in *Delavska politika*, in da se dovoli obnova dejavnosti Kulturbunda v Sloveniji.²⁹¹

Ni mogoče ugotoviti, če in v kakšnem smislu se je dr. Stojadinović o teh vprašanih pogovarjal v Berlinu. Avstrijski poslanik v Berlinu Tauschitz je poročal: »Edino nasprotje, ki bi se pri udeležencih pogovora lahko pojavilo, to je vprašanje o ravnanju z nemško manjšino v Jugoslaviji, z nemške strani sploh ni bilo omenjeno, da bi se izognili sleherni obremenitvi pogovora.«²⁹²

V zapisniku o pogovoru med Hitlerjem in Stojadinovičem je rečeno zgolj: »On [tj. Hitler] sicer ve, da je nemška narodna skupina v Jugoslaviji popolnoma lojalna do jugoslovanske države in on lahko samo še enkrat reče, da vidi v dobri manjšinski politiki Jugoslavije najboljšo zaščito Jugoslavije.«²⁹³ Ker pa si je Göring lastil posebno vlogo v visoki politiki tretjega rajha do Jugoslavije in dobil že omenjeno beležko Auswärtiges Amta, sam pa je bil v prijateljskih odnosih s Stojadinovičem, je zelo verjetno, da sta oba državnika izmenjala misli tudi o tem vprašanju med daljšim bivanjem Stojadinoviča v Karinhallu, Göringovi privatni rezidenci.

Drugo poglavje

NEMŠKI MOST NA JADRAN IN NACIFIKACIJA NEMCEV V SLOVENIJI

1. *Velikonemška publicistika in slovensko ozemlje*

Nacistične ideje so se najprej in najgloblje zakoreninile med Nemci v Sloveniji. Notranji spori v nemški narodnostni manjšini in začasni razkol med starim zveznim vodstvom Kulturbunda in obnoviteljskim gibanjem niso prizadeli manjšinskih organizacij slovenskih Nemcev. To dejstvo vsekakor ni slučajno. Vzpon in ekspanzija nacistične Nemčije sta slovenskim Nemcem pomenila najboljše jamstvo za uresničenje starih velikonemških načrtov, da se preko slovenskega ozemlja zgradi nemški most do Jadrana. Pot do uresničenja tega cilja vsekakor ni bila preprosta in brez težav. Najprej bi bilo treba Avstrijo priključiti k Nemčiji, nato zlomiti odpor Jugoslavije in slovenskega ljudstva in slednjič izigrati še drugega imperialističnega tekmeča, fašistično Italijo. Uresničenje teh želja in načrtov je seve bilo v prvi vrsti odvisno od splošnega razvoja mednarodnega položaja, razmerja sil na evropskem političnem prizorišču in odnosov med nacistično Nemčijo in fašistično Italijo. Toda če se je nacistična Nemčija iz razlogov zunanjepolitične oportunitosti v okviru svojih prizadevanj za zблиžanje in zavezništvo s fašističnim režimom v Italiji razmeroma zgodaj dezinteresirala za usodo nemštva v Južni Tirolski, tega ni mogoče trditi tudi glede nemštva v Sloveniji.

Raziskovanje in analiza celotnega kompleksa mednarodnih odnosov ter zunanje politike prizadetih vlad glede tega vprašanja seve daleč presega okvir pričujoče razprave. Problematika severne meje v Sloveniji in položaj slovenske manjšine na Koroškem pa sta bistveno vplivala na vladno manjšinsko politiko glede Nemcev v Sloveniji. Te politike kakor tudi dejavnosti in idejne usmeritve nemštva v Sloveniji zato ni mogoče razumeti in razložiti, ne da bi se poprej vsaj v glavnih črtah

seznanili s problematiko severne meje, z vprašanjem recipročnosti v manjšinski politiki in s stališči, ki so se glede tega izoblikovala v javnosti.

Že Bismarck je dejal, da je Trst konica nemškega meča. Velikonemško gibanje si je kot eno svojih glavnih nalog zastavilo cilj, da prebije in zlomi slovensko pregrajo na poti k Jadranu. Načrtna germanizacija na Slovenskem je sovpadala s temi velikonemškimi težnjami. Že v drugi polovici devetnajstega stoletja se je začelo tekmovanje med Nemčijo in Italijo okrog vprašanja, kdo bo gospodoval nad Trstom in njegovim zaledjem. Ustanovitev Jugoslavije je kljub nerešenemu slovenskemu narodnemu vprašanju in neizpolnjenemu idealu združene Slovenije predstavljala oviro aspiracijam obeh imperializmov. Niti nemški niti italijanski imperializem se svojim težnjam nista odpovedala; vprašanje je bilo samo, v kakšni mednarodni konstelaciji, ob kakšnem razmerju sil, s kakšnimi sredstvi in kdaj bo mogoče doseči stare cilje.¹

Pomembno vlogo pri poskusih za uresničenje velikonemške ekspanzije proti Jadranu in germanizacije slovenskega ozemlja sta imeli društvi *Deutscher Schulverein*, ustanovljeno leta 1880, in *Südmark*, ustanovljeno leta 1889. Društvo *Deutscher Schulverein* je skrbelo za ustanavljanje in vzdrževanje privatnih nemških šol na slovenskem Štajerskem, namenjenih potujčevanju slovenskih otrok. V ta namen je društvo slovenskim otrokom razen šolskih potrebščin in učil brezplačno dajalo tudi hrano in oblačila. *Südmark* pa si je zastavila nalogo, da z načrtnim naseljevanjem Nemcev najprej vzpostavi teritorialno narodnostno povezavo med Mariborom in Podravjem na eni ter strnjanim nemškim narodnostnim ozemljem na drugi strani, nato pa postopoma širi jezikovno mejo proti jugu. Do leta 1914 je družba naselila 63 nemških kolonističnih družin s 368 člani v 17 občinah v Slovenskih goricah, leta 1906 pa je z nemškimi družinami naselila Šentilj. Načrtna kolonizacija Nemcev v Podravju se je začela leta 1908.

Ta nemška prizadevanja je pretrgala ustanovitev Jugoslavije, ni pa s tem prenehalo delovanje obeh društev, ki sta se leta 1925 združili v *Deutscher Schulverein Südmark*. Še pred združitvijo je *Deutscher Schulverein* leta 1921 pristopil k *Verein für das Deutschtum im Ausland*, združeni društvi pa sta predstavljali *Verband Oesterreich des Vereines für das Deutschtum im Auslande* s sedežem na Dunaju. Leta 1925 se je več publikacij tega društva združilo v revijo z naslovom *Grenzland*, od leta 1933 dalje pa je izhajala tudi posebna mladinska revija z značilnim naslovom *Vorposten*. Leta 1931 je bila pri društvu ustanovljena *Fachbücherei für Grenz- und auslanddeutsche Fragen* kot največja strokovna knjižnica te vrste v Avstriji. Od leta 1932 je v povezavi s tem

društvom delovala tudi *Akademische Forschungsgemeinschaft der Wiener Universität* ter prirejala redne mesečne sestanke in predavanja o položaju nemštva v tujini. Velikonemška in nacistična usmeritev je agresivnim šovinističnim krogom, združenim v *Deutscher Schulverein Südmark*, bolj ustrezala kot pa politična orientacija Dollfussa, Schuschniggja in in Starhemberga. Društvo je, kar je značilno, kmalu postalo eno najpomembnejših oporišč nacističnega gibanja v Avstriji in se je po Anshlussu tudi uradno vključilo v vsenemški *Volksbund für das Deutschtum im Ausland*.²

Problem slovenskega odpora proti nemški ekspanziji se je na mednarodnem torišču omenjal že na versajski mirovni konferenci. »Iz tradicionalnih, političnih in vojaških razlogov bo naše ljudstvo, kot je znano, vselej ostalo najzanesljivejši nasprotnik nemškega prodiranja proti Vzhodu in Daljnemu vzhodu,« je bilo rečeno v memorandumu jugoslovanske delegacije. Memorandum je opozarjal na stare težnje zgraditi nemški most do Jadrana, na germanizacijo v Sloveniji in napovedal, da bo s spremembo oblasti ta proces prenehal ter da se bodo germanizirani Slovenci spet vrnili k svoji slovenski narodnosti.³

Z mirovno pogodbo v St. Germainu je bila določena državna meja med Kraljevino SHS in republiko Avstrijo. Avstrijske zahteve, naj se izvede plebiscit tudi v delu slovenske Štajerske, so bile spričo nasprotovanja francoske delegacije zavrnjene.⁴ Že leta 1919 je akademski senat graške univerze kot minimum zahteval državno mejo na tako imenovani »vitanjski črti«: od Olševe preko Smrekovca na Basališče pri Vitanju ter dalje na vzhod preko Konjiške gore in Boča na Rogaško goro.⁵ To »minimalno« zahtevo so kasneje ponavljali številni pisci v avstrijski in nemški publicistiki ter psevdoznanstveni literaturi, trdeč, da z mirovno pogodbo v St. Germainu določena meja nasprotuje vsem kulturnim, zemljepisnim in gospodarskim razlogom.⁶ Nekateri pisci so predlagali, naj se izvede plebiscit ali pa naj se vsaj Apaška ravnina, kjer je bilo nekaj tisoč nemških kmetov, priključi Avstriji.⁷

Toda kmalu po prvi svetovni vojni so se v nemški publicistiki že pojavile zahteve ne samo po celotni Štajerski in delu Koroške, ki je pripadel Jugoslaviji, marveč tudi po bohinjskem kotu. Friedrich Lange je pod značilnim psevdonomim Adriaticus leta 1925 v Berlinu izdal kasneje še večkrat omenjano delo *Deutschlands gerechte Grenzen* (Pravične meje Nemčije). »Dandanes lahko zgolj ugotovimo, da narodič Slovencev, ki (vključno z Nemcem prijaznimi Vindi v Spodnji Štajerski in Koroški) šteje komaj tretjino toliko glav, kot ima Berlin prebivalcev, ločuje okrog 78 milijonov ljudi nemškega matičnega ozemlja od Ja-

drana,« je pisal Adriaticus.⁸ Kot minimalno je Adriaticus zahteval mejo na Savi, s tem da bi Trbovlje, Zidani most in Brežice pripadali Veliki Nemčiji, medtem ko naj bi naravna nemška meja na jugu bile Julijske Alpe. Od Štajerske naj bi nova meja šla preko Grintovca in zajela še bohinjski kot, vključno z Radovljico. Z načrtnim doseljevanjem Nemcev in industrializacijo naj bi se spremenila narodnostna sestava bohinjskega kota, Kočevarji pa bi imeli avtonomijo.⁹ Enake ali podobne zahteve so po Adriaticusu povzemali tudi drugi velikonemško usmerjeni pisci, ki so pisali o problematiki nemštva v tujini.¹⁰

Značilno je, da so se take velikonemške zahteve pojavljale vselej, kadar je bilo aktualno vprašanje Anschlusa in to predvsem v nacistično usmerjenih revijah. Znani tvorec nacistične geopolitične »znanosti« Karl Haushofer je prav tako opozarjal na »danes razkosano, zanemarjeno Štajersko« in na »vindišarsko-slovensko protizagozdo«. *Zeitschrift für Geopolitik* je leta 1931 pisala, da se Nemci ne morejo zadovoljiti samo z »vitanjsko črto«, da sodijo k nemškemu *Volksboden* tudi bistveni deli Kranjske. Časopis je zahteval, da se ozemlje do »vitanjske črte« izroči Avstriji, v Savinjski dolini pa naj bi bila prva, na Kranjskem pa druga plebiscitna cona, kjer naj bi se prebivalstvo odločilo, če želi k Avstriji ali pa če res gravitira k Beogradu.¹² Kot pogoj za zблиžanje med Nemčijo in Jugoslavijo so še pred nacističnim prevzemom oblasti v Nemčiji nacisti v Avstriji zahtevali, naj Jugoslavija neha nasprotovati reviziji mirovnih pogodb, da izroči slovensko Štajersko Avstriji in da z daljnosežnimi ukrepi zaščiti nemško manjšino v Jugoslaviji.¹³

Velikonemški koncept nemških teritorialnih pretenzij proti Sloveniji je leta 1934 dovolj jasno izrazil tudi dr. H. Volkmar (t. j. dr. H. Suette), ko je zapisal: »Prav tako kot ne more Nemčija prepustiti svojih pokrajin na severu in severovzhodu, se ne more nemški narod nikdar odreči svojemu braniku na južnem robu, Štajerski. Vprašanje njene ponovne vključitve tako torej ni neka posebna avstrijska zadeva, ni samo boj Štajercev za ugrabljeno domačo zemljo, marveč je neločljiv del celotnega nemškega vzhodnega vprašanja, na katero je treba gledati s tega vidika in ki mora v tej zvezi biti rešeno.«¹⁴ Podobne teze je razvijal tudi Hans Bruckner istega leta ter zapisal, da bo zgodovina še pokazala, koliko bo Kranjska spet kdaj v bodočnosti našla pot nazaj k nemškemu kulturnemu razvoju.¹⁵

Nemški geograf Albrecht Penck je razvil teorijo o nemškem *Volksboden* in *Kulturboden*. S to »teorijo« so nacisti utemeljevali svoje velikonemške imperialistične aspiracije in pretenzije.¹⁶ Kjer nemški geopolitiki niso mogli naštet ali vsaj zatrjevati, da obstaja znatnejše število Nem-

cev, so trdili, da gre za nemški *Kulturboden* in da že zgolj zato ta področja sodijo v nemške meje. Tako so se nenehno ponavljale trditve, da sta slovenska Štajerska in južna Koroška »uralter deutscher Kulturboden«,¹⁷ objavljali zemljevidi, na katerih je bila skoraj vsa Slovenija označena kot »Gebiet mit stärksten deutschen Kultureinfluss«. ¹⁸ *Zeitschrift für Geopolitik* je leta 1934 zahtevala »naravno« strateško avstrijsko-jugoslovansko mejo, ki naj bi tekla po Kamniških Alpah in tako imenovani »vitanjski črti«. Časopis je v smislu Adriaticusovih tez bohinjski kot označil za zagozdo, zabito med avstrijsko in italijansko ozemlje, Maribor, Ptuj in Celje pa za nemška mesta, kar je v Sloveniji sprožilo ostro negodovanje.¹⁹

Razen v nacističnih znanstvenih revijah so podobni zemljevidi našli mesto tudi v dnevnem tisku nacistične Nemčije ter tako postali množično agitacijsko sredstvo. V smislu Adriaticusovih tez je npr. glasilo nacistične stranke *Völkischer Beobachter* dne 21. 8. 1934 objavilo zemljevid, po katerem naj bi bili slovenska Štajerska, bohinjski kot in domala vsa Dolenjska s Kočevjem »nemško jezikovno sklenjeno ozemlje«. To je sprožilo ostro reakcijo v slovenskem tisku.²⁰ Pred plebiscitom v Posarju so nacisti širili letak z zemljevidom pod naslovom »Krvaveče meje Nemčije«, ki je vključeval več kot polovico Slovenije.²¹ Podobno je Slovenijo obravnaval tudi dr. Friedrich Lange v *Volksdeutsche Kartenskitzen*, ki jih je leta 1934 izdal in založil VDA.

Po sestavi Stojadinovičeve vlade in obojestranskih prizadevanjih za razvoj tesnejših odnosov med Jugoslavijo in Nemčijo se je nemška publicistika delno »omejila« v svojih zahtevah in se vrnila spet k »vitanjski črti« ali pa je samo na splošno pisala o izgubi »Južne Štajerske«, ne da bi podrobneje navajala, kakšne meje pravzaprav zahteva.²² Pač pa so se te zahteve, zlasti po zlomu Francije leta 1940, spet pojavile v internih publikacijah in brošurah, »tiskanih kot rokopis«, in v raznih zemljevidih nemških ustanov, izdanih za službeno uporabo.²³

Toda če razlogi politične oportunitete po letu 1935 niso dopuščali obširnejšega in odkritejšega razvijanja starih in znanih tez, je nemško zgodovinopisje toliko več pozornosti posvečalo prejšnjim obdobjem, da bi tako opozarjalo na »nemški značaj« slovenske Štajerske. Istemu cilju so služile tudi druge, na videz nevtralne znanstvene razprave.²⁴

Posebno pomembno mesto je v sklopu »znanstvene« argumentacije nemških zahtev, da se deli slovenske zemlje priključijo Avstriji oz. Nemčiji, imela tako imenovana »vindišarska teorija«. Ta teorija ni bila nova, saj jo je že v leta 1914 v Celovcu izdani razpravi *Die Wahrheit über Kärnten* razvil neimenovani pisec²⁵ in z njo je tudi avstrijska de-

legacija argumentirala svoje zahteve na pariški mirovni konferenci.²⁶ Podobno so tedaj o narodnostnih razmerah v slovenski Štajerski pisali tudi nekateri drugi pisci.²⁷ Med dnevno politično borbo in ob pritisku na slovensko manjšino v Avstriji so nemški nacionalisti to teorijo uporabljali v začetku predvsem glede na Slovence na Koroškem in le v manjši meri za Slovence na Štajerskem.²⁸ Slovence severno od »vitanjske črte« je npr. dr. Carstanjen leta 1931 imenoval »Wenden, Windische« oz. »deutschgesinnte Slowenen«, južno od te črte naseljene pa »deutschfreundliche Slowenen«.²⁹ V znanem temeljnem delu *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark* je isti pisec jasno razvil že prej nakazano tezo, da naj bi na slovenskem Štajerskem živele tri skupine prebivalstva: »die Deutschsprachigen, die Wenden (Windischen) und die Slowenen (Nationalslowenen)«; Vende je prištel k nemškemu narodu, ker da se bistveno razlikujejo od Slovencev, in trdil, da so Vendi v »južni« Štajerski v veliki večini.³⁰ Trditve v tem smislu so se kasneje ponavljale v delih mnogih nemških piscev in postale spričo izredne publicitete eno izmed sredstev nacistične ekspanzionistične in germanizatorske politike, čeprav si nacisti ne morejo lastiti patenta na to teorijo.³¹

Vzporedno z »vindišarsko« teorijo so nacistični ideologi in propagandisti na terenu z vsemi sredstvi poskušali razvijati regionalni, deželni patriotizem in so zanikovali, da bi Slovenci kot narod sploh obstajali. »Slovenci so skupni pojem za plemena alpskih Slovanov, katere so prej imenovali Vende ali Vindišarje,« je npr. pisal Camillo Morocutti.³² Pri tem so nacisti uporabljali prav isto taktiko, kakršno so sicer očitali romanskemu življu,³³ med okupacijo pa so jo brez uspeha potencirali do absurda.³⁴ Ti koncepti in te teze nacističnih piscev so se deloma ohranili v nekaterih novejših nemških delih, ki sicer formalno obsojajo metode nacistične germanizacije, ne pa tudi germanizacije same.³⁵

Literatura s takimi tezami je ves čas med obema vojnama deloma legalno in deloma po skrivnih poteh v velikem številu prihajala med nemštvo v Sloveniji, na takih idejnih osnovah so se vzgajali nemški mladinci iz Jugoslavije na raznih nacističnih tečajih v Avstriji in v skrivnih delovnih in šolskih taboriščih v raznih krajih Jugoslavije. Manjšinski inštitut v Ljubljani je redno spremljal to pisanje nemške publicistike in o tem obveščal organe banske uprave. Do Anschlusa so slovenski znanstveniki še lahko v domačem tisku in v publicistiki zavračali take trditve.³⁶ Po sklenitvi sporazuma o tisku med Jugoslavijo in Nemčijo, podpisanem med Stojadinovičevim obiskom v Berlinu januarja 1938, pa so cenzurne oblasti v Jugoslaviji onemogočale objavo

tovrstnih prispevkov. Slovenskim znanstvenikom je preostala samo še možnost, da pišejo v tujem naprednem tisku oz. publicistiki³⁷ ali pa da izdajajo svoje razprave v posebnih brošurah in jih skušajo v čim večjem številu razpečati, preden je policija te publikacije zaplenila.³⁸

Ni mogoče trditi, da bi tedanje oblasti v Sloveniji oz. predstavniki nekdanje SLS, pridružene k JRZ, ne bili nadrobno obveščeni o omejenih načrtih in težah nacistične publicistike. Marsikatere izmed teh je, kot smo videli, zabeležil in nanje odgovoril klerikalni *Slovenec*. Ta časopis je često zavzemal ostro odklonilno stališče do nacizma, do idej Velike Nemčije, zlasti še, dokler slovenski klerikalci še niso bili udeleženi v vladi, to je do sestave Stojadinovičeve vlade junija 1935. Tudi kasneje, ko je bil dr. Korošec notranji minister, je *Slovenec*, čeprav v manjši meri in nekoliko previdneje, odklonilno pisal o nacizmu, nacističnih ekspanzionističnih konceptih in je nasprotoval združitvi Avstrije z Nemčijo.³⁹ »Na čelu Nemcem sovražnega tiska je brez dvoma ljubljanski klerikalni dnevnik ‚Slovenec‘,« se je pritoževal nemški tisk, in ta časopis je bil v Nemčiji prepovedan.⁴⁰ Vendar slovenskim klerikalcem ni bilo do tega, da bi se formirala splošna ljudska fronta proti nacistični nevarnosti, ker bi to nujno ogrozilo zunanjepolitični kurz vlade in vlado samo, v kateri so sodelovali. Negativno pa je vplivala na možnost učinkovitejših akcij proti nacistični dejavnosti in agitaciji tudi strankarska razdrobljenost v Sloveniji.

»Naše ‚narodnoobrambne‘ organizacije se dele po večini po strankarski pripadnosti, vse preveč so odvisne od strankinih vodstev, da bi predstavljale resen odpor proti nasilnostim nemške propagande,« je leta 1937 npr. ugotavljal Lev Modic.⁴¹ »Mi Slovenci, ki nas hitlerizem najbolj ogroža, večinoma molčimo. Če pa govorimo o protiukrepih, tedaj ne govorimo o tem vsi Slovenci, temveč govori o tem ta ali ona manjša skupina. Zato so bile vse dosedanje akcije neučinkovite,« je bilo rečeno v brošuri, ki jo je izdala KPS oz. SKOJ.⁴² Vito Kraigher pa je v istem času zapisal: »Poseganje nemškega fašizma po naši zemlji in njegova propaganda, ki se vrši po naših krajih, sta dejstva, ki ju more zanikati le še slepec. Tema dejstvoma moremo z naše strani zoper postaviti nezaslišano nezanimanje slovenske javnosti, nezanimanje, ki naravnost zaprepašča . . . Nikakega vpliva ne more imeti na naše stališče proti hitlerizmu morebitna naklonjenost naše vlade današnji Nemčiji; kakor nešteto drugih je zopet le primer več, da nam slovenski interesi narekujejo glede nekih vprašanj od Beograda različno stališče. Dejstvo je namreč, da je za Beograd in tudi za Zagreb hitlerizem vprašanje demokracije ali fašizma — za Ljubljano in Maribor, skratka za

Slovence, pa je hitlerizem vprašanje našega narodnega obstoja ali propada.«⁴³

Na nevarnost, ki je pretila slovenskemu narodu od nemškega in italijanskega fašizma, na »pisanje nemškega tiska, ki razglša Slovenijo za ‚sfero nemške kulture‘ za ‚nemško kulturno ozemlje‘, za deželo, ‚kjer žive Nemci‘, a Slovence smatra ta tisk za ‚slovensko govoreče Nemce‘«, je opozarjal tudi proglas ustanovnega kongresa KPS aprila 1937.⁴⁴

Slovenska publicistika je ugotavljala, da se je v tistem času za vprašanja severne meje zanimal predvsem Maribor, medtem ko se je Ljubljana ukvarjala bolj s koroškim in primorskim vprašanjem.⁴⁵ Odborniki Družbe Sv. Cirila in Metoda so se pritoževali, da družba zaradi gospodarske krize in obubožanja srednjega stanu nima dovolj gmotnih sredstev, zlasti ne v primerjavi s sredstvi, s katerimi je razpolagalo društvo *Deutscher Schulverein Südmark*. »Dokler se ne zdramijo in posežejo v boj oni, ki razpolagajo z materialno močjo, ki so si jo pridobili iz ljudskih žuljev in krvi te rodne zemlje, toliko časa bo naša nacionalna fronta labilna... Njim je nacionalizem le takrat po volji, kadar pijo srčno kri naroda.« je leta 1934 trpko dejal tajnik te družbe.⁴⁶

Na listi JNS izvoljeni poslanec dr. Ivan Jančič je, prvenstveno iz opozicijskih strankarskih motivov, v skupščini dne 25. 2. 1937 opozoril na pisanje nekaterih del prej omenjene nemške publicistike in na nevarno iredentistično propagando, ki se je oprezno, toda zelo vztrajno širila. Poslanec se je pritoževal, da *Časopis za zgodovino in narodopisje* v Mariboru ni dobival nobenih sredstev, in je kritiziral Stojadinovičevo vlado, da proti nemški iredentistični propagandi ne ukrepa.⁴⁷

Vendar je, ne glede na vse prej omenjene kritike, le treba ugotoviti — to jasno izhaja iz številnih poročil nemškega poslaništva v Beogradu — da so dr. Korošec in tedanje oblasti dejansko ukrepale zoper nacistično dejavnost Nemcev v Sloveniji, da so razpusile večino organizacij Kulturbunda v Sloveniji in da so kolikor le mogoče nadzorovale in preprečevale ilegalno dejavnost nacistov. »Čprav zveni paradokсно — se je leta 1937 pritoževal nemški tisk — je vendarle dejstvo: položaj nemštva v Sloveniji je bil znatno boljši, dokler so bili pri krmilu predstavniki nekdanje slovenske liberalne stranke, ki so veljali za glasnike slovenskega nacionalizma, kot pa je danes pod gospodvom nekdanjih klerikalcev...«⁴⁸

Toda iz notranjih kot tudi iz zunanjepolitičnih razlogov si dr. Korošec ni želel posebne publicitete o protinacističnih ukrepih oblasti v Sloveniji, niti ne širše in sistematičnejše obravnave problematike eks-

panzionističnih teženj tretjega rajha. V notranjepolitičnem pogledu si tega ni želel zato, da ne bi zaostрил svojih nesoglasij s predsednikom vlade dr. Stojadinovičem in s tem ogrozil svojega položaja v vladi, da ne bi med množicami vzbudil še večjega odpora proti zunanje-političnemu kurzu vlade in končno tudi zato ne, da bi zavrl diferenciacijo tudi v vrstah svojih pristašev ter formiranje protifašistične ljudske fronte. V zunanjepolitičnem pogledu pa dr. Korošec prav tako ni želel javno zaostrovati odnose z Nemčijo in se približevati levičarskim vladam v Franciji ali celo Sovjetski zvezi.

Množični odpor proti nacističnim izpadom in nacistični propagandi, pri katerem SLS ne bi imela monopolne vloge, njenemu vodstvu ni bil zaželen; slovenski del JRZ je menil, da je dovolj, če se opre na oblastveni aparat in na svoj politični aktiv. To toliko bolj, ker je nekdanji zgolj nacionalni odpor proti nemštvu v Sloveniji že prerastel predvsem v svetovnonazorski odpor zoper nacizem. »Treba je tudi opozoriti, da so od jeseni 1935 prepovedana vsa predavanja nemških predavateljev iz rajha,« je bilo rečeno v spomenici o položaju Nemcev v Sloveniji. »To se ne da utemeljiti samo s sovraštvom proti vsemu nemškemu, marveč predvsem s sovraštvom proti nacionalsocializmu, toliko bolj, ker je Slovincem vendar znano, da tukajšnji Nemci skoraj vsi brez izjeme z njim simpatizirajo.«⁴⁹ V skupnem odporu pristašev raznih političnih strank in množičnem enotnem nastopu proti nacizmu na terenu samem, zlasti po Anschlussu, bi vodstvo SLS lahko samo izgubljalo vpliv na svoje pristaše.⁵⁰ Komunistična partija Slovenije si je v tem času prizadevala, da bi odpor proti nacistični dejavnosti med nemško narodnostno manjšino ne dobil narodnostno šovinističnega obeležja. »Mi nismo proti Nemcem, branimo se samo pred hitlerjevskimi osvajači! Mi nočemo zatirati nobenega naroda, toda tudi sami nočemo biti sužnji,« je naglašala KPS.⁵¹

Toda nezaupanje in odpor proti nemštvu v Sloveniji nista bila nova datuma; nastanek in vzpon tretjega rajha in nacistični izpadi nemške narodnostne manjšine v Sloveniji so samo prilili olja na ogenj, sicer pa je treba korenine tega iskati v narodnostnih bojih še v habsburški monarhiji in v odporu proti načrtno izvajani germanizaciji. »Seveda pa Nemce boli, da je po prevratu prenehal njihov skrajno privilegiran položaj in da se je z ustanovitvijo naše narodne kraljevine ustavilo umetno in z vsemi sredstvi velikega nemškega naroda in avstrijske vlade podpirano prodiranje Nemcev preko slovenskega ozemlja proti Adriji,« je leta 1929 poročal veliki župan ljubljanske oblasti.⁵² Dejavnost kasnejše proslule nemške pete kolone napoveduje že v začetku tridesetih let

okrožni inšpektorat Dravske banovine v Mariboru v spomenici, poslani prosvetnemu ministrstvu. »V primeru oboroženega spopada z Avstrijo ali s kako drugo njej prijateljsko državo bi se vsi ti naši Nemci in nemškutarji takoj dvignili proti nam kot sovražni borci ali kot konfidenti . . . Brezpogojno zahtevajo revizijo mirovnih pogodb in priključitev Avstrije k Nemčiji.«⁵³

K nemškimi so se pridružile še italijanske imperialistične aspiracije po slovenski zemlji. Plastično je orisal to vzdušje neki nemški popotnik: »Kmalu pride kranjsko glavno mesto Laibach — je pisal leta 1933 v reportaži o potovanju skozi Slovenijo — leta 1880 še nemško, danes pod oznako ‚Ljubljana‘ eno izmed Nemcem najbolj sovražnih ognjišč v Evropi, o katerem italijanska mladina na glas najavlja, da bo kmalu zopet postalo ‚Lubiana‘, kot je ob začetku našega štetja nekoč že bilo.«⁵⁴

Spričo splošnega vznemirjenja in nezaupanja do nemških manjšin v državah, kjer so te manjšine prebivale, so si nacisti spočetka prizadevali, zanikati sleherni iredentistični značaj dejavnosti nemštva v tujini, hkrati pa so zagotavljali, da nacistična država ni imperialistična in da ne želi gospodovati drugim narodom.⁵⁵ Toda s takimi izjavami ni bilo mogoče prepričati nikogar. »Koliko lahko verujemo zatrdilom sedanjih rajhovskih mogočnikov, da zavračajo vsako germanizacijo, ne bomo ugotavljali še posebej,« je npr. zapisal inž. Janko Mačkovšek.⁵⁶ Opažovalci niso prezrli, da so spominski venci nemških krajev izven Nemčije v »Feldherrenhalle« v Münchnu bili posvečeni tudi »Južni Štajerski«, da je nemški tisk, namenjen manjšinam v tujini, z iredentistično agitacijskim namenom objavljal lesoreze in freske »Južne Štajerske«.⁵⁷

Nemški poslanik v Beogradu Viktor von Heeren zato ni imel ravno lahke naloge, niti posebnega uspeha, ko je skušal prepričati vladne kroge, da Nemčija nima nobenih teritorialnih pretenzij nasproti Jugoslaviji in da nemška manjšina v Sloveniji ni iredentistično razpoložena. Kolikor je mogel, je poslanik von Heeren sicer skušal preprečiti razpečavanje nemške propagandne literature, ki je razvijala pretenzije po slovenski zemlji. Poslanik von Heeren je po nasvetu senatorja dr. Grassla protestiral tudi proti rabi oznake »Untersteiermark« in objavljanju zemljevidov, na katerih je bilo v nasprotju z dejanskim stanjem vse Podravje prikazano kot ozemlje z nemško večino. Vodstvo Kulturbunda je bilo upravičeno zaskrbljeno, da bi širjenje takih zemljevidov otežkočilo položaj nemške narodnostne manjšine v Sloveniji. *Auswärtiges Amt* se je s tem v zvezi spustil v brezuspešno polemiko s *Volksdeutsche Mittelstelle*, toda ta nacistična ustanova je vztrajala pri

svojem, češ: »Pri vsem upoštevanju potrebnih dobrih odnosov med nemškim rajhom in jugoslovansko državo se vendar ne moremo odreči temu, da ne bi vedno znova opozarjali, da se državne in narodnostne meje ne skladajo.«⁵⁸

2. Vprašanje reciprocitete v manjšinski politiki

Na položaj nemške narodnostne manjšine v Sloveniji — le delno in izjemno pa tudi v vsej Jugoslaviji — je v mnogočem vplivalo vprašanje reciprocitete glede na položaj slovenske narodnostne manjšine na Koroškem. Že ob prvem razpustu Kulturbunda leta 1924 je prosvetni minister Svetozar Pribičević ta ukrep označil kot odgovor na narodnostno zatiranje Slovencev na Koroškem. Predstavniki zveznega vodstva Kulturbunda so spočetka bili pripravljeni posredovati pri avstrijskih oblasteh in nekajkrat so to tudi dejansko storili.⁵⁹

Slovenski poslanci in senatorji in *Slovenec* so večkrat poudarjali, da je treba vprašanje manjšinske politike do Nemcev v Jugoslaviji povezati z vprašanjem koroških Slovencev. »Če v Sloveniji kljub temu gledamo na problem nemške narodne manjšine nekoliko ostreje kakor npr. sosedje Švabov v Banatu — je pisal list — so za to dani temeljiti razlogi v zgodovini našega političnega življenja in tudi v precej drugačni politični usmerjenosti nemških skupin v Sloveniji v primeri z usmerjenostjo banatskih Švabov. Naj vendar že Nemci priznajo, da si Slovenci in Nemci stoje nasproti kakor večinski narod proti manjšini, ki je bila nekda, nositeljica političnega, gospodarskega, kulturnega pritiska nad nami in ki je še danes ohranila svoje gospodarske pozicije, ki si jih je lahko ustvarila zaradi svojega privilegiranega položaja pod Avstrijo... Nič čudnega, če dan za dnem vedno bolj primerjamo položaj naših na Koroškem s položajem Nemcev pri nas. Kaj, če ne moremo pozabiti, da gre poleg vsega na Koroškem za avtohtone Slovence in pri nas v Sloveniji, ako izvzamemo Kočevarje, za ponemčene Slovane, za nemčurje? Prav zaradi manjšinske politike na Koroškem se ustvarja pri Slovencih razpoloženje, s katerim mora računati tudi naša vlada. Morala bo z njim računati, kadar bo odločala o katerikoli zahtevi nemške narodne manjšine pri nas.«⁶⁰

Vendar so po nacističnem prevzemu oblasti v Nemčiji voditelji nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji javno večkrat odločno odklanjali načelo recipročnosti v manjšinski politiki Jugoslavije in Avstrije. »Mi ne bomo nikdar sprejeli načela politične reciprocitete

— je marca 1937 v skupščini dejal dr. Kraft — kot svobodni državljani te dežele ne moremo nikoli sprejeti, da bi prišli v vlogo talca za manjšinsko politiko drugih držav in da bi bili tretirani kot državljani druge vrste, katerih državljanske pravice in zaščita bodo odvisne od razmer v neki drugi državi.«⁶¹ V podobnem smislu je npr. hrvaški poslanec Ferdo Šega marca 1933 predlagal, naj se sosedje zgledujejo po jugoslovanski manjšinski politiki in ne obratno.⁶²

Ne glede na to odklonilno stališče zveznega vodstva Kulturbunda je predstavnik in voditelj kočevskih Nemcev, župnik Josef Eppich iz Stare cerkve, na pobudo banske uprave Dravske banovine in ljubljanske škofije konec leta 1936 odpotoval na Dunaj in v Celovec, kjer je sporočil, da bi izboljšanje položaja koroških Slovencev bilo v korist tudi kočevskim Nemcem.⁶³ Na razne zahteve kočevskih Nemcev je banska uprava izjavila, da je mogoče njihove želje obravnavati samo na osnovi sporazumne rešitve manjšinskih vprašanj med Jugoslavijo in Avstrijo na podlagi recipročnosti.⁶⁴ Po daljših pogovorih med predstavniki kočevskih Nemcev in koroških Slovencev so bile 27. 8. 1937 v Celovcu ugotovljene naslednje osnovne smernice:

»1. Ukinejo se vsi organizirani in neorganizirani napadi na manjšino na kulturnem, gospodarskem in političnem polju.

2. Uradništvu, predvsem pa učiteljstvu se dajo brezpogojno smernice glede lojalnega zadržanja do manjšine.

3. Vsi narodno-politični članki v deželnih listih se cenzurirajo v smislu medsebojnega razumevanja.

4. Kriterij narodne pripadnosti je družinski jezik. Zastopniki manjšin zastopajo stališče, da spadajo otroci, ki so bili do 6. leta ali nemško ali slovensko vzgojeni, v vsakem slučaju v nemško oz. slovensko šolo. Če obvlada otrok oba jezika, odloča volja staršev. Oblast ustvari možnost vzgoje narodno zavednega učiteljskega naraščaja v primernem številu.«

To ugotovitev smernic so za koroške Slovence podpisali župnik J. Starc, dr. Jožef Tischler in Vinko Zwitter, za kočevske Nemce pa dr. Hans Arko in župnik Josef Eppich.⁶⁵

Razen te neposredne akcije vodstva kočevskih Nemcev je tudi zvezno vodstvo Kulturbunda v jeseni leta 1936 v tem smislu navezalo stike z avstrijskim poslaništvom v Beogradu. Vendar ta akcija ni presegla okvira predlogov in poročil vodstva Kulturbunda o položaju nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji in poročil, ki jih je avstrijski vladi pošiljal avstrijski konzulat v Ljubljani.⁶⁶

Po podpisu omenjenega sporazuma o ugotovitvi osnovnih smernic manjšinske politike je predstavnik kočevskih Nemcev in koroških Slovencev avgusta 1937 sprejel koroški deželni glavar v Celovcu in jim obljubil, da bodo zahteve koroških Slovencev na podlagi načela recipročnosti izpolnjene. Predstavniki koroških Slovencev in kočevskih Nemcev so potem izrazili željo, da bi tudi v pogovoru z banom dr. Natlačenom razpravljali o željah in zahtevah Nemcev v Sloveniji. Banska uprava pa jim je sporočila, da za tak pogovor ni pristojna, dokler ne dobi privoljenja vlade v Beogradu. Zato so voditelji kočevskih Nemcev novembra 1937 prosili še predsednika vlade dr. Stojadinovića, naj odobri in pospeši ta pogovor.⁶⁷

Kaže pa, da spričo oživljene legitimistične propagande na severni meji in recipročnih izgonov tako avstrijskih državljanov iz Slovenije kot jugoslovanskih državljanov iz avstrijske Štajerske, kar je zelo zaostriilo meddržavne odnose med Jugoslavijo in Avstrijo, sploh ni prišlo do teh pogovorov.⁶⁸ »Saj je naravnost smešno za nas — je pisal *Slovenec* — če primerjamo položaj Slovencev pod avstrijsko upravo in Nemcev pod našo. Kje bi si upali avstrijski Slovenci, recimo kje na Koroškem, nedeljo za nedeljo zbirati v javnih lokalih... tam javno vzklikati vladarju tuje države, mu obljubljeni zvestobo, izzivati Nemce s svojimi pesmimi?... Vsa naša prizanesljivost in strpnost se razlaga v nemških očeh kot slabost...«⁶⁹

V takem ozračju je poslanec dr. Kraft v finančnem odboru skupščine konec leta 1937 ponovno zavrnil mnenje, da bi bilo položaj koroških Slovencev mogoče izboljšati z represalijami proti Nemcem v Jugoslaviji. Dr. Kraft je predlagal, naj bi se med Avstrijo in Jugoslavijo sklenila posebna šolska konvencija po zgledu romunsko-jugoslovanske šolske konvencije.⁷⁰

Nedvomno je res bilo v Jugoslaviji petkrat več pripadnikov nemške narodnostne manjšine kakor Slovencev na Koroškem. Toda to dejstvo ni bilo razlog za v javnosti navajano odklonilno stališče, ki ga je v vprašanju recipročnosti manjšinske politike zavzelo zvezno vodstvo Kulturbunda. V prvi vrsti je šlo, kot kaže, za ideološke, svetovno-nazorske razlike. Nacistično usmerjeni krogi nemške narodnostne manjšine niso hoteli imeti nič skupnega s Schuschniggovim klerikalnim režimom v Avstriji. Toda komaj deset dni po Anschlusu je senator dr. Grassl v senatu izjavil, da je pričakovati, da bo tretji rajh pokazal več razumevanja za življenjske pravice Slovencev na Koroškem kot pa Avstrija: »Jaz lahko s svoje strani v imenu nemške manjšine v Jugoslaviji izjavim — je dejal dr. Grassl — da mi Nemci, kolikor se nam

s tem v zvezi ponudi možnost, smatramo za našo dolžnost, da se z vsemi našimi silami zavzamemo pri nam dosegljivih osebah in oblasteh, da se Slovencem na Koroškem brez omejitve dovoli vse, kar mi zahtevamo kot potrebno za naše življenje. Ne represalije, marveč medsebojna pomoč mora biti naše geslo, če hočemo doseči zaželeni cilj.«⁷¹ V tem smislu so 19. 5. 1938 dr. Grassl, dr. Moser, J. Keks in dr. Plautz tudi pisali gauleiterju Josefu Bürcklu in sporočili, da so pripravljene priti na Dunaj in podrobneje razložiti svoje stališče. Vendar, kot kaže, do tega obiska ni prišlo.⁷²

Kljub nekaterim poskusom novega vodstva Kulturbunda v letu 1940, da bi se sklenila konvencija med Jugoslavijo in Nemčijo, prvenstveno o položaju nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, taka pogodba ni bila nikoli sklenjena. Tretji rajh si ni hotel vezati rok v svoji politiki do koroških Slovencev in je menil, da so njegova vojaška moč in politični pritisk na Jugoslavijo zadostno jamstvo za zaščito interesov nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Tako ideje o sankcioniranju načela reciprocitete v manjšinski politiki obeh držav, kar so predlagali tudi nekateri jugoslovanski poslanci v skupščini, niso bile uresničene.⁷³

Vprašanje recipročnosti pa je v zvezi s perečimi manjšinskimi problemi večkrat načeljal tudi nemški poslanik Viktor von Heeren. Spričo vesti o aretacijah nekaterih voditeljev koroških Slovencev po Anschlusu je — zlasti v Sloveniji — nastala velika vznemirjenost. Čeprav Stojadinovičeva vlada ni izrazila glede tega nikakršnih želja, je von Heeren le menil, da bi bil njen položaj olajšan, če bi tretji rajh glede slovenske manjšine na Koroškem z dejanji dokazal prijateljstvo do Jugoslavije.⁷⁴ Auswärtiges Amt je svojemu predstavništvu na Dunaju zato brž po sprejemu von Heerenovega sporočila poslal brzojavko, v kateri je bilo med drugim rečeno: »V interesu naših odnosov z Jugoslavijo prosim, posvetite ravnanju s slovensko manjšino posebno pozornost. Prosim za brzojavno sporočilo o razvoju in položaju v manjšinskem področju in za takojšnje korake v primeru potrebe. Izostati morajo ukrepi, ki naše odnose do slovenske manjšine prejudicirajo, dajejo opoziciji v Jugoslaviji material proti Stojadinoviču in škodujejo položaju naše lastne manjšine v Jugoslaviji.«⁷⁵

V času zaostritve sudetske krize je tudi jugoslovanska vlada odločneje nastopila proti nacistom v vrstah nemške narodnostne manjšine. Poslanik von Heeren se je sprva izogibal, da bi te ukrepe sploh omenjal v pogovorih s predsednikom dr. Stojadinovičem. Slednjič je to vpra-

šanje avgusta 1938 le načel, namenoma pa ni omenjal možnosti represalij proti koroškim Slovencem, ker sudetsko vprašanje še ni bilo rešeno.⁷⁶

V letu 1938 je notranji minister dr. Korošec dal izgnati vrsto nemških, zlasti bivših avstrijskih državljanov, ki so v nacističnem smislu delovali med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji. Poslanik von Heeren je zaradi tega večkrat protestiral pri ministrskem predsedniku dr. Stojadinoviću in v posameznih primerih tudi dosegel njegovo osebno intervencijo in preklic izgonov. Vendar nemškemu poslanilstvu, vse dokler ni bil dr. Korošec odstranjen iz vlade, ni uspelo doseči bistvenih sprememb te prakse. Von Heeren je zato nameraval predlagati jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu, naj bi notranje ministrstvo pred izgonom slehernega nemškega državljana vprašalo za mnenje zunanje ministrstvo, nemško poslaništvo pa naj bi bilo o tem obveščeno in naj bi zavzelo svoje stališče. Ista procedura bi recipročno veljala tudi pri izgonih jugoslovanskih državljanov iz Nemčije. Auswärtiges Amt pa se je strinjal samo s tem, da poslaništvo intervenira pri jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, ne pa tudi s predlogom za recipročni postopek. Po poročilu Himmlerja je po štetju iz leta 1933 v Nemčiji bilo 17.258 jugoslovanskih državljanov, od teh 12.982 z nemškim materinim jezikom, medtem ko je v Avstriji po štetju iz leta 1934 živelo 30.940 jugoslovanskih državljanov. Auswärtiges Amt je zato predlagal, naj poslaništvo zagrozi samo z represalijami. Himmler je že dal sestaviti listo 100 jugoslovanskih državljanov v Avstriji, ki bi prišli v poštev za protiukrepe. V smislu danih navodil se je svetnik nemškega poslaništva v Beogradu Feine pogovarjal s pomočnikom zunanjega ministra dr. Ivom Andrićem, ki se je, ne da bi sam načel vprašanje recipročnosti, strinjal z nemškimi predlogi in obljubil, da bo osebno interveniral v notranjem ministrstvu.⁷⁷

Po Münchenskem sporazumu je nemški poslanik von Heeren odločneje interveniral glede raznih vprašanj nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Von Heeren je ugotavljal, da so tudi tisti vladni krogi, vključno s predsednikom dr. Stojadinovićem, ki niso imeli predsodkov proti Nemcem, zelo nerazpoloženi proti kakršnemukoli formiranju notranjepolitičnih blokov na plemenski ali narodnostni podlagi. »Zato bi se tu le pod hudim pritiskom odločili — je poročal nemški poslanik — dati nemški narodni skupini pravice, katere, kot menijo, ne bi mogli dati drugim področjem, ne da bi s tem ogrozili enotnost države. Sleherno fiksiranje takih koncesij v formi meddržavnih sporazumov bi

povzročilo notranjepolitične težave, čeprav bi ti sporazumi temeljili na reciprociteti.« Von Heeren je zato predlagal, naj se osnuje meddržavni vladni odbor po zgledu podobnega odbora, kakršnega sta po odcepu sudetskih krajev ustanovili Nemčija in Češkoslovaška. V odboru naj bi bili predstavniki zunanjih ministrstev obeh držav, s posvetovalnim glasom pa bi sodelovali tudi predstavniki obeh manjšin. Nemčija bi v tem odboru praktično diktirala svojo voljo, ne da bi to bilo vidno v javnosti. Kaže pa, da tudi ta von Heerenov predlog ni bil uresničen, kajti doslej se niso našli nobeni dokumenti o obstoju oz. delovanju takega odbora.⁷⁸

3. Politični, kulturni in gospodarski položaj Nemcev v Sloveniji

Nacistična idejna usmeritev med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji je najprej in najgloblje prodrla prav med Nemci v Sloveniji, zlasti na slovenskem Štajerskem. To vsekakor ni bilo slučajno. Nacistična Nemčija je Nemcem v Sloveniji vzbudila mnogo več upanja v uresničenje starih teženj in načrtov, kot pa nestabilna in od italijanske podpore odvisna republika Avstrija. Idejna preusmeritev nemštva v Sloveniji je sovpadala z nacifikacijo tistih krogov v *Deutscher Schulverein Südmark*, ki so organizacijsko in idejno dotlej v prvi vrsti dajali spodbude nemštvu v Sloveniji.

»V časih weimarske Nemčije se manjšina naših Nemcev sicer preobrne na levo — je v začetku leta 1938 pisal Franjo Baš — večina pa je čakala, dokler ni našla svoje miselnosti iz preteklosti sorodnega toka v heimwehrovskem gibanju v Avstriji, kjer so bili na vidnih in vodilnih mestih mnogi bivši predstavniki Nemcev iz Slovenije. Ko pa je preokrenil knez Starhemberg Heimwehr v nove vode, je zajel Hitlerjev narodni socializem naše nemštvo v veliki večini kot gibanje, ki je po svoji stanovski, kulturni in politični usmerjenosti samo smotrna organizacija tistih idej, ki so se med našim nemštvom, zlasti na Koroškem in Štajerskem, razvijale vse do konca svetovne vojne. S tem pa je bila nemška manjšina na Slovenskem, ki je v povojnih časih živela v iskanju novih poti, zopet strnjena z nemškim narodom preko Hitlerjeve Nemčije. Hitlerjevstvo na Slovenskem je organsko nadaljevanje narodnostnega življenja slovenskih Nemcev iz predvojne in medvojne dobe, ki ga je pretrgal izid svetovne vojne.«⁷⁹

»Na tem mestu bodi enkrat za vselej ugotovljeno — je med okupacijo pisal nemški tisk na Štajerskem — da ni nihče tako globoko in

močno doživel nacionalsocializma kot volksdeutscherji. Komaj je kak volksdeutscher, ki ne bi postal najbolj fanatičen pristaš Hitlerja od trenutka dalje, ko je prvič zvedel za njegovo hotenje.«⁸⁰

Slovensko meščanstvo se je pred tem pojavom znašlo docela neorientirano, brez jasnega koncepta manjšinske politike v novih razmerah. Pravilno, vendar brez posebnega uspeha, je leta 1935 ugotavljal prof. Franjo Baš, da se je na slovensko narodno in manjšinsko vprašanje gledalo predvsem z jezikovnega stališča, ne pa kot na del zemljepisnih, zgodovinskih, kulturnih in gospodarskih vprašanj.⁸¹ Družbena ureditev stare Jugoslavije nikakor ni dopuščala, da bi se odločno izpodrezale korenine dejavnosti in vplivu nemškega meščanstva na del slovenskih, socialno odvisnih slojev prebivalstva, niti se zato niso docela uresničile napovedi, da se bodo germanizirani Slovenci spet vrnili nazaj k svoji prvobitni narodnosti. Zato so represivni ukrepi, ki so jih proti Kulturbundu po letu 1935 sprejele oblasti v Sloveniji, sicer res zavrli legalno delovanje nacistov, niso pa preprečili njihove še večje strjenosti v oblastveno dovoljenih pevskih, športnih in gasilskih društvih, marveč so še okrepili njihovo borbenost in agresivnost. Med Nemci v Sloveniji je staro geslo »volkstreu — staatstreu« (zvest narodu — zvest državi) leta 1933 zamenjalo novo geslo »furchtlos, wahr und treu« (neustrašen, resničen in zvest), po razpustu Kulturbunda leta 1935 pa ilegalno geslo »Ein Volk, ein Führer« (en narod, en vodja).⁸²

Vrh tega pa spričo spretnih nacističnih političnih potez liberalni del slovenskega meščanstva, ki je do leta 1935 imel v rokah oblast, splošno ni jasno videl nevarnosti nacifikacije nemštva v Sloveniji. »Razvoj klerofašistične diktature v Avstriji je naše nacionalno nemštvo Avstriji odtujil — je pisal leta 1935 J. Glavič — ter ga navezal na Hitlerjevo Nemčijo. Z naše, jugoslovanske strani smo to dejstvo gledali s prekrižanimi rokami in ga politično nismo izrabili. Dogodilo se je baš nasprotno: tisti podravske krogi, katerih politično mišljenje usmerja srce in ne razum, so gledali v Hitlerju moža, s katerim moremo rešiti 1920. leta izgubljeno Koroško.«⁸³ Nemški nacisti so namreč poluradno razširjali vesti, da bi bili pripravljeni v primeru, če Jugoslavija privoli v Anschluss, slovenski del Koroške vrniti Jugoslaviji. S podobnimi argumenti so nacisti na Koroškem skušali pridobiti predstavnike koroških Slovencev, da bi v deželnem svetu glasovali proti predlogu za razveljavitev nacističnih mandatov, kar pa je slovenska ljudska stranka odklonila. Ta akcija nacistov je sovpadala s pojačenimi ekspanzionističnimi težnjami Italije v smeri Podonavja in je zato naletela na ugoden sprejem v beograjskih vladnih krogih.⁸⁴

Slovenski del JNS je v tem času — in to zgolj na narodnostni podlagi — sicer nastopal proti snubljenju slovenskih otrok v vrste Kulturbunda in v nemške manjšinske razrede, pozival k bojkotu nemških trgovcev, izdajal uredbe, da morajo državni uradniki s strankami obče-ovati samo v slovenskem ali srbskohrvatskem jeziku, proti čemur je nacistični tisk protestiral, češ da gre za »Entdeutschungspolitik«, toda res uspešnih ukrepov proti nacističnim pojavom med nemško manjšino ta režim ni izvajal.⁸⁵ Ob proslavi petindvajsetletnice ptujskih dogodkov maja 1934, neposredno po podpisu nemško-jugoslovanske trgovinske pogodbe, so orožniki zastražili hiše ptujskih Nemcev. Kljub temu so ljubljanski akademiki premazali nemške napisne table, vendar so bili zaradi tega denarno kaznovani.⁸⁶ Na pomlad leta 1935 so na Koroškem in v Slovenskih goricah neznanci, ne da bi jih pri tem oblasti ovirale, zbirali podpise za »nekakšno listo za Hitlerja.«⁸⁷ Ideolog slovenskih Nemcev dr. Camillo Morocutti je v tem času, čeprav dobro znan oblastem, pod ilegalnim imenom Josef Linder živel in delal v Mariboru⁸⁸ in izdelal tudi svoj delovni načrt za poživitev jugoslovansko-nemškega sodelovanja.⁸⁹ *Slovenec*, tedaj glasilo opozicije, je priporočal ostrejši kurz proti nemškutarskemu elementu na Štajerskem, češ da smo tega »po velikem delu sami krivi, ker smo v tem pogledu vse preveč dobri in širokega srca.«⁹⁰

Pohod, glasilo Narodne odbrane, je tudi opozarjal na kljukaste križe na Kočevskem in na agitacijske obiske nemških državljanov. List je kritiziral Ivana Puclja, ker je odložil svoj poslanski mandat, se kandidiral v senat in s tem omogočil svojemu namestniku, kočevskemu Nemcu dr. Hansu Arku, da zavzame mesto v skupščini, kar pa se zaradi razpusta skupščine sicer ni zgodilo.⁹¹

Kot je že v prejšnjem poglavju obširneje navedeno, so nacistični izpadi Nemcev v Sloveniji zavzeli velik obseg in povzročili odklonilno stališče v slovenski javnosti. JNS je na Kočevskem pri majskih volitvah leta 1935 dobila podporo nemških volivcev s tem, da je dovolila ustanovitev večjega števila krajevnih skupin Kulturbunda. Toda brž ko je bivša SLS, pridružena JRZ, prevzela oblast, so sledili številni razpusti organizacij Kulturbunda v Sloveniji, kar je sprožilo ostro reakcijo nemškega tiska in razne polemike v *Slovincu*.⁹²

Slovenski Nemci, nezadovoljni z novim, ostrejšim kurzom oblasti, so kljub vedno tesnejšim odnosom med Stojadinovičevo in Hitlerjevo vlado na občinskih volitvah oktobra 1936 v Kočevju podprli listo opozicije, ki je tako dobila 350 glasov in 21 odborniških mandatov, medtem ko je JRZ dobila 231 glasov in le 3 mandate. V Koprivniku, Kočevski

Reki in v Apačah so Nemci šli na volitve s svojo kandidatno listo ter dobili te občine v svoje roke. Tako je v Koprivniku nemška lista dobila 188 glasov in 16 mandatov, lista JRZ pa 88 glasov in 2 mandata; v Kočevski Reki nemška lista 317 glasov in 16 mandatov, lista JRZ pa 137 glasov in 2 mandata; v Apačah nemška lista 703 glasove in 23 mandatov, lista JRZ pa 153 glasov in 1 mandat. V večini kočevskih občin so novi župani bili Nemci. Na Štajerskem so Nemci sodelovali na vladni listi JRZ in v Radljah (Marenbergu) od 18 dobili 6 mandatov, v Slovenj Gradcu pa od 15 tretjino ali 5 mandatov. Spričo takih volilnih rezultatov in sodelovanja kočevskih Nemcev z opozicijo je *Slovenec* ostro kritiziral liberalce v članku *Hitlerjevci in pomoč JNS*.⁹³

Proces nacifikacije kočevskih Nemcev se je razvijal vzporedno z nacifikacijo ostalih Nemcev v Sloveniji. Vendar so tu nacisti uporabili nekoliko drugačne metode kot na Štajerskem, kjer so nemštvo, z izjemo nekaj tisoč kmetov v Apaški ravnini, predstavljali meščani, trgovci, obrtniki, industrijci in pripadniki svobodnih poklicev. Po prvi svetovni vojni je kočevsko nemštvo pod vodstvom župnika Josefa Eppicha spričo svoje pretežno kmečke sestave hodilo po konservativnejših poteh. Gesla kočevske kmečke stranke so bila: vera očetov, domovina in materini jezik. Nič čudnega, če nemško meščanstvo in delavstvo v Sloveniji leta 1925 ni sodelovalo na kočevskem evharističnem kongresu.⁹⁴ »Prevzem oblasti v rajhu leta 1933 je vzbudil tudi Kočevsko, jo okrepil in še tesneje strnil,« je ugotovil leta 1941 *SS Ansiedlungsstab Südmärk*, kar sicer že prej ni bila tajna za nikogar.⁹⁵

Na Kočevskem je širila nacistično gibanje najprej *Deutsche Studentenschaft, Aussenstelle für Südslawien*, ki je v ta namen pošiljala tja študente Münchenske univerze.⁹⁶ Zlasti v letu 1935 so Kočevsko naravnost preplavili številni nacistični mladinci. Tako je npr. julija 1935 v Kočevju dalj časa bivala 55-članska skupina študentskega telovadnega društva *Henleinfront* iz Češkoslovaške. Uniformirani mladinci so marširali pod vojaško komando in prepevali nacistične borbene pesmi. »Kočevje je v tej ‚sezoni‘ obiskalo okrog 300 mladih popotnikov. Taka poplava, večinoma vojaško oblečenih mladeničev, ki nenehno prepevajo politične borbene pesmi, mora kajpak v slovenskih krogih vzbuditi sovraštvo in bo prav gotovo položaj nemštva v Kočevju samo poslabšala,« je pisal leta 1935 v poročilu VDA Fritz Berthold, vodja skupine VDA *Volksdeutscher Süd*, ki je poletel 1935. leta obiskala Kočevsko. Berthold je menil, da se je treba opreti predvsem na kmete, boriti se proti nevarnosti pomeščanjenja kočevskih Nemcev, najboljša sredstva pa naj bi v ta namen bila narodne pesmi, narečja in narodne noše. »Na-

cionalsocialistični svetovni nazor je treba pri nemštvu v tujini širiti in poglobljati v povsem drugačni obliki, kot pa se to dogaja v rajhu, da bi pri svojem delu ne naleteli na hude protiudarce!«⁹⁷

Pobudo za tako modrovanje so nedvomno dali številni incidenti, ki so se pripetili na Kočevskem v poletnih mesecih leta 1935. Dne 21. 7. 1935 so v Stari cerkvi Nemci slovesno odprli prvi nemški prosvetni dom Kulturbunda. V sprevedu z baklami in godbo so vzklikali Hitlerju, sodelovali pa sta tudi dve skupini Hitlerjeve mladine. Jugoslovanski nacionalisti so demonstrirali proti nacističnemu izzivanju, navalili na spreved ter ga razbili. Incident je bil vodstvu SLS, ker je tedaj preko dr. Korošca že sodelovalo v novi Stojadinovičevi vladi, neprijeten. »Pri tej priliki hočemo vnovič naglasiti svoje stališče, da Nemcem privoščimo vse, kar jim po naravnem pravu in v okviru obstoječih zakonov gre in da bi obsojali vsakogar in vsak incident, ki bi bil izzvan od Slovencev proti kakršnikoli kulturni prireditvi naših sodeželanov, prav posebno pa v slučaju, če bi se prizadejale neprijetnosti sedanji vladi,« je pisal *Slovenec* in dodal, da »moramo najodločneje obsojati, da so se kočevski Nemci dali zapeljati po hitlerjevski propagandi, ki se tudi v naši državi čedalje bolj jača, da svojim prireditvam dajejo deloma hitlerjevski, deloma habsburški značaj in tako na najhujši način žalijo jugoslovanstvo in slovenski živelj, ki prebiva na Kočevskem in se čuti zadnja leta zapostavljenega za nemško manjšino.«⁹⁸

Nekaj dni za tem so v začetku avgusta ob sodelovanju Nemcev iz Avstrije in Nemčije kočevski Nemci v Kočevju priredili praznik narodnih noš. Ker niso oblastem predložili besedila napovedanega govora, je bil to povod okrajnemu načelstvu, da je prepovedalo govore, baklado, budnice in spreved po mestu. »Gostje iz Nemčije in Avstrije nastopajo — je pisal *Slovenec* — kakor da so prišli v kakšno podružnico svojih držav ali pa v kakšno kolonijo. Naročeno jim je bilo sicer, da Hitlerju ne smejo vzklikati in da ne smejo peti Horst Wesselove himne, pač pa imajo vsi oblečene bele nogavice, o katerih je znano, da so sicer malo nerodne, toda zanesljiv znak nemškega narodnega socializma.«⁹⁹

Mimo že ustaljenih metod za širjenje nacističnih idej in organizacij med nemštvom v tujini so si nacisti na Kočevskem našli oporišče tudi v tradicionalnem krošnjarstvu. Stoletja so krošnjarji s Kočevskega v zimskih mesecih prodajali suho robo po raznih deželah habsburške monarhije. Po zlomu Avstro-Ogrske jim to v državah, naslednicah te monarhije, ni bilo več dovoljeno, odprta pa so jim ostala vrata v Nemčijo. Poskusi, usmeriti krošnjarje na jug države, v Hrvaško, Srbijo in Makedonijo, niso uspeli.¹⁰⁰

Dr. Carstanjen, sodelavec VDA, je kmalu prišel na misel, da bi bilo koristno kočevske krošnjarje pridobiti za nacizem, jih v Nemčiji politično in ideološko vzgojiti ter jih kot nacistične propagandiste, organizatorje in obveščevalce spet poslati nazaj med kočevske kmete. Domačini, ki so vsako leto po šest jesenskih in zimskih mesecev prebili v Nemčiji, potujoč iz kraja v kraj, so doma pri svojih rojakih, kočevskih Nemcih, uspešneje širili nacistično ideologijo in ustanavljali nacistične organizacije kot pa neznani prišleki iz Nemčije. V ta namen je dr. Carstanjen poslal v Kočevje avstrijskega državljanu ing. Walterja Neunteufela, sodelavca *Deutscher Schulverein Südmark*, in pa nemškega državljanu Volkerja Dicka, sodelavca VDA. Da bi prikril svoje pravo delo, je ing. Neunteufel dobil potrdilo, da se znanstveno udejeuje na univerzi v Innsbrucku v *Alpenländische Volksbodenforschungsstelle*.¹⁰¹

Volker Dick je pri dr. Hansu Arku, enemu izmed voditeljev kočevskih Nemcev, prevzel vlogo nekakšnega tajnika. Januarja 1936 so mu oblasti sporočile, da je njegovo nadaljnje bivanje nezaželeno. Volker Dick pa si je na jugoslovanskem konzulatu v Gradcu priskrbel novo vizo in se preko Italije in Sušaka spet vrnil v Kočevje, kjer pa je bil na poti v Ljubljano 21. 2. 1936 v vlaku aretiran. Pred njim je bil aretiran že ing. Neunteufel, pri njem pa so našli sezname denarnih prispevkov za širjenje nacistične propagande, seznam kočevskih mladincev, ki so bili poslani na svetovnonazorsko nacistično šolanje v Nemčijo oz. tistih, ki so se šolali v tečajih doma, ter seznam udeležencev in navodila za politično šolanje kočevskih krošnjarjev. Za delo s krošnjarji, njihov izbor itd. je bil zadolžen v prvi vrsti Volker Dick. Posebno pozornost oblasti so vzbudili pri aretiranem ing. Neunteufelu najdeni zaupni spisi VDA o načrtih za premik nemške jezikovne meje v Sloveniji. Po krajši preiskavi je bil ing. Neunteufel izgnan. Njegov sodelavec Volker Dick je bil nemški državljan, zato je na prošnjo VDA in po navodilih *Auswärtiges Amta* poslanik von Heeren zanj večkrat pismeno in ustno interveniral pri jugoslovanskem zunanjem ministrstvu. Po večtedenski preiskavi v Ljubljani, kjer je policija z njim zelo vljudno ravnala, je bil Dick slednjič sredi marca 1936 izgnan iz Jugoslavije.¹⁰²

Toda že davno pred aretacijo omenjenih nacističnih odposlancev je bilo dobro znano, da se krošnjarji v Nemčiji vzgajajo za nacistične propagandiste. Tisk je pisal, da so leta 1934 kočevski krošnjarji ob prihodu v Nemčijo in pred vrnitvijo v domovino obiskali dva do štiridnevne tečaje in da so se vrnil domov »kot agilni in požrtvovalni propovedniki vsenemške misli.« Celo nekateri Slovenci s Kočevskega, ki so krošnjarili po Nemčiji, so se po vrnitvi iz Nemčije začeli razglašati

za Nemce. V javnosti so se zato pojavljale zahteve, naj oblast prepreči odhajanje krošnjarjev v tujino, »kjer marljiveje od krošnjarjenja posečajo razne propagandne tečaje.«¹⁰³ Jugoslovanska policija je ugotovila, da se kočevski krošnjarji udeležujejo nacističnih tečajev predvsem v Dresdenu in Münchnu, da zanje skrbi *Deutsches Ausland-Institut* iz Stuttgarta in da se često krošnjarji vračajo ne samo kot nacistični propagandisti, marveč kot nemški vohuni. Vsako leto je šlo na pot okrog 300—350 krošnjarjev.¹⁰⁴ V sezoni 1935—1936 je po podatkih Manjšinskega inštituta odšlo v Nemčijo celo 515 krošnjarjev, ki so od oktobra do aprila zaslužili povprečno od 10.000 do 25.000 din.¹⁰⁵

Volker Dick je skrbno izbiral krošnjarje, ki so lahko odpotovali v Nemčijo. V ta namen ni zadoščal redni potni list, potrebno je bilo tudi posebno pismeno dovoljenje s podpisom dr. Hansa Arka. Tako je po letu 1933 krošnjarjenje dobilo svojo politično vsebino. Kdor je šel na pot brez posebnega dovoljenja dr. Arka, čeprav je sicer imel redni potni list, je moral računati s tem, da ga bodo nemške oblasti izgnale.¹⁰⁶

Po razpustitvi večine krajevnih organizacij Kulturbunda leta 1936 so oblasti poostriale režim pri izdajanju potnih dovoljenj. Tega leta je lahko odpotovalo v Nemčijo le okrog 250 krošnjarjev, številni prosilci pa so morali ostati doma. Nekateri so potem odpotovali v Češkoslovaško in od tam v Nemčijo.¹⁰⁷ Nove nadrobnosti o načinu organiziranja kočevskih krošnjarjev so prišle v javnost, ko je dr. Hans Arko tožil svojega rojaka Fr. Hönigmanna zaradi razžalitve časti, ker je ta pisal na državno vodstvo nemškega dijaštva, da dr. Arko za podkupnino izdaja dovoljenja krošnjarjem. V Nemčiji je vodil posebni krošnjarski urad dr. Wilhelm Luig iz VDA skupno s slovenskim Nemcem dr. Petschauerjem. Vsak krošnjar je moral pred odhodom plačati 2200 din, od tega je dr. Arko dobil za režijske stroške po 200 din, medtem ko je Volker Dick dobil skupno 36.000 dinarjev od krošnjarskega denarja.¹⁰⁸

Leta 1937 so zato oblasti izredno poostriale nadzorstvo in praktično onemogočile kočevskim krošnjarjem odhod v Nemčijo. Nacistični odposlanci so nato napravili načrt, da bi krošnjarje ilegalno pošiljali preko meje. Ni pa znano, če so ta načrt tudi res izvedli. Ker pa je v revnih kočevskih vaseh krošnjarjenje za mnoge bilo tudi vprašanje zaslužka in vsakdanjega kruha, se je leta 1938 pojavil predlog, naj bi v bodoče tudi za nemške oblasti obvezna priporočila izdajal poseben nemško-slovenski krošnjarski sklad, imenovan od banske uprave. Kriterij za izdajanje takih priporočil naj bi bil gmotno stanje in politična neop-

rečnost, medtem ko »hajlovcev, naših državljanov tja ne bomo pošiljali«. Seveda je to ostal samo načrt.¹⁰⁹

Aretacija ing. Walterja Neunteufela in Volkerja Dicka je neprijetno prizadela tako zvezno vodstvo Kulturbunda kot vodstvo kočevskih Nemcev. Zvezno vodstvo Kulturbunda je sicer še pred aretacijo Volkerja Dicka brez uspeha predlagalo vodstvu VDA, naj svojega pooblaščenca odpokliče.¹¹⁰ Čeprav sta dobro leto Volker Dick in ing. Walter Neunteufel nemoteno delovala v Kočevju, Volker Dick pa je celo stanoval pri dr. Hansu Arku, so kočevski Nemci v svoji spomenici predsedniku vlade dr. Stojadinoviću avgusta 1937 zatrjevali, da oba nacistična odposlanca nista uživala odobravanja niti vodstva kočevskih Nemcev niti širokih množic kočevskega prebivalstva. Slovenski tisk naj bi bil kriv, »da se danes v vsej Jugoslaviji na Kočevarje gleda kot na državne sovražnike v službi nemškega nacionalsocializma.« Kočevski Nemci so trdili, da oblasti nanje pritiskajo z vsemi zakonitimi in nezakonitimi sredstvi, z namenom, da nemštvo uničijo. Izgubili so zato svojo strokovno šolo lesne stroke, zasebno dekleško šolo Marijin dom (Marienheim), nemški dijaški dom in *Johann Stampfelsche Studentenstiftung*. Noben kočevski Nemec ni bil dotlej še pred sodiščem za zaščito države. Kočevski Nemci so vselej bili v taboru vladajoče stranke, je navedla spomenica, in zaradi tega niso nikoli imeli nobenih omembe vrednih koristi. Dr. Stojadinović naj posreduje, da bi oblasti prenehale z uničevalnim bojem proti kočevskim Nemcem vsaj dotlej, dokler se tako ali drugače ne reši vprašanje recipročnega ravnanja z nemško manjšino v Sloveniji in s Slovenci na Koroškem. Kočevski Nemci so namreč, ko so se pritožili banski upravi, izvedeli »da je treba na izjemno stanje, uveljavljeno na kočevskem jezikovnem otoku, v prvi vrsti gledati kot na represalije zaradi ravnanja avstrijske vlade s koroško slovensko manjšino in da je želje nemške narodnostne skupine v Dravski banovini mogoče izpolniti samo na osnovi reciprocitete med obema manjšinama.«¹¹¹

To spomenico so kočevski Nemci poslali nekaj dni po slavnostnem zborovanju, ki ga je sredi avgusta v Kočevju priredila *Družba sv. Cirila in Metoda*. Liberalno *Jutro* je ob tej priliki pisalo, da so Slovenci na Kočevskem prepuščeni samim sebi, osamljeni, brez gmotne in moralne podpore ostalih Slovencev, prezirani od kočevskih Nemcev in da se počasi potujčujejo. Medtem ko so na Kočevsko nenehno prihajali številni nemški študentje in obiskovalci iz rajha, so le malokateri Slovenci prišli na obisk k svojim rojakom. V letih gospodarske krize 1934-35

je bilo samo v mestu Kočevju 700 brezposelnih, gozdni in poljski delavci slovenske narodnosti so bili brez zaslombe, odvisni od nemških delodajalcev.¹¹² *Slovenec* je ugotavljal, da so se kočevski Nemci po razpustu Kulturbunda strnili v okviru pevskega društva in športnega kluba *Rapid*, ter je zahteval, da se njihova dejavnost strogo nadzoruje.¹¹³ »To nemštvo je z nastopom nacizma in z njegovo rastočo imperialistično osvojevalnostjo dobilo skoraj nepremagljivo moralno zaslombo. Inozemska propaganda nemškega narodnega socializma je brezobzirna povsod, kjer vidi oko novih germanskih plavalasih polbogov kaka svoja tla,« je pisal list in svaril pred nevarnostjo nacistične propagande v nemških filmih, češ: »Zato je brezobziren boj nemški surovi filmski propagandi naša velika, splošna in narodna dolžnost.«¹¹⁴

Komunistična partija Slovenije je opozarjala javnost na hitlerjanske tečaje v koči v Frizah, na počitniška taborišča nemških dijakov v Knežji lipi, Doljni in Gornji Brigi, na to, da kočevski Nemci delujejo v nacističnem smislu v okviru pevskega društva, da prirejajo tajne množične sestanke pod krinko izletov in da je v Nemčiji razširjeno geslo, naj sleherni Nemec, namenjen na morje, potuje na Jadran preko Kočevske.¹¹⁵ *Pohod* pa je že prej zahteval, naj oblasti energično ukrepajo proti nacističnim tajnim sestankom kočevskih Nemcev in preprečijo prihajanje nacističnih »izletnikov«.¹¹⁶ Nemški mladinci iz Kočevja pa so kljub takemu ozračju pozimi 1937/38 lahko obiskovali tako imenovani kmetijski tečaj v Ulmu, kjer pa so se v resnici ideološko in organizacijsko pripravljali za delo v domovini. Nemška dekleta iz Slovenije je aprila 1937 na kongresu nacistične stranke v Nürnbergu spejel Hitler, 16. aprila 1938 pa še delegacijo kočevskih mladincev v Münchnu v hotelu »Deutscher Hof«.¹¹⁷

»Nemška kulturna društva, deloma cerkev in celo šole na Kočevskem — je pisal Ivan Bratko leta 1938 — so postala žarišča tuje propagande, ki se je osredotočila zlasti na mladino. Do takrat znosni odnosi med Kočevjarji in Slovenci so se nenadoma poslabšali. Pričela se je sistematična vzgoja v duhu ‚Herrenvolka‘, na slovenski živelj se je začelo gledati kakor na pritepence in cigane. Proti tej propagandi nismo Slovenci razvili nobene enakovredne akcije. Niti glede razkrinkavanja tujčevih laži niti z lastno resnično ljudsko zamisljivo rešitve kočevskega vprašanja nismo bili politično dorasli svojemu nasprotniku.« Pisec je omenil dva načrta, o katerih se je razpravljalo. Po prvem načrtu naj bi se vsi državni uradi, gimnazija itd. izselili iz Kočevja v Ribnico ali kam drugam in tako bi bili Kočevjarji odrezani od sveta. Po drugem

načrtu pa naj bi kolonizirali Slovence na opusteli kočevski zemlji. »Boj za rešitev kočevskega vprašanja se najožje veže z bojem za rešitev našega narodnega in socialnega vprašanja. Gre za zmago narodnega in socialnega duha po vsej Sloveniji proti duhu strankarstva in pasivnosti,« je poudaril I. Bratko.¹¹⁸

V takih razmerah in spričo narodnostnega zatiranja koroških Slovencev se je zaostriло tudi vprašanje kulturnega položaja kočevskih Nemcev. Brž po sestavi Stojadinovićeve vlade so se kočevski Nemci, ki so na Jevtičevih volitvah 5. maja 1935 glasovali za listo JNS, neposredno obrnili na novega ministrskega predsednika. Dr. Stojadinović je 13. avgusta 1935 na Bledu sprejel dr. Hansa Arka. V spomenici, izročeni predsedniku nove vlade, so kočevski Nemci prosili, da se na 13 šolah na Kočevskem odpro novi nemški manjšinski razredi in dovoli privatna nemška ljudska šola na Maverlenu. V kočevskih vaseh Svetli potok, Spodnji Log, Ovčjak, Štale in Podstenice ni bilo po zakonu določenega minimalnega števila 25 nemških otrok. Kočevski Nemci so obširno navedli podatke o stanju nemškega osnovnega šolstva na Kočevskem ter prosili za namestitev novih nemških učiteljev.¹¹⁹

Vendar kočevski Nemci s temi predlogi niso prodrli. Spričo že omenjenih incidentov na Kočevskem, afere z ing. Neunteufom in Volkerjem Dickom itd. so bile leta 1936 razpuščene mnoge krajevne organizacije Kulturbunda na Kočevskem, ob občinskih volitvah oktobra 1936, na katerih so v Kočevju podprli listo opozicije, pa so kočevski Nemci izvedeli, da je minister za prosveto podpisal odlok, s katerim so bili ukinjeni na Kočevskem trije nemški razredi, ker, kot je bilo uradno navedeno, niso imeli več zakonitih pogojev za obstoj.¹²⁰ Nacistična in velikonemška propaganda se je širila tudi v kočevskih šolah, zato je bilo 6 učiteljev nemške narodnosti premeščenih s Kočevskega v druge slovenske kraje, kjer so bili nekateri tudi upokojeni. Nacistični tisk v Nemčiji je te ukrepe označeval kot zatiranje nemškega šolstva in trdil, da novoimenovani slovenski učitelji, ki so poučevali v nemških manjšinskih razredih, zelo slabo znajo nemško. Vendar je eden izmed teh šestih nemških učiteljev v šolskem letu 1937/38 spet bil premeščen nazaj v Stari Log.¹²¹

Julija 1937 so Nemci v Sloveniji poslali banu Dravske banovine dr. Marku Natlačenu novo spomenico z zahtevami nemške manjšine v Sloveniji na kulturnem, gospodarskem in političnem področju. Spomenico je poslal voditelj kočevskih Nemcev župnik Josef Eppich preko voditelja koroških Slovencev župnika Starca. To je vsekakor bilo zna-

čilno za ozračje, v katerem so skušali po načelu recipročnosti urediti tako položaj Nemcev v Sloveniji kot tudi Slovencev na Koroškem. Nemci v Sloveniji so navedli podobne zahteve kot koroški Slovenci, seveda prilagojene svojemu položaju. Nemci so zahtevali, naj preneha sleherna tiskovna kampanja proti njim, da se prepove označevati pripadnike nemške manjšine za »nemčurje« in podobno ter da se zajamči svobodna uporaba nemškega jezika.

Podobno zahtevam, vsebovanim že v spomenici zveznega vodstva Kulturbunda iz decembra 1936. leta,¹²² so Nemci v Sloveniji zahtevali, da se dovoli ustanovitev nemškega narodnega sveta kot narodno politične organizacije v Dravski banovini. Na predlog tega sveta naj bi bil zastopnik nemške manjšine imenovan v banovinski svet Dravske banovine. Za določanje narodnosti naj bi veljalo subjektivno načelo svobodnega priznavanja k narodnosti. Vsak državljan naj bi ob polnoletnosti z 21 leti starosti prostovoljno izjavil, h kateri narodnosti se priznava, za otroke pa bi do njihove polnoletnosti odločal o narodnosti pripadnosti oče oziroma družinski glavar. Na podlagi tako ugotovljene narodnosti naj bi se otroci vpisovali v manjšinske šole. Za odpiranje manjšinskih razredov naj bi zadoščalo minimalno število 15 otrok in ne 30 oz. izjemoma 25, kot je to določal zakon o osnovnem šolstvu. Če v občini ne bi bila manjšinska šola, naj bi bilo dovoljeno otroke pošiljati na šolanje v sosednje občine. Učitelji in upravitelji manjšinskih šol naj bi obvezno bili nemške narodnosti in sleherna šola, z več kot polovico nemških učencev, naj bi veljala za manjšinsko šolo.

Vse manjšinske šole v Dravski banovini bi bile v enem inšpekcijskem okolišu. Na predlog nemškega narodnega sveta bi bil imenovan šolski inšpektor nemške narodnosti, neposredno podrejen ministrstvu prosvete, vse dokler se ne bi ustanovil poseben oddelek za nemško šolstvo pri tem ministrstvu. Dovoljena naj bi bila izmenjava učnih moči in tudi delegiranje duhovnikov iz Nemčije. Država naj bi dotirala privatno nemško učiteljsiše in vsoto v ta namen vnesla v državni proračun. Na državni realni gimnaziji v Kočevju naj bi se že od prvega razreda dalje uvedel pouk nemškega jezika z enakim številom šolskih ur, kot jih je že bilo določenih za pouk slovenskega jezika, poučeval pa naj bi profesor nemške narodnosti. Država naj bi dovolila privatni pouk nemščine in iz javnih sredstev prispevala v ta namen v krajih, kjer ni bilo nemških manjšinskih razredov. Dovoljeni naj bi bili tudi privatni nemški otroški vrtci, veronauk pa naj bi se obvezno poučeval v materinem jeziku. Nemški pouk naj bi se uvedel tudi v 1. in 2. razred višjih ljudskih šol, vrnil Marijin dom (Marienheim) v Kočevju, vse

nemške šole na Kočevskem pa naj bi dobile upravitelje nemške narodnosti.

Nemci v Sloveniji so dalje zahtevali, da se dovoli obnova in ustanavljanje novih krajevnih organizacij Kulturbunda, nemških telovadnih in športnih društev z mladinskimi odseki in nemški jezik v gasilskih društvih; državnim, banovinskim in občinskim uradnikom ter učiteljem naj bi bilo dovoljeno svobodno delovanje v vseh nemških društvih. Dovoljena naj bi bila enakopravna raba nemških krajevnih imen v javnem življenju in v tisku. V krajih, kjer so bile manjšinske šole, naj bi se vsi razglasi, tako ustno kot pismeno, objavljali tudi v manjšinskem jeziku, tako na sodišču, pri upravnih oblasteh, davkariji, pošti in pri železnici. Uradnim zapisnikom naj bi bil dodan nemški prevod, v krajih z manjšinskimi šolami naj bi se župnijske matične knjige vodile v nemškem jeziku. Nemška družinska imena naj bi se pisala po nemškem pravopisu, k števnim komisijam v krajih, kjer je bilo nad 30% Nemcev, naj bi bili pritegnjeni tudi nemški predstavniki. Na osnovi recipročnosti naj bi se tako koroškimi Slovincem kot Nemcem v Sloveniji vrnil vsaj del odvzetega društvenega premoženja, predvsem nemška dijaška domova v Kočevju in Mariboru, strokovna šola in Marijin dom v Kočevju ter se obnovila Stampflova ustanova. Optantom, katerih opcija je bila odbita, naj bi se podelilo državljanstvo. Pri sprejemanju v službo pismonoš, gozdarjev ter cestnih in javnih delavcev naj bi se v sorazmerju s številom Nemcev zaposlili tudi pripadniki nemške narodnostne manjšine.

Nemci so tudi zahtevali, da se občine znova upravno razmejijo in da se ukinejo oz. razdružijo tiste veleobčine, ki so nastale iz slovenskih narodnostnih vidikov. Podatkov ljudskega štetja naj bi upravne oblasti ne uporabljale pri ugotavljanju, h kateri narodnosti se prišteva pozameznik. Nemški zdravniki in pripadniki svobodnih poklicev naj bi imeli iste ugodnosti kot slovenski, nemški duhovniki naj bi bili nastavljeni samo v nemških farah. Pri razlastitvi in razdelitvi Auerpergovega posestva naj bi se upoštevali gospodarski interesi kočevskih občin. Za izpolnjevanje teh zahtev naj bi jamčila in skrbela posebna mešana komisija dveh ali treh zastopnikov nemške narodnostne manjšine, ki bi jih imenoval nemški svet, enega zastopnika pa naj bi imenovala banska uprava. Podobno komisijo naj bi za koroške Slovence osnovala tudi avstrijske oblasti. Ta dogovor naj bi se uresničil že s pričetkom šolskega leta 1937/38.¹²³

Ni na voljo dokumentacija, če so se in v kakšnem smislu predstavniki Nemcev v Sloveniji o teh svojih zahtevah pogovarjali s pred-

stavniki banske uprave in kakšno stališče so pri tem zavzele oblasti. Zdi se, da do temeljitih uradnih pogovorov sploh ni prišlo, ker so se, kot že omenjeno med Jugoslavijo in Avstrijo ob vprašanju manjšinske politike zaostriili odnosi.

Po uradnih podatkih, ki jih je zbral Manjšinski inštitut v Ljubljani, je bilo pred Anschlussom na dan 1. februarja 1938 v Sloveniji 30 manjšinskih razredov z nemškim učnim jezikom v 22 krajih s 1238 učenci nemške narodnosti. Na en nemški manjšinski razred je prišlo povprečno po 41 učencev. V vsej Sloveniji je bilo naštetih 2132 učencev nemške narodnosti, kar pomeni, da 894 nemških učencev ni obiskovalo nemških šol. To so bili večinoma učenci višjih razredov ljudske šole, t. j. od 1. razreda višjih ljudskih šol dalje. Od navedenega števila nemških manjšinskih razredov jih je 22 bilo na Kočevskem, v Mariboru sta bila dva nemška manjšinska razreda s skupno 70 učenci, od teh pa je bilo 31 otrok tujih državljanov. V okraju Ljutomer so bili 4 nemški manjšinski razredi v krajih Stogovci in Apače, v okraju Murska Sobota pa 2 nemška manjšinska razreda v krajih Kramarovci in Fikšinci. Na teh šolah oz. v manjšinskih razredih z nemškim učnim jezikom je poučevalo poleg slovenskih učiteljev, večjih nemškega jezika, tudi 9 učiteljev nemške narodnosti in 5 narodnostno mešanih učiteljev, vseh učiteljev nemške narodnosti pa je bilo v Sloveniji 20 in 14 nemških katehetov.

V meščanskih slovenskih šolah je študiralo 120 dijakov nemške narodnosti, na srednjih šolah 250, na univerzi v Ljubljani pa je v akademskem letu 1936/37 poslušalo predavanja 35 nemških visokošolcev. 2 nemška visokošolca sta študirala na teološki fakulteti, 6 na filozofski, 14 na pravni, 7 na medicinski in 6 na tehniški fakulteti. Na Kočevskem je bilo 11 javnih nemških knjižnic in 25 mladinskih knjižnic na nemških šolah, v vsej Sloveniji pa je delovalo 7 nemških pevskih društev, 4 športna društva, 35 gasilskih društev, na Kočevskem pa še 7 krajevnih skupin Kulturbunda in 2 krajevni skupini Kulturbunda na slovenskem Štajerskem. Nemška evangelijska cerkev je imela v Sloveniji svoj seniorat v Mariboru, župnije pa v Mariboru, Šentilju, Celju in v Ljubljani. Nemške filmske tednike je redno predvajalo 38 kinematografov v Sloveniji, poleg *Gottscheer Zeitung* je izhajal v Mariboru še dnevnik *Mariborer Zeitung*, ki pa ni bil v rokah vodstva nemške narodnostne manjšine.¹²⁴

V že omenjeni spomenici iz leta 1937 so Nemci v Sloveniji zahtevali, da se ukine uredba pravosodnega ministra z dne 4. 9. 1936 br. 87820 U/282 in odredba banske uprave Pov. II/2 št. 5281/1 z dne

24. 12. 1936, s katerimi so bile osnovane posebne komisije, pooblaščne za izdajanje dovoljenj za nakup in prodajo zemljišč in nepremičnin v 50 kilometrskem obmejnem pasu. Zato je potrebno vsaj na kratko seznaniti se s predzgodovino teh uredb. Že pred prvo svetovno vojno je avstrijsko društvo *Südmark* sistematično nakupovalo slovensko zemljo in slovenska posestva, naseljevalo na njih nemške koloniste in skušalo tako premakniti nemško jezikovno mejo proti jugu.¹²⁵ Po vojni se v Jugoslaviji ta proces ni ustavil in je posebno velik obseg dobil v letih gospodarske krize. »Najlepša posestva, najlepši vinogradi so v rokah vinogradnikov — je pisala *Borba* v začetku leta 1934 — ki ne živijo pri nas, ki niso naši državljani. Naš slovenski človek je samo bajtar in hlapec na posestvu tujerodcev. Tudi danes kupujejo v obmejnih krajih našo zemljo tujci. In to ne samo slučajno! Organizirano stremijo za tem, da pridejo v posest vse zemlje, da bodo potem lahko zavpili na evropska ušesa: ‚Poglejte vsa Spodnještajerska je v naši posesti in ne v posesti tistih, ki danes tam vladajo!‘ Ta zemlja naj se da tistemu, ki jo obdeluje. To bo najboljše narodno-obrambno sredstvo.«¹²⁶

Zahteva, naj pripade zemlja tistemu, ki jo obdeluje, je bila seveda oblastem spričo družbene ureditve stare Jugoslavije vse preveč revolucionarna, saj bi kršila »sveto zasebno lastnino«. Nekatero podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda so zato predlagale, naj bi namesto Nemcev rajši ta družba kupovala zadolžena slovenska posestva v Slovenskih goricah in ob severni meji sploh. Toda družba ni imela denarja in njeno vodstvo je zato predlagalo, naj se z zakonom tujim državljanom prepove kupovati posestva v obmejnem pasu.¹²⁷ *Slovenec* je leta 1935 prav tako kritiziral popustljivost oblasti in nedelavnost narodno-obrambni družtev ter zahteval, naj oblasti »preprečijo na vse mogoče načine nakup slovenskih posestev po tujerodcih inozemcih, pa četudi se njihov kapital večkrat skriva pod našim državljanstvom. To naj bi veljalo za vso Slovenijo, ki je vsa obmejna dežela.«¹²⁸

Podobno je opozarjal konec leta 1935 prof. Franjo Baš, »da so še po goriških in gozdnih podravske predelih veliki kompleksi zemlje, katerih lastniki so na severu in ki so prišli do teh posesti z ekspanzijo kapitala na agrarno, predvsem vinogradniško deželo, kar je šlo vzporedno z ekspanzijo industrijskega kapitala. Za nastajajočimi težkočami našega agrarnega in gozdarskega gospodarstva je omogočeno ojačanje nemškega življa na deželi, kar v zadnjem času učinkovito nastopa. S tem se večja nemška posest, ki kot inozemska last danes sega na jug v Haloze in ki igra tudi važno politično vlogo, kar so dokazale nazorno skupščinske volitve, ko je dobila nemška kandidatna lista volivce v izključno

slovenskih vinogradniških in gozdarskih krajih. Inozemska agrarna posest je v isti meri simbol naše narodne in gospodarske odvisnosti na kmetih, kakor inozemski kapital v industriji in obrti. Politični in upravni osamosvojitvi našega obmejnega naroda mora slediti tudi gospodarska osamosvojitve, ker brez nje ne bo predvojno stanje v Podravju in v Pomurju nikdar likvidirano, kar pa je program naše narodnostne politike.«¹²⁹

Plastično je orisal te razmere tudi dr. A. Dolar in opozarjal na hude posledice gospodarske krize. Slovenski kmetje na Štajerskem so na svojih nekdanjih posestvih postajali delavci in dninarji tujega lastnika ali domačega Nemca. »Polagoma namreč, toda sistematično — je pisal dr. Dolar — prehajajo nepremičnine v roke inozemcev ali pa še bolje, v roke tukajšnjih simpatizerjev; s časom se ustvari primerno razpoloženje za tujo državo, ki začne nato govoriti o svoji 'interesni sferi', nakar se dogodki razvijajo z neko nujnostjo tako, da stoji svet naenkrat pred fait accompli, ki ga z različnimi čustvi končno prizna, in nazadnje mora oropanec biti vesel, da ga ne proglasijo za napadalca.« Pisec je predlagal velika javna dela v slovenski Štajerski, gradnjo novih cest in postopno likvidacijo sistema dvolastništva.¹³⁰

Dokler ne bo dostopen arhiv banske uprave Dravske banovine, je nemogoče zanesljivo ugotoviti, kolikšen obseg je dejansko zavzelo nemško nakupovanje slovenske zemlje. Poslanec dr. Ivan Jančič je v skupščini leta 1937 navedel, da je v okraju Gornja Radgona leta 1919 bilo v nemških rokah 22% zemlje, leta 1937 pa že 48% kakovostne najboljše zemlje. V okraju Maribor levi breg je v obdobju 1928 do 1937 prešlo v nemške roke 23 kmečkih posestev, v sodnem okraju Radlje (Marenberg) pa 19 veleposestev.¹³¹ Franjo Žebot je pisal, da je v letih 1933—37 v okraju Gornja Radgona iz slovenskih v nemške roke prešlo 214 posestev, v Št. Lenartu 75 zemljišč in v okraju Maribor levi breg 245 zemljišč. Najbolj se je povečala nemška zemljiška posest v Slovenskih goricah, v Mariboru pa sta bili dve tretjini hišne in zemljiške posesti v nemških rokah. Slovenski Nemci so imeli odlično organizirano poročevalsko službo in so takoj izvedeli za vsako dražbo. Kot kupci so se pojavili tudi Nemci, za katere je bilo znano, da so brez premoženja. Žebot je opozarjal, da je celo štajerska deželna vlada v Avstriji zaježila slovenski nakup posestev v obmejnem področju.¹³² Tudi na Kočevskem so nemški posestniki sistematično skušali prodirati proti jugu kočevskega jezikovnega otoka ter so se zelo zanimali za sleherno prostovoljno ali prisilno prodajo vinogradov v okolici Semiča

in Črnomlja. V javnosti so krožile govornice o fantastičnih vsotah, s katerimi so Nemci razpolagali v ta namen.¹³³

Po večletnem prizadevanju in pritisku javnosti je bil leta 1936 v skupščini sprejet amandma k finančnemu zakonu za leto 1936/37, ki je v svojem 35. členu določal, da tuji državljani brez poprejšnje odobritve ministra vojske in mornarice ter ministra notranjih zadev ne morejo postati lastniki, zakupniki ali uporabniki nepremičnin v obmejnem področju v globini 50 km od meje oz. morske obale. Minister za pravosodje je dobil pooblastilo, da za posamezna področja okrožnih sodišč izda uredbe z zakonsko močjo, s katero bodo uvedene omejitve pri odtujevanju nepremičnin.¹³⁴ V smislu teh pooblastil je pravosodni minister še istega leta izdal uredbo, katere ukinitvev so zahtevali slovenski Nemci v omenjeni spomenici.¹³⁵ Banska uprava Dravske banovine je konec decembra 1936 izdala zaupno uredbo z navodili komisijam, naj ne dajo dovoljenja za nakup ali zakup zemljišča ali nepremičnin, če je kupec ali zakupnik nemške narodnosti, čeprav je sicer jugoslovanski državljan. Narodnost kupca oz. zakupnika naj komisije ugotove na podlagi popisa prebivalstva iz leta 1931. Kot mnogi zaupni spisi, je tudi ta uredba oz. okrožnica prišla v roke slovenskim Nemcem in preko njih nemškim oblastem.¹³⁶

Nemški tisk je protestiral proti tej uredbi in navodilom v omenjeni okrožnici banske uprave, ker da so po zakonu o ljudskem štetju ti podatki uradna tajnost, ki služijo samo obćim statističnim namenom in da komisije s tem kršijo uradno tajnost. Dalje je nemški tisk navajal, da so omenjena uredba in navodila v nasprotju s konvencijo o zaščiti manjšin. Komisije prve stopnje so odločale brez navedbe razlogov, komisije druge stopnje pri apelacijskem sodišću v Ljubljani pa so v obrazložitvi svojih odločb navajale, da je nakup v nasprotju s splošnimi državnimi interesi. Pritožbe Nemcev upravnemu sodišću niso uspelle, kajti to sodišće je zavzelo stališće, da imajo komisije pravico svobodno presojsati, kaj ustreza in kaj ne splošnim državnim interesom. Prav tako so ostale brez uspeha pritožbe voditeljev nemške narodnostne manjšine v Sloveniji, naslovljene naravnost na vlado v Beogradu. Tudi nemški poslanec dr. Kraft je brez uspeha protestiral v finančnem odboru skupščine, češ da je uredba banske uprave v nasprotju z ustavnimi določili o enakopravnosti državljanov.¹³⁷

Leta 1938 so bile te omejitve razširjene tudi na druga področja v državi, naseljena z nemško narodnostno manjšino. Nemci so ponovno v raznih govorih, člankih in ob sprejemih pri vladnih organih protestirali proti omejevanju nakupa nepremičnin, toda vse do septembra

1940, torej do zloma Francije, niso imeli uspeha. V bistvu ta določila niso bila nova. Že leta 1923 je bil predlagan osnutek zakona, po katerem bi bil prenos nepremičnin v območjih na meji z Romunijo in Madžarsko pogojen s privolitvijo ministra za kmetijstvo. Finančni zakon za leto 1927/28 je vseboval enak člen kot omenjeni finančni zakon za leto 1936/37, s to razliko, da je kasnejši zakon določal, da omejitve ne veljajo za tuje državljane jugoslovanske narodnosti. Nemški poslanci so svoj čas v skupščini dosegli, da je bil zakonski osnutek iz leta 1923 umaknjen in da je vlada omenjeni člen izločila iz novega finančnega zakona za leto 1928/29, tako da so te omejitve nakupa nepremičnin pred sestavo Stojadinovičeve vlade praktično bile v veljavi samo leto dni.¹³⁸

Ne da bi se spuščali v pravno oceno argumentov, ki so jih v svojih pritožbah navajali Nemci, je treba ugotoviti, da so ti ukrepi, naperjeni proti posledicam, ne pa vzrokom, bili izrazito defenzivnega značaja in da so pričali o gospodarskem zaostajanju slovenskega življa v primerjavi z Nemci, o slabosti in nezmožnosti slovenskega agrarnega kapitala za liberalen boj z gospodarsko močnejšim tekmečem, ki je imel ustrezno podporo matičnega naroda. V začetku leta 1939 so se v javnosti v Sloveniji ob ostrem odporu Nemcev pojavile tudi zahteve, naj bi določila omenjenega zakona veljala retroaktivno od 1. decembra 1918. leta.¹³⁹ Učiteljsko društvo v Mariboru je konec leta 1938 sprejelo resolucijo, v kateri je med drugim zahtevalo, naj se rešijo zadolžena slovenska kmečka posestva, prepreči gospodarska odvisnost od tujcev in olajšajo davčne dajatve v obmejnem področju.¹⁴⁰

Poleti leta 1939 je zaradi omejevanja nakupa nepremičnin nemška vlada preko poslanika von Heerena večkrat protestirala pri jugoslovanski vladi. Državni podsekretar v Auswärtiges Amtu Woermann je jugoslovanskega poslanika v Berlinu dr. Iva Andriča uradno opozoril na težave, ki jih imajo nemški zemljiški posestniki v Sloveniji. Poslanik Andrič je sicer dejal, »da v Sloveniji ni vse v redu«, vendar se je spretno izognil s trditvijo, da je položaj zamotan, ker so se mnogi nemški, poprej avstrijski državljani, kot npr. knez Auersperg, svoj čas legitimistično udeleževali.¹⁴¹ Kljub nemškemu diplomatskemu pritisku in protestom v nemškem tisku pa vse do zloma kraljevine Jugoslavije Nemcem v Sloveniji ni uspelo doseči, da bi ta praksa prenehala.¹⁴²

Tudi sicer se je nemški tisk, zlasti v Avstriji, nenehno pritoževal zaradi položaja Nemcev v Sloveniji in je kljub razlogom zunanjepolitične oportuniteti kritiziral zlasti notranjega ministra dr. Antona Korošca. Komaj nekaj mesecev po sestavi Stojadinovičeve vlade je

npr. revija *Nation und Staat* zapisala, da ni mogoče ničesar očitati predsedniku dr. Stojadinoviću, in dodala: »Kaže, da je voditelj notranjega resora mnogo bolj odgovoren za nekatere pojave, ki so nedvomno naperjeni zoper nemško narodno skupino.«¹⁴³ Za vprašanje nemštva na evropskem jugovzhodu specializirana revija društva *Deutscher Schulverein Südmark* je še ostreje kritizirala dr. Korošca: »Z vključitvijo slovenske ljudske stranke v vlado, kar se je vidno izrazilo z imenovanjem njenega voditelja dr. Antona Korošca za notranjega ministra, je bilo nemštvo v Sloveniji povsem prepuščeno ljubljanskim oblastnikom. Od začetka leta 1936 dalje se je začel proti nemštvu nov uničujoči pohod, ki je v mnogočem celo presegel tisto, kar so Slovenci v letih po prevratu v tej smeri že storili — in to že nekaj pove!«, je pisal npr. Hans Karsten.¹⁴⁴ Nemški tisk je očital dr. Korošcu, da je katoliško cerkev na Kočevskem »preuredil v instrument za slovenizacijo.«¹⁴⁵

Doslej dostopna dokumentacija še ne omogoča, da bi v celoti rekonstruirali ukrepe oblasti proti nacistični propagandi in ilegalnim nacističnim organizacijam v Sloveniji. Maja 1937 so npr. oblasti izgnale sedem nacističnih organizatorjev in propagandistov, ki so delovali med nemško narodnostno manjšino. Eden izmed njih Lorič (?) je na Pohorju zgradil kočo, kjer so štirje nacistični instruktorji vodili šesttedenski tečaj s 50 dekleti in 80 mladeniči.¹⁴⁶ Kočo na Roglji na Pohorju, kjer so bili nacistični mladinski tečaji in kjer so se Nemci pod vodstvom nemških visokošolcev vežbali tudi v ravnanju z orožjem, so slovenski rodoljubi konec oktobra 1936 zažgali.¹⁴⁷ Nacistična propaganda je poleti 1937 zajela tudi srednješolsko mladino v Ptujju in v Celju.¹⁴⁸ Istega leta je bil prepovedan v izrazito nacističnem duhu pisan časopis *Deutsche Zeitung* v Celju. Društvo nemških visokošolcev v Mariboru, ki je bilo zlasti aktivno pri širjenju nacističnih idej ne samo med nemško mladino v Sloveniji, marveč po vsej Jugoslaviji, so oblasti konec januarja 1938 razpustile z uradno obrazložitvijo, da je prekoračilo s pravili dovoljen delokrog. Društvo je v obliki ciklostiranih okrožnic izdajalo svoje glasilo, v katerem ni skrivalo nacističnih idej. Cilj društva je bil, doseči odcepitev slovenske Štajerske. Pri predsedniku Williju Badlu je policija zaplenila razne kompromitantne dokumente.¹⁴⁹ Na Kočevskem je bilo zlasti v začetku leta 1936 več hišnih preiskav, aretirani so bili posamezniki, ki so bili v zvezi z obnoviteljskim gibanjem, in zaplenjena je bila številna nacistična literatura.¹⁵⁰

Spričo takšnih ukrepov tedanjih oblasti v Sloveniji in spričo prepovedi Kulturbunda je nemška publicistika pisala, da bi Slovenci morali pokazati toliko več razumevanja za položaj Nemcev v Sloveniji,

ker da so bili Slovenci v Italiji podvrženi enakemu postopku kot Nemci v Sloveniji. Nacisti so očitali slovenskim »manjšinskim politikom« dvojno moralo, pri tem pa prezrli, da so bili ukrepi proti nemškim diasporam v Sloveniji in njihovi nacistični dejavnosti obrambnega značaja in da bi nedvomno položaj nemštva v Sloveniji bil povsem drugačen, če bi to nemštvo odločno pretrgalo s svojo velikonemško orientacijo.¹⁵¹ Nemška publicistika je zatrjevala, da je v Sloveniji nosilec odpora proti nemštvu in zavestno slovenska zgolj tanka plast inteligence slovenskih šovinistov, da so kmečke množice nemško nastrojene in Nemcem prijazne in da so Nemci v Sloveniji *Oberschicht*. Take koncepcije so že same zase nakazovale kasnejšo nacistično genocidno politiko in izseljevanje Slovencev med okupacijo, najbolje pa jih je demantirala narodnoosvobodilna borba sama.¹⁵²

Res pa je, da je nemštvo na slovenskem Štajerskem, zlasti med socialno odvisnimi sloji slovenskega prebivalstva v obmejnih krajih, uspešno širilo ne samo nemško, marveč tudi nacistično miselnost in agitacijo za odcepitev. Ta agitacija se je zlasti razmahnila po Anschlusu. »Danes prinašajo naši sosede v propagandne namene vse polno brošur, časopisov, letakov — je npr. pisala v začetku leta 1939 P. Kosmina — ki imajo namen, da obračajo našemu kmetu pogled v kraje onstran meje, ki jih kažejo našemu lahkovernemu človeku v vse drugačni luči, kakor so v resnici. Ali je čudno, da nasede varljivim obljubam ter si želi nove razmejitve, ki bi pomenila odcepitev od naše države... Zato se ta kmet svoje slovenske narodnosti ne zaveda. Govori slovensko, če pa mu tujec ponudi 1 din več za njegov pridelek, se bo brez pomisleka navdušil zanj.«¹⁵³

Vendar je bil ta problem pereč že pred nacističnim prevzemom oblasti v Nemčiji. Določena, številčno težko ugotovljiva plast slovenskega prebivalstva na Štajerskem, zrasla iz naraščaja, ki ga je v zadnjih desetletjih habsburške Avstro-Ogrske slovenskemu narodu odtujilo društvo *Deutscher Schulverein*, se je razglašala za Nemce. Zlasti aktivni so bili bivši slovenski dijaki, ki so v stari Avstriji na srednjih šolah in univerzah prešli v nemški tabor ter so kot »nemčurji« imeli velik vpliv na svojo okolico. V narodnostnem pogledu omahljivi so bili zlasti od Nemcev socialno odvisni viničarji, nekateri delavci in siromašni kmetje z velikim številom otrok. Ker slovenski Nemci sami niso imeli dovolj naravnega prirastka, so skušali — ne brez uspeha — prej omenjene Slovence pridobiti, da so zahtevali vpis svojih otrok v manjšinske razrede. Protesti slovenske javnosti, govori poslancev v skupščini in ukrepi prosvetnih oblasti niso mogli biti učinkoviti, ker so bili usmer-

jeni zgolj proti posledicam, ne pa proti vzrokom teh pojavov.¹⁵⁴ Komunistična partija Slovenije je opozarjala, da posveča nazidem glavno pozornost mladini in da mora zato prav slovenska mladina najodločnejše nastopiti proti tej nacistični infiltraciji. Kaže, da je SKOJ v nekaterih primerih v tem tudi uspel.¹⁵⁵

Slovenec je pisal o nelojalnosti do države, značilni za mnoge Nemce v Sloveniji, opozarjal na tajne nemške tečaje, h katerim so pritegnili tudi slovenske otroke; na izlete, ki so jih v Slovenijo organizirali Nemci in s tem manifestirali za nemštvo; na dejstva, da so Nemci v nemških podjetjih izzivali slovenske strokovnjake itd. »Skoraj o vseh naših Nemcih pa moremo mirne duše reči, — je pisal list — da o kaki lojalnosti do našega naroda, ki je nekaj drugega kot zgolj lojalnost do države, ne moremo in ne smemo govoriti.«¹⁵⁶ Zato lahko torej tudi za slovenske Nemce uporabimo splošno ugotovitev ameriškega strokovnjaka za manjšinska vprašanja I. Clauda: »Pripadniki nekdanj vladajočih narodov, ki so nenadoma postali pripadniki narodnostnih manjšin, so se s težavo prilagajali svojemu novemu položaju. Vse prevečkrat so izpričevali trdno vero v svojo kulturno in intelektualno superiornost ter inherentno pravico, da vladajo ‚nižjim‘ narodom Evrope in so s tem postavili pomembno oviro harmoničnim odnosom med večinsko in manjšinsko nacionalnostjo. Vprašanje lojalnosti do države je bilo bistvenega pomena. Nobene možnosti ni bilo, da bi države liberalno ravnale z nelojalnimi manjšinami ali da bi agencije Lige narodov zahtevale, da to store.«¹⁵⁷

Tretje poglavje

NEMCI V SLOVENIJI OD ANSCHLUSSA DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE

1. Anschluss v luči zunanje in notranje politike Jugoslavije

Anschluss je v najširših krogih jugoslovanske javnosti povzročil splošno vznemirjenje. Velika Nemčija je postala stvarnost, neposredni sosed Jugoslavije, Hitlerjeve čete so bile na Karavankah. V vsej Jugoslaviji, zlasti v Sloveniji, je prevladovalo splošno prepričanje, da je Anschluss samo prvi korak k uresničitvi starega velikonemškega cilja: nemškega mostu na Jadran. Demokratična javnost in opozicija sta ostro kritizirali Stojadinovičevo vlado in celo v vladi sami so se pokazala nesoglasja in pomisleki o uspešnosti dotedanjega zunanjepolitičnega kurza. Na protinemških in protivladnih demonstracijah so demonstranti zahtevali, da se Jugoslavija nasloni na Malo antanto, Francijo, Anglijo in Sovjetsko zvezo in se upre nadaljnji nacistični ekspanziji. Opozicija je v skupščini upravičeno trdila, da je dr. Stojadinović med obiskom v Berlinu vnaprej privolil v Anschluss. Čeprav je vprašanje Anschlusa izrazito zunanjepolitično vprašanje, je potrebno o tem nekoliko obširneje spregovoriti, ker je nadaljnji politični razvoj nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji tesno povezan z zunanjepolitičnim dogajanjem, s splošnim ozračjem v državi in vplivom, ki so ga ti dogodki imeli tako na nadaljnjo nacistifikacijo v vrstah te manjšine kot na ukrepe in manjšinsko politiko tedanje jugoslovanske vlade ter stališče javnosti.

Predsednik vlade dr. Milan Stojadinović je bil že dalj časa prepričan, da je Anschluss neizbežen in da Avstrija nima niti moralnih niti materialnih pogojev za nadaljnji obstoj. Kljub temu pa je menil, da je treba Anschluss odlagati, kolikor je le mogoče, vendar tako, da to ne bo vodilo niti do spora niti do kakega trenja z Nemčijo. V pogodbi, sklenjeni med Jugoslavijo in Italijo in podpisano 25. marca 1937 v Beogradu, je dr. Stojadinović videl možnost, da se skupno z Italijo in

drugimi prizadetimi deželami postavi po robu nadaljnjemu prodiranju Velike Nemčije proti Jadranu in v Podonavje.¹

Med uradnim obiskom v Nemčiji je dr. Stojadinovića sprejel Hitler v Berlinu dne 17. januarja 1938. Ob tej priložnosti se je Hitler odločno izjasnil proti morebitni restavraciji habsburške monarhije in zagotovil, da bo vsak tak poskus bliskovito zatrl, ne da bi ga kdorkoli mogel ovirati. Za pomiritev jugoslovanske vlade je dejal tudi: »Jadran ni za Nemčijo nikakršen politični cilj, marveč nasprotno, pritisk proti Jadranu je bil za Nemčijo vir razcepa nemškega naroda. Za Nemčijo je sever odločujočega pomena.« Göring je k temu še pripomnil, da v primeru Anschlusa ne bo Nemčija nikoli postavila kakršnih koli ozemeljskih zahtev Jugoslaviji. Hitler se je strinjal in poudaril, da bo v bodoče nemško politiko določal Berlin in ne Dunaj in da bo, karkoli bi se zgodilo, jugoslovanska meja ostala nedotaknjena, tako kot meja na Brennerju. Po teh pojasnilih je predsednik dr. Stojadinović zavzel naslednje stališče: »Avstrijsko vprašanje je za Jugoslavijo povsem notranje nemško vprašanje. Jugoslavija se ne bo nikdar borila, če se hoče kakšen narod zediniti. Glede habsburškega vprašanja gre Jugoslavija absolutno skupaj z Nemčijo in je pripravljena, če bi bilo potrebno, skupaj z njo marširati.«²

To stališče v bistvu ni bilo izvirno. Dne 21. 11. 1937 je namreč v londonskem dnevniku *Observer* Garwin objavil članek v smislu tez, ki jih je tedaj v Berlinu zastopal lord Halifax, češ da so odnosi med Nemčijo in Avstrijo zgolj nemška družinska zadeva.³ Nekdanji angleški poslanik v Beogradu Henderson, ki je svoj čas pomagal dr. Stojadinoviću priti na oblast, je kot veleposlanik v Berlinu često izražal mnenje, da je treba vprašanje Avstrije rešiti v rajhovsko nemškem smislu. Kaže, da je Hendersonov osebni vpliv pri knezu namestniku Pavlu v tem pogledu imel precejšen pomen.⁴

Seveda jugoslovanska vlada ni bila ravnodušna do Anschlusa. Dne 22. 2. 1938 je nemški poslanik von Heeren med drugim poročal: »Tudi princ regent in ministrski predsednik bi na ‚samostojno‘ Avstrijo gledala kot na jugoslovanskim interesom najbolj ustrezno rešitev, če bi si mogla misliti, da bi bila ta ‚samostojna‘ Avstrija življenja zmožna in da bi lahko ostala imuna nasproti Habsburžanom in Italiji. Toda ker uvidevata, da vsi ti pogoji niso dani, gledata na ‚nemško‘ rešitev avstrijskega vprašanja kot na razvoj, ki je navsezadnje neizogiben in ki je hkrati edino trajno jamstvo proti Habsburžanom ali Italiji v Avstriji.«⁵

Toda tako mnenje ni prevladovalo v Hrvatski niti ne v krogih vladnih pristašev v Sloveniji. *Slovenec* je 17. februarja 1938 v uvodniku *Vdor hitlerjevstva v Avstrijo* ostro napadel von Papena in sestavo nove avstrijske vlade po Hitlerjevem diktatu. Dne 18. 2. 1938 je ta časopis objavil še ostrejši uvodnik *Hitlerizem na Karavankah*. »Naša jugoslovanska država je v svoji zunanji politiki stala na nepremakljivi črti, — je pisal list — da mora Avstrija ohraniti svojo samostojnost, ne samo formalno, ustavno samostojnost, ampak tudi samostojnost svoje ločene državnosti, kot jo zahteva njena ločena narodna bit... Upamo, da bo Jugoslavija znala pretehtati ta položaj, ko je po zlomu avstrijskega odpora navalila teža 75 milijonskega, duhovno tako rekoč enako usmerjenega nemškega naroda na našo severno mejo. Zgodovina uči, da naravne ovire dinamike narodov ne zadržujejo. Zato ni prazen strah, ki ga izražamo, ko odkritosrčno povemo, da so tisti trenutek, ko so avstrijski nasipi proti narodnemu socializmu popustili, stopile v nevarno območje tudi severne pokrajine naše države. Obzidje sentimentalnosti ali lahkomišelnega zaupanja v besedna jamstva, če bi hoteli za njimi iskati varnega zavetja, je preslabo in bi prej, kakor bi pričakovali, popustilo... Koroški Slovenci se bodo znašli pred nasprotnikom, proti kateremu nimajo nobenega orožja več... Zopet grozi velikemu delu slovenskega naroda, da brez glasu izdihne v objemu tujine, ki bo čez njegovo truplo nadaljevala polet proti jugu. Tudi s tega vidika so dunajski dogodki več kakor usodni in kličejo po pozornosti, kličejo po delu, po hitrih in učinkovitih ukrepih, ki morajo priti najprej iz slovenskega naroda samega, ker bi brez Slovencev Jugoslavija nikdar ne bila.«

Ta stališča Koroške stranke so vzbudila splošno pozornost v javnosti in v diplomatskih krogih. Nemški poslanik von Heeren je, sklicujoč se na pravkar podpisani jugoslovansko-nemški sporazum o tisku, ostro protestiral in dosegel, da je Centralni presburo uredništvo *Slovenca* resno ukoril.⁶ Predstavniki opozicije so v skupščini in senatu večkrat navajali pisanje *Slovenca* in ostro kritizirali zunanjo politiko Stojadinovićeve vlade. Zahtevali so, naj predsednik vlade pojasni, kakšno stališče je do vprašanja Anschlusa zavzel v Berlinu in kaj namerava vlada ukreniti, da zaščiti koroške Slovence pred germanizacijo in uničenjem.⁷ V pogovoru z dopisnikom agencije Havas je predsednik HSS dr. Vlado Maček tik pred Anschlussom izjavil, da je treba zrušiti diktatorski režim v Jugoslaviji in ustreči upravičenim zahtevam hrvaškega naroda, če žele zahodne demokracije v Jugoslaviji ustvariti resno zaporo proti nemškemu *Drang nach Osten*. Dr. Maček je dejal, da ne razume

politike dr. Korošca, ki se zaveda nevarnosti in javno izraža svoje bojzani, kljub temu pa podpira Stojadinovićevo vladu in celo pomaga Hitlerju pri njegovih podvigih v Avstriji.⁸

Francoska vlada je po vstopu nacistov v Schuschniggovo vladu predlagala jugoslovanski vladi, naj se pridruži nameravanemu francoskemu protestu proti morebitni priključitvi Avstrije. Ta predlog je dr. Stojadinović odklonil, češ da ne more protestirati proti sporazumom, sklenjenim med suverenimi vladami tretjih držav, ki se ne tičejo Jugoslavije. Stojadinović je zatrjeval, da je Jugoslavija zasnovana na načelu samoodločbe narodov in da zato ne more zavzeti stališča v nasprotju s tem načelom. O svojem pogovoru s francoskim poslanikom je dr. Stojadinović zaupno obvestil nemškega poslanika von Heerena.⁹ Avstrijskemu poslaniku Wimmerju pa je dr. Stojadinović dejal, da mu Hitler ni povedal, kaj namerava storiti, če Avstrija ne bo spoštovala sporazuma z dne 11. julija 1936, da pa Hitler ne bo dopustil restavracije habsburške monarhije. Sicer pa da ima Hitler docela miroljubne načrte, da se zanima za izgradnjo Berlina in druga velika dela. Po svojih pogovorih s Stojadinovićem, z italijanskim, angleškim, francoskim in belgijskim poslanikom je bil poslanik Wimmer upravičeno prepričan, da je jugoslovanska vlada Hitlerju v Avstriji pustila proste roke in da je treba računati celo z možnostjo, da so bili v Berlinu sklenjeni tudi daljnosežnejši dogovori kot pa samo dogovor o obrambi pred habsburško restavracijo. »V tej atmosferi nemškega pritiska, angleškega pridobivanja na času, francoske nestabilnosti in delne italijanske svobode akcije je bil v Beogradu neizogiben val pesimizma za Avstrijo,« je poročal avstrijski poslanik.¹⁰

Bolj ko se je zaostrovalo vprašanje Anschlusa, bolj ko je po Schuschniggovi napovedi plebiscita grozil neposredni vpad nemških čet v Avstrijo, večje je postajalo vznemirjenje tudi v jugoslovanskih vladnih krogih in v zunanjem ministrstvu. »Jugoslovansko zunanje ministrstvo je očitno postalo bolj občutljivo za razvoj v Srednji Evropi, čeprav se še ne more reči, ali se bo njegov vpliv kaj močno odrazil na gospoda Stojadinovića, ki je zelo neodvisen,« je dne 2. 3. 1938 poročal Wimmer.¹¹ Tudi ameriški poslanik Lane je dne 4. 3. 1938 zapisal v poročilu svoji vladi: »Po glediščih, ki so mi jih izrazili vladni uradniki, češ da je za Jugoslavijo nevarna skupna meja z Nemčijo, sklepam, da Stojadinovićeva politika, ki se je pustil pretentati od nemških dobrikanj, ni samo nepopularna med njegovimi kolegi, marveč da jo v luči nedavnega razvoja smatrajo za napačno.«¹² Ob samem Anslussu pa je Lane zapisal: »Ministrski predsednik verjetno uvideva, da ga mnogi dolže, da se

je dal zapeljati Hitlerju in da je, morda ne da bi se tega zavedal, pripeval k nedavnemu nastopu proti Avstriji. Splošno stališče v Beogradu, čeprav mirno osveščeno, je trpko kritično do nemškega koraka. Celo Stojadinoviću podrejeni previdno nakazujejo, da ne odobravajo njegove politike, ki se — če že ni ravno odkrito pronemška — nedvomno nagiba k prijateljstvu z Berlinom in Rimom.«¹³

Spričo takega razpoloženja, ki je vladalo celo v jugoslovanskih diplomatskih krogih, je dr. Stojadinović še pred Anshlussom poslal 3. marca 1938 posebno okrožnico jugoslovanskim poslaništvom v tujini. Stojadinović je v tem pismu pogovore med Hitlerjem in Schuschniggom v Berchtesgadnu in nadaljnje dogodke ocenil kot vmešavanje Nemčije v notranje zadeve Avstrije in korak dalje k možnosti Anshlusa, zanikal pa je, da bi bil ta nemški korak kakorkoli v zvezi z njegovim obiskom v Berlinu. »Kar zadeva naše gledanje na Anshluss — je poročal predsednik dr. Stojadinović — je znano: mi nismo nikoli želeli niti podpirali Anshluss kot rešitev avstrijskega vprašanja. Vendar se od nas ne more zahtevati, da bi zavzeli stališče proti zadnjim dogodkom v Avstriji, dokler tega ne stori ena izmed velikih sil, zlasti Italija. Kolikor se priprave za Anshluss opravljajo z notranjo agitacijo v Avstriji, se mi temu ne moremo upirati, ker bi to bilo naše vmešavanje v avstrijske zadeve, hkrati pa bi tak korak nasprotoval načelu narodnosti, ki smo ga vselej zastopali in na katerem je osnovano tudi naše državno zedinjenje. Kolikor pa je nedavne postopke Nemčije v Avstriji mogoče šteti za kršitev ravnotežja v Evropi, so v prvi vrsti poklicane velesile, da reagirajo. V vsakem primeru, dokler sta Nemčija in Italija tako složni v vseh postopkih, ni mogoče niti pomisliti na kako reakcijo z naše strani.«¹⁴ Po že ustaljeni navadi je dr. Stojadinović zelo nejasno in na kratko obvestil jugoslovanskega poslanika v Londonu, češ da je v nasprotju s Francozi, ki so pokazali nervozo in nezadovoljstvo, angleški poslanik v razgovoru dne 28. 1. 1938 »bil zelo miren in je pokazal mnogo razumevanja za našo politiko.«¹⁵

V vseh uradnih pogovorih z diplomati, akreditiranimi v Beogradu, pa tudi v javnih komunikejih in uradno inspiriranih člankih se kot rdeča nit vleče takšno stališče dr. Stojadinovića. V pogovoru z ameriškim poslanikom Laneom je dr. Stojadinović, tik po Anshlussu, dejal med drugim: »Če se Avstrija želi združiti z Nemčijo v skladu z načelom narodnosti, kakor je to v svojih štirinajstih točkah formuliral predsednik Wilson, ni stvar Jugoslavije, da ugovarja... Vprašanje je, kako je mogoče obdržati evropsko ravnotežje. To je stvar velesil, ne pa Jugoslavije... Niti Velika Britanija niti Francija ne bosta šli v vojno

zaradi Avstrije. Logični nadaljnji korak Nemčije bi bil usmerjen proti jugu in prvi bo v zvezi z nemško manjšino v Italiji. Tak korak pa bi avtomatsko znova združil Italijo, Francijo in Veliko Britanijo... V primeru nemškega napada na Italijo bi bila Jugoslavija zaveznica Italije in bi se upirala *jusqu' au bout*. Za Jugoslavijo je ključ situacije zadržanje Italije. Francija in Velika Britanija sta odgovorni za sedanji položaj.«¹⁶

Centralni presbiro pri predsedništvu vlade je takoj ob Anschlusu dal izredno stroga navodila vsem državnim pravdnikom, cenzorjem in uredništvom, da se ne smejo objaviti nobene vesti tujega ali domačega izvora, ki bi bile za Nemčijo neugodne ali ki bi se mogle tolmačiti kot aluzija v tem smislu. Prepovedano je bilo objavljati kakršnekoli, čeprav resnične vesti iz Koroške, če bi te mogle kvariti prijateljske odnose z Nemčijo. Cenzorji so bili dolžni preprečiti objavo slehernih poročil o demonstracijah, zborovanjih in letakih ter protestih proti Anschlusu in doseči, da vsi časopisi, zlasti v Sloveniji, objavljajo samo ugodne komentarje o Anschlusu. Notranji minister dr. Korošec je takoj osebno najostreje protestiral in interveniral, ker je *Slovenec* kljub tem navodilom objavil vesti o aretacijah in odpustitvi voditeljev koroških Slovencev.¹⁷

Tujim dopisnikom je bilo sporočeno, da ostaja Jugoslavija najstrože nevtralna in da je 1. rešitev avstrijskega vprašanja notranje vprašanje nemškega naroda, načelo samoodločbe narodov pa da je tudi temeljno načelo, na katerem je bila osnovana jugoslovanska država in 2. vprašanje ravnotežja sil v mednarodni politiki je stvar veselih. Jugoslavija se veseli, ker ima spričo svoje politike do Nemčije na svojih mejah 80 milijonov prijateljev, ne pa 80 milijonov sovražnikov.¹⁸ Tudi *Slovenec* je po krajšem oklevanju demantiral svoje prejšnje stališče. »Mussolini... je v svojem govoru — je pisal list — našel besede, ki najbolje izražajo zadržanje, ki ga mora k marčnim dogodkom v Avstriji zavzemati vsak Evropejec, ki mu ideologije raznih blokov ne zamegljujejo jasnega in treznega pogleda, to je: bolje je, če se sprijaznimo z dejstvi, ki jih zaradi njihove narurne neizogibnosti ne moremo ustaviti... Naša dolžnost je le ta, da priznavajoč neizogibno dejstvo, storimo vse, da zavarujemo pravice naše narodne manjšine in da te svoje naloge ne otežujemo z apriornimi negativnimi stališči, ideološkimi predsodki in najčrnejšim pesimizmom, ki je znak notranje šibkega in razpadajočega naroda.«¹⁹

Toda če je cenzura zadušila sleherni protest proti Anschlusu, uradno inspirirani tisk še daleč ni odražal resničnega razpoloženja med množicami. Tik pred Anschlustom so celo slovenski poslanci JNS,

katerih govori seveda niso smeli biti niti omenjeni v tisku, dejali, da prebivalstvo na severni meji skeptično ocenjuje sugestije o prijateljstvu z Nemčijo, ki prihajajo iz Beograda.²⁰ Slovenski študentje v Mariboru so zahtevali, naj se vse ustanove v severni Sloveniji združijo in učinkovito ukrepajo proti hitlerjevski propagandi, v zunanji politiki pa naj se jugoslovanska vlada nasloni na Francijo, Anglijo in Sovjetsko zvezo. Oblasti naj bi dale pomoč delovnemu ljudstvu, izvedle velika javna dela in povišale naj bi se delavske mezde. Beograjski študentje so v posebnem letaku protestirali proti Anschlusu, opozarjali na nevarnost nemškega mostu na Jadran in zahtevali spremembo zunajne politike. V podobnem smislu so se izjasnili tudi slovenski študentski klub *Rožmarin*, organ slovenskih intelektualcev *Triglav* v Mariboru in Društvo slovenskih intelektualcev v Parizu. Risto Jelačin je zbral in v napredni reviji *Les Voix Européennes* objavil odklonilna mnenja predstavnikov slovenskega javnega življenja. Proti Anschlusu in politiki Stojadinovićeve vlade so protestirali Oton Župančič, Rihard Jakopič, dr. France Kidrič, Fran Leskošek, Ferdo Kozak, Edvard Kocbek, dr. Vekoslav Kukovec in drugi.²¹ »Prepričan sem, da so redki Slovenci — je izjavil Leskošek — ki se ne zavedajo velikanske nevarnosti, ki nam grozi po dogodkih v Avstriji. Slovenski proletariat ve, da bi nacistično zasužnjenje Slovenije pomenilo smrt slovenskega ljudstva. Zato se z vsemi silami trudi za formiranje enotne fronte delavcev in za strnitev slovenskega ljudstva. Združeni in enotni se moramo upreti največji nevarnosti, ki grozi slovenskemu ljudstvu, zlasti še slovenskim delavcem in kmetom.«²²

Takoj po Anschlusu so bile v Ljubljani obsežne protinemške demonstracije, v katerih je sodelovala zlasti mladina, včlanjena v raznih organizacijah. V pogovoru s von Heerenom je dr. Stojadinović te demonstracije označil kot delo komunistične mladine, vznemirjenje v Sloveniji pa pripisal spletkarjenju opozicije, ki da je skušala javno mnenje nahujskati proti voditelju slovenskih klerikalcev notranjemu ministru dr. Korošču.²³ Akcijski odbor vseh univerzitetnih študentskih organizacij je v Ljubljani sklical za 26. marec veliko protestno zborovanje pred magistratom, a ga je policija prepovedala. Visokošolci so razširili letak, v katerem so najavili, da bodo manifestirali za združitve celotnega slovenskega ozemlja v Jugoslaviji; za priključitev Koroške in ozemlja gradiščanskih Hrvatov; za zaščito slovenskih manjšin v drugih državah; za gospodarsko politiko, ki bo iztrgala slovenskega človeka iz rok tujega kapitala; za zunanjo politiko v skladu z življenjskimi interesi

slovenskega naroda in za najtesnejšo povezavo s Češkoslovaško in Francijo ter svobodo tiska in zborovanja.²⁴

V letaku, ki ga je na pobudo komunistične partije Slovenije izdala Zveza delovnega ljudstva, s podpisom »Zavedni delavci«, je KPS zahtevala konec bratstva z nemškim fašizmom, prepoved in zatrtje hitlerjanske propagande v Sloveniji, utrditev severne meje, sklenitev trdne gospodarske, politične in vojaške zveze s Francijo, Češkoslovaško in drugimi branitelji miru (beri Sovjetsko zvezo), utrditev Male antante in uvedbo demokracije v državi. Če bi Stojadinovičeva vlada ne hotela ali ne mogla izpolniti teh zahtev, naj bi slovenska ministra dr. Korošec in dr. Krek izstopila iz vlade. »Hitler, roke proč od Slovenije! Slovenci, branimo se!«, je bilo rečeno na koncu letaka.²⁵ CK KPJ je marca 1938 izdal proglas pod naslovom »Za mir, nezavisnost i slobodu«. Proglas je pozival k enotnosti v borbi proti Stojadinovičevi vladi in opozarjal na nevarnost, ki je pretila Češkoslovaški in Jugoslaviji. »Hitlerizem ni ‚prijatelj in dober sosed‘, marveč zakleti sovražnik svobode in neodvisnosti narodov Jugoslavije. Njegove izjave o nevtralnosti in prijateljstvu do nas so lažne, tako kot dočerajšnje obljube Avstriji ... Jutri bodo njegove čete preko Karavank vdrle v Jugoslavijo ... Hitlerjev agent Stojadinović je izdal narodne interese, pomagal je Hitlerju pregaziti Avstrijo in ga privedel na mejo Jugoslavije. Stojadinovičeva vlada je dala to zločinsko pomoč, da bi si zagotovila podporo osi Berlin—Rim v borbi proti ljudstvu,« je bilo med drugim rečeno v proglasu. CK KPJ je pozival k zrušitvi Stojadinovičeve vlade in sestavi vlade ljudske sloge in obrambe ter je obtožil Korošca, da je s svojo izdajalsko politiko zakrivil, da so Hitlerjeve čete prišle na Karavanke. KPJ je zahtevala, da Jugoslavija sklene zaveznitvo s Češkoslovaško, Francijo in Sovjetsko zvezo.²⁶ Aprila 1938 je komunistična partija Slovenije sklicala izredno partijsko konferenco ob prisotnosti Tita in Kardelja, posvečeno skoraj izključeno nalogam, ki so se po Anshlusu postavile pred KPS. Konferenca je Anschluss ocenila kot prvi Hitlerjev korak proti obstoju slovenskega naroda in pozvala k sestavi vlade, ki bo branila Jugoslavijo pred fašistično nevarnostjo.²⁷

Hkrati so se v slovenski in tudi ostali jugoslovanski javnosti pojavile zahteve, naj se Koroška vrne Jugoslaviji, ker je svoječasn plebiscit odločal o vprašanju pripadnosti k Jugoslaviji ali k Avstriji, ne pa k Nemčiji. Že nekaj dni pred Anshlusom je npr. Bogo Grafenauer v reviji *Dejanje* opozarjal na nevarne nemške težnje proti Sredozemlju in Jadranu ter menil, da bi bilo v mednarodnem interesu, da bi Slovenci dobili na Koroškem svoje »narodno ozemlje v območju

Nemški zunanji minister von Neurath je v začetku junija 1937 uradno obiskal Beograd. Poleg von Neuratha, ki bere uradni komunike, stoji na levi strani slike nemški poslanik v Jugoslaviji Viktor von Heeren, na skrajni desni pa tedanji predsednik jugoslovanske vlade in zunanji minister dr. Milan Stojadinović

V Jugoslaviji se je nacistično gibanje najbolj razmahnilo med nemško mladino. Na sliki nemški mladinci iz bačvanske vasi Buljkes leta 1936

Dr. Anton Korošec, predsednik Slovenske ljudske stranke in notranji minister v Stojadinovičevi vladi

Werner Lorenz, SS-obergruppenführer in vodja Volksdeutsche Mittelstelle

Ernst Wilhelm Bohle, vodja zamejske organizacije nacistične stranke (Auslandsorganisation der NSDAP)

črte, ki teče od Šmohorja preko Ziljskih Alp, Dobrača in Osojskih Tur, Šenturške in Št. Lenske gore na Djekše in odtod mimo Pustriške doline pod Sv. Pavlom na Dravo« vključno s Celovcem in Beljakom. Podobno so zahtevali slovenski študentje v ilegalni brošuri »Anschluss« in *koroški Slovenci*.²⁸

Posebno odposlanstvo narodnih združenj koroških emigrantov, v katerem so bili ing. Janko Mačkovšek, dr. Julij Felaher, Fr. Uršič, Tone Müller in Franc Kranjc, je 16. marca 1938 obiskalo predsednika vlade dr. Stojadinovića, predsednika senata dr. Želimira Mažuranića, predsednika skupščine Čirića in notranjega ministra dr. Korošca.²⁹ Delegacija je dr. Stojadinoviću predlagala, naj Jugoslavija uradno zahteva priključitev slovenskega dela Koroške, ter mu izročila spomenico Kluba koroških Slovencev z zahtevami v tem smislu. Stojadinović je nakazal možnost, da bi se z Nemčijo dogovoril o korekturi meje tako, da bi Jugoslavija v zameno za nekatere kraje na Koroškem odstopila Nemčiji ozemlje severno od Maribora s Šentiljem. Tak predlog je delegacija odločno odklonila. Dr. Korošec pa sploh ni hotel ničesar izjaviti in je delegaciji prepovedal sleheren stik s tujimi in domačimi novinarji.³⁰ Skupina poslancev je poslala interpelacijo predsedniku skupščine Čiriću in predlagala, naj se skupščina javno zavzame za priključitev slovenske Koroške Jugoslaviji. Nekateri poslanci so izrecno zahtevali, da se koroško vprašanje reši v tem smislu in da se vlada izjasni o tem vprašanju.³¹ Podobne zahteve so bile izrečene tudi v senatu.³²

Vendar cenzura sploh ni dopustila, da bi tisk o tem karkoli poročal, niti ni bila vlada voljna dati jasen odgovor. Na eno izmed vprašanj v interpelaciji senatorja dr. Anđelinovića je predsednik vlade dr. Stojadinović v zvezi s Koroško dal izmikajoč odgovor: »Naša vlada misli, da bo mogla najti najboljša jamstva za Jugoslovane na Koroškem v obstoječih prijateljskih odnosih med Nemčijo in našo državo. Verjamem, da bo mogoče na prijateljski način rešiti vsa vprašanja, ki se bodo pojavila.«³³ V pogovoru z voditelji opozicije pa je dr. Stojadinović dejal, da »ne bi bilo fair« zahtevati od Nemčije spremembo meje ali kake druge koncesije glede Koroške.³⁴

Ozračje, ki ga je ustvaril Anschluss, je bilo vsekakor mnogo ugodnejše za stare nemške imperialistične pretenzije, ki so se znova brž pojavile na nemški strani. Manifestanti so v Gradcu vzklikali nemškemu Mariboru. Preko dunajske radijske postaje je gauleiter Koroške razglasil, da bo kmalu prišla ura osvoboditve tudi za brate onstran meja.

Po vsej Avstriji so nacisti širili propagandni zemljevid *Heim ins Reich*, na katerem so bili kot nemško narodnostno ozemlje, ki ga je treba priključiti Nemčiji, označeni veliki deli Slovenije.³⁵ V odgovoru na interpelacijo senatorja dr. Anđelinovića je predsednik vlade dr. Stojadinović dne 16. marca izjavil, da so tudi po Anschlusu uradni predstavniki nemškega rajha potrdili načelo absolutne nedotakljivosti jugoslovanske meje nasproti Nemčiji, vendar ni nihče zaupal takim pomirjevalnim besedam.³⁶ V takem ozračju jugoslovanski diplomaciji ni preostalo drugega, kot da ponižno prosi gospoda Hitlerja, naj tudi javno obljubi, da bo spoštoval jugoslovanske meje. Jugoslovanski poslanik v Berlinu Cincar-Marković je na lastno pobudo predlagal, naj bi Hitler med napovedanim govorom v Gradcu dal javno izjavo v tem smislu in je menil, da bi to zelo olajšalo Stojadinovićevo položaj nasproti opoziciji.³⁷ Res je Hitler v svojem govoru 3. aprila v Gradcu razen Italije pohvalil tudi Jugoslavijo in Mađžarsko zaradi njihovega stališča do Anschlusa. Hitler je previdno izjavil, da je Nemčija srečna, ker ima tu meje, ki jih ni treba vojaško zavarovati.³⁸

Stojadinović je ob Anschlusu uradno čestital nemškemu poslaniku von Heerenu in mu zagotovil, da se s tem strinja tudi dr. Korošec. Jugoslovanskim oblastem je dr. Stojadinović naročil, naj z nemškimi civilnimi in vojnimi organi na novi meji kar najbolj pristrčno sodelujejo in o tem preko poslanika Cincar-Markovića tudi uradno obvestil *Auswärtiges Amt*. V Gornji Radgoni je potem na obmejnem mostu res bil svečani mimohod nemških in jugoslovanskih čet.³⁹ Jugoslovanska vlada je na seji 19. marca sklenila ukiniti jugoslovansko poslaništvo na Dunaju in odpreti generalni konzulat, s čimer je tudi uradno priznala Anschluss. Vendar je bila javnost o tem sklepu obveščena šele po treh dneh.⁴⁰ Benešev predlog, naj se v Bukarešti skliče izredno zasedanje stalnega sveta Male antante, ki bi proučil novi položaj, je dr. Stojadinović odločno odklonil.⁴¹

Uradna obrazložitev stališča jugoslovanske vlade, češ da je vprašanje odnosov med Nemčijo in Avstrijo izključno nemško vprašanje in da je na Anschluss treba gledati skozi prizmo načela samoodločbe narodov, po svoji formulaciji vsekakor ni bila izvirna niti nova. Prvo tezo je, kot smo videli, zastopal že *Observer*, drugo pa že leta 1926 nihče drug kot dr. Trumbić.⁴² Obtožbe, češ da sta Stojadinović in Korošec s svojo politiko privedla Hitlerja na Karavanke, so bile pač pretirane in preračunane na notranjepolitične potrebe in verjetno sami avtorji teh trditev niso resno jemali; ustrezale so pa splošnemu razpoloženju množic.

V pogovoru z voditelji parlamentarne opozicije je dr. Stojadinović 15. marca 1938 v daljšem internem ekspezeju orisal svojo politiko. Dr. Stojadinović je zamolčal kršitev senžermenske mirovne pogodbe in trdil, da je bil Anschluss izveden z legalnimi sredstvi. Pravilno pa je ugotovil, da ni slučajno v Parizu tik pred Anschlussom nastala vladna kriza. »Kaj bi mi sploh mogli storiti, ko velesile niso storile ničesar?«, je vprašal dr. Stojadinović. »Os Rim—Berlin je močnejša kakor os Pariz—London. Francija je defenzivno močna, saj ima Maginotovo linijo in Alpe, vendar pa ne more ničesar storiti onstran te linije in onstran italijanske meje. Nemčija bo zgolj z majhnim delom svoje armade obvladovala Maginotovo linijo in bo z glavnino svojih sil napredovala v poljubni smeri. Francija je trdnjava, katere nihče ne more zapustiti, niti vanjo vstopiti . . . Nisem mogel skleniti vojaške pogodbe niti s Francijo niti s Češkoslovaško, ker to ne bi bilo v korist našim narodnim interesom. Nobena država ne bo mogla priti nam na pomoč . . . Gospod Hitler je dal miroljubna zagotovila Italiji in Češkoslovaški. Dejal mi je, da smatra jugoslovansko mejo za sveto in da je Nemčija dezinteresirana na naših Nemcih, kakor tudi na Nemcih v Romuniji. Toda vi veste, koliko so vredne tevtonske obljube . . . Mi ne smemo pozabiti, da je Francija ustvarila vlado v Madridu in da jo je prepustila usodi in da je Anglija storila isto s Hajle Selassijem,« je dejal dr. Stojadinović in še omenil, da je Anschluss koristen za notranjepolitični položaj, ker bodo komunistične organizacije v Avstriji razpuščene, jugoslovanski komunisti tam aretirani in da bodo Hrvati, videč nevarnost, ki preti Jugoslaviji, morali uvideti, da sta nujni notranja konsolidacija in sloga.

Toda s temi razlagami dr. Stojadinović ni uspel prepričati prisojnih. Opozicija je zatrjevala, da Anschluss ne bi bil možen, če bi Jugoslavija ostala zvesta Mali antanti in Balkanskemu sporazumu, prijateljstvu in sodelovanju s Francijo in če bi se ne približala osi Berlin—Rim, ki ji nasprotuje vse ljudstvo.⁴³ V tem smislu je meščanska opozicija, zlasti senator dr. Anđelinović, tudi v senatu ostro kritizirala politiko Stojadinovićeve vlade. »Mi postajamo sporno področje italijanske in nemške politike, postajamo eksploatacijsko področje nemškega in italijanskega kapitala. Osamljeni smo in naše zveze, najsi se z njimi gospod minister še tako hvali, niso nikakršne. Zveze z Malo antanto obstoje samo proti Madžarski, Balkanski sporazum obstaja samo proti Bolgariji. S Francijo smo se povsem ohladili, z Anglijo imamo zvezo lepih vljudnostnih odnosov, Rusija za nas ne obstaja. Gospodje, mi nimamo sovražnikov, vendar prav tako nimamo prijaja-

teljev. Toda jaz trdim, da je ekspanzivna sila velikih narodov, ki so na naši meji, sama zase sovražnik za majhen narod,« je dejal dr. Andelinović.⁴⁴

Ne da bi na tem mestu bliže analizirali celotni sklop zunanje politike Stojadinovićeve vlade, kar bi daleč preseгло okvir pričujoče razprave, je v gornjih vrstah nakazani, predvsem faktografski oris ozračja ob Anshlussu nujen za razumevanje tako ukrepov oblasti proti nacistični dejavnosti med nemško narodnostno manjšino kot za razumevanje ostrega odklonilnega stališča demokratične javnosti proti nadaljnjemu širjenju nacističnih organizacij in nacistične propagande.⁴⁵

2. Vpliv Anshlusa na Nemce v Sloveniji

Priključitev Avstrije k Nemčiji je imela izreden odmev med celotno nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji. »Ustanovitev Velike Nemčije je med tukajšnjo narodno skupino — je poročal poslanik von Heeren — vzbudila ne samo pošteno navdušenje nad mogočnim vzponom matične dežele, marveč tudi naravnost fantastične upe v naglo spremembo lastne usode. To ne velja samo za nemštvo v slovenskih obmejnih področjih, kjer so kljukasti križ na Karavankah mnogokrat povsem resno pojmovali kot prvo stopnjo do lastne osvoboditve, marveč tudi na široke kroge nemštva v nekdanjih madžarskih področjih dežele. Struje, katerih nosilec je mladina narodne skupine, so s tem povsod dobile silno spodbudo, ki jo je sudetskonemški razvoj samo še stopnjeval . . .

V slovenskih obmejnih področjih je tam že od nekdanjih udomačeni protinemški šovinizem že od vsega začetka v primiku nemške meje videl neposredno grožnjo. Zato ni prav nič čudno, če je želja, vključiti se v politični razvoj onstran meje, kot se je takoj po Anshlussu pokazala med nemštvom in celo v mnogih krogih slovenskega prebivalstva, povečala budnost vseh obrambnih sil narodno zavednega slovenstva in znova razpihala staro hudo sovrašтво do nemštva. Klerikalni predsodki zoper tretji rajh in liberalna kritika Nemcem naklonjenega kurza Stojadinovićevega režima so podprli to proti nemštvu naperjeno gibanje, kar se je že pokazalo v številnih nagajivih ukrepih krajevnih oblasti.«⁴⁶

Slovenski Nemci, a tudi v Sloveniji živeči nemški državljani, so vztrajno in povsod širili govornice, da bo Nemčija v kratkem zasedla in priključila tudi Slovenijo. Nemci v Sloveniji Hitlerjevih jamstev jugo-

slovenskih meja — tako kot sicer slovenska javnost — niso resno jemali. Bivši avstrijski in nato nekaj časa nemški konzul v Ljubljani Schmidt je zato sredi aprila opozoril vodjo oporišča NSDAP v Ljubljani, direktorja F. Hengererja, naj nemški državljani nikar ne širijo takih govoric, marveč naj jih odločno zanikujejo. Konzul je menil, da bodo jugoslovanske oblasti raznašalce takih govoric celo izgnale.⁴⁷ Vprašanje pa je, koliko je to nemško uradno opozorilo sploh zaleglo. Slovenski Nemci so namreč propagando za priključitev Slovenije k Nemčiji začeli vztrajno širiti tudi med slovenskim prebivalstvom in ponekod na slovenskem Štajerskem s tem tudi želi uspeh. — »... najbolj porazno dejstvo je, da naš kmet pričakuje, da bo Hitler rešil njegov sedanjí težavni položaj. Novice, ki prihajajo iz raznih okrajev in vasi, dokazujejo to obupno dezorientacijo vasi. Mnogi celo mislijo, da se tudi mi pripravljamo na prostovoljno priključitev k Nemčiji.« je pisal slovenski dopisnik napredne revije *Les Voix Européennes*.⁴⁸ Podobno je ugotavljal dr. Dragotin Lončar: »Slovenija kot soseda rajha je sedaj na široko izpostavljena nacionalsocialistični agitaciji, ne da bi se mogla upirati.«⁴⁹

Kljub tako poudarjanim prijateljskim odnosom med Stojadinovićevo vlado in vlado tretjega rajha so oblasti v Sloveniji ob splošnem pritisku javnosti, ne glede na strankarsko pripadnost, naravnost morale ukrepati proti nacističnim manifestacijam in izpadom. Večini Nemcev, jugoslovanskih državljanov, ki so hoteli takoj po Anshlusu in v začetku aprila odpotovati v Gradec in se tam udeležiti velikih nacističnih manifestacij, na katerih je govoril Hitler, so oblasti preprečile odhod iz Jugoslavije. Številnim Nemcem je policija sporočila, da so od 1. aprila 1938 dalje po sklepu banske uprave njihovi potni listi neveljavni. Nemci, ki so skušali kot Putnikovi izletniki potovati z avtobusom s kolektivnim potnim listom, so na meji morali izstopiti. Potna dovoljenja so oblasti izdajale samo v izjemnih primerih smrti ali bolezní v družini in za službena potovanja, po 25. maju 1938 pa ne več niti za poslovne zadeve. Poostreni režim izdajanja potnih dovoljenj je zlasti prizadel nemške študente, jugoslovanske državljane. Ti so bili v prvih vrstah nacističnega gibanja in perspektivni vodilni kader nemške manjšine, ki bi se moral v ta namen izpopolniti v Nemčiji. Proti tem ukrepom sta večkrat, vsaj do začetka druge svetovne vojne brez uspeha, protestirala tako *Auswärtiges Amt* pri jugoslovanskem poslaniku v Berlinu, kot tudi nemški poslanik von Heeren pri Stojadinoviću in kasneje pri zunanjem ministru Cincar-Markoviću. Zavaljo tega se je zmeraj znova priroževal tudi nemški tisk.⁵⁰

Na dan Hitlerjevega plebiscita za Veliko Nemčijo 10. aprila 1938 so Nemci v okolici Maribora na številnih hišah izobesili zastave s kljukastimi križi. Nemci so javno vzklikali: »Ho-ruck bis Steinbruck; Halte fest bis Triest«. »Mladina in celo resni ljudje ponosno nosijo v gumbnicah kljukasti križ in kar naravnost izjavljajo, da je priključitev nemških naseljitvenih področij v Jugoslaviji k Veliki Nemčiji samo vprašanje časa,« je poročal švicarski tisk.⁵¹

V takem napetem ozračju so jugoslovanski cariniki ob pregledu na železniški postaji v Mariboru na dan vsenemškega plebiscita tudi nemškemu državljanom, ki so se po glasovanju v Gradcu vračali v Jugoslavijo, odvzeli nacistične značke, Hitlerjeve slike in zastave s kljukastim križem ter jih vpricho njih uničili. Nemško poslaništvo je zaradi tega z verbalno noto ostro protestiralo v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu. Po ponovni urgenci je ministrstvo šele po treh mesecih odgovorilo, češ da naj poslaništvo navede imena prič, ker da uradna preiskava ni mogla ničesar ugotoviti. Nemško poslaništvo ni vztrajalo pri svojem protestu, ker je predvidevalo, da bodo jugoslovanske oblasti, če navede imena, prizadete nemške državljane izgnale.⁵² Oblasti so opazile, da so po Anschlusu vedno številnejši aktivni nemški oficirji začeli kot turisti prihajati v Jugoslavijo. Nemški turisti so, zlasti v Slovenijo, prinašali razne nacistične značke in zastave ter skušali na vse načine manifestirati svoje nacistično prepričanje. Skupina 142 nemških turistov je npr. na neki planinski koči blizu Bohinjske Bistrice aprila 1938 razvila zastavo s kljukastim križem in jo snela šele na zahtevo orožnika.⁵³

Posebno velik odmev in splošno ogorčenje v Sloveniji je vzbudilo nacistično izzivanje v Ptuj. V počastitev Hitlerjevega rojstnega dne sta 20. aprila 1938 Ernst Wersel in Hilde Hutter, hčerka znanega nemškega tekstilnega tovarnarja iz Maribora, na zvoniku ptujske cerkve izobesila veliko nemško zastavo s kljukastim križem. Po mestu so na ta dan odmevale petarde, ob štirih jutraj so zazvonili zvonovi.⁵⁴ Oblasti so takoj aretirale 13 nemških študentov in meščanov ter uvedle preiskavo. Nemški manjšinski tisk je skušal incident opravičiti, češ da je upravičen sum, da so zastavo izobesili marksistični elementi, da bi tako sprožili preganjanje nemške narodnostne manjšine. Rajhovski tisk pa je lažno zatrjeval, da je preiskava ugotovila, da so bili aretirani mladinci popolnoma nedolžni.⁵⁵ Ker je bila aretirana tudi sedemnajstletna nemška državljanka Erna Winkelmann, je nemško poslaništvo z verbalno noto protestiralo pri jugoslovanskem zunanjem ministrstvu.⁵⁶ Vsi v zadevo zapleteni nemški mladinci so bili izključeni iz vseh šol v

državi. V začetku novembra 1938 je bil Ernst Wersel obsojen na tri mesece zapora, ostalih 8 obtožencev pa pogojno na denarne in zaporne kazni.⁵⁷

Splošni odpor javnosti proti nacizmu se je pokazal tudi tako, da so zlasti mladinci, člani SKOJ, nemškimi turistom v številnih primerih potrgali z avtomobilov zastavice s kljukastim križem. Ministrstvo notranjih zadev je zato podrejenim organom maja 1938 naročilo, naj nemške turiste opozore, da imajo samo diplomatski predstavniki pravico do državnih zastavic na svojih vozilih in da naj šele, če vljudno opozorilo ne zaleže, ravnajo po zakonu in zastavice odstranijo.⁵⁸ Po navodilih Auswärtiges Amta je poslanik von Heeren večkrat osebno posredoval pri notranjem ministru dr. Korošču in ministrskemu predsedniku dr. Stojadinoviću, naj oblasti doglede zastavice s kljukastim križem na vozilih nemških državljanov. Stojadinović je zatrjeval, da se ta prepoved dosledno izvaja samo v Sloveniji in da bo o tem ponovno govoril s Koroščem. Kljub številnim intervencijam pa je notranje ministrstvo šele konec leta 1938 ustreglo nemškim zahtevam.⁵⁹ Toda če so bile nacistične značke poslej oblastveno dovoljene, so jih mladinci še naprej trgali z vozil.⁶⁰

Nacistične zastave so se vedno znova pojavljale v raznih krajih na severni meji. Tako so nacisti izobesili zastavo s kljukastim križem razen v Ptujju še na cerkvenem zvoniku v Vuzenici, v Apaški ravnini pa zlasti po drevju. Orožniki so zaradi tega v drugi polovici junija 1938 aretirali pet slovenskih Nemcev in tri pridržali v zaporu. Na slovenski ljudski šoli v Lokavcu so nacisti izpisali gesla: »Hitler ist unser Führer! Heil! Sieg! Die Windischen am Strick! Heil Hitler!« in podobno. Nemški diplomatski predstavniki v Jugoslaviji niso bili navdušeni nad temi nacističnimi izpadi, saj so ti otežkočali njihove napore za nadaljnje utrjevanje prijateljskih odnosov med Jugoslavijo in Nemčijo. Tako je nemški konzul Freundt v Zagrebu svetoval Karlu Tschiggerlu iz Apač, naj Nemci opuste vsako dejavnost, ki bi oblastem dala povod za ukrepe proti nemški narodnostni manjšini. Nemci pa so se izmikali, češ da zastav ne izobešajo oni, marveč Slovenci.⁶¹

Oblasti so v Sloveniji prepovedale tudi vedno bolj razširjeni nacistični pozdrav »Heil Hitler« in celo nemške državljane, ki so tako pozdravljali, kaznovale s po 500 din globe. Izvršene so bile številne hišne preiskave in aretacije, zaplenjena je bila nacistična literatura pri posameznikih. Pripti in kaznovani so bili zlasti številni nemški mladinci, ki so se nacistično udejstvovali. Vendar so bile oblasti nedosledne, ker je uvoz nacistične literature uradno bil dovoljen, čeprav sicer otežko-

čen.⁶² Na občinskih volitvah leta 1936 izvoljeni nemški občinski svetniki so bili po Anshlussu v večini krajev ob severni meji odpoklicani. Ko je bil odvzet mandat štirim nemškim občinskim svetnikom v Ptuj, sta v znak protesta odstopila še ostala dva. Iz občinskega sveta v Mariboru in v občinah Dravske doline so bili prav tako odstranjeni vsi nemški občinski svetniki.⁶³

3. Zaostritev narodnostnih odnosov ob sudetski krizi

Odnosi med Nemci in slovenskim prebivalstvom so se toliko bolj zaostrovali, kolikor hujši je postajal nacistični pritisk na Češkoslovaško v zvezi s sudetsko krizo. Nacistična izzivanja, napovedi o skorajšnji nemški okupaciji in aneksiji Slovenije, vse to je zelo poživilo delo vseh narodnoobrambnih organizacij. Na pobudo in ob sodelovanju komunistične partije Slovenije so se v posameznih krajih na slovenskem Štajerskem formirale sekcije akcijskega odbora za obrambo severne meje. Odbor je razvil široko akcijo bojkota proti nemškim trgovinam, podjetjem in obrtnikom. Ideja bojkota ni bila nova, saj so v Sloveniji občasno že prej večkrat bile manjše in nesistematično vodene podobne akcije. V času dozorevanja sudetske krize se je bojkot proti Nemcem in nemškim izdelkom razmahnil tudi v Češkoslovaški in Poljski. Zato je na slične akcije v Sloveniji treba gledati v luči širšega, mednarodnega protinacističnega odpora.⁶⁴

Akcijiski odbori so začeli delovati, potem ko ni uspela pobuda za ustanovitev Narodnih svetov, v katerih naj bi složno sodelovale vse narodnoobrambne, gospodarske, vzgojne, kulturne in strokovne organizacije vseh smeri, tako katoliške, nacionalistične in marksistične, z nalogo, da se zajezi val nemške hitlerjevske propagande in potujčevanja slovenskih krajev in ljudi. Na pobudo komunistične partije Slovenije so se za ustanovitev teh svetov zavzeli zlasti slovenski kulturni delavci. Vendar so bili kmalu po Anshlussu sklicani zgolj sestanki v raznih krajih, kot npr. v Ljubljani, Celju, Mariboru, Ptuj, Kočevju in Murski Soboti, in po prvih pogovorih je akcija v mestih zaspala. Po že omenjenih nacističnih izzivanjih v Ptuj aprila 1938 se je tu sicer osnoval tak Narodni svet, vendar je župan in predsednik krajevne organizacije JRZ dr. Remec na zahtevo dr. Korošca in bana dr. Natlačena kmalu s svojimi pristaši vred izstopil. Notranji minister in voditelj slovenskega dela JRZ dr. Anton Korošec se je očitno zbal, da bi se pri tako zastavljenem narodnoobrambnem delu ne uveljavile ideje

ljudske fronte in ne okrepi vpliv komunistične partije. Protiutež tej pobudi naj bi bilo društvo Narodni odbor, ki naj bi branilo interese države, vzgajalo državljane v zvestobi in ljubezni do domovine ter skrbelo, da narodno premoženje ne bi prešlo v tujo last. Pravila društva so izrecno določala, da je njegov predsednik dr. Anton Korošec, da sam določa svojega namestnika, sam imenuje delovni in širši odbor ter da na predsednikov predlog izvoljeni nadzorni odbor predsednika ne nadzoruje. Prav tako je bila dr. Korošču pridržana pravica, da sprejema v članstvo nepolitična društva in posamezne osebnosti. Tako je dr. Korošec s temi pravili prvič v slovenskem društvenem življenju uveljavil namesto demokratičnega nacistični »Führerprinzip«. ⁶⁵

Značilno je, da so se prve akcije bojkota začele poleti 1938 v Ptuj. »Vsi veste, da se ptujski Nemci in nemčurji dosledno izogibljuje vseh slovenskih trgovin in gostil in drugih podjetij,« je bilo rečeno v letaku akcijskega odbora, ki so ga 28. 6. 1938 razširili po Ptuj. »Naše geslo bodi odslej: Svoji k svojim! Slovenec naj kupuje le pri slovenskem trgovcu, naj hodi le v slovensko gostilno, zlasti pa naj daje zaslužka slovenskemu malemu obrtniku!« ⁶⁶ V Celju je akcijski odbor za obrambo severne meje v letaku z naslovom »Češkoslovaška je ogrožena!« pozval prebivalstvo, naj sledi zgledu Čehov in bojkotira Nemce. »Spravimo svojo žetev v svojo kaščo, da bo redila nas in naše brate, ne pa izdajalce. Svoji k svojim! K svojim trgovcem, svojim mizarjem, svojim pekom, svojim čevljarjem, svojim krčmarjem, svojim zdravnikom, svojim odvetnikom,« je pozival letak. ⁶⁷ Bojkot se je še stopnjeval po Münchenskem sporazumu in akcijski odbor za obrambo severne meje je z vznesenimi besedami pozval tudi duhovnike in učitelje k sodelovanju. »Duhovniki so bili tudi v preteklosti tisti svetli kresovi, ki so dajali našemu ljudstvu v bridki temi in stiski sužnosti upanje in vero v boljšo bodočnost. Prosimo Vas, da zastavite vse sile, da bodo trgovci kupovali pri slovenskih grosistih in da se pri tem ne bodo dali zavesti po nikakršnih oportunističnih vidikih. Prav tako vas prosimo, da zastavite ves svoj vpliv pri odjemalcih, da kupujejo izključno pri zanesljivih trgovcih,« je bilo rečeno v pismih, poslanih vsem župnikom. ⁶⁸

Akcijski odbor je razmnožil sezname celjskih podjetnikov in trgovcev nemškega porekla ali nemčurske usmerjenosti ter opozoril slovensko javnost, naj se imenovanih izogiba. ⁶⁹ Odbor je prosil tudi za denarne prispevke in naglašal, da mora »glede na današnjo svetovno politiko delovati ilegalno.« ⁷⁰ Ljotičevski »odbor za iztrebljenje komunistov« v Celju pa je v drugi polovici novembra 1938 v hektografranih letakih napadel to akcijo, ki je naletela na podporo tudi med neka-

terimi slovenskimi industrijci in trgovci. Jugoslovanska policija je konec novembra v Celju nekatere organizatorje akcije bojkota aretirala, vendar jih je brž izpustila na svobodo.⁷¹

Tudi v Ljubljani je akcijski odbor decembra 1938 razširil letake z imeni in naslovi nemških trgovin in podjetij, ki naj bi jih meščani bojkotirali. Ker so bili v letakih navedeni tudi nemški državljani (Eberle, Jax, Birke in drugi), je nemški konzul Bernard protestiral pri banski upravi. Po strogih navodilih, ki jih je dal novi notranji minister Ačimović, je policija zadevo preiskala in ugotovila, da vodi sled uporabljenih pisalnih strojev na univerzo. Banska uprava je nemškemu konzulu sporočila, da je policiji naročila, naj zapleni in prepreči nadaljnje širjenje teh letakov.⁷² Vodja leta 1936 razpuščene celjske organizacije Kulturbunda in sodelavec SD in Abwehra, trgovec Werner Stieger, je zbiral podatke o organizatorjih akcije bojkota in dognal, da je bila soudeležena tudi trgovinska zbornica.⁷³ K akciji bojkota je pozival tudi *Trgovski list*.⁷⁴ Bojkot se je uspešno razširil v Mariboru, kjer npr. mariborska občina ni več kupovala pisarniških potrebščin pri nemških trgovcih, nabavna zadruga državnih uradnikov pa ni več kupovala izdelkov tovarne Zlatorog.⁷⁵

Čeprav je bojkot bil obojestranski, prizadeti pa so bili predvsem jugoslovanski državljani nemške narodnosti, ne pa v tolikšni meri tudi nemški državljani, je nemško poslanilstvo v treh verbalnih notah ostro protestiralo pri jugoslovanskem zunanjem ministrstvu. Poslanilstvo je zahtevalo, naj oblasti bojkot preprečijo, organizatorje bojkota pa strogo kaznujejo.⁷⁶ Nemški poslanik je še osebno protestiral pri pomočniku zunanjega ministra dr. Ivu Andriću in dobil njegovo obljubo, da bodo oblasti ukrepale v smislu nemških zahtev. Nemški konzulat v Ljubljani je slednjič marca 1939 sporočil, da novih akcij bojkota ni bilo več.⁷⁷ Vendar so se te akcije, morda sicer previdneje, nadaljevale še na pomlad in jesen 1939. leta.⁷⁸ Kljub strogim navodilom novega notranjega ministra Milana Ačimovića so oblasti v Sloveniji, kot kaže, ukrepale le toliko, da so se izognile nadaljnjim trenjem z nemškim diplomatskim predstavništvom. Nemški konzul v Ljubljani Bernard se je namreč januarja 1939 pritoževal, da so oblasti po navodilih iz Beograda ukrepale samo proti organizatorjem bojkota, ne pa tudi proti samemu razpoloženju za bojkot in da so prej to akcijo blagohotno dopuščale. Tudi nemška publicistika je protestirala zoper bojkot, namenoma pa je prezrla, da so tudi Nemci bojkotirali slovenske obrate in trgovine.⁷⁹ Žal zaradi pomanjkanja dokumentacije ni mogoče ugotoviti, kolikšen go-

spodarski učinek je dosegla ta akcija, kaže pa, da je bil pomembnejši politični učinek.

Odpor proti nemštvu in nacističnim izzivanjem ter aneksionističnim stremljenjem se je v Sloveniji vedno bolj širil in zajel vse sloje prebivalstva, ne glede na strankarsko pripadnost. S takim razpoloženjem so morala računati tudi vodstva meščanskih političnih strank. Banovinski odbor mladinske organizacije JNS je po sklepu junijske seje leta 1938 v Laškem zato izdal posebno brošuro o nemškem imperia- lizmu in dejavnosti nacistov v Sloveniji. Skratka, opozarjal je na nacistično nevarnost, kar je že leto dni prej storil SKOJ v zaptjenji brošuri *Hitlerjevci v Sloveniji*. »Mi smo potisnjeni na naši severni meji: Podravje—Slovenske gorice—Prekmurje, v obrambo. To dejstvo nas opozarja na neprirodnost in brezvrednost papirnate zunanje politike ‚prijateljstva‘ jugoslovanskega in nemškega naroda,« je bilo rečeno v brošuri. Pisec je opozarjal na zahteve po slovenski zemlji, navedene v nemški publicistiki, in zahteval, da oblast »nastopi z energičnimi ukrepi proti razdorni nemški imperialistični propagandi. Njeno najboljše orožje v tej borbi je možnost izvajati izjemno, meji posebno naklonjeno socialno, gospodarsko in prosvetno politiko.« Mladina JNS je zahtevala spremembo zunanje politike, naslonitev na Malo antanto, balkanski sporazum, Francijo in Anglijo, vendar brez omembe Sovjetske zveze, prenehanje »plemenskih sporov« in opustitev sodelovanja jugoslovanskih strank z Nemci, ki bi bili jeziček na tehtnici.⁸⁰

V drugi brošuri, tiskani kot rokopis, je bil govor o nevarni nacistični propagandi, češ da tretjemu rajhu ni mar za slovensko zemljo, da so delavske mezde v Nemčiji visoke, da kmetje odlično prodajajo svoje pridelke po visokih cenah in da plačujejo nizke davke. »Tako so danes nemške manjšine, kjerkoli se nahajajo — je bilo rečeno v tem spisu — glavne opore vse nove pangermanske miselnosti in s tem prva nevarnost za nacionalni obstoj in življenjske interese vseh držav, v katerih prebivajo. Nemčija proglašča za svojo dolžnost, da zaščiti nemške manjšine ne le v nacionalnem in kulturnem pogledu, temveč tudi v političnem pogledu svobodnega izpovedovanja narodno socialističnega svetovnega nazora... Tako daleč ne more v svoji narodni strpnosti nobena država, ki si noče sama podpisati svoje smrtnе ob- sodbe, kajti oznanjanje narodnega socializma je v skrajnih posledicah nasprotno obstoju vseh držav, kjer danes Nemci prebivajo. Ti niso namreč več samo člani manjšine, temveč člani vsega nemškega naroda, kakor da bi živeli v tretjem rajhu, in so zato dolžni poslušati navodila

iz Berlina, torej iz tuje države in tudi proti interesom države, v kateri prebivajo.«⁸¹

Za dan 14. avgusta 1938 je bila napovedana v Mariboru velika proslava dvajsetletnice Jugoslavije. Najavljeno je bilo 60.000 udeležencev iz vse Slovenije ob udeležbi vseh političnih strank in struj. Častno predsedstvo je prevzel notranji minister dr. Korošec. Komunistična partija Slovenije je ukrenila vse potrebno, da bi na proslavi bili v večini marksistično usmerjeni delavci, sokoli in krščanski socialisti. Da bi se proslava ne sprevergla v manifestacijo vladne stranke ob blagohotnem sodelovanju opozicije, je bilo dogovorjeno, da bodo množice vzklikale Češkoslovaški, kadar bi govornik omenil prijateljske odnose med Jugoslavijo in Nemčijo, ob omenjanju Italije pa Franciji. Toda dva dni prej je prireditev dr. Korošec prepovedal, čeprav je bil sam njen častni pokrovitelj. Na predvečer prepovedane proslave so bile kljub temu v Mariboru velike demonstracije proti nemškim nacistom in zunanjepolitični usmeritvi Stojadinovićeve vlade. Demonstranti so zahtevali, da se Jugoslavija nasloni na Češkoslovaško, Francijo in Sovjetsko zvezo in da dr. Korošec izstopi iz vlade, iz javnih lokalov pa so pometali nacistične izzivače v belih nogavicah.⁸²

Levo usmerjeni tisk v tujini je poročal, da je policija z gumijevkami razganjala demonstrante, nemški tisk pa se je nasprotno pritoževal, da oblasti sploh niso posredovale. Štiričlanska nemška delegacija, v kateri sta bila tudi evangeljski škof dr. Popp in senior Baron, je s tem v zvezi protestirala pri banu dr. Natlačenu. Ban je obljubil, da bodo oblasti pritožbe preiskale in razveljavile nekatere ukrepe krajevnih oblasti.⁸³ Niso na razpolago viri iz prve roke, ki bi omogočili zanesljiv sklep, zakaj so oblasti prepovedale mariborski tabor. Nedvomno so imeli pri tem delež razlogi zunanjepolitične oportunisti in strah, da bi proslava izzvenela v množične zahteve po spremembi zunanjepolitičnega kurza in uvedbi demokracije v državi.⁸⁴ Možno pa je tudi, da sta res HSS in liberalna opozicija pripravljali spopad z vladnimi pristaši in da je bil to eden izmed razlogov za prepoved proslave.⁸⁵ Vsekakor se je nemški tisk po Münchenskih sklepih pritoževal, češ da so poleti in jeseni 1938 slovenski Nemci morali v malem doživljati isto kot sudetski Nemci in da se policija ni samo pasivno zadržala, marveč da je skoraj v vseh primerih aretirala napadene nacistične in jim grozila s kaznijo.⁸⁶

Podobno kot na slovenskem Štajerskem se je položaj zaostрил tudi na Kočevskem. »Res je mogoče reči, da so Nemci tu ustvarili majhno

državo — je bilo rečeno v referatu tedanjega Manjšinskega inštituta v Ljubljani — kjer so nacionalsocialistične pesmi in hitlerjevski pozdrav običajna stvar. Nemci smatrajo to skupino v Kočevju za zelo pomembno in v teh okoliščinah je vidna osebnost v tem kraju, princ Auersperg, dal tej skupini naslednje geslo: ‚Bratje Nemci, ne dovolite, da bi izginil ta nemški otoček v Kočevju, ki nas mora pripeljati na Jadransko morje‘.⁸⁷

Šele pod vtisom zunanjepolitičnih dogodkov, v času vedno hujšega nacističnega pritiska na Češkoslovaško, je začel kot protiutež nemškemu glasilu izhajati *Kočevski Slovenec*. V prvi številki dne 15. 8. 1938 je časopis med drugim zapisal: »Ne bom ščuval Slovencev proti Nemcem, hočem pa, da se na Kočevskem ustali mirno sožitje prebivalstva slovenske in nemške narodnosti... Ne bomo jemali drugorodcem ne njih krvi ne zemlje, z vso odločnostjo pa bomo branili, da nam drugi ne jemljejo, kar je naše. Duša, narodnost ne sme biti na prodaj ne za denar, ne za čast, ne za službo.« Vendar je spričo vedno številnejših nacističnih izpadov in zunanjepolitičnih dogodkov bilo nemogoče ustvariti to programsko napovedano mirno sožitje. V času zaostritve sudetske krize so bile neke septembrske noči leta 1938 v Kočevju na številnih trgovinah in javnih lokalih s črno barvo premazane nemške napisne table.⁸⁸ Okrajno načelstvo je prepovedalo nošnje belih nogavic z utemeljitvijo, da je to nedovoljeno izražanje simpatij za drugo državo.⁸⁹ Orožniki so kočevskim Nemcem ustno sporočili ukaz okrajnega načelstva, da je treba odstraniti dvojezične napisne table in do 15. novembra 1938 namestiti zgolj slovenske napise. Toda glede na bližnje volitve in odmev po Münchenskem sporazumu je bil ta ukaz kmalu preklican.⁹⁰

4. Nacistični center v Gradcu in nemški konzulat v Mariboru

V krogih avstrijskih nacistov, slednjič združenih v velikonemški državi, so se kmalu po Anshlusu pojavile težnje, da si pridobijo prvenstveno pravico, usmerjati slovenske Nemce ter še bolj spodbuditi velikonemško ekspanzionistično miselnost. V imenu *Arbeitsstelle für Untersteiermark in Deutschen Schulverein Südmark* je že 31. marca 1938 dr. Manfred Straka poslal daljšo spomenico naravnost Hitlerju s prošnjo, da se Velika Nemčija zavzame za narodnostne pravice Nemcev na slovenskem Štajerskem, ozemlju, ki da je bilo odcepljeno z mirovnim diktatom. Vendar je bila tedaj glavna pozornost odločujočih nacističnih ustanov usmerjena proti Sudetom in kaže, da v Berlinu niso bili voljni

prepustiti glavne besede preveč razgretim nacističnim glavam v obmejnem področju. Zato je bil sredi maja 1938 v Gradcu pod krinko znanstvene ustanove najprej ustanovljen samo *Südostdeutsches Institut* pod vodstvom dotedanjega sodelavca VDA dr. Helmuta Carstanjena. Inštitutu ni bilo treba šele orati ledino, kajti oprl se je na kadre in tradicijo dobro znanega društva *Deutscher Schulverein Südmark*. Inštitut si je uradno zastavil nalogo, da bo znanstveno proučeval probleme nemštva v jugovzhodni Evropi in tako pomagal raznim organizacijam, zadolženim za delo s volksdeutscherji. Inštitut je prevzel Südmarkino knjižnico ter arhiv revij in časopisnih izrezkov. V delovnem programu inštituta so bile naslednje naloge: pripravljanje in objavljane raznih publikacij; organiziranje rednih predavanj v povezavi z graško univerzo, posebnih raziskovalnih delovnih skupin za vprašanje nemštva na jugovzhodu in ideoloških tečajev za volksdeutscherje v gradu St. Martin pri Gradcu, kjer so že sicer vrsto let bili taki tečaji; izdajanje biltenov za tisk ter priprava gradiva za radio in film. V resnici pa je inštitut razpredel celo obveščevalno mrežo zaupnikov med Nemci v Jugoslaviji, zlasti še med slovenskimi Nemci ter odigral eno najpomembnejših vlog pri pripravah za okupacijo Slovenije in izvajanje genocidne nacistične politike v času nemške okupacije.⁹¹

Seyss-Inquart je 15. junija 1938 poslal zunanjemu ministru von Ribbentropu poročilo gauleiterja Štajerske s predlogi, da se pri vodstvu štajerskega okrožja ustanovi posebna »Mittelstelle«. Gradec, ne pa oddaljena centrala, naj bi bil pristojen za Nemce v Sloveniji. Pri štajerski deželni vladi naj bi se ustanovil urad za begunce, v Mariboru pa nemški konzulat kot politično zbirališče 1500 nemških državljanov, dvorazredna konzularna šola za otroke nemških državljanov ter krajevna skupina *Auslandsorganisation*, kamuflirana kot nemško podporno društvo (*Reichsdeutscher Hilfsverein*) in zadolžena za delo z mladino. Državni sekretar v Auswärtiges Amtu von Weizsäcker je odgovoril, da začasno ni priporočljivo ustanoviti nemški konzulat v Mariboru in da ni sredstev za konzularno šolo, medtem ko je ostale predloge dal v proučevanje pristojnim državnim in strankinim organom.⁹² O teh predlogih je bil še posebej obveščen nemški generalni konzul in deželni vodja AO v Jugoslaviji ing. Neuhausen.⁹³ Vendar je šele po münchenškem sporazumu Dorfmeister postal uradni pooblaščenec *Volksdeutsche Mittelstelle* pri *Gauleitung der NSDAP* v Gradcu, zadolžen za zvezo z Nemci v Jugoslaviji in zlasti v Sloveniji.⁹⁴ S tajnim ukazom Hitlerjevega namestnika Hessa z dne 3. 2. 1939 je bila dovoljena ustanovitev

posebnih Gaugrenzlandamto v bivši Avstriji, tako imenovani Ostmarki, v Celovcu in Gradcu.⁹⁵

Po daljših pogajanjih je slednjič nova Cvetkovičeva vlada, čeprav nerada, le privolila v ustanovitev nemškega konzulata v Mariboru. Konzulat je začel poslovati sredi marca leta 1939. Posebno pozornost in hudo vznemirjenje v javnosti je povzročilo dejstvo, da je bil novi konzul Stechle z osebjem konzulata vred premeščen v Maribor iz Egerja v Sudetih in da so takoj po njegovem prihodu nastali v okolici Maribora obsežni nacistični izgredi.⁹⁶ Stechle je vztrajno obiskoval razne nemške organizacije in posameznike na slovenskem Štajerskem.⁹⁷

Zaskrbljena zaradi reagiranja tako slovenske kot mednarodne javnosti, ki je po nemirih v Apaški ravnini videla analogijo med razvojem v slovenskih obmejnih predelih in nedavnimi dogodki v Sudetih, je jugoslovanska vlada ponovno zaprosila za premestitev Stechleja. O tem vprašanju je med obiskom kneza Pavla v Berlinu junija 1939 razpravljal tudi zunanji minister Cincar-Marković z nemškim kolegom von Ribbentropom. Čeprav kaže, da Stechle res ni bil udeležen pri organiziranju nemirov v Apaški ravnini in je sam zanimal obtožbe jugoslovanske vlade, ga je na priporočilo poslanika von Heerena Auswärtiges Amt julija 1939 slednjič odpoklical in premestil v Varno.⁹⁸ Imenovanje novega konzula ni seve v ničemer spremenilo delovanja in vloge nemškega konzulata v Mariboru, ki je postal eno izmed najpomembnejših oporišč nemške obveščevalne službe v Sloveniji.⁹⁹

Pomembno vlogo za nacistično ideološko usmerjanje slovenskih Nemcev je imel manjšinski tednik *Deutsche Nachrichten*. Značilno je, da tega časopisa ni bilo mogoče tiskati v Sloveniji in da je prva številka izšla 24. decembra 1938 v Zagrebu, dva dni za tem, ko je bil imenovan novi notranji minister v Stojadinovičevi vladi M. Acimović. List je prevzel vlogo leta 1937 prepovedanega celjskega tednika *Deutsche Zeitung* in je bil pisan v izrazito nacističnem duhu.¹⁰⁰ Direktor časopisa dr. Otto Badl je bil v letih 1931—1935 vodja mariborske skupine Kulturbunda, zaupnik VDA in od maja 1938 še sodelavec SD.¹⁰¹ Jugoslovanska vojaška obveščevalna služba je ugotovila, da je časopis financiral nemški konzulat v Zagrebu, brezplačno pa so list pošiljali vsem članom Kulturbunda na Štajerskem, čeprav ga ti niso posebej naročili.¹⁰² Tako so *Deutsche Nachrichten* že aprila 1939 dosegle naklado 5000 izvodov in imele 4500 odjemalcev na slovenskem Štajerskem, zlasti med delavstvom in kmeti.¹⁰³ Časopis je že takoj spočetka zahteval, naj se Nemcem v Mariboru izplača odškodnina za gledališče, kazino, študentski in deklški dom, filharmonično društvo, telovadno

društvo, knjižnice in podobno, da naj se Nemcem dajo na razpolago telovadnice v Mariboru, Celju, Slovenskih Konjicah, Ptujju itd. in da se Nemcem v Mariboru vrne dekliški študentski dom.¹⁰⁴ *Deutsche Nachrichten* sta posebej pohvalila *Völkischer Beobachter* in *Deutsches Ausland-Institut* v Stuttgartu.¹⁰⁵

5. Nemški diplomatski pritisk na notranje ministrstvo

Nacistični izpadi ne samo Nemcev v Sloveniji, marveč v vsej Jugoslaviji, niso sprožili samo odpora demokratične javnosti, marveč tudi številne ostre represivne ukrepe oblasti drugod v državi. Z razkosanjem Češkoslovaške v Münchnu so odpadli zunanjepolitični razlogi, ki so še zadrževali nemško diplomacijo, da se energično in grobo ne vmeša v notranje zadeve Jugoslavije. Napredna javnost je često obtoževala dr. Korošca, da vodi profašistično politiko, da se noče upreti nacistični nevarnosti in da kot notranji minister ne preganja nacistov med nemško narodnostno manjšino¹⁰⁶. Nemško poslaništvo v Beogradu pa se je v svojih poročilih pritoževalo, da z normalnimi sredstvi po diplomatski poti, s pismenimi in ustnimi protesti nikakor ne more doseči, da bi notranje ministrstvo spremenilo svojo politiko do nemške manjšine. »Jasno je, da se mi ne moremo za stalno pomiriti s tem nezadovoljivim položajem nemštva v deželi, ki se je z nami sprijateljila — je v začetku novembra 1938 poročal poslanik von Heeren — to toliko manj, ker danes ni več političnih razlogov, ki so med češko krizo izsilili našo zadržanost. Vendar je priporočljivo, da se vprašanje položaja nemške narodne skupine v Jugoslaviji — ki ga, kot kaže, ne bo mogoče bistveno izboljšati, ne da bi bil odstranjen notranji minister Korošec — šele tedaj v temeljiti obliki in s potrebnim poudarkom načne v pogovoru z ministrskim predsednikom, kadar bo Stojadinovič lahko tvegal konflikt s Korošcem, ne da bi s tem preveč ogrozil svoj notranjepolitični položaj. Ta čas bo, kot kaže, napočil po decembrskih volitvah.« Vendar je von Heeren v sporazumu z ministrskim predsednikom dr. Stojadinovičem še pred volitvami, že sredi novembra, osebno obiskal notranjega ministra dr. Korošca. Med več kot enournim pogovorom je nemški poslanik izrekel vrsto očitkov in hudih groženj.¹⁰⁷

»Dejal sem gospodu Korošču — je poročal von Heeren — da se, če ga prosim, da o teh stvareh enkrat z njim povsem odkrito govorim, to ne dogaja morda zaradi skrbi za bodočnost nemštva tu v deželi. Ta bodočnost me prav nič ne skrbi, kajti današnja Nemčija ni samo

voljna, marveč je tudi sposobna, da svojim rojakom onstran rajhovskih meja nudi sleherno potrebno zaščito. Skrbi me zgolj možnost, da bi bili mi primorani neizogibno ureditev položaja tukajšnjega nemštva doseči s sredstvi, ki bi mogla ogroziti prijateljski značaj nemško—jugoslovanskih odnosov. Če govorim o nemštvu, potem pojmujem s tem tako rajhovske Nemce kot volksdeutscherje. Nova Nemčija ni nikdar skrivala, da se nič manj ne more dezinteresirati za usodo volksdeutscherjev kot pa za usodo svojih državljanov.« Von Heeren je trdil, da nimajo prav jugoslovanske oblasti, če mislijo, da so Nemci protidržavni elementi. Hitler je izjavil, da nima nobenega poželenja po jugoslovanskem ozemlju in Jugoslavija mora zato tej odpovedi iredente prilagoditi svoje ravnanje z Nemci. Korošec bi moral vedeti, da stremljenja jugoslovanskih Nemcev, ki nimajo podpore rajha, niso nevarna za jugoslovansko državo. Edino jamstvo zoper tovrstno nevarnost so prijateljski odnosi Jugoslavije do Nemčije in usmeritev nemške politike. Von Heeren je še izrazil upanje, da bo Jugoslavija brez nemškega pritiska prostovoljno spremenila svojo politiko do nemštva v državi.

Dr. Korošec se je branil in je odločno zanikal, da bi bil sovražnik nemštva ali celo nove Nemčije. Nasprotno, v nacizmu vidi obrambni zid proti komunizmu in čeprav je katoliški duhovnik, so njegovi stiki z Vatikanom zelo rahli. Pritrdil je von Heerenu, da nima smisla pritiskati na Nemce, in izjavil, da je svojim pristašem v Sloveniji pred kratkim dejal, da je blaznost nenehno dražiti leva. Rajši naj ga pustijo na miru in se veselijo, da je lev sit. Korošec je obljubil, da bo dal ponovna navodila nižjim oblastem in da upa, da ne bo več pritožb. V predvolilni borbi bodo morda oblasti nekatere Nemce, pristaše opozicije, sicer bolj trdo prijele, to pa je v deželi običaj v odnosu oblasti do opozicije. Von Heeren je dobil vtis, da dr. Korošec nima nobenih iluzij o moči nacistične Nemčije, menil pa je, da je treba počakati, če bo res napravil ustrezne sklepe.¹⁰⁸

Takoj po volitvah je von Heeren namignil dr. Stojadinoviću, naj odstrani dr. Korošca, češ da je kot notranji minister volilno kampanjo vodil tako, da bi se na volitvah sam okrepil, ministrskega predsednika pa oslabil. Dr. Stojadinović je takoj pritrdil von Heerenu in dejal, da bo knezu Pavlu izjavil, da ne more še naprej sodelovati s Koroščem.¹⁰⁹ Res je Stojadinović še istega dne v tem smislu pisal Pavlu¹¹⁰ in ob preosnovi vlade dne 21. decembra 1938 odstranil Korošca iz vlade. Resor notranjega ministrstva je zaupal Milanu Aćimoviću, dotlej upravniku mesta Beograd, ki je bil že dalj časa nemški agent, povezan z Gestapom kot policijski strokovnjak za borbo proti komunizmu.¹¹¹

Aćimović je brž po prevzemu svoje nove dolžnosti pripravil referat o novi politiki do nemške narodnostne manjšine. Njegove predloge je dr. Stojadinović odobril. Novi notranji minister je takoj dal ustrezna navodila banskim upravam. Ban Dravske banovine dr. Natlačen je vestno kot prvi izdal dne 28. 12. 1938 okrožnico podrejenim organom in jo poslal v Beograd na vpogled.¹¹² Okrajni načelnik v Laškem je npr. že 31. 12. 1938 naročil komandirjem orožniških postaj, naj v nobenem primeru ne ukrepajo proti Nemcem, ki nosijo bele nogavice, prepevajo nemške pesmi in podobno, marveč naj jih zaščitijo, če jih zavoljo tega kdo v javnem lokalu z besedo ali dejanjem napade. To da je bilo razumljivo takoj po Anschlusu, sedaj pa da je že nastalo splošno pomirjenje. Kot mnoge druge zaupne okrožnice jugoslovanskih oblasti, je tudi to dobila v roke nemška obveščevalna služba.¹¹³

6. *Aneksionistična stremljenja Nemcev v Sloveniji*

Novi, popustljivejši odnos oblasti v Sloveniji so Nemci tolmačili kot slabost države. Še naprej so vztrajno širili govorice, da bodo nemške čete v kratkem vkorakale v Slovenijo. Tako so na severni meji brž po novem letu Nemci napovedovali, da bo 30. januarja 1939, ob obletnici nacističnega prevzema oblasti, slovenska Štajerska priključena nemškemu rajhu. V takem ozračju so mnogi Slovenci na severni meji opustili načrte za nakup nepremičnin.¹¹⁴ Te alarmantne govorice so dosegle vrhunec v drugi polovici marca 1939, potem ko je nacistična Nemčija razkosala ostanke ČSR in proglasila protektorat nad Češko in Moravsko. Nemci na Štajerskem so brž pokupili vse v trgovinah dosegljivo rdeče blago in pripravili zastave s kljukastim križem. Krožile so govorice, da se bodo Hrvati uprli in poklicali na pomoč Italijo in Nemčijo in da bodo italijanske čete zasedle južno polovico Slovenije, vključno s trboveljskim premogokopnim bazenom, nemške čete pa da bodo vkorakale v »spodnjo Štajersko«. Nemci so tudi v Prekmurju ustvarjali razpoloženje za priključitev k Nemčiji.¹¹⁵ Take govorice so zlasti širili potniki, ki so prišli iz Nemčije, dvolastniki in celo nekateri nemški državni organi, ki so se službeno mudili v Sloveniji. S povečanjem nemške države so močno narasle narodna zavest, nacistično prepričanje in samozavest Nemcev po vsej Jugoslaviji.¹¹⁶

Slovenski Nemci so organizirali tudi obsežne izgrede v Apaški ravnini, demonstracije in spopade z oblastvenimi organi, tako da je to gibanje preraščalo že v upor. Dne 27. marca 1939 je ob mraku

prišla pred orožniško postajo v Apačah velika skupina kmetov, žena in otrok z dvema velikima zastavama s kljukastim križem, nekaj manjših pa je bilo v sprevodu. Množica je vzklikala: »Heil Hitler — Sieg Heil«, »Wer ist unser Führer? Adolf Hitler!«, »Wir wollen heim ins Reich.« Orožniki so se namenoma izognili spopadu in ostali kar v orožniški postaji. Množica je vzklikala in izzivala do polnoči, potem pa se je počasi razšla.¹¹⁷

Dva dni kasneje so 29. marca 1939 bili novi, še obsežnejši nemiri v več krajih ob severni meji. V vasi Črnci v okraju Ljutomer je okrog 21 ure 200 ljudi v sprevodu z veliko nacistično zastavo na čelu manifestiralo za Hitlerja in razšli so se šele na odločno zahtevo orožnikov. Skupina 80 ljudi je zvečer prišla do obmejnega mostu v Cmureku in zahtevala prehod na nemško stran. Orožniki so se zadržali mirno in demonstrante zavrnilo zgolj s pojasnilom, češ da ponoči ni dovoljeno prekoračiti meje. V Apačah je okrog 22. ure skupina 200–300 demonstrantov krenila proti Gornji Radgoni in vzklikala: »Heil Hitler«, vendar se je na poziv orožnikov mirno razšla. Ob isti uri istega dne je skupina 120 kmetov prišla pred orožniško postajo Gornji Cmurek v okraju Ljutomer. Na znak trobente in ob zvokih nemškega paradnega marša so demonstranti z motikami, lopatami in vilami navalili na orožnike. Neki demonstrant je bil oborožen tudi s puško. V spopadu so bili ranjeni en orožnik in pet demonstrantov.¹¹⁸ Dne 1. aprila so v Slovenskih goricah pri Sv. Ani in Št. Lenartu bili novi kmečki nemiri, v katerih pa je po nemških poročilih sodelovalo 600 Slovencev. Demonstranti so se spopadli s štiridesetčlansko skupino orožnikov in mnogi izmed njih so bili ranjeni.¹¹⁹

Pod vtisom teh nemirov je zunanji minister Cincar-Marković storil hudo napako in prezrl, da gre za notranja vprašanja in suverenost Jugoslavije. Namesto da bi odločno protestiral, je dne 31. marca ponizno zaprosil nemškega poslanika von Heerena za pomoč. Cincar-Marković je dejal, da bodo morda v nedeljo 2. aprila, če se položaj ne umiri, demonstranti napadli celo vojaške straže na meji. Von Heeren je seveda zanikal, da bi pri tem katerakoli nemška ustanova imela prste vmes, in je te nemire označil kot otročarije nedoraslih mladeničev. Obljubil pa je, da bo zaprosil Berlin, naj oblastem v Celovcu in Gradcu da navodila, da pomirjujoče vplivajo, in je v podobnem smislu obvestil tudi nemški konzulat v Ljubljani.¹²⁰ Istega dne je v istem smislu kot Cincar-Marković tudi pooblaščenec *Volksdeutsche Mittelstelle* v Gradcu Dorfmeister sporočil, da po obvestilih Gestapa nemški in »vindišarski« kmetje pripravljajo nove demonstracije z baklami in nacističnimi zasta-

vami in da hočejo prekoračiti jugoslovansko-nemško mejo. Nemškim obmejnim oblastem je bilo zato naročeno, naj takoj zapro mejo. Neimenovani nemški državljani, ki je prebivalstvo onstran meje hujskalo k demonstracijam, je bil priprt. Jugoslovanski orožniki so s puškinimi kopiti razgnali demonstrante, ki so se hoteli približati meji.¹²¹ Po poročilih SD je bila z nemške strani meja zaprta 1. in 2. aprila, jugoslovanska policija v Mariboru pa okrepljena s 3 oficirji in 48 policisti.¹²² Jugoslovanske oblasti so 31. marca zaprle mejo pri Gornji Radgoni in Himmler je predlagal, naj zato Auswärtiges Amt protestira pri jugoslovanski vladi.¹²³

Bernard, nemški konzul v Ljubljani, je po navodilih poslaništva takoj telegrafsko naročil konzularni ekspozituri v Mariboru, naj z vsemi sredstvi pripomore, da bodo demonstracije prenehale. Mariborski vicekonzul Stechle pa je zatrjeval, da ni bilo uspeha, ker da so bili številnejši slovenski kot pa nemški demonstranti.¹²⁴ Kasnejši voditelj Kulturbunda v Sloveniji senior Baron je 1. aprila obiskal Apače in skušal pomirjevalno vplivati.¹²⁵ Jugoslovanske oblasti so bile ob prvih demonstracijah povsem pasivne, v začetku aprila, ko se je najhujše vznemirjenje poglobilo, pa so začele strogo ukrepati in so priprle okrog 200 Nemcev. Po nemških poročilih so bili voditelji demonstracij v zaporu pretepani z verigami, gumijevkami in puškinimi kopiti. Večina je bila kmalu izpuščena in administrativno kaznovana s po 500 dinarji globe ali z 10—14 dni zapora. Skupno je bilo izrečenih 31 zapornih in denarnih kazni. Pri demonstracijah sta bila dva demonstranta hudo, 15 laže ranjenih, 21 pa jih je bilo pretepenih.¹²⁶

Hitlerjevi zunanjepolitični uspehi, zlasti še razkosanje Češkoslovaške in agresivno poudarjena samozavest nemštva, so vplivali tudi na spremembo stališča in metod nemške rajhovske diplomacije. Dotlej razmeroma zadržani nemški poslanik von Heeren se je začel grobo vmešavati v notranje zadeve Jugoslavije in je 19. aprila 1939 ostro protestiral pri zunanjem ministru Cincar-Markoviću, nemškemu konzulu v Ljubljani Bernardu pa naročil, naj skrbno zbere vse dokazno gradivo o policijskih ukrepih in o slabem ravnanju s priprtimi demonstranti in navede imena odgovornih policijskih organov.¹²⁷ Na osnovi tako zbranega gradiva in v sporazumu z Auswärtiges Amtom je nemški poslanik von Heeren 13. maja osebno protestiral tudi pri predsedniku vlade in notranjem ministru Dragiši Cvetkoviću ter mu izročil 10 strani obsegajoči memorandum. Nemški diplomatski protest je obtoževal oblasti v Sloveniji, da ne samo dopuščajo, marveč naravnost podpirajo proti-

nemško hujskanje in da je zato odgovorna predvsem banska uprava Dravske banovine.

Memorandum je podrobno navajal 16 primerov, v katerih je bilo 23 slovenskih Nemcev in 9 nemških državljanov v zaporu na razne načine pretepenih. Protestiral je proti patroljam narodnoobrambnih organizacij, ki so legitimirale Nemce, zlasti pa se je pritoževal zoper pisanje slovenskega tiska *Večernik*, *Delavska politika* in *Nova Doba* ter proti časopisu *Družinski tednik*, ki je hkrati v isti vesti poročal o petdesetletnici Hitlerja in igralca Charlia Chaplina. Cvetković je obljubil strogo preiskavo in kaznovanje odgovornih organov in dejal, da bo oblastem v Sloveniji naročil, naj z vsemi sredstvi ukrepajo proti Nemcem sovražnim akcijam. Cvetković je zatrjeval, da želi ne samo ohraniti, marveč še poglobiti prijateljske odnose z Nemčijo in da bo zato storil vse, kar je v njegovi moči, da ne bo nobenega upravičenega povoda več za pritožbe o položaju nemštva v Jugoslaviji. Slednjič je še zaprosil von Heerena, naj glede teh vprašanj še naprej vzdržuje z njim tesne stike. Von Heeren pa je nato poročal, da bo Cvetković težko zlomil pasivno rezistenco slovenskih oblasti, dokler bodo posamezni Nemci z raznimi nepremišljenimi dejanji dajali povod za trditve o njihovih iredentističnih spletkah.¹²⁸

Datum prvega tako ostrega nemškega diplomatskega protesta ni bil slučajen, kajti naslednjega dne je Hitler slavil petdesetletnico. Upravičeno je bilo pričakovati, da bodo ob tej priložnosti nastali novi incidenti. Res so dne 19. aprila na predvečer Hitlerjevega rojstnega dne, kot to navajajo jugoslovanska vojnoobveščevalna in policijska poročila, v okrajih Dravograd, Ptuj, Maribor, Murska Sobota, Laško, Črnomelj, Konjice in Kočevje slovenski Nemci prižgali kresove in spuščali v zrak rakete. Posamezna narodnoobrambna združenja so organizirala posebne patrolje, ki so skušale preprečiti nacistične proslave in so se ponekod tudi spopadle z Nemci. V Šalki vasi na Kočevskem so na predvečer Hitlerjeve petdesetletnice kočevski Nemci prepevali »Deutschland über alles«. V Smuki in v Starem logu so streljali s samokresi, v Sv. Kungoti na Štajerskem pa razširili govornice, da bo Nemčija 1. ali 2. maja okupirala Slovenijo. V Kočevju so Nemci Hitlerjev rojstni dan slavili po gostilnah, po mestnih ulicah pa je v sprevodu ob 22. uri zvečer korakalo trideset nemških deklet.¹²⁹

Bernard, nemški konzul v Ljubljani, je prav tako poročal o številnih kresovih na Kočevskem na predvečer Hitlerjeve petdesetletnice. »V najmanjših hribovskih vasicah so prebivalci slavili veliki dan Največjega vseh Nemcev,« je pisal nemški konzul in navajal, da so orožniki gasili

kresove in pripravili vrsto Kočevjarjev, izrečene pa so bile številne in visoke denarne kazni. Orožniška postaja v Kočevju je bila okrepljena s 40 možmi in od 22. aprila dalje uvedena policijska ura ob devetih zvečer.¹³⁰ Oblasti so prepovedale postavljanje majskih slavolokov in mlajev po kočevskih vaseh.¹³¹ Uvoz nacistične publikacije *Gottscheer Heimatbilder* je bil prepovedan in šele sredi junija 1939 je nemško poslaništvo doseglo preklic prepovedi.¹³²

Slovenski Nemci pa se niso zadovoljili samo z demonstracijami in javnimi manifestacijami svojega nacističnega prepričanja. Njihov glavni cilj je bil, da Nemčija čimprej okupira in priključi — če le mogoče — kar vso Slovenijo in da tako oni spet postanejo gospodarji v deželi. Še pred Hitlerjevimi rojstnim dnevom so slovenski Nemci poslali svojemu führerju ne samo čestitke, marveč tudi prošnje, naj Nemčija čimprej zasede Slovenijo. Tako sta v imenu Nemcev iz Radelj (Marenberga) in Slovenj Gradca bili z nemškega ozemlja iz Eibiswalda dne 13. aprila odposlani dve brzojavki Hitlerju s čestitkami k bližnji petdesetletnici in s prošnjo, naj »osvobodi« Podravje.¹³³

Prav tako 13. aprila 1939 je član novega izrazito nacističnega vodstva kočevskih Nemcev Martin Sturm iz Gradca poslal Hitlerju naslednji telegram: »Naš führung! S tem da ste osnovali velikonemški rajh in da je Italija zasedla Albanijo, je slehernemu Slovencu postalo jasno, da se tudi jugoslovanska država bliža svojemu razpadu. Mi Nemci, a tudi slovenski narod, smo zato zaskrbljeni, da bomo pripadli Italiji. Mi Nemci Kočevske in južne Štajerske zaupamo Vam, naš führung, da nas boste priključili rajhu in mi bomo v slehernem trenutku izpolnili našo dolžnost.«¹³⁴ Dejstvo, da so vsi ti telegrami bili odposlani istega dne iz različnih krajev, kaže na upravičenost sklepa, da je to bila koordinirana akcija slovenskih Nemcev, bodisi na njihovo lastno pobudo, bodisi po navodilu neugotovljenih nemških organov.¹³⁵

7. Antifašistični odpor v Sloveniji in vmešavanje nemške diplomacije v notranje zadeve Jugoslavije

V ozračju tako okrepljene nacistične dejavnosti slovenskih Nemcev je šef policije v Mariboru dr. Alojzij Trstenjak, ki ga je nemški tisk često napadal, skoraj pretrpel živčni zlom in zato zaprosil za premeštev. Mariborski Nemci so postajali vedno bolj predrzni, slovenski meščani pa malodušni. Posamezniki so začeli navezovati stike z Nemci. Celotni organi mariborske policije so »ad captandam benevolentiam«

začeli v gostilnah popivati z vidnimi Nemci. Agenti kriminalnega oddelka se niso hoteli več zanimati za nacistične izpade v javnih lokalih, češ da to ne sodi v njihov delokrog. Obmejni komisariat je pošiljal banski upravi drugačna poročila kot pa predstojništvo mariborske policije. Mariborski Nemci so dr. Trstenjaku poslali številna grozilna in sramotilna anonimna pisma.¹³⁶ Toda množice niso bile demoralizirane. Nacistične akcije so izzvale množičen odpor proti nacizmu in tretjemu rajhu. Komunistična partija Slovenije je preko Zveze delovnega ljudstva ob okupaciji Češke in nacističnih izgredih v Apaški ravnini razširila letak z naslovom »Slovenskemu narodu«. »Nemške manjšine v Sloveniji in Banatu — je bilo rečeno v letaku — so že začele povzročati nemire, ki naj dajo Hitlerju povod, da najprej razkosa Jugoslavijo, potem pa zasede celo našo državo.« Letak je zahteval, da se reši hrvaško narodno vprašanje na načelu samoodločbe in vzpostavijo prijateljski odnosi s Sovjetsko zvezo. »Slovenci! Za naš narodni obstoj gre! Hitler in Mussolini pomenita za nas iztrebitev slovenskega naroda z zemeljskega površja. Organizirajmo obrambo Slovenije in Jugoslavije. Strnimo tesno vrste svobodoljubnih ljudi v boju za svobodno Slovenijo in svobodno Jugoslavijo.«¹³⁷

Te letake so marca in aprila 1939 aktivisti razširili po vsej slovenski Štajerski in tudi na univerzi v Ljubljani. V Mariboru so komunisti in rodoljubi 19. marca demonstrirali pred pravkar odprtim nemškim konzulatom ter vzklikali Stalinu in Sovjetski zvezi. Za 1. april je bilo napovedano zborovanje ljudske fronte v Narodnem domu v Celju, toda policija je prireditve prepovedala. Ob Hitlerjevi petdesetletnici so se v Mariboru pojavili številni napisi »Smrt Hitlerju«, v Ptujju pa letaki s pozivom na bojkot tamkajšnjih Nemcev.¹³⁸ V Ptujju so v mestnem kinu gledalci žvižgali, ko se je na platnu pokazal Hitler, ploskali pa Lebrunu, predsedniku francoske republike.¹³⁹ V Mariboru, zlasti v delavski četrti, so bili po italijanski zasedbi Albanije nalepljeni številni plakati z gesli o nedotakljivosti Jugoslavije.¹⁴⁰

Ob posvetitvi zastave Jadranske straže v Mariboru 7. maja 1939 so v sprevedu po mestu poleg šolske mladine in predstavnikov oblasti sodelovali tudi sokoli in člani Zveze slovenskih fantov v uniformah. Udeleženci so vzklikali: »Dol s Hitlerjem!«; »Čigava je Koroška? Naša!«; »Čigav je Celovec? Naš!«; »Čigav je Trst? Naš!«; »Čigava je Gorica? Naša!«; »Čigava je Istra? Naša!«; »Čigavo je Jadransko morje? Naše!«; »Živela Poljska!«; »Živela Albanija!«; »Živel češki narod!«; »Dol z Nemčijo!« Ob tej priložnosti so po mestu delili letak »Zaton nemškega orožja.«¹⁴¹ Na zborovanju koroških borcev v Šoštanju 11. ju-

nija 1939 je govoril dr. Maks Šnuderl. Udeleženci so nato po cestah manifestirali za združitev vseh Slovencev, za odpor proti nacizmu in vzklikali: »Dol z nemčurji! Dol z njimi! Živela Sovjetska zveza! Dol s kapitalisti!«, pred orožniško postajo pa so zapeli internacionalo.¹⁴² V mestnem kinu v Mariboru so gledalci žvižgali ob prizoru ceremonije podpisa »jeklenega pakta« med Italijo in Nemčijo v prisotnosti Hitlerja. Policija je nato ta prizor dala izrezati iz tednika.¹⁴³ Po sokolskem zborovanju v Radljah (Marenbergu) dne 22. julija 1939 so udeleženci v sprevedu demonstrirali proti nacizmu in vzklikali: »Dol s Hitlerjem! Smrt Hitlerju!«¹⁴⁴ V drugi polovici avgusta so mladinci v Ptujju razdelili letak »Ptujskim Nemcem in nemčurjem« z opozorilom, da v primeru nemškega napada na Jugoslavijo in vdora nemških čet na Štajersko ne bo »niti en ptujski Nемеc in nemškutar, hitlerjanec seveda, [sic!] tega dočakal.«¹⁴⁵

Nemški konzul v Ljubljani Bernard je zaradi takega razpoloženja slovenskih množic večkrat protestiral pri banu dr. Natlačenu in grobo zahteval, naj oblasti ukrepajo proti demonstrantom, protinacističnim akcijam in pisanju nekaterih slovenskih časopisov. Dne 11. maja 1939 je Bernard npr. pismeno in osebno protestiral zaradi manifestacij v Mariboru ob zborovanju Jadranske straže, širjenja protinacističnih letakov in podobno. Ban se je izmikal, češ da so za to odgovorni opozicija in komunisti, ki da hočejo zanetiti vojno, da se je razpoloženje med slovenskim narodom po zasedbi Češke nujno poslabšalo. Obljubil je, da bo dal skrbno preiskati vse pritožbe nemškega konzula, in poudaril, da pripisuje velik pomen kar najboljšim odnosom z Nemčijo. Konzul je banu izročil zapiske o raznih napadih na nemške državljane in o pisanju slovenskega tiska, »ki vedno znova prikazuje Nemčijo kot napadalno državo, katere besedam ni zaupati, obkoljevalne sile pa nasprotno predstavlja kot fronto miru.« Vrh tega se je pritožil, da je bilo zgolj v osmih mesecih od septembra 1938. leta dalje samo iz Slovenije izgnanih nad 70 nemških državljanov in da so na zahtevo konzulata oblasti samo v treh ali štirih primerih navedle obrazložitev. Ban dr. Natlačen pa je konzula med tem pogovorom zaprosil, naj pomirjujoče vpliva na slovenske Nemce.¹⁴⁶

Auswärtiges Amt je bil spričo priprav za bližnjo nacistično agresijo močno zainteresiran, da Jugoslavija ne samo ostane nevtralna, marveč da se še bolj približa osi Berlin-Rim. Od tod prizadevanje nemške diplomacije, da bi dejavnost Nemcev v Jugoslaviji, zlasti pa v Sloveniji, ne dajala povodov za pritožbe in protiukrepe jugoslovanske vlade.

Takšna politična usmeritev pa ni bila po volji agresivnim in ekspanzionistično usmerjenim nacistom v Avstriji, zlasti v Gradcu. Avstrijski nacisti so skušali kakorkoli že izzvati čimprejšnjo aneksijo Slovenije, »osvoboditev« Štajerske in Kočevske. V bližnji vojni naj bi zato nemški vojni stroj najprej pregazil Jugoslavijo. Kaže, da so pri teh načrtih imeli podporo vodje SS oddelkov in šefa nemške policije Himmlerja, ki je preko svojih esesovcev v *Volksdeutsche Mittelstelle* dobival vedno večji vpliv in pristojnost za razna vprašanja v zvezi s *volksdeutscherji*.¹⁴⁷

Pred obiskom kneza Pavla v Berlinu je zato *Auswärtiges Amt* predstavniku *Volksdeutsche Mittelstelle* dr. Wilhelmu Luigu poslal posebno pismo v zvezi s tajnim sestankom voditeljev nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, sklicanem v Gradcu v dneh 18. in 19. maja 1939. V tem pismu z dne 11. maja 1939 je načelnik Kult A referata von Twardowski zapisal med drugim: »Hkrati opozarjam na semkaj prispela obvestila, da se v Sloveniji z nemške strani pospešujejo trenja s slovenskimi krogi oz. da se v tej zvezi širijo alarmantne vesti. Očitno se to dogaja, ker se domneva, da je prikladen čas, da se izsili rešitev narodnostnih vprašanj. Zato prosim, naj se na posvetovanju v Grazu ne dopusti noben dvom o tem, da je ta domneva napačna. Osebe, ki v sedanjem položaju tamkajšnja trenja pospešujejo ali pa pred pričakovanim državnikiškim obiskom izzivajo incidente, bodo ne glede na siceršnje zasluge prav tako odločno klicane na odgovornost, kot se je to nekoč že zgodilo v nekem drugem primeru. Prav tako lahko morebiti udeležena ustanova pričakuje, da ji bo *Volksdeutsche Mittelstelle* v skladu z navodilom gospoda rajhovskega ministra zunanjih zadev o narodnostnem delu v sredozemskih deželah odvzela pooblastilo, da se še nadalje ukvarja z vprašanji nemštva v Jugoslaviji.«¹⁴⁸

Auswärtiges Amt je to pot uspel uveljaviti svojo politično linijo. Nacificirana nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji je morala ubogljivo izvajati navodila iz tujine, če ji je bilo to všeč ali ne. »Nemška propaganda, ki je bila prej zlasti aktivna v krajih, naseljenih z nemškimi manjšinami, je sedaj v določenem obsegu navidezno pojenjala, zlasti po obisku Njegovega kraljevskega visočanstva kneza namestnika Pavla v Berlinu,« je ugotavljal jugoslovanski Glavni generalštab.¹⁴⁹ Podobna je bila ugotovitev za meseca julij in avgust: »Nemška propaganda je pojenjala oziroma je njeno agresivnost manj občutiti. Skoraj povsem je prenehalo risanje kljukastih križev, obešanje hitlerjevskih zastav in vzklikanje »Heil Hitler«.«¹⁵⁰ Ko je tako *Auswärtiges Amt* »napravil red« med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji, je nemška diplomacija okrepila pritisk na jugoslovansko vlado. V že omenjenem zboro-

vanju koroških borcev v Šoštanjju je konzul Bernard videl znak, da banska uprava in odločujoče osebnosti v Sloveniji niso voljne prispevati k normalizaciji odnosov. Slovenski Nemci so nemškemu konzulu poročali, da se je po obisku kneza Pavla v Berlinu njihov položaj še poslabšal. »Slovenske oblasti in slovenska inteligenca vidijo v jamstvu meja dezinteresiranje nemškega rajha za tukajšnjo narodno skupino, potrdilo in odobritev svojih ukrepov, usmerjenih na odstranitev vseh Nemcev iz Slovenije,« je javljal nemški konzul in dodal, da Slovenci žele, da bi se Nemci izselili, vsaj iz Štajerske, tako kot je bilo to dogovorjeno za Nemce iz Južne Tirolske.¹⁵¹

Dne 14. in 15. julija 1939 je državni podsekretar v Auswärtiges Amtu Woerman zato uradno opozoril jugoslovanskega poslanika v Berlinu dr. Iva Andriča na položaj Nemcev v Sloveniji in ga naprosil, naj posreduje, da bi se vsa trenja dokončno odstranila. Poslanik Andrič pa je odgovoril, da tudi pri slovenskih Nemcih ni vse v redu.¹⁵² Po navodilih Auswärtiges Amta se je poslanik von Heeren 9. avgusta 1939 na Bledu znova oglasil pri jugoslovanskem zunanjem ministru Cincar-Markoviću. Von Heeren je sporočil, da je nemška vlada iz Maribora odpoklicala konzula Stechleja in storila vse, da se položaj v Sloveniji pomiri. Primerno bi bilo, če bi jugoslovanska vlada, kot je poslanik že prej predlagal, na Hitlerjevo garancijo »dokončnih meja« odgovorila s splošno amnestijo Nemcev, zlasti za politične delikte v zvezi z nemiri in izgredi v Sloveniji. Žal pa se slovenske oblasti, odkar je Hitler znova zajamčil jugoslovanske meje, je dejal von Heeren, čutijo povsem svobodne v preganjanju Nemcev in ne dovoljujejo nemškim študentom potovati v Nemčijo. Cincar-Marković se je čudil, češ kako da še ni izvedena amnestija, ko pa mu je vendar predsednik vlade Cvetković ponovno zagotovil, da bo zadeva urejena. Tudi prosvetni minister Čirič da nima pojma, da nemški študentje ne smejo na študij v Nemčijo. Sedaj da se preiskuje, kateri oblastveni organ je dal takšno navodilo. Sicer pa je treba biti potrpežljiv, ker je psihoza obmejnega boja vkoreninjena ne samo pri Slovencih, marveč tudi pri Nemcih.¹⁵³

8. Poskus obnove Kulturbunda v Sloveniji

Anschluss, popušcanje zahodnih velesil v Münchnu, zlasti pa razkosanje Češkoslovaške in vzpostavitev nemškega protektorata nad Češko, vse to je slovenskim Nemcem vzbudilo upanje, da bodo slednjič lahko tudi legalno delovali v okviru Kulturbunda, ki je bil v Sloveniji

v letih 1935—1936 skoraj v celoti prepovedan in razpuščen. Po padcu Stojadinovičeve vlade in še prejšnji odstranitvi dr. Korošca kot notranjega ministra iz te vlade, so vsi znaki kazali, da bo slovenskim Nemcem uspelo obnoviti Kulturbund. Kočevski Nemci so decembra 1938 dobili novo, izrazito radikalno nacistično vodstvo, podobno kot se je ta proces razvijal tudi v celotni nemški narodnostni manjšini v Jugoslaviji. Med kočevskimi Nemci je nastal spor glede izbora krošnjarjev, ki so smeli krošnjariti po Nemčiji. Po medsebojnih obtožbah, ki so našle odmev celo pred sodiščem v Novem mestu,¹⁵⁴ so radikalni nacisti 28. novembra 1938 dr. Hansa Arka odstavili, *Volksdeutsche Mittelstelle* pa je dr. Arku v Celovcu še osebno sporočila, da mora odstopiti. Vodstvo kočevskih Nemcev so poslej prevzeli nacisti Martin Sturm, Josef Schober in Schemitsch, župan iz Mozlja.¹⁵⁵

Novi ministrski predsednik in hkrati notranji minister Dragiša Cvetković je po prevzemu svoje nove funkcije na svojo pobudo sprejel poslanika von Heerena in mu zagotavljal, da ima tudi osebne simpatije do Nemčije ter da bo ostala jugoslovanska zunanja politika do Nemčije nespremenjena. »Nova Nemčija vidi v dostojnem ravnanju z nemštvom onstran meja neogibni predpogoj za trajno prijateljstvo. O tem si morajo tudi v Sloveniji biti na jasnem,« je ob tej priložnosti dejal von Heeren. Cvetković je obljubil, da bo kot notranji minister storil vse, kar je v njegovi moči. Tudi v Sloveniji se bo zgodilo tisto, kar sam smatra za pravilno, in napačna so mnenja, da bi bil on, Cvetković, odvisen od dr. Korošca.¹⁵⁶ Nemška publicistika se je često pritoževala glede položaja Nemcev v Sloveniji.¹⁵⁷ Cvetković pa je v dokaz svojih prijateljskih odnosov do tretjega rajha odobril, da se v Sloveniji obnovijo organizacije Kulturbunda.¹⁵⁸

Večina krajevnih skupin Kulturbunda v Sloveniji je bila že dolgo razpuščena in prepovedana. Vendar pa so slovenski Nemci na pomlad leta 1939 imeli številne organizacije in društva. V Ljubljani so bila v tem času štiri nemška društva (*Schlaraffia*, nemško podporno društvo, evangelijsko gospodinjsko društvo in društvo za skrb za mladino), v Mariboru sedem društev (športno društvo *Rapid*, *Liedertafel*, delavsko pevsko društvo *Frohsinn*, kolesarski klub *Edelweiss*, evangelijsko žensko društvo, *Männergesangverein* in *Schlaraffia*), v Celju sedem društev, v Ptujju osem in na Kočevskem štirinajst društev.¹⁵⁹ Vrh tega so vojaške oblasti v aprilu 1939 ugotovile, da se v »največji tajnosti v večjih mestih Slovenije formirajo tudi SA odredi. Mimo aktivnega propagandnega dela je njihova naloga, da pripravljajo organizirane formacije v primeru

neredov, v katerih bi odigrali isto vlogo kot v bivši Avstriji in v sudetskikh krajih.«¹⁶⁰

Slovenski Nemci so v sporazumu z zveznim vodstvom Kulturbunda dne 31. marca 1939 hkrati prijavili ustanovitev 32 krajevnih skupin Kulturbunda.¹⁶¹ Toda za prve dni aprila napovedani ustanovni sestanki so bili sprva dovoljeni samo v Ljubljani, Slovenskih Konjicah in Sv. Lovrencu na Pohorju, kjer so tudi izvolili odbore krajevnih skupin Kulturbunda. V ostalih 29 krajih so oblasti zahtevale, naj Nemci poprej predložijo pravila organizacije v odobritev.¹⁶² Na Kočevskem so Nemci 16. aprila kljub temu lahko na ustanovni skupščini Kulturbunda v Stari cerkvi izvolili za predsednika Erwina Petscheta.¹⁶³ Dne 26. aprila je bil kot predsednik krajevnne skupine Kulturbunda v Kočevju izvoljen Josef Schober,¹⁶⁴ 30. aprila pa so bile ustanovne skupščine krajevnih organizacij Kulturbunda še v Dolgi vasi, Oneku, Šalki vasi, Knežji lipi in Nemški loki.¹⁶⁵

Med inšpekcijskim potovanjem po Štajerskem v začetku maja je ban dr. Natlačen obljubil predstavnikom štajerskih Nemcev, da bodo kmalu lahko ustanovili Kulturbund.¹⁶⁶ Nemškemu konzulu Bernardu je ban 11. maja prav tako dejal, da bodo organizacije Kulturbunda v Sloveniji dovoljene, brž ko bo ustrezno formalnostim, predpisanim z zakonom o društvih.¹⁶⁷ Naslednjega dne 12. maja pa je uprava policije ljubljanskim Nemcem sporočila, da krajevna skupina Kulturbunda ne more začeti z delovanjem, niti pravno obstajati, dokler pristojna upravna oblast ne odobri pravil.¹⁶⁸ Isto je veljalo tudi za že ustanovljene organizacije Kulturbunda na Kočevskem.¹⁶⁹ Nemški manjšinski tisk se je zato večkrat brez uspeha pritoževal, češ da pravila Kulturbunda veljajo za vso državo.¹⁷⁰

Vsa slovenska javnost je odločno nasprotovala obnovitvi Kulturbunda. Na zborovanju sindikalnih in levičarskih organizacij v delavskem domu v Mariboru 2. aprila 1939 je bila npr. sprejeta resolucija s protestom proti napovedanemu ustanavljanju Kulturbunda.¹⁷¹ Mariborski *Večernik* je objavil seznam ustanovnih članov krajevnne skupine Kulturbunda v Ljubljani, visokošolci pa so prav tak seznam z natanko navedbo imen, naslovov in poklicev ljubljanskih Nemcev razširili v letakih. Nemški konzul Bernard je sklepal, da imajo pri tem prste vmes tudi oblasti, ker se je seznam docela ujema z listo, ki so jo policiji predložili sami Nemci.¹⁷²

Nedvomno je bila zahteva oblasti, da je treba pravila Kulturbunda prej še odobriti, zgolj izgovor. Kaže, da je bilo več razlogov za tako, upravičeno odklonilno stališče oblasti. Vsekakor je treba iskati vzroke

v odkritem nacističnem delovanju slovenskih Nemcev, v že omenjenih nemirih v Apaški ravnini prav v času prijav za ustanovitev krajevnih skupin Kulturbunda, v splošnem odporu vse slovenske javnosti itd. Toda kaže, da je glavni razlog bilo vprašanje recipročnosti, ker nemške oblasti na Koroškem dotlej še niso odobrile pravil manjšinske organizacije koroških Slovencev. Obnova Kulturbunda v Sloveniji je bila namreč dovoljena šele oktobra 1939, že v času druge svetovne vojne, brž ko so bila odobrena pravila Slovenske prosvetne zveze na Koroškem.¹⁷³

Vrh tega so se Nemci v Sloveniji pritoževali tudi zaradi stanja v nemškem manjšinskem šolstvu. Ministrstvo prosvete je z odločbo O. N. Br. 53081/37 z dne 15. 2. 1938 ukazalo zapreti drugi oddelek nemške manjšinske šole v Mariboru, kjer so bili vpisani tudi otroci tujih državljanov. Ministrstvo je posebej poudarilo, da smejo manjšinske šole v bodoče obiskovati samo jugoslovanski državljani tuje narodnosti.¹⁷⁴ Zato se otroci nemških državljanov maja 1938 v Mariboru in Kočevju niso mogli več vpisati v nemške manjšinske razrede, nemško poslaništvo pa je proti temu ukrepu z verbalno noto brez uspeha protestiralo v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu.¹⁷⁵ Želje za konzularno dvo-razredno šolo v Mariboru ni bilo mogoče uresničiti.¹⁷⁶ Kljub nemškim diplomatskim protestom in pritisku nemškega poslaništva so prosvetne oblasti odločno vztrajale pri svojem stališču, sklicujoč se, da so manjšinske šole, v skladu s konvencijo o zaščiti manjšin, namenjene manjšinam, ne pa otrokom tujih državljanov. Tako je bil v novem šolskem letu 1939/40 znova odklonjen vpis 34 otrok nemških državljanov v Mariboru,¹⁷⁷ prav tako tudi v šolskem letu 1940/41.¹⁷⁸

Nemški tisk se je pritoževal, da je bil zadnji nemški upravitelj leta 1939 premeščen s Kočevskega in da tam poučujejo samo štiri nemške učiteljice, ostale učne moči pa da so slovenske narodnosti.¹⁷⁹ Interni podatki prosvetnega oddelka banske uprave Dravske banovine navajajo, da so bile te pritožbe neupravičene. Slovenski Nemci niso imeli dovolj naravnega prirastka in so zato vplivali na narodnostno nezavedne starše, naj svoje otroke prijavijo za vpis v manjšinske razrede, kar pa so šolske oblasti v skladu s predpisi odklonile. V šolskem letu 1938/39 so bili zaradi premajhnega števila otrok ukinjeni štirje manjšinski nemški razredi v Kočevju, Stari cerkvi, Štalcerjih in na Planini. Dne 10. oktobra 1939 je bilo v Sloveniji 24 nemških razredov z 926 učenci nemške narodnosti. Od tega je bilo na Kočevskem 17 razredov s 615 učenci, in sicer po en razred v Mariboru, Fikšincih in Kramarovcih, po dva razreda v Apačah in Stogovcih.¹⁸⁰

Začetek druge svetovne vojne so torej slovenski Nemci dočakali že dalj časa idejno strnjeni v nacistični miselnosti, borbena razpoloženi, s kompleksom večvrednosti do »nižje rase« Slovencev in mentaliteto »Herrenvolka«, tesno povezani s centri v Nemčiji, disciplinirani in čvrsto ilegalno organizirani, povsod v ofenzivi, čeprav začasno še brez svoje legalne organizacije Kulturbunda. Toda hkrati se je okrepil tudi vsesplošni odpor slovenske javnosti proti nacizmu. V takem ozračju so oblasti v Sloveniji, kljub nemškemu diplomatskemu pritisku in verjetno tudi navkljub navodilom vlade v Beogradu, kolikor so le mogle, represivno ukrepale proti nacističnim in iredentističnim izpadom slovenskih Nemcev. Toda ti ukrepi, zgolj upravne in policijske narave, so lahko samo delno zavirali javne manifestacije procesa totalne nacifikacije slovenskih Nemcev, niso pa posegali v bistvo vprašanja. Obračajoč se na nemške diplomatske in konzularne predstavnike s prošnjami, naj pomirjevalno vplivajo na Nemce, jugoslovanske državljane, so jugoslovanske oblasti praktično priznale dejansko stanje, se odpovedale državni suverenosti in s tem dopustile novo vmešavanje tretjega rajha v notranje zadeve Jugoslavije.

Četrto poglavje

ZDRUŽITEV NEMCEV IN NOVO VODSTVO KULTURBUNDA

1. *Volksdeutsche Einheitsfront in množične aretacije nacistov*

Anschluss in nastanek Velike Nemčije je dal nove, krepke spodbude nacističnim strujam v vsej nemški narodnostni manjšini v Jugoslaviji. Težnje po pomiritvi in sporazumu med Kulturbundom in obnoviteljskim gibanjem so se ob teh dogodkih le še bolj okrepile.¹ Voditelj obnoviteljev dr. Awender je z vznesenimi besedami slavil Hitlerja, ki da ga je nemškemu narodu poslala sama božja previdnost in da je on izpolnil čudež združitve nemškega naroda. »Glede na ta položaj moramo tudi mi našo najvišjo dolžnost videti v tem, da znotraj naše narodne skupine za varstvo našega življenjskega prostora neutrudno delamo za vzpostavitev enotne fronte vseh narodnih sil nemštva v Jugoslaviji,« je zapisal dr. Awender in sporočil, da je v tem smislu navezal stike z vsemi skupinami v nemški narodnostni manjšini.² Podoben članek je objavil tudi voditelj KWVD Branimir Altgayer in se skliceval na združitev nemških strank v Sudetih pod vodstvom Henleina. Če fronta enotnosti ne bi uspela med vso nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji, je trdil Altgayer, potem mora prodreti vsaj v Slavoniji.³

Na dan vsenemškega plebiscita za Veliko Nemčijo so se 10. aprila 1938 v Beogradu sestali predstavniki Nemcev iz Slovenije, »srednje linije«, KWVD in obnoviteljskega gibanja. Tudi dr. Kraft je nekaj časa prisostvoval posvetovanju in vnaprej izjavil, da bo priznal sklepe, kakorkoli že bo rešeno vprašanje njegovega sodelovanja. Udeleženci so se sporazumeli o naslednjem političnem programu:

»1. Naša narodna samobitnost in naše življenjske pravice se uzakoni in priznajo v ustavi in v zakonu.

2. Narodna skupina se prizna kot korporacija javnega prava.

3. Dovolijo se pravila za narodno skupnost, v okviru katerih bi bilo mogoče obravnavati in rešiti vsa vprašanja naše narodne skupine, tako narodnostne kot socialne, gospodarske in kulturne narave.

4. Vodstvo narodne skupine se prizna kot edino upravičeno predstavništvo naše narodne skupine nasproti državi in oblasti.

5. Prizna se naša pravica, da si narodno ureditev v okviru narodne skupnosti oblikujemo v skladu z duhom in svetovnim nazorom našega naroda.«

Sodelujoče skupine so se dogovorile, da osnujejo odbor »fronte enotnosti«, v katerem bosta po dva zastopnika vsake skupine. Odbor bo navzven zastopal nemško »narodno skupino«, na znotraj pa skrbel za uresničenje organizacijske enotnosti, za ustvaritev enotne volje in akcije. Sklepe deželnega odbora bo izvajal izvršni urad. Častno razsodišče bo sprejemalo za člane fronte obvezne sklepe, javna polemika pa bo prenehala. Vse sodelujoče skupine so sklenile, da bodo brezpogojno izpolnjevale sklepe deželnega odbora in opustile vse, kar bi moglo ovirati izpolnitev ciljev Einheitsfronte. Zahtevale so tudi, naj se vsem Nemcem omogoči pristop h Kulturbundu in prekliche sklep o izključitvi obnoviteljev. Te sklepe so podpisali župnik Heinrich Meder, senior Baron, dr. Richard Derner in Gustav Halwax.⁴

Poziv za združitev vseh Nemcev v Jugoslaviji v fronto enotnosti so brez podpisov predstavnikov sodelujočih skupin objavili številni nemški manjšinski časopisi, toda brez programa fronte.⁵ Glasilo zveznega vodstva Kulturbunda *Deutsches Volksblatt* je tudi objavilo ta poziv. Vendar je dr. Moser priporočil Nemcem, naj se ne odzovejo nepodpisanemu pozivu skupine, ki samo najavlja, ne pa tudi objavlja svoj politični program. Nemci naj rajši mirno in strnjeno počakajo, dokler se stvari ne razjasnijo.⁶ Glasilo obnoviteljev *Volksruf* je nato 22. aprila 1938 citirani politični program objavilo in polemiziralo z dr. Moserjem. »Ni svetovnega nazora, prilagojenega okolju, kajti ne glede na okolje se v nekaj veruje ali pa se ne veruje,« so odgovarjali pobudniki fronte enotnosti dr. Moserju, ker je nasprotoval odkrito nacističnemu svetovnemu nazoru in vodstvu obnoviteljev v frontni enotnosti.⁷

Značilno je, da je nemški poslanik von Heeren iz časopisov izvedel za poziv iniciativnega odbora fronte enotnosti ter da je poslanštvo šele v začetku maja, torej skoraj mesec dni kasneje, dobilo prepis originalnih sklepov. Von Heeren je menil, da je spricho Anschlussa in združitve sudetskih Nemcev sicer res nastalo ugodno ozračje za združitev jugoslovanskih Nemcev, da pa je malo upanja na uspeh, ker da imajo

dr. Awender in njegovi somišljeniki premalo avtoritete in ker je njihov program glede na tedanjo jugoslovansko notranjo politiko neizvedljiv.

»Niti ministrski predsednik Stojadinović — je poročal von Heeren — katerega cilj je, da vse za izgradnjo voljne sile v deželi, ne glede na plemenske razlike, zbere v svoji stranki, niti sedanji notranji minister Korošec, ki se kot Slovenec in kot katoliški duhovnik ničesar bolj ne boji kot pa politične strnitve nemške narodne skupine na nacional-socialistični podlagi, ne bi mogla odobriti programa, ki med drugim zahteva priznanje nemške narodne skupine kot korporacije javnega prava. Tak program je mogoče zastopati samo v borbi proti današnji jugoslovanski vladi. Tega pa bi velika večina tukajšnje narodne skupine, ki želi živeti v miru z vlado, nikakor ne hotela. Ni treba poudarjati, da bi takšno borbeno stališče narodne skupine nasproti Stojadinovićevi vladi hkrati resno obremenilo naše politične odnose z Jugoslavijo,« je menil nemški poslanik.⁸

Tudi *Slawonischer Volksbote* je 8. maja 1938 objavil politični program fronte enotnosti. Komaj dva tedna prej je *Volksruf* ta program lahko brez ovir objavil, to pot pa so oblasti v Slavoniji po navodilih notranjega ministra dr. Korošca začele ukrepati nenavadno hitro in odločno. Očitno je bila tudi jugoslovanska vlada pod vtisom podobnih zahtev in programa, ki ga je v Karlovih varih na kongresu stranke sudetskih Nemcev 24. aprila 1938 objavil Henlein. *Slawonischer Volksbote* je bil brž po izidu zaplenjen. Dvajset nemških študentov, ki so nato ta program poskušali razširiti s posebnimi letaki, je policija nemudoma aretirala, v številnih krajih pa opravila hišne preiskave.⁹

Tako ministrski predsednik dr. Stojadinović kot notranji minister dr. Korošec sta banu Dunavske banovine Rajiću ustno in pismeno naročila, naj z vso strogostjo ukrepa proti Nemcem, ki širijo letake s sklepi in programom fronte enotnosti in agitirajo za združitev vseh volksdeutscherjev v Jugoslaviji. Ban dr. Rajić je brez uspeha zahteval od dr. Krafta, naj javno objavi, da odklanja sleherno sodelovanje z obnovitelji. V petih pismih dr. Stojadinoviću in dr. Korošču je ban, prav tako brez uspeha, predlagal, naj oblasti energično ukrepajo ne samo proti pristašem, marveč tudi proti vodstvu obnoviteljskega gibanja. »Samo v Pančevu, kjer je sedež obnoviteljev, ni videti energične akcije oblasti, kajti vsi letaki prihajajo iz Pančeva, kjer so se nastanili tudi vsi voditelji obnoviteljskega gibanja v upanju, da bodo tam bolje zaščiteni, ker tamkaj oblasti ne preprečujejo energično njihove akcije, kajti kaže, da ne poznajo dovolj vprašanja nemške manjšine v Vojvodini,« je poročal dr. Rajić in dokazoval, da pasivni odnos oblasti do vodstva

obnoviteljskega gibanja samo škoduje ugledu države. Obnovitelji so namreč trdili, da si oblasti ne drznejo ukrepati proti vodstvu in da bo dr. Awender pri ministrskem predsedniku dr. Stojadinoviću dosegel odobritev njihovega delovanja. Ban je zato predlagal, naj policija aretira celotno vodstvo obnoviteljskega gibanja, ga pridrži vsaj mesec dni v zaporu ali pa izroči sodišču za zaščito države.¹⁰

Policija je poleg številnih drugih nacistov v Dunavski banovini meseca maja aretirala tudi Fritza Metzgerja, gauleiterja obnoviteljskega gibanja v Bački. Metzger je v zaporu pod policijskim pritiskom popustil, povedal marsikaj, kar je vedel o delovanju vodstva obnoviteljskega gibanja, in izjavil, »da so obnovitelji imeli namen, da izvedejo isto, kar izvajajo sudetski Nemci v Češkoslovaški.« Državni pravdnik v Novem Sadu je nato odobril, da Metzger ostane še mesec dni v policijskem priporu. Metzgerjeve izpovedi so dale dovolj dokaznega gradiva, da bi državno pravdnništvo v Pančevu lahko odredilo aretacijo dr. Jakoba Awenderja in Gustava Halwaxa.¹¹ Ban dr. Rajić je preko svojih zapupnikov zvedel in sporočil vladi, da je tudi skupina Branimirja Altgay-erja, združena v KWVD, dobila iz Nemčije navodilo, naj se Nemci v Jugoslaviji po zgledu sudetskih Nemcev organizirajo ter z nacističnimi manifestacijami, hitlerjanskimi pozdravi, nacističnimi pesmimi in z izzivalnim vedenjem »oslabi ugled naših oblasti in naše države, da bi potem lahko nastopili s podobnimi političnimi zahtevami, kot to delajo sudetski Nemci.«¹²

Banska uprava Dunavske banovine je v začetku maja podrejenim organom ukazala, naj proti vsakomur, ki bi širil letake s sklepi fronte enotnosti ali delal za uresničevanje teh sklepov, najstrožje ukrepajo.¹³ *Volksruf* se je nato poskušal izmikati, češ da se na teh letakih podpisani deželni odbor fronte enotnosti še ni konstituiral.¹⁴ Urednik *Volksrufa* Gustav Halwax je naprosil uredništva vseh nemških manjšinskih časopisov, naj objavijo vest, da se pripravlja glasovanje, ki naj bi ugotovilo, koliko Nemcev odobrava sklepe fronte enotnosti. Nemci naj bi izpolnili glasovalne listke in jih poslali uredništvu. Ko je bilo zbranih že 50.000 podpisov, je posredovala policija in zaplenila formularje teh izjav.¹⁵

Dne 4. maja 1938 so se v Osijeku predstavniki KWVD in zveznega vodstva Kulturbunda pogovarjali o možnosti, da se obe organizaciji združita v okviru Kulturbunda in da bi vodstvo KWVD prevzelo vodstvo slavonskega okrožja Kulturbunda. KWVD bi kolektivno vstopila v Kulturbund, zvezno vodstvo pa bi preklicalo sklep o izključitvi obnoviteljev. Značilno je, da je pri tem posredovala dramska skupina nemškega pevskega društva iz Ptuja. KWVD je prosila dr. Hennigerja, refe-

renta za jugovzhod v *Volksdeutsche Mittelstelle*, naj rajhovski tisk, ki je dotlej o fronti enotnosti molčal, podpre njihova prizadevanja.¹⁶ Obnoviteljski tisk pa je še naprej napadal člana zveznega vodstva Kulturbunda dr. Moserja, češ da se bori proti fronti enotnosti, da hoče zvezno vodstvo Kulturbunda ostati ob strani kot nadstrankarska ter nepolitična kulturna organizacija in podobno.¹⁷

V takem ozračju se ban Dunavske banovine dr. Rajić ni omejil samo na represivne ukrepe, marveč je skušal pridobiti dr. Moserja in dr. Grassla za protiutež obnoviteljskemu gibanju in fronti enotnosti. Dne 24. maja 1938 je dr. Rajić sprejel dr. Moserja in mu v daljšem pogovoru predlagal, naj se dr. Moser in dr. Grassl postavita na čelo nemške narodnostne manjšine, znotraj JRZ pa bi se potem osnovala posebne nemške podskupine. Nacisti, kot so dr. Awender in Halwax, po banovem mnenju niso sposobni voditi realno politiko in fronta enotnosti je vse preveč prevzemala zahteve sudetskih Nemcev. Ban je kritiziral pisanje glasila Kulturbunda *Deutsches Volksblatt*, ker je mnogo več pozornosti posvečalo Hitlerjevimi govorom in razmeram v nacistični Nemčiji kot pa jugoslovanski notranji in zunanji politiki. Dejal je še, da dr. Kraft ne pride v poštev kot voditelj Nemcev v Jugoslaviji, namignil, da je voditelj mladonemškega gibanja dr. Hasslinger ponudil svoje usluge vladi in zanikal, da bi obnovitelji navezali stike z odločujočimi osebnostmi v vladi. Dr. Moser je odgovoril evazivno, odklonil je ponujeni mandat narodnega poslanca in se pritožil, da se s priprtimi Nemci v zaporu slabo ravna. Ban je to demantiral in izjavil, da ukrepa po nalogu notranjega ministrstva. Namignil je še, da je verjetno taka navodila dal celo sam ministrski predsednik dr. Stojadinović.¹⁸ Toda šele čez tri mesece sta dr. Grassl in dr. Moser, v zvezi z bližnjimi volitvami, banu dr. Rajiću predlagala, naj se osnuje nemški delovni in agitacijski odbor JRZ, ki bi zbral vse volivce nemške narodnosti. Ta predlog pa je ban napak tolmačil kot svoj osebni uspeh.¹⁹

Odločni ukrepi proti nacističnemu gibanju in poskusom združitve Nemcev pod okriljem nacistične fronte enotnosti so vzbudili veliko pozornost v tujini. Nemški dnevni tisk je po navodilih propagandnega ministrstva spričo uradno prijateljskih odnosov med Jugoslavijo in Nemčijo o tem molčal. »Več sto Nemcev, često uglednih osebnosti, je bilo aretiranih, pretepenih, da, celo mučenih in izrečene so bile nezasišano številne stroge denarne kazni. V Jugoslaviji nočejo trpeti nobene Henleinove stranke.« je pisal lektor Nemške akademije dr. Hille.²⁰ O aretaciji 20 Nemcev, večinoma študentov, ki so širili letake s programom in pozivi fronte enotnosti, je pisal celo italijanski tisk.²¹ Dopis-

nik *United Press* je sporočil, da je bilo zgolj v enem tednu v prvi polovici maja aretiranih 150 Nemcev, ekstremnih nacistov, ki so postavili podobne zahteve kot sudetski Nemci. Poluradno je bilo v Beogradu potrjeno zgolj to, da je bilo v Kuli aretiranih nekaj Nemcev, ki pa da so bili kmalu spuščeni na svobodo.²² Dr. Stojadinović se je zaradi teh vesti v tujem tisku vznemiril in zahteval nadrobno uradno poročilo. V informaciji z dne 20. maja 1938 je bilo dr. Stojadinoviću sporočeno, da sta v priporu samo dva Nemca; v policijskem zaporu da je kmet Hofman Karlo iz Buljkesa, v sodnem pa Rikert Josif, mlinar iz Ridjice, medtem ko je v okrajih Kula, Sombor, Odžaci, Bačka Palanka in Petrovgrad bilo skupno kaznovanih 9 oseb z zapornimi kaznimi od 8 do 30 dni, 116 pa z denarnimi kaznimi od 500 do 5000 din.²³ Vlada je nato vesti o aretacijah Nemcev demantirala in naslednjega dne je *Times* poročal, da sta samo dva Nemca v zaporu.²⁴

Čeprav je dejansko ne samo dr. Korošec, marveč tudi dr. Stojadinović sam osebno ukazal, naj se strogo ukrepa proti pristašem fronte enotnosti, si je zelo prizadeval, da ostane to v tajnosti. Rajši je prevajal odgovornost na dr. Korošca, saj je bil ta že tako dovolj kompromitiran v očeh nemškega diplomatskega predstavništva in nemške manjšine.²⁵ S to dvolično igro je dr. Stojadinović delno tudi uspel. Nemška obveščevalna služba in poslanik von Heeren sta za aretacije nacistov obtoževala izključno notranjega ministra dr. Korošca.²⁶ Toda madžarska vlada je preko svoje razvite obveščevalne službe budno spremljala sleherno dogajanje v Vojvodini in ni zamudila priložnosti, da Stojadinovića očrni v očeh tretjega rajha.²⁷

Obnovitelji so preko bana dr. Rajiča zvedeli, da je aretacije in hišne preiskave ukazal dr. Korošec, niso pa si znali razložiti vzrokov za te ukrepe. Mislili so, da je aretacije zahteval senator dr. Grassl, ker ni hotel intervenirati za zaprte naciste in da je želel s tem zastrašiti obnovitelje in pristaše »srednje linije«. Drugi so spet sklepali, da je bil pobudnik aretacij apostolski administrator v Subotici, škof Lajčo Budanović, ki bi tako rad zavrl protiklerikalno propagando med nemško mladino in širjenje »novega poganstva«. Oblasti so namreč preganjale naciste predvsem v Bački, to je na ozemlju pod upravo apostolskega administratorja v Subotici, ne pa tudi v Banatu, za katerega je bila pristojna beograjska nadškofija.²⁸ Šele po zlomu stare Jugoslavije, ko so bana dr. Rajiča ubili madžarski okupatorji, so Nemci dobili v roke originalno pismo dr. Stojadinovića z ukazom dr. Rajiču, naj strogo ukrepa proti obnoviteljem.²⁹

Represivni ukrepi oblasti so kljub temu, da samo vodstvo obnoviteljskega gibanja ni bilo prizadeto, začasno želi uspeh. Dr. Kraft je dne 13. maja 1938 v Berlinu obiskal Auswärtiges Amt in načelniku Kult A referata von Twardowskemu dejal, da jugoslovanska vlada »tako verjame v prijateljstvo nemškega rajha, da sedaj meni, da lahko z vsemi možnimi zatiralnimi ukrepi nastopa proti nemštvu. Če bo šlo tako naprej, bo povsem uničeno vse naporno delo zadnjih 20 let.«³⁰ *Südostdeutsches Institut* pa je v svoji analizi položaja ugotavljal: »... po napotkih notranjega ministra Korošca so nižje oblasti maja in junija letos brutalno ukrepale (aretacije, pretepanja in mučenja z dvema smrtnima žrtvama, denarne kazni preko pol milijona dinarjev) proti praktični uresničitvi volksdeutsche fronte enotnosti, kar je v naslednjih mesecih zavrlo gibanje za enotnost. K temu je prispevala tudi vrsta napak vodstva obnoviteljskega gibanja v Pančevu, ki je dejansko nosilec volksdeutsche fronte enotnosti.«³¹ Obnovitelji so se v tisku pritoževali zoper ukrepe oblasti, češ da so na delu temne sile, ki bi hotele skaliti odnose med nemško narodnostno manjšino in državo ter otežkočiti nadaljnje utrjevanje prijateljskih odnosov med Jugoslavijo in Nemčijo.³²

Ko so spoznali, da ne morejo z glavo skozi zid, so obnovitelji spremenili taktiko. V Beogradu se je 17. maja 1938 sestal začasni deželni odbor fronte enotnosti ter se preimenoval v *Volksdeutsche Arbeitsgemeinschaft* s tričlanskim odborom, v katerem so bili predstavniki KWVD ing. Viktor Pentz iz Osijeka, voditelj obnoviteljev dr. Jakob Awender iz Pančeva in predstavnik Kraftove skupine dr. Richard Derner iz Novega Sada. Značilno je, da v tem odboru to pot niso bili zastopani Nemci iz Slovenije. Odbor si je zastavil nalogo, da ustvari enotnost v nemški narodnostni manjšini in se začne pogajati z vlado. Odbor je zahteval, da sodelujoče skupine odpovedo vse dotedanje politične obveznosti. Dr. Awender je z velikim poudarkom nato objavil, da se je obnoviteljsko gibanje ločilo od Zbora.³³ »Cilj teh pogajanj je, da se ‚Arbeitsgemeinschaft‘ vključi v vladno stranko. Awender sam vidi po zadnjih dogodkih, da je ta pot edino možna,« je komentiral poslanik von Heeren.³⁴ Ban dr. Rajić pa je bil prepričan, da gre za manever obnoviteljev, da žele ti pristopiti k JRZ samo zato, da bi v okviru vladne stranke lahko tajno nadaljevali z nacistično propagando.³⁵

Policija je ugotovila, da so junija meseca obnovitelji začeli mirneje obravnavati politične probleme in da še naprej iščejo stike z vlado,³⁶ medtem ko so se v juliju brez posebnih rezultatov hkrati pogajali i z vlado i z opozicijo.³⁷ Obnovitelji so začeli javno zatrjevati, da so zvesti državi, svoje pristaše pa začasno prepričevali, da zvestoba državi ni

noben oportunitizem, marveč temeljno svetovnonazorsko načelo, izven sleherne diskusije.³⁸

Kot protiutež prizadevanjem obnoviteljev se je brez posebnega uspeha skušalo uveljaviti mladonemško gibanje. *Deutsche Presse* sprva ni frontalno napadala političnega programa fronte enotnosti, marveč samo naglašala, da morajo biti osnovna načela nemške manjšine v soglasju z osnovnimi načeli »državnega naroda«.³⁹ Časopis je dvomil, če bo fronta enotnosti lahko izpolnila svojo nalogo, in menil, da bi se mladonemško gibanje v to fronto vključilo le, če bi bila znotraj fronte res izključena vsa vprašanja osebne in strankarsko-politične narave.⁴⁰ Na kongresu mladonemškega gibanja v Novem Sadu 20. julija 1938 pa so udeleženci odklonili in obsodili fronto enotnosti, »ki se vsiljuje iz zamejstva med nemško prebivalstvo v Jugoslaviji, kjer bi taka fronta ne le razbila mirno in složno življenje jugoslovanskega nemštva, marveč bi mu tudi škodovala v njegovem kulturnem in gospodarskem razvoju.«⁴¹ Poslej so se ostre polemike z obnovitelji spet nadaljevale.⁴²

Potem ko je dr. Awender pretrgal organizacijsko in politično povezavo obnoviteljev z ljotičevci, je junija meseca začasno popustil pritisk oblasti proti nacistom. »Osnovanje delovnih skupnosti v smislu volks-deutsche fronte enotnosti bo poslej dovoljeno,« je poročal zaupnik DAI iz Zagreba. »Odločujoči uradni organi dopuščajo težnje po enotnosti in tudi javno svetovnonazorsko opredelitev kot tudi ustrezno delovanje na kulturnem in socialnem področju, vendar pa pod nobenim pogojem ne dopuščajo formiranja in organizacijske povezave političnega gibanja. Proti takemu gibanju se bore z vsemi sredstvi, kajti država sama ima še vse preveč težavnih in nerešenih notranjih vprašanj.«⁴³ Notranje ministrstvo je ugotavljalo, da je kaznovanje ugodno vplivalo in da je v politični akciji nacistov junija meseca nastalo določeno zatišje; v tem času tudi ni bilo opaziti nič pomembnega v propagandni dejavnosti iz Nemčije med nemško narodno manjšino. »Kolikor ne nastanejo nepredvidene razmere, je moč pričakovati, da se bo politika nemške manjšine prilagodila obstoječim normam državnega življenja,« se je nadejalo to ministrstvo.⁴⁴

Toda v juliju 1938 je spet v znatnejšem številu začela iz Nemčije prihajati propagandna nacistična literatura, kljub restriktivnim ukrepom oblasti. V Jugoslavijo so prišle tudi skupine nemških študentov in priredile propagandna taborjenja.⁴⁵ V drugi polovici julija, hkrati z novim zaostrovanjem sudetske krize, so zato oblasti znova poostrele ukrepe proti nacistični dejavnosti jugoslovanskih Nemcev. V maju in v začetku junija pripri pristaši fronte enotnosti so sicer v tem času v večini pri-

merov že bili spet na svobodi, zato pa so sledile nove aretacije. Dne 22. julija 1938 so bili aretirani voditeljica ženske mladine v KWVD Helly Schenk, njen brat Paul Schenk ter Ilse Külz iz Starega Vrbasa.⁴⁶ Nemški narodni poslanec dr. Kraft je najprej brez uspeha interveniral pri banu dr. Rajiču in dobil pojasnilo, da bo Schenkova verjetno prišla celo pred sodišče za zaščito države.⁴⁷ Dr. Kraft je interveniral še pri okrajnem načelniku v Kuli in kritiziral dr. Korošca, češ da se Nemci preganjajo zlasti v njegovem volilnem okraju v Kuli.⁴⁸ Policija je pri Schenkovi našla dnevnik z opisom nacističnih mladinskih taborišč in imeni udeležencev. Toda že čez nekaj dni je državni pravdnik odredil, naj se priprti nacisti izpuste iz zapora.⁴⁹

Oblasti so večkrat klicale Altgayerja na zaslišanje in brez uspeha zahtevale, naj takoj odpusti mladinskega voditelja KWVD Jakoba Lichtenbergerja. Konec julija je državni pravdnik izdal nalog, da se pripro urednik *Werbaser Zeitung* Stötzer, lastnik tiskarne Pleess ter urednika *Deutscher Volksbote* dr. Breitwieser in Ritzmann. Prvi trije so bili pristaši skupine dr. Krafta, Ritzmann pa voditelj obnoviteljskega gibanja v Novem Vrbasu. Na zaslišanju so policijski organi priprte volksdeutscherje trdo prijeli, vendar je dr. Kraft z osebno intervencijo dosegel, da so bili izpuščeni na svobodo. Oblasti so poostriale denarne kazni za nacistično delovanje ter povišale davke pripadnikom nemške manjšine. V Zagrebu je policija 5. avgusta 1938 preiskala prostore Združenja nemških visokošolcev in zaplenila vse knjige, revije in korespondenco društva.⁵⁰

V začetku avgusta leta 1938 so oblasti slednjič vendarle dognale, da obnovitelji niso samo fanatični nacistični propagandisti in organizatorji, marveč da sodelujejo tudi z nemško obveščevalno službo. Aretirana je bila skupina študentov, nemških državljanov, ker so v skupinah po dva v vaseh okrajev Pančevo in Kovin zbirali podatke vojaškega, industrijskega in političnega značaja. Pri tem so jim pomagali nekateri prav tako odkriti in aretirani vidni pristaši obnoviteljskega gibanja.⁵¹ V okraju Pančevo je bila 28. avgusta 1938 aretirana skupina 5 nemških državljanov. Zbirali so vojaške obveščevalne podatke in v zemljevid vnašali oznake poti in vojaških letališč. Podatke o stališču oblasti do obnoviteljskega gibanja so vpisovali kar v vprašalne pole, razmnožene v uredništvu *Volksrufa*.⁵² V okraju Odžaci sta bila zaradi suma špijonaže priprta dva nemška mladince, ki sta se prej dalj časa mudila v Nemčiji.⁵³

Oblasti so zato poostriale tudi nadzorstvo nad nemškimi »turisti«. Skupini enajstih turistov pod vodstvom dr. Friedricha Schenka so

9. avgusta 1938 krajevne oblasti v Vršču prepovedale obisk tamkajšnjega nemškega doma, naslednjega dne pa jih pozvale, naj s prvim vlakom zapuste mesto. Verbalno noto nemškega poslaništva je jugoslovansko zunanje ministrstvo čez dobre tri mesece zavrnilo, češ da so nemški turisti brez dovoljenja priredili zabavo v nemškem domu in da se kljub opozorilom niso prijavili krajevnim oblastem.⁵⁴ Nemškim študentskim skupinam in članom Hitlerjeve mladine, ki so prišli v Jugoslavijo, je bilo prepovedano, da se več kot en dan zadržujejo v posameznih nemških naselbinah.⁵⁵

V Gajdobri so oblasti priprle 4 nemške mladeniče v starosti 17—24 let in jih kaznovale s po 30 dni zopora zaradi delovanja za fronto enotnosti. V Čibu je bilo 17 nemških mladincev kaznovanih s po 30 dni zopora, ker so priredili neprijavljeni nacistični »Heimabend« v okviru Kulturbunda. V Buljesu je policija iz podobnih razlogov priprla 16 mladincev v starosti 13—14 let.⁵⁶ Zaupnik DAI je sporočil, da so oblasti samo v Bački izrekle skupno okrog četrtil milijona denarnih kazni in da je bilo v zadnjih mesecih zaprtih nad sto Nemcev, da pa je bila večina kmalu spet izpuščena. Priprte Nemce so policijski organi tudi mučili in telesno kaznovali.⁵⁷ *Deutsches Ausland-Institut* v Stuttgartu je zaradi napetega položaja septembra 1938 začasno prekinil dopisovanje z dr. Jankom in dr. Kreinerjem, vodilnima obnoviteljima, medtem ko je bilo B. Altgayerju le v primeru skrajne nuje še dovoljeno pošiljati pisma.⁵⁸

Ministrstvo notranjih zadev je 1. avgusta 1938 naprosilo ministrstvo PTT, da naroči podrejenim poštam, naj sodelujejo z organi javne varnosti in zadrže pošiljke nacistične propagandne literature, ki »pridigajo ideologijo in širijo propagando, ki ni v skladu z našimi pozitivnimi zakoni niti ne z našimi državnimi in nacionalnimi interesi.« Vse pošte v Dravski, Savski in Dunavski banovini naj bi dobile zaupna navodila, »da bi se preprečila ta propaganda in ugotovile ilegalne zveze nekaterih naših Nemcev z Nemčijo.« Toda zaradi nesposobnosti, zanikrnosti ali celo sabotaže upravnega aparata so npr. pošte v Savski banovini dobile ta navodila šele čez poldrugi mesec, zaupno okrožnico v tem smislu pa tudi nemški konzulat v Zagrebu; verjetno s pomočjo kakega volksdeutscherja, zaposlenega v poštni službi.⁵⁹

Okrajno načelstvo v Šidu je razposlalo krajevnim oblastem vrsto zaupnih okrožnic z navodili, kako naj ukrepajo proti nacistični dejavnosti. Toda tudi te okrožnice so prišle v roke nemški obveščevalni službi. Okrajni načelnik Ivanov je naročil, naj krajevne oblasti v kali zatro sleherno nacistično propagando, proti propagandistom pa kar

najhitreje in strogo ukrepajo. Poštne pošiljke z nacističnim propagandnim gradivom je bilo treba zadržati. Policijski organi so bili dolžni budno nadzorovati nemške turiste, ki so obiskovali nemške naselbine in natanko poznali imena in hišne številke posameznih vaščanov. Ugotoviti je bilo treba, s kakšnimi pogoji so si Nemci nabavljali motorna kolesa in v kakšne namene jih uporabljajo; preprečiti širjenje zemljevida Velike Nemčije, na katerem so bile bodoče nemške meje raztegnjene do Jadrana in Zagreba; preprečiti razpošiljanje Hitlerjevih slik po pošti, prepevanje državne himne v nemščini in širjenje Kosierjeve knjige *Grossdeutschland und Jugoslawien*. Krajevne oblasti so morale preprečiti, da bi pod krinko proslave kraljevega rojstnega dne člani Kulturbunda priredili svoj sestanek; mlade nemške intelektualce, jugoslovanske rezervne oficirje, je bilo treba strogo nadzorovati in ugotoviti, koliko zemlje je v zadnjih letih prešlo v nemške roke in sploh v posest narodnostnih manjšin.⁶⁰

Jugoslovanska policija je odklonila skupinski potni list jugoslovanskim Nemcem, ki so hoteli v dneh 8.—11. julija 1938 s posebnim vlakom odpotovati v Stuttgart in se tam udeležiti praznika švabskih pesmi. Proti temu sklepu je nemško poslaništvo brez uspeha protestiralo z verbalno noto v zunanjem ministrstvu, svetnik poslaništva Feine pa še osebno pri načelniku političnega oddelka. Zunanje ministrstvo je bilo voljno posredovati pri ministru notranjih zadev, vendar tik pred napovedanim odhodom, ko je bilo potovanje že odpovedano.⁶¹ Kolektivni potni list za jugoslovanske Nemce, ki so hoteli julija oditi v Breslau na tamkajšnje telovadne prireditve, so oblasti odklonile z obrazložitvijo, da potovanje zaradi živinske kuge ni možno. Nemško poslaništvo je ponovno protestiralo, češ da taki ukrepi resno ogrožajo potniški in turistični promet med obema državama, in pripomnilo, da so udeleženci sokolskega zleta v Pragi kljub živinski kugi takoj dobili potne liste.⁶²

Jugoslovansko zunanje ministrstvo pa je nemški protest zavrnilo, češ da so to samo izjemni ukrepi, ki ne morejo škodovati turističnemu prometu in medsebojnim gospodarskim odnosom, udeleženci sokolskega zleta v Pragi pa da so potne liste dobili že v maju, ko živinska kuga še ni bila tako razširjena.⁶³ Nemško poslaništvo se je tudi pritoževalo, da nemški visokošolci zelo težko dobe potni list za študij v Nemčiji; da Kulturbund v Dunavski banovini sploh ne ali kvečjemu prepozno dobi dovoljenja za predavanja; da je bilo v oktobru prepovedano gostovanje madrigalskega zbora iz Magdeburga in da se francoski

filmi s protinemško tendenco kljub nemškim protestom nemoteno predvajajo.⁶⁴

Represivni ukrepi oblasti niso prizadeli samo Nemcev, jugoslovanskih državljanov, marveč so v vedno večjem obsegu zajemali tudi nemške državljane, ki so kot nacisti delovali med nemško manjšino. Od maja do začetka novembra leta 1938 so oblasti izgnale najmanj 90 nemških državljanov, vsaj kolikor je to bilo znano nemškemu poslaništvu. Poslaništvo je skoraj v vseh primerih pisмено protestiralo, čeprav notranje ministrstvo sploh ni sporočalo razlogov za izgon. Intervencija poslaništva je uspela v 35 primerih.⁶⁵ Do konca leta 1938 se je število izgonov nemških državljanov povečalo že na 111 primerov.⁶⁶ Po ostrem protestu poslaništva konec leta 1938 pri pomočniku zunanjega ministra dr. Ivu Andriću je val izgonov upadel, odkar je novi notranji minister v Stojadinovićevi vladi postal nemški agent Milan Aćimović.⁶⁷

V tako zaostrenem ozračju je Feine v soglasju z Neuhausenom predlagal in dosegel privoljenje *Volksdeutsche Mittelstelle*, da se za poletne in jesenske mesece predvidena »Volkstumsfahrten« v Jugoslavijo opuste.⁶⁸ Nemško poslaništvo je bilo nezadovoljno, ker je cenzura preprečevala ali vsaj otežkočala objavo Hitlerjevih govorov v nemškem manjšinskem tisku. Protest poslaništva zoper policijsko zaplembo *Liederbuch der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei* v Novem Sadu je ostal brez odgovora. Mnogi Nemci so bili kaznovani, ker so v svojih stanovanjih izobesili Hitlerjeve slike. Ob hišnih preiskavah pri posameznih Nemcih so policijski organi le redkokdaj predložili pisмени nalog za preiskavo in podobno.⁶⁹

Represivni ukrepi oblasti, vendar pa tudi navodila, ki so jih slednjič na pobudo iz Nemčije tudi obnovitelji sami dali svojim pristašem, so pripomogli, da se je vsaj na zunaj položaj nekoliko pomiril. V avgustu 1938 je začel kot posrednik fronte enotnosti vedno bolj delovati urednik *Deutsches Volksblatta* Franz Hamm, že tedaj določen, da na volitvah kot poslanski kandidat zamenja dr. Krafta. »Smatra se, da bo preko osebnosti Franje Hamma omenjena fronta dobila več poleta, ker bodo odpadla mnoga osebna nasprotstva, katerih je bilo na pretek prav v samem vodstvu, zlasti okrog dr. Krafta,« je menilo ministrstvo notranjih zadev.⁷⁰ Bolj ko se je sudetska kriza bližala vrhuncu in razpletu, močnejši je pod vplivom slovanske solidarnosti postajal odpor javnosti proti nacizmu in ekspanzionistični agresivnosti tretjega rajha. V takem ozračju so obnovitelji začasno postali zelo previdni, zaskrbljeni, da se ob sudetski krizi ne razplamti vojni požar. Oblasti so dobile pravilen

vtis, da obnovitelji čakajo na razplet sudetske krize. Nemški manjšinski tisk je nekoliko ublažil ton pisanja, zato pa so se toliko bolj množile pošiljke propagandne nacistične literature iz Nemčije.⁷¹

Jugoslovanske oblasti so bile prepričane, da nemška manjšina dobiva navodila in spodbude od nemškega generalnega konzula ing. Neuhausena in da je nemški potovalni urad v Beogradu središče, odkoder prihajajo tudi denarne podpore nacističnim akcijam. Ta urad je po poročilih jugoslovanske policije pošiljal jugoslovanskim Nemcem športne rekvizite in nacistično literaturo, pripravljal besedila predavanj za nemška društva in organizacije in vodil natančen spisek vseh Nemcev, jugoslovanskih državljanov, ki so potovali v Nemčijo. Člani Kulturbunda so se praviloma sestajali vsaj dvakrat mesečno in poslušali tudi predavanja, pripravljena na podlagi besedil, razposlanih iz nemškega potovalnega urada. Več tisoč nemških kmetijskih sezonskih delavcev je redno odhajalo na delo v Nemčijo.⁷²

Oblasti niso imele nobenih iluzij o smeri političnega razvoja in težnjah, ki so se uveljavljale med nemško narodno manjšino v Jugoslaviji. »Stalno spremljanje delovanja nemške manjšine v naši državi — je takoj po Anschlusu ugotavljalo ministrstvo notranjih zadev — je dajalo vedno bolj jasno sliko, da je med našimi Nemci zavladal duh agresivnega šovinizma, dokler se slednjič v vrsti raznih manifestacij pod videzom kulturno prosvetnega delovanja ni jasno pokazala njihova skrajna politična usmeritev v polni obliki nacionalsocialistične prežetosti. Cilj njihovega dela je, da se vsi Nemci v Jugoslaviji idejno politično združijo v vsenemško fronto, od katere se zahteva, naj bo militaristično organizirana, in je v programu predvidena njihova politična in vojaška [!] vzgoja.« Vedno bolj se je krepila tudi antisemitska propaganda v vrstah jugoslovanskih Nemcev.⁷³ Vojaške oblasti so prav tako budno spremljale delovanje in nacifikacijo nemške narodnostne manjšine ter menile, da sta iredentistična propaganda in privlačna moč tretjega rajha nad to manjšino nevarna za jugoslovansko državo.⁷⁴

Po faktografskem opisu represivnih ukrepov zoper nacistično obnoviteljsko gibanje in fronto enotnosti ter rezultatov, ki so jih ti ukrepi dosegli, je treba poskušati analizirati motive in razloge take vladne politike. Pojasniti je treba tudi, kakšno je bilo stališče nemškega poslaništva in zakaj ter slednjič še vprašanje, kako se je ta razvoj odražal v meddržavnih odnosih med Jugoslavijo in Nemčijo.

Ker niso dosegljivi nobeni zapisniki sej jugoslovanske vlade, skratka viri iz prve roke, z izjemo nekaj že uporabljenih poročil bana Dunavske banovine dr. Rajića, je mogoče o političnih motivih jugo-

slovenske vlade sklepati samo posredno po samih dogodkih in analizah nemškega poslanika von Heerena. »Razlog za to — je npr. menil von Heeren, ko je komentiral protinacistične represivne ukrepe — je, če izvzamemo sedANJI, še vedno napeti položaj v veliki politiki — v prvi vrsti v tem, da morata tako notranji minister kot tudi sam ministrski predsednik učinkovito nastopati proti očitkom notranje opozicije, češ da je Stojadinovičeva vlada s svojo, Nemcem naklonjeno politiko na stežaj odprla vrata nacionalsocialistični propagandi in s tem ugladila pot ,henleinizaciji' tukajšnje nemške narodne skupine.«⁷⁵

Von Heeren je tudi poročal Auswärtiges Amtu, da notranji minister dr. Korošec v nobenem primeru ne mara dopustiti sudetskemu avtonomističnemu gibanju vzporedne akcije nemštva v Jugoslaviji. »On je krajevnim oblastem dal navodilo, naj proti tovrstnim poskusom z vso ostrino ukrepajo, navodilo, ki je bilo potem z na Balkanu običajno policijsko brezobzirnostjo tudi takoj izpolnjeno. Za tukajšnje metode je značilno, da so pri tem — da bi ne ustvarili mučenicov — dejanskim pobudnikom akcije za fronto enotnosti prizanesli in da je bila vsa trdota policijskih ukrepov naperjena proti majhnim pristašem.«⁷⁶ Po drugih nemških ocenah je vlada hotela preprečiti sleherno politično udejstvovanje Nemcev izven vladne stranke, zlasti še zahteve po spremembi ustave, in to glede na nerešeno hrvaško vprašanje in hrvaške zahteve po novi ustavi.⁷⁷

Nedvomno je v teh analizah precej zrn resnice. Toda taka mnenja so le preveč poenostavljena. Vsekakor je pritisk javnega mnenja imel določen, nikakor pa ne odločujoč vpliv na vlado. Tako kot prejšnje vlade kraljevine Jugoslavije, zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature, tudi Stojadinovičeva vlada ni s pretirano tenkočutnostjo upoštevala javnega mnenja v državi, čeprav ni varčevala z demagoškimi izjavami. Ne samo zaradi zahtev HSS, marveč tudi glede na vse ostale narodnostne manjšine v državi vlada ni hotela niti slišati o kakršnikoli spremembi ustave, ki bi uredila tudi vprašanja manjšin. Še tako neznatna koncesija v tem pogledu bi nujno sprožila podobne zahteve Madžarov, Šiptarjev itd. Razlaga, da vlada ni želela ustvarjati mučenicov in da zato ni ukrepala proti vodstvu obnoviteljskega gibanja, marveč samo proti majhnim ribam, prav tako ni posebno prepričljiva. Saj je vendar skozi policijske zapore in sodne dvorane v kraljevini Jugoslaviji šla tudi vrsta voditeljev meščanskih strank.

Na podlagi doslej dostopne dokumentacije verjetno ne bo daleč od resnice domneva, da so se tako vojaške oblasti kot predsednik vlade dr. Stojadinović in notranji minister dr. Korošec strinjali, da je

treba ukrepati proti nacističnemu delovanju v vrstah nemške narodnostne manjšine in preprečiti ali vsaj zavreti združitev jugoslovanskih Nemcev pod enotnim nacističnim vodstvom. Nesoglasja so verjetno obstajala samo ob vprašanju, s kakšnimi sredstvi in kako daleč je treba iti, da bi dosegli ta cilj. Prav tako so bili različni tudi motivi za represivne ukrepe oblasti. Glavni generalštab je nedvomno položaj ocenjeval predvsem z vojaškega vidika in želel preprečiti, da bi v morebitnem vojnem spopadu z Nemčijo vojaško organizirana nemška narodnostna manjšina odigrala tisto vlogo, kakršna je dejansko v dneh aprilskega zloma kraljevine Jugoslavije dobršnemu delu te manjšine tudi pripadla.

Notranji minister dr. Korošec je v tem času nedvomno ne samo iz ideoloških razlogov nasprotoval nacizmu, marveč se je zlasti bal, da bi enotno usmerjena in odkrito nacistično organizirana nemška narodnostna manjšina, podobno kot sudetski Nemci, poskušala — to pa se je v resnici tudi dogajalo — sprožiti nemško okupacijo Slovenije. Če so pravilne nemške hipoteze, da so oblasti prvotno dopuščale delovanje obnoviteljev samo zato, da bi tako oslabile Kulturbund,⁷⁸ so po Anshlusu in nastanku *Einheitsfront* ti razlogi ne samo odpadli, marveč tudi dokazali brezuspešnost take taktike. Združitev jugoslovanskih Nemcev pod vodstvom obnoviteljev bi vsekakor dokončno pokopala morebitno upanje dr. Korošca, da bodo klerikalni krogi uspeli izkoristiti spor med Kulturbundom in obnovitelji in si pridobiti odločujoč položaj in vodstvo v nemški manjšini. Vrh tega je dr. Korošec brez dvoma moral upoštevati tudi protinemško in protinacistično razpoloženje v vrstah svojih pristašev v Sloveniji.

Predsednik vlade in zunanji minister dr. Stojadinović je vsekakor lahko pravilno sklepal, da tretji rajh gleda na vprašanja nemških manjšin v tujini izključno s stališča svojih zunanjepolitičnih interesov. Dokazov v ta namen ni bilo težko najti. Kljub tesnemu prijateljstvu med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo, kljub osi Berlin—Rim, so italijanske oblasti neovirano preganjale in zatirale sleherno ne samo nacistično, marveč tudi zgolj narodnostno delovanje Nemcev v Južni Tirolski. Dokler je bil dr. Stojadinović v prijateljskih odnosih z vlado tretjega rajha, dokler je bila glavna pozornost Hitlerja usmerjena na Češkoslovaško in sudetske Nemce, je bila odveč bojazen, da bi se zaradi represivnih ukrepov proti nacistom med jugoslovanskimi Nemci mogli poslabšati jugoslovansko-nemški odnosi. Saj se tudi italijansko-nemški odnosi po Anshlusu niso poslabšali zaradi Južne Tirolske! Treba je bilo samo ohraniti videz, da on, Stojadinović, s tako politiko nima

ničesar skupnega, dr. Korošec pa je bil prav primeren za takšno nehvaležno vlogo grešnega kozla.

Zdi se, da je bilo za dr. Stojadinovića bistveno predvsem vprašanje, koliko lahko na bližnjih volitvah računa z glasovi jugoslovanskih Nemcev. Sodelovanje obnoviteljev z Ljotičevim Zborom Stojadinoviću vsekakor ni bilo simpatično,⁷⁹ še manj možnost, da bi jugoslovanski Nemci morda skušali samostojno oz. v povezavi z Madžari nastopiti na volitvah. Če torej policija ni aretirala vodstva obnoviteljev,⁸⁰ potem je verjetno to zahteval dr. Stojadinović v želji, da pusti odprta vrata za morebitne volilne sporazume. Ukrepi proti nacistom v vrstah jugoslovanskih Nemcev pa so dr. Stojadinoviću lahko služili tudi kot dober izgovor v odnosih s Prago, Londonom ali Parizom, češ da njegova politika le ni tako enostransko usmerjena proti osi Rim—Berlin.

Nemški poslanik von Heeren je prizadevanja obnoviteljev ocenjeval prvenstveno s stališča nemških zunanjepolitičnih interesov. Brž ko je, čeprav s precejšnjo zamudo, dobil sklepe iniciativnega odbora fronte enotnosti in njen politični program, je opozoril Auswärtiges Amt, da to lahko ogrozi in otežkoči jugoslovansko-nemške odnose.⁸¹ Poslaništvo je 12. maja 1938 dobilo pismo *Volksdeutsche Mittelstelle* s prošnjo, naj o vsebini tega pisma obvesti vodilne može fronte enotnosti. Nemški poslanik je zato sklepal, da je *Volksdeutsche Mittelstelle* dala pobudo za osnovanje fronte enotnosti na podlagi skupnega političnega programa. O tem je bil toliko bolj prepričan, ker je zvedel, da se je dr. Awender res skliceval na navodila iz Berlina. *Volksdeutsche Mittelstelle* je sporočala, da bo deželni odbor priznala kot edino zastopstvo Nemcev v Jugoslaviji, kolikor bo *Einheitsfront* načelno odobrila predloženi politični program in se zavezala, da ne bo brez poprejšnje odobritve spreminjala personalne sestave odbora. V drugem, odprtem pismu je *Volksdeutsche Mittelstelle* pozivala predsednika Kulturbunda J. Keksa, naj se Kulturbund priključi fronti enotnosti dr. Awenderja.

Von Heeren je na stališča *Volksdetusche Mittelstelle* ostro reagiral. Pismo, namenjeno predsedniku Kulturbunda Keksu, je zadržal in sporočil, da ga bo odposlal samo v primeru, če mu Auswärtiges Amt to posebej naroči. Prav tako je von Heeren sporočil, da o vsebini pisma VoMi ne bo obvestil članov deželnega odbora fronte enotnosti. Poslanik je poudarjal, da bo akcija dr. Awenderja samo otežkočila jugoslovansko-nemške odnose, to toliko bolj, ker bodo jugoslovanske oblasti prej ali slej dobile v roke dokaze, da sta za to akcijo prišli pobuda in podpora iz Nemčije. »In vse to bi napočilo v času, ko je glede na načenjanje češkega vprašanja naš politični interes povsem očitno usmerjen na to,

da naše odnose z Jugoslavijo ohranimo kolikor le mogoče tesne in zaupanja polne in da se predvsem izognemo slehernemu videzu, kot da bi mi v formuliranju programa sudetskonemške narodne skupine videli vzorec za formuliranje programa drugih nemških narodnih skupin,« je menil von Heeren in predlagal, naj se *Volksdeutsche Mittelstelle* opozori na politične momente in zaprosi, da »vsekakor do rešitve češkega vprašanja brezpogojno preneha s sleherno dejavnostjo, usmerjeno na politiziranje tukajšnje nemške narodne skupine.« Počakati je treba, če in koliko bo kasneje možno podpirati tako politizacijo, ne da bi pri tem pretirano otežkočili politične odnose z Jugoslavijo.⁸²

Auswärtiges Amt je znova prišel v neprijeten položaj, ko je bilo treba uglasiti protislovne interese posameznih nacističnih ustanov in v kompetenčnih sporih skušati doseči uveljavitev svoje politične linije. »Mi sedaj iz splošnih zunanjepolitičnih razlogov ne želimo, da volksdeutscherji zavzamejo opozicijsko stališče nasproti Stojadinovičevi vladi, kakor tudi nočemo, da bi volksdeutscherska skupina v Jugoslaviji sedaj posebej pritegnila nase pozornost,« je analiziral položaj načelnik Kult A oddelka von Twardowski. Zunanji minister von Ribbentrop naj bi zato dal navodilo, da se v bodoče *Volksdeutsche Mittelstelle* pred sleherno pomembno akcijo dogovori s pristojnim oddelkom Auswärtiges Amta in zgolj po diplomatski pošti pošilja pomembna pisma raznim nemškim manjšinam v tujini, sestavljena v taki obliki, da ne bo videti, kot da se rajh neposredno vmešava v notranje zadeve drugih držav.⁸³ Vendar je šele dva tedna kasneje von Twardowski samo razpravljal o tem z vodjo štaba VoMi. Behrends je zanikal, da bi VoMi dala pobudo za osnovanje fronte enotnosti v Jugoslaviji.⁸⁴ VoMi da odločno odklanja dr. Awen-derja, dokler povsem ne pretrga svojih zvez z Zborom, in on začasno niti ne pride v poštev kot voditelj jugoslovanskih Nemcev. Behrends je še obljubil, da bo VoMi upoštevala von Heerenove pomisleke.⁸⁵

Tudi dr. Krafftu je sredi maja 1938 von Twardowski priporočil, naj se Nemci v Jugoslaviji v bližnji prihodnosti mirno zadržijo. Ohranijo naj mirno kri navkljub psihozi oblasti in se tesno povežejo s poslanikom von Heerenom, ki ima odlične zveze s predsednikom vlade dr. Stojadinovičem. Še naprej naj si prizadevajo za združitev, vendar naj opuste bolj ali manj teoretične programe, ki so trenutno povsem neprimerni in nesmotrni. Naj rajši najprej sodelujejo pri drobnih vprašanih dnevnega življenja, nikakor pa ne smejo v opozicijo proti Stojadinovičevi vladi.⁸⁶ Čeprav ni najti von Heerenovih poročil v tem smislu, je zelo verjetno, da je dr. Stojadinović v zasebnem razgovoru zaprosil nemškega

poslanika, naj tretji rajh energično zavre iredentistično in ekstremno nacistično agitacijo jugoslovanskih Nemcev.⁸⁷

Poslanik von Heeren dalj časa sploh ni reagiral na represivne ukrepe jugoslovanskih oblasti in je priprte naciste prepustil njihovi usodi. »Pri takem stanju stvari sem doslej smatral za pravilno, da v svojih razgovorih z ministrskim predsednikom ne omenjam dogajanja znotraj nemške narodne skupine in reagiranja jugoslovanskih oblasti. Po moji presoji, vsaj dokler ostaja odprto sudetskonemško vprašanje, se je treba na vsak način izogniti sumu, da se politizacija nemške narodne skupine v Jugoslaviji podpira iz rajha ali celo samo želi,« je sredi junija poročal von Heeren.⁸⁸ Vendar pa je von Heeren odločno, čeprav brez večjega uspeha, interveniral, če in kadar so bili prizadeti nemški državljani.⁸⁹

Ko so se začela množiti poročila, da policija priprte naciste pretepa in na razne načine muči, je von Heeren slednjič le protestiral pri notranjem ministru dr. Korošču; vendar tega ni storil z uradno diplomatsko demaršo, marveč preko neimenovanega posrednika. Preiskava pritožb je, kot je von Heeren vnaprej pričakoval, ostala brez rezultata.⁹⁰ Na verbalno noto nemškega poslaništva s protestom, ker Nemci, jugoslovanski državljani, niso dobivali potnih dovoljenj za pot v Nemčijo, je jugoslovansko zunanje ministrstvo lakonično odgovorilo, da bodo v bodoče vsi lojalni jugoslovanski državljani nemške narodnosti lahko neovirano potovali.⁹¹

Šele v poletnih mesecih leta 1938 se je poslanik von Heeren v neuradnih pogovorih s predsednikom dr. Stojadinovićem začel pritoževati zaradi odnosa oblasti do volksdeutscherjev in nemških državljanov. Von Heeren je skušal prepričati dr. Stojadinoviča, da je nezaupanje oblasti in sumničenje o dejavnosti nemške manjšine nesmiselno. Poslanik je poudarjal, da utegnejo policijski ukrepi ogroziti prijateljske odnose med obema državama. Stojadinović pa je znova uporabil staro taktiko, češ da je vsega kriv notranji minister dr. Korošec in da sam ne more v vseh nadrobnostih nadzorovati Koroščevih ukrepov, ker da je bil v zadnjem času dalj časa odsoten iz Beograda. Treba je tudi razumeti, da se razburjenje v Sloveniji ne more čez noč pomiriti, vsekakor pa bo ponovno naročil dr. Korošču, naj pomirjujoče vpliva in prepreči napake oblasti. Vendar je nemški poslanik prav zaradi sudetske krize opozarjal na ta vprašanja v blagem in prijateljskem tonu. Von Heeren ni želel, da bi v večji meri pritegnil pozornost jugoslovanske vlade na interes tretjega rajha za položaj nemštva v jugoslovanskem obmejnem področju.⁹²

Tako je torej Stojadinovičeva vlada vse do Münchenskih sklepov položaj nemške narodnostne manjšine in dejavnost nacistov v Jugoslaviji kljub občasnim intervencijam nemškega poslaništva obravnavala več ali manj po lastni presoji ob sicer protislovnih interesih in motivih znotraj same vlade. Upoštevati je seveda morala, vsaj do neke mere, tudi vedno močnejši odpor napredne javnosti proti agresivnosti in ekspanzionizmu tretjega rajha ter dejavnosti nacistov v vrstah jugoslovanskih Nemcev.

2. Združitev Nemcev v Kulturbundu in udeležba na volitvah leta 1938

Popuščanje zahodnih velesil v Münchnu Hitlerjevim zahtevam je ogorčilo najširše množice v Jugoslaviji, nacistom v vrstah jugoslovanskih Nemcev pa dalo nove spodbude in utrdilo njihovo prepričanje, da je naslonitev na politično in vojaško moč tretjega rajha najboljša pot za reševanje vseh njihovih problemov in zahtev. Zato so se po Münchnu nujno še bolj zaostriili odnosi med slovanskim življem in tistimi Nemci, ki niso skrivali svojega navdušenja nad Hitlerjevimi uspehi. Takoj ob Münchenskem sporazumu je npr. policija v Novem Sadu poročala o razpoloženju prebivalstva tudi naslednje:

»Široke množice niso pričakovale, da bo Češkoslovaška v tolikšni meri žrtvovana in da bosta Anglija in Francija šli tako daleč v popuščanju Hitlerjevim zahtevam. Javnost v prvi vrsti obsoja Anglijo in Francijo zato, ker sta dovolili, da se problem odcepitve in priključitve sudetskih krajev reši brez sodelovanja predstavnikov Češkoslovaške. Drugič, ker sta obe državi prav na diktatorski način ozemeljsko in gospodarsko oslabili neko slovansko državo. Tretjič, ker je s tem sklepom nastal precedens za revizijo mirovnih pogodb, sklenjenih neposredno po svetovni vojni. In četrtič, ker se je s tem sklepom povečal ugled Nemčije v vsem svetu, ki je vselej bila nenasitna v željah za osvajanjem ozemlja.

Slovanski živelj, v teh krajih pomešan z madžarsko in nemško nacionalno manjšino, se glede na splet okoliščin v Evropi boji, da se ne bo tudi pred Jugoslavijo postavilo vprašanje odcepitve našega ozemlja, naseljenega z anacionalnim življem.

V javnosti se predvideva, da bosta po priključitvi sudetskih krajev k rajhu madžarska in nemška manjšina v bivši Vojvodini ne samo našli možnosti, da izrazita svoje zadovoljstvo, marveč da ju bo to tudi spodbudilo, da krepiata svoj živelj v vseh smereh. Ob tej priložnosti velja pripomniti, da so tukajšnji Nemci tako prepričani v moč Hitlerja

in rajha, pa tudi sami Madžari, da bi se Hitler mogel v nekaj mesecih uspešno vojskovati z vso Evropo.« Poročilo dodaja, da javnost pričakuje, da bo vlada takoj začela reševati vprašanja maksimalne nacionalizacije Vojvodine in na prepričljiv način obvestila javnost, da Hitler nima ozemeljskih zahtev nasproti Jugoslaviji.⁹³

Pod vtisom takega splošnega razpoloženja so bili tudi oblastveni organi. Ni čudno, da se je nacistična revija za nemštvo v tujini pritoževala: »Predvsem v Novem Sadu teror podrejenih vladnih organov, porojen iz strahu in sumičenja, često ne pozna nobenih meja. Prav nobena redkost niso besede kot ‚Mi bomo strli vašega Hitlerja, tako kot bomo strli tudi vas.‘«⁹⁴

Že pred Münchenskim sporazumom je predsednik vlade dr. Stojadinović razmišljal o tem, da še pred rokom razpusti skupščino in razpiše volitve v pozni jeseni leta 1938 namesto spomladi leta 1939. Voditelj JRZ je upal, da bo dobra žetev ugodno vplivala na razpoloženje kmetov. Nemški poslanik von Heeren pa se je nadejal, da bo vlada zaradi bližnjih volitev morala spremeniti svojo politiko do nemške narodnostne manjšine, čeprav bo ta manjšina zaradi notranjih sporov in katastrofalnega pomanjkanja primernih vodilnih osebnosti le težko uspeła, izkoristiti ugodne okoliščine. Von Heeren je tudi zvedel, da namestnik dr. Korošec za kandidata na vladni listi predložiti dr. Hasslingerja, voditelja mladonemškega gibanja. Zato je von Heeren posebej opozoril dr. Stojadinovića, češ da bi Hasslingerjeva kandidatura ogrozila sodelovanje nemške manjšine v vladni stranki.⁹⁵

Ban Dunavske banovine dr. Rajić si je že dalj časa belil glavo z vprašanjem, kako pridobiti Nemce za vladno listo na bližnjih volitvah, hkrati pa preprečiti njihovo združevanje na nacistični podlagi. V smislu svojih starih prizadevanj je ban 26. avgusta 1938 sprejel dr. Moserja in dr. Grassla. Oba voditelja nemške manjšine sta dr. Rajiću iz taktičnih razlogov izjavila, da sta pripravljena stopiti na čelo gibanju proti nacističnim propagandistom, in to v okviru JRZ. Vlada naj bi dovolila ustanovitev nemškega delovnega in agitacijskega odbora JRZ, ki bi se — tako sta vsaj zatrjevala — boril proti obnoviteljskemu gibanju.⁹⁶ Nekaj dni kasneje sta dr. Grassl in dr. Moser res izročila banu dr. Rajiću daljšo spomenico s predlogi za sodelovanje Nemcev na vladni listi in v JRZ, vendar v pisni obliki nista niti z besedico omenjala kakršne-koli borbe proti nacističnemu gibanju.

V spomenici je bilo rečeno, da dotlej ni bilo pravega političnega sodelovanja med vlado in nemško narodno skupino, čeprav so nemški poslanci pristopili k JRZ. Temu naj bi bila kriva organizacijska struk-

tura JRZ. Nemci bi bili voljni podpirati in braniti Stojadinovićevo notranjo in zunanjo politiko v skupščini, tisku in vseh javnih nastopih, se boriti za življenjske pravice Nemcev v okviru JRZ, kar pa bi bilo mogoče samo, če bi v JRZ dobili potrebno svobodo akcije, zlasti v stikih z nemškimi volivci. V ta namen bi se ustanovil nemški delovni in agitacijski odbor JRZ. Ta odbor bi zbral vse nemške volivce v vrstah JRZ, v soglasju s pristojnimi strankinimi organi bi zastopal interese nemške manjšine pred vlado in JRZ ter intenzivno deloval za uresničenje »vseh velikih ciljev daljnovidne politike JRZ in predsednika kraljevske vlade g. dr. Milana Stojadinovića.« Odbor bi takoj po sklenitvi sporazuma odprl v Beogradu svojo politično pisarno. Vlada pa naj bi na lastno pobudo, še pred razpisom volitev, odobrila spremembo pravil Kulturbunda, v eni sami uredbi zbrala vse dotedanje uredbe o nemškem manjšinskem šolstvu, v ministrstvu prosvete pa imenovala referenta za nemško šolstvo, ki bi bil nemške narodnosti in bi užival zaupanje nemškega življa. Dr. Grassl in dr. Moser sta še zahtevala vsaj pet nemških mandatov v bodoči skupščini. Ban dr. Rajić je nato priporočil dr. Stojadinoviću, naj čimprej sprejme dr. Grassla in dr. Moserja. Menil pa je, da je Nemcem treba dati le dva mandata v bodoči skupščini in da bi bilo koristno, če bi nastal oster boj med obema glavnima skupinama v nemški narodnosti manjšini.⁹⁷

Vendar, kot kaže, dr. Stojadinović ni sprejel obeh nemških voditeljev in je rajši počakal, da se položaj v vrstah nemške manjšine razbistri. Predsednik vlade je namreč dobil obvestilo, da se je voditelj obnoviteljev dr. Awender sestal z evangelijskim seniorjem Kundrom iz Pančeva in mu predlagal, naj madžarski evangelijski škof Agoš Šandor vpliva na madžarsko duhovščino, da bi nemška in madžarska manjšina na volitvah skupno nastopili proti vladi.⁹⁸ V začetku se je zdelo, da bo staro vodstvo Kulturbunda samo šlo na volitve, vendar bi to bil preveč tvegan korak.⁹⁹ To vodstvo je rajši vedno bolj odkrito prehajalo na nacistične pozicije in razgovori z banom dr. Rajićem so bili samo taktiziranje v pričakovanju razpleta sudetske krize. »Bolj ko se je staro vodstvo švabsko-nemškega Kulturbunda (SDKB) prilagajalo nacional-socialističnim zahtevam, bolj in bolj so izgubljale smisel polemike v narodni skupini, ki so, po mnenju opozicijskega obnoviteljskega gibanja (EB), temeljile predvsem na svetovnonazorskih nasprotjih,« je v začetku novembra 1938 ugotavljal v svoji analizi *Südostdeutsches Institut* v Gradcu.¹⁰⁰

Nemški poslanik von Heeren je glede na bližnje volitve in münchenški razplet sudetske krize spremenil svoje dotedanje stališče. Priporočil

je, naj *Volksdeutsche Mittelstelle* nujno čimprej pošlje v Beograd svojega podnačelnika štaba dr. Wilhelma Luiga, da bi ta zaupno vplival na razne skupine v nemški narodnostni manjšini in pripomogel k skupnemu nastopu na volitvah.¹⁰¹ Vendar so se še pred prihodom dr. Luiga ob posredovanju nemškega poslaništva Nemci 21. oktobra 1938 sporazumeli o sestavi petčlanskega odbora, v katerem so bili dr. Awender, Altgayer in dr. Derner, torej člani dotedanje *Volksdeutsche Arbeitsgemeinschaft*; pridružila pa sta se jim še dr. Grassl kot predstavnik dr. Moserjeve skupine in dr. Breitwieser kot predstavnik dr. Kraftove skupine. Objavo tega sporazuma so odložili do zaključka volilnih pogajanj z vlado.¹⁰² Toda še vedno so bila huda nesoglasja o tem, kakšen naj bi bil skupni program vseh, v tem odboru zastopanih skupin. Zato je von Heeren znova nujno zaprosil, naj čimprej pride dr. Luig in posreduje z avtoriteto in arbitražo rajha.¹⁰³ Dr. Grassl in Johann Keks sta sicer že poprej dne 17. oktobra privolila v predlog dr. Awenderja, da se v najkrajšem času sestane zvezni odbor Kulturbunda in prekliče sklep o izključitvi obnoviteljev, vendar bi to opravili na skrivaj, brez omembe v tisku.¹⁰⁴

Dr. Luig je na pobudo nemškega poslaništva 23. oktobra 1938 res prišel v Beograd.¹⁰⁵ V prostorih nekdanje Nemške lige za Društvo narodov v Beogradu so se zbrali voditelji raznih skupin nemške narodnostne manjšine, med njimi tudi dr. Grassl, zvezni tajnik Kulturbunda Giljum, voditelj »srednje linije« Florian Krämer, voditelj KWVD Branimir Altgayer, voditelj obnoviteljev dr. Awender, kasnejši nemški poslanec Franz Hamm in drugi. V suhem in službeno zadržanem tonu jim je dr. Luig sporočil, da morajo na bližnjih volitvah v interesu nemško-jugoslovanskih odnosov vsi Nemci brez razlike glasovati za vladno listo dr. Stojadinovića in da mora to navodilo ostati v strogi tajnosti. Dr. Luig je prisotne še obvestil, da dr. Kraft ne bo kandidiral.¹⁰⁶

V imenu JRZ je namreč dr. Stojadinović sredi oktobra ponudil dr. Kraftu, naj prevzame zanesljivo kandidaturo na vladni listi. Dr. Kraft pa si je pridržal rok za premislek in zahteval, da se poprej razčistijo nekatera osnovna vprašanja o položaju nemške narodnostne manjšine in da se odobre še novi nemški poslanski kandidati.¹⁰⁷ V začetku novembra, verjetno na zahtevo dr. Luiga oz. *Volksdeutsche Mittelstelle*, ki je že dalj časa nasprotovala dr. Kraftu,¹⁰⁸ je dr. Kraft slednjič v klajšem pismu sporočil dr. Stojadinoviću, da se zahvaljuje za ponudeno dandiaturo. Svoj sklep je utemeljeval z zdravstvenimi in političnimi razlogi. »Moj politični položaj nasproti mojim rojakom je otežkočen,

ker Kraljevska vlada sporazuma ob našem vstopu v stranko, kakor tudi obljub, ki ste jih Vi, gospod ministrski predsednik, januarja 1936 ljubeznivo dali odposlanstvu lojalnih in zvestih jugoslovanskih Nemcev, ne samo sploh ni izpolnila, marveč so se razmere na političnem področju, kot tudi na področju prosvetne in šolske uprave celo poslabšale,« je pisal dr. Kraft. Pritoževal se je, ker je bil Nemcem v Vojvodini otežkočen nakup zemljišč in nepremičnin, zoper aretacije spomladi in poleti 1938. leta, ko so bili pripti tudi vidni nemški člani JRZ, proti mučenju v policijskih zaporih in poudarjal je, da sploh ni mogel o teh vprašanih razpravljati niti s predsednikom vlade niti z notranjim ministrom.¹⁰⁹ *Deutsches Volksblatt* je hotel nato objaviti vest, da dr. Kraft ne bo kandidiral, vendar je cenzura to preprečila.¹¹⁰

Dne 28. oktobra so se v Beogradu na širšem posvetovanju zbrali zaupniki vseh skupin nemške narodnostne manjšine. Dr. Grassl je poročal o notranje in zunanje političnem položaju, nakar so po navodilih *Volksdeutsche Mittelstelle* in nemškega poslaništva udeleženci sprejeli sklep: »Narodna dolžnost vseh nemških volivcev je, da glasujejo za vladno listo. Pri tem ne sme igrati nobene vloge, če kandidat pripada državnemu narodu ali pa nemški narodni skupini, vendar pa se z gotovostjo pričakuje, da bodo v relativno maloštevilnih okrajih z močnim nemškim prebivalstvom pripuščeni takšni kandidati, ki bi lahko veljali za poklicane predstavnike nemške narodne skupine.«¹¹¹ Predstavnik Nemcev iz Slovenije senior Johann Baron, posrednik med obnovitelji in Kulturbundom, je ob tej priložnosti poudaril, da sporazum ni samo volilna koalicija, marveč da pomeni dokončno doseženo enotnost. V imenu obnoviteljev je na posvetovanju govoril tudi Gustav Halwax.¹¹² Ministrstvo notranjih zadev pa je trenutno še imelo iluzije, da gre zgolj za tehnični sporazum o volilnem sodelovanju in da se bodo sodelujoče skupine po volitvah spet razšle.¹¹³ Obnovitelji so dosegli svoj cilj in njihova prizadevanja za združitev vseh Nemcev v Jugoslaviji po zaslugi neposrednega vmešavanja *Volksdeutsche Mittelstelle* niso ostala brez uspeha.¹¹⁴ Dr. Awender je prve dni novembra na volilnem posvetovanju v Pančevu svečano izjavil, da bodo obnovitelji strnjeno in enotno glasovali za vladno stranko.¹¹⁵ Tudi kočevski Nemci so razglasili geslo: »Mi strnjeno glasujemo za Stojadinovičevo listo,« čeprav pri teh volitvah niso uspeli dobiti niti svojega namestnika kandidata.¹¹⁶

Po tako doseženem sporazumu vseh skupin v vrstah nemške narodnostne manjšine je bilo treba samo še organizacijsko združiti vse tokove v okviru Kulturbunda. V prisotnosti dr. Hennigerja, referenta za jugovzhod v *Volksdeutsche Mittelstelle*, ki je skupno z dr. Luigom prišel v

Jugoslavijo, se je Branimir Altgayer 31. oktobra v Novem Sadu sporazumel z zveznim vodstvom Kulturbunda, da KWVD kolektivno pristopi h Kulturbundu, sam pa da postane gauleiter Kulturbunda za Slavonijo.¹¹⁷ Tudi člani akademske skupine obnoviteljskega gibanja *Academia* v Beogradu so svoje društvo razpustili in pristopili k *Sueviji*, društvu nemških visokošolcev, včlanjenih v Kulturbundu.¹¹⁸ *Suevia* in radikalno nacistično usmerjeno Združenje nemških visokošolcev v Zagrebu (VDH) sta se nato sporazumeli o tesnem sodelovanju. Vodstvo vsega študentskega gibanja jugoslovanskih Nemcev je tako prešlo v ekstremno nacistične roke in prvi Landesstudentenführer je postal mariborski Nemeč, voditelj VDH Willy Badl.¹¹⁹ Svojčas iz Kulturbunda izključeni nacist Jakob Lichtenberger je prav tako po sklepu glavne skupščine Kulturbunda 18. 12. 1938 spet postal voditelj vse nemške mladine, včlanjene v Kulturbundu.¹²⁰

Zvezni odbor Kulturbunda je na svoji seji 20. 11. 1938 v Novem Sadu preklical svoj sklep z dne 13. 1. 1935 o začasni izključitvi voditeljev obnoviteljskega gibanja iz Kulturbunda ter sklenil vključiti KWVD v Kulturbund in ustanoviti tri okrožja (*Gau*) Kulturbunda: za Banat, za vzhodno Bačko ter za zahodno Bačko z Baranjo, Bosno, Sremom in Slavonijo. Ustanovitev okrožja za Slovenijo pa je bila odložena na kasnejše obdobje, ker je bil pač tam Kulturbund prepovedan. Voditelj slavonskega okrožja je postal Branimir Altgayer. Tem sklepom je bila dana velika publiciteta.¹²¹

Nosilec liste JRZ in predsednik vlade dr. Stojadinović je slednjič 13. 11. 1938 sprejel nemško delegacijo pod vodstvom senatorja dr. Graslja. V delegaciji so bili zastopniki vseh skupin in tudi voditelj obnoviteljev dr. Awender. Nemški delegati so želeli dobiti vsaj štiri poslanske kandidate in dva namestnika v okrajih, kjer je bilo računati, da bodo z glasovi nemških volivcev tudi izvoljeni, t.j. v okrajih Kula, Apatin, Odžaci, Bačka Palanka, Darda in Đakovo. Dr. Stojadinović pa je njihove predloge zavrnil, češ da je kandidate na svoji listi že razdelil, in je odobril zgolj dva nemška poslanska kandidata in dva namestnika kandidatov. Tako so se Nemci morali, hočeš nočeš, sprijazniti, da bosta na listi JRZ kandidirala samo urednik Franz Hamm v Kuli, kjer naj bi sicer po želji vlade kandidiral dr. Kraft, advokat Ludwig Keks pa v Apatinu. Profesor dr. Josef Trischler je bil določen za namestnika kandidata prosvetnega ministra Magaraševića v Bački Palanki, namestnik kandidata JRZ v Đakovu pa je bil Anton Fleith.¹²²

Po že ustaljenem volilnem običaju je prosvetni minister Dimitrije Magarašević nemškimi volivcem obljubil velik razvoj nemškega manj-

šinskega šolstva in jim na predvolilnem zborovanju v Bački Palanki govoril celo v nemškem jeziku.¹²³ Dr. Stojadinović je na velikem predvolilnem zborovanju JRZ v Novem Sadu 13. novembra obljubil Madžarom in Nemcem popolno enakopravnost, češ da je enakopravnost vseh veroizpovedi in narodnosti osnovno načelo njegove politike. Posredno pa je zavrnil prvo točko znanega političnega programa *Einheitsfront*, ko je dejal, da je čut za pravičnost našega naroda največje jamstvo za neoviran razvoj narodnostnih manjšin. Poudaril je še, da pričakuje za dane pravice lojalnost in za enakost zvestobo.¹²⁴ Sicer pa se je JRZ skrbno izogibala, da bi v predvolilni kampanji kakorkoli omenjala volilno podporo nemške narodnostne manjšine.¹²⁵

Nemški poslanik von Heeren je analiziral predvolilni položaj, češ da je nemška manjšina imela tri možnosti: abstinenco, pridružitev opoziciji ali podporo vladni listi. Sodelovanje z opozicijo ni prišlo v poštev, ker je opozicija zlasti napadala zunanjepolitično usmeritev Stojadinovičeve vlade, tj. približevanje Nemčiji. Podpora vladni listi je bila edino primerna izbira, ker je bilo pričakovati, da bo dr. Stojadinović še naprej ostal na oblasti. »Širokim krogom narodne skupine bo kljub temu zelo težko glasovati za listo vlade, katere notranji minister se je že od nekdaj izkazal kot nepomirljiv nasprotnik nemštva v deželi in ki je prav v zadnjih mesecih ukazal ali pa vsaj odobril obilico policijskih ukrepov proti volksdeutscherjem, ukrepov, ki so predstavljali zavestno naganjanje.« je poročal poslanik von Heeren in obžaloval da so Nemci vnaprej obljubili svojo podporo vladi, ne da bi si zagotovili določene protiusluge. Pričakovati je bilo, po mnenju von Heerena, da bo nemška manjšina, vse dokler ne bo dobila trdnega in enotnega vodstva, z lastnimi silami le težko kaj dosegla za izboljšanje svojega položaja.¹²⁶

Značilno je, da so v predvolilni kampanji Nemci sicer res vztrajno pozivali svoje sorojake, naj vsi kot en mož glasujejo za JRZ, da pa so to utemeljevali predvsem z zunanjepolitičnimi razlogi, z Nemčiji naklonjeno zunanjo politiko Stojadinovičeve vlade.¹²⁷ Kaže, da je bilo precej nemških volivcev, ki bi zaradi represivnih ukrepov spomladi tega leta rajši glasovali proti vladi in da so volili za listo JRZ zgolj iz discipline.¹²⁸ Morda sta jim več upanja lahko vzbujali vedno bolj naraščajoča vojaška sila in moč tretjega rajha in morda tudi vedno bolj odkrite zunanje manifestacije fašističnih teženj Stojadinovičevega režima, kar se je pokazalo v predvolilni kampanji in še zlasti na predvolilnem zborovanju JRZ v Novem Sadu. »Pri tem je vselej čisto odkrito prišla na dan tendenca, da se vse do nadržnosti posnemajo nacionalsocialistične in fašistične metode. Ministrski predsednik se ob

nagovorih in ob skandiranju množic pusti pozdravljati kot vodja, in kjerkoli je to možno, strankini redarji nadomestujejo policijo,« je po-ročal von Heeren.¹²⁹

Disciplinirani nemški volivci so v veliki večini sledili navodilom *Volksdeutsche Mittelstelle* in zveznega vodstva Kulturbunda in na volitvah 11. decembra 1938 ubogljivo glasovali za Stojadinovićevo listo. V Hrvatski je to vzbudilo veliko ogorčenje prebivalstva, saj je bila tu nemška manjšina, z izjemo od vlade odvisnih uradnikov, edina opora osovraženega režima.¹³⁰ Ni brez ironije dejstvo, da so nacistično usmerjeni nemški volivci po uradnih podatkih glasovali v Apatinu za kandidata JRZ Ota Gavrilovića, krščenega žida z nekdanjim priimkom Fischer in bankirja iz Beograda, medtem ko je njihov kandidat Ludwig Keks, nečak predsednika Kulturbunda, v istem volilnem okraju propadel. Gavrilović je po uradnih podatkih dobil 5026 glasov, Keks pa samo 1717 glasov. Nemški poslanik von Heeren je bil prepričan, da so rezultati ponarejeni in je zato zapretel dr. Stojadinoviću, da bo o zadevi pisal nemški tisk, če vlada ne razveljavi volitev v Apatinu in ne razpiše novih.¹³¹

Toda verifikacijski odbor skupščine je z večino glasov zavrnil Keksovo pritožbo in potrdil izvolitev Gavrilovića. Tako je v novo skupščino prišel zgolj en sam nemški poslanec Franz Hamm, izvoljen v volilnem okraju Kula.¹³² Dr. Stojadinović nikakor ni mogel ustreči von Heerenovi zahtevi in razpisati novih volitev v okraju Apatin, ker bi bil to nevaren precedens za podobne zahteve opozicije. Zato se je rajši dogovoril za poravnavo, s tem da se dotedanji prosvetni minister Dimitrije Magarešević, izvoljen v dveh okrajih, odpove mandatu v Bački Palanki in da tako pride v skupščino še drugi nemški poslanec dr. Josef Trischler. Čeprav je kmalu nato Stojadinovićevo vlada padla, je novi ministrski predsednik Dragiša Cvetković izpolnil obljubo svojega predhodnika.¹³³

Volitve niso uresničile Stojadinovićeve upov. Popuščanje zahodnih velesil v Münchnu je dr. Stojadinović želel izkoristiti za svoj osebni uspeh, češ da je pravilno predvidel razvoj mednarodnih dogodkov in s tem razvrednotil napade opozicije na svojo zunanjo politiko. V takem prepričanju ga je utrjeval tudi angleški tisk, npr. londonski *Times*.¹³⁴ Res je bivši minister Albert Kramer v imenu vseh skupin opozicije sporočil nemškemu poslaniku von Heerenu, da bo opozicija, če zmaga na volitvah, nadaljevala Stojadinovićevo politiko prijateljstva s tretjim rajhom. »V volilni borbi bo poslej jugoslovanska zunanja politika igrala vlogo v pozitivnem smislu za Nemčijo, kajti dogodki zadnjih

mesecev so to politiko sijajno opravičili in opoziciji s tem iztrgali iz rok sleherno možnost za doslej običajne napade,« je napovedoval von Heeren.¹³⁵

Dr. Stojadinović je upal, da bo na volitvah dobil 10% hrvaških glasov in povprečno 75% ostalih glasov¹³⁶ in je v tem smislu pripravil celo izjavo za italijanski tisk.¹³⁷ Zunanjepolitični poudarek je prevladoval v volilni kampanji JRZ; za mir na mejah naj bi bila zaslužna morda politika Stojadinovićeve vlade.¹³⁸ Toda to je bila računica brez krčmarja. »Ta račun se je zdel tako jasen in vendar se je pokazal kot napačen. Kajti izidi volitev kažejo, da se razpoloženje v deželi za Stojadinovića spričo vtisov o politični novi ureditvi Evrope, ki so zasenčili vse ostalo, v celoti ni izboljšalo, marveč poslabšalo. Res vsakdo uvideva, da je bila zunanja politika ministrskega predsednika pravilna, toda močnejša kot to razumsko spoznanje je bila čustvena reakcija na prav tako jasno spoznano dejstvo, da je Jugoslavija danes postala vazal osi Berlin—Rim,« je analiziral nemški poslanik von Heeren volilne rezultate in zapisal, da javnost pripisuje dr. Stojadinoviću odgovornost za tak razvoj dogodkov. Poslanik je poudaril, da je vlada dosegla malenkostno formalno večino na volitvah samo s pomočjo narodnostnih manjšin in da bi brez teh glasov ostala v manjšini.¹³⁹ Na to dejstvo je v skupščini opozarjal tudi dr. Branko Čubrilović, kar je seve nujno še povečalo odpor demokratične javnosti proti osvrtaženemu in vedno bolj odkrito fašističnemu režimu dr. Stojadinovića.¹⁴⁰ Vlada je namreč na javnih volitvah po uradnih podatkih dobila 1.643.783 ali 54,09% glasov, Mačkova lista 1.364.524 ali 44,90% in Ljotičeva lista 30.734 ali 1,01% glasov. Od teh je bilo po oceni nemškega poslanika za Stojadinovićevo listo oddanih 300.000 glasov narodnostnih manjšin oz. 120.000 glasov nemških volivcev.¹⁴¹

Na tem mestu ni mogoče obravnavati vseh drugih aspektov decembrskih volitev. Toda ta zunanjepolitični ekskurz je nujen za razumevanje stališča in glasovanja nemške narodnostne manjšine, kakor tudi razpoloženja in odnosa večine prebivalstva do te manjšine, navdušene nad Hitlerjevimi uspehi. Dr. Stojadinović si je torej glasove nemških volivcev zagotovil s svojo zunanjo, nikakor pa ne z notranjo politiko ali morda celo z načrtnim pospeševanjem nacistične dejavnosti nemške manjšine. Nasprotno, notranjepolitični odnos oblasti do te manjšine, represivni ukrepi proti nacistični *Volksdeutsche Einheitsfront*, vse to bi Stojadinovićevi vladi odvzelo glasove številnih volivcev, če bi se tretji rajh ne vmešal s svojo arbitražo in diktatom.¹⁴² Tako je položaj jugoslovanskih Nemcev, zlasti od Münchenskega sporazuma

dalje, postajal vedno bolj odvisen predvsem od zunanje-politične konstelacije in od zunanje-političnih interesov tretjega rajha, podvržen vsem oscilacijam v mednarodnem položaju. V notranje-političnem merilu pa se je vedno bolj zaostroval odnos med nemško narodnostno manjšino in večino prebivalstva, saj je vedno bolj naraščal odpor najširših plasti demokratične javnosti proti agresivnemu nacističnemu in šovinističnemu duhu v vrstah te manjšine, proti njeni privrženosti in navdušenju za Hitlerjevo politiko.

3. *Kulturna, politična in gospodarska dejavnost Nemcev*

Kulturbund je z združitvijo vseh skupin in tokov v nemški narodnostni manjšini dobil nov polet in se še bolj razmahnil. Staro vodstvo je sicer še nekaj mesecev ostalo na svojih položajih, toda medsebojna osebna trenja in prestižna vprašanja z združitvijo niso odpadla. Kulturbund je z veliko vnemo začel ustanavljati nove krajevne organizacije in je konec aprila 1939 imel že 320 krajevnih skupin v 56 okrajih in v 4 okrožjih; med temi je bilo tudi novo ustanovljeno okrožje (*Gau*) za Slovenijo.¹⁴³ Razvoj je očiten, če primerjamo to število z 256 krajevnimi skupinami, kolikor jih je po uradnih podatkih jugoslovanskih oblasti imel Kulturbund v jeseni leta 1938. Tak porast je mogoče razložiti samo s podvojeno nacistično organizacijsko akcijo in z vplivom, ki so ga na jugoslovanske Nemce imeli ekspanzionistični uspehi tretjega rajha.

Jeseni 1938 je bilo v Jugoslaviji skupno 866 raznih nemških prosvetnih, kulturnih, dobrodelnih in športnih društev z nad 50.000 člani. V nemškem jeziku je izhajalo 50 nemških časopisov in publikacij; od teh 4 dnevniki, 25 tednikov, 4 štirinajstdnevnik, 9 mesečnikov in 8 občasnih publikacij. Nemške manjšinske šole so v šolskem letu 1937/38 imele 765 oddelkov s 724 učitelji; od teh je bilo 507 učiteljev nemške narodnosti. V 2 državnih in 2 zasebnih nemških meščanskih šolah je študiralo 625 dijakov, poučevalo pa je 62 profesorjev, med njimi celo 15 profesorjev nemških državljanov, ki so v ta namen prišli iz rajha. V zasebnem učiteljišču je bilo 42 učiteljiščnikov in 16 profesorjev, na nižji državni gimnaziji v Novem Vrbasu pa v 4 razredih 97 dijakov.¹⁴⁴

Zvezno vodstvo Kulturbunda in vodstvo obnoviteljskega gibanja sta se še pred formalno združitvijo jeseni leta 1938 sporazumeli, da se uvede za članstvo Kulturbunda obvezna telesna vzgoja in telovadba, pač v smislu nacističnih programskih načel in priprav za formiranje

ilegalnih polvojaških formacij.¹⁴⁵ Mladi nacisti so v letu 1939 lahko že odkrito organizirali nacistična šolska taborišča. V dneh od 3. do 10. julija 1939 je v Futogu zborovalo 126 nemških visokošolcev iz vse države. Predavali so jim najvidnejši nacisti dr. Awender, Altgayer, Lichtenberger in oba nemška poslanca Franz Hamm in dr. Josef Trischler. Na posvetovanju nemških akademikov v Novem Sadu je bilo sklenjeno, da se tudi vsi diplomirani nemški visokošolci vključijo v delo.¹⁴⁶

V Slavoniji je maja 1938 nemška delegacija obiskala katoliškega škofa dr. Akšamovića v Đakovu in zahtevala, da se uvedejo nemško bogoslužje, nemški verouk in nemške pridige.¹⁴⁷ V sporazumu z vlado je škof zavlačeval odgovor, dokler se ne bi pomiril val nacistične akcije okrog fronte enotnosti. Iz nacionalnih razlogov in ker ni bilo dovolj duhovnikov z znanjem nemškega jezika, spočetka škof ni bil voljan ustreči tem zahtevam.¹⁴⁸ Vendar je kasneje dovolil nemške pridige v stolni cerkvi v Đakovu.¹⁴⁹ Škof dr. Akšamović je sklenil ustreči novim nemškim zahtevam leta 1939 samo v tistih krajih, kjer so bili Nemci strnjeno naseljeni, še prej pa se je posvetoval z vladnimi organi v Beogradu in Zagrebu.¹⁵⁰ Hrvatski kler se je upiral prizadevanjem Kulturbunda, da spet pridobi za nemštvo tiste potomce nemških kolonistov, ki so se že davno pohrvatili in so slabo ali pa sploh niso več govorili nemško. Nemci v Jugoslaviji niso imeli nemškega semenišča za rimsko-katoliški duhovniški naraščaj. Osnabrüški škof dr. Wilhelm Berning je po daljših pogajanjih dosegel privoljenje beograjskega nadškofa, da se omejenemu številu nemških teologov dovoli študij v Nemčiji, vendar pa tega za območje svojih škofij katoliška škofa v Đakovu in Subotici nista dovolila. Nemška evangeljska cerkev na čelu s škofom dr. Poppom je nasprotno vzdrževala nemotene in široko razvejane zveze s tretjim rajhom in njene cerkvene občine ter mnoga evangeljska društva so postale trdna oporišča nacističnega gibanja.¹⁵¹

Številne, po imenu kulturne organizacije Nemcev v Jugoslaviji so po Anshlusu in zlasti po münchenskem sporazumu začele vedno bolj odkrito kazati svoje pravo nacistično lice. Kulturbund je v januarju leta 1939 imel že 50 poklicnih plačanih uradnikov, za vodjo propagande pa je bil imenovan Josef Beer, dotedanji sekretar KWVD. Tudi notranje ministrstvo se ni več prepuščalo iluzijam in je ugotavljalo, da kljub heterogenosti fuzioniranih skupin prevladuje v Kulturbundu popolna ideološka enotnost na nacistični podlagi.¹⁵² Nacistično dejavnost jugoslovanskih Nemcev so zlasti spodbudili novi ekspanzionistični uspehi tretjega rajha; dokončno razkosanje Češkoslovaške in nemški protek-

torat nad Česko. »Razvoj zunanjepolitičnih dogodkov in Hitlerjevi uspehi so pri naših Nemcih ustvarili takšno razpoloženje in takšno provokatorsko in propagandno delo, ki zaskrblijujeta slehernega rodoljuba te dežele. Po vseh krajih, kjer žive Nemci, se je povečalo število sestankov, raznih prireditev in svečanosti, in to z izključnim namenom širjenja nacionalsocializma. Na teh prireditvah nikoli ne manjka navdušenih govorov za ohranitev nemške rase, za slogo in enotnost vseh Nemcev pri nas, potem nacionalsocialistični pozdravi in brezmejno navdušenje za Nemčijo in za Hitlerja. Zveze naših Nemcev z Nemčijo so prav tako postale še tesnejše in vidni Nemci vedno češče odhajajo iz naše države v Nemčijo, da bi se tam dogovorili in dobili navodila za nadaljnje delo,« je ugotavljala jugoslovanska vojaška obveščevalna služba.¹⁵³

Aprila 1939 je obveščevalni oddelek Glavnega generalštaba med drugim poročal v svojem rednem mesečnem biltenu: »O nemški propagandi je mogoče reči, da presega vse meje. To se najbolje vidi v delu naših manjšin, ki je skrajno ekstremno, izzivalno in samo v duhu nacionalsocialistične ideologije. Njihovo delo se ne omejuje več zgolj na kulturno-prosvetno področje, marveč se razteza zlasti na propagandno-politično področje.« Povsod je bilo opaziti neumorno prizadevanje, da se vsi Nemci včlanijo v Kulturbund. Na zborovanjih Kulturbunda so propagirali nacizem, pozdravljali s hitlerjanskim pozdravom, slavili Hitlerja in njegove uspehe, vzklikali »Sieg-Heil« in podobno. Vedno številnejši so bili spopadi med nemškimi nacisti in demokratično javnostjo. Dne 29. marca 1939 so se npr. v Mramorku v okraju Kovin spopadli sokoli in člani Kulturbunda, ker so nacisti na sokolski dom naslikali kljukasti križ.¹⁵⁴ V kraju Stari Sivac v okraju Sombor so trije golobradi nacisti žalili srbskega gostilničarja, ogorčena srbska mladina pa je nato razbila okna 17 nemških hiš. V vasi Deronje v okraju Odžaci so se stegli nemški in srbski mladinci. V Novem Vrbasu so nemški mladinci razbili okna na sinagogi,¹⁵⁵ židovske otroke pa zmerjali: »židovske svinje, smrdljivi čifuti!«¹⁵⁶

»Nemoteno, izzivalno in brezobzirno delo naših manjšin, zlasti Nemcev, potem skupinski in posamični izleti Nemcev iz rajha v našo državo povzročajo skrbi našim dobronamernim nacionalnim elementom in jih navajajo k raznim zelo neugodnim komentarjem,« je poročala vojaška obveščevalna služba maja 1939. leta. »Ni več skrivnost niti za naše oblasti — in tega niti sami Nemci ne skrivajo, marveč nasprotno poudarjajo — da je bil Kulturbund prav zato tudi ustanovljen, da jih zedini, organizira in vzgoji, da postanejo dobri in zvesti sinovi velikega

rajha in pravi nacionalsocialisti... Sčasoma se je občutilo, da naši Nemci spričo Hitlerjevih uspehov vse bolj in bolj dvigajo glavo, se svobodneje organizirajo in postavljajo vedno večje zahteve.«¹⁵⁷ V mnogih krajih so se Nemci lotili tudi prostovoljnega dela ter začeli graditi domove Kulturbunda in športna igrišča, v nekaterih vaseh pa so uredili tudi poti in kanalizacijo.¹⁵⁸

Zlasti aktivni so bili pristaši obnoviteljskega gibanja, med njimi Gustav Halwax, urednik glasila *Volksruf*. Na prireditvah Kulturbunda v Karavukovu v okraju Odžaci je v februarju in marcu 1939. leta Halwax deloval in govoril v takem tonu, da so se oblasti resno vznemirile. »Preko Kulturbunda se najintenzivneje širi nemška nacional-socialistična propaganda in kolikor se takšno delo še naprej dovoljuje, grozi nevarnost, da se bo naša nemška manjšina organizirala in okrepila do takšne mere, kot je to bilo v sudetskem področju, in da bodo tudi same oblasti brez moči, da bi tako organizirani množici preprečile škodljivo akcijo,« je poročal okrajni načelnik iz Odžacev.¹⁵⁹ Okrajni načelnik v Apatinu je v začetku aprila 1939 predlagal, naj se prepovedo zabavni večeri Kulturbunda, ker to niso bile zabave, marveč nacistične politične manifestacije. Zvezno vodstvo Kulturbunda naj bi oblasti vsaj opozorile, da naj bodo člani zmernejši in bolj lojalni, »ker so zelo prozorni, tako da izzivajo slovanski živelj in to lahko nekega dne povzroči zelo hude in nezaželene incidente.«¹⁶⁰ Na zborovanju Kulturbunda v Parabuču v okraju Odžaci je dne 16. aprila 1939 Halwax zahteval, naj se sprejme zakon o nemški narodni skupini in prizna njen poseben položaj.¹⁶¹

Tudi v Baranji so nacisti svojo dejavnost razvili do skrajnih meja. Oddelek javne varnosti pri banski upravi Dunavske banovine je ugotavljal, da »nemški rajh izdatno in v vsakem pogledu z intencijami in direktivami podpira akcijo tukajšnjih Nemcev za njihovo organiziranje, zlasti še v gmotnem oziru. Potrebno bi bilo — in to čimprej — upreti se temu zlu.«¹⁶² V Krnjaji v okraju Sombor je potujoči nemški učitelj Georg Gross organiziral mladinske tečaje in borbene mladinske skupine ter uvedel hitlerjanski pozdrav.¹⁶³ Vodstvo Kulturbunda je pritiskalo na neorganizirane Nemce, naj se čimprej včlanijo v Kulturbund. Nacisti so poudarjali, da je Hitler lahko zasedel Češko samo zato, ker so bili tam sudetski Nemci složni.¹⁶⁴

Odnosi med nemškim in srbskim prebivalstvom v Vojvodini so se tako vedno bolj zaostrovali. Načelnik jugoslovanskega generalštaba Dušan Simović je sredi aprila 1939 zato opozoril nemškega letalskega atašeja von Schönebecka, da bi nadaljevanje nacistične agitacije lahko

izzvalo tako hude incidente, da bo to resno ogrozilo jugoslovansko-nemške odnose. Nemški poslanik von Heeren je zvedel, da se obnovitelji dejansko sklicujejo na navodila iz Berlina. V svojem telegramu Auswärtiges Amtu je zato previdno dodal: »V primeru, da se z mojim pojmovanjem, da je za sedaj politično nezaželeno sleherni vzemirjenje, tam strinjate, pošljite Volksdeutsche Mittelstelle ustrezno obvestilo.«¹⁶⁵

Auswärtiges Amt, zainteresiran, da se — zlasti po italijanskem vpadu v Albanijo — javno mnenje v Jugoslaviji še bolj ne vznemiri in ne otežkočijo prizadevanja za še tesnejšo pritegnitev Jugoslavije k politiki osi, je res interveniral pri *Volksdeutsche Mittelstelle*. Referent za jugovzhod v tej nacistični ustanovi dr. Henniger je zanikal, da bi bila iz Berlina dana kakršnakoli navodila za okrepljeno nacistično agitacijo med Nemci v Jugoslaviji. Sporočil je, da je pooblaščenca VoMi v Gradcu Dorfmeistru naročeno, naj jugoslovanskim Nemcem jasno dopove, da morajo ostati popolnoma mirni. *Volksdeutsche Mittelstelle* je obljubila še bolj omejiti lokalne zveze med Štajersko in južno Štajersko. Halwax pa da bo, kot kaže, konec aprila 1939 kot štipendist tako odšel v Nemčijo in da bo s tem odstranjen vir nenehnih nemirov.¹⁶⁶ Vendar kaže, da je Halwax še vse leto 1939 ostal v Jugoslaviji.¹⁶⁷ Na sestanku v Gradcu v dneh 18. in 19. maja 1939 je *Volksdeutsche Mittelstelle* voditeljem nemške manjšine res dala navodila, naj se izogibajo vsemu, kar bi lahko motilo prijateljske odnose med Jugoslavijo in tretjim rajhom.¹⁶⁸

Toda kljub temu obnovitelji niso mirovali. Nasprotno, hoteli so dati še večji, množični poudarek svojemu delovanju, prepričljivo pokazati, da je nacistični duh zajel že najširše nemške množice, v ta namen pa so izbrali čas obiska kneza Pavla v Nemčiji. V dneh 28. in 29. maja sta bili v Apatinu in v Lazarevu veliki proslavi »nemškega dne«. V Apatinu se je zbralo okrog 20.000 Nemcev. »Sleherni narod hoče živeti po svojih posebnih zakonih. Naša svojevrstnost je nemški svetovni nazor, ki ni prišel v našo deželo kot tuj izvozni izdelek, mavreč je bil rojen iz naše krvi in iz naših tal,« je bilo posebej poudarjeno na zborovanju v Apatinu. Udeleženci zborovanja so prisegli zvestobo vodstvu.¹⁶⁹ Po policijskih poročilih je bilo v prisegi rečeno: »Mi se za vse večne čase priznamo za Nemce, priznavamo se k ideologiji nacionalsocializma, njegov svetovni nazor je tudi naš nazor in nikakršne stare fraze ne morejo pri tem ničesar spremeniti, tako nam Bog pomagaj!«¹⁷⁰ Mladina je prišla na zborovanje v dolgih kolonah s fanfarami in bobni, enotno oblečena v črne hlače in bele srajce, nad tribuno pa je bilo razpeto veliko geslo *Treue, Blut und Boden* (Zvestoba, kri in zemlja). Zboro-

valci so prepevali borbene nacistične pesmi. Govornik Spreitzer je posebej poudaril, da je število članov Kulturbunda v Bački v zadnjih štirih mesecih od 24.000 naraslo na 56.000. Voditelja obnoviteljskega gibanja dr. Awenderja je mladina burno pozdravila: »Wir danken unseren Führer«,¹⁷¹ Ob začetku proslave so udeleženci opustili državno himno in so jo odpeli šele zvečer, ko je prišel poslanec Franz Hamm, verjetno na njegov predlog. Zborovanje so snemali tudi filmski snemalci. »Oblasti se sploh niso vznemirjale, niti niso smatrale, da je potrebno posredovati,« se je zgražal celo policijski komisar v Subotici.¹⁷²

Notranje ministrstvo je skušalo podcenjevati to nacistično manifestacijo, češ da je bilo v Apatinu zgolj 12.000 zborovalcev in da je bil cilj proslave napraviti vtis na oblasti in ostale Nemce. »Kljub borbenu tonu vseh govornikov se je vendar le pazilo na to, da se ohrani načelo 'odprtih vrat' in so poudarjali zvestobo in izpolnjevanje dolžnosti do države. Vsekakor je razlog temu iskati tudi v tem, da se ne vodi hkrati boj na dveh frontah, tj. proti obstoječemu redu in proti večini nemške manjšine... Poleg aktivizma neke manjšine, ki na vsak način želi, da se jo občuti in da se vsili kot izključni predstavnik nemške narodne skupine, je hkrati moč ugotoviti ravnodušnost [?] velikanske večine Nemcev, in to celo v predelih, ki so bili najbolj vestno obdelani. Nacionalsocialistična skupina je iz istih razlogov, čeprav prakticira taktiko občasnih naletov, vselej primorana vračati se na prejšnje položaje in na drobna ter počasna osvajanja na terenu, kakor tudi na nezanesljivo igro na zunanjepolitične dogodke,« je trdilo ministrstvo.¹⁷³

Podobno, vendar manjše je bilo sočasno zborovanje v Lazarevu, kjer se je zbralo okrog 5000 banatskih Nemcev.¹⁷⁴ Dr. Awender je svoj borbeni govor na zborovanju zaključil s hitlerjanskim pozdravom.¹⁷⁵ 5000 Nemcev se je 4. junija v Indiji udeležilo prav takšnega nacističnega zborovanja, kjer je bilo prisotnih 27 delegacij iz raznih nemških naselbin.¹⁷⁶ Jakob Lichtenberger, mladinski voditelj v Kulturbundu, in Josef Beer, organizacijski vodja Kulturbunda, sta poskrbela za organizacijo vseh teh zborovanj.¹⁷⁷

Oblasti teh nacističnih manifestacij niso ovirale, niti jih niso preprečile. Očitno je takemu stalšču botrovala zunanjepolitična oportuniteta. Prav tedaj je namreč odhajal v Berlin oziroma se je tam v dneh 1. do 5. junija mudil knez Pavle na državnem obisku. Na banketu v čast kneza Pavla je v svoji zdravici Hitler ponovno govoril o mejah med Nemčijo in Jugoslavijo, ki da so za vselej začrtane.¹⁷⁸ Ko pa se je knez Pavle vrnil iz Nemčije, je podban Dunavske banovine Drinčić, verjetno

po nalogu vlade, energično zahteval od vodstva Kulturbunda, naj v bodoče ne prireja več takih izzivalnih nacističnih manifestacij.¹⁷⁹ Zvezno vodstvo Kulturbunda je slednjič konec junija res objavilo, da je treba »iz posebnih razlogov« začasno prenehati z dejavnostjo, ki presega okvir krajevnih organizacij Kulturbunda, zlasti pa opustiti velike prireditve in tečaje.¹⁸⁰

V juniju 1939 so nato prenehale prej tako prenapete velike nacistične manifestacije Kulturbunda. Jugoslovanske oblasti so pravilno sklepale, da so navodila v tem smislu prišla tudi iz Nemčije.¹⁸¹ Jugoslovanski Nemci so se pritoževali, češ da se je njihov položaj po Pavlovem obisku v Berlinu samo poslabšal in da je bilo npr. prepovedano zborovanje zadruga nemških zdravnikov v Jugoslaviji.¹⁸² Nemški poslanik von Heeren je konec julija odločno odsvetoval, da bi *Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft* septembra 1939 v Jugoslaviji sklicala posvetovanje o nemštvu v Bački in Banatu, pri čemer bi večino stroškov poravnali jugoslovanski Nemci sami. Von Heeren je opozarjal, da so jugoslovanske oblasti zelo nezaupljive do slehernega delovanja nemških ustanov med nemško manjšino, zlasti iz strahu pred evropskim konfliktom in da bi prebivalstvo lahko demonstriralo proti zborovalcem.¹⁸³ Vendar so tik pred začetkom druge svetovne vojne dne 20. avgusta 1939 Nemci v Slavoniji le priredili v Ernestinovu pri Osijeku veliko nacistično zborovanje. 5000 zbranih Nemcev je obljubilo vodstvu Kulturbunda brez-pogojno disciplino. Na zahtevo oblasti pa je nekaj točk programa moralo odpasti. Podobno zborovanje s 3.000 udeleženci so priredili tudi kočevski Nemci v Koprivniku.¹⁸⁴

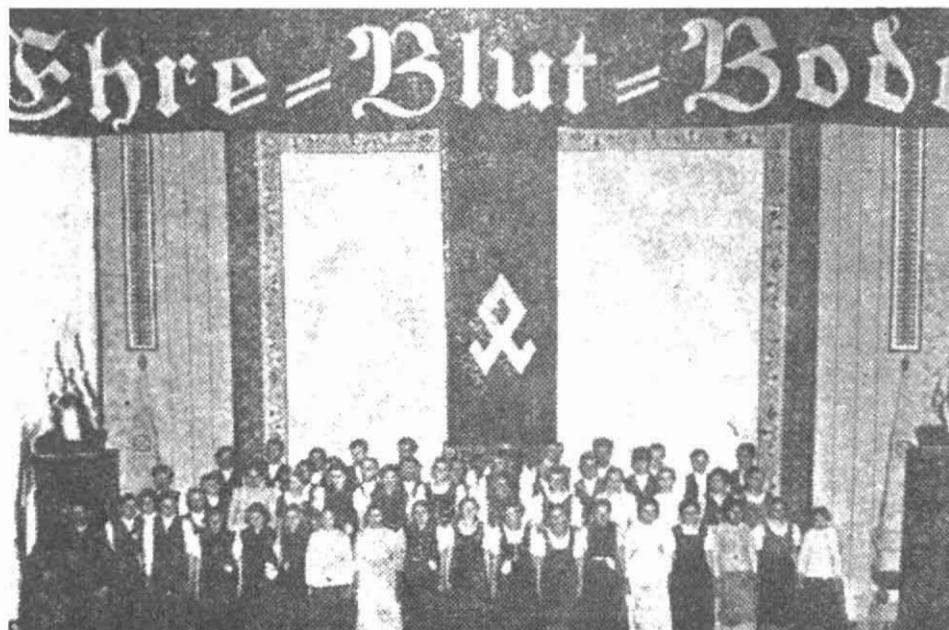
Voditelji in predstavniki nemške narodnostne manjšine so v takem ozračju znova, toda z večjo odločnostjo, predložili vladi stare in dodali še nove zahteve. Novi notranji minister v Stojadinovičevi vladi Milan Ačimović je bil voljan ustreči nemškim zahtevam in željam in je skušal uveljaviti novo, Nemcem naklonjeno politiko.¹⁸⁵ Toda rekonstruirana Stojadinovičeva vlada je bila kratkotrajna in po odstopu petih ministrov dne 3. februarja 1939 — ti so zahtevali rešitev hrvaškega vprašanja — je dr. Stojadinović regentu knezu Pavlu dal ostavko svoje vlade. Na veliko razočaranje in presenečenje dr. Stojadinoviča pa je regent dal mandat za sestavo vlade dotedanjemu ministru za socialno skrbstvo Dragiši Cvetkoviću. V novi vladi, sestavljeni dne 5. februarja, si je ministrski predsednik Cvetković pridržal tudi resor notranjega ministra.¹⁸⁶

Predsednik vlade Cvetković je že prve dni po prevzemu svojih novih dolžnosti sprejel nemškega poslanca Franza Hamma in mu oblju-

Dr. Jakob Awender, zdravnik iz Pančeva, voditelj nacističnega obnoviteljskega gibanja med Nemci v Jugoslaviji. Fotografija preslikana iz muzejskega primerka novosadske »Deutsche Zeitung« od 24. 12. 1940

Volksdeutscheška prireditev v Slavoniji leta 1938

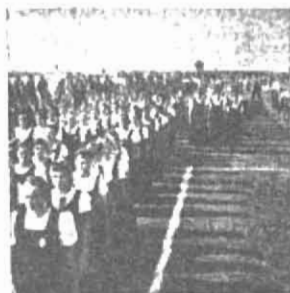
V Apatinu je bila 28. in 29. maja 1939 velika manifestacija Kulturbunda. Kakih 20.000 zborovalcev je priseglo zvestobo svojim novim nacističnim voditeljem. Zgoraj: del zborovalcev. Spodaj: trobentači s fanfarami in germanskimi runami

Volksdeutscherji v Jugoslaviji so leta 1940 pri Zemunu zgradili prehodno taborišče za Besarabske Nemce, ko so se ti preko Jugoslavije selili v rajh

Fotoreportaža, objavljena septembra 1940 v nacističnem mladinskem listu »Schaffende Jugend«, ki je izhajal v Novem Sadu

Bilderbericht des Jugendamtes

Ein Gruppe Schipper im Erdmülar Arbeitslager marschiert zur Arbeitszelle.

Oben links und rechts:

Die deutsche Jugend des Mittelbanats beim Erntebank- und Reisepartei in Martins-Siegmundfeld angetreten zur Morgenfeier.

Unten links:

Zusatz der neun Ortschaften des Mittelbanats beim Erntebank- und Reisepartei in Martins-Siegmundfeld zur Morgenfeier.

Unten rechts:

Reisepartei Siegmundfeld: „Zur Siegmundfeier Wagen — rechts!“

Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Komitat.

- 1./ Gericht: Stefanciosa Franz, Vorstand, Slowene,
 Modic Kazimir, Richter, "
 Golob Franz, Notar, "
- 2./ Gendarmerie: Uraj Alois, Komandant, "
 Kraij Anton, Stellvertreter, "
 Hofar Robert, 3. ter, Penegat, "
- 3./ Post: Tusek Franz, Postmeister, Slowene,
 Zupan Franz, Beamter, "
- 4./ Schule: Logar Miroslav, Oberlehrer, Slowene,
 Rečnik Angela, Lehrerin, "
 Dolšak Maria, Lehrerin, "
 Klenovšek Mira, Lehrerin, "
- 5./ Eisenbahn: Jovanović D. Statoschef, Serbe, I
 Novak Andreas, Verkehrsbeamt, Slowene, I
 Kosturica Basin, Verkehrsbeamt, Bosnak, I

- 6./ Kirche kat.: Pehraški Ferdinand, Pfarrer, Slowene, F

Verzeichnis der Vereine in Rogatec.

- 1./ Feuerwehr: Osvaldič Josef, Obmann, Slowene,
 Geiser Johann, Stellv. Kassier, Kroat,
 Lazar Johann, Kassier, Kroat.
- 2./ Sokol: Brezinščak Mirko, Obmann, Kroat, I
- 3./ Leseverein: Brezinščak Mirko, Obmann, Kroat, I
 Oplotnik Martin, Kassier, Slowene, I
- 4./ Gesangverein: Logar Miroslav, Obmann, Slowene, I
- 5./ Četniki d. i. die
 jugosl. Geheimorganisation: Brezinščak Mirko, Kroat, I
- 6./ Banalsparkasse: Frah Janes, Obmann, Slowene,
 Duchmann Josef, Stellv. Slowene,
 Rosmann Jakob, Leiter, Slowene, I
- 7./ Gemeinde: Rojs Karl, Bürgermeister, Slowene,
 Augustin Stefan, Stellvert., Slowene,
 Ilc Franz, Kassier, Slowene, I
- 8./ SDKB: Kolterer Karl, Obmann,
 Freas Alois, Stellvertreter,
 Hasenbüchel Leopold, Kassier,

Der Markt Rogatec braucht ca 3000 kg Mehl für die Versorgung der Bevölkerung pro Monat.

bil, da bo v prisotnosti resornih ministrov razpravljal z njim o vseh željah in zahtevah nemške narodnostne manjšine.¹⁸⁷ Dne 3. marca 1939 so bili senator dr. Grassl in poslanca dr. Trischler in Hamm sprejeti pri Cvetkoviču in so mu izročili daljšo spomenico. Tako kot že svoj čas Stojadinoviču in banu dr. Rajiču¹⁸⁸ so Nemci spet predlagali, naj vlada izda enotno uredbo z močjo zakona, ki bi uredila vprašanja nemških ljudskih šol; naj se imenuje referent nemške narodnosti pri ministrstvu za prosveto, zadolžen za nemško manjšinsko šolstvo, kakor tudi nemški šolski inšpektorji. Namesto dotedanjih 30 naj bi bil dovoljen vpis po 40 gojencev letno v privatno nemško učiteljske; državna subvencija temu učiteljsku naj bi se od 250.000 din povišala na 500.000 din, pošiljala pa nemškemu šolskemu fondu in ne več naravnost učiteljsku. Vlada naj bi dovolila privatne nemške ljudske šole, gimnazije, otroške vrte in domove. Oblasti naj bi ne ovirale privatnega nemškega hišnega pouka. Nemškim učiteljem in profesorjem naj bi bilo dovoljeno osnovati lastno združenje, odpri naj bi se še novi nemški manjšinski razredi in uredila nekatera personalna vprašanja.

Nemški parlamentarni predstavniki so predložili tudi politične zahteve. Vse uradnike in javne uslužbence, ki so od 1. januarja 1938 dalje kakorkoli trpinčili Nemce, naj bi vlada brez odlašanja premestila iz vseh krajev, kjer so Nemci bili naseljeni v znatnejšem številu, prav tako naj bi odtod premestila tudi okrajne načelnike. Iz Apatina naj bi vlada odpoklicala vse tiste uradnike, ki jih je tja za podporo svoji izvolitvi poslal narodni poslanec Oto Gavrilović, in preprečil naj bi se njegov vpliv na javno upravo apatinskega okraja. Nemci so zahtevali večjo udeležbo v lokalni upravi, vlada pa naj bi imenovala nemške banovinske svetnike in sicer: v Dunavski banovini Ludwiga Keksa in dr. Seppa Janka, v Dravski banovini celjskega advokata dr. Georga Skoberneteta, medtem ko bi dva nemška banovinska svetnika v Savski banovini predlagali kasneje. Vlada naj bi določila enega ali dva ministra, ki bi vzdrževala stalni stik z nemškimi predstavniki, ter odobrila že pred volitvami obljubljeno spremembo pravil Kulturbunda. Nemci naj bi poslej brez težav dobivali potne liste.¹⁸⁹ Predsednik Cvetkovič je delegaciji obljubil storiti vse, da bo nemška narodnostna manjšina zadovoljna. Napotil jih je še k pristojnim resornim ministrom.¹⁹⁰

Naslednje dni so Nemci res izročili spomenico o nemškem manjšinskem šolstvu tudi prosvetnemu ministru Čiriču. Minister jim je prav tako obljubil, da bo vsa vprašanja pazljivo in z naklonjenostjo proučil.¹⁹¹ Dr. Trischler je tudi zahteval, naj se dovoli privatna nemška kmetijska in gospodinjska šola.¹⁹² Poslanec Franz Hamm je v skupščini izjavil,

da se najpomembnejše želje Nemcev nanašajo na problem šolstva in prosvete. Pritoževal se je, da ni bil kaznovan noben državni organ, ki je sodeloval pri represivnih ukrepih proti Nemcem spomladi in poleti 1938 in da je moral celo glede potnih listov intervenirati pri predsedniku vlade.¹⁹³ Prosvetni minister Čirić pa je izjavil, da Jugoslavija ne bo mačeha narodnostnim manjšinam.¹⁹⁴

V spomenici nemškemu poslanstvu je senator dr. Grassl analiziral položaj nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Menil je, da bo le težko doseči cilj, da se vsi, v Jugoslaviji živeči Nemci združijo v samoupravno, z zakonom priznano javnopravno korporacijo. Tudi lastne politične stranke Nemci ne bodo mogli osnovati, ker to zakon izrecno prepoveduje. S spremembo politične zakonodaje bodo morda Nemci lahko dobili večjo svobodo političnega udejstvovanja. Ministrstvo za nemško narodnostno skupino po mnenju dr. Grassla ni prišlo v poštev, pač pa bi morda čez čas bilo mogoče doseči ustanovitev državnega sekretariata za vse v Jugoslaviji živeče narodnostne manjšine. Zakon ni urejal vprašanja odnosov in stikov nemške narodne skupine z drugimi nemškimi narodnimi skupinami in z Nemčijo. Raba nemških imen za pokrajine, kraje in ceste ni bila dovoljena, nemške zadruga pa so se neovirano in brez težav razvijale. Tudi v vojski ni bilo pritožb in vojaške oblasti niso dotlej v ničemer delale razlik v ravnanju z narodnostnimi manjšinami oz. z rekruti nemške narodnosti.¹⁹⁵

Toda ozračje okrepljene nacistične dejavnosti in vedno bolj očitne agresivnosti tretjega rajha je bilo vse prej kot primerno za obravnavanje zahtev in želja predstavnikov nemške narodnostne manjšine, čeprav marsikatere njene želje niso bile nove in so se ponavljale iz leta v leto. Vlada je le v neznatni meri ustregla tem zahtevam. Ban Dunavske banovine dr. Rajić je bil sicer že 25. februarja 1939 z regentovim ukazom upokojen in je bil na to mesto imenovan advokat dr. Jovan Radivojević, pristaš nekdanje radikalne stranke. O novem banu se je govorilo, da je Nemcem naklonjen.¹⁹⁶ Odrpito ostaja vprašanje, ali je bil dr. Rajić odstranjen z namenom, da se Cvetkovičeva vlada distancira od represivnih ukrepov Stojadinovičeve vlade, in ali niso to narekovali drugi razlogi. Cvetković je sredi maja 1939 izjavil, da je odobrena sprememba pravil Kulturbunda in je sredi junija v zvezi z vprašanjem manjšinskega šolstva znova sprejel dr. Grassla in Hamma.¹⁹⁷ Prosvetni minister Čirić pa je poslanca Hamma in dr. Trischlerja napotil še k načelniku prosvetnega oddelka banske uprave Dunavske banovine dr. Milanu Petroviću. Načelnik je poslancema pojasnil, da ni mogoče izdati uredbe o nemškem šolstvu z zakonsko močjo in veljavnostjo za vso državo,

marveč da je vprašanja koncesij nemškemu šolstvu mogoče reševati zgolj po administrativni poti z liberalno uporabo veljavnih zakonov in uredb. V načelu ni mogoče nasprotovati, da se imenuje referent nemške narodnosti v ministrstvu prosvete, vendar čas ni primeren za take zahteve in naj se rajši zadovolje z nemškim referentom pri banski upravi Dunavske banovine.

V poročilu ministrstvu prosvete pa je dr. Petrovič opozarjal, da država ne more odobriti na videz nedolžne zahteve, da se dovolijo privatni nemški otroški vrtci in privatni pouk nemščine po hišah. Nemci so namreč že organizirali nekaj takih tečajev, kjer pa so se otroci učili nemških nacističnih pesmi in se vzgajali v nacističnem duhu. Pouk nemščine v zasebnih hišah so prav tako izigrali v ta namen. Zato bi bilo mogoče dovoliti privatne nemške otroške vrtce samo s pogojem, da ima država nad njimi nenehno nadzorstvo.¹⁹⁸ Kljub blagohotnim izjavam in obljubam je Cvetkovičeva vlada, če drugega ne, že iz interesov državne varnosti, kolikor je le mogla, zavlačevala rešitev omenjenih nemških zahtev. Šele po zlomu Francije je vlada v drugi polovici leta 1940 delno ustregla tem zahtevam, ko so bile dovoljene nemške privatne gimnazije v Novem Vrbasu, Apatinu, Beogradu in Zagrebu ter privatna nemška kmetijska šola,¹⁹⁹ v okraju Odžaci pa imenovan prvi nemški okrajni načelnik Emmerich Mühl.²⁰⁰

Podobno je bilo stalšče Cvetkovičeve vlade do pritožb predstavnikov nemške narodnostne manjšine zoper uredbe, ki so omejevale nakup zemljišč in nepremičnin. V Sloveniji so na zahtevo in pritisk javnosti že od leta 1936 dalje posebne komisije odločale o slehernem nakupu zemljišč v obmejnem področju in preprečevale, da bi zemljišča prešla v roke jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti oz. tujih državljanov.²⁰¹ Dne 18. februarja 1938 je pravosodni minister Stojadinovičeve vlade Milan Simonović z uredbo z veljavnostjo zakona te omejitve razširil tudi nekatere sodne okraje področij apelacijskih sodišč v Novem Sadu in Zagrebu.²⁰² S 1. oktobrom 1938 je ta uredba zajela tudi vsa nemška naselitvena področja v Slavoniji, ker so bili z njo zajeti tudi sodni okraji sodišč v Osijeku, Bjelovaru in Varaždinu.²⁰³

Te uredbe so bile izdane na pobudo notranjega ministra Stojadinovičeve vlade dr. Korošca. Preko svoje protiobveščevalne službe je namreč dr. Korošec iz zanesljivega vira zvedel, da je vodja nemškega potovalnega urada in deželni vodja *Auslandsorganisation* v Jugoslaviji ing. Franz Neuhausen iz Nemčije dobil 300 milijonov dinarjev za financiranje nakupa zemljišč na obeh bregovih Donave, v Banatu, Bački, Baranji, kakor tudi v Slavoniji. Vlada je ugotovila, da so Nemci leta 1938

začeli sistematično nakupovati zemljo tudi v okrajih Donji Miholjac, Našice in Osijek in da so v Vojvodini veliki kompleksi zemlje prešli v nemško last. Dr. Korošec je zato naročil banu Dunavske banovine dr. Rajiču, naj se ti nakupi v bodoče z vsemi sredstvi preprečijo.²⁰⁴ Tudi francoski in angleški tisk je nato večkrat poročal, da jugoslovanski Nemci dobivajo znatna finančna sredstva od posebnih ustanov v rajhu in da akcijo za nakup zemlje vodi ing. Neuhausen.²⁰⁵ Iz doslej dosegljive nemške dokumentacije je razvidno, da so jugoslovanski Nemci to akcijo vodili načrtno in organizirano, ni pa še mogoče ugotoviti, s kakšnimi sredstvi so dejansko razpolagali v ta namen in preko katerih kanalov so jih dobivali.²⁰⁶

Vsekakor so se oblasti vznemirile in z omenjeno uredbo preprečile ali vsaj v znatni meri zavrle razvoj v nakazani smeri. V Dunavski banovini je po približnih uradnih ocenitvah v letih 1918—1938 v nemške in madžarske roke prešlo nad 300.000 juter zemlje, v letu 1938 pa samo v prvih šestih mesecih v enem samem okraju kar 2000 juter zemlje. Ravnatelj hranilnice Dunavske banovine Živorad Bogdanović je zato predlagal, naj bi država dala kredit 200 milijonov dinarjev in letno subvencijo 10 do 12 milijonov dinarjev, sčasoma pa kredit povečala na pol milijarde dinarjev. Tako bi srbski kmetje v Vojvodini lahko vzdržali ostro konkurenco nemških zemljiških posestnikov, ohranili svojo zemljo in nakupili še novo, ki je bila v lasti narodnostnih manjšin. Predsednik vlade dr. Stojadinović je tak predlog sicer v načelu odobril, toda denarja ni bilo od nikoder; ne iz državne blagajne ne od zasebnega kapitala.²⁰⁷

Delegacija predstavnikov nemške narodnostne manjšine je dne 13. novembra ob velikem predvolilnem zborovanju JRZ v Novem Sadu zaprosila dr. Stojadinovića, naj vlada spremeni za Nemce nevzdržne določbe o omejitvah prometa z nepremičninami. V predvolilnem ozračju je dr. Stojadinović res obljubil, da bo ta uredba spremenjena, in dejal, da to potrebo tudi sam uvideva.²⁰⁸ Tik pred volitvami je nemški manjšinski tisk poročal, da je v tem smislu dr. Stojadinović že ukrenil vse potrebno pri pristojnih organih in da bo uredba o omejitvi prometa z nepremičninami v kratkem razveljavljena. Dotlej to še ni bilo možno zgolj zato, ker so bili pristojni ministri izven Beograda, zaposleni s predvolilno kampanjo.²⁰⁹ Dejansko pa je dr. Stojadinović dne 6. decembra 1938 banu Dunavske banovine dr. Rajiču samo sporočil, da se predstavniki nemške narodnostne manjšine pritožujejo, da uredba onemogoča prenos lastninskih pravic do nepremičnin celo med starši in otroki. Dr. Stojadinović je zato dal navodilo, naj se uredba liberalno izvaja, da pa je treba ostati v mejah te uredbe.²¹⁰

Predstavniki nemške narodnostne manjšine so tudi po volitvah in po padcu Stojadinovićeve vlade nadaljevali široko zasnovano akcijo, da bi dosegli razveljavitev te uredbe in da bi nato sistematično širili nemško zemljiško posest v okviru širokopoteznega programa. Poslanec Franz Hamm je z delegacijo Nemcev iz okraja Kula dne 12. januarja 1939 obiskal kmetijskega ministra Stankovića in ponovil nemške želje in zahteve v tem smislu.²¹¹ Takoj po sestavi nove Cvetkovićeve vlade je Hamm o tem govoril s predsednikom Cvetkovićem in z novim kmetijskim ministrom Bešlićem.²¹² Osemdesetčlanski delegaciji iz raznih krajev Banata je konec februarja 1939 v Petrovgradu minister Bešlić obljubil, da bo z novo uredbo za leto 1939/40 ustrezno nemškim željam.²¹³ Podobno zagotovilo je dal isti minister tudi sredi maja 1939 v Knjičaninu in dejal, da je treba vse kupne pogodbe, sklenjene po 1. februarju 1938, potrditi, ker da ima država sicer samo škodo.²¹⁴ Enake obljube je Bešlić dal sredi aprila 1939 poslancu Hammu ob njegovi ponovni intervenciji.²¹⁵ Zahteve v tem smislu so nemški predstavniki navedli tudi v spomenici, izročeni dne 3. marca 1939 neposredno predsedniku Cvetkoviću,²¹⁶ ponovili pa jih spet sredi junija 1939. Cvetković jim je tudi to pot dejal, da bo načrt nove uredbe kmalu izdelan in da naj spet pismeno predlože svoje želje.²¹⁷

O tem vprašanju je obširno govoril tudi poslanec Franz Hamm dne 10. maja 1939 v skupščini. Hamm je trdil, da zaradi teh omejitev nesorazmerno padajo cene vseh nepremičnin; da sta otežkočeni razdolžitvev kmetov in sanacija mnogih kmečkih gospodarstev; da država izgublja na taksah in da je uredba o omejitvi prometa z nepremičninami v nasprotju s temeljnim zakonom o zaščiti manjšin in z ustavnimi načeli o enakosti in enakopravnosti vseh državljanov. Nemci so v tej uredbi videli težnjo vlade, da se razsele cela mesta in vasi na severni meji. Poslanec Hamm je zlasti protestiral, ker je npr. apelacijsko sodišče v Zagrebu onemogočilo nakup zemljišča z obrazložitvijo, da sta kupca nemške narodnosti in vidna člana Kulturbunda. Hamm je zanikal, da bi zemljiška posest v rokah nemške narodne skupine predstavljala kakršnokoli nevarnost za splošne državne in obrambne interese.²¹⁸ Toda tuji tisk je poročal, da so prav zaradi obsežnega nemškega povpraševanja cene zemljišč stalno naraščale: v Vojvodini na 140% v primerjavi s prvotno ceno v zadnjih štirih letih, v Slavoniji pa celo na 150% v enem samem letu. Po teh poročilih so Nemci dobivali bančne kredite z obrestno mero komaj 2% in slovanski kmetje niso mogli tekrovati z nemško konkurenco. Zato je vlada tudi izdala omenjeno uredbo.²¹⁹ Značilno je, da so Nemci nakupovali, dokler ni izšla ta uredba, samo najbolj rodo-

vitno zemljo, kar je izzvalo ostre proteste hrvaške javnosti.²²⁰ Zahteve predstavnikov nemške manjšine, da se uredba o omejitvi prometa z nepremičninami ukine, so naletele na razumljiv, splošen odpor kmečkih množic, kar je seve vlada morala upoštevati.²²¹ Zato so tudi večkratne neuradne sugestije nemškega poslanika von Heerena, naj vlada to uredbo razveljavi, ostale brez odziva.²²²

Brž po začetku druge svetovne vojne pa je 7. septembra 1939 vlada izdala uredbo, s katero je bilo v krajih, označenih kot področja z vojaškimi utrdami, sploh prepovedano brez posebnih pismenih dovoljenj vojaških oblasti, dajati v zakup ali menjavati lastništvo zemljišč in nepremičnin. Tuji državljani, kakor tudi jugoslovanski državljani tujih narodnosti pa zemljišč v teh področjih niso mogli pridobiti niti z oporoko lastnika.²²³ Na ponovne pritožbe predstavnikov nemške manjšine je januarja 1940 ministrski predsednik Cvetković obljubil, da bo izpodbijana uredba spremenjena tako, da bodo Nemci lahko kupovali zemljišča od sovaščanov v isti vasi, s čimer pa se Nemci niso zadovoljili.²²⁴ Generalštab je nasprotoval sleherni spremembi uredbe in opozarjal, da Nemci v vseh krajih, ki jih ta uredba ni zajemala, še naprej sistematično kupujejo zemljo in plačujejo celo višje cene, kot pa znaša dejanska tržna vrednost. Razliko med realno in prodajno ceno so krile nemške zadruge, ki so v ta namen dobivale sredstva iz Nemčije. Kot dolgoletni zakupniki so Nemci praktično, čeprav sicer ne tudi pravno, že postali lastniki mnogih tisočev hektarjev zemlje.²²⁵ Ministrstvo za notranje zadeve je dne 31. julija 1940 s strogo zaupno okrožnico, v istem smislu kot Generalštab, opozorilo podrejene organe, da Nemci preplačujejo zemljišča, da pa nakupov ne vpisujejo v zemljiško knjigo, ker bi uradnega dovoljenja v ta namen ne dobili. Kot mnoge druge, si je tudi to okrožnico priskrbela nemška obveščevalna služba.²²⁶

Predstavniki nemške manjšine so še naprej vedno bolj odločno vztrajali pri svojih zahtevah. Poslanec Franz Hamm je dne 2. februarja 1940 sporočil kmetijskemu ministru Bešliću, da vodstvo nemške Volksgruppe zahteva takojšnjo ukinitve vseh omejitev v prometu z nepremičninami.²²⁷ Toda šele po zlomu Francije in italijanskem napadu na Grčijo — očitno pod pritiskom zunanjepolitičnih okoliščin in vse težavnejšega položaja Jugoslavije — je Cvetkovičeva vlada brez obrazložitve dne 19. 9. 1940 to uredbo razveljavila.²²⁸ Nemci pa so se kljub temu še naprej pritoževali, da vojaške oblasti poslej onemogočajo nakup zemljišč in nepremičnin.²²⁹

Diplomacija tretjega rajha je v neposrednih diplomatskih demaršah Cvetkovičevi vladi do pričetka druge svetovne vojne posvečala pozor-

nost predvsem položaju Nemcev v Sloveniji. Poslanik von Heeren je večkrat zelo ostro protestiral, ker so oblasti po nemirih v Apaški ravnini odločno ukrepale, onemogočale nemškimi visokošolcem — jugoslovanskim državljanom študij v Nemčiji in preprečevale nakup slovenske zemlje. Von Heeren je poudarjal, da je dobro ravnanje z nemško manjšino nujen pogoj za trajno prijateljstvo med Jugoslavijo in tretjim rajhom, vendar uradno ni pobliže načeljal problematike nemštva v Vojvodini, Sremu in Slavoniji.²³⁰ Načelnik Kult A oddelka v Auswärtiges Amtu von Twardowski je pripravil dve krajši informativni beležki o položaju in zahtevah nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, namenjeni von Ribbentropu in Hitlerju pri pogovorih ob obisku Cincar-Markovića v Berlinu v dneh 25. in 26. aprila ter kneza Pavla v dneh od 1. do 5. junija 1939. leta.²³¹ Vendar iz dosegljivih dokumentov ni razbrati, da bi Cincar-Marković o teh vprašanih aprila meseca razpravljajal s von Ribbentropom ali z Göringom.²³² O tem je samo mimogrede govoril Hitler in si očitno trudil pomirjevalno vplivati na jugoslovanskega zunanjega ministra, češ da Nemčija sploh ne misli iskati izhod na Jadran in premikati meje. Take ambicije da ima kvečjemu Madžarska. Toda tako Nemčija kot Italija, je zatrjeval Hitler, ne želita nadaljnjega ozemeljskega povečanja Madžarske in Italija rajši vidi Jugoslavijo kot pa Madžarsko ob Jadranskem morju. Jugoslovani imajo najboljšo zaščito pred Madžarsko v tem, da dobro ravnajo z Nemci. Teh sicer res ni mnogo, imajo pa mnogo zvez v rajhu in so najboljši zagovorniki Jugoslavije. Položaj Nemcev v Jugoslaviji je znatno boljši kakor na Madžarskem in jugoslovanski Nemci ne žele znova pod madžarsko vladavino.²³³ Ob državnem obisku kneza Pavla v Berlinu pa je von Ribbentrop v razgovoru s Cincar-Markovićem mimogrede načel zgolj vprašanje Nemcev v Sloveniji, ne pa vse nemške manjšine v Jugoslaviji. Toda na njegove pritožbe je Cincar-Marković odgovoril s svojimi pritožbami zoper dejavnost slovenskih Nemcev.²³⁴

4. *Novo vodstvo Kulturbunda*

Z združitvijo vseh Nemcev v Kulturbundu je bila sicer dosežena organizacijska in ideološka enotnost vseh sodelujočih skupin, toda za kulisami se je nadaljeval boj za ključne položaje. Staro vodstvo se je nekaj mesecev na videz še obdržalo na površju, toda že januarja 1939 je bil kot dejansko vrhovno vodstvo vseh Nemcev v Jugoslaviji sestavljen poseben šestčlanski politični odbor predstavnikov vseh v Kulturbundu

združenih skupin. Odboru je formalno predsedoval dr. Grassl,²³⁵ dejansko pa je bil njegov poslovodja dr. Awender, voditelj obnoviteljskega gibanja.²³⁶ Po nemški okupaciji in vzpostavitvi nemškega protektorata nad Češko in Moravsko ter proglasitvi »samostojne« slovaške države je zahodni tisk poročal, da so senator dr. Grassl ter poslanca Franz Hamm in dr. Josef Trischler prvič uradno odpotovali v Nemčijo,²³⁷ vendar je agencija Avala to demantirala.²³⁸

Predsednik Kulturbunda Johann Keks²³⁹ je na seji zveznega odbora dne 30. aprila 1939 sporočil, da odstopa in odlaga predsedniško funkcijo. Hkrati je storil to tudi tajnik Max Giljum.²⁴⁰ Keks je ta, v tem času nepričakovan, sklep obrazložil, češ da se mora zaradi očetove smrti posvetiti trgovini staršev.²⁴¹ Arbitražno sodišče predstavnikov nemških narodnostnih manjšin pa je dne 15. maja 1939 na Dunaju v sporu med dr. Stephanom Kraftom in dr. Hansom Moserjem doseglo poravnavo. Dr. Kraft se je moral do 30. junija 1939 umakniti z vodilnega mesta v Zvezi nemških kreditnih in gospodarskih zadrug, zato pa je dobil dosmrtno rento.²⁴² Tako je bil iz vodstva nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji dokončno odstranjen mož, ki so ga obnovitelji sprva najbolj ogorčeno napadali in v čigar rokah so bili združeni mnogi ključni položaji tako politične kot gospodarske narave.²⁴³

O vprašanjih, kdo in katero mesto bo zavzel v Kulturbundu ter v vodstvu nemške narodnostne manjšine, poslej niso več odločali jugoslovanski Nemci, marveč *Volksdeutsche Mittelstelle*. Namestnik vodje štaba VoMi dr. Wilhelm Luig in referent za jugovzhod dr. Karel Henniger sta voditelje nemške narodnostne manjšine pozvala v Gradec, kjer so v dneh 18. in 19. maja 1939 razpravljali o kandidatu za novega predsednika Kulturbunda in o sestavi vodstva nemške *Volksgruppe*. Na sestanek so prišli predsednik v ostavki Johann Keks, dr. Hans Moser, Branimir Altgayer in voditelj slovenskih Nemcev senior Johann Baron. Obnovitelji so za novega predsednika Kulturbunda predlagali dr. Jakoba Awenderja. Ta predlog pa je *Volksdeutsche Mittelstelle* zavrnila, ker se je dr. Awender kot voditelj obnoviteljskega gibanja preveč eksponiral nasproti jugoslovanskim oblastem, in je določila za ta položaj dr. Seppa Janka, pripadnika zmernejše struje obnoviteljev. S tem so se navzoči pač morali sprijazniti. Keks je obljubil, da bo uredil vse potrebno za izvolitev dr. Janka, ga o tem obvestil in ga napotil v Berlin.

Branimir Altgayer je v imenu obnoviteljev — kar je vsekakor značilno — na tem sestanku predlagal, naj bi senior Johann Baron postal vrhovni volksgruppenführer v Jugoslaviji. Tudi ta predlog je

Volksdeutsche Mittelstelle zavrnila in določila naslednjo začasno sestavo osemčlanskega odbora kot vrhovno vodstvo jugoslovanskih Nemcev: poslanec Franz Hamm in dr. Josef Trischler, senator dr. Georg Grassl, novi bodoči predsednik Kulturbunda dr. Sepp Janko, senior Johann Baron kot voditelj Nemcev v Sloveniji, Branimir Altgayer kot voditelj Nemcev v Hrvaški in dr. Jakob Awender kot voditelj obnoviteljev, medtem ko bi gospodarskega voditelja določili kasneje.²⁴⁴ *Volksdeutsche Mittelstelle* je zaprosila nemško poslaništvo v Beogradu, naj o vsebini in sklepih sestanka v Gradcu obvesti odsotne dr. Grassla, dr. Awenderja, poslanca dr. Trischlerja in Franza Hamma. Dr. Grassl, dr. Trischler in Hamm so nato svojo odsotnost opravičili, češ da jih je dr. Perz obvestil, da je razgovor v Gradcu odpovedan. *Volksdeutsche Mittelstelle* je nato znova povabila dr. Janka in dr. Awenderja, naj prideta na razgovor v Gradec.²⁴⁵

Po teh sklepih *Volksdeutsche Mittelstelle* je nastala v vrstah jugoslovanskih Nemcev začasna notranja kriza. Branimir Altgayer in okrožni predsednik Kulturbunda za Bačko Spreitzer sta dr. Awenderju sporočila, da njegovo kandidaturo pristojne instance v rajhu odklanjajo in da bosta zato zahtevala zase predsedniško mesto v Kulturbundu. Senator dr. Grassl je uradno obvestil dr. Awenderja, da je za novega predsednika Kulturbunda predviden dr. Janko. V sporazumu z dr. Awenderjem je nato dr. Janko sporočil dr. Grasslu, da je voljan prevzeti predsedniško mesto, vendar samo pod pogojem, da se o tem sam neposredno dogovori s pristojnimi nemškimi organi in da to funkcijo opravlja samo po naročilu dr. Awenderja. AO NSDAP, oz. verjetno deželni vodja AO v Jugoslaviji ing. Franz Neuhausen, pa je predlagala, naj bi dr. Janko prevzel gospodarski sektor v vodstvu nemške narodne skupine, medtem ko naj bi edino primeren volksgruppenführer bil dr. Jakob Awender.²⁴⁶

Sredi junija je slednjič dr. Awender preko nemškega poslaništva v Beogradu sporočil, da ne vztraja pri svoji zahtevi po predsedniškem mestu v Kulturbundu, da pa bi na vsak način želel postati gospodarski voditelj.²⁴⁷ *Volksdeutsche Mittelstelle* je morala najprej zlomiti odpor dr. Awenderja in ga je zato posebej povabila v Gradec. Dr. Luig in dr. Henniger sta v tridnevni razgovorih od 22. do 24. junija 1939 prepričevala dr. Awenderja, da, predvsem iz zunanjepolitičnih razlogov, ne more postati niti predsednik Kulturbunda niti gospodarski voditelj, da pa lahko prevzame vodstvo kake večje zadruge. Zoper to odločitev ni možen noben ugovor. Vodstvo nemške narodne skupine bodo v bodoče sestavljali: Franz Hamm kot politični predstavnik,

dr. Sepp Janko kot predstavnik kulturne dejavnosti in dr. Josef Trischler kot predstavnik gospodarskih interesov. Temu triumviratu bo stal ob strani regionalni sosvet s posvetovalnim glasom, v katerem bo Vojvodino predstavljal dr. Awender, Hrvaško s Slavonijo Branimir Altgayer, Slovenijo pa dr. Brandstetter. Dr. Awender se je tri dni upiral, slednjič pa je privolil in obljubil, pomagati pri izvedbi teh sklepov. Pripomnil pa je, da je to zgolj začasna rešitev. *Volksdeutsche Mittelstelle* je nato predlagala, naj dr. Trischler odloži poslanski mandat, da ne bi bile v eni osebi združene politične in gospodarske funkcije.²⁴⁸ Toda dr. Trischler je prišel v skupščino kot namestnik poslanca Magaraševića in ni mogel odložiti mandata, ker bi tako Nemci izgubili poslansko mesto. Voljan pa je bil odpovedati se kandidaturi na prihodnjih volitvah. Za vodstvo Zveze nemških kreditnih in gospodarskih zadrug pa se je potegoval tudi Johann Keks, predsednik Kulturbunda v ostavki.²⁴⁹

Sklepe *Volksdeutsche Mittelstelle* so poslej morali jugoslovanski Nemci samo še izvršiti. Dne 6. avgusta 1939 je bila v Novem Sadu izredna glavna skupščina Kulturbunda. Dr. Sepp Janko je bil soglasno kooptiran v zvezni odbor, nato pa izvoljen za novega predsednika Kulturbunda. Dotedanji predsednik Johann Keks je dobil naslov častnega predsednika Kulturbunda.²⁵⁰ »Na ta način vodstvo Kulturbunda iz rok starejših in zmernejših Nemcev slednjič prehaja v roke mlajših, vnetih nacionalsocialistov, ki bodo po popolni reorganizaciji vsekakor znova začeli še krepkeje izvajati načrte Nemčije glede njihovega dela in aktivnosti, naperjene proti Jugoslaviji,« je »izvolitev« dr. Janka Seppa komentiral obveščevalni oddelek generalštaba jugoslovanske vojske.²⁵¹ Jugoslovanski tisk pa je ob tej priložnosti pisal, da je dr. Janko kompromisni kandidat pristašev Keksa in skupine dr. Awenderja ter izrazil naivno željo, da bo dr. Janko vodil Kulturbund po starih tirnicah. Novo nacistično vodstvo je kritiziral zgolj tednik *Die Donau*, glasilo klerikalnih krogov jugoslovanskih Nemcev.²⁵² Od starih voditeljev Kulturbunda je obdržal politične funkcije samo še senator dr. Georg Grassl.²⁵³

Tako so torej začetek druge svetovne vojne jugoslovanski Nemci dočakali ideološko in organizacijsko strnjeni v Kulturbundu, pod novim nacističnim vodstvom in v vedno ostrejšem nasprotju z okoljem, v katerem so živeli. Novo vodstvo nemške narodnostne manjšine je postalo navaden izvrševalec direktiv tretjega rajha, disciplinirane množice temu vodstvu podrejenih Nemcev pa zgolj slepo orodje brezvestne nacistične politike.

Peto poglavje

NEMŠKA PETA KOLONA V JUGOSLAVIJI

1. Razvoj in delo Kulturbunda v vojnem času

Ob pričetku druge svetovne vojne je Cvetkovičeva vlada razglasila nevtralnost Jugoslavije, hkrati pa je — da se zavaruje pred morebitnim napadom fašistične Italije in da odvrne Madžarsko od nameravanega napada na Romunijo — z individualnimi vpoklici, brez posebnega uspeha, izvedla delno mobilizacijo. Jugoslovanska vlada je skušala ostati izven evropskega vojnega konflikta in je nadaljevala staro taktiko lavi-ranja in izigravanja protislovnih interesov obeh partnerjev osi, Nemčije in Italije. V Kulturbundu organizirana nemška narodnostna manjšina v takem položaju ni bila več samo bolj ali manj potencialni sovražnik in opora bodočega agresorja, marveč je njen precejšnji del prevzemal vlo-go aktivne pete kolone. Nacisti v vrstah jugoslovanskih Nemcev so širili nacistično propagando, slavili vojaške uspehe Hitlerjevih čet in skušali slabiti voljo za vsak odpor proti fašističnim zavojevalcem, vrh tega pa so se tudi oboroževali in sodelovali z raznimi vejami nemške obveščevalne službe. Zbirali so najrazličnejše podatke vojaškega, gospo-darskega in političnega pomena, pripravljali sezname ter predloge za izselitev in aretacije rodoljubov in antifašistov. V skladu z navodili iz rajha se Kulturbund v vojnem času ni toliko posvečal javnim mani-festacijam, kolikor poglavljenemu organizacijskemu delu, v odnosu do vlade pa je skušal, oprt na vojaško in politično silo tretjega rajha, izsiliti čim večje koncesije in čimbolj neodvisen položaj.

Cvetkovičeva vlada ni zapirala oči pred to nevarnostjo, vendar ji zunanjepolitični položaj ni dopuščal, da bi odločno ukrepala oz. da bi Kulturbund prepovedala in razpustila. Upravni in obveščevalni aparat kraljevine Jugoslavije ni bil niti kadrovsko niti tehnično kos nalogam, ki so se na tem torišču zastavljale. Kljub nekaterim uspehom v borbi proti peti koloni v celoti vzeto ta aparat ni uspel zavreti, še manj pa

preprečiti znani razvoj. Za vladno politiko do Kulturbunda in nemške narodnostne manjšine v vojnem času je značilna taktika preventivnih ukrepov in evazivnih obljub, pa tudi občasnih koncesij, če in kadar je vlada upala, da si bo tako pridobila vsaj trenutno naklonjenost vlade tretjega rajha. Čeprav je ohranjenih le malo virov iz prve roke, je mogoče sklepati, da so v vladi, kakor tudi med vlado in vojaškimi oblastmi, bila huda nesoglasja ob vprašanih politike do Kulturbunda.

Tudi v vrhu nacistične hierarhije niso bila izoblikovana dosledna in enotna stališča, kakšna bodi politika tretjega rajha do nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Posledica kompetenčnih sporov in rivalstva med različnimi nacističnimi ustanovami so bila ne samo protislovnostna stališča, marveč tudi nasprotujoči si ukrepi in navodila tej manjšini. V mnogih primerih so tako jugoslovanski Nemci, dosledni svojemu nacističnemu prepričanju in navdušenju za Veliko Nemčijo, razvili tudi dejavnost, ki ni bila vselej v duhu intencij uradne politike tretjega rajha. Rekonstrukcija in analiza petokolonske dejavnosti jugoslovanskih Nemcev je izredno težavna, nujno zelo nepopolna in to ne samo zaradi sorazmerno maloštevilnih ohranjenih oz. doslej dostopnih virov, marveč tudi zaradi kompleksnosti te dejavnosti. Fragmentarni oris te problematike, kolikor to dopuščajo doslej dosegljivi viri, pa kljub temu lahko v mnogočem dopolni doslej že znana, v literaturi na različnih mestih omenjena dejstva, oz. korigira nekatere preveč splošne ustaljene pojme.

Ob začetku druge svetovne vojne je Cvetkovičeva vlada razpisala širokopotezno amnestijo, podeljeno ob sporazumu Cvetković-Maček. Ministrski predsednik Cvetković je 5. septembra uradno sporočil nemškemu poslaniku von Heerenu, da bodo izpuščeni na svobodo vsi Nemci, jugoslovanski državljani, priptri v Dunavski in Dravski banovini, in da bo še istega dne notranji minister podpisal dekret za vsak posamezni primer. Von Heeren se je zahvalil za to prijateljsko gesto vlade.¹ Amnestija je zajela 2300 Nemcev, kar je potrdilo tudi vodstvo nemške Volksgruppe.² Amnestirani so bili tudi tisti Nemci, ki so jih upravne oblasti zaradi nošenja belih nogavic administrativno kaznovale z različnimi denarnimi kaznimi.³ Čeprav niso na voljo neposredni viri, je zelo verjetno vlada amnestijo jugoslovanskih Nemcev, ki jo je sicer von Heeren že prej predlagal,⁴ razpisala z namenom, da si pridobi naklonjenost vlade tretjega rajha in njeno podporo proti napadalnim namenom fašistične Italije. Vlada je namreč upravičeno računala z možnostjo, da bo italijanska vojska v tem času napadla Jugoslavijo, in je zato izvedla delno mobilizacijo.⁵

Ob začetku druge svetovne vojne so Nemci v Jugoslaviji sicer opustili velike javne manifestacije, vendar pa so odkrito izražali svoje simpatije za nacistično Nemčijo in njene napadalne akcije. Nemci, jugoslovanski državljani, so izjavljali, da se v primeru vojnega spopada med Nemčijo in Jugoslavijo ne bodo borili proti nemški vojski. »Nemci delajo sistematično, intenzivno in tajno,« je poročal Glavni generalštab.⁶

Veliko vznemirjenje in negotovost med jugoslovanskimi Nemci je povzročil, v svetovni javnosti zelo zapažen in komentiran, Hitlerjev govor 6. oktobra 1939 v Reichstagu. Voditelj nacistične Nemčije je predlagal, naj bi evropske države izmenjale svoje manjšine in tako odstranile narodnostne konflikte v Evropi.⁷ Nemci v Jugoslaviji so računali z možnostjo, da se bodo morali tudi oni izseliti, niso pa bili za to posebno navdušeni.⁸ Jugoslovanski poslanik v Berlinu dr. Ivo Andrić je takoj po Hitlerjevem govoru vprašal državnega podsekretarja v Auswärtiges Amtu Woermanna, kakšne načrte ima rajh glede tega v zvezi z Jugoslavijo. Woermann se je izmikal, češ da še ne more dati nobenega komentarja, Andrić pa je pripomnil, da bi bila koristna čimprejšnja avtoritativna uradna izjava, ker je prebivalstvo zelo vznemirjeno.⁹ Nemški poslanik von Heeren je, ker je bilo vznemirjenje vedno večje, zaprosil za pooblastilo, da objavi v nemškem manjšinskem tisku izjavo, da vprašanje repatriacije Nemcev iz Jugoslavije v tem času ni aktualno in da bo taka morebitna rešitev prišla v poštev samo v sporazumu med vladama obeh držav in ob soglasju prizadetih.¹⁰ Državni sekretar v Auswärtiges Amtu von Weizsäcker je odgovoril, da je sleherna diskusija v tisku nezaželena in da jo je treba, kolikor je mogoče, čimbolj omejiti. Von Heeren naj izjavi, da bodo, če bi kasneje to bilo zaželeno, Nemci repatriirani samo s svojim privoljenjem in na podlagi sporazuma med vladama obeh držav.¹¹ V istem smislu je von Weizsäcker obvestil nemške diplomatske misije v Evropi in dodal, da se o vprašanju preselitve Nemcev razpravlja zgolj z Italijo, Sovjetsko zvezo, Estonsko in Litvo.¹² *Deutsches Volksblatt* je 2. novembra 1939, na pobudo nemškega poslaništva, objavil demanti govoric o bližnji izselitvi, enako izjavo pa je dal tudi nemški konzul v Zagrebu dr. Freundt.¹³

Morebitna izselitev ni bila prav nič simpatična niti Nemcem v Jugoslaviji niti Nemcem v Romuniji in Madžarski. Dr. Hans Otto Roth, dolgoletni voditelj romunskih Nemcev, je konec novembra 1939 v daljši spomenici zavračal sleherno misel o preselitvi sedmograških in banatskih Švabov, češ da so ti za nemški rajh izredno pomembni tako v političnem kot v gospodarskem pogledu.¹⁴ Toda kljub uradnim po-

mirjujočim izjavam se vznemirjenje med jugoslovanskimi Nemci zlepa ni poleglo. Na Kočevskem so mnogi Nemci začasno celo opustili hitlerjanski pozdrav in kljukaste križe in začeli nenadoma dokazovati svoje slovensko poreklo.¹⁵ Možnost izselitve je na številne Nemce v Jugoslaviji učinkovala kot hladen tuš.¹⁶ V oktobru in novembru 1939 je zato začasno splahnela nacistična propaganda in zdelo se je, da bodo številni člani izstopili iz Kulturbunda.¹⁷ Res so nekateri Nemci v strahu pred nasilno izselitvijo izstopili iz Kulturbunda in začeli zanikati, da so nemške narodnosti. Mlajši so bili voljni oditi v Nemčijo, starejši pa so temu nasprotovali. Mnogi kmetje so začeli zanemarjati priprave za jesensko setev, opuščali ali oklevali so z investicijami za kmetijske stroje in mlinske naprave. Neuhausen se je bal, da bodo Nemci še predčasno začeli prodajati svoja posestva, preden bi bila ponudba zemlje na tržišču prevelika. Neuhausen je opozarjal, da bi izpad proizvodnje na posestvih nemških kmetov lahko znatno prizadel nemški uvoz kmetijskih pridelkov iz Jugoslavije.¹⁸ Ministrski predsednik Cvetković je sicer izjavil dr. Grasslu, da ne želi izselitve Nemcev, toda vodstvo nemške manjšine je bilo prepričano, da bo vlada kdaj kasneje to možnost uporabila kot sredstvo pritiska.¹⁹

Vznemirjenost med jugoslovanskimi Nemci se ni polegla niti naslednje leto, saj se je agitacija za izselitev Nemcev širila v javnosti že pred vojno, npr. med volilno kampanjo jeseni 1938. leta,²⁰ v Sloveniji pa brž ko je bil sklenjen sporazum med Italijo in Nemčijo o preselitvi Nemcev iz Južne Tirolske.²¹ Letake s pozivi jugoslovanskim Nemcem, naj se izsele, je leta 1940 razpečevala tudi angleška propagandna služba, vlada pa jih je ukazala zapleniti, češ da kršijo nevtralnost Jugoslavije.²² Še jeseni leta 1940 je zato *Volksruf* pisal, da so jugoslovanski Nemci mejni stražarji nemškega življenjskega prostora na jugovzhodu.²³

Toda Hitler se je še po razpadu Jugoslavije poleti 1941 ukvarjal z mislijo, da repatriira Nemce iz jugovzhodne Evrope in iz prekomorskih dežel. Slednjič je sklenil ta načrt odložiti do konca vojne, nakar bi se Nemci od tod izselili oziroma se preselili.²⁴ V nasprotju s temi Hitlerjevimi idejami pa so Nemci v Vojvodini že v začetku leta 1940 in ves čas kasneje pričakovali, da bo Podonavje postalo nemški protektorat, medtemi ko se je nacistična *Reichsstelle für Raumordnung* po okupaciji Jugoslavije ukvarjala z načrti, da Beograd spremeni v nemško trdnjavo, v njegovi okolici pa strnjeno naseli Nemce.²⁵

Tudi *Volksdeutsche Mittelstelle* je po zlomu Francije razglabljala o splošnem položaju nemštva v Evropi in o morebitnih teritorialnih spremembah. Voditelj te nacistične ustanove Lorenz je v beležki z dne

27. junija 1940 za primer, če bi Jugoslavija prešla v tabor sovražnikov Nemčije, priporočal, naj bi nemška naselitvena področja v Bački, Banatu in Baranji, razdeljena po prvi svetovni vojni med Jugoslavijo, Madžarsko in Romunijo, spet združili, da bi tako »prišlo do enotne ureditve za vso, tamkaj naseljeno narodno skupino.«²⁶ Ti načrti niso ostali samo v skrbno zaklenjenih predalih, marveč so o tem razpravljali tudi široki krogi prebivalstva v Vojvodini.

»Nemški fašizem zahteva odcepitev dela Banata z nemškim življenjem v Romuniji — je bilo zato rečeno v referatu na pokrajinski konferenci KPJ za Vojvodino jeseni leta 1940 — s čimer bi dosegel nemško relativno večino v Vojvodini, ki jo želi osvojiti. Nemški fašizem v tej smeri že pripravlja teren in razvija veliko agitacijo med nemškim življenjem v Vojvodini, preko legalnih nemških društev (Kulturbund in druga) organizira borbene odrede, vtihotaplja orožje in samo čaka na primerni trenutek, da stopi v akcijo, kot je to prakticiral tudi v drugih državah. Najsi še tako nasprotujemo imperialističnemu zatiranju srbijanske gospode, pa moramo torej najodločneje nasprotovati madžarskemu revizionizmu in nemškemu fašizmu... buržoazija teh držav pod krinko zaščite svojih manjšin prikriva imperialistično zavojevalno politiko za-
sužnjevanja tujih narodov.«²⁷

Omenjeni referat je bil prispevek za peto državno konferenco KPJ v Zagrebu, kjer je bilo med drugim rečeno, da je dolžnost komunistov: »boj za svobodo in enakopravnost madžarskih, romunskih, nemških in drugih narodnih manjšin v Vojvodini, hkrati pa tudi boj proti poskusom madžarskih, nemških in drugih reakcionarjev, da bi z imperialistično osvajalno vojno baje rešili nacionalno vprašanje v teh in ostalih pokrajinah.«²⁸

Podobno je bilo razpoloženje Nemcev v Sloveniji. Vznemirjenje po Hitlerjevem govoru je zajelo predvsem bogatejše Nemce in se je kmalu podelo, vendar pa razprave o tem niso prenehale.²⁹ Slovenski Nemci so si s podvojeno silo še naprej prizadevali in napovedovali priključitev slovenske Štajerske k rajhu, pri tem pa so jih podpirali predvsem nacistični krogi v Gradcu in Celovcu. Nemški državljani dr. Karl Petrischek, rojen v Celju in tedaj odvetnik v Wolfsbergu, je na silvestrovanju nemškega moškega pevskega društva v Celju leta 1939 napovedal skorajšnjo »osvoboditev«. V imenu slovenještajerskih Nemcev je Hitlerju poslal spomenico s prošnjo, naj čimprej »osvobodi«
južno Štajersko in južno Koroško.³⁰ Slovenski Nemci so namenoma dramtizirali svoj položaj, da bi tako izsilili čimprejšnjo nemško okupacijo.³¹ Taka njihova dejavnost se je še stopnjevala ob začetku nemške ofenzive proti Franciji.

»Volksdeutscherji v Sloveniji z gotovostjo računajo, da bo del Slovenije priključen k nemškemu rajhu. Zato oni, zlasti pa pobegli volksdeutscherji, zavzemajo nasproti Jugoslaviji izrazito iredentistično in agresivno stališče in si žele vojaške rešitve tudi na nemško-jugoslovanskem mejnem področju,« je poročal zaupnik *Auslandsdiensta* in omenil, da si slovenski Nemci žele zagotoviti vodilna mesta in da že navajajo imena in funkcije posameznikov. Zaupnik seveda ni nasprotoval nemški okupaciji Slovenije, vendar naj bi se to uredilo za zeleno mizo, ne pa z vojaško silo.³²

Po kapitulaciji Francije je v juliju in avgustu leta 1940 nacistična propaganda za priključitev slovenske Štajerske dosegla višek. Širile so se govornice, da sta predsednik vlade Cvetković in zunanji minister Cincar-Marković voljna, prostovoljno odstopiti Nemčiji nekatere dele Slovenije in da se Cvetković upira samo italijanski okupaciji. Nemci v Sloveniji so se na skrivaj že začeli pripravljati za sprejem nemških čet. Pokupili so skoraj vse dosegljivo rdeče blago, šivali nacistične zastave, pripravljali slavnostno okrasitev in napovedovali izboljšanje socialnih in gospodarskih razmer pod nacistično vladavino.³³ Državni in strankini organi NSDAP na Koroškem in Štajerskem so poslali več spomenic Hitlerjevemu namestniku Rudolfu Hessu s prošnjo, naj rajh čimprej priključi ta področja.³⁴ Docent graške univerze Hermann Ibler je v tem smislu pripravil zaupno študijo *Des Reiches Südgrenze*, ki jo je razmnožil in razposlal *Südostdeutsches Institut* v Gradcu.³⁵

Volksdeutsche Mittelstelle je predlagala, naj bi se v primeru vojne z Jugoslavijo priključila k rajhu južni del Koroške in Štajerske, zlasti okolica Maribora, kakor tudi področja onstran Karavank. VoMi je predvidevala, da bo Italija zahtevala ostali del Slovenije kot svojo interesno sfero. Zato bi za nemške jezikovne otoke južneje, tj. na Kočevskem, prišla v poštev samo preselitev tamkajšnjih Nemcev.³⁶ *Südostdeutsches Institut* v Gradcu je bil verjetno obveščen o tem stališču in je pripravil svoj načrt za okupacijo slovenske Štajerske. Predlagal je priključitev vsega ozemlja nekdanje vojvodine Štajerske. V savinjskem okrožju naj bi gosto naselili nemške kmete in tako ločili »vindišarje« v Podravju in Slovence na Kranjskem. Takoj v prvih dneh po okupaciji naj bi več tisoč Slovencev izselili, nacionalno-politično delo pa zaupali aparatu nacistične stranke. Vsa vodilna mesta naj bi zasedli rajhovski Nemci iz Štajerske, ne pa krajevni volksdeutscherji.³⁷

Tretji rajh je seve moral vsaj začasno upoštevati interese in ambicije svojega fašističnega partnerja Italije, čeprav kaže, da pismeni sporazum o razdelitvi interesnih sfer v Sloveniji sploh ni bil sklenjen. Göring je npr.

na pomlad 1940 zatrjeval italjanskemu letalskemu atašeju v Berlinu, da Nemčija nima teritorialnih sporov z balkanskimi državami in da okolica Maribora ter Oldenburga v Madžarski sploh niso problemi, ki bi jih bilo treba rešiti.³⁸ Ob zlomu Jugoslavije pa je meje v Sloveniji diktiral tretji rajh in če bi odkrito kazal težnje, da okupira vso Slovenijo, bi to nujno vzbudilo odpor Italije in še okrepilo sumničenja, da namerava Nemčija prodreti do Jadranskega morja.³⁹ Kaže, da so s tem računali slednjič tudi slovenski Nemci, kajti senator dr. Grassl je jeseni leta 1940 dejal Ulrichu von Hassllu: »Svojo lastno pot gredo Nemci v Sloveniji, ki hočejo priključiti k rajhu vso deželo vse do Zidanega mosta.«⁴⁰

Novo nacistično vodstvo Kulturbunda je začelo sistematično utrjevati in širiti svojo organizacijo. Bivši predsednik Kulturbunda Johann Keks je skušal postati predsednik Zveze nemških kreditnih in gospodarskih zadrug, toda nacistično vodstvo Kulturbunda se je temu z vso silo upiralo. Slednjič se je Keks sam odrekel kandidaturi in to mesto je 11. novembra 1939 prevzel poslanec dr. Josef Trischler, dr. Jakob Awender pa je — v soglasju s stališčem *Volksdeutsche Mittelstelle*⁴¹ — postal predsednik *Agrarie*.⁴² Vendar je to, kot je že prej napovedoval dr. Awender, res bila zgolj začasna rešitev. Konec decembra 1940 je namreč dr. Awender slednjič dosegel svoj cilj in postal predsednik Zveze nemških kreditnih in gospodarskih zadrug, dotedanji predsednik dr. Trischler pa sploh ni vdrugeč kandidiral.⁴³

Toda novo nacistično vodstvo je moralo kljub vsemu najprej premagati še vrsto težav. »O odnosu širokih slojev jugoslovanskega nemštva do novih voditeljev je mogoče reči — je sredi januarja 1940 poročal deželni voditelj AO v Jugoslaviji ing. Franz Neuhausen — da ti seveda še nimajo avtoritete, ki ustvarja brezpogojno zaupanje. Za to so še premalo časa na svojih položajih.« Neuhausen je omenil, da je del stare generacije jugoslovanskih Nemcev še vedno povezan s starim vodstvom in je pripomnil: »Novi voditelji si bodo zato morali z energično obdelavo in modro politiko najprej pridobiti zaupanje širokih množic, kar jim bo slednjič ustvarilo avtoriteto za vodstvo narodne skupine.«⁴⁴

Opozicija proti novemu nacističnemu vodstvu Kulturbunda se je polarizirala predvsem v vrstah katoliško usmerjenih Nemcev. Tednik *Die Donau* je začel izhajati v Apatinu 22. junija 1935 kot organ za društveno politiko in narodno gospodarstvo, s 25. januarjem 1936 pa je postal glasilo katoliškega nemštva v Jugoslaviji. Urednik Adam Berencz, katoliški duhovnik, je v številnih uvodnikih in komentarjih vse do aprila 1941 ostro polemiziral z obnovitelji, odločno odklanjal nacistični svetovni nazor, obsojal protižidovske izpade in nastopal v obrambo

katoliških verskih načel. Obnovitelji so očitali temu katoliškemu tedniku, da je dobival denarna sredstva od Schuschniggovega režima v Avstriji, da »črna fronta« podpira britansko politiko obkoljevanja Nemčije, da želi poraz nemškega naroda in podobno. Tednik *Die Donau* je bil sprva namenjen predvsem nemštvu v Bački, kasneje pa je začel redno poročati o dogajanjih med nemštvom v vsej Jugoslaviji.

Nemški katoliki so izdajali še *Christliche Volkszeitung* v Osijeku, *Die Wacht* v Bački Palanki, v Beogradu pa sta izhajala *Familienfreund* in *St. Raphaelsblatt*, katerega priloga *Jugendruf* je v začetku leta 1939 začela samostojno izhajati v Somboru. Nemški katoliški manjšinski tisk v razliko od ostalega nemškega manjšinskega tiska ni bil v službi nemške vojne propagande in je skušal razmeroma objektivno poročati o vojnem dogajanju. Vendar pa je nacistom uspelo, da je beograjski *Kirchenblatt*, ki je konec leta 1940 nastal po združitvi listov *Familienfreund* in *St. Raphaelsblatt*, že v prvih svojih člankih postal glasnik težen in političnega kurza nacističnega vodstva v Kulturbundu. Poslej sta ostali v opoziciji samo še *Die Donau* in *Die Wacht*. Težko je soditi, kolikšen je bil vpliv tega katoliškega tiska med Nemci v Jugoslaviji, kaže pa, da je nacistom povzročal nekaj preglavic. Značilno je vsekakor, da je v Bački Palanki v začetku leta 1940 kot protiutež katoliškemu in konservativnemu tisku začel izhajati tednik *Die Heimat*, ki ga je urejeval dr. J. Reiter, hkrati pa v Novem Sadu zgolj abonentom namenjena *Die Schaffende Jugend*, glasilo nemške mladine v Kulturbundu, čigar urednik je bil Hans Rasimus, izdajatelj pa Adam Maurus.⁴⁵

Kulturbund je razvil široko zasnovano akcijo, da bi pritegnil slehernega Nemca oz. jugoslovanskega državljana nemške narodnosti. Geslo je bilo, da mora biti vsak Nmec včlanjen v Kulturbundu. Kaže pa, da s tem niso povsod uspeli, kajti funkcionarji Kulturbunda so grozili tistim Nemcem, ki so še stali ob strani, da jih ne bodo priznali za Nemce, ko bodo v Jugoslavijo prišle nemške čete.⁴⁶ Brž po padcu Francije pa so v pričakovanju, da bo prej ali slej tudi Jugoslavija okupirana, mnogi omahljivi Nemci slednjič zaprosili za vpis v Kulturbund. Toda zvezno vodstvo je odredilo zaporo sprejema novih članov, razen v krajih, kjer pred 1. marcem 1940 ni obstajala krajevna skupina Kulturbunda.⁴⁷

Zapora je bila ukinjena šele novembra 1940, nakar je Kulturbund znova začel z vso vnemo snubiti nove člane. »Priznanje k nemštvu je neločljivo povezano s priznanjem h Kulturbundu. Kdor hoče, da se danes in v bodoče smatra za Nemca, mora biti v vrstah Kulturbunda . . . to pa hkrati pomeni priznavati se k svetovnemu nazoru nemškega

naroda in k narodnemu socializmu,« je pisal *Volksruf* v članku z značilnim naslovom *Die letzte Gelegenheit* (Zadnja priložnost).⁴⁸

Cvetkovičeva vlada je v začetku leta 1941 pod pritiskom zunanje-političnih okoliščin že do te mere popustila pred zahtevami Kulturbunda, da je celo državnim uradnikom nemške narodnosti dovolila vpis v to organizacijo.⁴⁹ Kulturbund je zvišal članarino v obliki progresivnega »prostovoljnega« davka.⁵⁰ Po trditvah svojega vodstva je Kulturbund oktobra 1940 štel že 305.000 članov, ki so prispevali 2.875.000 din članarine.⁵¹

Praktično preizkušnjo strnjivosti in discipline v Kulturbundu organiziranih Nemcev je predstavljala mobilizacija vsega članstva septembra in oktobra 1940 ob preselitvi besarabskih Nemcev. Jugoslovanski Nemci so s prostovoljnim delom zgradili prehodni taborišči v Zemunu in Prahovu, na pomembnejših postajah ob progi Beograd—Maribor pa organizirali oskrbo potujočih preseljencev.⁵² Cvetkovičeva vlada si je očitno prizadevala, da nudi vso možno pomoč pri izvedbi te akcije in da tako utrdi svoj položaj nasproti silam osi.⁵³

Zlasti se je razvil Kulturbund v Sloveniji. Banska uprava Dravske banovine je jeseni leta 1939 slednjič odobrila pravila in dovolila obnovo Kulturbunda; vendar šele potem, ko so nemške oblasti na Koroškem odobrile pravila Slovenske prosvetne zveze. To kaže na upravičenost sklepa, da je bila obnova Kulturbunda v Sloveniji dovoljena šele na podlagi načela reciprocitete.⁵⁴

V marcu 1941 je okrožje (*Gau*) Kulturbunda Slovenija štelo že 52 krajevnih skupin, razdeljenih v pet okrajev (*Kreis*). V okraju Maribor so delovale krajevne skupine: Maribor, Dravograd, Guštanj, Radlje, (Marenberg), Muta, Pobrežje, Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec, Sv. Lovrenc na Pohorju, Sladki vrh, Studenci, Vuzenica, Rače, Trate in Šentilj; v okraju Ptuj: Ptuj, Ormož, Gornja Radgona, Apače, Žiberci, Konjišče, Serdica, Fikšinci in Murska Sobota; v okraju Celje: Celje, Slovenske Konjice, Rogatec in Hrastnik, v okraju Ljubljana: Ljubljana in Tržič ter v okraju Kočevje: Kočevje, Dolga vas, Livold, Dolnja Topla reber, Dolnja Briga, Gotenice, Grčarice, Knežja lipa, Kočevska Reka, Koprivnik, Mozelj, Nemška loka, Onek, Borovec, Poljane, Blatnik, Polom, Stara cerkev, Stari log, Šalka vas, Zajčje polje, Željne in Spodnji log.⁵⁵ Kulturbund je v Sloveniji januarja 1941 štel 11.577 članov, h katerim je prišteti 5795 družinskih članov, izven Kulturbunda pa so bili še 10.703 Nemci.⁵⁶

Toda ustanavljanje krajevnih skupin Kulturbunda ni v vseh krajih gladko teklo. Do aprila leta 1940 je banska uprava prepovedala ustano-

vitev štirih krajevnih skupin: prošnja za ustanovitev Kulturbunda v Apačah je bila dvakrat odbita, Kulturbund v Dravogradu ni bil dovoljen, ker sta bila dva ustanovna člana slovenske narodnosti, prav tako nista bili dovoljeni krajevni skupini v Konjišču in Pobrežju.⁵⁷ Kulturbund je bil v teh krajih dovoljen šele po zlomu Francije in nato ustanovljen dne 3. 11. 1940 v Apačah,⁵⁸ dne 4. 8. 1940 v Pobrežju,⁵⁹ decembra 1940 v Konjišču in dne 29. 12. 1940 v Dravogradu.⁶⁰ Krajevno skupino Kulturbunda v Serdici, ustanovljeno 21. 12. 1939, je banska uprava maja 1940 razpustila, ker je njen predsednik Karl Bütschek od ptujskega trgovca Schauerja dobil navodila za organiziranje nacistične stranke.⁶¹ V agitaciji za pristop k članstvu so nekateri funkcionarji Kulturbunda celo grozili, da bodo tisti Nemci, ki se nočejo včlaniti, po prihodu nemških čet postavljeni pred zid in ustreljeni.⁶² Agitirali so tudi med Slovenci in so nekatere z obljubami in gmotno podporo dejansko uspeli pritegniti v Kulturbund.⁶³

Slovensko prebivalstvo je z ogorčenjem spremljalo ustanavljanje Kulturbunda v Sloveniji. Ko je bila npr. 29. decembra 1940 leta v Trziču ustanovljena krajevna skupina Kulturbunda in so se vanj včlanili celo nekateri od Nemcev gmotno odvisni Slovenci, so prebivalci skušali ustanovni sestanek s silo preprečiti. Orožniki pa so razgnali skupino štiridesetih mladincev in zaščitili člane Kulturbunda. Gostilno Kavčič, kjer je bil ustanovni sestanek Kulturbunda, poslej ni več obiskal noben Slovenec. V Framu je bila 12. januarja 1941 letna skupščina Kulturbunda in oblasti so le s težavo preprečile spopad med Nemci in Slovenci. Dne 19. januarja 1941 je bila v Mariboru skupščina delegatov iz vseh krajev krajevnih skupin Kulturbunda v Sloveniji. Skupščino je financiral tovarnar Hutter. Nemški mladinci v uniformah nemške delovne službe (Arbeitsdienst) so vodili delegate na stanovanja mariborskih Nemcev. Vsi delegati so prišli v uniformah, preko njih pa so oblekli civilne plašče in so javno tudi na ulicah pozdravljali s hitlerjanskim pozdravom. Slovenski rodoljubi so pripravljali protidemonstracije in so ostro kritizirali oblasti, ker so dovolile to nacistično zborovanje, medtem ko slovenska društva zaradi splošne prepovedi zborovanj niso mogla delovati. Zaupniki raznih slovenskih društev so skrivaj fotografirali udeležence tega zborovanja, da bi jim kasneje v novih razmerah, zlasti nemčurjem, dokazali sodelovanje v Kulturbundu. Vse prireditve Kulturbunda so bile ne samo vsebinsko, marveč tudi po zunanjih oblikah enake zborovanjem nacistične stranke v Nemčiji: zbori, bobnanje, fanfare, uniforme, vzklikanje »Sieg-Heil« itd.⁶⁴

Aprila 1940 so slovenski protifašisti in rodoljubi v Mariboru v obliki tiskane brošure razširili seznam z imeni in priimki ter naslovi vseh članov krajevne skupine Kulturbunda. Ker je seznam soglašal s podatki, ki jih je ob prijavi društva predložil policiji predsednik krajevne skupine Klingberg, je vodstvo Kulturbunda protestiralo pri banu dr. Natlačenu.⁶⁵ Ob tranzitu skozi Slovenijo iz Besarabije preseljenih Nemcev so tudi slovenski Nemci organizirali prostovoljno službo vseh Nemcev in Nemk v starosti od 18 do 50 let. To je slovensko prebivalstvo smatralo za preizkusni alarm Nemcev in je pazilo, da Nemci na prehodnih železniških postajah ne bi teh transportov izkoristili v nacistične propagandne namene. Slovenski rodoljubi so trdili, da je treba organizirati samopomoč, ker ima vlada vezane roke.⁶⁶

Nemci v Sloveniji so vedno bolj dvigali glavo in začeli vse odločneje postavljati tudi politične zahteve. Oktobra 1939 so voditelji kočevskih Nemcev v spomenici, dostavljeni banski upravi Dravske banovine in vladi v Beogradu, ponovili zahtevo, vsebovano v prvi točki programa *Volksdeutsche Einheitsfront*, naj država prizna nemški narodni skupini status javnopravne korporacije z lastnim statutom. Zahtevali so, da se iz kočevskih šol odstranijo slovenski učitelji, češ da ti ne znajo dovolj nemščine; vrnitev vseh premeščenih nemških učiteljev; nastavitev absolventov nemškega zasebnega učiteljskega šola v Novem Vrbasu; lastni nemški šolski inšpektorat; ukinitve analize imen in upoštevanje izjave staršev pri vpisu otroka v manjšinske razrede; prost razvoj Kulturbunda; pisanje nemških imen po nemškem pravopisu; svobodno uporabo nemškega jezika pri občevarju z oblastmi vseh stopenj; ukinitve uredbe o omejitvi prometa z nepremičninami in novo upravno razdelitev, tako da bi bila Kočevska združena v enem samem okraju in ne več razdeljena na okraje Čabar, Novo mesto, Črnomelj in Kočevje. Kočevski Nemci so še zahtevali, naj oblasti ukinejo cenzuro njihovega glasila *Gottscheer Zeitung* in pri izvajanju javnih del upoštevajo tudi kočevske Nemce, prekličejo odpuste oz. premestitve nemških pismonoš, gozdarjev in cestarjev ter dovolijo telovadbo v okviru krajevnih skupin Kulturbunda. Vlada naj bi Nemcem vrnila študentski dom in strokovno šolo.⁶⁷

Vzporedno s tem so slovenski Nemci nadaljevali široko zasnovano akcijo za razvoj nemškega manjšinskega šolstva. Glasilo zvezne uprave Kulturbunda je trdilo, da je med 2.244 šoloobveznimi otroki na Kočevskem po izjavi staršev 1.653 otrok nemške narodnosti ali 73,67% vseh šoloobveznih otrok, da pa jih od teh samo 167 ali 10% ima res nemški pouk, ker je vodstvo nemške narodne skupine kot nemške priznavalo samo štiri šolske oddelke v Kočevju, Stari cerkvi in v Kočevski Reki.

Glasiło Kulturbunda je trdilo, da je na Kočevskem na 30 ljudskih šolah samo na papirju 62 nemških šolskih razredov, na katerih da poučujejo nemščine neveščji slovenski učitelji. Rajhovski tisk se je pritoževal, češ da je to kočevski šolski škandal.⁶⁸ Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani je bilo na Kočevskem v šolskem letu 1940/41 15 nemških oddelkov s 331 učenci ali skupno v Sloveniji 23 nemških oddelkov s 759 učenci, kar v primerjavi s podatki iz leta 1938 res priča o stalnem nazadovanju tega šolstva.⁶⁹

Jeseni leta 1940 je novi prosvetni minister dr. Anton Korošec izdal uredbo, po kateri je bilo mogoče na zahtevo staršev za 30 otrok nemške narodnosti, v izjemnih primerih pa celo zgolj 25 otrok, odpreti nemške paralelke. Otroci tujih, tj. nemških državljanov, so smeli obiskovati pouk v manjšinskih razredih, če so bila na razpolago prosta mesta, vendar se njihovo število ni upoštevalo pri odpiranju novih paralelek. Dr. Korošec je zavzel stališče, naj starši svobodno odločajo o vpisu otrok in naj se opusti analiza imen. Toda nemški tisk je dvomil o iskrenosti te Koroščeve izjave, trdeč, da so šolske oblasti v Mariboru samo trem izmed 41 prijavljenih otrok dovolile vpis v manjšinski razred.⁷⁰

Tudi v novi banovini Hrvatski, kjer so mnogi Nemci predstavljali protiutež HSS in so na volitvah 5. maja 1935 in 11. decembra 1938 glasovali za JNS oz. JRZ, si je Kulturbund prizadeval, da bi zajel v članstvo vse Nemce in našel *modus vivendi* z novimi banovinskimi oblastmi. Položaj Nemcev v Hrvatski in njihove perspektive po padcu Stojadinovičeve vlade niso bile videti ravno rožnate. HSS je namreč odločno odklanjala Kulturbund kot oporišče vlad v Beogradu. »Kar počno banatski Švabi in njihova voditelja dr. Kraft in dr. Grassl, nima nič skupnega s politiko nacionalnosti. Oni ne vodijo nikakršne manjšinske politike, marveč velikosrbsko strankarsko politiko,« se je še sredi marca leta 1937 pritoževal ing. August Košutić v pogovoru z neznanim zaupnikom *Auslandsdiensta*.⁷¹ Spričo velikega ogorčenja hrvaške javnosti, ker so Nemci glasovali za JRZ, je še pred padcem Stojadinovičeve vlade *Slawonischer Volksbote* zatrjeval, da Nemci niso Hrvatom sovražni in da morajo narodne skupine pač po sili razmer voditi realno politiko.⁷² Glasiło slavonskih Nemcev je po sestavi nove Cvetkovičeve vlade zatrjevalo, da želijo Nemci dobre odnose tako s Srbi kot s Hrvati in da naj oni sami rešijo vprašanje, če žele federalizem ali centralizem. *Slawonischer Volksbote* je upal, da bo vodstvo HSS kmalu po rešitvi hrvaškega vprašanja zavzelo jasno stališče do pravic in zahtev nemške narodne skupine, in se je v vrsti člankov v polemiki s hrvatskim tiskom

izjasnil za ugodno rešitev hrvaškega vprašanja in dobre odnose s HSS, naglašal pa je, da se Nemci ne puste naščuvati proti Srbom.⁷³

Po sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček je predsednik Kulturbunda dr. Sepp Janko 3. septembra 1939 imenoval Branimirja Altgayerja za voditelja Nemcev v banovini Hrvatski. *Slawonischer Volksbote* je pozdravil sporazum, češ da so bili dotlej Nemci v Hrvatski nenehno med kladivom in nakovalom.⁷⁴ V začetku oktobra 1939 sta Altgayerja sprejela dr. Maček in ing. Košutić. Voditelj HSS je Altgayerju zagotovil, da bodo Nemci v šolstvu in pri kulturnem udejstvanju uživali iste pravice kot Hrvati, dodal pa je, da morajo brezpogojno priznati Hrvatsko kot svojo domovino.⁷⁵ Ban dr. Šubašić pa Altgayerja ni sprejel, češ da je prezaposlen.⁷⁶

Toda nasprotje med hrvaškim prebivalstvom in nemško manjšino se ni zlepa poleglo, nacistična dejavnost je tudi tu vzbujala odpor. Oblasti so cenzurirale številne članke v *Slawonischer Volksbote* in časopis je često izhajal z velikimi belinami. Ob začetku nemške ofenzive proti Franciji so v noči od 17. na 18. maj 1940 neznanzi v Osijeku razbili okna na zgradbi Kulturbunda. Značilno je, da Kulturbund zaradi tega ni protestiral.⁷⁷ Po porazu Francije so tudi banovinske oblasti v Hrvatski, tako kot v vsej Jugoslaviji, začele vedno bolj popuščati zahtevam vodstva nemške manjšine. Ban dr. Šubašić je 2. julija 1940 sprejel Branimirja Altgayerja in evangelijskega škofa dr. Philippa Poppa. Nemška voditelja sta mu izročila spomenico z zahtevami glede nemškega manjšinskega šolstva, delovanja in razvoja Kulturbunda, etimološkega načina pisanja nemških imen in ukinitve uredbe o omejitvi prometa z nepremičninami.⁷⁸ Res so banovinske oblasti komaj dva tedna kasneje objavile uredbo, s katero je bilo določeno, da se otroci vpisujejo v manjšinske šole zgolj na podlagi izjave staršev.⁷⁹ V šolskem letu 1940/41 je bila odprta tudi privatna nemška gimnazija v Zagrebu.⁸⁰

Na javnih občinskih volitvah v banovini Hrvatski dne 19. maja 1940 so Nemci v treh občinah s samostojnimi listami dobili večino, skupno pa so dobili 177 mandatov v občinskih svetih.⁸¹ Vodstvo Kulturbunda je nasprotovalo prizadevanjem HSS, da se v banovino Hrvatsko vključijo tudi deli Srema, Baranje in s katoličani naseljeni deli Bačke, češ da mora glavno nemško naseljitveno področje ostati skupaj v Dunavski banovini ali pa v nedeljeni in avtonomni pokrajini Vojvodini.⁸² Vendar so med tamkajšnjim nemškim prebivalstvom naraščale razpoloženje za HSS in težnje za vključitev v banovino Hrvatsko. Dr. Maček je ta stremeljenja označil kot materialni egoizem Nemcev, ki da so vselej tam, kjer se jim več obeta.⁸³ Toda kaže, da je treba ta

pojav v prvi vrsti razlagati z bojznijo Nemcev v Vojvodini, da bi v primeru razpada Jugoslavije ne prišli znova pod madžarsko vladavino.⁸⁴

Po združitvi KWVD in Kulturbunda v enotno organizacijo je nacistični duh naglo prepojil tudi dotlej nasprotujoče organizacije oz. krajevne skupine Kulturbunda v Slavoniji. »Organska kot tudi duhovna in svetovnonazorska enotnost celotne narodne skupine je danes skoraj popolnoma uresničena . . . Führerprinzip je tudi pri nas že nekaj samo po sebi umevnega,« je v začetku leta 1940 pisal *Slawonischer Volksbote*. Novi predsednik Kulturbunda v Slavoniji je postal Josef Meier, medtem ko se je Branimir Altgayer kot častni predstavnik zveznega predsednika Kulturbunda dr. Janka posvetil zastopanju interesov Nemcev v Hrvatski.⁸⁵ S pospešenim snubljenjem v članstvo od leta 1939 dalje je uspelo nacistom pritegniti v Kulturbund 95% vsega nemštva v Hrvatski. Vodstvo Kulturbunda je bilo tudi v tej banovini, tako kot v vsej državi, v letu 1940 že istovetno s *Volksgruppenführung*.⁸⁶

Zvezno vodstvo Kulturbunda si je tudi v vojnem času prizadevalo, da bi nacistično delovanje legaliziralo tako, da bi Nemci dobili pravico do lastne politične stranke ali pa vsaj lastne oddelke v okviru vladne stranke JRZ. Kot že omenjeno, je to bila stara težnja Kulturbunda še iz prednacistične dobe, brž po razpustu nekdanje stranke Nemcev leta 1929, sedaj seveda že s povsem drugo, nacistično vsebino. Predsednik vlade Cvetković oktobra 1939 ni odklonil tega predloga. Pokazal je »interes« ter poslanca Franza Hamma in dr. Josefa Trischlerja napolil k ministru Bešliću, predsedniku banovinskega odbora JRZ v Dunavski banovini. Šele konec januarja 1940 je obema nemškima poslancema Cvetković jasno dejal, da politične stranke narodnostnih manjšin ne bodo dovoljene in da naj se Nemci rajši politično udejstvujejo v JRZ.⁸⁷

Vlada je konec marca 1940 ustregla starim zahtevam Kulturbunda in v senat poleg dr. Georga Grassla imenovala še evangeljskega škofa dr. Philippa Poppa.⁸⁸ Na željo vlade, vendar predvsem po lastni presoji, ker je prav tedaj tretji rajh začel ofenzivo proti Franciji, je zvezno vodstvo opustilo napovedano proslavo dvajsetletnice Kulturbunda.⁸⁹ Po porazu Francije pa je vlada začela nakazovati, da je pripravljena na lastno pobudo dati jugoslovanskim Nemcem daljnosežno avtonomijo.⁹⁰ Vlada je dovolila ustanovitev popolne nemške privatne realne gimnazije s pravico javnosti v Novem Vrbasu, privatne nemške gimnazije v Apatinu,⁹¹ privatne nemške kmetijske šole,⁹² odprta je pa bila tudi nemška gimnazija v Beogradu.⁹³ Tako so v šolskem letu 1940/41 Nemci v

Jugoslaviji imeli štiri svoje gimnazije, vključno s prej omenjeno gimnazijo v Zagrebu.

Tudi novi prosvetni minister dr. Anton Korošec, ki se je kot notranji minister Stojadinovičeve vlade nacistom še zlasti zameril, je po zlomu Francije povsem preusmeril svojo politiko do nemške manjšine. V vladnih krogih v Beogradu so komentirali novo imenovanje dr. Korošca kot posledico vzpostavitve diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, kar da je narekovalo ostrejše in odločnejšo protikomunistično politiko. Poudarjali so, da se je dr. Korošec kot dolgoletni eksponent vatikanske in Nemcem sovražne politike pod vtisom razvoja dogodkov povsem spremenil in da je dobil nalogo, preurediti mladinske organizacije v Jugoslaviji v fašističnem smislu. Posebej so opozarjali, da je *Slovenec* skoraj edini časopis v Jugoslaviji, ki še piše sovražno proti Sovjetski zvezi.⁹⁴

Nemški tisk v rajhu je z nezadovoljstvom sprejel in komentiral vest o imenovanju dr. Korošca za prosvetnega ministra. Jugoslovanski poslanik v Berlinu dr. Ivo Andrić se je zato pritožil državnemu podsekretarju v Auswärtiges Amtu Woermannu, ta pa mu je odgovoril, »da si mi dejansko glede na preteklost Korošca ne moremo nič posebno dobrega obetati.«⁹⁵

Da bi z dejanji dokazal nemški manjšini in nacizmu naklonjeno politiko, je dr. Korošec poleg že omenjene uredbe o ukinitvi analize imen in vpisu v manjšinske razrede na podlagi izjave staršev, službeno odredil, da morajo gojenci privatnega nemškega učiteljišča svoje profesorje pri prihodu in odhodu iz razreda pozdravljati s hitlerjanskim pozdravom.⁹⁶

Dr. Korošec je začel izdajati prve rasistične in protižidovske uredbe v Jugoslaviji, uvedel je *numerus clausus* za vpis Židov v šole, pripravil uredbo o izključitvi Židov iz tiska, gledališča, filma in radia in bi nedvomno pripravil še druge take uredbe in zakone, če bi ga sredi teh prizadevanj ne pobrala smrt.⁹⁷ Toda že z načrtom uredbe o *numerus clausus* za Žide in s protiframasonskim stališčem je, kot je poročal nemški poslanik, naletel na odpor nekaterih ministrov v Cvetkovičevi vladi in je zato nameraval sredi septembra 1940 zahtevati, naj vlada kot celota odobri njegove ukrepe, in zagroziti, da bo sicer odstopil. Beograjski politični krogi so predvidevali, da bo nastala vladna kriza in da bo mandat za sestavo nove vlade dobil dr. Korošec sam ali pa zunanji minister Cincar-Marković, kolikor bi bil dr. Korošec za Nemčijo nesprejemljiv. V svojem poročilu s tem v zvezi je nemški poslanik von Heeren menil:

»Ne glede na znane pomisleke, ki jih mi že dolgo imamo proti Korošču kot voditelju slovenskih klerikalcev, bi se lahko podelitev mandata za sestavo vlade Korošču izkazala kot danes koristna za nemške interese. Kajti če izvzamemo Stojadinovića, čigar povratek na mesto ministrskega predsednika bi že glede na hrvaški odpor vse preveč obremenil notranji položaj, je Korošec edini jugoslovanski državnik formata, ki z resničnim notranjim prepričanjem vodi boj proti Židom, framasonom in komunistom in ki bi tudi imel potrebno avtoriteto in energijo, da premaga odpor. Po drugi strani vidi danes Korošec glede na naslonitev na Rusijo (skupina šifre nejasna) nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na Os in zlasti na Nemčijo. Zato bo prav gotovo iz preudarnosti svojo politiko daljnosežno prilagodil našim željam. Zato priporočam, naj nemški tisk ne objavi ničesar, kar bi se moglo tolmačiti kot načelna odklonitev morebitnega Koroščevega mandata.«⁹⁸

Slovenski Nemci pa so v nasprotju s von Heerenom svarili rajhovske ustanove, češ naj ne zaupajo dr. Korošču, ker da je že od ustanovitve Jugoslavije najodločnejši predstavnik angleško-francoske orientacije, šovinist in sovražnik nemštva, da podpira angleški vpliv na jugoslovansko gospodarstvo, da je leta 1935 razpustil Kulturbund v Sloveniji in da je zainteresiran na porazu Nemčije, ker ima preveč masla na glavi.⁹⁹ Podobno interno karakteristiko dr. Korošča je dal konec julija 1940 tudi *Deutsches Ausland - Institut* v Stuttgartu.¹⁰⁰ V začetku novembra 1940 pa je *Südostdeutsches Institut* poročal, da medtem ko si dr. Korošec »na svetohlinski način prizadeva, da bi se nenadoma v Beogradu prikazal v Nemcem naklonjeni preobleki, pa njegovi pooblaščenci in strankini pristaši neovirano še naprej hujskajo proti nemškemu narodu.«¹⁰¹

V drugi polovici avgusta 1940 je *Sicherheitsdienst* poročal, da si baje dr. Korošec prizadeva pritegniti dr. Stojadinovića kot finančnega ministra v vlado, v kateri bi bil sam nekaj časa predsednik, nato pa bi predsedstvo prepustil dr. Stojadinoviću. Dejansko je dr. Korošec neimenovanega vodilnega nemškega državljana v Beogradu zaprosil, naj posreduje, da bi navezal boljše stike z odločujočimi faktorji v Nemčiji »in da bi lahko enkrat razložil svoje temeljne načrte.«¹⁰² Zaupnik *Südostdeutsches Instituta* je v začetku septembra 1940 prav tako sporočil, da se je dr. Korošec preko posrednika obrnil celo na predsednika Kulturbunda in volksgruppenführerja dr. Seppa Janka s prošnjo, naj mu priskrbi povabilo v Berlin, češ da med obiskom v Breslau ni imel dovolj časa še za obisk Berlina.¹⁰³ Isto je zabeležil tudi *Sicher-*

heistdienst.¹⁰⁴ Žal ni bilo mogoče najti nobenih dokumentov, če in na kak način so bile te pobude dr. Korošca sprejete in kakšni so bili njegovi pravi načrti. Dokler ne bo najdena ustrezna dokumentacija, je treba s pridržki sprejemati trditve oz. govornice, da je dr. Korošec nameraval doseči nemški protektorat nad Slovenijo po slovaškem vzgledu.¹⁰⁵ Vsekakor pa je nesporno dejstvo, da se je dr. Korošec v zadnjih mesecih svojega življenja vneto prizadeval za tesno politično sodelovanje med Jugoslavijo in tretjim rajhom¹⁰⁶ in da sta njegovo politiko v vladi nadaljevala dr. Kulovec in dr. Krek.¹⁰⁷

Predsednik vlade Cvetković je sprevidel, da ga ob trenjih, ki so zaradi protižidovskih uredb nastala v vladi, ob morebitni vladni krizi dr. Korošec lahko izpodrine. Iz teh kot tudi iz zunanje-političnih razlogov si je še bolj prizadeval za čim večjo naklonjenost tretjega rajha. »Sicer pa si ministrski predsednik očitno prizadeva, da bi s prijateljskimi gestami do Osi okrepil svoj položaj,« je menil poslanik von Heeren ter poročal, da je mimo pomoči pri preselitvi besarabskih Nemcev Cvetković uvedel tudi strogo preventivno cenzuro, postavil državne vladne komisarje v društvo rezervnih oficirjev, Narodno odbrano in druga društva s protinemško tendenco ter se potrudil, urediti razna pereča vprašanja nemške manjšine.¹⁰⁸

V Novem Sadu je Cvetković v začetku oktobra 1940 izjavil, da je napočil čas, ko je treba vprašanja nemške manjšine v državnem interesu rešiti na trajnejši podlagi, v medsebojnem sporazumu, ne pa v smislu politične kupčije. Cvetković je dejal, da je nemška manjšina lojalna, da so njeni voditelji vselej držali dane obljube in da so zahteve po lastnih upravnih uradnikih v nemških občinah in okrajih povsem upravičene.¹⁰⁹ *Sicherheitsdienst* je s skepto ocenjeval te izjave in menil, da je Cvetković preslaboten, kolikor to sploh resno misli, da bi izvedel napovedane ukrepe, ker da je srbski odpor premočan.¹¹⁰ Ko je poveljnik krajevne policije v Beški novembra 1940 dal ustreliti nekatere vidne člane Kulturbunda, je von Heeren ostro protestiral v zunanjem ministertvu. V prisotnosti nemškega poslanika je Cincar-Marković takoj telefoniral pomočniku notranjega ministra, naj se v zadevo zapleteni policisti ostro kaznujejo in ukrene vse potrebno za zaščito Nemcev.¹¹¹ Jeseni leta 1940 je Cvetkovičeva vlada celo odlikovala najvidnejše nacistice v vodstvu Kulturbunda.¹¹²

Vodstvo Kulturbunda pa ni bilo posebno zadovoljno z dejansko politiko Cvetkoviča. Predsednik vlade je septembra 1940 sedemkrat sprejel voditelje Kulturbunda in med drugim jim je obljubil, da bodo vsi degradirani rezervni oficirji nemške narodnosti takoj dobili svoj čin

spet nazaj, da bo vlada tesno sodelovala z vodstvom nemške narodne skupine; da bodo v vseh okrajih z nemško večino imenovani okrajni načelniki na predlog volksgruppenführerja dr. Janka kakor tudi nemški občinski pisarji in da bodo urejene nemške šolske zahteve. Cvetković je še posebej poudaril, da se Nemci lahko svobodno udeležujejo v nacističnem duhu in da bo sleherni oblastveni organ, ki bi to skušal ovirati, kaznovan. Voditelji Kulturbunda so menili, da so bile to le trenutne obljube Cvetkovića, ker njegov notranje in zunanjepolitični položaj ni bil preveč trden. Zato so si prizadevali, da bi se med Jugoslavijo in Nemčijo sklenila državna pogodba, s katero bi bila Nemčiji — tako kot v Slovaški, Madžarski in Romuniji — priznana skrbniška pravica nad nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji.¹¹³

Toda sredi januarja 1941 je *Volksdeutsche Mittelstelle* Fritzu Metzgerju med njegovim obiskom v Berlinu sporočila, da sklenitev take pogodbe ne pride v poštev in da naj se vodstvo nemške narodne skupine ne spušča v obravnavanje tega vprašanja, tudi če bi jugoslovanska vlada sama dala pobudo v tej smeri. *Volksdeutsche Mittelstelle* je menila, da Cvetkovićevega vlada sploh ni oz. da je le v neznatnem obsegu izpolnila septembra leta 1940 dane obljube in da vlada sploh ne more zlomiti odpora generalštaba jugoslovanske vojske ter nižjih oblasti in izpolniti dane obljube oz. sklenjene sporazume. Sklenitev pogodbe o zaščiti nemške manjšine med Madžarsko in Nemčijo je v javnosti izzvenela kot nekakšna preizkušnja moči nemškega rajha in če bi se to v tedanjih zunanjepolitičnih okoliščinah ponovilo še v Jugoslaviji, bi rajh samo izgubil prestiž. Očitno je v tem času v odnosu do Jugoslavije tretji rajh zasledoval predvsem samo en glavni cilj: da Jugoslavija pristopi k trojnemu paktu. Potem bi se vsa druga in tudi to vprašanje reševala po nemškem diktatu, saj je *Reichssicherheitshauptamt* že izdelal podroben načrt, katere funkcije na vseh ključnih položajih v jugoslovanski vladi naj bi potem zasedli po imenih navedeni nemški agenti oz. filonacistični politiki.¹¹⁴

Nedvomno sta tako Cvetković kot dr. Korošec poleti in jeseni leta 1940 popuščala zahtevam nemške manjšine v prvi vrsti zaradi zunanjepolitičnega položaja Jugoslavije. V bojzani pred napadom fašistične Italije se je Cvetkovićevega vlada na vse možne načine laskala nacistični Nemčiji. Knez Pavle je konec avgusta 1940 v gradu na Brdu naravnost dejal nemškemu poslaniku von Heerenu, da bi bilo stališče Nemčije do agresivne politike Italije največjega pomena za razpoloženje Jugoslavije nasproti Nemčiji.¹¹⁵ Mussolini in Ciano sta si namreč na vse načine prizadevala v Berlinu vzbuditi in utrditi prepričanje, da je

Jugoslavija osi sovražna dežela in da jo je treba čimprej likvidirati. Avgusta 1940 je vodstvo fašistične stranke ukazalo italijanskemu generalštabu, naj pripravi načrt za napad na Jugoslavijo, vendar — spričo grenkih izkušenj iz prve svetovne vojne — ne preko črte Julijske Alpe-Jadran, marveč preko Koroške in Štajerske. Toda Hitler je odločno presekala ta italijanska prizadevanja, seveda ne zaradi laskanja beograjskih vladnih krogov ali celo zaradi blagohotnih ukrepov in popuščanja nasproti zahtevam nemške manjšine. Hitler se je bal, da bi se v primeru italijanskega napada na Jugoslavijo razplamtel vojni požar na vsem Balkanskem polotoku, da bi nato intervenirala Sovjetska zveza in da bi morda prišlo tudi do solidarnosti interesov med Sovjetsko zvezo in Anglijo, Jugoslavija pa bi postala oporišče angleških letalskih sil. Tretji rajh je na besedah priznaval primarne interese Italije v Jugoslaviji, na Balkanu in v deželah, ki meje na Jadran in Sredozemlje, toda Italija naj bi napadla šele, ko bi bila Anglija premagana ali vsaj tik pred porazom. Zunanjepolitični interesi tretjega rajha in strateška ocena tedanjega odnosa sil na mednarodni pozornici, ne pa pronemška politika Cvetkovićeve vlade so torej odločali o vprašanju, če in kdaj naj bi postala tudi Jugoslavija žrtev fašistične agresije.¹¹⁶

2. Nemška peta kolona in ukrepi jugoslovanskih oblasti

Doslej dostopni viri omogočajo le delno in zelo nepopolno rekonstrukcijo široko razvejane dejavnosti nemške pete kolone v Jugoslaviji. Nedvomno so ostali ohranjeni marsikateri, znanstveni javnosti še nedosegljivi viri, ki utegnejo čez čas v mnogočem dopolniti rezultate, do katerih se danes more dokopati raziskovalec. Delovanje nemške pete kolone je bilo izredno pestro in raznovrstno: od zbiranja obveščevalnih podatkov političnega, vojaškega in gospodarskega značaja, do organiziranja sabotaž, vojaških in polvojaških formacij; od širjenja propagande za nacistične ideje in vojne cilje tretjega rajha, načrtnega demoraliziranja jugoslovanske vojske in vzbujanja panike pred nacističnim vojnim strojem, do politične infiltracije in organiziranja oz. sodelovanja z različnimi fašističnimi, profašističnimi organizacijami in skupinami. V okviru pričujoče razprave nas v prvi vrsti zanima zgolj vprašanje, v kakšnem obsegu in s kakšnimi sredstvi so kot nemška peta kolona delovali jugoslovanski državljani nemške narodnosti, tj. pripadniki nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, in kakšni so bili glede tega ukrepi in stališča jugoslovanskih oblasti.¹¹⁷

Dr. Wilhelm Höttl, od leta 1943 referent za Jugoslavijo, Slovaško in Madžarsko v *Reichssicherheitshauptamt* v oddelku VI, grupi VI-E,¹¹⁸ trdi v svojih romansiranih spominih, da je bila nemška obveščevalna služba v Jugoslaviji v primerjavi z *Intelligence Service, Deuxième Bureau* in italijansko obveščevalno službo v precejšnjem zaostanku in da je nasprotstvo med obveščevalno službo in uradno zunanjo politiko *Auswärtiges Amta* praktično paraliziralo sleherno akcijo.¹¹⁹ Čeprav ohranjeni dokumenti potrjujejo, da so res bila razna trenja med *Auswärtiges Amtom* in nekaterimi vejami nemške obveščevalne službe, ni mogoče pritrditi Höttlu. Nedvomno je zanimanje nemške obveščevalne službe za Jugoslavijo znatno poraslo, ko je s priključitvijo Avstrije tretji rajh postal neposredni sosed Jugoslavije in je to olajšalo vzdrževanje stikov z agenturami onstran meja.

Sicherheitsdienst (SD) je takoj po Anschlusu v Gradcu in Celovcu vzpostavil svoje odseke (*Abschnitt*) in še bolj razpletel svojo obveščevalno mrežo v Jugoslaviji. V Gradcu sta bila v tej službi Fuchs in Reinel, v Celovcu pa Rexeisen in Smole. Omenjena odseka SD sta vzdrževala zveze z Nemci v Sloveniji — odsek SD v Gradcu pa tudi z ustaši — vse do razpada Jugoslavije, ko sta praktično nehala delovati. Avstrijec Rudolf Schrems je od 1. septembra 1939 do 30. junija 1940 delal v *SD Abschnitt Graz*, nato pa je bil premeščen v RSHA Amt VI, referat E.3, določen za politično obveščevalno službo na področju Jugoslavije. Glavni opolnomočenec za Jugoslavijo v RSHA Amt VI je bil do aprila 1941 ing. Karl Kraus. Kot izredni opolnomočenec SD za Hrvaško je do jeseni 1940 deloval v Zagrebu Rudi Kob z nalogo, da proučuje avtonomistična in separatistična stremjenja v Hrvaški.¹²⁰

Za vodstvo ideološkega dela in vpliv med Nemci v Jugoslaviji in na področju jugovzhoda je bil v Gradcu formiran tudi tako imenovani »*Brücke*« *Kreis Graz*, ki so mu pripadali prof. Armin Dadieli, dr. Heinz Brunner, dr. Helmut Carstanjen in občasno prof. Franz Wehofsich. Zvezo med tem »mostom« in Heinrichom, tj. Himmlerjem oz. RSHA, je vzdrževal prof. Dadieli, zvezo s VDA pa dr. Carstanjen. Glavni opolnomočenec VoMi za Jugoslavijo v Gradcu je bil Dorfmeister, opolnomočenec VDA pa Felix Kraus. Iz Gradca je ta »most« vzdrževal redne zveze z vodstvom Kulturbunda in to z dr. Antonom Keksom, dr. Stephanom Kraftom in dr. Hansom Moserjem.¹²¹

Nemška vojaška obveščevalna služba *Abwehr Amt II Ausland* pri OKW je delovala v Jugoslaviji preko *Ast Salzburg* in *Ast Wien*, v Celovcu in Gradcu pa preko tako imenovanega *Wehrmachtsarchiv*. *Abwehr* je pred nemškim napadom v Jugoslaviji organizirala posebno

mrežo imenovano Jupiter.¹²² Številne zaupnike med slovenskimi Nemci sta imela tudi oba Gaugrenzlandamta v Gradcu in Celovcu.¹²³

Pomembno oporišče nemške obveščevalne službe v Jugoslaviji je bila skupna obmejna železniška postaja v Mariboru, kjer so od leta 1936 dalje prevzemali vlake najprej avstrijski, od leta 1938 dalje pa nemški železničarji.¹²⁴ Organi nemških državnih železnic, zaposleni na postaji v Mariboru, so se smeli svobodno gibati po mestu in okolici in celo nositi orožje. Mnogi so bili iz Maribora in bližnje okolice, obvladali so tudi slovenski jezik in imeli širok krog znancev med krajevnim prebivalstvom. Na železniški postaji v Mariboru se je mudilo vsak dan okrog sto nemških železničarjev. Tako so razna obveščevalna poročila nemških agentov v Jugoslaviji več ali manj neopazno prenašali nemški železničarji v Nemčijo. Predstojništvo mestne policije v Mariboru pa je imelo v političnem oddelku komaj tri policijske agente in tri mestne stražnike. Ti seveda niso mogli nadzorovati gibanja niti desetine na železniški postaji v Mariboru zaposlenih nemških železničarjev. Jugoslovanske oblasti so bile upravičeno prepričane, da je tudi mariborska filiala nemškega konzulata v Ljubljani ekspozitura nemške obveščevalne službe, čeprav javno pripadniki nemške narodnostne manjšine z njo niso vzdrževali zvez.¹²⁵

Še v času Stojadinovičeve vlade je Himmlerjev pomočnik Heydrich leta 1937 s šefom beogradske in jugoslovanske politične policije sklenil sporazum o izmenjavi policijskih atašeev. Decembra 1937 je kot delegat jugoslovanskega notranjega ministrstva prišel v Berlin Franjo Ujčić, januarja 1938 pa v Beograd kriminalni komisar Gestapa Hans Helm z nalogo, da posreduje službene akte jugoslovanske policije, vzdržuje osebne stike in proučuje metode dela in ureditev jugoslovanske policije.¹²⁶ Ta sporazum med Gestapom in jugoslovansko policijo je bil sklenjen neposredno na podlagi reciprocitete, brez upoštevanja običajnih norm meddržavnega prava in brez diplomatske najave.¹²⁷ Tretji rajh je imel policijske atašeje samo še v Tokiu, Madridu in Rimu.¹²⁸ Leta 1940 je Hans Helm, tedaj v zvanju kriminalnega svetnika, imel še tri pomočnike: dva kriminalna inšpektorja Gestapa ter sekretarko. To so bili Max Borchardt, Gerhard Hübner in Lina Gabel.¹²⁹ Med poslanikom von Heerenom in atašejem Helmom so večkrat nastala trenja, ker je Helm posegal v pristojnost poslaništva in pošiljal tudi poročila o notranje in zunanjepolitičnem položaju Jugoslavije. Zaradi teh trenj se je Müller, vodja Gestapa v RSHA Amt III, še posebej pritoževal.¹³⁰ Nemški poslanik von Heeren pa je vztrajal pri zahtevi, naj se Helm omeji zgolj na policijski sektor.¹³¹

Delo nemških agentov v Jugoslaviji je nadzorovala jugoslovanska civilna in vojaška obveščevalna služba. Pri Glavnem generalštabu jugoslovanske vojske in štabih posameznih armijskih in divizijskih oblasti so delovali II. obveščevalni oddelki. Obveščevalno službo so opravljali tudi orožniki, organi mestnih policij in obmejni policijski komisariati. Iz redkih ohranjenih dokumentov je razvidno, da med vojaškimi in civilnimi obveščevalnimi organi ni bilo pravega sodelovanja, da so bila materialna in tehnična sredstva neznatna, prav tako pa je bila pomanjkljiva tudi kadrovska zasedba. Številni dokumenti jugoslovanske obveščevalne službe, ohranjeni v nemškem prevodu v dosegljivih nemških obveščevalnih dokumentih, dokazujejo, da je nemška obveščevalna služba prodrla tudi v same centre organov, ki bi morali onemogočati delo pete kolone.

Večjo pozornost delu pete kolone, kolikor je vsaj mogoče sklepati po ohranjenih dokumentih, je jugoslovanska obveščevalna služba začela posvečati na predvečer druge svetovne vojne. Vojaške in civilne oblasti so zabeležile, da so po nemški okupaciji Češke marca 1939 začeli kot »turisti«¹³² prihajati v Jugoslavijo številni aktivni, večinoma nižji oficirji. »Čeprav se tem oficirjem posveča pozornost, ni bilo mogoče ugotoviti ničesar sumljivega, kar pa ni povod za prepričanje, da ti obiskujejo našo državo iz čisto turističnih pobud. Zelo verjetno je, da ti zbirajo določene podatke, ki jih bodisi nosijo s seboj, bodisi jih pošiljajo preko nemških diplomatskih in konzularnih predstavnikov v Nemčijo,«¹³² je menil obveščevalni oddelek Glavnega generalštaba.

Tudi v aprilu leta 1939 so bili med številnimi nemškimi turisti mnogi aktivni nemški oficirji in so se v odnosih do krajevnega prebivalstva zelo arogantno vedli.¹³³ Število nemških turistov se je v maju še povečalo, postali pa so nekoliko previdnejši in se niso tako nesramno in izzivalno vedli. V Sarajevu so se nekateri nemški državljani pri vodičih turističnih ekskurzij zanimali za vojne objekte.¹³⁴ Ker je število nemških oficirjev v poletnih mesecih od junija do avgusta še naraslo, so bili jugoslovanski vojaški obveščevalni organi trdno prepričani, da nemški oficirji prihajajo v Jugoslavijo s posebnimi nalogami. Številni nemški turisti so imeli fotoaparate in opaziti je bilo, da skušajo fotografirati tudi pomembne objekte.¹³⁵

Kljub strogim navodilom področnim organom, naj budno spremljajo gibanje teh »turistov«, je bil od začetka leta 1939 do začetka druge svetovne vojne, vsaj kolikor je razvidno iz dosegljivih virov, odkrit samo en nemški vohun, Kurt Snel iz Danziga. Ob aretaciji konec junija 1939 v Tomaševcu v okraju Kovačica so pri Snelu našli zemljevide

in razne beležke o vojnih objektih. Delovanje tujih obveščevalnih služb je bilo pod zelo slabim nadzorstvom, zlasti na področju III. armijske oblasti, kjer sploh niso spremljali gibanja tujcev. Ti so, opremljeni s fotografskimi aparati, posamič ali pa v skupinah, neovirano prirejali izlete.¹³⁶

Nekoliko več uspeha je imela protiobveščevalna služba v vojnem času. Nemški državljani Karl Hack iz Stare Gore pri Šentilju je bil 18. septembra 1939 ujet, ko je skušal s pismenim poročilom vojaškega obveščevalnega značaja ilegalno prekoračiti jugoslovansko-nemško mejo. »Nobenega dvoma ni, da se nemška obveščevalna služba poslužuje tudi turistov in drugih privatnih oseb, ki službeno potujejo v našo državo,« je menil generalštab. Kljub vojni so se mlajši poslovni ljudje iz Nemčije, ki bi sicer morali biti pod orožjem, v velikem številu zadrževali v Ljubljani, Zagrebu in Mariboru.¹³⁷ Oktobra 1939 so oblasti v Sloveniji pripravile štiri osebe, za katere so sumile, da so v nemški obveščevalni službi.¹³⁸ Iz nemških poročil je mogoče razbrati, da so bili to nemški državljani Gustav Eberle, kmet iz Šentilja, ki ga je *SD Abschnitt* v Gradcu zaposlil pri *Dienststelle der DRB* na skupni obmejni železniški postaji v Mariboru, in dve jugoslovanski državljanki nemške narodnosti Eleonora Ambrož in Petz. Vsi trije so bili povezani s Karlom Hackom.¹³⁹

Ob začetku druge svetovne vojne je bila 2. septembra z individualnimi pozivi izvedena delna mobilizacija jugoslovanske vojske. Vpoklicani so bili tudi rezervisti nemške in madžarske narodnosti, konje in vozila pa je vojska rekvirirala predvsem pri tistih Nemcih, ki so bili vidno aktivni v Kulturbundu. Vojaške starešine so, ne brez razloga, sumničili rezerviste nemške narodnosti in jih zmerjali, da so »hitlerjevske svinje«. Ob urah pouka so oficirji označevali nacistično Nemčijo kot glavnega sovražnika Jugoslavije in naglašali, da bo Hitler v Jugoslaviji našel svoj grob, če se bo drznil napasti Jugoslavijo. Oficirji so ostro kritizirali zunanjo politiko Stojadinovićeve vlade, ki je pripeljala do razpada Male antante.¹⁴⁰

Abwehru je uspelo dobiti strogo zaupno okrožnico ministra vojske in mornarice Str. pov. Dj. Br. 6265 z dne 28. septembra 1939, s katero je bilo naročeno, da je treba iz vrst rezervnih oficirjev odstraniti vse nezanesljive pripadnike neslovanskih manjšin, predvsem Nemce in Madžare; vendar na previden in čimmanj opazen način, da bi se izognili vtisu, da gre za narodnostne razloge. Take rezervne oficirje je bilo treba, če se jim dokažejo kazniva dejanja ali disciplinski prekrški, obtožiti in degradirati.¹⁴¹ Zaupni ukaz ministra vojske, ki je prišel v roke nemškemu

konzulatu v Sarajevu, je naročal, da je treba iz oficirskih šol odstraniti Nemce in Madžare, med vpoklicanimi rekruti tujih narodnosti pa napraviti preizkušnjo znanja srbsko-hrvatskega jezika.¹⁴² Po poročilih Abwehra je ministrstvo vojske ukazalo, da se morajo vsi Nemci odstraniti iz obmejnih področji in od vojaških utrd. Rezervni nižji oficirji nemške narodnosti do kapetana so bili poslani na orožne vaje kot navadni vojaki. Množila so se poročila, da so bili vojaki nemške narodnosti poslani v delovne čete v Makedonijo. Vrhovna komanda nemške vojske je zato predlagala, naj nemški poslanik intervenira pri jugoslovanski vladi.¹⁴³

Poslanik von Heeren je od vodstva Kulturbunda konec februarja 1940 dobil obvestila, da vojake nemške in madžarske narodnosti pošiljajo v neoborožene delovne čete z nalogo, kopati strelske jarke. Voditelji Kulturbunda so se zaradi tega pritožili pri jugoslovanski vladi in dobili odgovor, da gre za vojaške zadeve, za kar je pristojno izključno ministrstvo vojske in mornarice. Odnos do vpoklicanih rezervnih oficirjev nemške narodnosti je bil dober, toda po končanih orožnih vajah so mnogim, čeprav brez formalne degradacije, odvzeli čin. Izmed približno 200 vpoklicanih je 40 Nemcev izgubilo oficirski čin. Rekrutov nemške narodnosti niso več sprejemali v oficirske šole. Ob vseh protinemških izjavah v vojski, za katere je zvedelo nemško poslaništvo, je von Heeren osebno protestiral pri zunanjem ministru Cincar-Markoviću in dobil zagotovilo, da vojne starešine ne smejo zavzemati stališč do političnega položaja. Von Heeren pa ni interveniral zaradi razmeščanja jugoslovanskih vojakov nemške narodnosti v delovne čete.

»Ukrepi, ki jih je v vojaškem oziru vojno ministrstvo podvzelo proti volksdeutscherjem — je februarja 1940 poročal poslanik von Heeren — izvirajo iz globokega nezaupanja do dejavnosti volksdeutscherjev, nezaupanja, ki se vedno znova hrani z nenehnimi špijonažnimi aferami, pri katerih so udeleženi volksdeutscherji. V takih okoliščinah ni mogoče pričakovati, da bi se vojno ministrstvo po našem posredovanju odreklo ukrepom, za katere meni, da so nujno potrebni v interesu narodne obrambe.«¹⁴⁴

Auswärtiges Amt je nato naročil nemškemu poslaništvu v Beogradu, naj prouči vprašanje, če bi bilo mogoče jugoslovanske rezervne oficirje nemške narodnosti ali pa morda sploh vse jugoslovanske državljane nemške narodnosti oprostiti vojaške službe.¹⁴⁵ Vendar je Abwehr zavrnil to sugestijo, ker bi tak uradni nemški predlog obstoječe nezaupanje jugoslovanskih vojaških oblasti samo še povečal.¹⁴⁶

Glavni generalštab je opozoril podrejena vojaška poveljstva, da vojaške osebe nemške narodnosti po povratku z orožnih vaj ali odsluženju kadrovskega roka poročajo vodstvu nacističnega gibanja o vsem, kar so opazile in izvedele v vojski in zlasti o tem, kako se ravna z vojnimi obvezniki nemške narodnosti. Pritožbe odsluženih vojakov, zlasti pa degradiranih oficirjev, so vnašali v zapisnike in te pošiljali nemškemu poslaništvu.¹⁴⁷ Marca 1941 je komandir orožniške postaje v Šoštanju dobil poročilo zaupnika, da je zvezno vodstvo Kulturbunda dalo navodilo vojakom nemške narodnosti, naj se vrinejo na razna mesta v vojski kot ordonansi, pisarji, vojaške sluge, si pridobe zaupanje starešin in zbirajo podatke o vsem, kar bi utegnilo zanimati nemški rajh, zlasti pa podatke o vojaki in oficirjih, ki simpatizirajo z nacizmom. V ta namen so bili določeni tisti Nemci, ki se niso kompromitirali kot nacisti. Svoje ugotovitve naj bi sporočili samo ustno zaupnicam, ki jih bodo obiskale, kot da so njihove zaročenke ali sorodnice. Poročilo je dal zanesljiv zaupnik, vendar je to komandir še naknadno preverjal.¹⁴⁸

Dva tedna kasneje so bila na omenjena navodila Kulturbunda opozorjena vsa vojaška poveljstva. Ukazano je bilo, da je treba vojake razporejati na določene dolžnosti na podlagi politične karakteristike, ne pa po sposobnosti posameznikov. Zlasti v vojni administraciji je bilo treba zaposliti samo »čiste jugoslovanske elemente.«¹⁴⁹ Toda to je bilo že tik pred nemškim napadom na Jugoslavijo. Obveščevalna poročila SD so večkrat navajala, da so se dogajali incidenti med srbskimi in nemškimi rezervisti, vpoklicanimi na delo pri kopanju strelskih jarkov. Policija v Sloveniji je dobila v juniju 1940 navodilo, da v primeru vojne aretirajo slovenske Nemce in nezaželene tujce. Več vpoklicanih nemških rezervistov so jugoslovanske vojaške oblasti tudi priprle. Iz objektov vojne industrije so bili po danih navodilih deloma odpuščeni delavci in uslužbenci nemške in madžarske narodnosti.¹⁵⁰

Pozornost vojaških obveščevalnih organov je vzbudilo dejstvo, da so v vojnem času namesto aktivnih začeli v nesorazmerno velikem številu prihajati v Jugoslavijo na »dopust« upokojeni nemški in bivši avstro-ogrski višji oficirji.¹⁵¹ V borbi proti nacistični propagandi so oblasti takoj po začetku druge svetovne vojne v Sloveniji v okrajih Maribor, Dravograd in Ptuj aretirale več oseb, ki so se izzivalno vedle, pozdravljale »Heil Hitler« in risale kljukaste križe po zidovih. Nemci na Štajerskem so ob propagandnih oddajah graškega radia v slovenskem jeziku namenoma pri odprtih oknih svojega stanovanja glasno privili radijske sprejemnike, kar so nato oblasti prepovedale.¹⁵² Nemci v Jugoslaviji so zbirali tudi denarne in materialne prispevke za pomoč nemški

vojski. Zbrani denar so po trditvah jugoslovanske policije pošiljali nemškemu poslaništvu v Beograd, da so potem s temi sredstvi krili izdatke za razna predstavništva rajha v Jugoslaviji. Dr. Awender je preko organizacij Kulturbunda organiziral zbiranje odpadnih kovin, zlasti cinka in bakra, kar naj bi poslali Hitlerju kot darilo za rojstni dan. Notranje ministrstvo je poročalo, da je nemškim železničarjem na skupni obmejni železniški postaji v Mariboru uspelo, pretihotapiti okrog tisoč kilogramov tako zbranih kovin.¹⁵³

Maja 1940 je bil v Ptujju aretiran nemški državljani Jožef Stranjšek, upravitelj ptujskega *Vorschussverein*, ker je organiziral zbiranje prispevkov za nemško vojsko in širil nacistično propagando.¹⁵⁴ Večje uspehe v boju proti nemški obveščevalni službi so jugoslovanske oblasti dosegle na pomlad leta 1940. V špijonažne afere so bili vmešani tako nemški kot jugoslovanski državljani nemške narodnosti. Dne 26. februarja 1940 so bili npr. v Ljubljani aretirani dr. Grientisch s sinom Erichom iz Celovca; Fritz König, študent iz Celja, zastopnik firme Daimler-Benz italijanski državljani Dolenc ter še dva jugoslovanska državljana nemške narodnosti.¹⁵⁵ V Rumi so bili 3. maja 1940 aretirani industrialec Aleksander Rieg ter še pet jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti, povezanih z nemškim agentom Mihlom Steiermannom.¹⁵⁶ V maju 1940 je bilo v Sloveniji aretiranih 12 oseb nemške in slovenske narodnosti, ker so širile nacistično propagando.¹⁵⁷ Člani mladinske skupine Kulturbunda v Beogradu so bili nekaj ur priprti na policiji, aretirani pa so bili tudi gojenci nemškega privatnega učiteljsča v Novem Vrbasu, ker so delili nacistične propagandne letake.¹⁵⁸

Razmeroma največ aretacij nemških agentov z nemškim in jugoslovanskim državljanstvom je bilo v Sloveniji. Dne 26. maja 1940 so bili na Jesenicah aretirani nemški državljani Josef Hrassnig, predstavnik nemških državnih železnic, trgovec Peter Angelo in ing. Reinhold Schicht, oba iz Ljubljane, tehnik E. Huber in trgovec Oskar Klein.¹⁵⁹ Huber in Klein sta bila kmalu spuščena iz zaporu.¹⁶⁰ Angelo je bil aretiran v trenutku, ko je skušal Hrassnigu izročiti ovojnico z vojaškimi obveščevalnimi podatki o fortifikacijah in vojaških razmestitvah na Vrhniki, v Logatcu in ljubljanski okolici.¹⁶¹ Nemški konzul v Ljubljani Brosch je večkrat interveniral pri dr. banu Natlačenu in obiskal pripornike v zaporu, nemški poslanik von Heeren pa je interveniral pri zunanjem ministrstvu. Toda intervencije niso uspele in Angelo, Hrassnig in Schicht so bili konec junija 1940 poslani v Beograd pred sodišče za zaščito države, policija pa je priprla še Josefa Waruma, nemškega železniškega uradnika, zaposlenega na Jesenicah. Že prej priprti nemški

državljan Franz Harttenberger je bil obsojen na zaporno kazen 15 let.¹⁶² V Celju je bil prav tako maja 1940 aretiran jugoslovanski državljani Wilfried Hoffmann, zaposlen pri tovarni Westen. Ob aretaciji so pri njem našli skice, obveščevalne beležke in razna vprašanja nemške obveščevalne službe.¹⁶³ Iz Ptujja je bil z rokom 12 ur izgnan nemški državljani Eduard Seewann, Stützpunktleiter NSDAP, in intervencija konzula Broscha pri banski upravi ni uspela.¹⁶⁴ Pač pa je po zlomu Francije novi notranji minister dne 2. julija 1940 preklical izgon in je nemško poslaništvo zahtevalo za tega nacističnega funkcionarja novo vstopno vizo.¹⁶⁵

Konec aprila 1940 so oblasti odločneje ukrepale tudi proti nemškim agentom, zaposlenim v nemškem prometnem uradu v Beogradu pri ing. Franzu Neuhausenu. Uslužbenec Unterhösel je bil aretiran, na intervencijo nemškega poslaništva pa izpuščen in izgnan. Ing. Krati, prijavljen kot novinar, je bil aretiran in izgnan, nemška državljana Rambousek, prokurist neke jugoslovanske tvrdke, in Richard Hartig iz Novega Sada sta dobila ukaz, naj v treh dneh zapustita Jugoslavijo.¹⁶⁶ Toda čez nekaj dni so oblasti na pritožbo nemškega poslaništva preklicale izgon Unterhösla, Rambouseka in Krausa.¹⁶⁷ Jugoslovanske oblasti so v letu 1940 do srede maja na področju nemškega konzulata v Zagrebu izgnale ali pa odklonile podaljšanje vizuma 13 nemškim državljanom,¹⁶⁸ v Sloveniji do srede marca 1940 26 nemškim državljanom,¹⁶⁹ v vsej Jugoslaviji pa do srede maja 1940 aretirale 11 nemških državljanov oz. s področja pristojnosti nemškega poslaništva v Beogradu izgnale 8 nemških državljanov.¹⁷⁰

Nemški poslanik von Heeren se je zaradi aretacij in izgonov nemških državljanov, zlasti iz Slovenije, večkrat pritožil pri zunanjem ministru Cincar-Markoviću. Ta je sicer obljubil svojo pomoč, dejal pa je, da je zaradi številnih primerov špijonaže zelo težko kaj doseči pri vojaških oblasteh.¹⁷¹ Državni podsekretar v Auswärtiges Amtu Woermann je sredi maja 1940 opozoril jugoslovanskega poslanika dr. Iva Andrića na vesti o številnih aretacijah nemških in jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti. Dr. Andrić je dejal, da ti ukrepi sodijo v tekoče poseleherne države, in obžaloval, da sta o aretacijah poročala tudi nemški tisk in *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz*, ker da so pretirane vesti o teh ukrepih samo več ali manj angleška propaganda.¹⁷² Tudi nemški konzul v Zagrebu Freundt je sredi junija 1940 protestiral pri banu dr. Šubašiću zaradi sovražnega zadržanja jugoslovanskih oblasti do nemških državljanov, aretacij in izgonov ter mu izročil daljšo spomenico s tem v zvezi.¹⁷³ Poslanik von Heeren je protestiral še pri predsedniku vlade Cvetkoviću in podpredsedniku dr. Mačku, vendar se

ni strinjal s predlogom konzula Freundta, da bi o teh vprašanih pisal nemški tisk.¹⁷⁴

Omenjene ukrepe jugoslovanskih oblasti je narekoval tedanji nepeti zunanjepolitični položaj spričo ofenzive nemške vojske proti Franciji in bojazni, da bosta v kratkem Italija in Nemčija napadli Jugoslavijo. Zato je dne 11. maja 1940 von Heeren predlagal, naj bi se vsi tisti nemški državljani, katerih prisotnost v Jugoslaviji ni bila nujno potrebna, vrnil v Nemčijo. Toda von Ribbentrop je na ta predlog lastnoročno pripisal, da ni treba ničesar ukreniti. Auswärtiges Amt je potem sporočil, da se lahko vrnejo le redki posamezniki in njihove družine, vendar samo v okviru normalnega obsega potovanj. Von Heeren je še priporočil, naj se v tem napetem ozračju kar najbolj omejijo potovanja v Jugoslavijo in opustijo nameravane nemške kulturne prireditve, da ne bi prišlo do incidentov. Nemški poslanik je poročal, da so varnostni ukrepi policije in vojske dobili izrazito protinemški značaj in da to ustvarja ugodno torišče za propagando zahodnih držav, ki skušajo izzvati incidente in otežkočiti jugoslovansko-nemške odnose. Vlada je uvidela to nevarnost in začela ukrepati proti širjenju protinemške propagande. Von Heeren ni videl nobene neposredne nevarnosti za nemške državljane in volksdeutscherje v Jugoslaviji, razen v primeru izbruha vojne.¹⁷⁵

Ker je *Trgovinski glasnik* pisal, da so Jugoslavijo pod krinko »turistov« preplavili nemški agenti in ker je pozval prebivalstvo, naj v primeru vojne na lastno pobudo te tujce in volksdeutscherje onemogoči in jih napravi za neškodljive, je nemški poslanik von Heeren zahteval, naj vlada prepreči objavljanje takih člankov. Jugoslovanski zunanji minister je dejal, da je prebivalstvo zelo vznemirjeno zaradi govoric, češ da je Nemčija Italiji pustila proste roke v Dalmaciji.¹⁷⁶ Toda že čez nekaj dni je Cincar-Marković sporočil von Heerenu, da je na njegov predlog vlada prepovedala *Trgovinski glasnik*, uvedla strogo cenzuro in ukazala zapleniti ilegalne protinemške letake.¹⁷⁷ V Beogradu in v Ljubljani je bil v drugi polovici maja 1940 razširjen letak z opozorilom na nemško peto kolono v Nizozemski in Belgiji, kjer so nemški vojaki napadali preoblečeni v nizozemske in belgijske uniforme. V letaku je bilo rečeno, da so Nemci tudi v Jugoslaviji pripravili skrivna skladišča jugoslovanskih uniform in da je vsak Nемец v Jugoslaviji več ali manj vohun, vsak Nемец pa, ki bi glede na svojo starost moral biti v nemški vojski, član pete kolone. Letak je pozival prebivalce, naj vse sumljive osebe prijavijo oblastem.¹⁷⁸ Tiskane letake s podobno vsebino in opozorilom, da sta nemška in madžarska manjšina sovražni element v državi

in da je računati tudi s sovražnimi padalci v jugoslovanskih uniformah, so razširili tudi v Hrvaški. Take letake je celo uradno dala tiskati občina v Čepinu.¹⁷⁹ Angleški konzul v Zagrebu Rapp je armijskega generala Nedeljkovića, komandanta IV. armijske oblasti, posebej opozoril na delo nemške pete kolone v Hrvaški in na nemško agenturo v podjetju Jugopetrol.¹⁸⁰

Nemški konzul v Zagrebu Freundt je poročal sredi junija 1940, da so oblasti pri številnih Nemcih napravile hišne preiskave in da je nadzorstvo nad nemškimi državljani v zadnjem mesecu izredno poostreno.¹⁸¹ Podobno je konec maja 1940 poročal *Sicherheitsdienst*, češ: »Na podlagi številnih prispelih poročil je mogoče reči, da se v Jugoslaviji že skoraj praviloma preganjajo Nemci, tako rajhovski državljani kot volksdeutscherji.« Rečeno je bilo, da na obmejnih postajah zelo strogo pregledujejo nemške potnike, angleških in francoskih pa sploh ne.¹⁸² Po nepreverjenih poročilih SD so jugoslovanske oblasti na Jesenicah aretirale 30 delavcev in uslužbencev tamkajšnje železarnе, opravile številne hišne preiskave pri Nemcih v Sloveniji, aretirale več nemških železničarjev ter zaplenile Hitlerjeve slike in zastave s kljukastimi križi.¹⁸³

Vojaške oblasti so v začetku junija 1940 opozorile podrejena poveljstva, da nacisti med jugoslovanskimi Nemci formirajo *Kameradschaften* s po dvema sekcijama in SS in SA oddelke. Izbranim članom teh oddelkov bo zaupana obveščevalna in propagandna služba, organizirana v celicah s po pet člani. Medsebojne zveze bodo vzdrževali kurirji na motornih vozilih. Voditelji celic so dokončali posebne obveščevalne in propagandne tečaje. Prav tako so se formirale ženske sekcije za obveščevalno službo. »Nacionalsocialistično gibanje v naši državi — je bilo rečeno v strogo zaupni okrožnici komandanta I. armijske oblasti — je začelo organizirati teroristične sekcije. Te se organizirajo po strogo določenih navodilih, dobljenih iz rajha. V vsaki krajevni organizaciji se rekrutira potrebno število mladeničev in starejših ljudi, ki so sposobni za to službo. Vsak posamezni član te sekcije dobi določeno nalogo v rajonu svoje sekcije. Da bi člani teh terorističnih sekcij bili usposobljeni za te svoje naloge, se vodijo tečaji, na katerih se seznanjajo z metodami dela in akcije, sabotaže in drugih terorističnih akcij ter podvigov. Te tečaje vodijo v ta namen posebej določene osebe. Tečaji so v raznih krajih v državi.« Kakor navaja ta okrožnica, je nemški *Verkehrsbüro* v Beogradu, ki mu je, kot je znano, načeloval ing. Franz Neuhäsen, organiziral te tečaje ter izbral v ta namen predvsem mehanike, kvalificirane delavce in podobne. Absolventi teh tečajev so nato siste-

matično iskali zaposlitev v vojaško in narodnogospodarsko pomembnih podjetjih.¹⁸⁴

Tudi Glavni generalštab je istočasno opozoril podrejene organe: »V krajih, kjer žive nemške manjšine, so prebivalci nemške narodnosti opremljeni z različnimi motornimi vozili nemških znamk, da bi, verjetno, opravljali čimbolj učinkovito obveščevalno službo v korist rajha.«¹⁸⁵ Nemci v Sloveniji so prav tako vzdrževali medsebojne zveze z avtomobili in motornimi kolesi, česar prej ni bilo opaziti, ter organizirali posebne udarne skupine petih članov. V vsaki taki skupini je bila še po ena ženska.¹⁸⁶ Člani nemškega športnega kluba v Ptujju so preuredili in zravnali svoje igrišče tako, da bi v primeru potrebe tu lahko pristajali padalci in lažja letala. Po ugotovitvah jugoslovanske obveščevalne službe so vsi nemški športni klubi dobili nalogo, da v ta namen usposobijo svoja igrišča.¹⁸⁷

Pomočnik upravnika mesta Beograd je zato v poročilu notranjemu ministru še posebej opozarjal, »da je nemška akcija, zlasti v krajih, naseljenih z nemškutarji, zelo intenzivna, načrtna in da predstavlja največjo nevarnost. Treba je upoštevati, da so Nemci nemško manjšino ne samo duhovno pripravili, marveč da je strankarsko povsem izgrajena, izvežbana in vselej pripravljena, da se odzove pozivu. Ni pretirano reči, ker so za to na voljo podatki, da so že ilegalno organizirane tudi SS in SA čete, ki bi — za to pa imamo izkušnje tudi z drugih strani — mogle v teh krajih povzročiti nezaželene dogodke... Absolutno sigurno je, da je treba računati tako s kolektivno kot s posamično akcijo nemške manjšine v kateremkoli primeru, če bi Nemci krenili naprej. Do te akcije bi prišlo v tistem trenutku, brž ko bi za to dobili ukaz iz rajha. Z gotovostjo je treba računati, da bi oni v prvi vrsti skušali zavzeti državne ustanove in to: policijo, pošto, magistrat, električno centralo itd. Verjetno je, da Nemci v Mariboru aktov sabotaže ne bi izvajali tudi na mostovih in drugih prometnih objektih, marveč bi jih celo varovali, da bi tako nemškim četam omogočili gibanje.«¹⁸⁸

Vznemirjenje javnosti so vzbudile tudi odkrite in javne manifestacije jugoslovanskih Nemcev, ki so dajali duška svojemu veselju nad Hitlerjevimi zmagami. Tako so npr. nemški kmetje v Dobanovcih v okraju Zemun vzklikali »Živel Hitler in Nemčija! Dol s Francijo in Anglijo!« Javno so grozili Srbom: »Samo še malo počakajte pa boste videli, kaj bo z vami!«¹⁸⁹ Spricho takega ozračja je vlada prepovedala, da bi državljani javno izražali svoje simpatije za bojujočo se strani. Pozornost vojaških obveščevalnih organov so vzbudile vojaške vaje nemške

mladine, ki so jih vodili večinoma nemški študentje. Vojaška poveljstva so v dobro organiziranih nemških gasilskih društvih s številnimi izvežbanimi člani videla veliko potencialno nevarnost v primeru vojnega spopada med Jugoslavijo in Nemčijo.¹⁹⁰ V podružnici nemškega potovalnega urada v Zagrebu je bilo zaposlenih 320 uslužbencev, kar je bilo več kot desetkrat več, kot pa je bilo potrebno za redno poslovanje te turistične organizacije. Vojaške oblasti so bile prepričane, da se številni uslužbenci tega urada dejansko ukvarjajo s špijonažo, toda pri upravnih oblasteh in policiji niso dobivale dovolj podpore za uspešno borbo proti nemški agenturi.¹⁹¹

»Sodelovanje vojaških in upravnih oblasti glede obveščevalne službe ni dovolj učinkovito. Organi upravnih oblasti so maloštevilni in neusposobljeni za defenzivno obveščevalno službo, tako da je na posamezna poročila treba čakati zelo dolgo, celo več kot mesec dni, potem pa se večinoma dobijo negativna poročila. Kadar so na voljo podatki, da je pri kom mogoče najti kakšen kompromitantni material in se zahteva preiskava, se običajno nič ne najde, kar navaja na misel, da je prizadeti že prej zvedel, da bo pri njem preiskava. To kaže na možnost, da so med organi policije tudi nezanesljive osebe; ta štab si prizadeva odkriti, katere so te osebe,« je bilo rečeno v poročilu štaba Savske divizijske oblasti za junij 1940. leta.¹⁹² Podobno se je pritoževal tudi štab Dravske divizijske oblasti: »... tudi to pot samo poudarjam, da so civilne oblasti premalo energične — verjetno zaradi navodil, ki so jih dobile s pristojnih mest.«¹⁹³

Dejansko je po intervenciji nemškega poslanika v začetku junija in po protestih zaradi položaja volksdeutscherjev, zlasti v Sloveniji, vlada dala nova navodila. Cincar-Marković je dejal von Heerenu, da je neugodno vplivalo splošno vznemirjenje prebivalstva. Toda tudi pritožbe Nemcev se napihujejo in posplošujejo in preiskave često pokažejo, da so Nemci sami z izzivalnim vedenjem izzvali incidente. Zlasti nezaupljive so vojaške oblasti zaradi številnih vohunskih afer, je dejal Cincar-Marković.¹⁹⁴ Ves čas nemške ofenzive proti Franciji je nemški poslanik tudi trikrat tedensko interveniral pri Cincar-Markoviću zaradi policijskih ukrepov proti nemškim državljanom in jugoslovanskim Nemcem, predsednik Kulturbunda pa pri predsedniku vlade Cvetkoviću. Von Heeren je poročal, da je jugoslovanska vlada po teh intervencijah slednjič uvidela, da nemški rajh ne bo dolgo toleriral takega ravnanja z nemškimi državljanji in z jugoslovanskimi državljanji nemške narodnosti.¹⁹⁵

Po nepričakovano naglem zlomu in kapitulaciji Francije je Cvetkovičeva vlada storila vse, kar je mogla, da se ne zameri tretjemu rajhu. Notranji minister Mihaldžić je bil odstranjen iz vlade. Jugoslovanski poslanik v Berlinu dr. Ivo Andrić je obiskal Auswärtiges Amt in posebej naglasil, da je minister Mihaldžić izgubil svoj resor, »ker je v vprašanju aretacij Nemcev ubral kurz, ki bi Jugoslavijo lahko zapletel v nasprotstvo z Nemčijo.«¹⁹⁶ Vlada je sredi junija 1940 izdala navodila, naj se s tuji in domačimi Nemci oz. manjšinami kar najbolj blago ravna.¹⁹⁷ Poslej so policijske oblasti nemškim državljanom brez zavlačevanja izdajale zaprosena dovoljenja za bivanje in delo.¹⁹⁸ Od 1. septembra 1940 dalje pa do srede januarja 1941 ni bil iz Jugoslavije izgnan noben nemški državljan več.¹⁹⁹ Priprti jugoslovanski državljani nemške narodnosti so bili v mnogih primerih spet izpuščeni na svobodo.²⁰⁰

Po novem preokretu politike Cvetkovičeve vlade, ki ga je narekoval vedno hujši pritisk sil osi na Jugoslavijo, so v borbi proti peti koloni kolikor toliko energične bile samo še vojaške oblasti. »Naše civilne oblasti v Sloveniji ne samo da se ne upirajo odkritemu delu nacional-socialistov, marveč jih celo jemljejo v zaščito, jim gredo na roko in preganjajo vidne Jugoslovane,« je poročal obveščevalni oddelek Glavnega generalštaba komandantu IV. armijske oblasti.²⁰¹

Kolikor to dopuščajo ohranjeni in dosegljivi dokumenti, je mogoče sklepati, da so trenja med vojaškimi in civilnimi oblastmi zelo negativno vplivala na možnost učinkovitejših ukrepov proti delovanju nemške pete kolone v Jugoslaviji. Pobudo za bolj sistematično organizacijo borbe proti peti koloni so dale šele vsakomur jasne priprave nemške vojske za spomladno ofenzivo proti Franciji, toliko bolj pa še sama nemška ofenziva in bojazen Glavnega generalštaba, da bodo italijanske in nemške čete kmalu vpadle v Jugoslavijo. Vsekakor ni bila samo javnost, marveč tudi generaliteta pod vtisom delovanja nemške pete kolone v Nizozemski in Belgiji oz. v tuje uniforme preoblečenih nemških vojakov. Zelo verjetno je, da se za vsak primer — če bi že prišlo do zloma in okupacije dežele — civilni uradniki in policisti, ki so bili krajevno prebivalstvu več ali manj dobro znani, niso želeli preveč izpostavljati z ukrepi proti nacistom v vrstah nemške manjšine in da so to prepuščali anonimnim vojaškim organom. Ti bi se v primeru zmagovite sovražnikove ofenzive lahko umaknili z ostalimi enotami vojske.

Značilno je, da so bili vsi načrti in predlogi za organizacijo uspešnejše borbe proti peti koloni izdelani razmeroma zelo pozno, ter da so

bili izrazito defenzivnega značaja, več ali manj samo poskus kopiranja metod sovražne agenture. Vojaški in civilni obveščevalni aparat kraljevine Jugoslavije ni bil niti številčno niti kadrovsko in tehnično kos svojim nalogam, vrh tega pa je bil infiltriran z nemškimi agenti. Ob analizi položaja doma in zloma na zahodni fronti je Glavni generalštab jugoslovanske vojske predlagal, naj se »nacionalni živelj« po nemškem zgledu organizira na vojaški osnovi in usposobi za boj proti peti koloni. Vse nezanesljive uradnike bi bilo treba premestiti iz obmejnih področij. Orožniki naj bi dobili modernejšo oborožitev, strojnice in motorna kolesa, v pomembnejših središčih pa naj bi se formirali posebni letéči odredi. Oblasti naj bi sestavile spiske vidnih članov in voditeljev Kulturbunda in drugih nacističnih organizacij in jih v danem trenutku internirale kot talce. Treba bi bilo odločneje izvajati uredbo o prepovedi javnih zborovanj in »nenacionalnemu življu« prepovedati posest in nošenje orožja. V vsako manjšinsko organizacijo naj bi bil imenovan zanesljiv vladni komisar, ki bi nadzoroval delo teh organizacij. Uradni organi naj bi ozbirno, toda zanesljivo in učinkovito ukrepali proti nacističnim akcijam, v Kulturbund in manjšinske organizacije pa naj bi infiltrirali svoje zaupnike.²⁰²

Pred nemško ofenzivo v Franciji izvršena analiza sestave in delovanja jugoslovanske obveščevalne službe ni bila nič kaj spodbudna in razveseljiva. Tako je npr. konec aprila 1940 predstojništvo mariborske policije predlagalo, da bi dobilo vsaj še deset izvežbanih in nemškega jezika večjih agentov; denarna sredstva za vsaj pet zaupnikov, ki bi po potrebi šli tudi preko meje v Nemčijo; potrebno motorizacijo ter radijsko oddajno in sprejemno postajo. V Mariboru in obmejnih krajih naj bi se ustanovila tajna policija po zgledu Gestapa, skupna jugoslovansko-nemška obmejna železniška postaja pa premestila iz Maribora na nemško ozemlje.²⁰³ Tudi obmejni komisariat v Mariboru je prosil za radijsko postajo in motorna vozila. Orožniki, ki so v glavnem sami opravljali obveščevalno službo na terenu, naj bi dobili dovoljenje in sredstva za civilne obleke, da jih pri zbiranju obveščevalnih podatkov ne bi takoj vsakdo že od daleč opazil.²⁰⁴

Štab Dravske divizijske oblasti je 25. maja 1940 priporočil, naj se število policije v Sloveniji podvoji z zanesljivimi elementi, ker ob tedanji številčni in kadrovski sestavi policija ni mogla uspešno nadzorovati gibanja sumljivih oseb.²⁰⁵ Pomočnik upravnika mesta Beograda je na podlagi poročil predstojništev policije v Celju in obmejnih komisariatov v Mariboru in Jesenicah ter okrajnega načelstva v Mariboru predlagal, naj se protiobveščevalna služba razdeli na dva sektorja:

sektor proti Nemčiji naj bi imel sedež v Mariboru, sektor proti Italiji pa v Ljubljani. Banska uprava naj bi vse nezaželene tujce odstranila iz obmejnih področij. Na daljše orožne vaje v južne predele države naj bi poslali vse pripadnike nemške narodnostne manjšine, zlasti tiste v starosti 20—30 let. Poskrbeti bi bilo treba za učinkovito nadzorstvo nad delovanjem nemške manjšine, obmejne komisariate na Rakeku, Jesenicah in v Mariboru pa okrepiti. Prav tako naj bi se orožništvo okrepilo do številčne sestave, ki je bila sicer predvidena za vojno stanje. Najti bi bilo treba primerna tehnična in denarna sredstva za sodobnejšo in učinkovitejšo obveščevalno službo.²⁰⁶

Niso ohranjeni ali vsaj še niso dostopni jugoslovanski dokumenti o tem, če in kako so bili uresničeni ti predlogi. Delen odgovor na to vprašanje dajejo za sedaj poročila SD in *Südostdeutsches Institut*. V maju 1940 je šef nemške varnostne policije in SD poročal Auswärtiges Amtu, da je bilo Nemcem v Sloveniji odvzeto orožje, da je nastala med njimi prava panika in da se pričakuje tudi odvzem fotoaparátov in zemljevidov. V slovenskih nacionalnih organizacijah so bile po podatkih v tem poročilu ustanovljene posebne teroristične skupine za boj proti Nemcem. Ministrstvo notranjih zadev je pod šifro »Mifi 3« pozvalo slovenske organizacije, naj organizirajo protiobveščevalno službo. Pripadniki slovenskih organizacij v tej službi so obvladali nemščino kot materini jezik in so provocirali Nemce. Brigadni general Golubović je izjavil, da so že sestavljeni sezname vseh Nemcev, ki bodo ob prvem strelu na meji onemogočeni in pripti.²⁰⁷ Podobno je poročala tudi nemška vojaška obveščevalna služba Abwehr, z dodatkom, da se v primeru vojne v Sloveniji pripravlja prava šentjernejska noč za Nemce.²⁰⁸ V istem smislu je tudi dr. H. Carstanjen poročal na *Dienststelle Ribbentrop*.²⁰⁹

V avgustu 1940 je okrajno načelstvo v Celju pripravilo novo listo talcev, na čelu katere sta bila tovarnar Max Westen in njegov sin Max-Adolf Westen.²¹⁰ V juliju 1940 so bili številni jugoslovanski državljani nemške narodnosti in simpatizerji nacizma v državnih službah premeščeni iz Slovenije v Makedonijo,²¹¹ iz Maribora prav tako tudi številni železniški uradniki nemške narodnosti. Vendar so marsikateri premeščeni uradniki svoj letni dopust izrabili za pobeg v Nemčijo. Ministrstvo notranjih zadev je dalo navodilo, naj se vsi nemški emigranti, če je le mogoče, odstranijo iz obmejnih področij.²¹² Toda že junija meseca, torej po kapitulaciji Francije, je policija v Sloveniji Nemcem spet vrnila odvzeto orožje in pri tem bila nenavadno vljudna.²¹³

SD je poročal tudi, da je jugoslovanska vojska organizirala vojaško vzgojo za člane Sokola, Orjune in četnike in jih oborožila s puškami, samokresi, ročnimi granatami in bajoneti. Te organizacije so navezale stike in sodelovale tudi s komunisti. V Celju je vodil to delo kapetan Barković, v Mariboru pa dr. Odon Šorli. Pripravljeni so bili sezname vodilnih Nemcev v Mariboru. Polvojaške formacije raznih slovenskih nacionalnih društev naj bi v primeru nemškega napada organizirale gverilsko borbo.²¹⁴ Orožništvo v Celju je dobilo tajni ukaz, naj se ustanove zaščitne formacije za boj proti nemškim padalcem in letalski pešadiji ter izboljšata protiobveščevalna služba in nadzorstvo nad nemško manjšino.²¹⁵ Ministrstvo vojske in mornarice je z ukazom ministra str. pov. št. 9359 z dne 10. septembra 1940 ukazalo, naj mestne oblasti strogo nadzorujejo gibanje nemških turistov in delovanje raznih društev manjšin.²¹⁶ Toda z okrožnico dne 8. januarja 1941 je banska uprava Dravske banovine ukazala, naj se odvzameta orožje in municija, ki sta bila svoj čas razdeljena sokolskim organizacijam.²¹⁷

Okrajno načelstvo v Kočevju je junija 1940 tujcem, ki niso imeli posebnega dovoljenja za bivanje, prepovedalo zadrževanje na tem območju. Dovoljen je bil samo tranzit po železnici in glavni cesti.²¹⁸ Sredi maja 1940 so v občini Radlje (Marenberg) oblasti odvzele Nemcem celo radijske sprejemnike.²¹⁹ Podoben ukrep je predlagalo v tem času tudi okrajno načelstvo v Đakovu, ker so Nemci kolektivno poslušali razne oddaje nemškega radia in sklepali med seboj stave, kdaj bo Hitler zasedel Jugoslavijo.²²⁰

Nemško poslaništvo v Beogradu je 21. avgusta 1940 z verbalno noto sporočilo jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu, da so vojaške oblasti prepovedale, da bi pripadniki nemške in drugih narodnostnih manjšin posedovali radijske sprejemnike. Poslaništvo se je pritožilo, češ da bo to zelo otežkočilo uvoz in prodajo radijskih sprejemnikov iz Nemčije.²²¹

V Vojvodini so bili po poročilih SD avgusta 1940 formirani četniški odredi z nalogo, da se bore proti Nemcem.²²² Po trditvah iz istega vira naj bi odbor Narodne odbrane v Mariboru konec novembra 1940 sklenil, da je treba v primeru nemškega napada Maribor spremeniti v pogorišče, vse Nemce pomoriti in da naj se v ta namen najprej pripravi spisec stanovanj mariborskih Nemcev in nemških državljanov.²²³ Vendar teh poročil ni resno jemati, ker je SD s takim poročanjem predvsem skušal v Auswärtiges Amtu zlomiti odpor proti oboroževanju in vojaškemu vezbanju jugoslovanskih Nemcev, demantirali pa so take trditve sami dogodki ob zlomu Jugoslavije. Jugoslovanska policija je, kolikor

ji je to uspelo, nadzorovala gibanje vodilnih funkcionarjev Kulturbunda.²²⁴

Toda vsi predlogi in načrti za ukrepe vojaških oblasti v borbi proti peti koloni so več ali manj ostali na papirju. Njihovo izvedbo je onemogočal ali vsaj zaviral odpor civilnih oblasti, v nemajhni meri pa tudi birokratičnost in neelastičnost samega oblastvenega aparata. Delegat štaba utrjevanj pri Jugočeliku je npr. postal pozoren na Nemce, zaposlene v železarni Zenica, šele ko je bila v tem kraju dne 27. januarja 1941 ustanovljena krajevna skupina Kulturbunda. Ker ni bilo pričakovati, da bi direkcija Jugoslovanskega čelika učinkovito ukrepala, je štab utrjevanja v Ljubljani ukazal, naj delegat zahteva odpust članov Kulturbunda ali vsaj njihovo premestitev v druge oddelke železarne, ki niso delali za potrebe vojske. Načelnik obveščevalnega oddelka pri Glavnem generalštabu pa je predlagal njihov vpoklic na orožne vaje za neomejen čas. Iz ohranjenih dokumentov ni razvidno, če so oblasti sploh kaj ukrenile.²²⁵

Po ustanovitvi krajevne skupine Kulturbunda v Sladkem vrhu v Sloveniji je štab Dravske divizijske oblasti zgolj predlagal, naj se v tem kraju osnuje orožniška patrola, ki bi vzdrževala red in nadzorovala delo tamkajšnjih Nemcev.²²⁶ Med mlajšimi oficirji in volksdeutscherji so se večkrat pripetili razni incidenti, tako npr. incident med vojsko in nemško mladino v Banatskem Despotovcu. Ministrstvo notranjih zadev je zato interveniralo pri generalštabu in zahtevalo, naj se samovoljni ukrepi oficirjev preprečijo.²²⁷ Jeseni leta 1940 je isto ministrstvo ukazalo zapleniti brošuro *Namere Kulturbunda u Jugoslaviji* in znano Rauschningovo knjigo o njegovih pogovorih s Hitlerjem.²²⁸ Od pomladi leta 1940 dalje so jugoslovanski državljani nemške narodnosti lahko prekoračili nemško mejo brez nemške vize, zgolj s priporočilnimi pismi Kulturbunda, kar je vsekakor avtoriteto jugoslovanske države znatno okrnilo.²²⁹ Enak učinek so imeli preklici oz. zavlačevanja izvršitev že odrejenih izgonov nemških državljanov, organizatorjev nacizma.²³⁰

Nič čudnega ni torej, če so se jugoslovanski Nemci čutili dovolj močne in varne, in zato so — zlasti po zlomu Francije — nastopali samozavestno in izzivalno. V nemški gimnaziji v Novem Vrbasu so npr. dijaki prepevali *Wir fahren nach England* ali *Heimat wird kommen*.²³¹ Na kongresu nemških vzgojiteljev v Novem Sadu avgusta 1940 je bilo posebej poudarjeno, da je treba mladino vzgajati v nacističnem duhu. Mladinske *Kameradschaften* so bile organizirane po četah in Führerprinzipu, prirejala so redne tedenske sestanke in vežbe, vsake

tri mesece pa so se sestajale vse čete v okraju. Referent za nacistično akcijo in propagando v banski upravi Dunavske banovine pa ni imel niti pojma o tem, kako je organizirana *Hitlerjugend* in kako delujejo njene organizacije.²³² Pozimi 1940/41 je Kulturbund pripravil tajni popis celotnega premoženja vseh Nemcev v Jugoslaviji. Popis je zajel vse nepremičnine, hiše, zemljišča, trgovino, obrt, industrijo, stanovanjsko opremo, gotovino, vrednostne papirje itd.²³³ Jugoslovanske oblasti so sicer zvedele za ta popis, vendar si niso znale razložiti njegov cilj in namen. Po nekih podatkih naj bi popis služil določitvi progresivne članarine v Kulturbundu,²³⁴ po drugih spet je bil priprava za primer izselitve Nemcev iz Jugoslavije.²³⁵ Na Kočevskem so se v zvezi s popisom širile govorice, da bodo Slovenci preseljeni v Bosno, kočevski Nemci pa na Koroško. Orožniki so tu zaplenili tiskane obrazce za popis.²³⁶

Ob doslej dosegljivi dokumentaciji je skoraj nemogoče rekonstruirati, v kakšnem obsegu in s kakšnimi rezultati so jugoslovanski Nemci sodelovali z raznimi vejami nemške obveščevalne službe in kakšne konkretne naloge so dobivali. Iz že doslej omenjenih poročil SD in Abwehra oz. dokumentov jugoslovanskega porekla, ki so prišli v roke nemški obveščevalni službi, je razvidno, da je bil tretji rajh zelo dobro informiran o marsikaterih »skrbno« varovanih tajnah jugoslovanske uprave in vojske. To seveda še ne pomeni, da bi ta poročila pošiljali izključno jugoslovanski Nemci, čeprav so pri tem nedvomno v precejšnji meri sodelovali. Nekoliko podrobneje je za sedaj mogoče rekonstruirati le nekatere fragmente iz dejavnosti nemške obveščevalne službe v Sloveniji in delež, ki so ga pri tem imeli slovenski Nemci.

Eden najbolj aktivnih in samoiniciativnih nemških vohunov v Sloveniji je nedvomno bil celjski trgovec Werner Stieger, jugoslovanski državlján nemške narodnosti, do razpusta Kulturbunda leta 1936 predsednik krajevne skupine v Celju in ilegalni voditelj nemške mladine v Sloveniji. Kot generalni zastopnik češke tovarne Tatra je Stieger prekriziral vso Jugoslavijo in je že dolga leta sodeloval z SD v Berlinu. Po Anshlussu je delal za *SD Abschnitt Graz*, od jeseni leta 1938 pa še za *Abwehr Wehrmachtsarchiv* v Celovcu. Stiegerjeva mreža je v začetku delala na lastne stroške, po izbruhu vojne pa ji je Abwehr dala na razpolago večja denarna sredstva. Tako je Stieger podkupil in pridobil za svoje mračne posle tudi nekatere jugoslovanske državljane slovenske in srbske narodnosti. Sin znanega celjskega tovarnarja ing. Max-Adolf Westen se je kot Stiegerjev namestnik vključil v mrežo konec leta 1939 in je navezal odlične stike z raznimi krogi v Beogradu.

»Moje delo se je raztegnilo na vso državo in obveščevalna mreža je nenehno naraščala,« je v svojem življenjepisu zapisal Stieger. »Hotel sem, da bi mi kot volksdeutscherju v glavnem bil pred očmi en sam cilj: Nemčija mora biti obveščena o vseh dogajanjih in k temu mora vsak volksdeutscher [!] prispevati po svojih najboljših močeh.« Čeprav je Stieger bil jugoslovanski državljani, je kljub temu imel tudi nemški potni list. Vrh tega je bil tudi zaupnik *Südostdeutsches Instituta* v Gradcu in je opravljal različne dolžnosti v Kulturbundu. Ob obnovi te organizacije ni znova prevzel predsedniškega mesta, da bi se v primeru njegove aretacije Kulturbund ne kompromitiral.²³⁷ Stieger je v svojo mrežo pritegnil tudi orožniškega narednika v Celju Boška Lazića in preko njega dobival razne zaupne okrožnice oblasti. Alojz Emeršič, agent policije v Celju, je 4. maja 1940 Stiegerja obvestil, da je dan nalog za njegovo aretacijo. Tako je Stieger lahko še pravočasno pobegnil v Gradec.²³⁸ Po njegovem pobegu so vodili to obveščevalno mrežo ing. Max-Adolf Westen in sodelavci Karl Skoberne, Max Godler in drugi. Weber, funkcionar Gestapa v Celovcu, je Stiegerjevo mrežo pohvalil kot najboljšo ne samo v Sloveniji, marveč v vsej Jugoslaviji.²³⁹

Organi jugoslovanske protiobveščevalne službe so že dalj časa sumili, da v policiji in upravnem aparatu v Celju ni vse v redu. Ban Dunavske banovine dr. Rajić je npr. septembra 1938 sporočil notranjemu ministru dr. Korošču, da nekateri Nemci iz Vojvodine, ki v Dunavski banovini ne morejo dobiti potnega lista, odpotujejo v Dobrno in Rogaško Slatino in si tam brez težav priskrbe potni list.²⁴⁰ »Brez dvoma je Celje glede ofenzive nemške obveščevalne službe eno izmed glavnih središč in mu je zato treba posvetiti vso pozornost, ker je tako strateško kot v slehernem drugem pogledu eno izmed najpomembnejših mest za našo državno obrambo,« je poročal spomladi leta 1940 pomočnik upravnika mesta Beograd.²⁴¹ Vojaške oblasti so po pobegu Stiegerja opozarjale, da celjska policija ni zanesljiva, da so o šifriranih nalogih za aretacijo nemški agenti vnaprej obveščeni in da zato pravočasno pobegnejo. Toda kaže, da so bila ta opozorila zaman.²⁴²

Polkovnik Tomažič, novi komandant celjske garnizije in po narodnosti Hrvat, je npr. septembra 1940 celo uradno obiskal krajevno skupino Kulturbunda in se s funkcionarji te organizacije zelo pristržno pogovarjal. To je bil sploh prvi primer v Jugoslaviji, da se je predstavnik oblasti ob prevzemu svoje dolžnosti uradno predstavil nemški manjšinski organizaciji.²⁴³ Komandanta celjskega polka in vojnega okrožja v Celju sta se nastanila kar v hiši nemškega tovarnarja Westna, kar je prebivalstvo ogorčeno komentiralo.²⁴⁴ Med obiski v Jugoslaviji je bil

Zborovanje Kulturbunda v Kočevju 29. 12. 1940. Slika je bila objavljena v »Gotscheer Zeitung« 9. 1. 1941

Dr. Sepp Janko, advokatski pripravnik iz Zrenjanina, od leta 1939 predsednik Kulturbunda in volksgruppenführer Nemcev v Jugoslaviji

Zborovanje Kulturbunda januarja 1941 v Celju. V sredini spredaj (v civilni obleki) voditelj Kulturbunda v Sloveniji senior Johann Baron

Adolf Hitler ob svojem obisku v Mariboru 26. aprila 1941. Slika posneta na mostu čez Dravo

*Parada nemške vojske v okupiranem Beogradu 14. aprila 1941.
Spredej v sredini nemški generalpolkovnik von Kleist, v ozadju
poslopje skupščine*

večkrat pri Westnu tudi dr. Veesenmayer iz štaba dr. Kepplerja, posebni odposlanec Auswärtiges Amta in zaupnik SD, določen za stike z najvišjimi jugoslovanskimi političnimi in državnimi voditelji. Celjski advokat dr. Skoberne, ki naj bi na zahtevo Kulturbunda postal celo bankni svetnik,²⁴⁵ je preko svoje hčerke, zaročene s sinom Göringovega adjutanta generala Bodenschatza, svoja poročila pošiljal kar naravnost Göringu,²⁴⁶ tik pred nemškim napadom na Jugoslavijo pa je z lažnim potnim listom pobegnil v Nemčijo.²⁴⁷

Jugoslovanska vojaška obveščevalna služba je poleti 1940. leta v Mariboru odkrila nemško obveščevalno mrežo, ki sta jo vodila dva nemška državljana s sodelavci, jugoslovanskimi državljani. V Mariboru je nemška sprejemna in oddajna radijska postaja vzdrževala zvezo z Gradcem, ta obveščevalna mreža pa je imela mesečno na razpolago 16.000 mark kredita. Toda to poročilo je dobila v roke spet — nemška obveščevalna služba.²⁴⁸ Jugoslovanskim oblastem ni ostalo prikrito, da slovenski Nemci zbirajo podatke o slehernem Slovincu, ki je bil količkaj pomemben. »Nemci imajo dobro organizirano obveščevalno službo, prav tako jim je znano stanje naših državnih uslužbencev v obmejnih krajih in za slehernega posameznika vedo, če je ali ni naklonjen Nemčiji,« je opozarjala vojaška obveščevalna služba.²⁴⁹ V dneh pred pristopom Jugoslavije k trojnemu paktu je jugoslovanska policija kar s treh verodostojnih strani izvedela, da je *Reichsüberwachungsstelle* v Gradcu iz Berlina dobila seznam oseb, ki bodo v primeru nemške okupacije Slovenije takoj aretirane, kakor tudi seznam oseb, ki bi v Mariboru, Celju, Ptuju in Šoštanju prevzele razne odgovorne funkcije.²⁵⁰ Te ugotovitve so ustrezale dejanskemu stanju in verjetno je, da je to nemška obveščevalna služba kar sama namenoma sporočila, da bi tako povečala pritisk za pristop Jugoslavije k trojnemu paktu.

Ob okupaciji so člani *Sicherheitspolizei* in *Sicherheitsdienst* res prinesli s seboj že tiskane sezname nad 3.500 jugoslovanskih državljanov, predvsem iz Slovenije, ki jih je bilo treba takoj aretirati. Za vsak okraj na slovenskem Štajerskem so bili sestavljeni obsežni elaborati s splošnimi geografskimi in zgodovinskimi podatki, z opisom gospodarskih, upravnih, prosvetnih, železniških, poštnih in prometnih razmer ter s seznamom vseh vidnejših Slovencev, ki so bili označeni s črkami A, B, C in D, kar je pomenilo: A — nasprotniki, B — nevarni nasprotniki, C — voditelji slovenskega nacionalnega gibanja, svinje in D — politično nesamostojni. Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da so z SD sodelovali vidni člani in funkcionarji Kulturbunda, kot npr. dr. Franz Brandstetter, dr. Otto Badl, dr. Julius Pfrimer in da so slovenski Nemci

sistematično dolga leta zbirali podatke o Slovencih in o tem poročali v Nemčijo.²⁵¹ Po izjavi župnika Klasinca je ob obisku v Gradcu leta 1938 delegacija Kulturbunda iz Brežic predlagala, naj bi v primeru nemške okupacije iz Posavja izselili vse tiste Slovence, ki bi jih ne bilo mogoče germanizirati, na njihovo mesto pa naselili Nemce iz rajha ali iz Kočevja.²⁵²

Prav tako je ob dosegljivi dokumentaciji nemogoče ugotoviti, v kakšnem obsegu in s kakšnimi rezultati so jugoslovanski državljani nemške narodnosti zbirali obveščevalne podatke gospodarskega značaja. Ministrstvo notranjih zadev je poleti leta 1939 ugotovilo, da je gospodarska špijonaža zavzela velik obseg in da je treba proti temu odločno ukrepati. Policiji je bilo naročeno, naj budno spremlja gibanje tujih novinarjev in ugotovi, s katerimi osebami ti navezujejo stike in o čem se pogovarjajo.²⁵³ Ing. Franz Neuhausen je ob zaslišanju pred jugoslovanskimi oblastmi po končani vojni izjavil, da so se volksdeutscherji ukvarjali z gospodarsko špijonažo, Branimir Altgayer pa je zatrjeval, da so to bili le posamezniki ne pa vodilni funkcionarji Kulturbunda. Nemški državljani so po Altgayerjevih trditvah imeli mnogo več stikov, zvez in možnosti v ta namen.²⁵⁴ Med sabotažnimi akcijami v Sloveniji pred nemškim napadom je v ohranjeni dokumentaciji zabeležen le primer, ko so na slovenskem Štajerskem jeseni leta 1940 neznanzi odstranili eksploziv, nameščen pod pomembnimi in drugimi objekti.²⁵⁵

Uporabljeni viri torej omogočajo ugotovitev, da so bili številni volksdeutscherji v Jugoslaviji zapleteni v razne, že takrat odkrite vohunske afere. Prav gotovo pa je bilo njihovo sodelovanje z različnimi organi nemške obveščevalne službe dosti bolj razvejano in obsežno, kot pa so to mogle odkriti jugoslovanske oblasti oz. kot je to moč razbrati iz skupih ohranjenih in doslej dosegljivih virov. V številnih neokupiranih državah Evrope je bil takrat splošno razširjen, skoraj paničen strah pred nemško peto kolono. Razumljivo je, da so rodoljubi in oblasti tudi v Jugoslaviji skoraj v vsakem nemškem turistu ali v aktivnem volksdeutscherju videli sovražnega agenta. Napak pa bi seve bilo takrat splošno razširjeno mnenje nekritično prevzemati tudi v znanstvenih razpravah in trditi, da so bili Nemci, člani Kulturbunda, domači in tuji državljani, bolj ali manj vsi, z redkimi izjemami, pripadniki pete kolone. Zanimivo in raziskave vredno je vprašanje, če je in koliko je k nastanku in širjenju tega občega nezaupanja in sumničenja načrtno prispevala tudi nemška obveščevalna služba, da bi tako uspešneje skrila dejavnost tistih agentov, ki so imeli res važne naloge.

Kolikšen in kako pomemben delež pri uspehih nemške pete kolone so imeli volksdeutscherji in njihove organizacije, bi pokazali šele na drobna rekonstrukcija in analiza celotne dejavnosti nemške obveščevalne službe v Jugoslaviji. Vprašanje pa je, kje so in če sploh so ohranjeni viri, ki bi omogočili tako raziskavo.

3. Vojaške formacije jugoslovanskih Nemcev in njihov prispevek k zlomu Jugoslavije

Nastop in napadi oboroženih ilegalnih vojaških formacij jugoslovanskih Nemcev v dneh aprilskega zloma leta 1941 niso bili slučajen pojav, marveč rezultat daljših priprav in ustreznega vežbanja v okviru sicer legalnih športnih društev nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Te formacije so se ustanovile in razvile kljub nasprotovanju in resnim pomislekom Auswärtiges Amta, imele pa so zaslobo pri Himmlerju in vrhovnem poveljstvu SS oddelkov oz. pri *Volksdeutsche Mittelstelle*. Že septembra 1936 je na kongresu nacistične stranke v Nürnbergu Fritz Metzger iz Torže, gauleiter obnoviteljskega gibanja v Bački, pripovedoval dr. Heinrichu Köhlerju, trgovinskemu svetniku nemškega poslaništva v Budimpešti, da se morajo Nemci v Jugoslaviji oborožiti zaradi državljanske vojne v Španiji in boljše vzhajanje v Jugoslaviji.²⁵⁶ Julija 1937 je načelnik oddelka v *Reichsnährstand* Fiek dobil od Metzgerja obvestilo, »da se aktivistična nemška mladina v Jugoslaviji oborožuje in da dobiva orožje iz Madžarske.«²⁵⁷

Auswärtiges Amt je postal zaskrbljen ob teh vesteh, ker bi oboroževanje jugoslovanskih Nemcev resno otežkočilo jugoslovansko-nemške odnose. Nemški poslanik von Heeren je na vprašanje Auswärtiges Amta odgovoril, da ni mogel ničesar stvarnega ugotoviti in da je Metzger znan kot fantast, čigar izjavo ni resno jemati. Von Heeren pa je potrdil, da se Metzger ukvarja z organiziranjem tako imenovanih udarnih čet (*Stosstrupp*).²⁵⁸

Vsekakor so v Vojvodino še pred začetkom druge svetovne vojne skrivaj prihajale večje količine orožja. Vojaške oblasti so npr. v Novem Vrbasu leta 1939 odkrile pošiljko orožja v dveh rečnih ladjah, ki sta prišli iz Madžarske. Odkrita so bila tudi skrivna skladišča orožja v grobnicah na pokopališču v Novem Vrbasu.²⁵⁹ Jugoslovanska vojaška obveščevalna služba je že aprila 1939 ugotovila, da se v Sloveniji tajno formirajo oddelki SA.²⁶⁰ Takoj po začetku druge svetovne vojne so se med Nemci v Mariboru in v Podravju razširile govornice, češ da bodo v primeru nemškega napada na Jugoslavijo Slovenci pomorili vse

Nemce. Te govorce so bile povod oz. izgovor za tajno organiziranje zaščitnih čet slovenskih Nemcev. Ustna propaganda med Nemci je pozivala, naj nemško prebivalstvo v primeru vojne ostane v Mariboru, ki ga bodo nemške čete hitro zasedle.²⁶¹ Leta 1940 so vojaške oblasti ugotovljale, da iz Nemčije tajno prihaja orožje za nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji.²⁶² Zaupna okrožnica jugoslovanskih vojaških oblasti o oboroževanju Nemcev je prišla v roke italijanski obveščevalni službi in o tem je decembra 1940 italijanski poslanik v Berlinu Cosmelli tudi obvestil podsekretarja Woermanna v nemškem zunanjem ministrstvu.²⁶³

Ob doslej dosegljivi dokumentaciji je še nemogoče natančneje ugotoviti, po kakšnih kanalih, od katerih nacističnih ustanov in v kakšnih količinah je prihajalo orožje iz Nemčije, namenjeno jugoslovanskim Nemcem. Iz predloga za odlikovanje Ludwiga Kaltenbecka, uslužbenca na skupni obmejni postaji v Mariboru, je razvidno, da je ta agent SD organiziral tudi razne tajne Transporte orožja v Jugoslavijo.²⁶⁴ Verjetno je orožje prihajalo v Jugoslavijo tudi preko Madžarske z vednostjo madžarskih vojaških oblasti oz. madžarske obveščevalne službe. Ob nemški ofenzivi na Francijo se je zelo zaostriło ozračje in protinemško razpoloženje tudi v Jugoslaviji; zato so predstavniki Kulturbunda preko Abwehra prosili za orožje, vendar je glede na tedanji politični položaj OKW to prošnjo odklonila.²⁶⁵ Decembra 1940 je predsednik Kulturbunda dr. Janko znova zaprosil za orožje, to pot *Volksdeutsche Mittelstelle*, češ da krajevne oblasti v Vojvodini niso voljne izvrševati ukazov ministrskega predsednika Cvetkovića in da so formirani že štirje bataljoni četnikov, nad katerimi vlada nima nobenega nadzorstva. Dr. Janko je prosil za 1000 samokresov, 300 avtomatskih pištol in nekaj brzostrelk, da bi se tako oborožili funkcionarji Kulturbunda. Načelnik glavnega urada SS Berger se je v načelu strinjal, vendar naj bi jugoslovanskim Nemcem poslali orožje tuje izdelave, da bi se nemški rajh ne kompromitiral. Tudi *Volksdeutsche Mittelstelle* je priporočila prošnjo dr. Janka.²⁶⁶ Referent v *Auswärtiges Amt*u Triska pa je menil, da bi oborožitev Nemcev v Jugoslaviji prišla v poštev samo, če bi jim grozilo uničenje, in je zato odklonil ta predlog.²⁶⁷ O prošnji dr. Janka je bil obveščen tudi nemški poslanik v Beogradu von Heeren, vprašanje pa je bilo predloženo v odločitev naravnost von Ribbentropu.²⁶⁸ Ker so bila prav tedaj aktualna prizadevanja za pristop Jugoslavije k trojnemu paktu, je *Auswärtiges Amt* zavzel odklonilno stališče do oboroževanja funkcionarjev Kulturbunda in opozoril, da bi to povzročilo veliko

vznemirjenje jugoslovanskih oblasti, zlasti še, ker so vojaške oblasti v Jugoslaviji že obveščene o domnevnem oboroževanju Nemcev.²⁶⁹

Kljub odklonilnim stališčem Abwehra in Auswärtiges Amta ni dvoma, da so se jugoslovanski Nemci oboroževali in urili v streljanju že dalj časa pred nemškim napadom na Jugoslavijo. Odprto ostaja zgolj vprašanje, po kakšni poti in od kod so orožje dobivali.²⁷⁰ Po vojaškem puču 27. marca 1941 in Hitlerjevi odločitvi, da nemudoma napade Jugoslavijo, je šef OKW odobril, da se nemško orožje vtihotapi v Jugoslavijo preko jugoslovansko-madžarske in romunske meje. Abwehr je o tem sklenila sporazum z madžarskimi in romunskimi vojaškimi oblastmi. Kanal za tihotapljenje orožja je bil vzpostavljen pri Temišvaru. Konec marca 1941 so bile tu odpremljene pošiljke orožja, kljub okrepljenim obmejnim stražam. Skupine Abwehrove sabotažne organizacije Jupiter so ob nemškem napadu na Jugoslavijo pri Žombolju prekoračile jugoslovansko-romunsko mejo, razdelile orožje med volksdeutscherje, izvrševale manjše sabotaže, priključili pa so se jim tudi deloma že oboroženi Nemci.²⁷¹

Že ob začetku druge svetovne vojne so posebni zaupniki Kulturbunda začel tajno snubiti prostovoljce med jugoslovanskimi Nemci. Letaki s pozivi v nemškem jeziku, poslani kar po pošti, so pozivali, naj vsakdo, ki se čuti Nemca, gre preko meje in se kot prostovoljec prijavi nemškim vojaškim oblastem.²⁷² Jugoslovanska vlada je ob začetku druge svetovne vojne objavila uredbo, s katero je prepovedala snubiti prostovoljce za katerokoli vojsko vojujočih se držav.²⁷³ To seve ni oviralo mnogih jugoslovanskih Nemcev. »Že leta 1940 so se sinovi narodne skupine z jugovzhoda udeležili edinstvenega zmagoslavnega pohoda v Holandijo, Belgijo in Francijo. Kljub zaprtim državnim mejam so na najbolj avanturističen način našli pot v führerjevo vojsko,« je ponosno po zlomu Jugoslavije izjavil Altgayer.²⁷⁴ Jugoslovanske oblasti so skušale ugotoviti, koliko Nemcev je iz Jugoslavije odšlo v nemško vojsko. Pozimi 1940/41 leta se je na Kočevskem govorilo, da številni kočevski Nemci služijo kot prostovoljci v Nemčiji.²⁷⁵

Kolikor je mogoče ob doslej dosegljivi dokumentaciji ugotoviti, je ob nemški ofenzivi proti Franciji maja 1940 nekaj sto Nemcev, jugoslovanskih državljanov iz Slovenije in iz Banata, skrivaj prekoračilo jugoslovansko-nemško mejo z namenom, da se v Nemčiji izvežbajo kot padalci in se kot poznavalci terena po potrebi spet vrnejo v Jugoslavijo. V Gradcu so se v začetku junija 1940 celo v javnosti razširile govorice, da se jugoslovanski Nemci v Innsbrucku že urijo v ta namen, o čemer so pobegli volksdeutscherji sami pripovedovali svojim sorodnikom in

znancem. Med temi begunci je bil zlasti aktiven pobegli celjski trgovec, agent SD in Abwehra Werner Stieger. Kaže pa, da želje volksdeutscherjev to pot še niso bile uresničene in da so bili poslani samo kot rekruti v SS-čete.²⁷⁶ Pobudo za to akcijo je, verjetno v sporazumu z nekaterimi nacističnimi krogi na zgornjem Štajerskem, dalo vodstvo Kulturbunda samo.

Za sistematično in načrtno rekrutacijo jugoslovanskih Nemcev v SS oddelke je bil zainteresiran zlasti Himmler in je zato 4. septembra 1940 ukazal Bergerju, naj se poveže s volksgruppenführerjem v Jugoslaviji dr. Jankom. »SS prevzame celotno skrb za mlado moštvo v narodni skupini. Rešitev kot na Slovaškem, da vsi rasno sposobni, ne glede na to, kje so nameščeni, prevzamejo vodstvo,« je Berger poročal Himmlerju. Dve zdravniški komisiji pod vodstvom dr. Metznerja in dr. Grohmana sta bili določeni, da v taboriščih v Zemunu in v Prahovu tamkaj zaposlene nemške mladince, ki so pomagali pri preseljevanju Nemcev iz Besarabije, zdravniško pregledata, če so sposobni za služenje v SS oddelkih. Rekrutni komisiji sta svoje delo jugoslovanskim oblastem predstavljali kot raziskovanje ljudskega zdravja.²⁷⁷ Značilno je, da je Göring s posebnim ukazom prepovedal snubljenje prostovoljcev med jugoslovanskimi Nemci in da je dotlej Berger sprejemal v SS oddelke le tiste Nemce iz Jugoslavije, ki so že prej na lastno pobudo oz. na pobudo vodstva Kulturbunda pobegnili preko meje. Voditelj jugoslovanskih Nemcev in predsednik Kulturbunda dr. Janko pa je osebno prosil Bergerja za pomoč in predlagal za voditelja SS-oddelkov jugoslovanskih Nemcev jugoslovanskega rezervnega oficirja Jakoba Lichtenbergerja in Michaela Reiserja.²⁷⁸

Lichtenberger in Reiser sta skupno z drugimi prostovoljci res skrivaj prišla v Nemčijo, se pet tednov vežbala v enoti in končala tudi poseben tritedenski tečaj. Berger jima je dal nalogo, naj 300 že izvežbanih prostovoljcev iz vrst jugoslovanskih Nemcev čimprej spravita preko meje, trije ali štirje zdravniki nemške narodnosti iz Jugoslavije in Madžarske pa naj bi se na posebnem tečaju v Nemčiji usposobili, da bi kasneje sami ob rekrutaciji izbirali prostovoljce. Novi skupini prostovoljcev po 500 mož naj bi znova čimprej poslali Nemci iz Jugoslavije in Madžarske. *Ergänzungsstelle-SS Alpenland* je bila pooblaščen za urjenje prostovoljcev iz Jugoslavije.²⁷⁹

Štabni zdravnik dr. Bartels je sredi septembra 1940 o tej akciji pripovedoval nemškemu poslaniku v Beogradu. Von Heeren je brž telegrafsko obvestil Auswärtiges Amt, da ima »najhujše pomisleke proti takšni zlorabi nam doslej izpričane izredne ustrežljivosti.« Opozoril je še,

da jugoslovanske oblasti močno sumijo, da rajhovske ustanove rekrutirajo jugoslovanske državljane nemške narodnosti. »Zato prosim, da se pri Waffen-SS in Volksdeutsche Mittelstelle takoj ustavi dejavnost Bartelsa in sleherna siceršnja zloraba olajšav, ki jih je glede preselitve dala Jugoslavija,« je poročal von Heeren.²⁸⁰ Toda ta prizadevanja nemškega poslanika so bila brezuspešna. Dr. Janko, predsednik Kulturbunda, je šele v začetku januarja 1941 zaupno povedal nemškemu poslaniku, da so številni jugoslovanski vojni obvezniki nemške narodnosti jeseni 1940 skupno z besarabskimi Nemci odpotovali v Nemčijo in da služijo v SS-oddelkih.²⁸¹

Jugoslovanske oblasti so preko svoje obveščevalne mreže le dobile nekaj podatkov o tej akciji. V zaupni okrožnici banske uprave Dunavske banovine z dne 26. septembra 1940 je bilo rečeno, da sta v centrali Kulturbunda dva nemška štabna oficirja z nalogo, da organizirata nemško mladino in jo pripravita za morebitni državni udar. Zdravnik dr. Wolf iz Vršca naj bi dobil nalogo, da v povezavi z OKW organizira veliko obveščevalno mrežo. To okrožnico pa je dobil v roke tudi Kulturbund in Johann Wüsch je v imenu zveznega vodstva Kulturbunda ob posredovanju advokata dr. Popovića dne 15. oktobra 1940 pri ministrskem predsedniku Cvetkoviću osebno protestiral proti tem trditvam in prosil za zaščito. Cvetković je zatrjeval, da ne verjame trditvam v tej okrožnici. Obljubil je, da bo poklical bana Dunavske banovine na odgovornost in celo zaprosil, naj vodstvo nemške narodnostne skupine samo predlaga osebo, ki bi prevzela dolžnost bana te banovine. To ponudbo Cvetkovića pa je zvezno vodstvo Kulturbunda odklonilo.²⁸²

Volksdeutsche Mittelstelle je v prvi polovici decembra 1940 poslala nemškemu poslaništvu v Beogradu pismo za dr. Janka s prošnjo, da ga o tem v prostorih poslaništva ustno obveste. V pismu je bilo rečeno, da je bilo na Jankovo ustno vprašanje sklenjeno, da naj se jugoslovanski državljani nemške narodnosti, ki služijo v SS, in rekruti, ki bodo pozvani v jugoslovansko vojsko, pozivu ne odzovejo. Nemški poslanik von Heeren pa tega naročila ni izpolnil, češ da bi bili resno otežkočeni jugoslovanski-nemški odnosi, če bi jugoslovanske oblasti zvedele za vsebino tega pisma. Vrh tega pa spremni dopis, kot je poročal von Heeren, ni bil opremljen z znakom, da je to pismo videl Auswärtiges Amt. Državni sekretar von Weizsäcker je nato protestiral pri vodji Volksdeutsche Mittelstelle. Lorenz je slednjič priznal, da je tak način pisanja res neprimeren.²⁸³ Potemtakem von Heeren dr. Janka ni obvestil o tem sklepu, verjetno pa je, da je zvezno vodstvo Kulturbunda dobilo to

obvestilo po drugi poti.²⁸⁴ Auswärtiges Amt je v drugi polovici decembra 1940 sklenil, da volksdeutscherji, prostovoljci v SS, ne dobe nemškega, marveč da zadrže svoje državljanstvo, čeprav je referent Triska predlagal, da naj se to vprašanje uredi z meddržavnimi pogodbami s prizadetimi državami.²⁸⁵

Eden najvidnejših in najbolj radikalnih voditeljev obnoviteljskega gibanja Gustav Halwax se je konec leta 1940 vrnil v Jugoslavijo in pod krinko delovne službe nameraval organizirati SS oddelke med jugoslovanskimi Nemci. Dr. Janko, predsednik Kulturbunda, je sklenil vključiti Halwaxa v vodstvo nemške narodne skupine, da bi tako pred jugoslovanskimi oblastmi opravičil in obrazložil njegovo prisotnost. Von Heeren se je vznemiril in je prosil za obvestilo, kakšne naloge dejansko ima Halwax in če se Auswärtiges Amt s tem načrtom strinja. Opozoril je še, da bodo jugoslovanske oblasti z velikim sumom spremljale Halwaxovo delovanje.²⁸⁶ Sredi januarja 1941 je von Heeren znova telegrafsko opozoril Auswärtiges Amt, da v Bežaniji pri Zemunu in nekaterih vaseh Bačke funkcionarji Kulturbunda pozivajo k ustanavljanju organizacij za samozaščito po zgledu SA-oddelkov. Von Heeren to pot ni več protestiral, marveč samo še spraševal, če so to odobrili pristojni nemški organi v rajhu.²⁸⁷

Von Heeren je v tem primeru delno uspel s svojimi pritožbami proti delovanju VoMi in vodstva SS v Jugoslaviji. Zunanji minister von Ribbentrop je v grad Fuschl dne 13. januarja 1941 pozval voditelja Volksdeutsche Mittelstelle SS-Obergruppenführerja Lorenza in njegovega namestnika SS-Oberführerja Behrendsa in jima ukazal, naj VoMi takoj preneha s tovrstno dejavnostjo v Jugoslaviji in naj se ne formirajo nikakršni kamuflirani SS-oddelki.²⁸⁸ Dne 16. januarja 1941 je von Ribbentrop še pismeno ukazal Lorenzu, da mora Volksdeutsche Mittelstelle v prvi vrsti upoštevati zunanjepolitične interese rajha. V vseh splošnih političnih vprašanjih, o katerih ne odloča von Ribbentrop sam, mora Volksdeutsche Mittelstelle dajati samo svoje predloge Kult A oddelku Auswärtiges Amta. Tudi pri dajanju navodil o notranji izgradnji in svetovnonazorski vzgoji nemštva v tujini, kolikor ta posegajo na zunanjepolitično področje, mora Volksdeutsche Mittelstelle poprej dobiti von Ribbentropovo soglasje in sme ta navodila samo ustno in zaupno sporočati volksgruppenführerjem. »Predstavniki rajha v tujini — je naročal von Ribbentrop — so mi na kraju samem odgovorni za oblikovanje življenja narodne skupine glede na zunanjepolitične reperkusije na odnose Nemčije s tujimi deželami. Zato morajo preko svojih referentov za vprašanja nemštva stalno vzdrževati stike s prizadetimi narodnimi sku-

pinami, jim v skladu z navodili iz Berlina svetovati in v danih primerih njihove želje in vprašanja pošiljati na Auswärtiges Amt. Auswärtiges Amt (Kult A) bo tako kot doslej skupaj s Volksdeutsche Mittelstelle obravnaval ta vprašanja.«²⁸⁹ Očitno je von Ribbentrop dal taka navodila glede na pogajanja za pristop Jugoslavije k trojnemu paktu, vendar pa je glavni motiv iskati v von Ribbentropovem samoljublju in vztrajni borbi za kompetence Auswärtiges Amta. Že po marčnih dogodkih in puču v Jugoslaviji je zato von Ribbentrop 31. marca 1941 o teh vprašanjih sklenil še poseben sporazum s Himmlerjem in je v glavnem, to pot v bolj vljudni obliki, ponavljal stališča, vsebovana v že omenjenem ukazu Lorenzu.²⁹⁰

V soglasju z von Ribbentropovim pismom je Lorenz preko Auswärtiges Amta sporočil Halwaxu, naj opusti formiranje SS-oddelkov in naj ne izjavlja, da je bilo to v načrtu.²⁹¹ Von Heeren je izpolnil naročilo, Halwax pa je odgovoril, naj se sporoči VoMi, češ »da je ob prihodu v Jugoslavijo decembra meseca že prej naletel na zarodke za osnovanje SA ali SS formacij. Teh prizadevanj pa ni pospeševal, marveč jih je zaviral.«²⁹²

Toda že čez teden dni je 24. januarja 1941 v imenu Volksdeutsche Mittelstelle Rimann obvestil Auswärtiges Amt, da bo na Himmlerjev ukaz in v sporazumu z vodstvom jugoslovanskih Nemcev *Ergänzungsamt der Waffen-SS* rekrutiral še 200 prostovoljcev iz Jugoslavije in po 500 iz Romunije in Madžarske. V Jugoslavijo naj bi odpotoval zdravnik SS-oddelkov dr. Hans Huber in na neopazen način pregledoval zdravstveno stanje posameznih kandidatov. Kako bi potem kandidate zaupno vprašali, če gredo kot prostovoljci k SS-oddelkom, bi odločili dr. Janko, njegov namestnik Fritz Metzger in Gustav Halwax, pooblaščen za izgradnjo športnih organizacij v Kulturbundu. Prostovoljci bi v načelu samo za kratek čas šli v Nemčijo, se tam izvežbali in se nato spet vrnil v Jugoslavijo.²⁹³ Očitno je bil to načrt, da se v Nemčiji izvežba vodilni kader za vojaške formacije jugoslovanskih Nemcev. Toda Auswärtiges Amt je odklonil izdajo službenega potnega lista za dr. Huberja in mesec dni kasneje, vendar spet brez uspeha, je v zadevi ponovno interveniral vodja glavnega urada SS Brigadeführer Berger, češ da se je o tem Himmler že dogovoril s von Ribbentropom.²⁹⁴

Gustav Halwax je po omenjenem kompetenčnem sporu med von Ribbentropom in vodstvom SS-oddelkov odpotoval v Nemčijo. Kmalu pa se je spet vrnil v Jugoslavijo in tajinstveno namigoval, da je dobil posebno nalogo. Halwax je celo objavil članek, v katerem se je norčeval iz govoric, da so v okviru športnih organizacij nemške narodnostne

manjšine formirani SS in SA oddelki, in zatrjeval, da samo malomeščani vidijo v zdravniških preiskavah volksdeutscherjev nekakšno rekrutiranje v vojaške namene. Poslanik von Heeren je opozoril, da Halwax po nemških vaseh snuje nove športne oddelke, kar vzbuja hudo sumničenje jugoslovanskih oblasti.²⁹⁵ Referent Triska je odgovoril, da je Halwaxa v sporazumu z Auswärtiges Amtom v Jugoslavijo poslala Volksdeutsche Mittelstelle in da je po Halwaxovih besedah njegova naloga uvesti strogo disciplino, zlasti med mladino v športnih organizacijah. Toda po vojaškem puču 27. marca 1941 so bile kurirske zveze prekinjene in odgovor Auswärtiges Amta je ostal v arhivih.²⁹⁶

Kljub nasprotovanju Auswärtiges Amta in navodilom zunanjega ministra von Ribbentropa so pripadniki nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji pozimi 1940/41 po zgledu SA oddelkov formirali glavnino svojih polvojaških organizacij, imenovanih *Deutsche Mannschaft*.²⁹⁷ V Sloveniji so Nemci že prej organizirali nekaj polvojaških organizacij. Nemški športni klub Rapid v Mariboru je na primer formiral lastno vojaško organizacijo.²⁹⁸ Pod vodstvom dr. Camilla Morocuttija so mariborski Nemci ustanovili posebno »zaščitno« organizacijo. Ob poskusnem alarmu so se vsi blokovski čuvaji (Blockwarte) v pičle pol ure zbrali na zbornem mestu.²⁹⁹ Kočevski Nemci so takšno polvojaško organizacijo formirali leta 1940, potem ko se je leta 1939 iz Nemčije vrnil za to nalogo posebej usposobljen in izvežban voditelj.³⁰⁰ V tako imenovanih *Ortsstürmen* je bilo vključenih 1560 kočevskih Nemcev, v *Wachsturm* pa 145 mož. V mladinskih skupinah je delovalo 2994 mladeničev in deklet.³⁰¹ Te formacije so v marcu 1941 že kar javno in v uniformah nastopale tudi v javnosti.³⁰²

Tudi drugod po državi so Nemci, ki so dotlej imeli vojaške vaje v zaprtih prostorih, začeli vežbati na prostem, za enkrat še ponoči, kot npr. februarja 1941 v Sekiécu.³⁰³ Člani nemških polvojaških organizacij so pod kravato nosili tajno značko z upodobljenim šrapnelom.³⁰⁴ Kurirji so imeli poseben razpoznavni znak v obliki koščene gumba z določenim znakom in arabsko številko, ki je označevala vas, iz katere je bil kurir.³⁰⁵ V okraju Odžaci so v začetku aprila 1941 tik pred nemškim napadom člani Kulturbunda ponoči partuljirali po mestih in vaseh, dajali signale s piščalkami in majhnimi raketami ter zaustavljali mimoideče. Orožništvo je v tem okraju zabeležilo kar petdeset takih volksdeutscherskih patrol.³⁰⁶

Vojaški puč 27. marca 1941 in dogodki, ki so temu sledili, so obeležili novo, odločilno etapo v delovanju Kulturbunda oz. polvojaških organizacij Nemcev v Jugoslaviji. Na sestanku v kanclerski palači, ta-

koj po prvih vesteh o dogodkih v Beogradu, je Hitler sklenil z vojaško silo zlomiti Jugoslavijo in jo razkosati. V okviru pričujoče razprave nas v prvi vrsti zanima, kakšna vloga je bila pri pripravah in izvedbi nemškega napada na Jugoslavijo namenjena jugoslovanskim Nemcem in v kakšnem obsegu so ti pri nemškem napadu delovali kot peta kolona.

Na vprašanje OKW, če naj se jugoslovanski državljani nemške narodnosti odzovejo pozivu za mobilizacijo, je Hitler 28. marca 1941 sklenil, »naj se prizadeti mobilizacijskim vpoklicem ne odzovejo, marveč naj se skrijejo, ker bi bili sicer lahko napadeni ali ubiti.« To Hitlerjevo navodilo naj bi jugoslovanskim Nemcem posredoval izključno Auswärtiges Amt preko Volksdeutsche Mittelstelle.³⁰⁷ Po naročilu državnega sekretarja von Weizsäckerja je Rintelen takoj telefonično naročil Lorenzu, naj o tem zaupno obvesti jugoslovanske Nemce. Vojaški obvezniki nemške narodnosti naj bi čimprej dezertirali in zbežali v Nemčijo, po potrebi tudi preko Madžarske. Toda Volksdeutsche Mittelstelle je še istega dne pozno popoldne sporočila, da bo to Hitlerjevo navodilo prenesla vojaška obveščevalna služba.³⁰⁸ Državni sekretar von Weizsäcker je o Hitlerjevem sklepu telegrafsko obvestil nemški poslaništvi v Budimpešti in v Bukarešti z naročilom, naj poslanika pri tamkajšnjih oblasteh uredita vse potrebno, da mejne straže beguncem ne bodo delale težav.³⁰⁹ Von Weizsäcker je posebej obvestil tudi nemškega poslanika v Beogradu von Heerena.³¹⁰

Kljub temu se je izvedba tega naročila zakasnila. Nemški konzulat v Ljubljani je 1. aprila dal navodilo, naj zbeže v Nemčijo samo tisti Nemci, ki so na črnih listah jugoslovanskih oblasti in predvideni za aretacijo.³¹¹ Radijska postaja Abwehrove organizacije Jupiter je naslednjega dne iz Maribora sporočila, da Volksdeutsche Mittelstelle ni prenesla Hitlerjevega navodila. Zato je Abwehr II. Ausland še istega dne to navodilo posredovala radijskim postajam organizacije Jupiter v Mariboru in Zagrebu z naročilom, da se o tem obvestijo nemški konzul v Zagrebu in volksdeutscherji.³¹² Auswärtiges Amt je poslaništvu v Beogradu sporočil, naj vsi nemški državljani po najkrajši poti takoj odpotujejo iz Jugoslavije v Nemčijo.³¹³

Po vojaškem puču v Beogradu je Goebbelsov propagandni stroj sprožil kampanjo laži v tisku in radiu, češ da nemške državljane in volksdeutscherje v Jugoslaviji sistematično preganjajo. *Völkischer Beobachter* je pisal, da vsakogar, ki govori nemško, napadejo, ter da so nemške trgovine demolirane in izropane, nemške kmetije in cele vasi pa požgane. Po teh poročilih, ki naj bi v javnosti ustvarile primerno

razpoloženje in opravičilo za bližnji napad na dotlej uradno prijateljsko državo Jugoslavijo, so jugoslovanske oblasti poslale Nemce celo v koncentracijska taborišča. Nekega Nemca naj bi na progi Novi Sad-Zrenjanin (Veliki Bečkerek) vrgli z drvečega vlaka, zlasti ogrožena pa naj bi bila nemška kolonija v Beogradu.³¹⁴ Načelnik za tisk dr. Dietrich je organiziral to kampanjo v vsem rajhovskem tisku.³¹⁵ Na konferenci za tuje novinarje v Berlinu je uradni predstavnik Auswärtiges Amta dr. Schmidt dal slične izjave.³¹⁶ Nemška telegrafska agencija DNB je 1. aprila poročala, da so srbske vojaške oblasti vpoklicale na orožne vaje vse funkcionarje Kulturbunda, da bi tako nemški živelj ostal brez vodstva.³¹⁷ Simovičeva vlada pa je preko agencije Avala uradno demantirala te in druge izmišljene vesti in poudarjala, da je v Jugoslaviji popoln red in mir.³¹⁸

Značilno je, da so take lažne vesti tisti nacistični krogi, ki so si že dolgo prizadevali za nemško okupacijo Slovenije, sistematično širili celo v zaupnih internih poročilih. Tako je npr. dr. Helmut Carstanjen 29. marca iz Gaugrenzlandamta v Gradcu sporočil Auswärtiges Amtu, da sta bila ob manifestacijah v Novem Sadu 28. marca ranjena dva Nemca in da eden leži v bolnici. V Osijeku naj bi po istem viru prebivalstvo demonstriralo in izražalo svoje simpatije za Nemčijo in Italijo. Ob intervenciji policije da je bilo več oseb hudo ranjenih. V Mariboru naj bi Slovenci napadli hiše in imovino tamkajšnjih Nemcev in demolirali igrišče športnega kluba Rapid, nekatere hiše pa skušali požgati.³¹⁹ Goreče nemške naselbine v Savski dolini južno od Ljubelja, ki naj bi jih zažgali srbski četniki, so s Karavank lahko ugledali samo razvneti avstrijski nacisti, saj na Gorenjskem Nemci nikjer niso bili strnjeno naseljeni.³²⁰

Nemški diplomatski predstavniki v Jugoslaviji pa so poročali stvarno. Nemški konzul v Ljubljani Brosch je sporočil, da ob manifestacijah v Ljubljani ni bilo nobenega napada na nemške državljane ali volksdeutscherje, niti ni prišlo do izgredov ali izpadov proti nemškemu konzulatu. V Mariboru so bili po konzulovem poročilu zgolj nepomembni, maloštevilni izpadi proti tamkajšnjim Nemcem.³²¹ Poslanik von Heeren pa je javil: »V notranjosti države izven Beograda in pri narodni skupini ni nikjer prišlo do resnejših incidentov.«³²² Tudi v Novem Sadu je bil popoln mir, le v nekaterih vaseh je prišlo do manjših nepomembnih incidentov. Omembe vreden je bil zgolj incident v vasi Deronje, kjer je bil neki Nemec huje ranjen s strelnim orožjem. Von Heeren je takoj protestiral v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, kjer so mu obljubili, da bo izvedena preiskava in da bodo krivci strogo kaznovani.³²³

Tudi volksgruppenführer dr. Janko je nemškemu poslaništvu sporočil, da ni nikjer prišlo do hujših incidentov, razen dveh požigov v Stari Pazovi in Torži.³²⁴ Opolnomočenec Auswärtiges Amta je poročal, da je nemškemu konzulu v Temišvaru zelo težko preveriti vesti o napadih na volksdeutscherje in da je vedno težje prekoračiti jugoslovansko-romunsko mejo.³²⁵ Tik pred nemškim napadom na Jugoslavijo je 5. aprila Neubacher javil, da je pribežalo v Romunijo 2800 Nemcev, v glavnem vojnih obveznikov, z družinami in da ti »ne vedo poročati o nobenem hujšem izpadu.«³²⁶ Dopisnik DNB v Temišvaru pa je za nemško in drugo javnost že 2. aprila naštel več kot 10.000 beguncev in poročal o terorju nad volksdeutscherji.³²⁷ Ulrich von Hassell je v Budimpešti srečal poslanika von Heerena in zapisal v svoj dnevnik: »Izpadi proti Nemcem in njemu so bili v Berlinu zelo napihnjeni. Dejansko se je zgodilo zelo malo in samo prvega dne (proti nemškemu potovalnemu uradu, proti inženirju Moserju in, kar zadeva njega samega, je bilo zgolj nekaj »hua-hua« vzklikov med vožnjo pred katedralo).«³²⁸

Preko ljubljanskega radia je na veliko ogorčenje nacistov slovenski Nmec dr. Walter Rübél demantiral vesti o preganjanju Nemcev v Sloveniji in je izjavil, da se nikomur ni nič zgodilo.³²⁹ Slednjič je celo nemški konzul v Ljubljani pred svojim odhodom 4. aprila izjavil, da se je prebivalstvo v Sloveniji povsod korektno zadržalo in da se je osebno prepričal, da so vesti o preganjanju Nemcev lažne.³³⁰ Iz Slovenije so v Nemčijo pobegnili razmeroma maloštevilni Nemci. Gestapo je takoj dal navodilo, naj nemški mejni stražarji puste begunce preko meje, toda do 29. marca ni pribežal še nihče.³³¹ Do 1. aprila je pri Šentilju prešlo jugoslovansko-nemško mejo šest transportov, skupno 2800 oseb, večinoma nemških državljanov z družinami.³³² Na sam predvečer nemškega napada je bilo 5. aprila v Gradcu 4700 beguncev iz Jugoslavije, med njimi pa samo okrog 500 volksdeutscherjev.³³³ Zaupnik Abwehra je sporočil iz Varaždina, češ da je izdan tajni ukaz, naj se, ko bo prišel kurir z geslom, po določenem spisku pobijejo volksdeutscherji. Temu sporočilu pa OKW ni verjela in ga je zato z vsemi pridržki prenesla Auswärtiges Amtu.³³⁴

Nacisti so nameravali še pred napadom na Jugoslavijo naročiti tudi klice na pomoč, ki bi jih na ukaz iz Berlina pošiljali jugoslovanski Nemci. Toda pri tem je spet prišlo do hudih kompetenčnih sporov. Von Ribbentrop je uslužbencem Auswärtiges Amta prepovedal, da bi glede zunanjepolitičnih vprašanj vzdrževali stike s katerokoli ustanovo izven zunanjega ministrstva, niti ne z NSDAP in s SD. Von Ribbentrop je ukazal, naj bi iz Jugoslavije pošiljali klice za pomoč ne samo Nemci,

marveč tudi Hrvati, Makedonci in Slovenci. Volksdeutsche Mittelstelle se je že prej ponudila, da izvede to akcijo, vendar je von Ribbentrop to ponudbo odklonil, prav tako tudi predlagano sodelovanje s SD. Šef glavnega urada SS-oddelkov Berger je nato poskrbel, da bi Nemci iz Jugoslavije v primeru potrebe preko Himmlerja prosili Hitlerja za pomoč.³³⁵ Vodja urada za politično vodstvo nemških narodnih skupin v Volksdeutsche Mittelstelle SS-Sturmbannführer Hansjochen Kubitz je po naročilu Lorenza — tako kot svoj čas na Poljskem — vodil tudi jugoslovanske Nemce v borbi proti »državnemu narodu«.³³⁶ SS-Brigadeführer dr. Stahlecker je še pred nemškim napadom prišel v Beograd, kjer je vodil obveščevalno službo volksdeutscherjev in posređoval njihova poročila Bergerju.³³⁷

Predsednik Kulturbunda in volksgruppenführer dr. Sepp Janko je takoj po vojaškem puču telegrafsko sporočil vsem funkcionarjem Kulturbunda, naj do nadaljnjega ustavijo društveno delovanje in pokažejo vso potrebno disciplino.³³⁸ Dr. Janko se je še prej o tem sporazumel s štabom I. armijske oblasti, po radijski zvezi pa je obvestil tudi nemške oblasti.³³⁹ Dne 27. marca je dr. Janko obiskal bana Dunavske banovine in dal v imenu jugoslovanskih Nemcev izjavo vdanosti ob ustoličenju kralja Petra II.³⁴⁰ Kralju je poslal še vdanostno brzojavko.³⁴¹ Toda »iskrenost« teh izjav in zagotovil vdanosti najbolje ilustrira dejstvo, da je dr. Janko že 29. marca po radijski zvezi zaprosil, naj ga pravočasno obveste, kdaj bo Nemčija napadla Jugoslavijo, da bo temu prilagodil svoje stališče.³⁴² Na sam dan nacističnega napada 6. aprila pa je dr. Janko celotno nemško narodno skupino v Jugoslaviji v vojaškem pogledu podredil Abwehrovi organizaciji *Jupiter*.³⁴³

Predsednik vlade general Dušan Simović je na vse načine skušal preprečiti nemški napad. V razgovoru z dr. Moserjem in okrajnim voditeljem Kulturbunda za Beograd Brückerjem je Simović dne 2. aprila zaprosil, naj ga obiše dr. Janko. Omenil je, naj bi dr. Janko in Franz Hamm z vojnim letalom skupaj s predsednikom vlade Simovićem in zunanjim ministrom Ninčičem odletela v Berlin in osebno obvestila nemško državno vodstvo o namenih vlade in dejanskem položaju v Jugoslaviji.³⁴⁴ Dr. Janko se je dne 3. aprila vabilu res odzval, pred tem pa se je oglasil na nemškem poslaništvu. Odpravnik poslov dr. Feine mu je naročil, naj ne zavzame nobenega stališča do morebitnih predlogov vlade in da naj samo posluša. Sprejem pri Simoviću pa je trajal samo dobrih pet minut in ministrski predsednik je dr. Janku dal samo nekaj splošnih in dobrohotnih izjav o nemški narodnostni manjšini v Jugoslaviji.³⁴⁵ Simovićevega vlada ni omejevala gibanja vodilnih funkcio-

narjev Kulturbunda. Dr. Janko in še šest voditeljev Kulturbunda so od 1. aprila dalje sicer dobili policijsko spremstvo, vendar so se lahko prosto gibali. Dr. Janko pa je pozval funkcionarje Kulturbunda, naj se zberejo v Novem Sadu.³⁴⁶

Abwehrova organizacija *Jupiter* je še pred napadom na Jugoslavijo preko madžarsko-jugoslovanske in romunsko-jugoslovanske meje vtihotapila večje količine orožja in ga razdelila med volksdeutscherje. Abwehr je v sporazumu z ustaši pripravljala sabotaže in skušala na Göringovo povelje uničiti 60 jugoslovanskih letal tipa Messerschmidt. Toda teh letal ni bilo več v Zagrebu in tudi načrt, da bi hrvatski oficirji s 57 letali tega tipa preleteli v Nemčijo, ni mogel biti izveden. Dne 2. aprila je radijska postaja organizacije *Jupiter* dobila navodilo »da pri nastopu volksdeutscherjev v Jugoslaviji ne sme priti do nobenih nepotrebnih žrtev. Vsekakor je najvišje načelo, da je v slehernem položaju treba stremeti k delu za nemško stvar. Vendar pa to ne sme privedi do nastopa, ki ne bi imel smisla.« Potem ko je dne 6. aprila dr. Janko celotno nemško narodno skupino v vojaškem pogledu podredil organizaciji *Jupiter*, je Lahousen istega dne v vojnem dnevniku *Abwehra* zapisal: »Vključevanje volksdeutscherjev napreduje. Storjeni so nasilni sunki v svrhu sabotaž in širjenja vznemirjenosti.« Skupini agentov organizacije *Jupiter*, ki je 7. aprila pri Temišvaru prekoračila romunsko-jugoslovansko mejo, so se pridružili deloma že oboroženi volksdeutscherji ter skupno z njimi izvrševali manjše sabotaže, dne 9. aprila pa se zapletli tudi v boje s četami jugoslovanske vojske.³⁴⁷

Ob doslej dosegljivi dokumentaciji je nemogoče ugotoviti, kolikšno število jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti se je po 6. aprilu odzvalo splošni mobilizaciji. Nedvomno je določeno število jugoslovanskih Nemcev sledilo temu pozivu. Vendar ni nobenih dokazov za trditve v povojni nemški znanstveni literaturi in predvsem seveda v nemški publicistiki, da je to storila večina jugoslovanskih vojnih obveznikov nemške narodnosti in da je bila voljna braniti Jugoslavijo pred napadalci.³⁴⁸ V Sloveniji se večina Nemcev nedvomno mobilizaciji ni odzvala, marveč se je v soglasju s Hitlerjevim ukazom poskrila.³⁴⁹ Še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske je voditelj *Volksdeutsche Mittelstelle* Lorenz osebno prišel v Novi Sad in dne 15. aprila zahteval, naj OKW takoj spusti na svobodo vse vojne ujetnike nemške narodnosti.³⁵⁰ OKW in von Ribbentrop sta iz Himmlerjevega vlaka dne 17. aprila z Dunaja sporočila, da se strinjata s tem predlogom Lorenza. Ni pa najti natančnih podatkov, koliko volksdeutscherjev je bilo odpu-

ščenih iz vojnega ujetništva.³⁵¹ Večina mobiliziranih jugoslovanskih Nemcev se je takoj ob prvem stiku z nemškimi četami brez borbe predala.³⁵² Vojaški obvezniki nemške narodnosti so nagovarjali k predaji tudi ostale jugoslovanske vojake, češ da je vsak odpor brez smisla.³⁵³

V Mariboru so predsednik Kulturbunda v Sloveniji senior Johann Baron, dr. Thalmann in Wiestahler 7. aprila obiskali podžupana Žebota ter mu sporočili, da bo odgovarjal za sleherno žrtev med volksdeutscherji in da bodo za vsakega ubitega Nemca ustrelili deset Slovencev. Zahtevali so, naj se moštvo Kulturbunda dodeli mestni policiji. Na ukaz vodstva Kulturbunda so se številni mariborski Nemci zbrali pred poslopjem policije in vsak je prinesel s seboj orožje. Začeli so razoroževati jugoslovanske vojake, večje skupine pa so sprva, ker niso imeli dovolj težkega orožja, še spuščali preko mostov čez Dravo.³⁵⁴ Člani Kulturbunda so zavzeli magistrat in po mestu nalepili razglas, da se pri vkoračkanju nemških čet ne sme nihče pokazati na ulicah ali pri oknu. Odredili so policijsko uro ob devetih zvečer in prepovedali, da bi se na ulicah zadrževale skupine, večje od dveh oseb.³⁵⁵ V vseh okrajih na slovenskem Štajerskem so vzpostavili centrale, ki so vzdrževale zvezo z vodilno centralo v Mariboru.³⁵⁶ Nekaj nemških mladincev je prerezalo vžigalne vrvice in preprečilo popolno uničenje mostov preko Drave. Volksdeutscherji so prevzeli tudi vlogo vodnikov in nemškim četam kazali pot. Slovenski Nemci so povsod na Štajerskem z orožjem v rokah prevzeli oblast v svoje roke.³⁵⁷

Tudi oboroženi kočevski Nemci so se, kot poročajo nemški viri, s silo polastili oblasti in še pred prihodom italijanskih čet v času razsula razorožili orožnike, policiste in vojake ter jih zaprli. Štirje člani oboroženih formacij kočevskih Nemcev so bili pri tem ubiti.³⁵⁸ Ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen pa je policiji in orožništvu prepovedal izvrševati vojaške ukaze in ukrepe proti peti koloni. Dr. Natlačen je pri vojaških oblasteh zahteval, naj aretirajo čim manjše število Nemcev in slednjič je dne 10. aprila pri generalu Rupniku tudi dosegel, da umikajoče se vojaške enote niso nikogar odpeljale s seboj in da so vse maloštevilne priprte Nemce izpustili na svobodo. Predstavniki krajevne skupine Kulturbunda v Ljubljani ing. Tönnies, dr. Zeschko in dr. Franz Schley so dne 11. aprila obiskali bana dr. Natlačena in se zahvalili za zaščito ter za korektno in dobrohotno zadržanje slovenskih civilnih oblasti. Po banovem naročilu so se celo s službenim avtomobilom odpeljali v Celje ter tam poveljujočega nemškega generala prosili, naj nemška vojska čimprej zasede vsa Slovenijo.³⁵⁹ Z nemškimi

četami so se vrnilo tudi pred nemškim napadom pobegli člani Kulturbunda, mnogi med njimi kot člani policijskih enot, SA oddelkov in podobno.³⁶⁰

Jugoslovanske oblasti so takoj po nemškem napadu v mnogih krajih od 6. aprila dalje začele po že pripravljenih spiskih zapirati tiste vodilne funkcionarje Kulturbunda in vidne Nemce, ki se niso skrili ali pobegnili. Večino aretiranih talcev je vojska poslala v petrovardinsko trdnjavo pri Novem Sadu, kjer se je zbralo že nad 1000 priprtih Nemcev.³⁶¹ Predsednik Kulturbunda dr. Janko pa se je s približno 150 sodelavci in člani Kulturbunda zabarikadiral v poslopju Habag-Haus. Funkcionarji Kulturbunda so se pogajali z vojaškimi in civilnimi oblastmi ter dosegli, da so prenehale nadaljnje aretacije. Vojaške oblasti so na zahtevo Kulturbunda celo privolile, da se vsi v petrovardinski trdnjavi pripti talci spuste na svobodo. Ti so se takoj vključili v nemško meščansko stražo (*Bürgerwache*) ter začeli razoroževati umikajoče se enote jugoslovanske vojske. Po poročilu J. Wüshta iz aprila 1941 so člani nemške meščanske straže samo v Bački in Baranji (brez Banata) razorožili okrog 90.000 jugoslovanskih vojakov. V mnogih krajih, kot npr. v Zrenjaninu (Veliki Bečkerek), so se oboroženi volksdeutscherji tudi z orožjem spopadli z enotami jugoslovanske vojske.³⁶² V poslopju Habag-Haus so volksdeutscherji zbrali okrog 1000 pušk, 30 lahkih in 15 težkih strojnic, 60.000 komadov municije, veliko količino ročnih granat itd. V mnogih krajih Vojvodine so prevzeli oblast še pred prihodom nemških čet. V Osijeku so oboroženi volksdeutscherji napadli in zasedli glavno pošto ter preprečili uničenje mostov na Dravi. V Vukovaru, Rumi, Beški, Indiji, Novi Pazovi in Bežaniji so oborožene skupine *Deutsche Mannschaft* napadle jugoslovansko vojsko izza frontne črte.³⁶³

Pred prihodom madžarskih čet so bili jugoslovanski Nemci v Vojvodini tri dni gospodar v deželi in nikjer ni prišlo do napovedanih represalij jugoslovanskih oblasti. Neredi in nemiri so se začeli šele, ko so te kraje zasedle madžarske čete. Ironija zgodovinskega razvoja in petokolonske dejavnosti jugoslovanskih Nemcev je, da so mnogi volksdeutscherji z orožjem v rokah našli smrt prav pod svinčenkami madžarskih »osvoboditeljev«. Madžarska vojska je aretirala številne volksdeutscherje, nekatere takoj ustrelila, druge pa pridržala kot talce. Vznemirjeni voditelj Volksdeutsche Mittelstelle Lorenz je bil osebno navzoč v Novem Sadu in je zato z nujnim telegramom prosil za zaščito ter osebno intervencijo von Ribbentropa in Himmlerja.³⁶⁴

V zahodnem delu Srema so člani *Deutsche Mannschaft* zavzeli vse vojaško pomembne objekte, ustanove in državne oblasti ter razorožili jugoslovansko vojsko. Zavzeli so tudi vojaško letališče v Zemunu, odstranili eksploziv in nato nemškimi okupatorjem izročili 750 vagonov dragocenega letalskega benzina. V Rumi so trgali jugoslovanskim oficirjem epolete z uniform, v Indiji pa ubili poročnika Aleksandra Milinova. Streljali so tudi na dve jugoslovanski lovski letali in eno prisilili k pristanku. Volksdeutscherji so v Hrvatski sami ali pa skupaj z ustaši prevzemali oblast.³⁶⁵ Predsednik Kulturbunda dr. Janko je 14. aprila dal Branimirju Altgayerju vsa polnomočja, da predstavlja nemško narodnostno manjšino v »Nezavisni državi Hrvatski« in da stopi čimprej v stik s Paveličevo vlado, ne da bi čakal na navodila Volksdeutsche Mittelstelle. Altgayer je iz Novega Sada v spremstvu nemške čete odšel v Zagreb, kjer ga je 16. aprila najprej sprejel Slavko Kvaternik, 19. aprila pa Pavelič skupaj z večjo delegacijo volksdeutscherjev.³⁶⁶

S kapitulacijo jugoslovanske vojske in uvedbo okupacijskega režima v razkosanih delih Jugoslavije se začenja novo poglavje tudi v zgodovini jugoslovanskih Nemcev. Ti so med okupacijo v veliki večini bili najzvestejši izvrševalci navodil in ukazov nemških okupacijskih oblasti ter aktivni in zagrizeni borci proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Doslej dosegljivi viri torej jasno in nedvomno potrjujejo, da so jugoslovanski Nemci v dobrih delih, kjer so le mogli, aktivno podpirali nacistično agresijo proti Jugoslaviji ter da so v dneh aprilskega zloma dejansko delovali kot peta kolona. Vsekakor je treba pritrditi holandskemu zgodovinarju de Jongu, da vojaški delež te nemške pete kolone ni bil odločilnega pomena za aprilski zlom in kapitulacijo jugoslovanske vojske.³⁶⁷ Vendar pa aktivne udeležbe precejšnjega števila jugoslovanskih Nemcev na strani nacističnih napadalcev ne gre podcenjevati, niti ni mogoče pritrditi mnenjem v sodobni nemški znanstveni literaturi, da petokolonsko delovanje jugoslovanskih Nemcev ni bilo vnaprej pripravljeno in načrtno.³⁶⁸ Splošne in brez kakršnekoli dokumentacije navajane trditve v povojni nemški publicistiki, češ da jugoslovanski Nemci niso v ničemer izvrševali sabotaž, da niso pripadali nikakršni peti koloni ter da jim ni mogoče dokazati nobenega zavestnega, državi sovražnega dejanja, so seve v luči zgodovinskih dejstev brez sleherne osnove.³⁶⁹ Napak pa bi bilo, če bi pojem pete kolone uporabljali izključno za v tem smislu aktivne jugoslovanske Nemce. Mimo njihovega opisanega vojaškega, vohunskega in propagandnega delovanja ter pri-

spevka k zlomu kraljevine Jugoslavije je seve treba upoštevati v prvi vrsti druge faktorje: celotno politično strukturo in notranje odnose v tej kraljevini, vsa nerešena narodnostna in socialna vprašanja, kakor tudi dejavnost politične pete kolone, nacističnih obveščevalnih agentur, domačih fašističnih organizacij in slično. Obravnavanje teh vprašanj pa presega okvir pričujoče razprave, vrh tega pa marsikateri, v ta namen nujno potrebni viri, še niso dosegljivi oz. so večinoma uničeni.

ORIS VIROV, USTANOV IN LITERATURE

Zbirke virov

Posebnih zbirk virov z dokumenti o nemški narodnostni manjšini v Jugoslaviji za predvojno obdobje ni. Auswärtiges Amt je leta 1941 izdal belo knjigo Nr. 7. *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, kjer je tudi več dokumentov o položaju nemške manjšine v Jugoslaviji, tendenciozno izbranih in okrnjenih, kar pač označuje vse tovrstne publikacije. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik*, Serie D, I — VIII Bd. in *Documents on German Foreign Policy*, Series D, Vol. IX—XII, Series C, Vol. I—IV, vsebujejo le majhno število diplomatskih dokumentov, v katerih se problem nemške narodnostne manjšine sicer omenja, ne pa tudi podrobneje obravnava. Isto, vendar v še večji meri, velja za kolekciji *I Documenti diplomatici italiani*. Ottava serie, vol. XII in XIII ter Nona serie, I—IV ter *Foreign Relations of United States*, 1936—41. Poročila, ki jih je pošiljal avstrijski poslanik v Beogradu Lothar Wimmer, objavljena v *Der Hochverratsprozess gegen Dr. Guido Schmidt vor dem Wiener Volksgericht*. Die gerichtlichen Protokolle mit den Zeugenaussagen, unveröffentlichten Dokumenten, sämtlichen Geheimbriefen und Geheimakten, Wien 1947, osvetljujejo med drugim problematiko avstrijsko-jugoslovanskih odnosov, omenjajo pa mimogrede tudi nemško narodnostno manjšino v Sloveniji in diplomatsko dejavnost Stojadinovića. V veliki ediciji *Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire Nuremberg*, I—XLII, Nürnberg 1949, so objavljeni le maloštevilni dokumenti, ki se nanašajo neposredno na nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji, pač pa številnejši o raznih ustanovah tretjega rajha, ki so usmerjale nemške manjšinske organizacije ali vsaj vplivale nanje. Več pomembnega gradiva je najti v kolekciji neobjavljenih nürnberških dokumentov, arhivsko z registami klasificiranih v odlični kartoteki Instituta für Zeitgeschichte v Münchnu. Cianove diplomatske beležke *L'Europa verso la Catastrofe*, Verona 1947 (v slabem prevodu francoskega prevoda *Tajni arhivi grofa Ciana* 1936—1942, Zagreb 1952) so objavljene tudi v ustre-

znih zvezkih *I Documenti diplomatici italiani*, so pa, skupno z njegovim dnevnikom, dragocen vir predvsem za vprašanje nemško-italijanskih sporov okrog interesnih sfer v Jugoslaviji in zunanjepolitičnih motivov, ki so večkrat narekovali oz. vplivali na manjšinsko politiko Cvetkovićeve vlade. Dokumenti in zaslivanja obtožencev, objavljeni v *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10*, Vol. VIII, XII—XIV, Washington 1952, predvsem v procesu proti Greifeltu, vsebujejo samo nekaj retrospektivnih podatkov, predvsem za ustanove tretjega rajha, manj pa za nemško narodnostno manjšino samo. *Stenografske beleške Skupštine Kraljevine SHS* (od 1929 dalje Jugoslavije) in *Stenografske beleške Senata Beograd 1922—1939*, so dragocen, toda zelo težko pregleden vir za proučevanje dejavnosti stranke Nemcev, nemških poslancev v skupščini in za kritiko manjšinske politike vlade, kakor tudi stališč posameznih poslancev in vlade.

Časopisi

Sistematični pregled nemškega manjšinskega tiska bi bil v današnjih prilikah mogoč samo, če bi se s tem ukvarjala posebna, večja skupina raziskovalcev. Zato se je pisec te razprave moral usmeriti predvsem na časopisne izrezke, zbrane v prilogah nemških diplomatskih dokumentov v Politisches Archivu Auswärtiges Amta v Bonnu in na pregledne izpise nekdanjega Manjšinskega inštituta v Ljubljani (INV, f. 142), za svetovni tisk pa na kolekcije časopisnih izrezkov v biblioteki Instituta für Weltwirtschaft v Kielu, The Royal Institute of International Affairs v Londonu, nekdanjega Instituta für auswärtige Politik v Hamburgu in delno tudi na slabo pregledno kolekcijo Ministarstva inostranih poslova v Diplomatskem arhivu DSIP v Beogradu. Nekatero časopise pa je bilo treba kljub temu posebej v celoti pregledati.¹

Centralno glasilo Kulturbunda *Deutsches Volksblatt*, 1919—1941, Novi Sad, odraža mišljenje vodstva Kulturbunda, starejše generacije, vse do zmage nacistične smeri leta 1939. Glasilo pristašev Erneuerungsbewegung *Volksruf*, 1934—1941 (prej *Pantschewoer Post*), je pisano v skrajno agresivnem duhu, medtem ko je *Slawonischer Volksbote*, Osijek, (1936—1941), v začetku pisan mnogo bolj umirjeno, čeprav odraža tudi ta časopis mnenja pripadnikov Erneuerungsbewegung. Mladonemško gibanje pod vodstvom dr. Hasslingerja je 20. 8. 1933 v

Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) izdalo prvo številko *Deutsche Volkszeitung*, ki se je 18. 3. 1934 preimenovala v *Der Jungdeutsche*, 26. 5. 1935 v *Deutsche Presse*, konec leta 1938 pa je sploh nehala izhajati. To glasilo je zanimiv vir za proučevanje poskusa jugoslovanske vlade, da bi vplivala na idejno preusmeritev nemške manjšine.

Mišljenje kočevskih Nemcev odraža *Gottscheer Zeitung*, pisana spočetka konservativno, odkrito nacistično pa od 1939 dalje. Pač pa je bil izrazito pronacistično pisan štirinajstdnevnik *Deutsche Zeitung*, Celje, ki je izhajal do leta 1937. Glasilo slovenskih Nemcev, pisano v borbenem nacističnem duhu, so postale *Deutsche Nachrichten*. Prva številka tega tednika je izšla 25. 12. 1938 v Zagrebu, kjer je zaradi ostrejšje cenzure v Sloveniji izhajal vse do zloma kraljevine Jugoslavije.²

O vprašanih nemške narodnostne manjšine je izmed jugoslovanskih dnevnikov razmeroma precej pisal dnevnik *Dan* v Novem Sadu, manj *Politika*, delno tudi *Hrvatski dnevnik* v Zagrebu. Dnevnik *Slovenec* je pomemben vir za proučevanje javnih stališč SLS do manjšinskega vprašanja. Zanimive članke so objavljali mariborski *Večernik*, celjska *Nova doba* ter tednika *Borba* (Maribor, 1933—1935) in *Pohod* (Ljubljana, 1933—1937). Od leta 1938 dalje je izhajal tudi *Kočevski Slovenec*, ki je objavljal razne zanimivosti oz. polemike z glasilom kočevskih Nemcev. V mesečniku *Ravnopravnost* (Beograd-Pančevo) so od januarja 1939 do zloma stare Jugoslavije pod psevdonimi pisali vladni referenti za manjšinska vprašanja in drugi sodelavci.

Revije

Problematiko nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji je redno spremljal specializirani nemški revialni tisk. Tu velja omeniti zlasti *Der Auslandsdeutsche* (od marca 1938 dalje *Deutschtum im Ausland*), organ Deutsches Auslandsinstituta v Stuttgartu, in *Deutsche Arbeit*, organ VDA. Deutscher Schulverein Südmark je izdajal letne preglede o življenju nemških manjšin v Italiji (Južna Tirolska), Češkoslovaški, Jugoslaviji, Madžarski in Romuniji pod naslovom *Das Deutschtum des Südostens im Jahre...* Wien do 1937. Letna poročila so v glavnem povzetek vesti in člankov, objavljenih v *Der Auslandsdeutsche*. Po Anschlusu je začela izhajati revija *Volkstum im Südosten*, Wien 1939 ss. Povsem nacistično usmerjen je postal tudi specializiran časopis za evropske manjšinske probleme *Nation und Staat*. Občasno najdemo članke s podatki o obravnavani problematiki tudi v revijah *Volk und*

Reich, Osteuropa, Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums.

Prispevke z znanstvenimi pretenzijami so objavljale revije *Auslands-deutsche Volksforschung* (od 1937 dalje, od 1939 pa pod naslovom *Volksforschung*, četrtletna revija), *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* (od 1937 dalje) in *Südostdeutsche Forschungen* (od 1936 dalje).

Slovenske revije *Sodobnost*, *Misel in delo*, *Dejanje* in *Časopis za zgodovino in narodopisje* ter koledarji CMD, kolikor so pisali o nemškem manjšinskem vprašanju, so nadrobneje omenjeni na str. 289-90 v odlomku o delih slovenske historiografije in publicistike. Vodilni jugoslovanski reviji tistega časa *Nova Europa* in *Srpski književni glasnik* se ne ukvarjata podrobneje z omenjenimi problemi.

Občasne publikacije

Vodstvo Kulturbunda je za svoje letne skupščine izdajalo tiskana poročila *Die Arbeit des Kulturbundes. Tätigkeitsbericht der Bundesleitung*, ki pa so ostala samo deloma ohranjena v vseučilišni biblioteki v Zagrebu in v biblioteki INV v Ljubljani.

Jahrbuch des Deutschtums in Slawonien 1937, Osijek, je dober vir za proučevanje stališč in razvoja KWVD, zlasti članki in teze piscev: B. Altgayer, J. Lichtenberger, H. Schenk. *Deutscher Volkskalender*, Novi Sad, in *Gottscheer Kalender*, Kočevje, objavljata pregledne, zgoščene faktografske podatke o delu in razvoju Kulturbunda. Brošura *Zum Kampf in Kulturbund*, Osijek 1936, vsebuje informativne podatke o razkolu v Kulturbundu in delovanju obnoviteljskega gibanja.

Pregled jugoslovanskih in nemških ustanov ter njihovih fondov

Jugoslovanske ustanove

Problematike narodnostnih manjšin v stari Jugoslaviji ni spremljala nobena posebna vladna ustanova, ustanovljena izključno v ta namen. Predlog, da bi se pri skupščini formiral parlamentarni odbor za vsa manjšinska vprašanja, ni bil uresničen.³ Odločilni vpliv na določanje manjšinske politike so imeli organi policije. Policijski arhivi stare Jugoslavije pa so ostali samo fragmentarno ohranjeni in so nedosegljivi, ker

jih hranijo sekretariati za notranje zadeve. Vendar so nekateri pomembni dokumenti že dosegljivi. Mesečni bilten oddelka za javno varnost v ministrstvu notranjih zadev kraljevine Jugoslavije je npr. redno objavljala tudi podatke o delovanju nemške narodnostne manjšine, zlasti nacističnih organizacij. Posamezne številke tega biltena so v arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta v Zagrebu in v Državnem arhivu SFRJ (dalje DAJ). Zaupni spisi oddelka državne zaščite Drinske banovine v Državnem arhivu SR Bosne in Hercegovine v Sarajevu vsebujejo v glavnem samo akte za to banovino. Nekaj fragmentarnih poročil posameznih policijskih oragnov je najti v Državnem arhivu SR Hrvatske v Zagrebu, kjer se fond nekdanje banske uprave Savske banovine šele v zadnjem času ureja. Istorijski arhiv AP Vojvodine v Sremskih Karlovcih hrani nekaj zelo dragocenih policijskih in banovih poročil v fondu zaupnih spisov kabineta bana Dunavske banovine in v prepisih, poslanih prosvetnemu oddelku iste uprave (fond prosvetno oz. upravno oddeljenje, pov. akta). Policijski spisi na področju Slovenije so bili v veliki večini uničeni ob zlomu stare Jugoslavije, verjetno pa bo mogoče še marsikaj najti, kadar in če bo Državni arhiv SR Slovenije dobil ustrezne prostore, da razporedi sedaj samo slabo uskladiščene fonde banske uprave Dravske banovine. Morda bo mogoče kasneje najti tudi kake fragmente policijskih arhivov v raznih lokalnih arhivskih ustanovah, ki doslej še nimajo popisov svojih fondov. Prepisi nekaterih, samo maloštevilnih policijskih poročil o Nemcih v Sloveniji so v slabo ohranjenem, decimiranem fondu nekdanjega Manjšinskega inštituta v Ljubljani v arhivu INV.

Dragocen, čeprav nepopoln vir za proučevanje nacističnega gibanja v organizacijah nemške narodnostne manjšine so razni izsledki vojaške obveščevalne službe, vendar so ta poročila v pretežni večini ohranjena samo za obdobje 1939—1941. leta. Najdemo jih v mesečnih poročilih posameznih divizijskih in armijskih oblasti ter obveščevalnega oddelka Glavnega generalštaba oz. v rednih strogo zaupnih mesečnih poročilih, ki jih je Glavni generalštab, dostavljal samo prvemu adjutantnu kralja, predsedniku vlade in ministru vojske in mornarice. Tovrstne dokumente hrani Vojnoistorijski institut v Beogradu, na voljo je tudi pregledna kartoteka z regestami dokumentov, razporejenimi po provenienci in tematici.

Razen policijskih in vojaških obveščevalnih organov je problematiko manjšin, torej tudi nemške narodnostne manjšine, spremljalo tudi ministrstvo prosvete. Fond tega ministrstva je sicer v DAJ, vendar je samo uskladiščen in za znanstveno raziskovanje še nedostopen. V Cen-

tralnem presburoju pri predsedstvu vlade je deloval tudi manjšinski odsek, toda imel je samo enega referenta in enega lektorja, ne pa tudi osnovno literaturo in ustrezne uradne prostore. Odsek je od maja 1936 na pobudo ministrstva zunanjih (sic!) zadev izdajal poseben bilten manjšinskega tiska, ki pa v popisih fondov ni evidentiran in je vprašanje, če je sploh kje ohranjen.⁴

Manjšinski inštitut v Ljubljani, edini inštitut te vrste v stari Jugoslaviji, ni bil znanstvena ustanova v pravem pomenu besede, saj ni razpolagal s stalnim znanstvenim in strokovnim kadrom, marveč se je stiskal v zasebnem stanovanju prof. dr. Lava Čermelja, dobival skromno dotacijo banske uprave Dravske banovine ter zanjo pripravljaj interne referate. Več sredstev je inštitut dobijal od rodoljubnih zasebnikov, zbiral pa je zlasti ustrezno strokovno literaturo, ki je — mimo redkih ohranjenih fasciklov iz arhivskega fonda te ustanove — za predvojno obdobje še danes najpopolnejša zbirka v vsej Jugoslaviji, dostopna v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani.⁵ V začetku tridesetih let je bila predvidena ustanovitev manjšinskega inštituta na pravni fakulteti v Subotici, v ta namen je bilo določenih 150.000 dinarjev. Vendar vlada načrta ni odobrila, češ da je potrebno varčevanje. Načrt ni bil realiziran kljub ponovni pobudi leta 1939, prav tako je propadel tudi predlog sveta srbskih kulturnih društev in ustanov, da se v Beogradu ustanovi »posebni znanstveni inštitut, ki bi ob sodelovanju vseh naših nacionalnih in drugih ustanov zbiral in urejal gradivo o vseh vprašanjih nacionalne in državne politike, zlasti v tistih krajih, ki so nacionalno ogroženi.«⁶

Občasno so se z manjšinskimi vprašanji, torej tudi s problemom nemštva, pečale tudi razne strankarske in družbene organizacije. *Družba sv. Cirila in Metoda*, predvsem ing. Janko Mačkovšek, je bila zelo aktivna, njen, med vojno v Moravčah zakopani arhiv je pa propadel⁷. V Kočevju je Karel Škulj ustanovil *Slovensko stražo*⁸, v Mariboru in Ljubljani je mimo klerikalne Slovenske straže delovala tudi organizacija slovenskih liberalcev *Branibor*⁹, oprta na tradicije narodnoobrambene organizacije še iz avstrijskih časov v borbi proti *Südmarki*.¹⁰ Aktivna je bila zlasti *Narodna odbrana*.¹¹ Podobno organizacijo *Narodni odbor*, oprto predvsem na katoliško duhovščino, je leta 1938 nameraval ustanoviti dr. Korošec.¹² Stališče do nemške manjšine so zavzemale tudi organizacije, kot so *Sokol*, *četniki*, *Srpski kulturni klub*, vendar niso ohranjeni oz. evidentirani in za znanstveno raziskovanje dostopni nikakršni arhivi teh organizacij. Edino pomagalo ostaneta v teh primerih tisk in publicistika.¹³

Paradokсно, vendar značilno je, da najde raziskovalec celo danes marsikak pomemben dokument jugoslovanskega porekla laže v — nemških arhivih, večinoma seveda v prevodu. To so razni letaki, zaupna policijska poročila, zaupne uredbe in okrožnice raznih organov oblasti in podobno, skratka kar je prišlo v roke raznim nemškim obveščevalnim službam. Marsikak tak dokument je najti v Kult-A Akten, Deutschland in Jugoslawien in Inland II g v Političnem arhivu Auswärtiges Amta v Bonnu, v manjši meri pa povzetke v fragmentarno ohranjenih poročilih nemške vojaške obveščevalne službe Abwehr, posnetih na mikrofilmih svoj čas v Aleksandriji pri Washingtonu deponiranih zaplenjenih nemških dokumentov. (*National Archives Washington* (dalje NAW), Microcopy T-77, Roll 884 in 898.)

Izredno težavna je nadrobnejša rekonstrukcija stališč in vloge komunistične partije Jugoslavije oz. komunističnih partij Slovenije in Hrvaške do vprašanja nacifikacije nemške narodnostne manjšine. Najnovejši *Pregled istorije SKJ*, Beograd 1963, problem samo bežno omenja. Več, vendar ne dovolj, gradiva je najti v člankih ilegalnih partijskih časopisov *Delo*, *Srp i čekić*, *Proleter*, *Klasna borba*, delno tudi *Kommunistische Internationale*, vendar še vedno ni kompletna kolekcija partijskega tiska, kajti nekatere številke je moč dobiti v tujini, ne pa v Jugoslaviji. Le maloštevilni dokumenti KPJ mimogrede omenjajo ta problem v kolekciji *Istorijski arhiv Komunističke partije*, Tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937, Beograd 1949. Tudi za stališča ostalih političnih strank so na razpolago samo članki v časopisu, ne pa strankini arhivi.

Arhiv Kulturbunda v Jugoslaviji ni ohranjen. Sedež te organizacije, poslopje Habag Haus v Novem Sadu, so leta 1944 uničile letalske bombe. Smatra se, da je bo tej priliki propadel tudi arhiv zvezne uprave Kulturbunda.¹⁴ Manjši ostanki arhiva Kulturbunda v Sloveniji za obdobje 1939—1941 so ohranjeni v Državnem arhivu SR Slovenije, v podružnici v Mariboru. Po ukazu vodje Volksdeutsche Mittelstelle Lorenza so Nemci septembra 1944 pripravili evakuacijo arhivov nemških Volksgrupp iz Osijeka in Zrenjanina (Velikega Bečkereka), vendar ni bilo mogoče ugotoviti, če in koliko so ti arhivi ostali ohranjeni in kje bi bili dostopni.¹⁵ Pač pa dajejo zelo dober pogled v dejavnost Kulturbunda številna poročila nemškega poslanika v Beogradu von Heerena, ohranjena v fondu nemškega poslaništva — vendar samo do leta 1939 — in v Kult-A Akten Auswärtiges Amta v Političnem arhivu AA v Bonnu, za čas od 1939 do 1941 pa v fasciklih državnega sekretarja in podsekretarja v AA in Inland II g Akten.

Nemške ustanove

Auswärtiges Amt, nemško zunanje ministrstvo ali urad za zunanje zadeve, je po službeni dolžnosti spremljal problematiko vseh nemških narodnostnih manjšin v tujini, tako tudi v Jugoslaviji. Ta posel je opravljal referat VI A, leta 1936 reorganiziran in preimenovan v Kult-A, v času vojne pa v Inland IIg. Mišljenja in predlogi nemškega poslanika von Heerena v Jugoslaviji so se večkrat razhajali s koncepti in ukrepi drugih organizacij v tretjem rajhu, ki so si često v hudem konkurenčnem boju lastile prvenstvo v delu z nemškimi manjšinami, t. i. Volksgruppen. Šele po letu 1939 postajajo stališča nemškega poslanika von Heerena vedno bolj konformistična in rezervirana; po prevladi Volksdeutsche Mittelstelle in sporazumu o sodelovanju Auswärtiges Amta z RSHA, sklenjenem med von Ribbentropom in Himmlerjem, pa je bila tudi na obravnavanem področju dosežena večja koordinacija v delu obeh ustanov.¹⁶ Fondi VIA, Kult-A in zlasti Inland IIg Akten iz arhiva nekdanjega Auswärtiges Amta so v precejšnji meri ohranjeni v Političnem arhivu Auswärtiges Amta v Bonnu in dajejo dober pogled ne samo v dejavnost diplomatov, marveč tudi v delo drugih ustanov, kot npr. VDA in Volksdeutsche Mittelstelle, vsebujejo pa tudi poročila SD oziroma RSHA, biltene Südostdeutsches Instituta iz Gradca, Deutsches-Auslandinstitutu iz Stuttgarta itd.

Mimo Auswärtiges Amta je ambiciozni von Ribbentrop osnoval svoj posebni zunanjepolitični urad *Dienststelle Ribbentrop*, organiziral lastno obveščevalno službo, zbiral poročila o zunanjepolitičnem položaju in jih neposredno dostavljal Hitlerju. Ko je leta 1938 von Ribbentrop postal sam zunanji minister, je ta urad vključil kot svojo lastno tajno službo v Auswärtiges Amt.¹⁷ V kolikšni meri je Dienststelle Ribbentrop vplivala na delovanje nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, piscu te razprave ni bilo mogoče ugotoviti, ker v času njegovih raziskav v Političnem arhivu v Bonnu ostanki tega fonda še niso bili urejeni in dostopni.

Volksdeutsche Mittelstelle je bila posebna, koordinaciji dela z nemškimi manjšinami namenjena nacistična ustanova v tretjem rajhu. Sčasoma si je prilastila monopol za delo z nemškimi narodnostnimi manjšinami v tujini, razmeščala in imenovala posamezne voditelje teh manjšin, dajala ukaze nemškim manjšinskim organizacijam in navodila za njihovo delo. Volksdeutsche Mittelstelle (dalje VoMi), ustanovljena leta 1936, se je razvila iz posebnega oddelka v Kultusministeriumu, tako imenovanega *Bureau Kursell*, čigar vodja je bil uradnik v Frickovem

rajhovskem ministrstvu notranjih zadev. VoMi je bila ustanova NSDAP, osnovana po sklepu Hitlerja, podrejena pa Hitlerjevemu namestniku Rudolfu Hessu. V začetku je v VoMi delalo samo 30 uradnikov, ki so skrbeli predvsem za koordinacijo. Z ukazom dne 1. 1. 1937 je Rudolf Hess za šefa VoMi imenoval Wernerja Lorenza, polkovnika SS (Gruppenführer), veleposestnika iz Danziga, nekdanjega vodjo SS oddelkov na tem področju. Lorenz je bil omejen, nadut človek, ki ni imel pojma o problematiki nemških manjšin. Zato pa je bil njegov pomočnik dr. Hermann Behrends toliko bolj izkušen, ambiciozen in brezobziren, dober pravnik in poznavalec problemov. Lorenz je bil javno podrejen von Ribbentropu, operativno in dejansko po Rudolfu Hessu. Do oktobra 1937 je gauleiter Bohle kot vodja Auslandsorganisation der NSDAP vodil ostro konkurenčno borbo s VDA in njegovim predsednikom dr. Steinacherjem. Ta spor se je končal z odstranitvijo Steinacherja in popolno podreditvijo VDA in *Bund Deutscher Osten* vodstvu VoMi v letu 1939. Uradno VoMi ni pripadala k oddelkom SS, toda njen vodja in zaposleno osebje so bili člani SS. Tako je praktično že od začetka, predvsem pa med drugo svetovno vojno s Hitlerjevimi ukazi 7. 12. 1940 in 26. 12. 1941 VoMi postala izključna domena Reichsführerja SS in šefa nemške policije Heinricha Himmlerja.¹⁸

Doslej se je v literaturi smatralo, da je arhiv VoMi v celoti uničen,¹⁹ toda marsikak njen dokument je le ostal v arhivu Deutsches Auslandsinstitutu v Stuttgartu.²⁰ V zadnjem času je Bundesarchiv v Koblenzu prejel iz Berlin Document Centra v neurejenem in za znanstveno raziskovanje še nedostopnem stanju večjo količino dokumentov VoMi.²¹ Raziskovalcu problematike nemške manjšine v Jugoslaviji so razen raznih dokumentov Auswärtiges Amta na voljo tudi navedbe o delovanju VoMi v Jugoslaviji v elaboratu B. Altgayerja.

Obveščevalna služba SS oddelkov, tako imenovana varnostna služba, *Sicherheitsdienst* (dalje SD) je imela pomembno vlogo in vpliv na organizacije nemških narodnostnih manjšin v tujini. SD je zbiral razne obveščevalne podatke o posameznikih, ustanovah, političnem položaju, skratka o vsem, kar je moglo zanimati nacistično stranko. SD je bil osnovan leta 1931 in je leta 1934 pod vodstvom Himmlerjevega adjutanta Heydricha postal edina obveščevalna in protiobveščevalna agencija nacistične stranke.²² Leta 1937 je SD imel okrog 3000—4000 uslužbenih agentov. Poleg SD/Inland je deloval še zunanja obveščevalna služba *Auslandsnachrichtendienst des SD*, kasnejši Abt. VI v RSHA, čigar zadnji šef je bil od junija 1941 SS-Brigadeführer Walter Schellenberg. SD je imel tudi posebne politične naloge in ob pomoči

volksdeutscherjev je sestavljal tudi črne liste, na podlagi katerih so takoj po okupaciji Jugoslavije in drugih držav nemški okupatorji aretirali vrsto patriotov.²³ Obveščevalna mreža SD je razlikovala naslednje kategorije sodelavcev V-Leute (Vertrauensleute) A-Leute (Agenten), Z-Leute (Zubringer), H-Leute (Helfershelfer) in U-Leute (Unzuverlässige).²⁴ Poročila SD in RSHA, ki jih je po letu 1939 prejemal Auswärtiges Amt (Inland II g Akten), so dragocen vir za razjasnitev ali vsaj dopolnitev marsikaterih vprašanj. Žal še niso dostopni tisti dokumenti o dejavnosti SD, ki so bili ob kapitulaciji Nemčije najdeni v Gradcu in prepeljani v Jugoslavijo, niti ne zapisniki zaslišanj — razen redkih izjem — v Jugoslaviji sojenih nemških vojnih zločincev.²⁵ Ni znano, če, v kaki meri in kje bi bili ohranjeni arhivi SD, računati pa je, da še dalj časa ne bodo dostopni za znanstveno proučevanje. Isto velja tudi za večino aktov Gestapa, z izjemo Himmlerjevega štaba, NAW Microcopy T-175, *Records of the Reichs Leader of the SS and Chief of the German Police*, ki pa se nanašajo predvsem na vojno obdobje.

Nemška vojaška obveščevalna služba *Abwehr* po ugotovitvah de Jonga v splošnem ni vzdrževala političnih zvez z volksdeutscherskimi skupinami. Ta ustanova je po letu 1939 začela izredno naraščati. S 1. januarjem 1935 je njeno vodstvo prevzel admiral Wilhelm Canaris, od leta 1938 podrejen novoosnovani OKW. *Abwehr* je imela svojo *Abteilung Ausland*, ki je vzdrževala zveze z Auswärtiges Amtom in nemškimi vojaškimi atašeji v tujini ter tujimi vojaškimi atašeji, akreditiranimi v Nemčiji. V večini nemških poslaništev je imela *Abwehr* svojega zastopnika. Ob izbruhu druge svetovne vojne je bilo v *Abwehru* okrog 3000—4000 oficirjev, delila pa se je na oddelke I-špijonaža, II-sabotaža, III-protišpijonaža. *Abwehr* je zbirala vohunske podatke o vojaških, gospodarskih in političnih zadevah. V jeseni leta 1939 ustanovljena *Abwehrova Bau- und Lehrkompanie Brandenburg* je leta 1942 prerasla že v divizijo, v kateri so bili tudi mnogi volksdeutscherji.²⁶ Leta 1941 ob napadu na Jugoslavijo je *Abwehr* v svojo organizacijo *Jupiter* pritegnila tudi volksdeutscherje. Doslej dostopni mikrofili NAW, Microcopy T-77, Roll 884 in 898 ne vsebujejo podatkov oz. dokumentov o direktnih stikih *Abwehra* z nemškimi manjšinskimi organizacijami v Jugoslaviji. Nekaj ohranjenih dokumentov pa potrjuje, da so volksdeutscherji bili zaupniki *Abwehra* v Jugoslaviji,²⁷ računati pa je treba tudi z novimi dokumenti, ki bodo čez čas dostopni.²⁸

Pomembna nacistična organizacija, ki je usmerjala in vplivala na nemške narodnostne manjšine v tujini, vodila do leta 1938 ostro konkurenčno borbo s VDA ter je v očeh vlad mnogih držav, med njimi tudi

jugoslovanske vlade, veljala kot glavni organizator nacističnega gibanja med nemškimi narodnostnimi manjšinami, je bila tako imenovana *Auslandsorganisation der NSDAP* (dalje AO). V tej organizaciji so bili včlanjeni v tujini živeči nemški državljani, člani nacistične stranke. V začetku leta 1933 je imela AO 3.300 članov, leta 1937 pa že 23.000 članov ter široko razpredeno mrežo krajevnih in deželnih organizacij v 5000 mestih izven Nemčije. V centralni upravi AO v Berlinu je delalo 700 uslužbencev ali po en funkcionar na 75 članov organizacije v tujini.²⁹ Prvotno je bil sedež AO v Hamburgu, po letu 1935 pa je tam ostala samo še tako imenovana *Zweigstelle der Auslandsorganisation z Abteilung Seefahrt*, oddelkom, zadolženim za koordiniranje dela nacistov med mornarji na nemških trgovskih ladjah.³⁰

AO je bila ustanovljena že leta 1931, po Hitlerjevem prevzemu oblasti pa se je razvila v posebno vrsto nacistične zunanje obveščevalne službe. AO je pošiljala v tujino svoje agente, ki so širili nacistično propagando, vzdrževali stike s subverzivnimi elementi in nenehno prihajali z uradno akreditiranimi diplomatskimi predstavniki tretjega rajha v spore glede pristojnosti.³¹ AO je sistematično prevzemala vodilna mesta v nemških društvih in organizacijah v tujini, funkcionarji AO so nadzorovali mišljenje in vedenje nemških diplomatov in novinarjev v tujini, vohunili za nemškimi emigranti, pošiljali poročila o Nemcih in osebah, ki so potovale v Nemčijo, o nasprotnikih nacističnega režima. AO je bila povezana z Gestapom, njeni člani, zlasti mornarji na trgovskih ladjah, so tihotapili prepovedan nacistični propagandni material in pomagali ugrabljati nasprotnike nacističnega režima. V centrali AO je deloval poseben *Aussenhandelsamt*, ki je zbiral podatke o zastopnikih nemških tvrdk v tujini, za zvezo in koordinacijo dela z Abwehrom pa je bila leta 1937 ustanovljena tako imenovana *Verbindungsstelle*, ki jo je vodil Heinz Cohrs.³²

S posebno direktivo Hitlerjevega namestnika Rudolfa Hessa je AO 15. 4. 1935 postala triinštirideseti poseben Gau NSDAP, na čelo AO pa je bil postavljen gauleiter Ernst Wilhelm Bohle,³³ ki je še pod zunanjim ministrom von Neurathom s Hitlerjevim ukazom z dne 30. 1. 1937 postal tudi *Chef der Auslandsorganisation im Auswärtigen Amt*, z rangom državnega sekretarja, neposredno podrejen zunanjemu ministru. Von Neurath je upal, da bodo s tem prenehali razni spori o pristojnosti, nastali zaradi dela AO. Njegov naslednik von Ribbentrop pa je kmalu zašel v ostre spore z Bohlejem in ga postopoma povsem odrinil.³⁴ Brž ko se je nova specializirana ustanova VoMi organizacijsko utrdila in je VDA postal docela poslušen instrument nacistične politike

pod vodstvom VoMi, je Rudolf Hess 3. 2. 1939. leta prepovedal vsem ostalim organizacijam nacistične stranke, da bi se vmešavale v delo z nemškimi manjšinami v tujini.³⁵ Toda že od svojega imenovanja za državnega sekretarja v AA je gauleiter Bohle, sicer brez posebnega uspeha, nenehno javno in svečano zatrjeval, da se AO ne ukvarja z organiziranjem volksdeutscherjev in da se ne vmešava v notranje zadeve drugih držav.³⁶

Landesgruppenleiter der Auslandsorganisation der NSDAP v Jugoslaviji je bil vodja nemškega Verkehrsbüro v Beogradu, Göringov opolnomočenec za štiriletni plan in nemški generalni konzul ing. Franz Neuhausen. V tem svojstvu je ing. Neuhausen imel večji pomen in vlogo kot pa uradno akreditirani nemški poslanik Viktor von Heeren.³⁷ V očeh ne samo javnosti, marveč tudi jugoslovanske vlade je ing. Neuhausen veljal za glavnega organizatorja nacističnega gibanja med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji, posamezne *Ortsgruppen* in *Stützpunkte AO*, razpredene po vsej državi, pa za njegove ekspoziture.³⁸ Vendar je ohranjenih le nekaj dokumentov in poročil Neuhausena v Političnem arhivu AA, ni pa znano, če in kje so ostali ohranjeni in kdaj bodo dostopni arhivi AO. Prav tako še niso dostopni zapisniki zaslišanj ing. Neuhausena, ki je bil po končani vojni izročen Jugoslaviji in sojen kot vojni zločinec. Z gotovostjo lahko trdimo, da je vsaj do sredine leta 1939 AO v Jugoslaviji neposredno organizirala nacistično gibanje in vzdrževala politične zveze z nemškimi manjšinskimi organizacijami,³⁹ kasneje pa si je te stike pridržal Neuhausen osebno.⁴⁰

Zunanjepolitični urad nacistične stranke — *Aussenpolitisches Amt der NSDAP* (dalje APA), pod vodstvom Alfreda Rosenberga, je bil relativno majhna ustanova s komaj pol milijona mark letnega proračuna. Urad je bil osnovan 1. aprila 1933, da bi bilo ustrezno ambicijam Rosenberga, ki je sprva upal, da bo sam postal zunanji minister. APA v splošnem ni imel posebnega pomena in vloge v zunanji politiki tretjega rajha, vzdrževal pa je stike s filofašističnimi krogi v tujini, tako tudi na Balkanu.⁴¹ APA je preko Romunije navezal stike z Beogradom in skušal proučiti možnost, kako bi razbil Malo antanto.⁴² Po trditvah Rosenberga je APA v Jugoslaviji omejil svoje delovanje izključno na gospodarsko področje ter sklenil prve sporazume s hrvaškimi in srbskimi zadrugami,⁴³ medtem ko se z vprašanji volksdeutscherjev ni pečal.⁴⁴ Vendar je APA imel določeno vlogo pri sklepanju sporazuma med pristaši obnoviteljskega gibanja (*Erneuerungsbewegung*) in Ljotičevega *Zbora*. Po informacijah iz Deutsches Zentralarchiva v Potsdamu niso ohranjeni dokumenti o dejavnosti tega urada v Jugoslaviji. Delen

pogled v delovanje APA v Jugoslaviji dajejo nekateri dokumenti v Političnem arhivu AA in posredno v fondu Milana Stojadinovića A-I-MS v Državnem arhivu SFRJ.

Mimo omenjenih se je ukvarjala z manjšinskimi problemi in je širila nacistično gibanje med volksdeutscherji vrsta raznih organizacij nacistične stranke. Posebno aktivna je bila *Deutsche Studentenschaft*, ki je v svoji sestavi imela tudi *Hauptamt für studentische Grenzland- und Aussenpolitik*.⁴⁵ *Reichsjugendführung* kot glavno vodstvo Hitlerjeve mladine je prav tako skušala vplivati na mladino v manjšinskih organizacijah, svoj zunanjepolitični urad je imela tudi *Arbeitsfront der NSDAP*. Ni znano, če so kje in koliko so ohranjeni arhivi teh ustanov.

Posebna ustanova — v katero so se že pred letom 1933 infiltrirali nacisti — zadolžena za delo z nemškimi narodnostnimi manjšinami v tujini, je bila VDA (Verein, kasneje preimenovana v *Volksbund für das Deutschtum im Ausland*), osnovana že leta 1881 kot zasebna organizacija.⁴⁶ Za zunanji svet so nacisti razglašali samostojnost in nepolitičnost VDA, njegovo neodvisnost od nemške države in nacistične stranke, naglašali so sintezo med zvestobo nemških narodnostnih manjšin državi, v katerih so te živele, in zvestobo nemškemu narodu.⁴⁷ Dejansko pa se je za kulisami vodila ostra kompetenčna borba med AO in VDA, ki se je slednjič leta 1939 končala s tem, da je VDA postal navaden instrument VoMi. Ne glede na to konkurenčno borbo pa so v VDA infiltrirani nacisti, npr. dr. Carstanjen in dr. Luig, že takoj spočetka zavzeli v odnosu do nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji skrajno agresiven nacistični kurz, ki je privedel celo do začasne prekinitve vseh stikov med starim vodstvom Kulturbunda in VDA. Delen pogled v dejavnost VDA v Jugoslaviji dajejo razni spisi Kult A Akten v Političnem arhivu AA v Bonnu, nekaj ostankov fonda VDA pa je nedavno iz ZDA dobil *Bundesarchiv* v Koblenzu, vendar ti spisi še niso dostopni za znanstveno proučevanje.

Vzporedno s prej omenjenimi vladnimi, strankinimi in zasebnimi ustanovami se je s problematiko nemštva v Jugoslaviji ukvarjala tudi vrsta znanstvenih ustanov. Ti inštituti so, že glede na politični pomen svojih nalog, tesno sodelovali z različnimi nacističnimi organizacijami in obveščevalnimi službami. Splošno znan je *Deutsches Auslandsinstitut* (dalje DAI) v Stuttgartu, kjer so bile stalne letne skupščine zamejskih Nemcev. Odlično organiziran, velikanski inštitut s skoraj 700 uslužbenci je sicer res znanstveno proučeval vse aspekte problematike nemštva v tujini, vendar je svoje delo tesno koordiniral s SD, APA in AO.

Njegovi sodelavci so prevzemali tudi politične in obveščevalne naloge, čeprav se je to po končani vojni večkrat skušalo demantirati in se to še danes poskuša.⁴⁸ Delen pogled v delovanje DAI v Jugoslaviji dajejo nekateri dokumenti Kult A Akten v Političnem arhivu AA v Bonnu, interni bilten DAI *12-Uhr Nachrichten Dienst* in drugi spisi DAI v NAW, Microcopy, T-81, medtem ko iz ZDA vrnjeni arhiv DAI v Bundesarchivu v Koblenzu še ni dostopen za znanstveno proučevanje. Žal pa niti Institut für Zeitgeschichte v Münchnu niti Državni arhiv SFRJ v Beogradu nimata na razpolago vseh zvitkov mikrofilmov DAI, kolikor se nanašajo na Jugoslavijo.

Mnogo pomembnejši vpliv na nemštvo v jugovzhodni Evropi je imel specializirani, leta 1938 ustanovljen *Südostdeutsches Institut* v Gradcu. Inštitut se je razvil iz nekdanjega *Deutscher Schulverein Südmark*, njegov poslovodja pa je postal dotedanji sodelavec VDA dr. Helmut Carstanjen. Inštitut je razpredel celo mrežo svojih sodelavcev in zaupnikov, predvsem na slovenskem Štajerskem, budno spremljal tisk in publikacije v Jugoslaviji, izdajal redne tiskovne preglede in posebne biltene z zaupnimi poročili o dogajanju v zvezi z nemško manjšino in splošnim političnim položajem na posameznih področjih, sodeloval z Gestapom in SD in pripravljaj dokumentacijo za iredentistične zahteve in nadrobne načrte za genocidno in raznarodovalno politiko nacistov v slovenski Štajerski. Inštitut je bil tesno povezan tudi z ekspozituro VoMi v Gradcu, ki ji je načeloval Dorfmeister, dr. Carstanjen pa je bil hkrati tudi vodja Gaugrenzlandamta NSDAP pri pokrajinskem vodstvu nacistične stranke v Gradcu. Nekaj biltenov tega inštituta je moč najti v Kult A Akten v Političnem arhivu AA, v mikrofilmih fonda DAI v NAW in v ostankih arhiva tega inštituta, ki je bil ob zlomu tretjega rajha najden v Gradcu in delno prepeljan v Jugoslavijo, hrani pa se, vendar ne v celoti, v Državnem arhivu SR Slovenije v podružnici v Mariboru. Razni drugi spisi tega sicer decimiranega fonda so dragocen vir za proučevanje sistema in priprav za kasnejšo nacistično okupacijo ter vlogo, ki so jo pri tem imeli Nemci v Sloveniji. Poizvedbe za morebitnimi ostanki arhiva tega inštituta v Gradcu so ostale brez rezultata.⁴⁹

Tudi tako imenovana »Nemška akademija« v Münchnu, *Deutsche Akademie*, s polnim imenom *Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums*, osnovana leta 1925 na zasebni podlagi kot kulturna organizacija nepolitičnega značaja, je imela določeno vlogo pri nacifikaciji nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Akademija je pošiljala v Jugoslavijo številne lektorje nemškega jezika, ki so večkrat imeli posebne naloge v okviru AO. Akademija je redno

izdajala svoje *Mitteilungen der Akademie*, leta 1936 pa je bil v Berlinu ustanovljen njen posebni *Süd-Ost Ausschuss*,⁵⁰ ki je izdajal *Stimmen aus dem Südosten*, kot rokopis tiskan pa mesečni bilten s pregledom najvažnejših člankov v tisku jugovzhodnih držav. Nekaj poročil o delu te akademije je najti v Političnem arhivu AA, Kult A Akten, nekaj ostankov arhiva te ustanove pa je posnetih na mikrofilme, NAW Microcopy T-82.⁵¹

Javnosti nepoznana, zato pa toliko boljše organizirana, je bila že leta 1931 na Dunaju ustanovljena *Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft* kot članica Gesamtorganisation der Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften z nalogo, da znanstveno proučuje problematiko nemštva v Madžarski, Jugoslaviji in Romuniji in da daje v ta namen raziskovalne štipendije. Organizacija ni nastopala v javnosti, da ne bi kompromitirala sodelujočih pripadnikov nemških narodnostnih manjšin. Čeprav je ustanova delovala na avstrijskih tleh, je dobivala finančna sredstva od nemškega Auswärtiges Amta, po Anschlusu pa tudi od nemškega notranjega ministrstva. Poslevodeči organizacijski vodja je bil dr. Wilfried Krallert, ki je sprva delal v Oesterreichisches Institut für Geschichtsforschung.⁵² V okviru te ustanove je leta 1939 nastala tako imenovana *Publikationsstelle Wien*, ki je skrbelo za prevajanje in objavo za službeno uporabo vseh pomembnejših člankov in razprav ter je izdajala tudi *Vertrauliche Mitteilungen* z rednimi pregledi tiska jugovzhodnih držav.⁵³ Za referenta za Jugoslavijo je bil v Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft predviden dr. A. Lehmann iz Pančeva.⁵⁴

Že leta 1930 je bil v Münchnu ustanovljen *Südostinstitut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten*, čigar vodstvo je kasneje prevzel dr. Fritz Valjavec. Inštitut je dal pobudo tudi za raziskavo problematike Podravja v sklopu tedanjih psevdoznanstvenih prizadevanj, da se slovenska Štajerska prikaže kot nemški *Volksboden*, naseljen z Nemci in »vindišarji«.⁵⁵ Dejavnost tega inštituta v nacistični dobi še ni znanstveno raziskana in vprašanje je, kje in koliko so ostali ohranjeni arhivi, ki bi to omogočili. Inštitut je od leta 1936 dalje izdajal revijo *Südostdeutsche Forschungen* (od 5. letnika *Südost-Forschungen*), ki se je sprva posvečala vprašanju nemštva jugovzhodni Evropi, po letu 1939 pa je zajela tudi drugo problematiko na vsem območju Balkanskega polotoka.⁵⁶

Poleg teh najpomembnejših nemških znanstvenih ustanov, pri katerih je težko potegniti mejo med znanstvenim ter političnim in izrazito obveščevalnim delovanjem, je bila v tretjem rajhu še cela vrsta manjših

inštitutov, ki so se pečali z vprašanji nemštva v tujini. Tako je v Berlinu deloval *Institut für Grenz- und Auslandstudien* pod vodstvom prof. dr. Karla von Loescha in prof. dr. Boehma,⁵⁷ v Leipzigu *Institut für Auslandkunde, Grenz- und Auslandsdeutschum* pod vodstvom prof. dr. Huga Grotheja, *Institut für Grenz- und Auslandsdeutschum* v Marburgu a/d. Lahn, *Deutsches Institut für Auslandkunde* v Münstru v Westfaliji, vendar kaže, da te ustanove niso bile posebno pomembne.⁵⁸

Z nemštvom v tujini so vzdrževale zveze tudi cerkvene organizacije, tako npr. protestantski *Gustav-Adolf-Verein*, ustanovljen že 1832. leta⁵⁹ in *Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen*.⁶⁰ Ni znano, če so in kje bi bili ohranjeni arhivi teh ustanov.

Posebno dragocen vir bi bila poročila avstrijskih diplomatskih in konzularnih predstavnikov v Jugoslaviji ter spisi iz arhiva *Deutscher Schulverein Südmark* iz Gradca. Toda avstrijski arhivi za to obdobje so danes še vedno nedostopni za znanstveno raziskovanje. Pričakovati je, da bo kasneje v teh fondih najti marsikak dokument o poskusih avstrijskih vladnih krogov, da se zaustavi nagel vzpon nacističnega gibanja med nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji.

Pregledni oris literature in publicistike

Povojna dela

Jugoslovanska historiografija doslej ni obširneje obravnavala problematike nemštva v Jugoslaviji, vprašanje, zakaj, kako in v kakšnih razmerah je nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji postala več ali manj slepo orodje v rokah ekspanzionistične politike tretjega rajha. Takoj po drugi svetovni vojni so komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev raziskovale tudi problem vloge nemške narodnostne manjšine, vendar so glavno pozornost usmerile na vojno obdobje.⁶¹ Tedaj še nedostopni arhivi, redki najdeni arhivski fragmenti, kratki roki za izdelavo referatov, pomanjkanje raziskovalnih kadrov, težišče raziskovalnega dela na vojnem času, vse to je nujno moralo dati za predvojno obdobje dejavnosti nemške narodnostne manjšine zgolj najbolj splošen okvir, ilustriran s fragmenti tedaj dostopnih dokumentov.

Raziskovalec najde zato nekaj gradiva za predvojno obdobje samo v publikacijah *Saopštenja br. 66—93*. Državna komisija za utrdjivanje zločina okupatorja i njihovih pomagača, Beograd 1946, in v *Saopštenje*

o zločinima Austrije i Avstrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd 1947, predvsem podatke o dejavnosti nacistov v Sloveniji. *Memorandum vlade FNRJ o slovenačkor Koruškor, pograničnim delovima Štajerske i Gradišćanskim Hrvatima* vsebuje podatke o še pred vojno formuliranih konceptih nacistične raznarodovalne politike. Koristnejši so za to komisijo pripravljene, toda neobjavljeni referati. Prof. Franjo Baš je leta 1946 napisal 76 strani obsegajoči elaborat *Slovenski Nemci 1918—1945*, z dodatkom 206 dokumentov, izvlečkov iz tiska, zapisnikov zaslišanj in podobno. Pomen elaborata je zlasti v dokumentarni prilogi, saj pisec v kratkem roku ni mogel zajeti niti vseh tedaj dostopnih tiskanih virov in postaviti problem v širši notranje in zunanje politični okvir. Drugi Bašov elaborat *Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941—1945*, je pisan predvsem na osnovi ostankov arhiva Südostdeutsches Instituta v Gradcu in nemškega tiska na Štajerskem, s težiščem na medvojni problematiki. Oba elaborata hrani *Inštitut za narodnostna vprašanja* (dalje INV) v Ljubljani, f. 152 in mapa »Štajersko nemštvo«.

Ivan Jurčec je objavil krajšo razpravo *Nacistični »Uebermensch« v naših krajih*, v: *Celjski zbornik*, Celje 1961, 80—102, pisano predvsem na osnovi gradiva iz Državnega arhiva SRS, podružnice v Mariboru, brez upoštevanja okvirne literature in virov iz drugih arhivov. Ivan Kreft, *Mesto Partije v slovenskem političnem življenju pred drugo svetovno vojno*, v: B. Grafenauer (ured.), *Prekmurski Slovenci v zgodovini*, Murska Sobota 1961, 35—57, je kot politični delavec in dober poznavalec razmer na Štajerskem dal krajši sintetični oris in teze za problematiko nemštva in hitlerjanske propagande na tem področju.

Splošen pregled problematike narodnostnih manjšin v Jugoslaviji, vendar brez znanstvenega aparata, sta napisala Ljubiša Stojković in Miloš Martić, *National Minorities in Yugoslavia*, Beograd 1952. Tudi v tem delu najdemo samo splošne teze, ilustrirane z nekaterimi fragmenti dokumentov, pogrešamo pa širše literature in predvsem arhivskih raziskav. Problema nacifikacije nemške narodne manjšine v bivši Jugoslaviji in ustreznega stališča Stojadinovičeve in Cvetkovičeve vlade se večkrat dotika tudi Ivan Ribar, predvsem v tretjem in četrtem zvezku *Politički zapisi*, Beograd 1951. Njegove ocene slone na spominih in že po svoji naravi niso zasnovane na raziskavi virov. To je v glavnem tudi vse, kar najdemo pomembnejšega v povojni jugoslovanski historiografiji in publicistiki za obravnavani, časovno omejeni problem.

Drugačno je stanje v nemški historiografiji. Milijoni Nemcev iz vzhodne in jugovzhodne Evrope so še med drugo svetovno vojno, zlasti

pa po končani vojni, morali zapustiti svoje domove in si ustvarjati novo eksistenco. Problematika tega nemštva vzbuja ne samo zanimanje zgodovinske znanosti, marveč še mnogo bolj političnih krogov, predvsem prizadetih beguncev samih in njihovih organizacij. Ni čudno, da so kmalu po končani vojni začela izhajati in da še vedno izhajajo številna, zlasti publicistična dela, lokalne kronike, namenjene predvsem ohranitvi spomina na »staro domovino«, utrjevanju medsebojnih vezi, večkrat tudi vzbujanju revanšizma. Glavna značilnost te kompilatorske in često apologetske publicistike je, da se problema nacifikacije nemških narodnostnih manjšin samo bežno dotika ali ga celo sploh zamolči, da poskuša ta pojav vsaj opravičiti, ne potruji se pa raziskati, analizirati vzroke, katerih posledica sta slednjič bili evakuacija in pregon toliko milijonov Nemcev. Pred in med vojno splošno razširjeno mnenje svetovne javnosti, predvsem pod vtisom razkosanja Češkoslovaške in poraza Poljske ter vrste držav v Evropi, kjer so živele nemške narodnostne manjšine, da so te manjšine več ali manj v celoti odigrale vlogo pete kolone, danes mnogi nemški pisci brez raziskave virov prav tako pavšalno zavračajo, ali pa, v eri blokovske hladne vojne, naglašajo pomen antikomunistične funkcije teh manjšin.⁶²

Vendar imajo te publikacije, seveda ob kritični interpretaciji in analizi, svoj pomen in vrednost, ker vsebujejo pričevanja nekdanjih udeležencev in prič raznih dogodkov. Tu velja v prvi vrsti omeniti razne spominske zbornike in lokalne kronike, ki redno izhajajo pri založbi *Panonia-Verlag* v Freilassingu v seriji *Donauschwäbische Beiträge*,⁶³ v prvi vrsti pisce oz. urednike: Johannes Albrecht, *Tscherwenka* (1955); Anton Zollitsch, *Filipowa* (1957); Leni Leinz, *Franztal, ich muss dich lassen* (1957); Adalbert Karl Gauss (ured.), *Erinnerungen an Palanka* (1958); Carl Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma* (1958); Hans Volk, *150 Jahre Karlsdorf* (1958); Josef Klinger, *Unsere verlorene Heimat Futok* (1958); Peter Reitter *Sellesch* (1960); Berta Sohl, *Heideschutz* (1960); Josef Müller, *Syrmien, Slawonien, Bosnien* (1961); Oto Vogenberger, *Pantschowa* (1961); Martin Schneider, *Milititsch* (1961); Adolf Kirschig, *Kula—Poretsch* (1962). Podobna dela, izšla pri drugih založbah, so še: Johann Awender, *Heimatsgeschichte vom Stephansfeld 1797—1947*, Graz 1955; Hans Diplich, *Wir Donauschwaben*, Salzburg 1950; Irmgard Hudjetz-Loeber, *Neu Pasua*, Stuttgart 1956; Anton Schäffer, *Heimatbuch Gajdobra Neugajdobra*, Halen, Württemberg 1958; Josef Senz, *Apatin und die Apatiner*, Schwimmbach bei Straubing 1949; F. Sommer, *Schutzberg Bosnien*, Altenkirchen 1960.

Najpomembnejše in resnejše znanstveno delo za obravnavani problem v nemški historiografiji predstavlja uvodni opis (Einleitende Darstellung), ki ga je napisal dr. Hans Ulrich Wehler v: *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Bd. V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. In Verbindung mit Werner Conze, Adolf Diestelkamp †, Rudolf Laun, Peter Rassow † und Hans Rothfels bearbeitet vom Theodor Schieder. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn 1961, 3E—118E. Pisec skuša zajeti v celoti vso literaturo o tem vprašanju, raziskal pa je tudi fonde nekdanjega nacističnega Auswärtiges Amta v Političnem arhivu v Bonnu, ostanke raznih fondov v Bundesarchivu v Koblenzu in t. i. *Himmler Files* v Institutu für Zeitgeschichte v Münchnu. Vendar avtor ni pritegnil niti kolekcije *Akten zur deutschen auswärtigen Politik*, ki objavlja tudi nekaj, čeprav maloštevilnih dokumentov o nemški manjšini v Jugoslaviji, niti ne fondov raznih ustanov tretjega rajha, mikrofilmanih v ZDA, ki so na voljo tudi za odkup pri *National Archives* v Washingtonu. Izredno zgoščen prikaz zgodovine nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji od naselitve pa vse do izselitve, pisan na komaj 117 straneh, seveda avtorju ni dopuščal več kot omenjanja problemov. Izostala je globlja analiza, ni širšega političnega okvira, niti ni mogel pisec pritegniti jugoslovanskih, sicer razmeroma redkih ohranjenih arhivskih virov niti ne tiskanih virov jugoslovanske periodike in dnevnega tiska. Celotno problematiko nacifikacije nemške narodnostne manjšine in političnega razvoja obravnava dr. H. U. Wehler na komaj dobrih 6 straneh (38E-44E), zadržanje manjšine ob zlomu Jugoslavije pa na dobrih 5 straneh (45E—50E). Nepojasnjeni so ostali problemi nemške ekspanzije proti Jadranu in s tem v zvezi vloga nemške narodnostne manjšine v Sloveniji, vloga in struktura raznih nacističnih ustanov, trenja na diplomatskem področju, politično petokolonsko delo nacistov itd. Seveda avtor niti ni imel večjih pretenzij, kot da prispeva zgolj uvodni opis in da pobudo za nadaljnje raziskovanje. Značilno je, da je to delo izzvalo odklonilno kritiko piscev iz vrst jugoslovanskih volksdeutscherjev.⁶⁴

Mathias Annabring je napisal informativni zgodovinski oris, oprt na literaturo in delno tudi nemški manjšinski tisk, vendar brez navajanja znanstvenega aparata, brez arhivskih raziskav. Delo je izšlo v Stuttgartu leta 1955 v seriji *Südost-Stimmen, Geschichte der Donauschwaben*, 2. Bd. pod naslovom *Volks Geschichte der Donauschwaben in Jugoslawien*. Josef Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, Freilassing 1955, predstavlja samo nekritično kompilacijo, docela neznanstveno

in neonacistično apologetsko predelavo prve izdaje tega dela, ki je izšlo v Novem Vrbasu leta 1940 pod naslovom *Kurze Geschichte der Donauschwaben*.⁶⁵ Nekdanji profesor ljubljanske univerze Balduin Saria je napisal kratek, zgoščen, poljuden oris *Geschichte der südostdeutschen Volksgruppen*, Der Göttinger Arbeitskreis Schriftenreihe, H. 42., Kitzingen/Main 1954, brez navajanja predloge pa je to delo prepisoval Ludwig Schumacher, *Donauschwäbisches Schrifttum*. Kleine Reihe, I. H., Stuttgart (brez let.) Podobnega značaja sta tudi deli Hans Otto Göllner, *Die Katastrophe des Südostdeutschums*, Graz 1957 in Hans Diplich, *Wir Donauschwaben*, Salzburg 1950.

Resnejši, toda zgolj na osnovi omejene literature pisan, izredno zgoščen pregled in kratek oris tudi problematike nemške narodnostne manjšine je napisal G. Wolfrum, *Die Völker und Nationalitäten v: W. Markert (izd.), Osteuropa Handbuch, Jugoslawien*, Köln, Graz 1954. Doslej najtemeljitejše obširno delo o delovanju nemške pete kolone med drugo svetovno vojno, s kritično konfrontacijo med obče zakoreninjenimi pojmi in dejansko stvarnostjo, je napisal znani holandski zgodovinar in ravnatelj inštituta za vojno dokumentacijo v Amsterdamu Louis de Jong. Delo mi je bilo dosegljivo samo v krajšem nemškem prevodu *Die deutsche fünfte Kolonne im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1959.⁶⁶ Odlomki, posvečeni Jugoslaviji, so pisani na osnovi virov in dokumentov, objavljenih v jugoslovanskih uradnih publikacijah, nemške periodike in Abwehrovega vojnega dnevnika.⁶⁷ Danes pa so dostopni že mnogi arhivski fondi, ki de Jongu tedaj niso bili dosegljivi.

Od povojne nemške periodike, ki se posveča tudi posameznim vprašanjem iz zgodovine nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, velja omeniti v prvi vrsti *Südostdeutsche Heimatblätter*. Im Auftrag des Südostdeutschen Kulturwerk hrsg. von Hans Diplich. Revija izhaja od leta 1952 dalje v Münchnu, s 7. letnikom leta 1958 pa je spremenila naslov v *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*.

Dela med obema vojnama

Med obema vojnama jugoslovanska historiografija prav tako ni posvečala večje pozornosti problematiki nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Pač pa je bila napisana vrsta krajših razprav, polemičnih pamfletov in publicističnih prispevkov, občasno tudi ocen del nemških avtorjev. Cenzurne oblasti so, zlasti na predvečer druge svetovne vojne, ovirale, večkrat pa onemogočale objavo prispevkov, ki so opozarjali na

nacifikacijo nemške narodnostne manjšine in grozečo nevarnost nacistične ekspanzije tretjega rajha. V Sloveniji označuje znanstvene prispevke s tega področja analiza nemških psevdoznanstvenih teorij o »vindišarskem« narodu in jeziku, ter opozarjanje na razne variante novih meja na slovenskem Štajerskem, za kakršne se je potegovala vrsta nemških piscev. Publicistični prispevki poudarjajo, da je potreben skupen nastop vseh antifašističnih sil, zahtevajo spremembo profašistične vladne zunanje politike in opozarjajo na delo hitlerjanskih agentov.

Poglobljena sociološka analiza in kritična statistična interpretacija odlikujeta razprave in članke, ki jih je pisal Fran Zwitter: *Nemci na Slovenskem*, v: *Sodobnost* 1938, 483—497; *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1936; *Koroško vprašanje*, Ljubljana 1937, in *Prva štajerska narodna statistika v: Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXXII, 1937, 190—193. Isti pisec je pod psevdonimom Vito Kriz napisal tudi v napredni večjezični reviji *Voix Européennes* članek: *Le jeu de Berlin avec les »Windisches«* (letnik 1938, 343 — 344).⁶⁸

Bogo Grafenauer je pod psevdonimom Lojze Serajnik objavil takoj zaplenjeno brošuro *Slovensko ozemlje in nemška publicistika*, Ljubljana 1939. Pisec je pregledno opozoril na zahteve nemške literature po razkosanju slovenskega ozemlja ter je nasproti zahtevam, iznesenim v spomenici akademskega senata graške univerze, da se ohrani notranjeavstrijski železniški prometni trikotnik Bruck-Beljak-Maribor,⁶⁹ razvil in utemeljil tezo, da tvori ogrodje slovenskega prometnega vozla trikotnik Maribor-Beljak-Trst. Isti pisec je, brez navedbe imena, napisal prav tako zaplenjeno brošuro »Anšlus« in koroški Slovenci, Ljubljana 1938 in prispevek v reviji *Čas* 1938/39, *Med manjšinami in geopolitiko*.

Vrsta eminentnih slovenskih znanstvenikov je sodelovala na mladinskem narodnoobrambnem tečaju Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani leta 1935. Njihova pregledna predavanja so izšla v brošuri *Naši obmejni problemi*, Ljubljana 1936. Več sličnih prispevkov najdemo v rednih *Koledarjih* iste družbe, v tajniških poročilih in člankih, zlasti J. Mačkovška, ki je pisal tudi v reviji *Misel in delo*.

Pobudo za odločnejše razkrinkavanje nacistične dejavnosti v Sloveniji je dala zlasti KP Slovenije. Po sklepu pokrajinskega posvetovanja SKOJ poleti leta 1936 sta Jože Kogej in Dušan Bravničar zbrala gradivo in objavila brošuro *Hitlerjevci v Sloveniji*, Ljubljana 1937, ki jo je seveda policija takoj zaplenila.⁷⁰ Šele po Anšlusu, ko je vznemirjenost in nezadovoljstvo z vladno politiko v Sloveniji in drugod po državi

doseglo vrhunec, so primaknile svoj obolus tudi druge stranke. Mladinski odbor JNS je pripravil brošuro U-č., *Nemški imperijalizem*, OJNS 1938, Ljubljana 1938, izdal in založil narodni poslanec Milan Mravlje, brez letnice in navedbe kraja pa je kot »strogo zaupen rokopis« izšla brošura: *Svarilo vsem Slovincem brez razlike strankarske pripadnosti pred nevarnostjo, ki nam preti od hitlerizma*.

Zanimiv vir so redki od cenzure dovoljeni članki in prispevki izpod peresa avtorjev: Ivan Bratko, Vito Kraigher, Vlado Vodopivec, Palma Kosmina, in Lev Modic, ki jih je objavljala revija *Sodobnost*. Jurij Glavič je objavil v *Misli in delu*, I, 1935, 82—83, članek *Nemški iredentizem in Podravje*, in prav tam, II, 1936, 171—182, *Podravje v luči nemške iredente*. Pisec je opozarjal na dejavnost nemške »znanstvene« literature in pomanjkljivo reagiranje v slovenski javnosti. Dober esejistični oris problematike slovenskega nemštva in kratkovidnih iluzij slovenskih političnih strank je napisal Janko Vrabec (tj. Franjo Baš), *Hitlerjanstvo v Sloveniji*, v: *Dejanje*, I, 1938, 69—70. Ker spričo cenzure v državi ni bilo več mogoče objavljati člankov s podatki o dejavnosti nacistov v Sloveniji v vrstah slovenskih Nemcev, je treba vrsto takih prispevkov iskati v *Voix Européennes*. To so predvsem članki piscev: Risto Jelačin, Ferdo Lipnik in drugi.

Ivo Česnik je objavil svoje predavanje na prosvetnem tečaju Prosvetne zveze v Ljubljani pod naslovom *Naši narodno obrambni problemi*, Ljubljana 1936. Vendar brošura nima posebne vrednosti in prikazuje bolj koncepte SLS. Starejša brošura *Mi in naši »Nemci«*, izdala in založila *Narodna Odbrana*, Maribor 1928, pamfletistično ilustrira razpoloženje na severni meji.

Problematiki glavnine nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, oz. predvsem za področje Vojvodine, so posvečena le redka dela. Vladan Jojkić, *Nacionalizacija Bačke i Banata*, Novi Sad 1931, je razvijal ideje, kako spremeniti narodnostno sestavo teh pokrajin; koristne so zlasti njegove statistične raziskave in tabelarične primerjave razmerja in gibanja raznih narodnosti na tem področju. Daka Popović, *Banat Bačka i Baranja*. Savremeni nacionalni, politički in društveni profili, Novi Sad 1935, esejistično obravnava manjšinske probleme v Vojvodini in ugotavlja izrazito gospodarsko premoč nemške narodnostne manjšine. V ilegalni partijski publikaciji *Klasna borba*,⁷¹ br. 1—2, 1937, 22—38 je Milan Nikolić objavil obširen članek *Prodiranje hitlerizma u Jugoslaviju*, pisan na osnovi člankov iz tujega in domačega tiska, vendar brez navajanja virov. Ljubomir St. Kosier, *Grossdeutschland und Jugoslawien*, Berlin, Beograd 1939, je napisal pronacistično pro-

pagandistično delo, ki vsebuje tudi nekatere uradne faktografske podatke o nemški narodnostni manjšini. Nekateri narodni poslanci oz. senatorji, kot npr. senator Valentin Rožič, *Položaj nemške manjšine v Jugoslaviji in položaj Slovencev v Avstriji*, Beograd 1933, so objavljali, večkrat v predelani in dopolnjeni obliki, svoje govore, ki jih sicer najdemo v *Stenografskih beleškah Narodne skupštine oz. Senata*.

Kočevski zbornik. Razprave o Kočevski in njenih ljudeh, Ljubljana 1939, je pomembna publikacija o zgodovini in narodopisju te pokrajine, toda brez raziskave politične zgodovine kočevskega nemštva v Jugoslaviji. Verjetno je bilo zbrano gradivo tudi za to problematiko, moralo pa je spričo cenzure izpasti.⁷²

Znatno obširnejši sta nemška literatura in publicistika v času med obema vojnama. Od vseh del najpomembnejši so prispevki, z navajanjem obširne literature in obravnavanjem vseh aspektov problematike nemštva v Jugoslaviji, objavljeni v Carl Petersen, Otto Scheel, *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, 1.—3. Bd., Breslau 1933—1938. Seveda srečavamo tudi v tem leksikografskem delu, zlasti izpod peresa piscev: H. Carstanjen, M. Straka, M. Wutte, V. Dick in drugih, celo vrsto neznanstvenih teorij o »vindišarjih«, »vindišarskem jeziku«, političnih tez, falzifikatov slovenske zgodovine. Tehtnejša so dela starejših znanstvenikov iz prednacistične dobe, čeprav tudi ta večkrat pisana z nacionalističnega nemškega stališča. Koristni so nekateri faktografski, na enem mestu zbrani podatki o tedanji politični strukturi nemštva v Jugoslaviji, predvsem napotki o literaturi. Med vojno *Handwörterbuch* ni več izhajal, pač pa samo nekateri predtiski, kot npr. Manfred Straka, *Windische Marken und Slowenentum*. Vorveröffentlichung aus: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*.

Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad 1940, je napisal informativni pregled zgodovine in dejavnosti Kulturbunda. Delo je brez znanstvenega aparata, zasnovano na povzetkih rednih letnih poročil zveznega vodstva Kulturbunda in nemškega manjšinskega, delno pa tudi jugoslovanskega tiska. Koristni so na enem mestu zbrani faktografski in kronološki podatki. Funkcionar Kulturbunda Johann Wüscht je objavil vrsto člankov in razprav o socialni strukturi nemštva v Jugoslaviji, za službene potrebe nacističnih ustanov pa delo *Die Woiwodina und ihr Deutschtum, politische Geschichte, Bevölkerungsverhältnisse, wirtschaftliche Lage*, Novi Sad 1940.⁷³ Sepp Janko, *Reden und Aufsätze*, Veliki Bečkerek 1944, prinaša sicer propagandistične govore, je pa koristen vir za

proučevanje ideologije in metod dela nacističnega gibanja med jugoslovanskimi Nemci.⁷⁴

V Nemčiji in Avstriji začno izhajati številna dela o problematiki nemštva v Jugoslaviji že kmalu po končani prvi svetovni vojni, zlasti še po Hitlerjevem prihodu na oblast in ko se uvede nova znanstvena disciplina o »Volkstumsfragen«. Prva povojna dela v nemški in avstrijski literaturi se predvsem ukvarjajo s problemom nemštva v Sloveniji in razmejitve na Štajerskem. R. Sieger je uredil zbornik *Die Südgrenze der deutschen Steiermark*. Denkschrift des akademischen Senats der Universität Graz, Graz 1919, z utemeljevanjem zahtev po raznih variantah meja v Podravju in slovenskem Štajerskem. Istemu cilju so služili tudi *Flugblätter für Deutschösterreichs Recht*, Hrsg. von Dr. A. R. Wotawa, Wien 1919, posvečeni posameznim mejnim odsekom in nemštvu v vsej Sloveniji. Z avstrijsko nacionalističnega vidika pisano delo Adolf Lenz, *Die deutschen Minderheiten in Slowenien*, Graz 1923, skuša podati bilanco prvih povojnih let in zbuditi zanimanje javnosti za ta problem tudi v širšem svetu, prinaša pa dobro sistematizirano, toda kritičnega pretresa potrebno gradivo. Gerhard Gesemann, avtor knjige *Das Deutschtum in Südslawien*. Das Grenz- und Auslandsdeutschtum. Vorträge der akademischen Ortsgruppe München des Vereins für das Deutschtum in Auslande, 3.H., München 1922, je prvi v weimarski republiki objavil zgoščen oris problematike nemštva v Jugoslaviji. Otto Boelitz, *Das Grenz- und Auslandsdeutschtum, seine Geschichte und seine Bedeutung*, München in Berlin 1926 in Paul Rohrbach, *Deutsches Volkstum als Minderheit*, Berlin 1926, posvečata glavno pozornost zahtevam za revizijo jugoslovansko-avstrijske meje v smislu tez, ki jih je v vsenemškem merilu posebno jasno razvil Adriaticus (tj. Friedrich Lange), *Deutschlands gerechte Grenzen*, Berlin 1925. To Adriaticusovo delo že tedaj v mnogočem prognozira kasnejšo nacistično genocidno in raznarodovalno politiko v Sloveniji. Adriaticus razvija zahteve po vsej Štajerski, bohinjskem kotu, za Kočevsko priporoča avtonomijo in jasno nakazuje prisilno izselitev Slovencev.⁷⁵ Tudi Georg Lukas, *Uebersicht über das Grenz- und Auslandsdeutschtum*, Graz 1924, posveča glavno pozornost nemštvu v Sloveniji. Štajersko nemštvo in zahteve po reviziji meje obravnavata Arnold Luschin-Ebengreuth, *Die Zerreißung der Steiermark*, Graz 1921 ter zbornik, ki ga je uredil in izdal Franz Hausmann, *Südsteiermark*, Graz 1925. V istem smislu piše Karl Thalheim, *Das Grenzlandsdeutschtum*. Mit besonderer Berücksichtigung seines Wirtschafts- und Soziallebens, Berlin in Leipzig 1931. Camillo Morocutti, *Gross-Deutschland Gross-Süds-la-*

wien, Wien, Leipzig 1928, je že v naslovu označeni ideji videl možnost, da se v Jugoslaviji izolira Slovenija in Beograd sporazume z Berlinom in Dunajem. Theodor Grentrup, *Das Deutschtum an der mittleren Donau in Rumänien und Jugoslawien*. Unter besonderer Berücksichtigung seiner kulturellen Lebensbedingungen, Münster im Westfalen 1930, v zbirki: *Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschtum und zur Auslandskultur*, hrsg. von Georg Schreiber, H. 32/33., je v nemški literaturi prednacistične dobe s katoliškega stališča prvi obširneje obravnaval problematiko nemštva v Jugoslaviji. V isti zbirki kot 40/41 zvezek je Hugo Grothe objavil doslej najtemeljitejšo nemško študijo o Kočevskem *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien*. Ein Beitrag zur Deutschtumskunde des Europäischen Südostens, Münster im Westfalen 1931. Solidno dokumentirano in obsežno disertacijo je napisal Andreas Dammang, *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka*. Schriften der Deutschen Akademie, H. 1., München 1931, političnih problemov pa se je samo okvirno dotaknil.

Po nacističnem prevzemu oblasti se množijo številna, poljudno in v nacističnem duhu pisana dela, brez znanstvenega aparata. Njihov cilj je poživiti, stopnjevati zanimanje za nemštvo, za nemško misel v tujini, vplivati na formiranje t. i. *deutsche Weltanschauung*. Spričo izrazito koncentrirane, z enega mesta vodene propagande, so za raziskovalca, v povezavi z diplomatskimi dokumenti, zanimiv vir celo odenki v formulacijah piscev, kadar se ti dotikajo aktualnih problemov. Splošne pregledne in sintetične orise zgodovine in položaja nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji najdemo v delih piscev: Adriaticus, *Die Deutschen in Südslawien*. Taschenbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, Berlin 1935, 2. izd. (skoraj polovico prostora pisec posveča nemštvu v Sloveniji); Richard Bahr, *Volk jenseits der Grenzen*. Geschichte und Problematik der deutschen Minderheiten, Hamburg 1935, 2. izd.; isti, *Deutsches Schicksal im Südosten*, Hamburg 1936; Heinz Brunner, *Das Deutschtum in Südosteuropa*, Leipzig 1940; Rudolf Dammert, *Deutschlands Nachbarn im Südosten*, Leipzig 1938; Gottfried Fittbogen, *Was jeder Deutsche vom Grenz- und Auslandsdeutschtum wissen muss*, Berlin 1938, 9. izd.; Paul Gauss (izd.), *Das Buch vom deutschen Volkstum*. Wesen-Lebensraum-Schicksal, Leipzig 1935; Otto-Albrecht Isbert, *Volkshoden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa*, Berlin, Leipzig 1937; Maria Kahle, *Deutsches Volk in der Fremde*, Berlin 1936; Friedrich Lange, *Wir zwischen 25 Nachbarvölkern*, Berlin 1941; isti, *Deutsches Volk in 15 Staaten*; Josef Matl, *Das Deutschtum in Südslawien*, v: Paul Gauss, n. d.; Erich H. Müller von Asow,

Königreich Südslawien, Berlin 1940; Erich Reimers, (tj. Erich Richter), *Das neue Jugoslawien*, Leipzig 1939; Johann Roethel, *Gottscheer Heimatbilder*, Graz, Salzburg 1937; Walter Schneefuss, *Deutschtum in Südost-Europa*, Leipzig 1939, 1. izd. in 1941, 2. spremenjena izdaja; isti, *Des Reiches neue Nachbarn*, Salzburg 1939; Joachim Schulz, *Die deutschen Volksgruppen in Südosteuropa*, Leipzig, Berlin 1940; Hermann Ullmann, *Das Südostdeutschtum*, Berlin, Stuttgart 1935; Hans Schwab, *Das Deutschtum in Südslawien*, v: F. Thierfelder (izd.), *Das Königreich Südslawien*, Leipzig 1935.

Temeljitejše, z znanstvenim aparatom opremljene, so monografije mlade, nacistično vzgojene generacije raziskovalcev, ki so bili sistematično usmerjeni k proučevanju problematike nemštva v Sremu in Slavoniji. Povečan, dasi ne docela nov interes za to področje je bil seveda eminentno političnega značaja; narekovala ga je težnja vzbuditi zanimanje za tiste, teritorialno razpršene naselbine in skupine Nemcev, ki so se v mnogočem že asimilirali s hrvatsko okolico. Osnovna dela so zbrana v E. Meynen (izd.), *Das Deutschtum in Slawonien und Syrmien*, Leipzig 1942, posamezne razprave oz. dela pa so izšle tudi prej, tako: Hermann Haller, *Syrmien und sein Deutschtum. Ein Beitrag zur Landeskunde einer südostdeutschen Volksinsellandschaft*, Leipzig 1941 (disertacija Tübingen 1937); Wilhelm Sattler, *Die slawonische Drauniederung als deutsche Volksinsellandschaft*, Leipzig 1941 (disertacija München 1938); Egon Lendl, *Das Deutschtum in Slawonien und Syrmien und seine wissenschaftliche Erforschung*, v: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 5. Jg. 1941, 143—153; isti: *Das Deutschtum in der Ilowasenska*, Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, Leipzig 1941 (disertacija Wien 1931); E. Böhm, *Das Deutschtum und seine kulturgeographische Leistung in den vier slawonischen Bezirken Diakowar, Poscheg, Neu-Gradischka, Brod*, Leipzig 1942 (disertacija Freiburg 1938); G. Harms, *Bevölkerungsstruktur und Agrarverfassung Slawoniens im bes. der wirtsch. und soz. Ausbau einiger Dörfer im Poscheger Kessel*, Leipzig 1942 (disertacija Rostock 1937), A. Pissler, *Deutsche Siedlung in Syrmien*, Leipzig 1942 (disertacija Leipzig 1941); J. Kellermann, *Josefdorf. Lebensbild eines deutsches Dorfes in Slawonien*, Leipzig 1941 (disertacija Berlin 1940). Predvojnega položaja nemštva v Slavoniji in Sremu se dotika tudi Wilhelm Sattler, *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien*, Graz 1943. Hermann Rüdiger, vodilni sodelavec Auslandsinstituta v Stuttgartu, je uredil in objavil v posebni izdaji zbirko *Beiträge zur Kunde des Deutschtums in Slawonien und*

Syrmien, Stuttgart 1937, prvič objavljeno v *Der Auslanddeutsche*, 20. Jg. 1937.

Kurt Egon Türcke, *Das Schulrecht der deutschen Volksgruppen im Ost- und Südosteuropa*, Berlin 1938, daje mirno pisan, kritičen in analitičen pregled stanja nemškega manjšinskega šolstva v raznih državah, zelo koristni pa so dokumentarni, na enem mestu zbrani teksti ustreznih uredb prosvetnega ministrstva. Problematiko nemštva v Jugoslaviji obravnavajo tudi razne mednarodne oz. v drugih državah objavljene publikacije. Generalni sekretar Evropskega kongresa nacionalnosti Ewald Ammende, *Die Nationalitäten Europas*, Wien 1931, prinaša pregledni oris tudi za Jugoslavijo. Josef Chmelař *Die nationalen Minderheiten in Mitteleuropa*, Praha 1937, daje za nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji samo splošen, na uradnih jugoslovanskih virih sloneč, kratek faktografski oris in se izogiba slehernih političnih vprašanj. Franz Ronneberger, *Einführung in die politischen Probleme Südosteuropas*, Heidelberg 1940, in isti: *Volk und Führung in Südosteuropa*, Bratislava 1943, je koristen vir za proučevanje nacističnih koncepcij o funkciji in vlogi, kakršno so namenili nacisti volksdeutscherjem v raznih državah.

Nemštvo v Sloveniji obravnavajo številni pisci prednacistične in nacistične dobe. Glavna značilnost vseh teh psevdoznanstvenih razprav je poskus dokazati, da je slovenska Štajerska docela prepojena z nemško kulturo, da tu žive »vindišarji« ali vsaj »Nemcem prijazni Slovenci«, da je Slovenija več ali manj v celoti »deutsches Volks- und Kulturboden«, da je nemška narodnostna manjšina v Sloveniji zatirana in da je treba jugoslovansko-avstrijsko mejo revidirati. Iz političnih razlogov, spričo tesnega prijateljstva med profašistično Stojadinovičevo vlado in vlado tretjega rajha, se po letu 1936 zahteve po reviziji meje javno ne pojavljajo več v brutalno direktni obliki, pač pa s toliko večjo vztrajnostjo v internih elaboratih leta 1940. Temeljno delo, ki predstavlja osnovo za kasnejšo nacistično genocidno politiko v Sloveniji, je napisal dr. Helmut Carstanjen⁷⁶ pod psevdonimom Gerhard Werner, *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935, isti pisec v sodelovanju z Ottom Maullom v: *Zeitschrift für Geopolitik*, 8. Jg. 1931, 54–63, še članek *Die verstümmelten Grenzen* in vrsto drugih člankov in prispevkov.⁷⁷

Teze v omenjenem smislu razvijajo še Doris Kraft, *Das untersteirische Drauland. Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg*, München 1935. (Delo je nastalo na pobudo Instituta zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten v Münchnu.); H. Volkmar, *Untersteier die deutsche Südostmark*, Deutsch-

landsberg (brez letnice); Hans Bruckner, *Der deutsch-slowenische Grenzraum*, v: Friedrich Heiss (izd.), *Die südostdeutsche Volksgrenze*, Berlin 1934;⁷⁸ *Um Volk und Reich*, Berlin 1935, prinaša dragoceno gradivo o delovanju mlade avstrijske povojne generacije na področju mejnih problemov. Kurt Trampler, *Um Volksboden und Grenze*, Heidelberg, Berlin 1935, prinaša zemljevid, ki označuje vso Slovenijo kot »Gebiet mit stärksten deutschen Kultureinfluss«. Hans Pirchegger, *Das Volkstum der untersteirischen Städte und Märkte*, v: *Südostdeutsche Forschungen*, 1. Jg., 1936, 26—30, je dokazoval nemški značaj slovenske Štajerske. Friedrich Lange, *Volksdeutsche Kartenskizzen*, VDA Berlin 1934, prav tako. Dela iste tendence so tudi Karl Loesch, *Die Gliederung der deutschen Volksgrenze*, Berlin 1937; isti, *Das Antlitz der Grenzlande Süden und Südosten*, München 1933; Max Hildebert Boehm in Karl T. v. Loesch, *Deutsches Grenzland*, Berlin 1937, in *Jahrbuch des Instituts für Grenz- und Auslandsstudien*, Berlin 1939; Max Schmidt,⁷⁹ *Der deutsch-slowenische Grenzraum*, v: Walter Schneefuss, *Des Reiches neue Nachbarn*, 378—409; Otto Albrecht Isbert, *Volksboden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa*, Berlin, Leipzig 1937; Hermann Ibler, *Des Reiches Südgrenze. Vergewaltigtes Selbstbestimmungsrecht*, Südostdeutsches Institut Graz 1940, je ciklostirano delo za interno uporabo, pisano z namenom, da se po zlomu Francije najvišje instance v rajhu zainteresirajo za ekspanzionistične, neučakane težnje nacistov v graških krogih. Friedrich Lange je natisnil kot rokopis v izdaji Bund Deutscher Osten, Berlin 1941, podobno delo z naslovom *Untersteiermark*. Širši javnosti namenjeno delo L. Gruenberg, *Die deutsche Südostgrenze*, Leipzig, Berlin 1941, 169—170, se zadovoljuje s previdnejšimi formulacijami o »neugodni meji«.

Sodelavec Südostdeutsches Instituta v Gradcu Herbert Otterstädt je v razpravi *Vom deutschen Blutsanteil in Krain*, v: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 5. Jg. 1941, 39 ss, skušal dokazati nacistično tezo, da je slovenska in nemška kri docela pomešana. Teze o nemškem značaju predelov v Sloveniji, ki jih je okupirala nemška vojska, srečujemo v številnih, po zlomu Jugoslavije objavljenih nacističnih publikacijah.⁷⁹

Med neobjavljenimi deli ima posebno vrednost na podlagi avtorjevega dnevnika in spominov pisani elaborat: Rudolf Holzer, *Die Jugendarbeit des Schwäb. — Deutschen Kulturbundes Orstgruppe Marburg/Dr.* 1931—1935 in elaborat istega pisca, *Die Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft, samt Beilagen* (DAM, fond SDKB, f. 6 in overjen prepis INV, f. 153). Obe deli sta nastali v Mariboru leta 1944.

Elaborat o nemški narodnostni skupini v Jugoslaviji je v zaporih UDV za Hrvatsko leta 1947 v hrvatskem jeziku napisal na smrt obsojeni volksgruppenführer v NDH Branimir Altgayer (VII, K 40 D, f. 3, d. 1). Nad 300 strani obsegajoči elaborat vsebuje vrsto nadrobnosti o notranjih odnosih med Kulturbundom in pristaši obnoviteljskega gibanja, o vmešavanju raznih organov rajha in podobno. Pisec po spominu vrsto dogodkov netočno datira. Delo je vsekakor koristno dopolnilo raznih dokumentov in arhivov. Pri uporabi in interpretaciji je seveda potrebna običajna kritičnost, ki jo narekujejo v navedenih okoliščinah nastali viri. Za nekatera neobjavljena povojna dela nemških piscev je najti podatke v *Dokumentation der Vertreibung*.

Razen omenjenih upošteva razprava še vrsto del drugih piscev, kolikor vsaj delno omenjajo obravnavano tematiko oz. kolikor dajejo širši, za razumevanje obravnavanih problemov potrebni okvir. Mimo tega so pritegnjeni tudi razni članki iz revij in svetovnega tiska. Iz ustreznih opomb je razvidno, katera so ta dela in članki.

OPOMBE

OPOMBE K UVODU: PREGLED ZGODOVINE JUGOSLOVANSKIH
NEMCEV DO HITLERJEVEGA PRIHODA NA OBLAST

¹ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Bd. V, Bonn 1961, 3E—6E, in literatura v opombah 7, 9. Za naselitev Banata in Bačke glej podrobneje *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, 1. Bd., Breslau 1933 (dalje *Handwörterbuch*), 220—232 in 302—318, ter tam navedeno literaturo. Dober pregled nemške historiografije in literature o tem vprašanju daje Fritz Valjavec, *Der Werdegang der deutschen Südostforschung und ihr gegenwärtige Stand*, v: *Südost-Forschungen*, VI, 1941, 1—37, in isti, *Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung*, v: *Südostdeutsche Forschungen*, I, 1936. Prm. tudi Andreas Dammang, *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka*, München 1931, 9—39; Gerhard Gesemann, *Das Deutschtum in Südslawien*, München 1922, 12—14; Hermann Ullmann, *Das Südostdeutschtum*, Berlin, Stuttgart 1935, 17; Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, Wien 1950, 320—328. Jugoslovanska historiografija se s tem vprašanjem ni tako podrobno ukvarjala, izmed teh del velja omeniti: *Istorija naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1960, 1257; Lazar Čelap, *Kolonizacija Nemaca u današnjoj Vojvodini 1790—1792 godine*, v: *Zbornik za društvene nauke (Matica srpska)* br. 32—33, Novi Sad 1962, 115—124; D. J. Popović, *Slika Vojvodine u 18. veku*, v: *Vojvodina II*, 86—110, Novi Sad 1941; razprave raznih piscev v: *Travaux ethnographiques de la section territoriale de la délégation serbo-croato-slovene à la conférence de la paix*, I à XV, Paris 1919, zlasti Jovan Cvijić, *Frontière septentrionale des Yougoslaves*; Šenoa, *Doseljavanje tudjinaca u Srijem*, Rad 201, 1914; Dušan J. Popović, *Srbija i Beograd od požarevačkog do beogradskog mira (1718—1739)*, Beograd 1950, 34—36. Vladan Jojkić, *Nacionalizacija Bačke i Banata*, Novi Sad 1931, 12, ugotavlja, da je kolonizacija Nemcev dobila »nacionalno-političko obeležje usled germanizacije politike Habzburške dinastije.« Značilno je, da je poleti 1941. leta sestavljena tajna »Denkschrift über die Lage und das zukünftige Schicksal des Deutschtums im ehemaligen jugoslawischen Staatsgebiet« skušala s sklicevanjem na germanizatorske koncepte princa Eugena prikazati in utemeljiti historično kontinuiteto velikonemške jugovzhodne politike. Podrobneje o tem piše Hans Ulrich Wehler, »Reichsfestung Belgrad«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 11. Jg. 1963, 72—84, zlasti 78—79 in op. 21.

² Balduin Saria, *Geschichte der südostdeutschen Volksgruppen*, Kitzingen/Main 1954, 30; *Handwörterbuch*, 1. Bd., 249.

³ *Handwörterbuch*, 1. Bd., 250; G. Gesemann, n. d., 16; Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad 1940,

6—12; Josef Matl, *Das Deutschtum in Südslawien*, v Paul Gauss, (urednik), *Das Buch vom deutschen Volkstum*, Leipzig 1935, 303. Prm. še Hans Otto Göllner, *Die Katastrophe des Südostdeutschtums*, Graz 1957, 16—18; Ljubomir Kosier, *Grossdeutschland und Jugoslawien*, Berlin 1939, 67—69; *Dokumentation der Vertreibung*, 21E; H. Ullmann, n. d., 17; Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*. Savremeni nacionalni, politički i društveni profili, Novi Sad 1935, 27.

⁴ *Handwörterbuch*, 1. Bd., 250. — Od leta 1896 dalje je Jakob Schümichen izdajal *Weiskirchner Volksblatt*, leta 1898 je Arthur Korn prevzel in vodil *Gross-Kikindaer Zeitung*. Leta 1900 ustanovljeno *Deutsche Tagblatt für Ungarn* se ni obdržalo in ga je leta 1904 nadomestil *Deutsch-ungarischer Volksfreund*. Leta 1905 je Wilhelm Wettel v Vršču osnoval *Südungarische Generalanzeiger*. V Vršču je bil leta 1913 na nekem zborovanju *Ungarländisch-Deutsche Volkspartei* ustanovljen *Deutscher Bauernbund* in se je brez uspeha skušal upirati madžarizaciji (*Handwörterbuch*, 2. Bd., 304, podrobneje prav tam, 301—305). Podoben je bil razvoj v Bački, kjer je leta 1907 Friedrich Hess skušal osnovati stranko s krajevnimi odbori, medtem ko je v istem smislu deloval v Crvenki Adam Welker in izdajal *Südbatschkaer Zeitung*. *Handwörterbuch* ugotavlja: »Die ersten Anfänge eines neuen politischen Selbstgefühls der Dt. standen wie in der ganzen Monarchie so auch in der B. im Zusammenhang mit dem Erstarren der Weltmachtstellung des Dt. Reiches.« (1. Bd., 323.) D. Popović, n. d., 7, piše: »Sem Srba i Madžara, sva su ostala slovenska i nemačka plemena bila doskora bezimene mase, koje su pogubile veze sa svojim narodnim maticama; kod tih naroda su iščezle i političke aspiracije. Jedina jim je težnja bila, da sačuvaju veru i jezik, ali ni za odbranu tih osobina nisu se odlučnije zalagali. [...] Srbi i Madžari su oni, koji stalno vode spor oko političkih prava na ove krajeve.«

⁵ *Dokumentation der Vertreibung*, 7E—8E, in literatura v op. 10, n. d., 7E. Prm. še Slawonien, Vorveröffentlichung aus: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*; D. Popović, n. d., 28; G. Gesemann, n. d., 14; Wilhelm Sattler, *Die deutschen Siedlungen in Slawonien*, v: *Auslandsdeutsche Volksforschung*, 2. Jg. 1939, 72—80. Nemško zgodovinopisje je po nacističnem prevzemu oblasti začelo posvečati še posebno pozornost nemštvu na tem področju.

⁶ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912, LXV; *Dokumentation der Vertreibung*, 8E—9E, in literatura v op. 13, n. d., 8E; *Handwörterbuch*, 1. Bd., 497—498, 503. Prm. Walter Schneefuss, *Deutschtum in Südosteuropa*, Leipzig 2. izd. 1941, 150; Gottfried Fittbogen, *Was jeder Deutsche vom Grenz- und Auslandsdeutschtum wissen muss*, München, Berlin, 9. izd., 1938, 128.

⁷ Namenoma so dani podatki predhodnih rezultatov ljudskega štetja z dne 31. januarja 1921, ki so bili najprej objavljeni, pred korekturo jugoslovansko-romunske meje. O problematiki ljudskih štetij glej str. 15—23.

⁸ Literatura o tem vprašanju je zelo obširna in bilo bi odveč na tem mestu, čeprav samo v pregledu, obširneje obravnavati in navajati že dolgo znano problematiko. Podrobneje glej zlasti Ante Beg, *Slovensko-nemška meja na Kočevskem*, Ljubljana 1911; Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, passim; isti, *Historični razvoj slovenskih*

narodnostnih meja, v: *Naši obmejni problemi*, Ljubljana 1936, 4—10; Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, V. zv., Ljubljana 1962, 170—173; Ivan Simonič, *Zgodovina kočevskega ozemlja*, v: *Kočevski zbornik*, Ljubljana 1939; od nemških del: *Handwörterbuch*, 3. Bd., 57—81; Hugo Grothe, *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien*, Münster 1931.

⁹ Za problem germanizacije na Slovenskem glej podrobneje zlasti naslednje razprave: Fran Zwittner, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1936; isti, *Koroško vprašanje*, Ljubljana 1937; isti, *Nemci na Slovenskem*, v: *Sodobnost*, 1938, 483—497; isti, *Prva štajerska narodna statistika*, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1937, 190—193; isti, *Narodnost in politika pri Slovencih*, v: *Zgodovinski časopis*, 1947, 31—70; Ante Beg, n. d. in isti, *Narodni kataster Koroške*, Ljubljana 1910; Bogumil Vošnjak, *A Bulwark against Germany*, New York, Chicago, London 1919; J. Cvijić, n. d., 21—22. Zgoščen pregled daje v uvodnih poglavjih tudi ameriški pisec slovenskega porekla John A. Arnez, *Slovenia in European Affairs*, New York, Washington 1958. Med številnejšimi deli nemških avtorjev, ki v glavnem označujejo ta proces kot »Selbsteindeutschung« ali kot »freiwillige Eindeutschung«, glej *Handwörterbuch*, 2. Bd., geslo Cilli; 3. Bd., gesli Krain, Marburg; Manfred Straka, *Windische Marken und Slowenentum*. Vorveröffentlichung aus: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*; Herbert Otterstädt, *Vom deutschen Blutsanteil in Krain*, v: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 5. Jg., Leipzig 1941, 39 ss; Wilhelm Sattler, *Die Untersteiermark*. Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz Nr. 8, Graz 1942; Hermann Ibler, *Des Reiches Südgrenze in der Steiermark*. Vergewaltigtes Selbstbestimmungsrecht. Südostdeutsches Institut, Graz 1940 (ciklostirani elaborat, hrani ga knjižnica Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, inv. št. 6157); Adolf Lenz, *Die deutschen Minderheiten in Slowenien*, Graz 1923. Temeljno nemško delo je napisal sodelavec VDA, vodja Südostdeutsches Instituta v Gradcu in med okupacijo nacionalno-politični referent štajerskega Heimatbunda dr. Helmut Carstanjen pod psevdonimom Gerhard Werner, *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935. Prm. še Max Schmidt, *Der deutsch-slowenische Grenzraum*, v: Walter Schneefuss (ured.), *Des Reiches neue Nachbarn*, Salzburg, Leipzig 1939, 394—399; Hans Bruckner, *Der deutsch-slowenische Grenzraum*, v: Friedrich Heiss (ured.), *Die südostdeutsche Volksgrenze*, Berlin 1934, 178—188, ter oceno F. Baš, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXX, 1935, 181—183.

¹⁰ Uradne publikacije so naslednje: *Oesterreichische Statistik*, Neue Folge, 1. Bd., Volkszählung v. 31. 12. 1910, Wien 1917; *Recensement général de la population des Pays de la Sainte Couronne Hongroise en 1910*, Nouvelle serie 64—e Vol., Budapest 1924; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912; *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921 g. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenca*, Beograd 1924; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921 g.*, Sarajevo 1932. *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 g. u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 1931, ne prinašajo statističnih podatkov o materinem jeziku prebivalcev. Ti podatki so bili samo deloma objavljeni v časopisju, priložnostnih publikacijah, uradno in obširneje pa samo za Dravsko, Savsko in Primorsko banovino. Prm. *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1. maja 1937*, Zagreb 1937; *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik*

prebivališta Primorske banovine po stanju od 1. maja 1938, Zagreb 1938; *Splošni pregled Dravske banovine*. Glavni statistični podatki. Upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939, Ljubljana 1939. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. g.*, Knjiga II, Beograd 1938, dajejo samo podatke o veroizpovedi, ne pa tudi o materinem jeziku. Ob okupaciji Beograda leta 1941 so nemški okupatorji zaplenili in odpeljali na Dunaj statistično gradivo jugoslovanskega statističnega urada ter nato objavili: *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931*. Bearbeitet und herausgegeben von der Publikationsstelle Wien. Nur für den Dienstgebrauch, Wien 1943, Selbstverlag der Publikationsstelle.

Za privatno štetje na slovenskem Štajerskem leta 1928 glej G. Werner, n. d. Rudolf Holzer je na podlagi svojega dnevnika in ohranjenih tabel 1944. leta napisal: *Die Statistische Stelle des SDKB Draubanschaft, samt Beilagen*. Aus den Erinnerungen des damaligen Leiters der Statistische Stelle. Elaborat z mnogimi tabelami v prilogah hrani Državni arhiv SR Slovenije, podružnica Maribor (dalje DAM), fond SDKB f. 6, overjeni prepis v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, f. 153. V istem arhivu, f. 142, se hrani tudi *Narodni register kočevskih vasi*, ki ga je ob sodelovanju slovenskega učiteljstva in duhovščine leta 1936/37 sestavil kaplan Horvat. Za medvojne cenitve števila oseb nemške narodnosti v NDH, s pretiranim številom 199.042, glej Himmler Files, Roll 11, Folder 120, mikrofili v Institutu für Zeitgeschichte v Münchnu, oz. prn. *Dokumentation der Vertreibung*, 13E, op. 30 in 124E, op. 9.

Jože Rus je preračunal podatke avstrijske in srbske statistike v delu: *Glavni statistički podatci o državi Srba, Hrvata i Slovenaca*. Prema stanju od 1910 odnosno 1914. godine, Ljubljana 2. izd. 1920. V. Jojkić, n. d., je v prilogi objavil statistične tabele za Banat, Bačko in Baranjo, s primerjavo statističnih rezultatov iz leta 1910 in 1921, na str. 117—124 pa analiziral primerjavo definitivnih in prehodnih rezultatov ljudskega štetja iz leta 1921. Znani avstrijski strokovnjak za statistiko Wilhelm Winkler je objavil več del: *Statistisches Handbuch für das gesamte Deutschtum*, Berlin 1927; *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Wien, Leipzig 1931; *Deutschtum in aller Welt*. Bevölkerungsstatistische Tabellen, Wien 1938. *Handwörterbuch* pod ustreznimi gesli obravnava in komentira statistične podatke za posamezna naselitvena področja.

Za službene potrebe so razne nemške ustanove in oblasti izdelale vrsto zemljevidov in priročnikov s podatki o narodnostnem razmerju na področju Jugoslavije. Omeniti velja zlasti: Wilfried Krallert, *Volkstumskarte von Jugoslawien auf Grund der amtlichen Zählungsergebnisse über Muttersprache von 1931*, mit Trennung der südslawischen Völker mit Hilfe der Konfessionsstatistik und örtlichen Angaben, 40 kart v razmerju 1:200.000, Wien 1943; *Volkstums- und Sprachenkarte von Südosteuropa*. Herausgegeben von dem Geographischen Dienst des Auswärtigen Amtes. Zemljevid v razmerju 1:1.500.000, Berlin 1941; *Südost-Europa: Donauraum und Balkanhalbinsel*. Ein militärgeographischer Ueberlick, OKW, Abteilung für Kriegskarten und Vermessungswesen, Berlin 1940, z zemljevidom: *Die Völker des Donauraumes und der Balkanhalbinsel*. Manfred Straka je izdelal zemljevid v razmerju 1:1.500.000, *Jugoslawien. Volkliche Gliederung*. Mehrheitsgebiete unter beson-

derer Berücksichtigung des Deutschtums, priloga v delu: *Die volkliche Gliederung Südslawiens*. Das Joanneum. Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz, Nr. 2. Als Manuskript gedruckt, Graz 1941; OKW, Abteilung für Kriegskarten und Vermessungswesen, 1941, *Jugoslawien. Verteilung der Volkstümer nach Bezirken*. Verzeichnis der Orte mit mehr als 10 deutscher Einwohner, bearbeitet v. d. Publikationsstelle Wien, Wien 1941. V izdaji iste ustanove še: *Bevölkerungs- und wirtschaftsstatistische Kartenfolge über die Woiwodina*, 1:400.000, 7 zemljevidov; *Volkstumskarte von Slawonien* 1:200.000, bearbeitet von Egon Lendl.

Med najnovejšimi povojnimi nemškimi deli glej zlasti: G. Wolfrum, *Die Völker und Nationalitäten*, v: Werner Markert (izd.), *Osteuropa-Handbuch. Jugoslawien*, Köln in Graz 1954, ter *Dokumentation der Vertreibung*, 4. poglavje (avtor Heinrich Smikalla) Statistischer Ueberblick, 119E—132E, kakor tudi razmotrivanja Hansa-Ulricha Wehlerja na str. 9E—15E.

¹¹ F. Zwitter, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg* (en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov), Beograd 1960, 10—12. Slovenska izdaja: *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962. Za literaturo o problemu narodnostne statistike v Avstriji glej delo istega pisca, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1936, 106, op. 6. Prm. tudi druge razprave istega pisca, navedene v op. 9 pričujoče razprave.

¹² Jože Lavrič, *Organizacija statistike v Jugoslaviji*, Ljubljana 1935, 9.

¹³ Rudolf Andrejka, *Doneski k zgodovini statistike*, Beograd 1937, 30.

¹⁴ V. Jojkič, n. d., tabele 1 in 2.

¹⁵ Ewald Ammende (ured.), *Die Nationalitäten Europas*. Sammlung von Lageberichten, Wien 1931, 342; Richard Bahr, *Volk jenseits der Grenzen*. Geschichte und Problematik der deutschen Minderheiten, Hamburg 2. izd. 1935, 445. W. Winkler, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Wien, Leipzig 1931, 216, ugotavlja, da je za določitev narodnosti avstrijska statistika iz leta 1910 nezanesljiva, meni pa, da tudi rezultati jugoslovanskega štetja iz 1921 glede materinega jezika niso točno podani.

¹⁶ Prm. *Dokumentation der Vertreibung*, 4E, op. 1, 3, 119E, op. 1.

¹⁷ E. Ammende, n. d., 342, navaja cenitev nekaj nad 600.000; Paul Rohrbach, *Deutsches Volkstum als Minderheit*, Berlin 1926, 56, ceni na najmanj 600.000; Otto Boelitz, *Das Grenz- und Auslandsdeutschtum, seine Geschichte und seine Bedeutung*, München, Berlin 1926, 75, izpodbija rezultate štetja iz 1921. leta in ceni število Nemcev na 600.000—650.000; Adriaticus, (tj. F. Lange), *Deutschlands gerechte Grenzen*, Berlin 1925, 60, na več kot 700.000; Theodor Grentrup, *Das Deutschtum an der mittleren Donau in Rumänien und Jugoslawien*, Münster 1930, 20, na 700.000.

¹⁸ Uradna publikacija jugoslovanskega zunanjega ministrstva *La Yougoslavie d'aujourd'hui*, Beograd 1935, 81, navaja, da je pri štetju leta 1931 v Jugoslaviji 499.326 prebivalcev izjavilo, da je nemščina njihov materini jezik, to je 3,59% prebivalstva. Isto število prevzema Josef Chmelař, *Die nationalen Minderheiten in Mitteleuropa*, Praga 1937, 57. Predhodne rezultate štetja za Štajersko z razlikovanjem po materinem jeziku in po narodnosti je dne 16. 6. 1931 objavil Slovenec, po njem pa sta te podatke citirala Helmut Gerhard, v: *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1931*, 61, in Doris Kraft, *Das unter-*

steirische Drauland. Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg, München 1935, 132. *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 658—659, je objavil tabelarično primerjavo rezultata štetij 1921 in 1931 za vso Slovenijo. Podatki za štetje iz 1931. leta soglašajo s tabelami v *Die Gliederung der Bevölkerung*, razen za okraja Črnomelj, kjer je pravilno število Nemcev 566 in ne 561, ter Ljutomer 2721 in ne 2741. Glej tudi publikacije, navedene v op. 10.

¹⁹ R. Andrejka, n. d., 35. Kot načelnik državne statistike je avtor vsekakor verodostojen vir. Navaja, da so štetje opravile občine s svojimi popisovalci in občinskimi popisnim odborom, pod nadzorstvom okrajnih načelnikov in banovinskega popisnega odbora.

²⁰ Branimir Altgayer, volksgruppenführer v NDH, je v svojem elaboratu o nemški manjšini v Jugoslaviji, pisanem leta 1947 v zaporih UDV za Hrvatsko, na str. 78 zapisal: »Bilo je interesantno, da su prilikom popisa stanovništva 1931 godine popisivači Hrvati kod mnogih Njemaca, koji se tome iz indiferentnosti nisu opirali uveli kao narodnost hrvatsku, a kako materinski jezik srpskohrvatski, dok su naprotiv Srbi kao popisivači i onakvim osobama sa njemačkim porodičnim imenima koji se više nisu osjećali Njemcima a i slabo vladali njemačkim jezikom, unjeli u upisne arke njemačku narodnost i njemački materinski jezik. Kod ovakvog postupka statistika pokazala je u Dalju za oko 100 Njemaca više, nego što li je stvarno bilo, a isključivo njemačko protestantsko selo Darkovac (općine Bektež, kotar Sl. Požega) imalo je svega 10 njemačkih stanovnika. I dalje, na upitnim arcima iz kotara Donji Miholjac su olovkom ispravljena prvobitno tintom unešene označbe njemačke narodnosti i njemačkog materinskog jezika u hrvatski; to je bilo slučaj na upitnim arcima iz Golinaca, Rakitovice, Radikovaca ili Šljivošćevaca. Ovo se moglo ustanoviti u statističkom uredu u Zagrebu.« Elaborat je razmnožen s pisalnim strojem, očitno pretipkan iz rokopisa. Priloženi so tudi originalni zapisniki nekaterih zaslišanj. Arhiv Vojnoistorijskog instituta v Beogradu, (dalje VII), k. (-tija) 40D, f. (-ascikla) 3, d. (-okument) 1.

²¹ G. Werner, n. d., 146—151. V op. 20, 149 navaja po graški *Tagespost* in *Tagblatt* z dne 11. 4. 1931 nemški prevod navodil za izvedbo štetja v Sloveniji: »Dafür, dass einer wirklich der deutschen Nation angehört, genügt nicht dass er sich als Deutscher zählt, der deutschen Nation gehören nur jene an, die alle oder doch die wichtigsten der folgenden Merkmale besitzen: 1. schon der Name ist mit geringen Ausnahmen deutsch, 2. sein Vater und seine Mutter waren echte Deutsche, 3. seine erste Sprache, die er als Kind gelernt hat, war deutsche, 4. er oder schon seine Vorfahren sind in unsere Gebiete aus deutschen Gegenden eingewandert und haben sich hier nicht naturalisiert, sondern blieben immer unserem Volke fremd, 5. er hatte deutsche Erziehung zu Hause und in der Schule, 6. er meldete sich als Deutscher auch bei der letzten Volkszählung im Jahre 1920 [pravilno 1921 — op. D. B.], 7. in der ganzen Zeit seines Aufenthaltes unter den Slowenen war er als Deutscher bekannt und für einen solchen hielten ihn auch die Slowenen.«

Potrdilo ali demanti avtentičnosti tega navodila pisec te razprave ni mogel najti, vendar je verjetno, da so taka ali slična navodila res bila dana. Prm. še *Handwörterbuch*, 3. Bd., 635; H. Gerhard, n. č., 61; W. Sattler, *Umvolkung in Südostdeutschum*, v: *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 234; *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938, 139.

²² W. Sattler, *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien*, Graz 1943, 36, piše npr.: »Wesentlich ist die Tatsache, dass bisher meist nicht nach dem Volkstum, also etwas nach den drei wesentlichsten Merkmalen der Abstammung, der Sprache und des völkischen Bekenntnisses gefragt wurde, sondern allein nach der Muttersprache.«

²³ Jože Rus, *Jedro kočevskega vprašanja*, v: *Kočevski zbornik*, 146.

²⁴ R. Holzer, n. d., priloga 29; *Gliederung*, 13. INV, f. 142, nepodpisan in nedatiran referat v srbskohrvatskem jeziku, pisan s pisalnim strojem, verjetno za ministrstvo notranjih zadev okrog leta 1938, dvomi o verodostojnosti rezultatov štetja iz leta 1931, češ da število Nemcev v Jugoslaviji presega 500.000 in da jih je v Sloveniji 40.000, od tega 15.000 na Kočevskem. — DAJ, A-I-MS, F-56/I, poročilo predstojnika policije v Mariboru notranjemu ministru z dne 22. 4. 1940 trdi, da uradni podatki štetja iz leta 1931 o 1822 prebivalcih nemške narodnosti v Mariboru ne ustrezajo resnici, ker da se je tedaj iz notranje in zunanjepolitičnih razlogov hotelo Maribor označiti kot slovensko mesto. Po mnenju policije je bilo v Mariboru skupno 8.000 Nemcev in nemčurjev, ki so se, čeprav slovenskega porekla, sami proglašali za Nemce. R. Holzer, n. e., priloga 40, se zadovoljuje s številom 5.037. Prm. D. Kraft, n. d., 132—133; *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938, 139. R. Pfaundler, *Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks, Statistische Monatsschrift*, N. F. XII, 1907, 575 ss., je izračunal, da je bilo 54,92% prebivalcev Maribora po poreklu iz slovenskih domovinskih občin, v Celju 69,29% in Ptuj 60,82% J. Mačkovšek, *Statistika Slovencev*, v: L. Niederle, *Slovanski svet*, Gorica 1911, 257 pa je na podlagi statistike iz leta 1900 z drugo metodo ugotovil, da je v Mariboru bilo 71,03% prebivalcev slovenskega porekla z domovinsko pravico v občinah slovenskih političnih okrajev, v Celju 69,63% in v Ptuj 63,12%. Na ta dejstva je opozoril že Fran Zwittner, *Nemci na Slovenskem, Sodobnost*, 1938, 492—493. Glej tudi op. 19, II.

²⁵ Istega mnenja sta tudi Hans-Ulrich Wehler in Heinrich Smikalla, *Dokumentation der Vertreibung*, 10E in 120E, op. 3. Prm. Manfred Straka, *Die volkliche Gliederung Südslawiens*, Graz 1941, 15. Maksimalne cenoite o številu Nemcev v Jugoslaviji znašajo 750.000, npr. Rudolf Dammert, *Deutschlands Nachbarn im Südosten*, Leipzig 1938, 275, kjer se sicer napak navaja, da je bilo ljudsko štetje 31. 1. 1925 in da je našlo 513.443 Nemcev (pravilno 1921. leta in 513.472). 700.000 navajajo O. A. Isbert, v: *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 678; (isti avtor v svojem delu: *Volksboden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa*, Berlin in Leipzig 1937, 151, navaja »samo« 600.000); Walter Schneefuss, n. d., 154; Friedrich Lange, v: *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 79; Hermann Rüdiger, *Zahl und Verbreitung des deutschen Volkes*, v: Paul Gauss (izd.), n. d., 7; 685.000 Heinz Brunner, *Die Entwicklung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, v: *Nation und Staat*, Wien, 12. Jg. 1938, 139 (isti avtor v: *Das Deutschtum in Südosteuropa*, Leipzig 1940, 53, na »samo« 650.000); 683.000 Gottfried Fittbogen, *Was jeder Deutsche vom Grenz — und Auslandsdeutschtum wissen muss*, Berlin 9. izd. 1938, 121; 650.000 Hans Hartl, *Probleme des Deutschtums im heutigen Südosteuropa*, v: *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*, 7. Jg. 1958, 82; 620.323 po štetju oz. ceniťah samih jugoslovanskih volksdeutscherjev iz 1941. leta pri Ludwig Schumacher, *Donauschwaben und Karpatendeutsche*, Stuttgart, brez letnice, 5, in Hans Otto Göllner, *Die Katastrophe des Südostdeutschtums*, Graz 1957, 20; 600.000

H. Ullmann, n. d., 17; Eduard Beyer, *Jugoslawien*. Eine wehrpolitische Betrachtung. Disertacija, Berlin 1943, NAW, T-84, Roll 222, FN 1,593.166.

V beležki, pripravljeni za Göringa ob Stojadinovičevem obisku v Berlinu 1938. leta (*AzDAP*, S-D, V, Nr. 156), najdemo številko 700.000, enako v beležki z dne 25. 5. 1939 ob obisku princa Pavla v Berlinu (PA, Pol. IV Bd. 45, Pol. IV 1213 g) in v: *Volkspolitische Lageberichte*, Jugoslawien, 7. 4. 1941, Der Reichsführer-SS, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums (BDC, *Schumacher Collection*, f. 299). Auswärtiges Amt pa je v začetku 1941. leta na osnovi novih izračunov ugotovil, da je Nemcev oz. volksdeutscherjev v Jugoslaviji 500.000 (cit. *Dokumentation der Vertreibung*, 122E, op. 6. Za povojne pretirane cenitve v nemških delih prm. še prav tam, 120E, op. 3).

²⁶ DAJ, A-II-CPB, F-67, beležka dr. Lojze Berce, Beograd 25. 5. 1938. Konference so se udeležili zastopniki generalštaba, zunanjega ministrstva, Centralnega presbiroja in dr. Andrejka, načelnik splošne državne statistike. Predstavnik generalštaba je »izrazilo mišljenje, da treba početi [!] sa suzbijanjem nemačke propagande, koja u suštini teži tome, da se izvjesni delovi naše teritorije otrgnu od Jugoslavije.« Na sklicanje konference so nedvomno vplivali tudi zunanje in notranjepolitični dogodki, vznemirjenost množic spričo nacističnega pritiska in pojačana dejavnost pristašev obnoviteljskega gibanja med jugoslovanskimi Nemci.

²⁷ DA, LP 1938, k. I, mp. I-12, MIP Pov. br. 22566 III-2-Mab, Beograd, 25. 10. 1938, pismo LP-u. V pismu, kjer je pri tipkanju nastalo nekaj napak, je med drugim rečeno: »Prema popisu stanovništva iz 1931 god. u Jugoslaviji je bilo stanovništva čiji je materin jezik nemački 499.969. Od tog broja treba odbiti strane državljane nemačkog jezika 17.614 i Jevreja nemačkog jezika 10.026. Kad se ta dva broja odbiju, *nemačka manjina u Jugoslaviji broji 472.332 Nemca*.

Po banovinama nemačka manjina je rasporedjena kao što će pokazati niže izloženi podaci, pri čemu treba napomenuti da od pokazanih brojeva nisu u pojedinim podacima odbijeni strani državljani i Jevreji nemačkog jezika.

Dravska banovina: Jugoslovena 1,101.815 — 97,50%, Nemaca 25.054 — 2,19%. Nemci u ovoj banovini nemaju ni u jednom srezu ni apsolutnu ni relativnu većinu, čak ni u Kočevskom srezu, poznatom nemačkom etničkom ostrvu na 37.954 stanovnika nema više od 8665 Nemaca ili 22,83%; u 16 srezova od 1,30% — 3,31% u dva sreza 4,54 i 5,94%. U gradovima:

U Celju na 6602 [pravilno 7602] stanovnika, 350 [pravilno 359] Nemaca — 4,82%

U Ljubljani na 59.765 stanovnika 1326 Nemaca — 2,22%

U Mariboru na 33.131 stanovnika 2040 Nemaca — 6,16%

U Ptujju na 4257 stanovnika 457 Nemaca — 10,74%

Izloženi brojevi nesumnjivo pokazuju da nemačka manjina v Dravskoj banovini ne pretstavlja nikakvu značajnu manjinu.

Savska banovina: Jugoslovena 2,662.150 — 94,76%, Nemaca 80.501 — 2,97%. Kad se od ovoga broja odbije 6.791 stranih državljana i 2.778 Jevreja, onda ostaje svega 70.922 Nemaca pripadnika nemačke manjine. Na 69 srezova i 17 gradova Savske banovine samo u 1 srezu i u jednom gradu Nemci čine preko 20% stanovnika. U ostalim srezovima ili ne ulaze u procenat ili im je procenat vrlo mali, sem osam srezova i 4 grada gde su malo jače izraženi, npr.

U srezovima	Djakovo	na	52.491	stanovnika	12.016	Nemaca
"	Daruvar	"	35.935	"	2.705	"
"	Našice	"	50.792	"	3.566	"
"	Osijek	"	33.514	"	6.790	"
"	Sl. Požega	"	52.920	"	2.229	"
Gradovi	Osijek	"	40.337	"	9.731	"
	Vinkovci	"	12.267	[13.267 pravilno]	3.143	"
	Zagreb	"	185.581	"	6.287	"

Glavni deo njemačke manjine nalazi se u Dunavskoj banovini i broji 341.341 Nemaca ili 14,30% na 1,590.181 Jugoslovena. Razporedjena prema oblastima severno od Dunava i Drave gde je uglavnom nastanjena, predstavljena je ovako:

BANAT	Jugoslovena	296.072	(52,50%)	Nemaca	111.932	(19,98%)
BAČKA	"	344.343	(44,00%)	"	172.039	(20%)
BARANJA	"	22.932	(43,39%)	"	15.584	(20,18%)

Ovi podaci pokazuju da Nemci jedva dostižu do petine stanovništva prema ukupnom stanovništvu u tri pobrojane oblasti Dunavske banovine. Pored toga valja istaći činjenicu da se ovo područje nigde ne sučeljava sa granicama Rajha od koga je odvojeno Madjarskom. Nemci u Vojvodini imaju samo u tri sreza nezatnu većinu i to u Bačkoj Palanci 54%, u Kuli 51%, u Odžacima 54%. U svim ostalim srezovima njihov relativni broj silazi na 30 i 20%, a u mnogima se spušta na 2 i 3%.«

²⁸ Prm. npr. *Slawonischer Volksbote* 1939, Osijek, 145; H. Brunner, n. d., 54; L. Kosier, n. d., 59—60.

²⁹ Ustna izjava J. Wüschta dne 13. 2. 1963 piscu. Cvetković sprva ni hotel privoliti, strinjao pa se je, da je bolje objaviti uradne podatke, kot pa dopuštati samo zasebne, zelo različne ceitve.

³⁰ PA, Inland IIg Bd. 240, str. 147—148, pismo dr. W. Krallerta dr. Goecknu v AA z dne 31. 3. 1941.

³¹ Isto, 221—235, poročilo dr. Krallerta AA-u z dne 3. V. 1941 o opravljeni misiji v Beogradu. Glej še op. 10.

³² Po *Die Gliederung der Bevölkerung*, preračunano v *Dokumentation der Vertreibung*, 11E. Glej podrobneje prav tam, 4. poglavje 119E—132E. H. U. Wehler, primerjajoč rezultate štetij iz leta 1910 in 1921, meni, da je razlog za relativno upadanje Nemcev v Vojvodini iskati predvsem v majhnem naravnem prirastku nemškega prebivalstva, ki je poznalo v glavnem družine s po enim ali dvema otrokoma. V Sremu vidi razlog v asimilaciji s hrvaškim elementom. Padec števila Nemcev v Sloveniji razlaga z odhodom avstrijskih uradnikov in pripadnikov svobodnih poklicev in s tem, da so se mnogi Nemci, da se izognejo represalijam, priglasili kot Slovenci. Pri tem v op. 31, str. 14E, primerjajoč za Slovenijo rezultate štetij iz let 1910 in 1921, napak navaja za štetje iz leta 1910 materini jezik, namesto občevalni.

³³ J. Lavrič, n. d., 13, ugotavlja, da so kot gradivo za statistiko izsejavanja služili podatki o številu izdanih potnih listov in prodanih ladijskih vozovnic, kar pa ne dopušča natančnih ugotovitev, ker so se mnogi kupci vozovnic samo vračali v tujino, mnogi z izdanimi potnimi listi pa sploh niso odpotovali.

³⁴ Kreiner, *Das Auswanderungsproblem in Südslawien*, v: *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 35—36; AVII, 40C—3/2, pismo vodstva nemške Volksgruppe na VoMi z dne 27. oktobra 1943 ugotavlja, da ni točnih podatkov o izselitvi Nemcev iz Jugoslavije v prekomorske dežele. Ceni, da jih je v letih 1900—1914 odšlo 25.000, v letih 1919—1930 pa okrog 20.000, predvsem v Brazilijo, Kanado in ZDA. *Dokumentation der Vertreibung*, op. 2, 119E—120E, navaja uradne podatke jugoslovanskega izseljeniškega komisariata, da se je v letih 1920—30 izselilo v prekmorske dežele 29.083 volksdeutscherjev, v letih 1925 do 30 pa se jih je vrnilo 3165. Prm. še prav tam, op. 32, str. 14E.

³⁵ T. Grentrup, n. d., 25, 31—42. Pisec obsoja ta pojav s katoliškega stališča in ga vrednoti kot neomaltuzijanstvo.

³⁶ Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad 1940, 44. J. Wüsch je napisal več razprav, člankov in rokopisov. Prm. *Stadt und Land im Donaudeutschtum Jugoslawiens*, v: *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 600—610. Tako je naravni prirastek na vasi znašal 1932 — 5,85%, 1937 — 1,30% in 1938 — 2,90% (str. 605); *Das biologische Bild der Volksgruppen Südslawiens*, v: *Volkstum im Südosten*, 1939, 174—180. V ciklostiranem delu Südostdeutsches Institut v Gradcu (brez letnice) *Die völkischen Verhältnisse in der südslawischen Woiwodina*, 92, ugotavlja Wüsch, da je naravni prirastek na 1000 prebivalcev v Vojvodini in v Sremu v letih 1930/32 znašal pri Nemcih 4,1, pri Jugoslovanih pa 7,4; 1937 pri Nemcih 0,7, pri Jugoslovanih 4,3; 1938 pri Nemcih 2,1, pri Jugoslovanih pa 3,7. Prm. še L. Kosier, n. d., 58—61; Hans Harmsen, *Volkshbiologische Fragen in südlichen Ostmitteleuropa*, v: *Auslandsdeutsche Volksforschung*, 1. Jg. 1937, 74—75; W. Sattler, *Das natürliche Wachstum des slawonischen Deutschums*, v: *Südostdeutsche Forschungen*, 4. Jg. 1939, 770—791; *Deutscher Volkskalender 1936*, Novi Sad, 107—109, in literaturo, navedeno v: *Dokumentation der Vertreibung*, op. 29, 13E, in op. 4, 121E.

³⁷ Za štetje iz leta 1910 preračunano po tabeli, objavljeni v *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921g. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924. Wilhelm Winkler, *Statistisches Handbuch für das gesamte Deutschtum*, Berlin 1927, 145, po njem pa *Dokumentation der Vertreibung*, 3E, za Bosno in Hercegovino napak izračunava število Nemcev na osnovi odstotka celotnega prebivalstva, namesto da bi praviloma upošteval zgolj civilno prebivalstvo, ker prisotne vojaške osebe popis po materinem jeziku ni zajel.

³⁸ G. Gesemann, n. d., 8; O. Boelitz, n. d., 64; H. Bruckner, n. r., 182; H. Ullmann, n. d., 16; G. Fittbogen, n. d., 134; M. Schmidt, n. r., 407, da navedemo samo nekaj primerov.

³⁹ Prm. *Deutscher Volkskalender 1934*, Novi Sad, 27, ki je objavljal tudi podrobnejšo razdelitev: 60.000 Nemcev na južnem Štajerskem, 6000 v Mežiški dolini, 15.000 v »ostali Koroški«, 30.000 na Kranjskem, od tega 20.000 na Kočevskem. Isti podatki v letnikih 1935—1938.

⁴⁰ Na 70.000 slovenskih Nemcev cenijo: H. Rüdiger, n. r., 7; *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 364 in 679; O. A. Isbert, *Volkszählung der Deutschen in Europa*; na 60.000 D. Kraft, n. d., 131; E. Beyer, n. disertacija, NAW T-84, Roll 222, FN 1, 593.166; po »štetu« nemških Volksgrupp po zlomu Jugoslavije, H. O. Göllner, n. d., 20; na 50.000 G. Fittbogen, n. d., 123 in 134; J. Schulz, n. d., 23; Heinz Brunner, v: *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938, 139; prav tako tudi razni dokumenti nemških oblastvenih organov in ustanov, npr. Auswärtiges Amt, PA, Inland II g Bd. 236, str. 150, Aufzeichnung über die deutsche Volksgruppe in Jugoslawien, Berlin, 27. VI. 1940 s podpisom Lorenza, in v op. 25 omenjena *Volkspolitische Lageberichte*.

⁴¹ Na 20.000 kočevskih Nemcev O. Maull in H. Carstanjen, *Die verstümmelten Grenzen*, v: *Zeitschrift für Geopolitik*, 1931, 58—59, in v op. 39 navedeni *Deutscher Volkskalendar*; na 18.000 G. Gesemann, n. d., 8; O. Boelitz n. d., 65; Maria Kahle, *Deutsches Volk in der Fremde*, Berlin 1936, 51; G. Fittbogen, n. d., 135; O. Isbert, n. d., 124; H. Ullmann, n. d., 15; na 15.000 J. Matl, n. r., 301; Kreiner, n. č., 35—36; W. Schneefuss, n. d., 154; na 14.000 znani raziskovalec in nacistični emisar na Kočevskem Walter Neunteufl, v: *Handwörterbuch*, 3. Bd., 58.

⁴² G. Werner, n. d., 113 ss in passim; še pred njim na splošno H. Bruckner, n. r., 183. Po Wernerju povzemajo še H. Ibler, n. d., 73; O. Isbert, n. d., 82; H. Brunner, v: *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938, 139; W. Sattler, v: *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 243, in drugi. Analizo teh trditvev in odgovor nanje glej pri F. Zwitter, *Nemci na Slovenskem*, 494—496. Prm. še komentarje v listih *Slovenec* in *Jutro*, 29. 11. 1935, in govor poslanca dr. Ivana Jančiča v skupščini, *SBSk*, II, 1936/37, str. 355. Med najnovejšimi deli o problemu narodnostnega razmerja na Štajerskem glej Anton Melik, *Slovenija*, II, 2. zv., *Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino*, Ljubljana 1957, 227—8, 336, 403—6, 505.

⁴³ R. Holzer, n. d., 1—12, passim.

⁴⁴ Prav tam, priloga št. 29.

⁴⁵ Prav tam, priloga št. 40.

⁴⁶ DAM, SDKB f. 1, mp. 1 — ukaz Gauführerja SDKB, da se do 1. 2. 1941 pripravi Vermögenskataster der deutschen Volksgruppe. Računati pa je treba, da je v številu članstva Kulturbunda zajeto tudi neugotovljivo število Slovencev. V poročilu SD Auswärtiges Amtu z dne 9. 7. 1940 beremo namreč tudi naslednje: »Es ist für die gegenwärtigen Verhältnisse bezeichnend, dass den Schwäbisch-deutschen Kulturbund in Slowenien jetzt auch schon Leute beitreten, die vollkommen slowenische Namen haben und von denen man bisher annahm, dass sie Slowenen seien.« (PA, Inland II g Bd. 406)

⁴⁷ NAW, T-81, Roll 307, FN 2,435.225-7, Abschlussbericht über die Erfassung der Slowenenabsiedler durch die Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD.

⁴⁸ DAM, SDKB f. 4, J. Baron in F. Tscheligi, spomenica vodstvu NSDAP z dne 1. 5. 1942, prepis prof. F. Baša, original neznanokje. — *Dokumentation der Vertreibung*, 50E, op. 20, navaja po nürnberškem dokumentu NG-4898 podatek o 25.000 volksdeutscherjih.

⁴⁹ Prm. na str. 24—25 objavljeno tabelo. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1946, 112, navaja, da

je bilo po uradnih podatkih štetja iz leta 1931 na spodnjem Štajerskem 625.000 prebivalcev, od tega 606.000 Slovencev, 3200 Srbov in Hrvatov, 8200 Nemcev in 4700 pripadnikov drugih narodnosti. Nemcev je bilo 1,20/0, oz. po Carstajnenovih navedbah 35.000, tj. 5,7%. Pri tem očitno ne šteje dela Prekmurja, ki so ga okupirali Madžari, bil pa je pred okupacijo v sestavi okrožja KB Maribor.

⁵⁰ *Kočevski Slovenec*, 5. 12. 1939.

⁵¹ L. Trnjegorski (tj. dr. Lojze Berce), *Jugoslovenske manjine u inostranstvu*, Beograd 1938, 60. — Po zasebnih ugotovitvah iz leta 1936/37 je bilo od 11.200 kočevskih Nemcev, naštetih leta 1931, samo 8319 Nemcev, 3133 pa narodnostno mešanih (INV, f. 142).

⁵² *Dokumentation der Vertreibung*, 82E, op. 2. Prim. tudi dok. Nr. 1, str. 3—8. Sestavljavci so skupino virov prezrli; v: NAW; Microcopy T-81, Roll 306, FN 2,433.592 ss je ohranjeno poročilo Abschlussbericht über die Erfassung der Deutschen in der Gottschee und in Gebeit der Stadt Laibach. Ludwig Schumacher, n. d., 5, navaja 11.747 kočevskih Nemcev.

⁵³ *Dokumentation der Vertreibung*, 29, op. 11. Kočevski župnik iz Starrega loga Alois Krisch piše med drugim: »Als die Umsiedlung oder Rücksiedlung, wie man dies auch nannte, begann, da liess man jeden umsiedeln, der es wollte, und nannte ihn »volksdeutsch«, auch wenn er nicht deutsch sprach und das Deutsche gar nicht verstand. So kamen aus allen slawischen Ländern Leute mit, die nicht Deutsche waren. So auch aus dem Gottscheer Lande Slowenen, die früher nie daran dachten, deutsch zu sein, die kein Gottscheer je für deutsch hielt, wie er diese auch nachher nicht als Deutsche anerkennen wollte. Viele solcher Menschen waren schon in den Städten Graz, Wien und im Reiche.«

⁵⁴ Po v op. 10 navedenih uradnih publikacijah oz. po *Die Gliederung der Bevölkerung*, dopolnjeno s podatki o jugoslovanskih državljanih z nemškim materinim jezikom po *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 658—659. Podatki štetja iz 1931. leta v referatu nekdanjega Manjšinskega inštituta v Ljubljani (INV, f. 142) iz leta 1938 in z naslovom *Nemška manjšina v Dravski banovini* docela soglašajo s podatki v *Die Gliederung der Bevölkerung*.

⁵⁵ *Dokumentation der Vertreibung*, 123E, piše npr. »Denn für die tatsächliche Stärke der deutschen Bevölkerung in Kroatien-Slawonien, Bosnien und vor allem Slowenien seit dem Ende der 30er Jahre und für ihre tatsächliche Zunahme waren nicht biologische, sondern ganz überwiegend soziale und politische Faktoren bestimmend.«

⁵⁶ Prav tam, 15E—18E.

⁵⁷ *Handwörterbuch*, 1. Bd., 338.

⁵⁸ A. Dammang, n. d., 172—188. Prm. *Dokumentation der Vertreibung*, 16E—17E, in tam navedeno literaturo, kakor tudi O. Plautz, n. d., 90—98; L. Kosier, n. d., 51; Josef Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, Freilassing 2. izd. 1955, 110.

⁵⁹ *Deutsches Volksblatt*, 3. 3. 1935, Das Genossenschaftswesen der Deutschen in Jugoslawien, in isti list 23. 6. 1935, str. 6. — B. Altgayer, n. e., 55, trdi, da je dr. Korošec poskušal v Vojvodini osnovati v vaseh s prebivalci katoliške veroizpovedi kmetijske zadruge, v katere bi se včlanili kmetje ne glede na narodnost. Zadruge naj bi se združile v nekakšno katoliško združno

zvezo po zgledu Zadružne zveze v Sloveniji. Po nalogu dr. Korošca je kot glavni revizor nemških zadrug v Novem Sadu deloval zadružni strokovnjak Čebular vse do 1935. ali 1936. leta. V zvezi s to Koroščevo pobudo je bila v Novem Sadu osnovana podružnica Zadružne banke iz Ljubljane. Toda katoliški duhovniki v Vojvodini, večinoma še madžarsko usmerjeni, so preprečili realizacijo Koroščeve zamisli.

⁶⁰ O. Plautz, n. d., 91, 93.

⁶¹ Prav tam, 91, 92.

⁶² *Deutsches Volksblatt*, 10. 2. 1933.

⁶³ O. Plautz, n. d., 91—92.

⁶⁴ Prav tam, 93—98.

⁶⁵ Karl Janoviky, *Volksdeutsche Wirtschaft in Rumänien und Jugoslawien*, v: *Deutsche Arbeit*, 40. Jg. 1940, 336. Helmut Wolpert je leta 1939 doktoriral na berlinski univerzi s tezo *Deutsche Wirtschaft in der jugoslawischen Wojwodina*, pisano v izrazito nacističnem duhu. Razen podatkov iz literature in tiska ne prinaša ničesar, kar bi bilo bazirano na dokumentih. Isto, samo brez nacistične tendence, velja za disertacijo, ki jo 1955. leta na graški univerzi branil Josef Karl Lewang, *Die Donauschwaben in der Landwirtschaft Südosteuropas*.

⁶⁶ PA, Kult. Geheimakten 50/15 Po 25 Jugoslawien, beležka dr. Busseja z dne 15. 12. 1933. Dr. Kraft se je pogovarjal v Auswärtiges Amtu v prisotnosti bivšega nemškega poslanika v Jugoslaviji Dufour von Feronceja. Poudaril je, da je nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji od vseh nemških manjšin v tujini dotlej dobila najmanj sredstev v gotovini. V aktu DGB J. Nr. G 98/33 z dne 22. 12. 1933 je poslanik von Heeren priporočil prošnjo te posojilnice za brezobrestni kredit 300—350.000 RM in za črtanje ali zmanjšanje kredita 320.000 RM, najetega za gradnjo Habag Haus v Novem Sadu. — Nadaljnji fascikli s tajnimi akti »Deutschtum in Jugoslawien« žal niso ohranjeni in zato ni mogoče slediti razvoju. *Dokumentation der Vertreibung*, 17E, piše, da je leta 1932 v okviru osrednje posojilnice delovalo 154 kreditnih zadrug z 20.228 člani, leta 1934 pa kljub gospodarski krizi 332 krajevnih zadrug s 45.000 člani. Zdi se upravičen sklep, da je bilo Kraftovi prošnji ustrezno. Ni izključeno, da je v HaPol fondu kak dokument tudi o teh vprašanjih. Ta fond pa je preobsežen, da bi ga pisec lahko pregledal v času, ki mu je bil na razpolago za delo v Bonnu.

⁶⁷ F. Baš, *Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941—1945*, 10—11, študija v arhivu INV, mp. »Štajersko nemštvo«. Baš žal ne pove, katera veja nemške obveščevalne službe naj bi zbrala te podatke. Verjetno je bilo to delo Südostdeutsches Instituta v Gradcu. Zdi se, da so v teh številkah zajeti tako jugoslovanski državljani nemške narodnosti kot tudi nemški državljani. Baš daje naslednjo razčlenitev po posameznih industrijskih panogah (prva številka se nanaša na podjetja v lasti slovenskega, druga pa nemškega kapitala): industrija živil 23—25, usnja 8—10, tekstila 16—18, papirja 5—6, lesna 26—22, kovinska 12—16, kemična 9—14, grafična 11—2, gradbena 14—19 in rudarska 7—12.

⁶⁸ INV, f. 142. Dr. Ivan Jančič (*SBSk*, 1937/38, III, 1092-3) je v svojem govoru navedel, da je bilo 60 zdravnikov nemške narodnosti zaposlenih v državnih ali samoupravnih zdravstvenih ustanovah.

⁶⁹ INV, f. 142, poročilo velikega župana ljubljanske oblasti dr. Vodopivca 20. 3. 1928 oddelku državne varnosti v ministrstvu notranjih zadev.

⁷⁰ Risto Jelačin, *La Slovénie, objet de l'expansion allemande*, v: *Voix Européennes* 1937, 710—713.

⁷¹ Kot op. 69.

⁷² INV, f. 142, poročilo velikega župana mariborske oblasti z dne 25. 3. 1929 ministrstvu notranjih zadev.

⁷³ Kot op. 69.

⁷⁴ DAJ, A-I-MS, F-6/III, ministrstvo vojske in mornarice Pov. Dj. Ob. Br. 852, 7. 3. 1935, minister vojske Petar Živković finančnemu ministru dr. Milanu Stojadinoviću. V poročilu je rečeno, da zavod dobiva denarno podporo iz Avstrije za organiziranje propagande, šef mestne policije v Ptujju Mladen Čabrijan pa se boji zameriti se Nemcem. Ti so mu dali stanovanje v poslopju zavoda. »Iz ove banke Nemci daju zajmove ne samo nemačkim manjinama već i Slovencima, samo u cilju pridobivanja istih za sebe. Odtuda veliki broj Slovenaca siromaha mora da bude uz njih, a to su t. zv. nemčuri, koji su često agilniji u radu za nemačku stvar nego i sami Nemci. Oni su pravo orudje u rukama imućnih Nemaca,« je med drugim rečeno v aktu. Prm. *Hitlerjevci v Sloveniji*, Ljubljana 1937, 17.

⁷⁵ *Der Auslandsdeutsche*, 18. Jg. 1935, 182.

⁷⁶ Kot op. 68.

⁷⁷ Kot op. 67. Prm. še Ivan Bratko, *Nekmetška in tuja zemljiška posest v Sloveniji*, v: *Tehnika in gospodarstvo* 1939, 164—180.

⁷⁸ R. Sieger (ured.), *Die Südgrenze der deutschen Steiermark*. Denkschrift des akademischen Senats der Universität Graz, Graz 1919, 12 in 38—44.

⁷⁹ Kot op. 69. Prm še Martin Wutte in Oskar Lobwehr, *Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien*, Celovec 1926, 72—73; A. Lenz, n. d., passim; *Adriaticus*, n. d., 22 (kot v op. 17).

⁸⁰ F. Zwitter ugotavlja v razpravi *Narodnost in politika pri Slovencih*, napisani med narodnoosvobodilno borbo v gozdovih kočevskega Roga: »V socialnem oziru so meščanske stranke skrbno pazile, da se v novi državi v nobeni važni stvari ne krši nedotakljivost družbenega reda; tudi v narodnem oziru je važno, da so zaradi tega Nemci, ki so v Jugoslaviji izgubili svoje politične pozicije, ostali pomembni zaradi svojega močnega kapitala in da je tuji fevdalni veleposesti koristilo vsako kompromisarstvo in zavlačevanje v vprašanju agrarne reforme.« (*Zgodovinski časopis*, 1947, 54—55.)

⁸¹ A. Melik, n. d., 263—264. Poslanec dr. Ivan Jančič je označil viničarje kot neustaljen element, ki lavira med komunizmom in hitlerizmom. Pritoževal se je, da je brez uspeha prosil, da se viničarjem brezplačno razdeli nekaj koruze. (*SBSk*, II, 1936/37, 357.)

⁸² Balduin Saria, *Geschichte der südostdeutschen Volksgruppen*, Kitzingen/Main 1954, 32. Prm. še W. Schneefuss, n. d., 133; G. Wolfrum, n. r., 35, ugotavlja, da je nemštvo v Sloveniji ostalo »ein massgeblicher, wirtschaftlicher Faktor nicht nur in Slowenien, sondern weit darüber hinaus im ganzen Westen des Staates.«

⁸³ INV, f. 142. Okrožni inšpektorat Dravske banovine v Mariboru v spomenici ministrstvu prosvete, nedatirani, verjetno iz leta 1930, med drugim

ugotavlja: »Sadašnji ovdašnji Nemci večinom su posednici kuća, zanatlije, trgovci, veliki posednici, industrijalci i posednici zamaka. Kao snažan faktor u gospodarskom pogledu, imadu velik uticaj na Slovence takodjer u nacionalnom pogledu.« *Tednik Pohod*, 28. 7. 1934, piše: »Kaj pomaga 14 let slovenske šole in domače vzgoje, ko pa postanejo iz te mladine v 2 letih obrtniške ali tovarniške vzgoje najzagrizenejši nemškutarji.« *Tednik Borba*, 2. 2. 1934, jadicuje: »Najbolj žalostno pa je dejstvo, da naše tovarne na znotraj izgledajo, kot da bi bile kje v Rajhu. Na vratih vseh uradnih prostorov se blešče tuji napisi. [...] Uradni jezik po naših tovarnah pa je pretežno nemški. Delavec in delavka, ki ne znata nemški, težko izhajata v svoji službi.« — V nedatiranem, po tekstu sodeč leta 1938 napisanem, nepodpisanem referatu za ministrstvo notranjih zadev (INV, f. 142) beremo na str. 12: »Jedan od vrlo interesantnih slučajeva dogodio se u Sloveniji u mestu Šoštanj. U ovom mestu postoji jedna fabrika, svojina manjinskih Nemaca (usnjarna Woschnagg — op. avtorja). 400 radnika koji su do kratkog vremena smatrali da su Sloveni, sada sami izjavljaju da su nemačkog porekla.« — Prm. še Ivan Kreft, *Mesto Partije v slovenskem političnem življenju pred drugo svetovno vojno*, v: B. Grafenauer (ured.), *Prekmurski Slovenci v zgodovini*, Murska Sobota 1961, 55.

⁸⁴ Hermann Rüdiger, *Zahl und Verbreitung des deutschen Volkes*, v: Paul Gauss, *Das Buch vom deutschen Volkstum*, Leipzig 1935, 3. Prm. J. Arnez, n. d., 14—15.

⁸⁵ *Handwörterbuch*, 1. Bd., 265, 334.

⁸⁶ *Dokumentation der Vertreibung*, 28E.

⁸⁷ W. Schneefuss, n. d., 140, piše: »Die Deutschen hatten keine Vertretung, keine politische Organisation; sie empfanden aber die südslawische Besetzung als eine Wohltat angesichts des in Ungarn ausbrechenden Kommunismus.«

⁸⁸ Prm. V. Jojkić, n. d., 13—14.

⁸⁹ G. Gesemann, n. d., 16—17, ugotavlja že 1922. leta npr.: »... nach dem ehrlichen Urteile der Schwaben ist der Umschwung des Jahres 1918 gerade noch zur rechten Zeit gekommen, um den Deutschen das völkische Gewissen wieder zu erwecken.« Prm. podobne ocene pri H. Ullmann, n. d., 17; *Handwörterbuch*, 1. Bd., 265, 336, in 2. Bd., 291; J. Matl, n. r., 303; Carinthiacus (tj. Stanko Erhatič), *Položaj Slovenaca pod Austrijom i položaj Nemaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1925, 26—27.

⁹⁰ Obširno piše Lojze Ude, *Boj za Maribor in štajersko Podravje l. 1918/19*, v: *Zgodovinski časopis*, XV, 1961, 65—156, in navaja številno literaturo. Prm. še Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljestvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, I, Beograd 1959, 7—152; od zbirk virov, ki jih L. Ude še ni upošteval: *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920*, priredili Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak, Beograd 1960; *Foreign Relations of United States*, The Paris Peace Conference 1919, 13 Vol.; za avstrijske teze: R. Sieger (ured.), n.d.; *Flugblätter für Deutschösterreichs Recht*, hrsg. von Dr. A. R. v. Wotawa, Wien 1919; H. Ibler, n. d.; Friedrich Heiss, *Zehn Jahre »Volk und Reich«*, v: *Um Volk und Reich*, Berlin 1935, 11—34.

⁹¹ *Handwörterbuch*, 3. Bd., 76.

⁹² Hans Gröbl, *Das Gottscheerland*, Nr. 13, *Flugblätter für Deutschösterreichs Recht*, Wien 1919, 7—8.

⁹³ Kot op. 91.

⁹⁴ A. Lenz, n. d., *passim*. *Carinthiacus*, n. d., 28, ugotavlja: »Jedan deo nemačkih društava, koja su ranije u Slovenačkoj postojala, morao je prestati zbog situacije koja je nastala usled promene državnih granica. Neka od njih bila su samo filijale društava sa centralom u inostranstvu, a neka, pak, i-ako jim je sedište bilo kod nas, proširivale su krug delatnosti i preko državne granice.« — V vsej avstrijsko-nemški publicistiki med obema vojnama in celo v najnovjšem času (prm. Franz Hieronymus Riedl, *Bestand und Lage des Deutschtums in Südosteuropa*, v: *Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas*, München 1961, 420) se navajajo številke o zaprtih nemških šolah in ustanovah, namenoma pa se prezre, kar je slednjič ugotovil že *Slovenec*, 23. 11. 1933: »Kadar nemški tisk izven Jugoslavije našteva, kaj vse so Nemci imeli v Sloveniji pod Avstrijo, tako rad pozablja, da so npr. kulturne ustanove in razna nemška društva bila namenjena avtohtonemu prebivalstvu in da so bila nemška zato, da bi se to prebivalstvo ponemčilo, in ne zato, da bi se v njih vzgajali Nemci!«

⁹⁵ Natančno število je ob sedanjem stanju virov še nemogoče ugotoviti. Südostdeutsches Institut v Gradcu je imel v načrtu, da izdela natančen imenski kataster oseb nemške narodnosti, ki so leta 1918 imele domovinsko pravico na slovenskem Štajerskem. Ni pa znano, če je bilo to izvedeno. M. Straka v: *Handwörterbuch*, 3 Bd., 477, trdi, da je bilo do leta 1935 9121 nemških meščanov Maribora izpisanih iz državlanske knjige. *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 243, nasprotno trdi, da je v enem letu po prevratu samo iz Maribora prisilno odšlo 14.000 Nemcev.

⁹⁶ Inis L. Claude, *National Minorities an International Problem*, Cambridge Mass. 1955, 16, 35—36; *Carinthiacus*, n. d., 22; L. Stojković in M. Martić, n. d., 6; T. Grentrup, n. d., 3—13. Za ostalo literaturo o tem vprašanju in za sam tekst konvencije *Dokumentation der Vertreibung*, op. 25, str. 24E; Ilija Pržič, *Zaštita manjina*, Beograd 1933.

⁹⁷ *Dokumentation der Vertreibung*, 22E, 27E, 29E—30E; *Handwörterbuch*, 1. Bd., 283.

⁹⁸ *Handwörterbuch*, 1. Bd., 286.

⁹⁹ O. Plautz, n. d., 26—34; *Dokumentation der Vertreibung*, 30E; B. Saria n. d., 33. Prm. še *Carinthiacus*, n. d., 26; *Handwörterbuch*, 1. Bd., 286, 343; G. Fittbogen, n. d., 136; J. Senz, n. d., 109; R. Bahr, n. d., 435; H. O. Göllner, n. d., 22; T. Grentrup, n. d., 326—330; E. Ammende, n. d., 348. Nepodpisan, nedatiran, verjetno leta 1938 za ministrstvo notranjih zadev pisan referat nekdanjega Manjšinskega inštituta (INV, f. 142) resignirano ugotavlja: »Sve jugoslovenske vlade koje su se redjale od rata, želeći pre svega da smanje opasnost madjarske aktivnosti u zemlji, su ohrabrile Nemce da se regemaniziraju, pošto nije postojala nada da se mogu slavizirati. Rezultat ove politike je očigledno imao sasvim drukčije posledice nego one, kakve je jugoslovenska vlada očekivala.«

¹⁰⁰ O. Plautz, n. d., 32.

¹⁰¹ *Adriaticus*, *Die Deutschen in Südslawien*, Berlin, 2. izd. 1935, 40; O. Plautz, n. d., 35; T. Grentrup, n. d., 329; F. Baš, *Slovenski Nemci*, 7.

Prm. še *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1928*, 50; G. Fittbogen, n. d., 134; E. Ammende, n. d., 350. Veliki župan mariborske oblasti je v poročilu oddelku javne varnosti ministrstvu notranjih zadev z dne 25. 3. 1923 (INV, f. 142) navedel, da je bilo v društvu včlanjenih 3000 Nemcev iz vse Slovenije in zapisal: »O končnem cilju političnih aspiracij nemške narodnostne manjšine je trenutno še težko izreči utemeljeno mnenje. Napram našim oblastvom in njihovim predstavnikom se kažejo dosledno jako lojalne in doslej ni bilo ugotoviti kakih dejanskih pojavov protidržavnega ali protidinastičnega rovarjenja.« Dr. Kraft se je dne 31. 8. 1929 obrnil na predsednika vlade Živkovića s prošnjo, da se dovoli obnova društva na nepolitični osnovi, za kar so mariborski Nemci zaprosili že dne 26. 3. 1929, vendar niso dobili privoljenja oblasti. (Kopija Kraftovega memoranduma v INV, f. 142.) — Prm. še brošuro: *Mi in naši Nemci*, Maribor 1928. — W. Schneefuss, n. d., 134, in M. Straka v: *Handwörterbuch*, 3. Bd., 481, napak navajata 1924 kot letnico ustanovitve društva.

¹⁰² *Handwörterbuch*, 3. Bd., 77; F. Baš, *Slovenski Nemci*, 8. Za delovanje stranke Nemcev na Štajerskem glej str. 36.

¹⁰³ *Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934*, Novi Sad. Prm. *Abwehr und Verständigung*, Klagenfurt 1939, 54.

¹⁰⁴ O. Plautz, n. d., 34—36. Prm. B. Grafenauer, *Koroški Slovenci v zgodovini*, Ljubljana 1945, 41—42; *Dokumentation der Vertreibung*, 31E, op. 12. B. Altgayer, n. e., 15, napak datira razpust Kulturbunda z letom 1925 in ga razlaga kot represalijo, ker poslanci stranke Nemcev leta 1925 niso glasovali za odvzem mandatov poslancev HRSS. (O tem več op. 121.) E. Ammende, n. d., 349, navaja, da Pribičević na vprašanje nemške delegacije ni pojasnil, v čem je Kulturbund prekoračil svoj delokrog. Zelo verjetno je, da je razpust Kulturbunda povezan predvsem s prehodom stranke Nemcev v opozicijo in kritiko nemških poslancev v skupščini. Glej *SBSk*, 1923/24, I, 464—6, 891—8; II, 292—5, 359—62, govore poslancev dr. Krafta in dr. Moserja. Prm. še T. Grentrup, n. d., 330.

¹⁰⁵ O. Plautz, n. d., 36—37.

¹⁰⁶ B. Grafenauer, n. d., 42.

¹⁰⁷ O. Plautz, n. d., 37—39. Tekst pravil Kulturbunda n. d., 39—42.

¹⁰⁸ PA, Bd. II GA 49/5, FN 6064 H/E 448561—7, poročilo poslanika von Hasslla z dne 5. 11. 1930 AA-u o avdencii pri kralju Aleksandru. Poslanik se je pritoževal, da lojalno nemško narodnostno manjšino nadzoruje policija in da je bil tudi sam pod policijskim nadzorstvom med svojimi obiski pri manjšini. Aleksander je obljubil ustreči željam poslanika, poudaril pa je, da bo storil to iz svoje volje, ne pa zaradi njegove intervencije. Ulrich von Hassell, *Persönliche Erinnerungen an König Aleksander I. von Jugoslawien*, *Berliner Monatshefte*, 17. Jg. 1939, 692, piše, da je kralju Aleksandru priporočal, naj se Nemcem v Jugoslaviji dajo kulturna svoboda in vse možnosti za gospodarsko udejstvovanje. Kralj je o tem govoril z razumevanjem ter v okviru svojih možnosti ravnal. B. Altgayer, n. e., 15, omenja, da je kralj Aleksander leta 1929 osebno obiskal nemške vasi v Vojvodini in ukoril okrajne načelnike, ki niso z nemškimi strankami hoteli govoriti nemško, čeprav so bili večiči tega jezika. Ukrepi ob proglasitvi diktature, ko so v Vojvodini odstranili nemške napise na trgovinah in delavnicah, preimenovali ulice, odklanjali izdajo potnih

listov pripadnikom nemške manjšine itd., so bili hitro preklicani. Za nemške ocene odnosa kralja Aleksandra do nemške manjšine prn. Otto Vogenberger, *Pantschowa*, Freilassing 1961, 129; Fritz Zannger, *Das ewige Feuer in fernen Land*, Celje 1937, 138.

¹⁰⁹ *Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934.*

¹¹⁰ O. Plautz, n. d., 47—49; *Dokumentation der Vertreibung*, 32E. B. Altgayer, n. e., 48, trdi, da je dr. Korošec poskušal ustanoviti posebno vojvodinsko ljudsko stranko jeseni leta 1921 v Žombolju, torej še pred ustanovitvijo stranke Nemcev. Poskus ni uspel zaradi promadžarske usmerjenosti večine katoliškega klera, ki naj bi sicer v zamišljeni stranki imel vodilno vlogo.

¹¹¹ Prav tam, 50—52, celoten tekst posebnega dela programa. Prn. *SBSk*, 1923, I, 194—196, pojasnila dr. Krafta o programu stranke Nemcev.

¹¹² Prav tam, 52.

¹¹³ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, održanih 11. septembra 1927 g.* Izradio Dr. Laza M. Kostić, Beograd 1928, tabelarni pregledi 20, 13 in 24. Podrobneje glej še *Statistika izbora...* za 1923 in 1925. leto. Prn. *Dokumentation der Vertreibung*, 33E, op. 18, ki deloma navaja napačne, nižje številke; O. Plautz, n. d., 53—55; H. Brunner, n. d., 52; O. Boelitz, n. d., 76; G. Fittbogen, n. d., 135; J. Senz, n. d., 114, L. Kosier, n. d., 53; Carinthiacus, n. d., 28; T. Grentrup, n. d., 326; Adalbert Karl Gauss (izd.), *Erinnerungen an Palanka*, Freilassing 1958, 35—37. Žal ni mogoče izračunati odstotka volivcev nemške narodnosti, vpisanih v volilne imenike, oz. odstotka glasov nemških volivcev, oddanih drugim strankam, ker omenjene uradne statistike volitev ne objavljajo podatkov o nacionalni sestavi volilnega telesa.

¹¹⁴ *Dokumentation der Vertreibung*, 33E, op. 18.

¹¹⁵ Prav tam, 31E, op. 13. *Publikationsstelle Wien* je za službeno uporabo izdala tudi zemljevid »Die von Agrarreform enteigneten Flächen der Woiwodina« s podatki o poreklu srbskih kolonistov. Prn. še Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941 god.*, Sarajevo 1958, passim.

¹¹⁶ *SBSk*, 1923/24, I, 466, 891-8; II, 294.

¹¹⁷ *SBSk*, 1923/24, I, 464—6, 891—8; II, 293—5, 359—62.

¹¹⁸ *SBSk*, 1923/24, II, 295.

¹¹⁹ *Dokumentation der Vertreibung*, 34E.

¹²⁰ *SBSk*, 1925, I, 215-8; 1925/26, III, 68—72. Carinthiacus, n. d., 28, poudarja, da so ti incidenti nastali zaradi strankarskih strasti, ne pa zaradi narodnostnih trenj. Zamerja nemškimi poslancem, da so se spuščali tudi v vprašanja o ustavnih odnosih med Srbi, Hrvati in Slovenci. Prn. *Dokumentation der Vertreibung*, 33E—34E, op. 19.

¹²¹ *SBSk*, 1925, I, 218. »Oni ne mogu biti diskvalifikovani za poslanike radi krivice nekih njihovih drugova i oni ne mogu biti diskvalifikovani ni od koga drugoga nego samo od nadležnog suda pravomoćnom presudom. Ni plenum Parlamenta ne može uzurpirati tu sudsku vlast...« je dejal dr. Moser. Značilni za ozračje v skupščini so naslednji medklici: »Stjepan Kobasica: Nije to vaša država, ostavite vi to nama da rešimo spor između Srba i Hrvata. Škandal jedan, treba ga linčovati! Što se mešate u ove stvari. — Kosta Majkić: Kad bi mi vama vraćali, trebalo bi vama glave pogubiti. [...] Uzvici na levici:

Radičev advokat. — Drugi glas: Njega se ne tiče spor Srba i Hrvata, neka ide u Nemačku.« Dr. Moser je zanikal, da bi bil kdaj pristaš frankovcev, ironično pa je pripomnil, da so nemške poslance člani prav te vlade prisilili, da glasujejo za vstop Radičevih poslancev v skupščino.

¹²² *SBSk*, 1925/26, III, 99—103.

¹²³ Prav tam, 103—5.

¹²⁴ Prav tam, 159—65.

¹²⁵ Prav tam, 166; R. Bahr, n. d., 437; T. Grentrup, n. d., 239—43;

Dokumentation der Vertreibung, 23E, op. 17.

¹²⁶ *SBSk*, 1925/26, III, 190—6; 1928/29, IV, 146—50.

¹²⁷ *Dokumentation der Vertreibung*, 32E, op. 17; O. Plautz, n. d., 65.

¹²⁸ O. Plautz, n. d., 66.

¹²⁹ T. Grentrup, n. d., 331; *Deutscher Kalender 1934*, Novi Sad 1933, 128; O. Plautz, n. d., 89—90; *Dokumentation der Vertreibung*, 35E, op. 25.

¹³⁰ *Dokumentation der Vertreibung*, 22E—23E. — Svetozar Pribičević, odgovarjajoč na zahtevo poslanca dr. Krafta, da narodnost učencev določajo starši, je med drugim odgovoril: »Ja bih se saglasio sa tim gledištem u tom slučaju da je naša država na teritoriji Vojvodine vladala nekoliko stotina godina. [...] Ali je tamo vladala državna politika Madžarske koja je srpstvo od Sent-Andrije i Pešte pogurala do Novog Sada. [...] A zato što se takva politika tamo vodila, mi smo doživeli da su razni Popovići i Pavlovići i mnogi drugi postali Nemci i Madžari. I sad ja vas pitam: je li patriotično da mi dopuštamo da pomadžareni i ponemčeni roditelji određuju nacionalitet svojih decei, tj. da određuju u koju će školu ići. A to znači da mi priznamo status koji su bili odredili Madžari, ili ćemo vratiti ono što je naše.« (*SBSk*, 1925/26, III, 166.)

¹³¹ Okrožni inšpektorat Dravske banovine v Mariboru je v spomenici ministru prosvete 1930. leta (INV, f. 142) protestiral proti uredbi O. N. br. 769 z dne 1. 9. 1930, s katero je bil določen vpis v manjšinske šole po izjavi staršev, kot glavni kriterij pa družinski jezik. Inšpektorat je zahteval, naj bo mero-dajno nemško poreklo, ki naj ga starši dokažejo, nemški otroški vrtci naj bodo državni, ne pa zasebni, ker bodo sicer v teh vrtcih tudi otroci slovenskih staršev, gmotno odvisnih od Nemcev. »Narodnost nije slučaj niti lično ube-djenje, nego je krvna baština, koju nasledi dete rođenjem i ostane mu do smrti, i ona se ne da menjati kao versko ili političko naziranje,« je ugotavljal inšpektorat. Podoben problem, mutatis mutandis, je bil tudi na Koroškem. Prm. F. Zwitter, *Koroško vprašanje*, Ljubljana 1937, 5—7; Theodor Veiter, *Die slowenische Volksgruppe in Kärnten*, Wien, Leipzig 1936, 16—17, 98, 130.

¹³² *Dokumentation der Vertreibung*, 23E—25E, kjer je ta problematika podrobneje obrazložena in navedena tudi številna literatura. Vsekakor se je število nemških paralek in nemških učencev v opisanih razmerah znatno dvignilo. Glede prakse analize priimkov je posredoval leta 1933 tudi nemški poslanik Dufour von Feronce pri kralju Aleksandru. Aleksander se je strinjal, da se ta praksa ukine in je napolil poslanika k ministru prosvete Stanko-viču (PA, Bd. II GA 49/5, FN 6064H/E448623—31, Dufour von Feronce AA-u dne 12. 2. 1933).

¹³³ *Dokumentation der Vertreibung*, 25E—26E. O. Plautz, n. d., 83, na-vaja, da so učiteljiče obiskovali 103 gojenci. Prm. govor senatorja dr. V. Ro-žiča v: *SBSn*, 1932/33, III, 67, in *Handwörterbuch*, I. Bd., 284.

¹³⁴ *Dokumentation der Vertreibung*, 25E—26E. Prm. O. Plautz, n. d., 78, tekst ustanovne listine in statuta 103—113. Tekst peticije: *Petition an der Völkerbundrat wegen Verletzung von Rechten der deutschen Minderheit im Königreiche Jugoslawien durch instehende Verfügungen und Entscheidungen der jugoslawischer Behörden*, Celje 1930. Za razvoj spora prm. *Der Auslanddeutsche*, 16. Jg. 1933, 571—2; 17. Jg. 1934, 93; 18. Jg. 1935, 133; *Nation und Staat*, 8. Jg. 1935, 399.

¹³⁵ DAJ, A-I-MS, F-66/III, poročilo načelnika prosvetnega oddelka kr. banske uprave Dunavske banovine dr. Milana Petrovića ministru prosvete z dne 7. 8. 1939.

¹³⁶ Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije. *Statistika škola pod Ministarstvom prosvete na dan 15. maja 1932 god.* Po službenim izvorima izradio Nikola S. Tujković, Beograd 1933. Uradna publikacija *La Yougoslavie d'aujourd'hui*, 81, pa za šolsko leto 1933/34 navaja 754 nemških oddelkov z 39.278 učenci in 736 učitelji, od tega 620 oddelkov z 31.082 učenci na nižjih osnovnih šolah in 134 oddelkov z 8196 učenci na višjih ljudskih šolah. V Beogradu, Zagrebu in Novem Vrbasu so bile tri nižje gimnazije z nemškim učnim jezikom s 356 učenci in meščanska šola s 110 učenci.

¹³⁷ *Dokumentation der Vertreibung*, 19E—21E.

¹³⁸ Kot op. 131. *Bilten MUP* za januar 1937 (IHRP) poroča o taki organizirani akciji v Slovenskih Konjicah: »Ovi prelazi više imaju politički nego verski karakter, pošto se na taj način jače ističe pripadnost, privrženost i povezanost sa sunarodnjacima u Nemačkoj, gde su većinom evangelističke vere, a koju veru naši Nemci smatraju kao bitno i izrazito obeležje nemštine.« Ti prestopi sicer niso povsem nov pojav, saj koreninijo še v gibanju »Los von Rom« iz 19. stoletja, vendar postajajo spet številnejši prav v nacistični dobi. R. Holzer, *Die Jugendarbeit des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes OG Marburg/Dr. 1931—1935*, str. 98 (DAM, SDKB f. 6), npr. razlaga svoj prestop v letu 1935: »Ich hatte mit ruhiger Ueberlegung den Schlusstrich gezogen, denn ich kann nicht einer Institution angehören, die mein geliebtes Deutschland tödlich hasst.« Število teh prestopov ni mogoče ugotoviti, ker leta 1941 v Jugoslaviji ni bilo ljudskega štetja, po štetju iz leta 1931 pa je bilo med 28.998 prebivalci z nemškim materinim jezikom samo 1447 vernikov evangelijske cerkve, velika večina, tj. 27.180 pa je bila katoliške vere (*Gliederung*, 13).

¹³⁹ *SBSn*, 1932/33, III, 67 — podatki v govoru senatorja dr. V. Rožiča. Iste podatke objavlja kasneje tudi *La Yougoslavie d'aujourd'hui*, 81—82.

¹⁴⁰ *La Yougoslavie d'aujourd'hui*, 82.

¹⁴¹ Karl Böhmer (izd.), *Handbuch der Weltpresse*, 3. izd. Leipzig, Frankfurt am Main 1937, 262. Prm. O. Plautz, n. d., 20—23; L. Kosier, n. d., 54; *Handwörterbuch*, 1. Bd., 341; *Dokumentation der Vertreibung*, 30E, op. 8. Značilno je, da Centralni presbiterij pri predsedstvu vlade ni imel redne kartoteke s podatki o nemškem manjšinskem tisku, ampak je občasno naročal svojim dopisnikom, naj pošljejo ustrezna poročila (DAJ, A-II-CPB, F-67, poročila dopisnikov CPB 1939. leta o stanju nemškega tiska). Seveda ves ta tisk ni izražal mišljenja političnih voditeljev nemške narodnostne manjšine, npr. dnevnika *Marburger Zeitung* in zagrebški *Morgenblatt* vsekakor ne.

OPOMBE K PRVEMU POGlavJU

¹ Ravnatelj privatnega nemškega učiteljišča je bil prof. Josef Täubel. V drugem šolskem letu 1932/33 je zavod obiskovalo 107 učiteljiščnikov, ki so dobili 150.000 din štipendij od nemške Schulstiftung (*Der Auslanddeutsche*, 16. Jg. 1933, 394).

² Mathias Annabring, *Volksgeschichte der Donauschwaben in Jugoslawien*, Stuttgart 1955, 66.

³ B. Altgayer, n. e., VII, 40D—1/3, str. 12.

⁴ *Dokumentation der Vertreibung*, 38E. Dr. Awender je nasprotno zaniikal, da bi tu šlo za spor med generacijami (*Volksruf*, 15. 12. 1934).

⁵ Friedrich Heiss, *Zehn Jahre »Volk und Reich«*, v: *Um Volk und Reich*, Berlin 1935, 14—16.

⁶ Arhiv PK SK Vojvodine, Novi Sad, k-31012/2, elaborat dr. Milana Ivančevića za pokrajinsko komisijo za ugotovitev vojnih zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev, str. 29—30.

⁷ Heinz Brunner, *Geblieben aber ist das Volk*, Graz 1954, 57—58.

⁸ Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad 1940, 43. *Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums*, 1. Bd., 248, navaja, da so se po koncu prve svetovne vojne mladi in stari visokošolci združili v »Banatia« in da je 1932. leta Landesverband der deutschen Akademiker im Königreiche Jugoslawien zdruzeval v Banatu naslednje krajevne zveze: *Banatia* (Vršac), *Donauschwaben* (Pančevo), *Franconia* (Bela Crkva), *Gothia* (Zrenjanin), *Schwarzwald* (Velika Kikinda), v Bački pa (prav tam, 341) 1934. leta *Abschied* (Apatin), *Academia* (Novi Sad), *Baden* (Nova Palanka), *Guttenbrunn* (Crvenka), *Alēmania* (Kula), *Pfalz* (Novi Vrbas), *Schwaben* (okraj Odžaci) in *Lenau* (Subotica).

⁹ *Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934*, Novi Sad 1934, 53.

¹⁰ *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1947, 9; *Memorandum vlade FNRJ o slovenačkoj Koruškoj, pograničnim slovenačkim delovima Štajerske i Gradišćanskim Hrvatima*, Beograd 1947, Priloga I, 11.

¹¹ Rudolf Holzer, *Die Jugendarbeit des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes Orstgruppe Marburg/Drau*, DAM, SDKB f. 6, na str. 3 piše, da so se pod vodstvom dr. Carstanjena na gradu Sv. Martin pri Gradcu v dneh 1.—3.2. 1930 udeležili tečaja člani Društva nemških visokošolcev v Mariboru, ki so sicer študirali v Gradcu. Taki tečaji so bili še, vsaj kolikor je zanje vedel R. Holzer, maja 1931 za dekleta iz slovenske Štajerske, 1.—3. 11. 1931 za mladino iz slovenske Štajerske, nov tečaj spet od 6.—14. 11. 1931, poseben tečaj za študente in visokošolce iz Maribora 24. 2.—3. 3. 1933, 7.—8. 4. 1934 itd (prav tam, 8, 24, 63). Friedrich Pock, *Grenzwacht im Südosten*, Graz, Wien, Leipzig 1940, 115—120, piše obsirneje o teh tečajih v okviru Südmarke.

¹² *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 695; O. Plautz, n. d., 99, napak datira ustanovitev z letom 1926.

¹³ *Deutsches Volksblatt*, 30. 6. 1933.

¹⁴ O. Plautz, n. d., 99.

¹⁵ *Deutsches Volksblatt*, 18. 7. 1933. Isti list je 29. 7. 1934 poročal, da je v letnem semestru 1934 društvo štelo 118 članov, 22. 2. 1934 pa je za zimski semester navedel 116 članov. Sleherni član je imel nalogo ugotoviti vsaj deset Nemcev, ki niso bili organizacijsko nikjer zajeti in niso bili včlanjeni v Kulturbund.

¹⁶ *Deutsche Zeitung*, 3. 10. 1935.

¹⁷ PA, DGB. Bd. 39/2, DKL 14. 11. 1938, konzul Bernard svetniku DGB Lurtzu.

¹⁸ Ljubomir St. Kosier, *Grossdeutschland und Jugoslawien*, Berlin 1939, 141—142, navaja, da je v akademskih letih 1931/32 študiral 371, 1932/33—366, 1933/34 — 390, 1934/35 — 379 in 1935/36 — 392 nemških visokošolcev. Od teh jih je v letu 1935/36 bilo v Zagrebu 195, Beogradu 134, Ljubljani 42, na pravni fakulteti v Subotici pa 21.

¹⁹ *Deutsches Volksblatt*, 19. 12. 1938, navaja podatke o razvoju mladinskih in športnih oddelkov (prva številka: mladinski, druga: športni oddelki): 1931 — 3 — 13; 1932 — 7 — 18; 1933 — 20 — 23; 1934 — 48 — 34; 1935 — 102 — 41; 1936 — 142 — 44; 1937 — 202 — 51; 1938 — 223 — 56.

²⁰ Hans R. Wiese, *Auslanddeutsche Erneuerung*, Berlin 1936, 59—62. Program gibanja je zahteval kulturno avtonomijo, svobodo nacistične vzgoje vseh Nemcev v Romuniji, skupno organizacijsko povezavo vseh slojev in poklicev, obvezno delovno službo in v točki 10 tudi zahtevo, da se sleherni Nemeč »sich für die Erweiterung des deutschen Lebensraumes und für werktätige Förderung des deutschen Erzeugers und Kaufmanns einsetzt.«

²¹ B. Altgayer, n. e., 89. Dr. Jakob Awender se je rodil leta 1897 v kmečki družini v Banatu. Med prvo svetovno vojno je že kot sedemnajstletni mladenič bil na soški fronti. Medicinsko je študiral v Gradcu in se specializiral za otorinolaringologijo. Kot vodja nacističnega gibanja med Nemci v Jugoslaviji je zamenaril svoj zdravniški poklic. Uveljavil se je kot gornik, želel pa se je udejstvovati predvsem na gospodarskem področju, čeprav ni bil noben teoretik. »Dr. Awender ist deutsch und Nationalsozialist bis zur letzten Konsequenz«, je zanj rečeno v njegovi biografiji Deutsches Ausland-Institut. (NAW, T-81, Roll 349, FN 5,077.776—7.) Prm. še M. Annabring, n. d., 71, kjer je rečeno, da se je dr. Awender skupaj z dr. Jankom po drugi svetovni vojni izselil v Ameriko.

²² M. Annabring, n. d., 66.

²³ *Der Auslanddeutsche*, 17. Jg. 1934, 92, 462—463.

²⁴ Prav tam, 360—361.

²⁵ Kot op. 21.

²⁶ *Volksruf*, 15. 12. 1934, uvodnik *Der Kampf geht weiter!*

²⁷ Max Schmidt, *Südslawien*, v: *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1935*, Wien 1936, 51.

²⁸ PA, VI A Bd. 13, DGB 9. 2. 1935. Spomenica Kulturbunda, priloga 3 navaja, da je tajnik novosadske policije Cvetković septembra leta 1934 tajnika Kulturbunda Giljuma opozoril na nacistično propagando v Kulturbundu, zlasti še na delovanje dr. Awenderja, sugeriral je njegovo izključitev, odgovornost za nacistične pojave pa pripisal Kulturbundu. *Deutsches Volksblatt*, 17. 1. 1935, je poročal, da so bili imenovani začasno izključeni »wegen ihrer,

dem Bundeszweck schädigenden Tätigkeit«. V življenjepisu dr. Awenderja, pisanem marca 1939, je tiskovni referent obnoviteljskega gibanja G. Halwax obtožil Keksa, Giljuma in dr. Moserja, da so se pred jugoslovanskimi oblastmi odkrito izjasnili proti nacizmu in označili obnoviteljsko gibanje kot državni sovražno (NAW T-81, Roll 349, FN 5,077.777). Dr. Awender je v glasilu *Volksruf*, 19. 1. 1935, navajal, da je bilo od 137 krajevnih skupin Kulturbunda na seji zveznega odbora zastopanih samo 16 ali 11% in od 58 članov zveznega vodstva samo 37 ali 63%, ti pa da so večinoma bili plačani uradniki Kulturbunda. Prm. podrobneje brošuro *Zum Kampf in Kulturbund*, DAM, SDKB f. 5.

²⁹ PA, VI A Bd. 13, DGB 29. 1. 1935 — AA-u. V aktu DGB, 9. 2. 1935 poslanik von Heeren zavzema podobno stališče in predlaga, da se nemške ustanove vzdrže vmešavanja.

³⁰ Prav tam, VI A 2168 4. 5. 1935, pismo AO NSDAP AA-u 2. 5. 1935. V imenu AO je grof Yorck pisal med drugim: »Ich würde es unbedingt ablehnen, einseitig die heutige Führung der Volksgruppe zu stützen, da diese zu einer ehrlichen Erneuerung von innen heraus nicht bereit zu sein scheint, selbst jedoch in der Volksgruppe nicht so verwurzelt ist, wie man es heute verlangen muss. Die Angriffe, die gegen die alte Führung gerichtet werden, scheinen mir teilweise sachlich berechtigt zu sein. Ich halte diesen Kampf an sich nicht für unbedingt schädlich, sondern lediglich die Entgleisungen, die dabei vorkommen.«

³¹ Prav tam, zu VI A 2168, Stieve 14. 5. 1935 von Heerenu. Pismo končuje z ugotovitvijo: »Nach den dem AA erstatten Berichten muss der Aufstieg der Erneuerungsbewegung in Jugoslawien ännlich wie der in Rumänien und in anderen europäischen Ländern durchaus ernst genommen werden. Die bisherigen Führer der Volksgruppe werden nach der hier vorherrschenden Ansicht der für die Deutschumsarbeit zuständigen Stellen gut daran tun, die Führer der Erneuerungsbewegung nicht vor den Kopf zu stossen, sondern ihnen Gelegenheit zu praktischer Mitarbeit zu geben.«

³² DAM, SODI f. 1, mp. 3, avtobiografija Paula Clausa, Berlin, 29. 7. 1939.

³³ *Der Auslandsdeutsche*, 17. Jg. 1934, 390.

³⁴ PA, VI A Bd. 13, VI A 3019, *Bericht der Aussenstelle für Südslawien der Deutschen Studentenschaft*, štabni vodja Kurt Marschelke 31. 5. 1935 AA-u. V poročilu je tudi rečeno: »Abschliessend ist zu sagen, dass nach den Erfahrungen der bisherigen Arbeit es in 1—2 Jahren möglich sein wird, diesen grosszügigen Einsatz reichsdeutscher Kräfte zum Weckung des Selbsthilfegedankens in der deutschen Volksgruppe in Südslawien abzustoppen; den die Volksgruppe wird dann selbst soweit sein, diesen Kampf aus eigenen Kräften zu führen.« Študenti univerze v Halle so poleti 1934. leta svoje tritedensko bivanje v vasi Dobro Polje v Bački uradno predstavili kot delo na rasnih raziskavah (Max Schmidt, *Südslawien, v: Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1935*, Wien 1936, 54).

Poslanik von Heeren je 14. 7. 1935 v zvezi z delom študentskih skupin iz Nemčije priporočil »dass sie in ihrer Arbeit unauffällig vorgehen und sich nicht in die Streitigkeiten und Spannungen der hiesigen deutschen Volksgruppe einmischen werden. [...] Die hiesigen Behörden sind über alle Einzelheiten der Einwirkung vom Reiche auf die hiesige Volksgruppe genau informiert. Dass »Tarnungen« mit Erfolg vorgenommen werden können, ist daher so gut wie

ausgeschlossen.« Poslanik je priporočil »die volksdeutsche Arbeit in Jugoslawien nur durch ganz erprobte und erfahrene Kräfte vornehmen zu lassen und jede in die Breite gehende Organisation dieser Arbeit, die den Eindruck einer »grosszügigen Aktion« hervorrufen könnte, zu vermeiden.« (VI A Bd. 13, DGB 14. 7. 1935.) — Prm. še *IMT*, XIV, 548—551, zaslišanje nacističnega mladinskega voditelja Schiracha, ki je skušal zanikati, da bi Hitlerjugend sploh kdaj v Jugoslaviji sodelovala pri organiziranju pete kolone.

³⁵ DAM, SODI f. 1, mp. 3, avtobiografija P. Clausa, Berlin, 29. 7. 1939 in SODI f. 7, mp. 2, avtobiografija Graz, 29. 6. 1940. (Avtobiografija z dne 29. 6. 1940 je kot dok. št. 193 priložena elaboratu F. Baš, *Slovenski Nemci 1918—1945*; prm. še n. e., 70.) P. Claus je imel člansko legitimacijo NSDAP št. 1.881.548. Rodil se je leta 1901 kot sin pekarja Paula Oswalda Clausa v Glauchau. Ukvarjal se je od leta 1925 dalje tudi z gospodarsko problematiko nemških narodnostnih manjšin v ČSR, Madžarski in Jugoslaviji. Na beograjsko univerzo se je vpisal z namenom, da bi lažje organiziral nemške srednješolce v Beogradu, Vrbasu, Vršcu, Novem Sadu, Somboru in Rumi. V Beogradu je ustanovil knjižnico in čitalnico za mladino ter študentsko menzo. V letih 1929/30 je po naročilu nemškega poslanstva v Beogradu in po poblastilu VI A referata Auswärtiges Amta v Jugoslaviji vodil anketo o stanju nemškega manjšinskega šolstva in obiskal nad 320 krajev z nemškimi naseljenci. Od maja 1932 je sodeloval pri izgradnji Arbeitsdiensta, po naročilu VDA in ob kasnejši podpori VoMi je pospeševal razvoj nemške obrti v Jugoslaviji, skrbel za organizacijo vzgoje v nacističnem duhu vajencev in obrtniških pomočnikov, sodeloval pri ustanavljanju zastopništev nemških tvrdk v Jugoslaviji, borbi proti židovskim podjetjem in pospeševanju jugoslovanskega izvoza v Nemčijo. Clausov »študij« prirodopisa, slovanskih jezikov, zgodovine in prava na zagrebški univerzi je bil zgolj formalnost, ki mu je omogočila delo v *Združenju nemških visokošolcev* v Zagrebu. Sam piše: »Von der VDH Agram aus sind daher auch wesentliche Impulse zur Durchsetzung nationalsozialistischen Ideenguts ausgegangen. Die VDH Agram nahm wesentlich an dem Aufbau der Kulturorganisation in Slawonien, der seinerzeitigen KWWD teil. Sie gründete zahlreiche Jugendgruppen des SDKB im Hauptsiedlungsgebiet und lieferte zahlreiche Mitkämpfer für den Durchsetzungskampf der Erneuerungsbewegung.«

³⁶ PA, DGB Bd. 39/2, DKZ 22. 2. 1934, Freundt DGB-u.

³⁷ V zimskem semestru 1933/34 je združenje štel 184 članov, od teh 86 iz Zagreba. Na občnem zboru 8. 4. 1934 so na vsa vodilna mesta v združenju bili izvoljeni člani nacistične stranke, v zimskem semestru 1934/35 je število članov naraslo na 228, od teh 106 iz Zagreba; v letnem semestru na 231, od teh 113 iz Zagreba. Združenje je izdajalo v obliki ciklostiranih okrožnic glasilo *Student im Volk*, ki je od leta 1939 dalje izhajalo tudi v tiskani obliki. Leta 1940 je društvo naraslo na 400 članov. »Auch gab es zu keiner Zeit eine solche klare Führerauslese, wie in der jetzigen Epoche. Hier wirkte tiefgehend, ja geradezu entscheidend die Umtormung des Reiches mit. Sein Vorbild prägte die Jugend draussen und diese stellte wiederum den Gleichschritt mit den jungen Generation des neuen Reiches her,« je pisal Heinz Brunner, v: *Nation und Staat*, 13. Jg. 1939/40, 161—4. Prm. še *Deutsches Volksblatt*, 14. 3. 1934, 25. 7. 1934, 20. 3. 1935, 1. 10. 1938, 25. 2. 1939; *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 695—696; Kurt Egon Türcke, *Das Schulrecht*

der deutschen Volksgruppen in Ost- und Südosteuropa, Berlin 1938, 464; PA, DGB 39/2 Bd. 2, poročila konzula Freundta, 19. 3. 1934; 10. 4. 1934; 11. 3. 1935; 22. 4. 1936.

³⁸ PA, VI A, Bd. 12, VI A 1644/33 4. 11. 1933, Die Deutsche Studentenschaft, Hauptamt für Grenzland — und Aussenpolitik 30. 10. 1933 AA-u. Prm. VI A Bd. 13, DGB 9. 2. 1935, spomenica Kulturbunda, Beilage: *Eingriffe reichsdeutscher Stellen in die Arbeit des Kulturbundes*, ki navaja številne primere vmešavanja nemških študentov iz rajha.

³⁹ PA, VI A Bd. 12, DGB 23. 11. 1933, Geheim, von Heeren AA-u: »Was im übrigen die von Herrn Urban vertretene Auffassung anlangt — je poročal von Heeren — dass die heutige Führung der deutschen Minderheit durch Persönlichkeiten ersetzt werden sollte, die der nationalsozialistischen Bewegung angehören, so würde ich es für ausserordentlich gefährlich halten, derartige Gesichtspunkte bei Fragen, welche die Führung deutschen Minderheiten im Ausland betreffen, ohne weiteres zur Anwendung zu bringen.[...] Schon heute wird jede nationalsozialistische Propaganda innerhalb der hiesigen deutschen Minderheit von der jugoslawischen Regierung mit grösstem Misstrauen betrachtet, nicht so sehr, weil daraus — jedenfalls soweit die Hauptsiedlungsgebiete, die Bačka und das Banat, in Frage kommen — eine Förderung des Zusammengehörigkeitsgefühls mit dem deutschen Mutterlande, sondern weil daraus eine Förderung der ungarischen Irredenta befürchtet wird. [...] Wie sehr dies Misstrauen verstärkt werden müsste, wenn zu einer Zeit, wo die freundschaftlichen Beziehungen zwischen dem neuen Deutschland und Ungarn sich immer enger gestalten, die Führung der hiesigen Minderheit in die Hände von Persönlichkeiten übergehen würde, die sich als Anhänger der nationalsozialistischen Bewegung exponiert haben, liegt auf der Hand.«

⁴⁰ PA, VI A Bd. 12, beležka za ministra von Neuratha 11. 11. 1933 s priporočilom, naj minister stvar uredi s Hessom. Rezultata te iniciative ni mogoče zaslediti v ohranjenem gradivu.

⁴¹ Prav tam, DGB tgm. 11. 11. 1933, von Heeren AA-u.

⁴² *Pohod*, 8. 4., 12. 8. 1933 in 14. 7. 1934.

⁴³ *Pohod*, 15. 4. 1933.

⁴⁴ *Pohod*, 29. 7. 1933.

⁴⁵ *Der Auslandsdeutsche*, 16. Jg. 1933, 317—318, 506—507.

⁴⁶ PA, VI A Bd. 12, DGB 6. 12. 1933, von Heeren AA-u.

⁴⁷ Prav tam, poročilo iz Ptuja navaja, da so bili Albrecht Wilhelm, Josef Ernst in Friedrich Petek 21. 6. 1933 kaznovani z 250 din globe ali 5 dni zapora, ker se 10. 4. 1933 na glavnem trgu javno pozdravljali s »Heil Hitler« in tako kršili javni red in mir. Prm. *Der Auslandsdeutsche*, 17. Jg. 1934, 92, in skrajšano verzijo poročila konzula Freundta iz Zagreba v: *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, AA 7, Berlin 1941, Nr. 12.

⁴⁸ *Deutsche Zeitung*, 9. 3. 1933. *L'Europe nouvelle*, 1934, 1268, je poročala, da je glavni urednik DZ absolvirval propagandni tečaj v Berlinu.

⁴⁹ Prav tam, 19. 3. 1933. List je pisal med drugim: »Als ausserordentliche Ehrung betrachten wir es, dass der führende deutsche Staatsmann dabei besonders auch unserer kleinen deutschen Minderheit im Draubanat gedachte.« Podobno tudi 23. 3. 1933: »Dass er besonders auch unsere »Deutsche Zeitung«

grüssen liess, betrachten wir als schönsten Lohn für unsere immerdar bewiesene deutsche Treue!«.

⁵⁰ *Slovenec*, 8. 5. 1933, je v uvodniku *Kje je nemški čudež?* pisal med drugim: »Naša nemška narodna manjšina se je Hitlerja prav naivno razveselila. Kar zadržati ni mogla svojega veselja. [...] Kot glasilo, ki se bori za spoštovanje pravic vseh narodnih manjšin, torej tudi nemških, pa pravimo mi: Zmaga fašistične ideje v Evropi bi prinesla smrt narodnim manjšinam, smrt tudi nemškim. [...] Kljukastih križev po jugoslovanskih šolah in resničnega iredentizma, ki se v zadnjem času pojavlja na naši meji, vendar ni mogoče trpeti.« Isti list 24. 3. 1933 ostro kritizira *Deutsche Zeitung* in opozarja, da »... valovje razburkanega nemštva trka tudi ob naše meje ter preti, da začne lomiti skale Karavank in se razlivi po naših zelenih dolinah, od koder je pred 15 leti moralo izginiti pod udarci našega narodnega osvobojenja.«

⁵¹ Prav tam, 23. 11. 1933, uvodnik *Nemci pri nas in naši pri Nemcih*.

⁵² Prav tam, 14. 9. 1934, uvodnik *Naši Nemci*.

⁵³ Hans Bruckner, *Der deutsche-slowenische Grenzraum*, v: Friedrich Heiss (izd.), *Die südostdeutsche Volksgrenze*, Berlin 1934, 184, je pisal med drugim: »... gerade seit dem Sommer des Jahres 1932, vor allem aber auch nach dem Siege des Nationalsozialismus im Reiche, dem die gesamte national-slowenische Öffentlichkeit — sich darin von der serbischen und staatlichen Haltung unterscheidend — mit grösster Gehässigkeit begegnet, ist eine erneute, heftig ansteigende Welle des Deutschenhasses zu beobachten.«

⁵⁴ DAM, SDKB f. 6, R. Holzer, *Die Jugendarbeit des Schwäb. Deutschen Kulturbundes OG Marburg/Dr.* 1931—1935, 48, 56—59.

⁵⁵ *Borba*, 19. 1. 1934; *Deutsches Volksblatt*, 24. 1. 1934; *Deutsche Zeitung*, 19. 4. 1934; R. Holzer, n. e., 53.

⁵⁶ R. Holzer, n. e., 35—36.

⁵⁷ Prav tam, 83, izvleček kot dok. št. 134 v: F. Baš, n. e. Prm. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1947, 9; *Borba*, 17. 8. 1934.

⁵⁸ F. Baš, n. e., dok. št. 183.

⁵⁹ H. Brunner, n. d., 88.

⁶⁰ *Deutsches Volksblatt*, 25. 4. 1933.

⁶¹ *Der Auslandsdeutsche*, 17. Jg. 1934, 92; 16. Jg. 1933, 318.

⁶² Prav tam, 16. Jg. 1933, 469. Zvczo je vodil 1938. leta izvoljeni nemški poslanec v skupščini Franz Hamm.

⁶³ Prav tam, 16. Jg. 1933, 506.

⁶⁴ Wilhelm Reismeyer, *Südslawien*, v: *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1934*, Wien 1935, 49; PA, VI A Bd. 13, DGB 9. 2. 1935, von Heeren AA-u, spomenica Kulturbunda.

⁶⁵ Prav tam, 47; *Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934*, Novi Sad 1934, 10. V novi zvezi je bilo vključenih že 109 mladinskih skupin. Prm. še AVSK, Banska uprava Dunavske banovine, II. oddelek, pov. akta 1935—1939, poročilo MUP-u z dne 29. 6. 1935, Pov. II. 4010, o pojačanju nacistične dejavnosti mladine v Kulturbundu.

⁶⁶ Kot op. 27.

⁶⁷ PA, VI A Bd. 13, DGB 9. 2. 1935, spomenica Kulturbunda, priloga 1. VDA je v pismu z dne 27. 3. 1935 AA-u VI A 1580 zavrnil obtožbe senatorja dr. Grassla, da se je dr. Carstanjen kot pooblaščenec VDA vmešal v notranje razmere Kulturbunda, češ da je dr. Carstanjen dal samo »predloge«, ki bi jih Kulturbund lahko tudi odklonil. Ista »Stellungnahme« je ohranjena tudi v DAM, SODI f. 7, mp. 1.

⁶⁸ Kot op. 27.

⁶⁹ PA, Kult A Bd. 16, Kult A 4967/37, 6. 11. 1937 (E 540611—24), pismo dr. Grassla in J. Keksa zunanjemu ministru von Neurathu.

⁷⁰ Kot op. 67. Spomenica precizira nadalje:

1. Eingriffe welcher Art und von welcher Stelle im Mutterlande immer, u. z. sowohl unmittelbare Eingriffe als auch solche durch besondere Beauftragte, haben grundsätzlich zu unterbleiben;

2. Wünsche, Anregungen oder Bemängelungen welcher Art immer sind ausschliesslich bei der einzig zuständigen Führung der Volksgruppe vorzubringen;

3. eine Umgehung der verantwortlichen Führung und der von ihr geleiteten Organisation durch sondere Beauftragte von Volkstumsorganisationen im Reiche ist zu vermeiden;

4. eine Betreuung heimatlicher Volksgenossen oder Stellen mit irgendwelchen Volkstumsarbeiten durch reichsdeutsche Stellen hat nie unmittelbar zu erfolgen, sondern immer nur im Einvernehmen mit dem hiezu berufenen Kulturbunde;

5. Volksgenossen, namentlich Studenten aus Südslawien, die im Mutterlande weilen, sollen zu strenger Disziplin und Einordnung in das Volksganze, nicht aber zu Unbotmässigkeit und offener Auflehnung angehalten werden.

Der aufsteigende Stern des Dritten Reiches wird auch der deutschen Volksgruppe in Südslawien heller auf deren Wegen in die Zukunft voran leuchten, je mehr äussere Eingriffe vermieden werden.« — končuje spomenica. AA je spomenico poslal Hessovemu štabu, vodji AO NSDAP Bohleju, vodji VDA Steinacherju in prof. von Kursellu.

⁷¹ *Deutsches Volksblatt*, 30. 7. 1935; *Zum Kampf in Kulturbund*, in kot op. 27.

⁷² Kot op. 71 in B. Altgayer, n. e., 19—21; PA, VI A Bd. 13, DGB 11. 8. 1935, von Heeren AA-u. V poročilu nemškega poslanika je rečeno, da je dr. Petschauer osnoval »Deutscher Aufbau«, medtem ko B. Altgayer to organizacijo imenuje »Aufbruchbewegung«. Von Heeren je poročal, da se jugoslovanske oblasti dotlej niso vmešale v spore, da pa z zadovoljstvom gledajo na sleherni slabitev in razcep v Kulturbundu. »Ihr Misstrauen richtet sich aber gegen die vermuteten Zusammenhänge der Bewegung mit Stellen des Reichs, da sie nichts so sehr fürchten als eine politische Aktivierung der Volksgruppe, deren Zielrichtung von ausserhalb der Grenzen des Staates beeinflusst würde,« je komentiral nemški poslanik.

⁷³ B. Altgayer, n. e., 22.

⁷⁴ *Zum Kampf im Kulturbund*. Prm. *Volksruf*, 19. 8., 24. 8., 6. 9. in 14. 9. 1935.

⁷⁵ Kot op. 69.

⁷⁶ *Deutsches Volksblatt*, 29. 10. 1935; M. Schmidt, n. č., 52. Razpuščenji so bili *Landesverband der deutschen Akademiker*, ustanovljen 1926. leta; *Verband der deutschen Sportvereine*, ustanovljen 1931. leta; *Verband der deutschen Volksbüchereien*, ustanovljen 1927. leta, in *Verband der deutschen Jugend*, ustanovljen 1934. leta. Prm. *Der Auslandsdeutsche*, 18. Jg. 1935, 633 in *Zum Kampf im Kulturbund*.

⁷⁷ *Der Auslandsdeutsche*, 18. Jg. 1935, 633.

⁷⁸ *Deutsches Volksblatt*, 1. 11. 1935.

⁷⁹ *Deutsches Volksblatt*, 29. 10. 1935. B. Altgayer, n. e., 23—24, trdi, da so bili sklepi sprejeti na nedemokratičen način, medtem ko je *Deutsches Volksblatt*, 29. 10. 1935, poročal, da je bila nova ureditev sprejeta s 54 proti 5 glasovom. Prm. tudi M. Schmidt, n. č., 52.

⁸⁰ PA, VI A, Bd. 13, DGB 5. 1I. 1935, komentar von Heerena v tem smislu.

⁸¹ PA, VI A Bd. 13, DKZ 29. 11. 1935, Freundt AA-u. *Volksruf*, 11. 5. 1935, je poročal, da dobiva obnoviteljsko gibanje med ljubljanskimi Nemci vedno več pristašev.

⁸² *Gottscheer Zeitung*, 30. 10. 1935.

⁸³ Prav tam, 20. 10. 1936. Konservativni dolgoletni voditelj kočevskega nemštva, župnik Josef Eppich, je sicer že 1. 7. 1935 v *Gottscheer Zeitung* zagotovil zvestobo zveznemu vodstvu Kulturbunda in odklonil sleherno sodelovanje z obnoviteljskim gibanjem.

⁸⁴ *Volksruf*, 30. 11. in 15. 12. 1935.

⁸⁵ *Deutsches Volksblatt*, 24. 12. 1935; M. Schmidt n. č., 52; *Der Auslandsdeutsche*, 19. Jg. 1936, 43.

⁸⁶ *Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934; Abwehr und Verständigung*, Klagenfurt 1938, 54.

⁸⁷ W. Reismeier, n. č., 50—51; M. Schmidt, n. č., 57, in kot op. 86.

⁸⁸ PA, VI A Bd. 13, DKZ 26. 10. 1935, Freundt AA-u. Konzul je med drugim pisal: »Die verschärfte Einstellung der Banalbehörde in Ljubljana gegen das Deutschtum ist fraglos auf den jetzt ausschlaggebenden Einfluss der slovenischen Klerikalen zurückzuführen, deren Führer Dr. Korošec, der jetzige Innenminister, in der letzten Monaten alle massgebende Posten in Slowenien mit seinem Anhängern besetzt hat. Der »Slovenec« in Ljubljana, das Hauptorgan dieser Partei, ist bekannt als das führende Hetzblatt gegen Deutschland.« Konzul je menil, da gre za načrtne in sistematične ukrepe proti Kulturbundu.

⁸⁹ *Völkischer Beobachter*, 31. 10. 1935, v članku *Gefährliche Kurzsichtigkeit*. Tekst odloka o razpustu glej v *Deutsches Volksblatt*, 29. 10. 1935, in poročilo lista 27. 10. 1935. Prm. *Der Auslandsdeutsche*, 18. Jg. 1935, 632—633; M. Schmidt, n. č., 56. *Slovenec* v uvodniku »*Nevarna kratkovidnost*« 16. 11. 1935 piše predvsem o položaju Nemcev izven Slovenije, 7. 12. 1935 pa je v članku »*Naivnost ali drznost?*« zapisal med drugim: »Kdor količkaj pozna mariborske razmere, ve, koliko slovenskih delavcev in nameščencev je odvisno od nemškega kapitala, in mu ne bo neznano, da so polnili in da še polnijo

nemške vrste v Mariboru premnogi čistokrvni Slovenci, ki jim je njih odvisnost od nemškega gospodarja ali šolska vzgoja ali pa direkten pritisk narekoval »svobodno« izjavo, da so Nemci.« *Slovenec* ugotavlja, da je razpust »pozdravila vsa slovenska javnost, ki je že težko gledala početje nekdanjih strahovalcev slovenskega Štajerja.«

⁹⁰ DAM, SODI f. 2, mp. 1, Mikolasch Helmut v pismu dr. Heinzu Brunnerju v VDA 7. 11. 1937 piše, da je Karl-Heinz Wippel po razpustu Kulturbunda v Mariboru »selbständig das Jungvolk in Marburg wieder aufgebaut, das er auch heute noch führt.«

⁹¹ *Deutsche Zeitung*, 26. 4. 1936.

⁹² *Deutsches Volksblatt*, 11. 4. 1936; *Deutsche Zeitung*, 12. 4. 1936; *Der Auslanddeutsche*, 19. Jg. 1936, 348—349, je razpust označil kot »eine unfreundliche Handlung«. Balduin Saria, *Das Laibacher Deutschtum*, v: *Südostdeutsche Heimatblätter*, 2. Jg. 1953, zv. 4, str. 8, obširneje piše o ozadju razpusta. Prm. *Handwörterbuch*, 3. Bd., 331.

⁹³ *Slovenec*, 19. 1. 1936, v članku *Kulturbund in kočevski Slovenci*. Leta 1935 je bilo na Kočevskem, v glavnem pred majskimi volitvami, ustanovljenih 11 krajevnih skupin Kulturbunda (*Gottscheer Kalender 1926, 130*). Prm. še *Slovenec*, 22. 7., 24. 7. in 5. 8. 1935; *Pohod*, 9. 3. 1935 in 10. 5. 1936.

⁹⁴ *Deutsche Zeitung*, 16. 4. 1936; *Gottscheer Zeitung*, 1. 5., 1. 6. in 20. 10. 1936; *Deutsches Volksblatt*, 7. 10. 1936; *Der Auslanddeutsche*, 19. Jg. 1936, 855. Prm. *Handwörterbuch*, 3 Bd., 77; *Gottscheer Kalender 1937*, 93 in isto 1938, 103.

⁹⁵ PA, VI A Bd. 14, DKZ 28. 8. 1936, konzul Freundt AA-u; *Deutsches Volksblatt*, 24. 7. 1936. Prm. *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 73—74; *Nation und Staat*, 10. Jg. 1937, 612.

⁹⁶ *Deutsches Volksblatt*, 6. 3. 1936.

⁹⁷ PA, Kult A Bd. 15, DGB 17. 2. 1937, svetnik Janson AA-u. V beležki DGB z dne 29. 10. 1936 je rečeno, da je ban dr. Natlačen dejal kočevskemu voditelju Josefu Eppichu isto z dodatkom, da morajo nemške osnovne šole na Kočevskem trpeti posledice, ker koroškimi Slovencem kljub vsem naporom ni dan noben osnovno-šolski pouk v materinščini. — O dejavnosti Dicka in Neunteufļa glej str. 113—115.

⁹⁸ PA, VI A Bd. 14, DGB 27. 7. 1936 (E 540560-2). von Heeren AA-u. V tri strani obsegajočem poročilu piše med drugim: »In fast allen Fällen ist die Begründigung der Auflösung so fadenscheinig und offensichtlich schikanös, dass an der grundsätzlichen Tendenz, die Deutschumsarbeit im slovenischen Gebiet mit allen Mitteln lahmzulegen, kein Zweifel bestehen kann.

Die letzte Ursache dieser Einstellung der jugoslawischen Verwaltungsbehörden in Slovenien gegen das dortige Deutschtum ist zweifellos in der Persönlichkeit des heutigen jugoslawischen Innenminister Korošec zu suchen. Wie dort bekannt, ist Korošec als Führer der slovenischen Klerikalen seit jeher auf den Kampf gegen das Deutschtum in Slovenien eingestellt gewesen. Wie er früher vor dem Zusammenbruch Oesterreich-Ungarns den slovenischen Irredentismus gegen die Wiener Regierung anfachte, so sieht er heute in jeder Betätigung des Deutschtums in Slovenien letzten Endes irredentistische Ziele. Dazu kommt nun noch, dass Korošec als katholischer Geistlicher

gerade gegen jede Möglichkeit propagandistischer Beeinflussung des Deutschums in Slovenien vom neuen Deutschland aus das lebhafteste Misstrauen hegt.

Andererseits ist nicht zu leugnen, dass im Rahmen der aufgelösten Ortsgruppen und vor allem auch in der Tätigkeit einzelner reichsdeutscher Persönlichkeiten, die mit diesen Ortsgruppen in Verbindung gestanden sind, wiederholt Ungeschicklichkeiten vorkamen, die das Misstrauen der Behörden hervorgerufen mussten.« — Nemške ocene dr. Korošca v tem smislu zasledimo v številnih nemških diplomatskih in obveščevalnih dokumentih.

⁹⁹ *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 764, piše o razpustu Kulturbunda v Slovenj Gradcu okt. 1937. leta. *Abwehr und Verständigung*, 54—55, daje pregled razpuščenih organizacij. Prm. še Max Schmidt, *Der deutsch-slovenische Grenzraum*, v: W. Schneefuss, *Des Reiches neue Nachbarn*, Salzburg, Leipzig 1939, 407—408.

¹⁰⁰ *Deutsches Volksblatt*, 27. in 29. 12. 1935; *Dan*, 28. 11. 1935. Kulturbund se je ogradil od teh zahtev mladincev.

¹⁰¹ *Deutsches Volksblatt*, 12. 1. 1936; PA, VI A Bd. 14, interno poročilo predstavnika DNB z dne 12. 1. 1936 in DGB, G5/36 G1, 17. 1. 1936, von Heeren AA-u.

¹⁰² *Völkischer Beobachter*, 28. 11. 1935 in 13. 1. 1936; *Der Auslandsdeutsche*, 19. Jg. 1936, 125.

¹⁰³ PA, Kult A Bd. 15, DGB 17. 2. 1937, svetnik Janson AA-u in DGB 11. 12. 1936, von Heeren AA-u.

¹⁰⁴ Hans Karsten, *Südslawien*, v: *Deutschtum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 65.

¹⁰⁵ PA, Kult A Bd. 14, prepis pisma dr. Grassla in J. Keksa 15. 1. 1936.

¹⁰⁶ PA, Kult A Bd. 15, Kult A 2671, 15. 12. 1936, pismo dr. Grassla tajnemu svetniku von Twardowskemu 20. 10. 1936.

¹⁰⁷ PA, Kult A Bd. 14, Kult A 1418, 9. 9. 1936, von Twardowski dr. Steinacherju; tudi kot op. 108.

¹⁰⁸ PA, Kult A Bd. 16, DGB 14. 10. 1936 AA-u, priloga 1, pismo Kulturbunda nemškemu poslaništvu v Beogradu 13. 10. 1936.

¹⁰⁹ Kot op. 107.

¹¹⁰ PA, VI A Bd. 17, Deutschum-VDA, DGB 25. 5. 1937, von Heeren AA-u.

¹¹¹ Prav tam, Kult A 2336, pismi von Twardowskega 16. 6. 1937, poslani VDA in VoMi.

¹¹² PA, Kult A Nr. 2. Bd. 3, Kult A 868, 1. 3. 1937. VDA je poslal po 8802,75 din za Johanna Wüshta in Jakoba Maya, celjskega pastora, ki bi ta denar moral izročiti *Združenju nemških visokošolcev v Zagrebu*, 26.408,50 din pa za voditelja KWVD Branimirja Altgayerja. Z aktom DGB 10. 3. 1937 je von Heeren denar poslal nazaj. »Es muss vom politischen Gesichtspunkt aus unbedingt alles vermieden werden, was auch nur den Anschein erwecken könnte, als flössen der inneren jugoslavischen Opposition vom Reiche aus Geldmittel zu,« je menil von Heeren, opozarjajoč na organizacijsko povezavo obnoviteljskega gibanja z Ljotičevim »Zborom«. Nedvomno je bil ta ukrep v

zvezi tudi s pritožbami Stojadinovića. Prm. dokumente v op. 197 in 198. Že dne 13. 1. 1937 je von Heeren poslal nazaj v Berlin 7 pisem DAI, ki naj bi jih poslaništvo zaupno dostavilo nekaterim jugoslovanskim Nemcem (Kult A Nr. 2 Bd. 9, DGB 13. 1. 1937, J. Nr. 107).

Doslej dostopna dokumentacija ne daje popolnega pregleda denarnih sredstev, ki jih je VDA pošiljal v Jugoslavijo. 27. 7. 1935 je npr. Johann Keks preko nemškega poslaništva dobil 62.500 lir, ki jih je VDA namenil Kulturbundu, 13. 9. 1935 spet 50.000 lir; škof dr. Popp decembra 1936. leta 1214,6 dolarjev (VI A Nr. 2 Bd. 1, VI A 4077, 16. 8. 1935; VI A 4450, 5. 9. 1935 in Bd. 2 Kult A 2763, 22. 12. 1936). VDA je za drugo polletje 1936. leta stavil devizni zahtevek za delo v Jugoslaviji v znesku 40.000 RM, kar dopušča sklep, da je VDA za financiranje predvsem nacističnega gibanja v Jugoslaviji porabil zgolj v devizah letno najmanj 1.200.000 dinarjev, kasneje pa so ti izdatki vedno bolj in bolj naraščali. (VI A Deutschland Nr. 2, Bd. 15, 4358/E0 80050, Berlin 29. 6. 1936.) 3. 3. 1937 je von Heeren zaprosil za dodelitev 110.600 RM za financiranje raznih nemških organizacij in ustanov v Jugoslaviji, od tega za Kulturbund 58.300 RM (Kult A Bd. 15, DGB G 56/37 G 6, 3. 3. 1937). B. Altgayer, n. e., 67, piše, da je Kulturbund dobil znatne zneske od industrialca A. Westna iz Celja.

¹¹³ F. Baš, n. e., dok. 198, dr. Carstanjen naroča dr. Manfredu Straki 12. 7. 1937, naj se preko konta Schulze izplača 15.000 din P. Clausu in 2250 din B. Altgayerju. Dok. št. 197, ista korespondenca 9. 7. 1937, da se B. Altgayerju izplača 49.500 din. Original v: DAM, SODI f. 2, mp. 2. Tu je tudi beležka dr. Carstanjena 9. 1. 1937 o sporočilu dr. Strake, da je mogoče poslati 500 RM s privatnim kliringom preko Otta Badla iz Maribora. Podobni beležki Carstanjena v f. 2, mp. 1, dne 5. 1. in 9. 1. 1937 o pošiljanju denarja za *Združenje nemških visokošolcev* v Zagrebu. Dr. Carstanjen naroča blagajniku *Hranilnega in posojilnega društva* v Ptujju Wresnigu 28. 10. 1937, naj s konta Schulze izplača 1200 din ing. Fischerju v Kočevju.

¹¹⁴ DAM, SDKB f. 7, mapa SDKB Ptuj. 17. 3. 1939 naroča Max Glöckner iz Berlina blagajniku Josefu Wresnigu, Ptuj, naj izplača 30.000 din z njegovega računa za *Združenje nemških visokošolcev* v Zagrebu. Denar je 14. 4. 1939 prejel predsednik Willy Badl. 20. 3. 1939 naroča Glöckner izplačati 150.000 din Aloisu Kraulandu iz Kočevja; 27. 1. 1939 Josefu Jakominiju iz Kočevja 17.500 din; 31. 1. 1939 prof. Gamerithu 60.000; 10. 2. 1939 Kulturbundu v Novem Sadu 150.000 din in 15. 2. 1939 spet 300.000 din.

¹¹⁵ PA, Inland IIg Bd. 231, str. 179, pismo VDA 2. 5. 1939 AA-u, s prošnjo, da P. Clausa v tem smislu priporoči nemškemu konzulatu v Ljubljani, ker »sucht in unsern Aufträge (ausserhalb des Clearings-Verkehrs) Verrechnungsmöglichkeiten zu finden auf die wir in immer steigendem Masse zur Erfüllung unserer Verpflichtungen gegenüber der Volksgruppe angewiesen sind.«

¹¹⁶ DAM, SODI f. 2, mp. 2. Dr. Carstanjen 1. 2. 1937 v pismih dr. Straki, B. Altgayerju in drugim naroča, naj sestavijo listo z imeni 2—3 pomembnih Nemcev iz slehernega kraja, ki bi dobivali potem nacistično literaturo. 25. 10. 1937 v štirih paketih pošlje dr. Carstanjen »Führerbücherei« Seppu Jellenzu in Wernerju Stiegerju v Celje ter Albertu Scharnerju in Williju Blankeju v Ptuj. 31. 3. 1936 je dr. Brunner poslal Wresnigu v Ptuj 20 knjig za mladinsko delo itd.

117 Kot op. 69.

118 Prav tam. Dr. Grassl piše, da je bil svoječasn predlog za sodelovanje med VDA in Kulturbundom zavržen, prav tako tudi podoben predlog, ki ga je posredoval Deutscher Schulverein Südmark.

119 H. Brunner, n. d., 154—162. AO NSDAP se je že leta 1936 orientirala predvsem na Deutsches Ausland-Institut v Stuttgartu, ki je po mnenju Steinacherja »ein reines Instrument der A. O. geworden ist [...] sowie des Volksdeutschen Klubs in Berlin, der das Zusammentreffen volksdeutscher Führer mit massgebenden Persönlichkeiten von Staat und Partei auf gesellschaftlicher Basis in Berlin ermöglichen soll«. Borba med VDA in AO se je začela že v začetku leta 1935. Skoraj leto dni je bilo VDA prepovedano zbirati denarna sredstva, toda s finančnimi rezervami mu je uspelo prebroditi krizo. Auswärtiges Amt je brez uspeha poskušal doseči, da bi se ta konkurenčni boj končal (Kult A Nr. 2. Bd. 16, Kult A 1526, 17. 9. 1936, beležka von Twardowskega o pogovoru z dr. Steinacherjem). Von Twardowski je zaman predlagal, naj se VDA omeji samo na kulturno področje in da se vzdrži političnih vprašanj in vprašanj izbire vodstev (Kult A 1740, 5. 10. 1936, beležka von Twardowskega). Da bi se obdržal na položaju, se je dr. Steinacher maja 1937 ob posredovanju vodje VoMi Lorenza dogovoril o sodelovanju z naslednjimi organi NSDAP: Reichsjugendführung, Reichstudentenschaft, Reichsnährstand in z Reichsfrauenschaft, tako da ti strankini organi delegirajo svoje zastopnike v zvezno vodstvo VDA (Bd. 17, Kult A 2122/37 25. 5. 1937, beležka Stieveja).

120 *Les Voix Européennes*, 1938, 508; *Dan*, 15. 2. 1936; demanti *Deutsches Volksblatt*, 16. 2. 1936, da bi bil ing. Neuhausen voditelj obnoviteljskega gibanja in da bi bil katerikoli jugoslovanski državljani nemške narodnosti vključen v NSDAP. Prm. M. Nikolić, *Prodiranje hitlerizma u Jugoslaviju, Klasna borba*, št. 1—2, 1937, 2—3, itd.

121 IHRP, *Bilten MUP* za marec 1937. Prm. INV, f. 142, referat MUP.

122 *Politika*, 4. 7. 1934.

123 DNB, 23. 7. 1938, Institut für auswärtige Politik, Hamburg.

124 O. Merth, *Die Reichsdeutschen in Südslawien*, v: Vorveröffentlichung aus: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*.

125 B. Altgayer, n. e., 315—316.

126 PA, DGB 39/2 Bd. 2, beležka 10. 8. 1938.

127 Prav tam, DGB 21. 6. 1935, von Heeren AA-u.

128 Prav tam, DK Sarajevo 23. 6. 1935, konzul DGB-u.

129 Prav tam, DKZ 22. 2. 1939, Freundt DGB-u.

130 Prav tam, DKL 31. 1. 1939, Bernard DGB-u.

131 *Der Auslandsdeutsche*, 20 Jg. 1937, 260.

132 PA, II A Po 29 Bd. Jug. 471/9, DKZ V. 26/34. W. S., Freundt AA-u. Konzul je domneval, da je pobudo za preiskavo dal avstrijski diplomatski protest zaradi tihotapljenja nacističnega propagandnega materiala preko Avstrije. V poročilu je rečeno, da je notranje ministrstvo odobrilo osnovanje Landesgruppe NSDAP v Jugoslaviji, da pa o tem banska uprava in policija v Savski banovini nista bili obveščeni. Postopek policije je bil v vsem zelo korekten.

¹³³ PA, VI A Bd. 13, DGB 14. 7. 1935. Von Heeren je med drugim poročal AA-u, da jugoslovanske oblasti nikakor ne žele politizirati nemške narodnostne manjšine, »da sie hierhin die Gefahr einer politischen Zusammenstellung einer Minderheit unter fremder Leitung sehen. Mehrere Fälle von plötzlichen Ausweisungen Reichsangehöriger, die in der letzten Zeit vorgekommen sind, gehen zweifellos schon auf eine in dieser Beziehung entstandene Nervosität der Behörden zurück. Man wird bei Fortsetzung der geplanten Arbeit mit unliebsamen Zwischenfällen rechnen müssen. Dass sich daraus eine Belastung der deutsch-jugoslawischen politischen Beziehungen ergeben kann, liegt auf der Hand«, je rečeno med drugim v poročilu. Z aktom DGB G 157/35 G 7, 22. 11. 1935, je von Heeren vrnil Auswärtiges Amt pošiljko raznih spisov pooblaščenca VDA Paula Clausa, ki naj bi se s kurirsko pošto poslala v Zagreb. Von Heeren je poročal, da ti spisi dokazujejo, da nacistično delo med nemško mladino inspirirajo nemške ustanove. »Ich habe mich bisher in Gesprächen mit dem Ministerpräsidenten immer wieder bemüht, das seit langen feststellbare lebhaftes Misstrauen des Innenministers Koroschetz gegen die Tätigkeit deutscher Emissäre innerhalb der Volksgruppe als vollkommen unbegründet hinzustellen.« Von Heeren piše, da je vse doslej smatral kot izključeno, da bi ministrstvo notranjih zadev razpolagalo z dokaznim obtežilnim gradivom, odkritje Clausovih spisov pa bi privedlo do oblastvenih ukrepov proti nemški manjšini in bi nevarno obremenilo jugoslovansko-nemške odnose.

¹³⁴ DAJ, A-I-MS, F-34/IV, izmenjava depeš med dr. Stojadinovićem in dr. Korošcem 29. 4. 1938. »Odnosi Nemačke i Jugoslavije su prijateljski i kvirati te odnose na pitanju proslave njihovog nacionalnog praznika ne bi se moglo razumeti, ni objasniti,« je javljal med drugim Stojadinović.

¹³⁵ PA, VI A Bd. 13, DGB J. Nr. 1358/35 Po 6 Nr. 1. VI A 3838, 8. 7. 1935, von Heeren AA-u. »Es muss aber unbedingt vermieden werden, dass Auswahl teilnehmenden Persönlichkeiten oder ihr Auftreten bei Feiern Verdacht hiesiger Behörden hervorrufen, dass nationalsozialistische Propaganda innerhalb hiesiger Volksgruppen bezweckt wird. Bei heute schon bestehendem lebhaften Misstrauen Innenbehörden, die jede Einwirkung vom Reiche her auf Volksgruppe genau beobachten, würde Ausserachtlassung dieser Richtlinien Gefahr höchst unliebsamer Zwischenfälle herbeiführen, und nicht nur auf Kosten der deutschen Volksgruppe, sondern auch des deutsch-jugoslawischen politischen Verhältnisses gehen,« je menil nemški poslanik.

¹³⁶ *Deutsches Volksblatt*, 11. in 13. 8. 1935. Prm. povzetek govora v: *Der Auslandsdeutsche*, 18 Jg. 1935, 457, in M. Schmidt, n. č., 53—54. *Volksruf*, glasilo obnoviteljev, je ignoriral te dele Bürcklovega govora (PA, VI A Bd. 13. DGB 25. 8. 1935, von Heeren AA-u).

¹³⁷ PA, VI A Bd. 13, VI A 4352, 4. 9. 1935. AA je o teh govorih z okrožnico obvestil nemška poslaništva in konzulate. Kasneje je AA govore celo objavil v posebni brošuri in to razposlal med nemške manjšine v tujini. AA je skušal z Bürcklovimi »ad hoc« danimi izjavami podpreti svojo tezo, da sfantazirani nacisti lahko samo škodujejo zunanje-političnim odnosom tretjega rajha z državami, kjer žive nemške manjšine. Zaradi tega je kasneje nastal oster spor med AA in AO NSDAP. Bürckel je zatrdil: »dass diese Uebermittlung tendenziös ist und mit den Grundzügen meiner Rede in grossen

und ganzen nichts zu tun hat.« (VI A Bd. 14, VI A 1331/36, beležka von Twardowskega 15. 4. 1936, VI A 507, pismo Bürckla 4. 2. 1936.)

¹³⁸ B. Altgayer, n. e., 22. Med spremstvom gauleiterja Bürckla je bil tudi dr. Wilhelm Luig iz VDA, ki je v pogovorih s pristaši obnovitelskega gibanja grajal tako njih kot zvezno vodstvo Kulturbunda. Dr. Luig je Altgayerju predlagal, naj vpliva na Lichtenbergerja, da bi ta povedel nemško nacistično mladino po srednji poti. Seveda je bil to samo občasni intermezzo, pogojen z zunanjepolitičnimi razlogi politične oportunitete.

¹³⁹ DAJ, A-I-MS, F-14/V, poročilo Crnjanskega, brez datuma.

¹⁴⁰ *Deutsche Volkszeitung*, 17. 9. 1933.

¹⁴¹ Prav tam, 14. 9. 1933, 7. 12. 1933, 25. 3. 1934 itd.

¹⁴² *Der Jungdeutsche*, 17. in 29. 7. 1934.

¹⁴³ *Deutsche Presse*, 20. 10. 1935. B. Altgayer, n. e., 52, navaja, da je leta 1934 v Bački večje število Nemcev pristopilo k »borbašem« Hodžere in da so nekaj časa izdajali tednik *Der Kampf*.

¹⁴⁴ *Deutsche Volkszeitung*, 14. 9. 1933.

¹⁴⁵ PA, VI A Bd. 12, DGB 12. 10. 1933, svetnik Janson AA-u.

¹⁴⁶ Prav tam, DGB 24. 11. 1933, von Heeren AA-u.

¹⁴⁷ *Deutsche Zeitung*, 18. 1. 1934.

¹⁴⁸ *Deutsches Volksblatt*, 6. 4. 1934.

¹⁴⁹ *Jugoslovenski narod*, Novi Sad, 27. 3. 1935; PA, VI A Bd. 13, DGB 12. 4. 1935, von Heeren AA-u.

¹⁵⁰ *Deutsche Volkszeitung*, 20. 8. 1933; *Der Jungdeutsche*, 28. 4. 1935; 3. 3. 1935.

¹⁵¹ DAJ A-I-MS, F-4, pismo dr. Hasslingerja ministru dr. Korošču 17. 1. 1936; *Deutsche Presse*, 22. 9. 1935.

¹⁵² *Deutsche Presse*, 19. 7. in 20. 9. 1936.

¹⁵³ Prav tam, 10. 10. 1937.

¹⁵⁴ Prav tam, 18. 4. 1937.

¹⁵⁵ M. Annabring, n. d., 66.

¹⁵⁶ PA, VI A Bd. 13, DGB 18. 3. 1935, von Heeren AA-u. Prm. tudi Bd. 14, DGB 18. 2. 1936 (E 540522—4) točka 9 memoranduma Kulturbunda Stojadinoviču z zahtevo, da se mladonemško gibanje onemogoči. Glej še op. 269.

¹⁵⁷ PA, DGB Bd. 16/3, DGB 12. 5. 1938, von Heeren AA-u. Poslanik je menil, da dr. Hasslinger ne zasluži osebne odgovora Hitlerja.

¹⁵⁸ *Deutsche Presse*, 25. 9. 1938.

¹⁵⁹ *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*, 7. Jg. 1958, 107, članek dr. Janka.

¹⁶⁰ *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 602.

¹⁶¹ PA, VI A Bd. 14, VI A 1664 (E 540550—2), poročilo VDA AA-u 23. 4. 1936; DKZ 29. 4. 1936 in 18. 2. 1936, Freundt AA-u. Prm. *Slawonischer Volksbote*, 13. 12. 1936. — Branimir Altgayer se je rodil 8. 11. 1897 v Překopanah pri Přemyslu kot drugi otrok v družini avstroogrškega po-

ročnika ulancev Viktorja, po poreklu iz Osijeka. Obiskoval je hrvaško osnovno šolo v Kutjevi pri Požegi, hrvaško realno gimnazijo pa v Osijeku in Zemunu. Očetova sestra Marija ga je vzgajala v hrvaškem duhu. Ker ni bil sprejet v mornariško akademijo na Reki, se je vpisal v konjeniško kadetno šolo in bil med prvo svetovno vojno kot oficir na ruski, romunski in italijanski fronti. Z nemškimi nacionalističnimi krogi je prišel v stik v taborišču Bruck a. d. Leitha, svoje velikonemške ideje pa je razvil na ruski fronti pri Lodžu. Po vojni je zaman poskušal dokončati gimnazijo in študirati filozofijo in je zato štiri leta služil kot aktivni oficir jugoslovanske vojske v Sarajevu in Virovitici. Po prostovoljnem odhodu iz vojske se je preživljal kot knjigovodja, bančni uradnik, zastopnik raznih firm in slednjič kot vodja kmetijske zadruge, vendar je na pomlad leta 1937 to službo izgubil zaradi svoje nacistične dejavnosti. Z nacizmom se je seznanil preko svojega brata Mirka, ki je bil urednik v Berlinu. Obnovitelskemu gibanju se je priključil junija 1934. leta, 3. 12. 1934 pa je bil izvoljen v zvezni odbor Kulturbunda. Po zmagi nacističnega vodstva v Kulturbundu je postal 1. 1. 1939 Gauobmann Kulturbunda za Slavonijo (NAW, T-81, Roll 349, FN 5,077.767—9, avtobiografija B. Altgayerja, Osijek, 26. 5. 1939; prm. tudi zaslisanje n. e., 334—335). Med vojno je bil volksgruppenführer v NDH, član Paveličeve vlade, po vojni pa kot vojni zločinec izročen Jugoslaviji in obsojen na smrt.

¹⁶² Prav tam. Prm. še: *Deutschum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 67; *Jahrbuch des Deutschums in Slawonien 1937*, Osijek 1937, 3; G. Fittbogen, *Was jeder Deutsche vom Grenz- und Auslandsdeutschum wissen muss*, München in Berlin, 9. izd. 1938, 132; W. Schneefuss, *Deutschum in Süd-Ost-Europa*, Leipzig 2. izd. 1941, 144; *Slawonien*, Vorveröffentlichung aus: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*, 24; W. Sattler, *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien*, Graz 1943, 51; *Nation und Staat*, 11. Jg. 1937/38, 369; Rudolf Müller, *Wir fahren durch Südost-europa*, Eberswalde 1938, 29.

¹⁶³ *Gottscheer Zeitung*, 10. 4. 1936.

¹⁶⁴ B. Altgayer, n. e., 25.

¹⁶⁵ Đura Janković je aprila 1938 »študijsko« odpotoval v Nemčijo, da bi proučil organizacijo nacistične stranke in države. Bil je sprejet tudi pri Hitlerju, Goebbelsu, Rosenbergu, Hessu in drugih vodilnih nacistih. Razna nemška mesta pa je obiskoval s posebnim letalom, ki so mu ga nacisti dali na razpolago (poročila DNB, 28. 4., 30. 4., 2. 5. in 4. 5. v: Institutu für auswärtige Politik, Hamburg; *Völkischer Beobachter*, 3. 5. 1938). Janković ni skrival svojih simpatij za nacizem.

¹⁶⁶ Glej podrobneje W. Sattler, *Umvolkungsvorgänge beim Deutschum in Slawonien*, v: *Südostdeutsche Forschungen*, 3. Jg. 1938, 552—553. Prm. *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 300—301; *Nation und Staat*, 11. Jg. 1937/38, 369; *Slawonien*, Vorveröffentlichung aus: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*, 22.

¹⁶⁷ W. Schneefuss, n. d., 1. izd. 1939, 133, piše: »Nach aussen hin wirkte sich dieser Kampf übrigens nicht ungünstig aus, denn die Teilnahme an allen deutschen Veranstaltungen stiegen, und die Vertreter der beiden Richtungen suchten sich auch in der Leistung zu überbieten.«

¹⁶⁸ *Der Auslandsdeutsche*, 18. Jg. 1935, 181—182.

¹⁶⁹ *Jahrbuch des Deutschtums in Slawonien 1937*, Osijek 1937, 20. Pri tem so bile zlasti aktivne organizacije KWVD v Osijeku, Slavonski Požegi, Slavonskem Brodu in v Slatini. Podobno je poročal *Berliner Tagesblatt*, 24. 8. 1938.

¹⁷⁰ Prav tam, 18—19; *Slawonischer Volksbote*, 13. 2. 1938.

¹⁷¹ *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 368.

¹⁷² *Slawonien*, Vorveröffentlichung aus: *Handwörterbuch*, 24.

¹⁷³ DAH, k. 517, poročilo predstojništva mestne policije v Osijeku banski upravi Savske banovine, Pov. br. 14-1938, 3. 1. 1938. Ustanovna skupščina je trajala samo 10 minut, nakar so vpadli pristaši KWVD in je morala posredovati policija.

¹⁷⁴ Prav tam, poročilo okrajnega načelstva Osijek banski upravi, Pov. br. 1773/37, 20. 12. 1937, o ustanovni skupščini KWVD v Jovanovcu in govoru Ferdinanda Gasteigerja. Od 8 odbornikov nove organizacije je bilo 6 članov JRZ, 2 pa HSS. Prm. še poročilo istega načelstva Pov. br. 1738/37, 13. 12. 1937, prav tam.

¹⁷⁵ *Slawonischer Volksbote*, Slawoniendeutscher Heimatskalender 1939, 102.

¹⁷⁶ *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 573 in 765; *Slawonischer Volksbote*, 27. 6. 1937.

¹⁷⁷ NAW, T-81, Roll 444, 5,196.153, poročilo DAI No. 1778, Landdienst in Slawonien, in kot op. 35. Prm. še *Jahrbuch des Deutschtums in Slawonien 1937*, 42—43.

¹⁷⁸ *Slawonischer Volksbote*, 7. 3. 1937.

¹⁷⁹ PA, Kult A Bd. 16, Kult A 3956/37, pismo Altgayerja tajnemu svetniku von Twardowskemu 4. 8. 1937 (E 540.604).

¹⁸⁰ Prav tam, pismo Altgayerja 26. 7. 1937. Uradno obveščen o tej korespondenci je von Heeren menil, da je šef policije govoril z Altgayerjem v smislu navodil ministrstva notranjih zadev (prav tam, DGB 28. 9. 1937, E 540.609).

¹⁸¹ IHRP, *Bilten MUP* za julij 1937. Prm. *Nation und Staat*, 13. Jg. 1939/40, 163.

¹⁸² DAH, k. 846, poročilo okrajnega načelstva Vinkovci banski upravi Pov. br. 220/1938, 14. 3. 1938.

¹⁸³ *Volksruf*, 3. 1. 1936.

¹⁸⁴ H. Brunner, n. d., 138—139. Brunner je v imenu VDA interveniral zaradi tega pri dr. Awenderju, ta pa mu je zatrdil, da uživa vso podporo pri Reichsjugendführung.

¹⁸⁵ *Volksruf*, 11. 12. 1936.

¹⁸⁶ *Volksruf*, 6. 11. 1936. Prm. Keksov komentar v: *Deutsches Volksblatt*, 6. 12. 1936.

¹⁸⁷ *Volksruf*, 18. 12. 1936.

¹⁸⁸ IHRP, *Bilten MUP* za februar 1937; B. Altgayer, n. e., 9, in kot op. 67. J. Wüscht je decembra 1960. leta avtorju izjavil, da je bila vključitev

ZeWoge v Zadružno zvezo dogovorjena v volilnem sporazumu z Ljubo Davidovičem.

¹⁸⁹ PA, Pol. IV Bd. 1, DGB 26. 12. 1937, von Heeren AA-u; IHRP *Bilten MUP* za marec 1937.

¹⁹⁰ *Deutsches Volksblatt*, 12. 3. 1937. Prm. *Nation und Staat*, 10. Jg. 1937, 467—468; M. Annabring, n. d., 64.

¹⁹¹ PA, VI A Bd. 13, DGB 29. 3. 1938, von Heeren AA-u. Poslanik je poročal, da vojni minister Živković z delom generalitete s simpatijo gleda na *Zhor*.

¹⁹² *Volksruf*, 4. 5. 1935.

¹⁹³ NAW, T-81, Roll 11, (brez FN) program dr. Leibbrandta za delo na jugovzhodu.

¹⁹⁴ PA, Kult A Bd. 14, Kult A 1542, pismo VDA AA-u 18. 9. 1936 s priloženim prepisom poročila Volkerja Dicka z dne 19. 3. 1936. V. Dick opisuje potek policijske preiskave v ljubljanskih zaporih in navaja, da se je minister Živković uprl njegovemu izgonu in da je dr. Korošec lahko odredil izgon šele, ko je bil v začetku marca 1936 Živković odstranjen iz Stojadinovičeve vlade. Dick je poročal o zvezah z Narodno odbrano in o pronacističnem razpoloženju »nacionalno-jugoslovanskih krogov«.

¹⁹⁵ *Politika*, 1. 3. 1937; *Great Britain and the East*, 1937, vol. 43, 353, 395. Prm. Nikola Milovanović, *Vojni puč i 27 mart*, Beograd 1960, 225—227, kjer pisec brez znanstvenega aparata navaja povzetke raznih, znanstveni javnosti še nedostopnih dokumentov neznanega porekla o zvezah Rosenberga z Ljotićem in ozadju afere Tehnične unije.

¹⁹⁶ PS-007, *IMT*, XXV, 36—37. Rosenberg sicer trdi, da se je APA držal rezervirano v Jugoslaviji, da se je udeleževal le na gospodarskem področju in sklenil prve sporazume s srbskimi in hrvatskimi zadrugami in da se ni ukvarjal z vprašanji volksdeutscherjev.

¹⁹⁷ PA, Pol IV Bd. 41, DGB 3. 3. 1937, von Heeren AA-u. Vendar je samo tri mesece kasneje von Neurath med svojim obiskom v Beogradu o razgovoru s Stojadinovičem lahko zabeležil tudi naslednje: »Wir sprachen endlich noch über innerpolitische Verhältnisse in Jugoslawien, wobei der Ministerpräsident ausführte, dass seine Position eine starke sei und er den Aufbau seiner Partei unter Verwendung des deutschen Vorbildes betriebe.« (NAW, T-77, Roll 848, FN 5, 632515, beležka von Neuratha, Beograd, 8. 6. 1937.) Za oceno notranjih odnosov v JRZ primerjaj resolucijo CK KPJ, sprejeto na posvetovanju v Moskvi poleti 1936. leta, v: *Istorijski arhiv KPJ*, II, Beograd 1949, 400—401, kjer je govor, da so pristaši JRZ, zlasti v Bosni in Sloveniji, demokratsko, ne pa fašistično usmerjeni. Prm. prav tam, 366, da »JRZ nije jedinstvena fašistička stranka, jer je ona istovremeno, mješavina demokratskih, polufašističkih i fašističkih elemenata, koji se medjusobno bore oko vlasti, utjecaja i pravca cjelokupne politike režima.«

¹⁹⁸ PA, DGB Bd. GA 51/3, DGB 24. 3. 1937 (E 569952—3), poročilo von Heerena o pogovoru s Stojadinovičem v skladu z danimi navodili. Na margini je pripis arhivarja, da je von Neurathovo pismo von Heeren pridržal zase. Tako žal ni mogoče ugotoviti, kakšno je bilo von Neurathovo pojasnilo. Razbrati je mogoče samo, da je bil v afero vmešan tudi neki neimenovan član Stojadinovičeve vlade. Iz poročila ministra brez listnice J-č (verjetno Jankovića)

Stojadinoviču z dne 4. 1. 1937 (DAJ, A-I-MS, F-13/III) sledi, da se je okrog Tehnične unije v Beogradu formirala skupina, ki so ji pripadali Ljotić, Milan Danić, Bergman in Mandel, na čelu skupine v Berlinu pa je bil gauleiter vzhodne Prusije Koch. Ljotićevci so v Nemčiji navedli, da bodo izkupiček od kompenzacijskih transakcij porabili za širjenje nacističnih idej. Gauleiter Koch je v Berlinu zatrjeval, da je dobil v avdienci pri knezu Pavlu privolitev v ta načrt, medtem ko je dr. von Bruck Göringu dokazal, da Pavla sploh ni bilo v Beogradu v času, ko naj bi bil gauleiter Koch sprejet pri Pavlu. V ostankih Stojadinovičevega arhiva ni najti več gradiva, na katerega se je sicer Stojadinovič skliceval v pogovoru s von Heerenom.

¹⁹⁹ PA, Kult A Nr. 2. Bd. 17, DGB 25. 3. 1937, von Heeren AA-u.

²⁰⁰ PA, Kult A Bd. 15, Kult A 1002 (E 540574—5), von Twardowski VoMi.

²⁰¹ NAW, T-81, Roll 11 (brez FN).

²⁰² NAW, T-81, Roll 448, FN 5,200.943—8, nepodpisano poročilo (verjetno P. Claus) iz Zagreba sredi dec. 1937 »Innervölkische Lage des Deutschlands in Südslawien«.

²⁰³ *Deutsches Volksblatt*, 21. 2. 1937.

²⁰⁴ *Deutsche Presse*, 21. 2. 1937.

²⁰⁵ *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 443.

²⁰⁶ *Slawonischer Volksbote*, 7. 3. in 21. 3. 1937. Prm. še BDC, Schumacher Collection 299, *Südost-Pressebericht der deutschen Studentenschaft*, München, 15. 1. 1938, Jg. 2, Nr. 1; *Der Auslanddeutsche*, 20. Jg. 1937, 300.

²⁰⁷ *Volksruf*, 7. 5. 1937.

²⁰⁸ *Volksruf*, 27. 5. 1938.

²⁰⁹ Ciklostirana brošura *Jungmannen der Nationalpolitischen Erziehungsanstalt Naumburg/S bei Donauschwaben Südslawiens Juni—Juli 1937* (Oesterreichische Nationalbibliothek Wien, 675993-C) str. 95—104. PA, Kult A Bd. 16, Streng vertraulich, von Twardowski 30. 6. 1937 o potovanju po Jugoslaviji (E 540579-92).

²¹⁰ IHRP, *Bilten MUP* za februar in marec 1937. Prm. tudi prevode raznih zaplenjenih okrožnic obnoviteljev v: AVSK, Kabinet bana, Pov. 1938. g.

²¹¹ Prav tam, bilten za oktober 1937, in kot op. 205. Holzdürfer Nikola iz Stare Šove je bil npr. kaznovan s 15 dni zapora in 300 din globe, 14 drugih udeležencev pa s po 500 din globe.

²¹² PA, Kult W Bd. 1, Kulturbericht 1938 Nr. 1, Mitteleuropa Institut Dresden; tednik *Sturm* v Petrogradu je prepovedalo ministrstvo notranjih zadev dne 29. 12. 1937.

²¹³ B. Altgayer, n. e., 90.

²¹⁴ Beležka von Twardowskega kot op. 209.

²¹⁵ Prav tam, ter kot v op. 202 in 209. Von Twardowski beleži 30. 6. 1937 med drugim tudi: »Es ist offensichtlich, dass die Serbische Regierung resp. die serbischen örtlichen Instanzen den Kampf Deutscher gegen Deutsche nicht ungern sehen und ihn durch allerhand Mittel fördern. Wenn z. B. die Erneuerer ihre Aufmärsche und Schlungslager vorläufig ohne besondere

Belästigung seitens der Behörden durchführen können, so liegt dies m. E. daran, dass die serbische Polizei zunächst die Erneuerer als Gegengewicht gegen den Kulturbund, der nicht zu leicht zu fassen ist, stärken will. [...] Weiter scheint es eine beliebte Methode der serbischen Polizei zu sein, unter der Hand wissen zu lassen, dass die andere Seite Anzeigen bei der Polizei erstattet habe. Dass hierdurch das Misstrauen gesteigert wird, versteht sich von selbst.« Prm. tudi *Slawonischer Volksbote*, 14. 2. in 17. 10. 1937; *Volksruf*, 19. 5. 1935, in še druge številke teh listov, ki obtožujejo Kulturbund, da obnovitelje ovaja oblastem. Na seji VoMi 18. 3. 1936 je bilo sklenjeno, naj poslanik von Heeren dr. Kraftu sporoči, »dass es für Deutschland unterträglich sei, wenn Herr Kraft in seinen Vorschlägen an die Jugoslawische Regierung versuche die jugoslawische Polizei gegen deutsche Volksgenossen, die sich ihm nicht unterstellen wollten, einzuspannen.« (PA, VI A Bd. 14, VI A 1106, beležka von Twardowskega 19. 3. 1936.)

216 B. Altgayer, n. e., 53—54.

217 Kot op. 209, beležka von Twardowskega.

218 IHRP, *Bilten MUP* za februar 1938.

219 Kot op. 216.

220 Prm. *Nation und Staat*, 13. Jg. 1939/40, 163. Dokler se nacistično gibanje med jugoslovanskimi Nemci ni dovolj utrdilo in prevzelo vodstva Kulturbunda, so bile nemške ustanove zadržane do tega vprašanja. Na seji VoMi dne 18. 3. 1936 je bilo sklenjeno, da je treba cerkvena vprašanja zelo previdno obravnavati, ker ima Cerkev velik vpliv na nemške kmete v Jugoslaviji (beležka von Twardowskega 19. 3. 1936 kot v op. 215).

221 Kot op. 214.

222 PA, Kult A Bd. 15, Kult A 366, 30. 1. 1937, pismo Kulturbunda von Twardowskemu 20. 1. 1937.

223 Prav tam, Kult A 2882/36, 1. 2. 1937, pismo Kulturbunda 19. 12. 1936.

224 Prav tam, Bd. 14, Altgayer von Twardowskemu 26. 10. 1936.

225 Kot op. 215 in nadaljnja poročila E 540532—8.

226 *Slawonischer Volksbote*, 13. 12. 1936.

227 Prav tam, 14. 2. 1937.

228 *Deutsches Volksblatt*, 10. 1. 1937.

229 B. Altgayer, n. e., 27—33.

230 Kot op. 214.

231 *AzDAP*, S-D, V, Nr. 156 in kot op. 201.

232 Arhiv PK SK Vojvodine, Novi Sad, k. 424, okrožnica SDKB št. 13, 27. 10. 1937.

233 *Der Auslandsdeutsche*, 21. Jg. 1938, 27.

234 *Volksruf*, 19. 11. 1937.

235 Prav tam, 3. 12. 1937.

236 Kot op. 202. B. Altgayer, n. e., 28, trdi, da je bila »srednja linija« na tej skupščini močnejša.

237 NAW, T-81, Roll 497, FN 5,260.060, DAI, 12-Uhr-Nachrichtendienst Nr. 53. Prm. tudi *Bilten MUP* za januar 1938 v: IHRP.

238 Kot op. 218.

239 *Deutsche Presse*, 8. 8. 1937.

240 Prav tam, 14. 11. 1937.

241 Prav tam, 21. 11. in 5. 12. 1937.

242 Kot op. 237, FN 5,260.051, Nr. 55 in FN 5,260.055, Nr. 57. Prm. M. Annabring, n. d., 68, in za stališče mladonemškega gibanja *Deutsche Presse*, 27. 2. in 6. 3. 1938.

243 *Volksruf*, 4. in 18. 2. 1938.

244 Prav tam, 11. 3. 1938.

245 *Slawonischer Volksbote 1939*, Slawoniendeutscher Heimatskalender, Osijek 1938, 31.

246 DAM, SODI f. 7, mp. 4, ciklostirana okrožnica F. Krämerja 15. 2. 1938.

247 Prav tam, ciklostirano pismo dr. Awenderja 24. 12. 1937, poslano dr. Kraftu, Krämerju, dr. Grasslu, J. Keksu, B. Altgayerju in Augustu Westnu. Okrožnico in pisma je razmnožil Gustav Halwax.

248 IHRP, *Bilten MUP* za februar 1937. Prm. podobno oceno Josef Müller, *Syrmien, Slawonien-Bosnien*, Freilassing 1961, 50—51.

249 *Resolucija CK KPJ* o taktiki in delu Partije, sprejeta v Moskvi poleti 1936. leta, v kritiki aprilskega plenuma, ki ga je v Pragi sklical Gorkić, ugotavlja med drugim: »Niti na Plenumu niti u rezolucijama nije spomenuto da Partija ne vodi nikakovu borbu protiv rada Hitlerovih agenata u njemačkim područjima i u njemačkim organizacijama, naročito u »Kulturbundu« u Jugoslaviji i da nije postavila tu izvanrednu zadaću. U tome treba provesti potpuni preokret kako u liniji Partije, tako i u partijskoj praksi.« (*Istorijski arhiv KPJ*, II, Beograd 1950, 398). V smislu te resolucije je v *Klasni borbi*, 1937, št. 1-2, 22—38, Milan Nikolić napisal obširen članek *Prodiranje hitlerizma u Jugoslaviju*. Vendar je bila partijska organizacija v Vojvodini obnovljena šele leta 1938 in v pripravah za V. državno konferenco KPJ v Zagrebu je v referatu na pokrajinski konferenci KPJ v Vojvodini jeseni leta 1940 rečeno med drugim: »Danas Partija stoji vrlo slabo kod nemačkog življa u Vojvodini. Uzrok tome je u prvom redu velika agitacija sa strane nemačkog fašizma, koji ima jaku podlogu u Vojvodini, jer je većina nemačkog elementa jačeg ekonomskog stanja. Istina, Partija nije do sad obračala skoro nikakvu pažnju radu među Nemcima. Što se tiče literature pokrajinsko rukovodstvo nije ništa izdalo na nemačkom jeziku.« (Arhiv PK SK Vojvodine, Novi Sad, dok. št. 12362/49, original u arhivu CK SKJ br. 15962.)

250 *Der Auslanndeutsche*, 16. Jg. 1933, 388, in 17. Jg. 1934, 93; *Keesings Archiv der Gegenwart* (dalje *Keesing*), 941 E; *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1933*, Wien 1934, 47.

251 *Nation und Staat*, 8. Jg. 1934/35, 269.

252 *Der Auslanndeutsche*, 18. Jg. 1935, 232.

253 *Deutsches Volksblatt*, 1. 5. 1935; *Deutsche Zeitung*, 28. 4., 2. in 3. 5. 1935; *Gottscheer Zeitung*, 20. 5. in 1. 10. 1935; *Gottscheer Kalender 1936*, 127.

Kočevski Nemci so na posvetovanju zaupnikov 18. 4. 1935 sklenili glasovati za vladno listo JNS, 24. 4. 1935 pred volitvami pa je Kočevje obiskal ban dr. Puc.

²⁵⁴ *Der Auslanddeutsche*, 18. Jg. 1935, 304.

²⁵⁵ Richard Bahr, *Volk jenseits der Grenzen*, Hamburg 1935, 2. izd., 449.

²⁵⁶ *Nation und Staat*, 8. Jg. 1934/35, 716—718.

²⁵⁷ *Der Auslanddeutsche*, 18. Jg. 1935, 407.

²⁵⁸ *Deutsche Zeitung*, 26. 1. 1936.

²⁵⁹ *Nation und Staat*, 9. Jg. 1936, 254, 474 in 611.

²⁶⁰ INV, f. 142, mp. Nemci v Sloveniji, zapisnik Franza Hamma v nemščini o sprejemu pri Stojadinoviču. Prm. tudi nekoliko spremenjeni izveček v: *Deutsches Volksblatt*, 31. 1. 1936; *Nation und Staat*, 9. Jg. 1935/36, 327—328; M. Annabring, n. d., 63, in poročilo svetnika Jansona, DGB 14. 2. 1936 v: PA, VI A Bd. 14, VI A 681, 18. 2. 1936.

²⁶¹ PA, VI A Bd. 14, VI A 681/36, 18. 2. 1936, DGB 14. 2. 1936, von Heeren AA-u. Ista peticija v: INV, f. 142, mp. Nemci v Sloveniji.

²⁶² Na III. državni konferenci decembra 1923. leta v Beogradu je bila sprejeta resolucija o nacionalnem vprašanju, v kateri je bilo med drugim rečeno: »NRPJ boriče se da se nacionalnim manjinama, pored pune političke i gradjanske jednakosti, zagarantuje i neograničeno pravo upotrebe maternjeg jezika u opštenju sa svima vlastima, obavezno školovanje dece na maternjem jeziku u svim državnim školama i najpunija sloboda svesti.« Resolucija ugotavlja, da so imperialistične mirovne pogodbe »prepuštile ugnjetavanju srpske buržoazije kompaktne mase Mađžara, Nemaca i Rumuna v Vojvodini« ter kritizira sodelovanje nemške buržoazije s srbsko (*Istorijski arhiv KPJ*, II, Beograd, 1949, 72—73).

²⁶³ DAJ, A-I-MS, F 66/III, poročilo načelnika prosvetnega oddelka banske uprave Dunavske banovine Pov. IV. br. 691, 7. 8. 1939, dr. Milan Petrović prosvetnemu ministru. Dr. Petrović je dejal nemškima poslancema Hammu in dr. Trischlerju, da bi povečanje subvencije izzvalo ogorčenje prebivalstva.

²⁶⁴ *Deutsches Volksblatt*, 15. 6., 10. in 24. 9. 1940; *Službene novine*, 9. in 23. 9. 1940; *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/41, 27, 94.

²⁶⁵ *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 624.

²⁶⁶ *Keesing*, 3975E.

²⁶⁷ *Deutsches Volksblatt*, 19. 11. 1940.

²⁶⁸ Kot op. 261.

²⁶⁹ Kot op. 260. Dragiša Cvetković, tedaj minister za socialno politiko in narodno zdravje, je dne 25. 7. 1936 zaprosil dr. Stojadinoviča, naj se ne zniža vladna subvencija za *Deutsche Presse*. »Dr. Hasslinger je naš odani prijatelj, koji je medju prvima stupio sa celim svojim pokretom u redove Jugoslovenske radikalne zajednice. On iskreno i otvoreno propagira Jugoslovensku orientaciju u širokim slojevima nemačke manjine u Jugoslaviji i jednom upornom istrajnošću vaspitava u tom smislu svoje sledbenike. [...] Sam Dr. Hasslinger, živi u vrlo teškim prilikama i vodi jednu tešku borbu,

a kao čovek, kao naš prijatelj, kao javni radnik i kao političar, zasluži je istinski svaku preporuku i naročitu pažnju.« Stojadinović je ubral srednjo pot in pustil mladonemškemu gibanju polovico dotedanje subvencije (VII, 55a-22/2).

270 B. Altgayer, n. e., 55.

271 *Deutsches Volksblatt*, 24. 10. 1939.

272 Kot op. 270.

273 *Deutschtum im Ausland*, 23. Jg. 1940, 81; *Pressestelle*, 27. *Wochenbericht*, Oesterreichische National Bibliothek Wien.

274 *SBSk*, 1939, I. Glej str. 192—193.

275 Kot op. 263 in M. Nikolić, n. č.

276 *SBSk*, II. red. saziv 1936/37, II, 700 in III. red. saziv 1937/38, III, 240.

277 *SBSk*, II. red. saziv 1936/37, II, 757—763. Nedvomno je nacistično gibanje med Nemci v Jugoslaviji v svoji propagandi uspešno uporabljalo tudi kritiko stanja v nemškem šolstvu, toda nastanka in razvoja tega gibanja s tem ni mogoče razložiti in upravičevati, kot to delajo danes nekateri avtorji v Nemčiji (prm. J. Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, Freilassing 1955, 2. izd., 121). Obratno lahko trdimo, da je prav nacistično gibanje med jugoslovanskimi Nemci prejudiciralo uresničitev vrste načelno sicer upravičenih želja nemške narodnostne manjšine.

278 Kot op. 190.

279 *SBSn*, 1938, I, 190.

280 *SBSk*, III. red. saziv 1937/38, III, 782, 1092—1093.

281 PA, VI A Bd. 14, VI A 1106, 19. 3. 1936, beležka von Twardowskega.

282 *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 369. Prm. prav tam, 123.

283 *SBSn*, red. saziv 1932/33, III, 67—74, 163—164; *SBSn*, 1933/34, II, 211—212; *SBSk*, 1932/33, IV, 332—333. Prm. podrobneje K. E. Türcke, n. d., 459 ss.

284 *SBSk*, II. red. saziv 1936/37, II, 641.

285 *Der Auslandsdeutsche*, 21. Jg. 1938, 27; *Deutschtum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 63—64.

286 *FRUS*, 1937, I, 172. Prm. *AzDAP*, S-D, VI, Nr. 271; *DGFP*, S-C, I, No. 345.

287 *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 498. Navzoči so bili tudi dr. Kraft in razna nemška pevska društva. Nemški tisk je to gesto Stojadinovića z zadovoljstvom pozdravil.

288 NAW, T-77, Roll 884, 5,632.515—23 in 5,632.531.

289 PA, Pol. IV Bd. 60, DGB 22. 12. 1937 (E 23.692), von Heeren AA-u.

290 *AzDAP*, S-D, V, Nr. 156.

291 PA, Kult A Bd. 16, Kult A 0118/38, 11. 1. 1938 dr. Theodor von Uzorinac-Kohary referentu za Avstrijo v AA Altenburgu.

292 *Der Hochverratsprozess gegen dr. Guido Schmidt vor dem Wiener Volksgericht*, Wien 1947, 504.

293 *AzDAP*, S-D, V, Nr. 163.

OPOMBE K DRUGEMU POGLAVJU

¹ Glej podrobneje literaturo, navedeno v op. 9 k uvodu pričujoče razprave str. 303.

² Franz Baum, *Die Kulturarbeit des Deutschen Schulvereines im steirischen Unterlande*, in Friedrich Pock, *Die Kulturarbeit des »Südmark« im steirischen Unterlande*, v: Franz Hausmann (izd.), *Südsteiermark*, Graz 1925, 153—163; Deutscher Schulverein Südmark, *Jahresbericht für das Jahr 1935*, Wien 1936; *Mi in naši Nemci*, Maribor 1928, 17—19; B. Vošnjak, *A Bulwark against Germany*, New York, Chicago, London 1919, 180—183; *Deutsche Arbeit*, 35. Jg. 1935, 160 in 39. Jg. 1939, 509; *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 189; *Volkstum im Südosten*, maj 1940, 83.

³ *Zapiski sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920*, Beograd 1960, 347—349. Prm. J. Cvijić, *Frontière septentrionale des Yugoslaves*, Paris 1919, 22.

⁴ Glej podrobneje literaturo v op. 90 k uvodu pričujoče razprave.

⁵ R. Sieger (ured.), *Die Südgrenze der deutschen Steiermark*, Graz 1919, 57—58.

⁶ Hans Pirchegger, *Das steirische Draugebiet — ein Teil Deutsch-österreichs*, v: *Flugblätter für Deutschösterreichs Recht*, hrsg. von dr. A. R. v. Wotawa, Wien 1919; Adolf Lenz, *Die deutschen Minderheiten in Slowenien*, Graz 1923, 15; *Alpenländische Monatshefte*, 9. Jg. 1932, 677; Doris Kraft, *Das untersteirische Drauland*, München 1935, 137, in literaturo, ki jo navaja Janko Mačkovšek, *O raznih nemških mejah med Gospo sveto in morjem*, v: *Misel in delo*, III, 1937, 95—98.

⁷ Arnold Luschin-Ebengreuth, *Die Zerreiung der Steiermark*, Graz 1921, 85—86.

⁸ *Adriaticus*, n. d., 65.

⁹ Prav tam, 68—70. Prm. članek istega avtorja *Das Fenster zur Adria*, v: *Zeitschrift für Geopolitik*, junija 1926. Friedrich Lange, *Deutsches Volk in 15 Staaten*, Leipzig (brez letnice), 17—18; kritične ter polemične ocene v razpravah Janko Mačkovšek, n. č., in isti, *Tuje aspiracije in imperializmi*, v: *Naši omejni problemi*, Ljubljana 1936, 57—58; Lojze Serajnik (tj. Bogo Grafenauer), *Slovensko ozemlje in nemška publicistika*, Ljubljana 1939.

¹⁰ Paul Rohrbach, *Deutsches Volkstum als Minderheit*, Berlin 1926, je objavil zemljevid: *Deutsche Siedlungsgebiete in Mitteleuropa*. Abgetrennte und Deutschösterreich vorenthaltene Gebiete, kjer je v tem smislu prikazana vsa slovenska Štajerska in ves gorenjski kot do Bohinja. Otto Boelitz, *Das Grenz- und Auslandsdeutschum*, München, Berlin 1926, je objavil zemljevid A. Pencka, na katerem je vsa Slovenija, vključno s Soško dolino, tedaj pod Italijo, prikazana kot »Deutscher Kulturboden im Süden«.

¹¹ Karl Haushofer, *Grenzen*, Berlin 1927, 132 in 257.

¹² Otto Maul in Helmut Carstanjen, *Die verstümmelten Grenzen*, v: *Zeitschrift für Geopolitik*, 8. Jg. 1931, 54—63.

¹³ *Alpenländische Monatshefte*, 9. Jg. 1931/32, 227.

¹⁴ H. Volkmar, *Untersteier die deutsche Südostmark*, Deutschlandsberg 1934, 42.

¹⁵ Hans Bruckner, *Der deutsch-slowenische Grenzraum*, v: Friedrich Heiss (izd.), *Die südostdeutsche Volksgrenze*, Berlin 1934, 178—188.

¹⁶ Glej podrobneje Albrecht Penck, *Deutscher Volks- und Kulturboden*, v: Karl Loesch, *Volk unter Völkern*, Breslau 1925, 62—73.

¹⁷ *Alpenländische Monatshefte*, 9. Jg. 1931/32, 677; Camillo Morocutti, v: W. Schneefuss (ured.), *Des Reiches neue Nachbarn*, Leipzig 1939, 179—180.

¹⁸ Kurt Trampler, *Um Volksboden und Grenze*, Heidelberg, Berlin 1935, *Geopolitische Reliefkarte Nr. 83* pod značilnim naslovom »Nach Ostland wollen wir reiten...« Enako je označena tudi vsa Češka. (Karl Thalheim, *Das Grenzlanddeutschum*, Berlin 1931, 13, objavlja isto karto.) Na karti št. 9. zajema *Volksgrenze* skoro vso slovensko Štajersko, *Kulturgrenze* pa vso Slovenijo v mejah tedanje Jugoslavije. Otto Albrecht Isbert, *Volkshoden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa*, Berlin, Leipzig 1937, 11, je dal naslednjo definicijo: »Den Volksboden können wir nicht mit dem Sprachgebiet gleichsetzen, wie das bisher auf den Sprachen- und Völkerkarten immer geschach. Denn nicht die Sprache ist im Boden verwurzelt, sondern der volkhaft gebundene Mensch. Der Boden aber will nicht nur bewohnt und besessen, er muss bearbeitet und geformt sein. In dem Ausmass, wie er von einem Volk geprägt ist, sprechen wir von seinem Kulturboden. Bei unentwickelten Völkern kann er hinter dem Volksboden zurück bleiben, bei einem hochentwickelten wie dem deutschen greist er stellenweise weit darüber hinaus.«

¹⁹ Hans Stöger, *Zur wehrpolitische Lage Oesterreichs im Südosten*, v: *Zeitschrift für Geopolitik*, 11. Jg. 1934, 663—671. *Slovenec* je 14. 11. 1934 v odgovor objavil članek »Kljukasti križ zre čez vrhove gora« in med drugim zapisal, »da ima sedanja Nemčija trdno voljo seči po Avstriji, da ima nadalje tudi trden namen seči dalje po ‚nemškem ozemlju mežiške doline in Štajerske dol do Save,‘ a seči še dalje do Jadrana, čez telo naše zemlje, zvesta starim načrtom, ki jim je narodni socializem dal le še večjo pobudo. Bog nas varuj pred tem, da se na Karavankah pojavijo kljukasti križi!« Isti list je 29. 12. 1934 objavil in komentiral odgovor omenjene nacistične revije ter z njo 9. 1. in 23. 1. 1935 polemiziral o trditvah, da so Maribor, Ptuj in Celje nemška mesta. Glej še op. 24 k uvodu pričujoče razprave.

²⁰ Prm. *Slovenec*, 23. 8. 1934, in *Koledar obrambne družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani 1935*, 96 (dalje CMD). »Ni čudno — je rečeno v koledarju — če postajajo naši Nemci od dne do dne oblastnejši in prešernjši, opazovaje svoj barometer tam gori v rajhu. — Vse to da misliti. Ne bodimo kakor ponizne ovce, ki čakajo molče na zakol!«

²¹ *Slovenec*, 31. 1. 1935.

²² *Um Volk und Reich*, Berlin 1935, 36; Paul Gauss, *Das Buch vom deutschen Volkstum*, Leipzig 1935, 295, zemljevid *Rumpfungarn und nördliches Südslawien*, kjer je vse Podravje do vrhov Pohorja označeno kot »Geschlossenes deutsches Volksgebiet«, ostali del slovenske Štajerske pa kot »Mischgebiet mit deutscher Mehrheit« in »zmernejši« Richard Bahr, *Deutsches Schicksal im Südosten*, Hamburg 1936, kjer je »samo« predel okrog Maribora označen kot »Geschlossenes deutsches Volksgebiet und Inselbrücken«. Prm. tudi obširnejše zahteve po vsej Štajerski v: Karl Loesch, *Die Gliederung der deutschen Volksgrenze*, Berlin 1937, Uebersichtstabelle über die Randgebiete des geschlossenen deutschen Volks- und Sprachenbodens. Aspiracij na slovensko Štajersko ter celo na dele Kranjske ne skrivajo pisci, kot npr. Maria Kahle,

Deutsches Volk in der Fremde, Berlin 1936, 51—52; Heinz Kindermann, *Rufe über die Grenze*, Berlin 1938, 2. izd., 205; Max Schmidt in Walter Neumann, *Eine Karte der steirischen Sprachgrenze*, v: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 1. Jg. 1937, 720—733. Otto Albrecht Isbert, n. d., 19, govori samo o nemškem »Kulturbodnu«, ki da sega skoraj do Jadrana, in na str. 82 piše, da je v »strogem« smislu mejnih Nemcev zgolj 7000. *Jahrbuch des Instituts für Grenz- und Auslandsstudien 1939*, Berlin 1938, 27—30, piše nedoločeno, da »erscheint das ganze Land von Graz bis südlich Marburg als einheitliche untersteirische Landschaft, welche die neue Staatsgrenze heute teilt.« Max Schmidt, *Untersteiermark*, v: *VDA Jahrbuch 1938*, 42—43, nedoločeno navaja, da meja »schneidet die Steiermark mitten entzwei.« Prav tako nedoločeno piše tudi L. Gruenberg, *Die deutsche Südostgrenze*, Berlin, Leipzig 1941, 170: »Der Abstand zwischen der staatlichen und Volkstumsgrenze war sehr gross.« Heinz Brunner, *Das Deutschtum in Südosteuropa*, Leipzig 1940, 6, piše samo, da je bila južna Štajerska »nasilno priključena«, ne navaja pa mejnih zahtev. Prm. tudi *Volks- und Sprachenkarten Mitteleuropas, Teil V: Jugoslawien*, bearbeitet von O. A. Isbert, v: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 2. Jg. 1938, 994—1003; *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtum*, 3. Bd., 634.

²³ Hermann Ibler, *Des Reiches Südgrenze*, Südostdeutsches Institut Graz 1940; Friedrich Lange, *Untersteiermark*. Bund Deutscher Osten. Als Manuskript gedruckt, Berlin 1941. Prm. še zemljevide, navedene v op. 10 uvoda pričujoče razprave.

²⁴ Prm. Hans Pirchegger, *Das Volkstum der untersteirischen Städte und Märkte*, v: *Südostdeutsche Forschungen*, 1. Jg. 1936, 26—30, in isti, *Die geschichtlichen Leistungen der Deutschen in der Untersteiermark*, v: *Grenzland*, 1938; Günter Glauert, *Landschaftsbild und Siedlungsgang in einem Abschnitt der südöstlichen Kalkalpen (Ostkarawanken und Steiner Alpen) und seinen Randgebieten*, v: *Südostdeutsche Forschungen*, 3. Jg. 1938, 457—524, in zlasti razni prispevki v: *Handwörterbuch*, 1—3. Bd.

²⁵ Lojze Ude, *Teorija o vindišarjih — »Windische«*, Celovec 1956, 36. Delo daje doslej najboljši pregled in analizo omenjene teorije.

²⁶ Matija Slavič, *Državni prevrat v Mariborski oblasti*, v: Josip Mal (ured.), *Slovinci v desetletju 1918—1928*, Ljubljana 1928, 261. Prm. tudi Bogo Grafenauer, n. d., v: *Koroški zbornik*, Ljubljana 1946, 414.

²⁷ Hans Pirchegger, *Die slowenische Ansprüche in Untersteiermark*, Nr. 36, *Flugblätter für Deutschösterreichs Recht*, Wien 1919, 7, piše o »eine eigene slawische Sprache, das »Windische«.

²⁸ Prm. Martin Wutte, »*Deutsch-Windisch-Slowenisch*«, Klagenfurt 1927. Isti pisec, *Deutsche und Slowenen in Kärnten*, Klagenfurt 1918, 7, piše o Slovencih, naglaša pa regionalni patriotizem. Adriaticus, n. d., 57, piše npr.: »Das Bauerntum war der Sprache nach überwiegend slowenisch (oder wie man hier in Betonung der steirischen Sonderart sagt: windisch) ihrer Kultur nach deutsch, ihrer Gesinnung nach steirisch.« Glej še prav tam, str. 18—19, tezo o »Kultursprache«. Prm. tudi E. Ammende (izd.), *Die Nationalitäten Europas*, Wien 1931, 310, kjer se zavračajo Wuttejeve teorije.

²⁹ *Zeitschrift für Geopolitik*, 8. Jg. 1931, 48—49, zemljevid št. 10. Isti zemljevid še v knjigi Friedrich Heiss (ured.), *Die südostdeutsche Volksgrenze*, Berlin 1934, 189.

³⁰ Gerhard Werner, *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935, 161. Značilno je, da je oceno tega dela v nemški publicistiki šele tri leta kasneje tik pred Anschlussom objavil dr. Heinz Brunner, v: *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 86—87.

³¹ Med mnogimi deli in članki prn. *Alpenländische Monatshefte*, 9. Jg. 1932, 679; Hans Bruckner, n. r., 181—187; ocena F. Baš, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXX, 1935, 181—183; O. A. Isbert, n. d., 49; D. Kraft, n. d., 129, 136—139; Max Schmidt, *Der deutsch-slowenische Grenzraum*, v: Walter Schneefuss, *Des Reiches neue Nachbarn*, Salzburg, Leipzig 1939, 390, 398—399; ocena O. F. v: *Misel in delo*, IV, 1940, 147—148; Manfred Straka, *Die völkische Gliederung Südslawiens*. Als Manuskript gedruckt, Graz (brez letnice), 16, in zemljevid *Jugoslawien*; Hermann Ibler, n. d., 3—4 in 43; Karl C. Loesch, *Das Antlitz der Grenzlande Süden und Südosten*, München 1933, 39/127; H. Volkmar, n. d., 17—18 in 43. Prn. tudi pregled, ki ga o tej »teoriji« in pogledih nemških piscev daje J. Arnez, n. d., 16—17, 87—91.

³² V: W. Schneefuss (ured.), n. d., 196—197; podobno tudi M. Straka, n. d., 16.

³³ Hans Steinacher, *Vom deutschen Volkstum, vom der Volksgenossenschaft und vom volksgebundenen Staat*, v: Paul Gauss, n. d., 416, piše npr.: »Volkstum ist eine Ganzheit. Alle Menschen sind ihm zugehörig, die Sprache, Art und Bult verbindet. [...] Wer um den deutschen Volkstumskampf im Süden und im Westen weiss, der kennt die Gefährlichkeit und Geschmeidigkeit romanischer Angriffstaktik, um mit Regionalisierung des Volkstums-gedankens Landschaft für Landschaft vom deutschen Volkstum abzuspalten.«

³⁴ Prn. H. Carstanjen, *Die Untersteiermark*. Nur für Dienstgebrauch, Maribor, (brez letnice), 6—8. Kot nacionalno-politični referent štajerskega Heimatbunda je dr. Carstanjen dopovedoval Slovencem, da sploh niso Slovenci, marveč zgolj »domovini zvesti Štajerci« in da je slovenski narod samo politični pojem. Prn. *Untersteirischer Kalender 1942*, 57. Friedrich Lange, *Sonnenland Untersteiermark*, München 1943, 24, je »ugotovil«, da so »Vindišarji« šele za Germani prišli na Štajersko. Josef März, *Gestaltwandel des Südostens*, Berlin 1942, 44, piše, da so Kranj, Litija, Brežice, Škofja Loka, Bled itd. bili tisoč let povezani z rajhom, »während die stärker slowenisch besiedelten Landstriche an Italien fallen.« Franz Thierfelder, *Vom alten zum neuen Balkan*, v: *Unser Kampf auf dem Balkan*, München 1942, 22—23, je proglasil Gorenjsko za »uralter deutscher Siedlungsboden«. *Der Südosten*. Allgemeinbildender Sonderlehrgang, Breslau, Leipzig 1943, 49, vojaški priročnik OKW, je npr. pisal: »Die Slowenen lebten stets im Reiche bzw. seinen Grenzgrafschaften und glichen sich rassisch und kulturell den Deutschen in hohem Masse an.« Wilhelm Sattler, *Die Untersteiermark*, Graz 1942, 11, je objavil tudi uvod dr. Carstanjena, ki je glede nemških otroških vrtecv, šol, jezikovnih tečajev in knjižnic cinično zapisal: »sind nicht die Instrumente, die der Germanisierung einer fremden Nationalität dienen, sondern die Hände, die wir unseren untersteirischen Bauern und Arbeitern reichen, um sie an ihnen wieder zurückzuführen in die Gemeinschaft ihres Volkes.«

³⁵ Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, Wien 1950, 326, v zemljevidu št. 22, označuje kot »Deutsches Kerngebiet« vse ozemlje Slovenije, ki ga je 1941. leta okupirala Nemčija. Ciklostirana *Denkschriftserie die Unter-*

steiermark und Miesstal betreffend (Landesbibliothek Graz A-I-8792) kot pri-spevek krogov iz »Südmarke« k pogajanjem za sklenitev državne pogodbe z Avstrijo povzema vse stare argumente iz nacističnih geopolitičnih študij, predlaga štiri variante meja, formalno obsoja nacistično germanizacijo, ki da je povzročila negativno reakcijo pri kmetih, trdi pa, da jezikovne razlike med prebivalstvom severne in južne Štajerske ni mogoče »als Begründung dafür herangezogen werden, dass die Untersteirer einer anderen Nationalität ange-horen.« Johann Wüsch, *Pläne des Dritten Reiches zur Neuordnung des jugo-slawischen Raumes nach 1941*, v: *Der Donauschwäbische Lehrer*, I. Bd., München 1959, 63—74, obsoja načrte *Reichsstelle für Raumordnung*, ki je še leta 1944 predvidevala južne meje Südmarke do Blatnega jezera vključno z Ljubljano, napak pa navaja »dass auch auf den anderen Seite ähnliche Pläne geschmiedet worden«, pri čemer se neutemeljeno sklicuje na zemljevid, priložen publikaciji Frana Erjavca, *Slovenija in Slovenci*, Ljubljana 1940, v katerem je prikazano ozemlje, ki so ga v 9. stoletju še posedovali Slovenci. Branilec dr. Servatius je pred mednarodnim sodiščem v Nürnbergu poskušal opravičiti genocidno politiko, češ da je dovoljena regermanizacija nekdanjih germanskih narodov, kar je izzvalo ostre proteste britanskega tožilca (*IMT*, XXII, 206).

³⁶ Prm. *Naši obmejni problemi*, Ljubljana 1936, 55—64; razpravi F. Zwitter, *Nemci na Slovenskem*, *Sodobnost* 1938, 483—497, in isti, *Koroško vprašanje*, Ljubljana 1937; članka Jurij Glavič, *Nemški iredentizem in Po-dravje*, v: *Misel in delo*, I, 1935, 82—83, in *Podravje v luči nemške iredente*, prav tam, II, 1936, 171—182; Janko Mačkovšek, *O raznih nemških mejah med Gospo sveto in morjem*, prav tam, III, 1937, 95—98. Za Mačkovškov članek se je še posebej zanimal Auswärtiges Amt in od nemškega poslaništva v Beogradu dobil obvestilo, da ni mogoče ugotoviti, če je članek inspiriran z uradnega mesta (PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 3, DGB 28. 1. 1939).

³⁷ F. Zwitter je pod psevdonimom Vito Kriz, v: *Les Voix Européennes*, 1938, 343—344, objavil članek: *Le jeu de Berlin avec les »Windisches«*, o istem vprašanju je pisal v letniku 1939, 273, tudi Dinko Tomasič. Na vindišarsko teorijo in delovanje nacistov je opozoril tudi J. F. Hendry, *Jugoslavia and the future of the Balkans*, v: *Nineteenth Century*, 1939, vol. CXXV, 680 ss.

³⁸ Lojze Serajnik (tj. Bogo Grafenauer), n. d. Brošura je izšla v soboto pred zaključkom uradnih ur, tako da je tožilstvo lahko odredilo zaplemba šele v ponedeljek. Po objavi članka istega avtorja *Med manjšinami in geopolitiko*, v: *Čas*, 1938/39, je bila revija v bodoče podvržena predcenzuri. Isti avtor je brez podpisa objavil tudi zaplenjeno brošuro »Anšlus« in *koroški Slovenci*, Ljubljana 1938. Za redke po letu 1938 objavljene ocene nemške literature glej: *Misel in delo*, IV, 147—148 (O. F.), 267—271 (P. P.), in V, 194—210 (Svetozar Ilešič).

³⁹ Prm. *Slovenec*, 24. 5. 1933, *Hitlerjevi valovi votlo udarjajo ob Karavanke*. 14. 5. 1933 list odklanja fašizem kot zunanjepolitičnega zaveznika proti bolj-ševizmu razen v primeru, če bi katoliški cerkvi uspelo fašizem očistiti pogan-skih primesi. 4. 2. 1933 vidi v sodelovanju pruskega junkerstva z nacizmom največjo nevarnost za Evropo. 12. 2. 1933 po nacističnem prevzemu oblasti objavi protihitlerjevski uvodnik *Der Führer* in 12. 3. 1933 uvodnik *Hitler največji sovražnik zapadne kulture*. Podobni članki še 23. 3., 27. 3., 23. 4., 19. 7., 2. 9. in 12. 10. 1933. Spričo fašističnih tendenc v JNS objavi list 3. 7. 1934 uvodnik *Močvirje fašizma*, kjer fašizem a limine odklanja. 14. 7. v

uvodniku *Jamstvo trajnega miru* opozarja, da »vsaka koncesija, ki se daje fašizmu, le povečuje njegov apetit in njegovo nebrzdano oblastiteljnost« in da je »le v zatonu fašističnih diktatur vstajenje trajnega in resničnega miru v Evropi.« 18. 8. 1934 v uvodniku *Razpoke v fašizmu* piše: »Dolžnost vse evropske demokracije bi zato bila, da stori z največjo energijo vse, da se fašizem zatre kot najopasnejša epidemija sodobnega človeštva.« Prm. tudi protikomunistično in protinacistično pisane uvodnike, večinoma izpod peresa urednika dr. Ahčina, 23. 3., 28. 3., 3. 5., 5. 6., 21. 7., 9. 11. 1935; 1. 3., 21. 4., 8. 7., 24. 7. 1936; 9. 5., 21. 8., 27. 10. 1937.

⁴⁰ *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 713; *Der Hochverratsprozess*, 549.

⁴¹ *Sodobnost*, 1937, 372.

⁴² *Hitlerjevci v Sloveniji*, Ljubljana 1937, 27, primerek v arhivu CK ZKS, I/VII 406.

⁴³ *Sodobnost* 1937, 412—413. Podobno tudi L. Serajnik, n. d., 3.

⁴⁴ *Istorijski arhiv KPJ*, II, Beograd 1949, 404—409.

⁴⁵ J. Glavič, v: *Misel in delo*, II, 1936, 179.

⁴⁶ *Koledar CMD 1935*, 94.

⁴⁷ *SBSk*, II. red. saziv 1936/37, II, 357.

⁴⁸ *Nation und Staat*, 10. Jg. 1937, 611.

⁴⁹ PA, DGB Po 6 Nr. 1, Bd. 3, DKZ A 16/37.

⁵⁰ Heinz Brunner v: *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938, 147 je zapisal: »Nach dem Anschluss der Ostmark und des Sudetendeutschums an das Reich hat eine Hetzwelle nach der anderen das Land überschwemmt, die allerdings stark von der weltanschaulichen Seite aus zu betrachten sind. Der Klerikalismus und Marxismus sieht mit Recht im Deutschen den Vertreter der nationalsozialistischen Idee, die sie mit allen Mitteln bekämpfen.«

⁵¹ Kot op. 42. Prm. še I. Bratko, v: *Sodobnost*, 1939, 209, kjer se pisec zavzema za »ljudsko zvezo Slovencev in Kočevarjev zoper tuje rentjerje, brezdelneže, zoper kneza, agente razdora [...]«

⁵² INV, f. 142, poročilo velikega župana ljubljanske oblasti dr. Vodopivca, Pov. V. br. 302/15 z dne 20. 3. 1929.

⁵³ Prav tam, nedatirana spomenica, po tekstu sodeč iz 1930. ali 1931. leta.

⁵⁴ P. R. Kaschuttig, *Sommerfahrt durch die Untersteiermark*, v: *Der Auslandsdeutsche*, 16. Jg. 1933, 419.

⁵⁵ *Deutsche Arbeit*, 35. Jg. 1935, 329.

⁵⁶ *Koledar CMD 1934*, 93.

⁵⁷ INV, f. 142, fotografija »Feldherrenhalle«; *Deutsche Arbeit*, 35. Jg. 1935, 483, in 38. Jg. 1938, 145—152.

⁵⁸ PA, VI A Bd. 12, DGB 16. 3. 1934, von Heeren AA-u. Koledar VDA je pisal o preganjanju Nemcev v Mariboru in objavil fotografijo banatskega kmeta iz »južne Madžarske«; Kult A Bd. 15, DGB 6. 4. 1937, von Heeren AA-u. Stališče VoMi prav tam, Kult A 3456, 7. 8. 1937; Kult A 3456, 30. 8. 1937, pismo AA, poslano VoMi, kjer se AA ne strinja s stališčem VoMi in zemljevidom, ki ga je objavila *Deutsche Arbeit*, v 3. zv. marca 1937, pod naslovom *Untersteiermark und Burgenland* (Kartenbeilagen). Pismo dr. Grasla z dne 2. 4. 1937 von Heeren v: DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 1.

⁵⁹ Glej uvod pričujoče razprave str. 34.

⁶⁰ *Slovenec*, 23. 11. 1933, uvodnik »Nemci pri nas in naši pri Nemcih«. Podobno je zahteval v senatu dne 22. 3. 1934 tudi senator dr. Valentin Rožič (*SBSn*, 1933/34, 93).

⁶¹ *SBSk*, 1936/37, II, 759.

⁶² *SBSk*, 1932/33, V, 265.

⁶³ PA, DGB 6 Nr. 1. Bd. 3, Kult A 2272, 12. 11. 1936, AA DGB-u.

⁶⁴ INV, f. 142, zahteve nemške manjšine v Dravski banovini na kulturnem, gospodarskem in političnem področju, ki jih je preko župnika J. Starca poslal župnik J. Eppich dne 26. 7. 1937 banu dr. Marku Natlačenu.

⁶⁵ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 3, DKL 15. 11. 1938 nemškemu poslaništvu s priloženim, z roko pisanim prepisom citiranega dokumenta. Originala ali prepisa pisec ni mogel najti v arhivu INV.

⁶⁶ PA, Kult A Bd. 17, DGB 13. 5. 1938, von Heeren AA-u. Ker avstrijski diplomatski dokumenti v državnem arhivu na Dunaju še niso dostopni, prav tako tudi ne akti banske uprave — razen nekaj ostankov arhiva nekdanjega Manjšinskega inštituta v Ljubljani, tega vprašanja še ni mogoče pobliže raziskati.

⁶⁷ INV, f. 142, prepis pisma dr. Hansa Arka, kanonika Ferdinanda Erkerja in župnika Josefa Eppicha 6. 11. 1937 dr. Stojadinoviću. Prm. poročila o pogajanjih v: *Gottscheer Zeitung*, 10. 8. 1937 in 22. 8. 1937; *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 80—81.

⁶⁸ Prm. Lothar Wimmer, *Expériences et tribulations d'un diplomate autrichien*, Neuchâtel 1946, passim. Prizadet je bil tudi neki sorodnik kanclerja Schuschniggga. Prm. tudi razna poročila poslanika Wimmerja v: *Der Hochverratsprozess gegen dr. Guido Schmidt vor dem Wiener Volksgericht*, Wien 1947.

⁶⁹ *Slovenec*, 28. 10. 1937.

⁷⁰ *Nation und Staat*, 11. Jg. 1937/38, 271—273; *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 133; *Abwehr und Verständigung*, Klagenfurt 1938, 86, za stališče nemških nacionalistov.

⁷¹ *SBSn*, 1937/38, I, 191. Prm. komentarje v: *Deutsches Volksblatt*, 25. 3. 1938, in *Koroški Slovenec*, 30. 3. 1938.

⁷² PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, prepis pisma imenovanih.

⁷³ *SBSk*, 1939, I, 524, predlog dr. M. Tupanjanina. To načelo naj bi veljalo tudi v odnosih med Jugoslavijo in Italijo. Prm. še Trnjegorski (tj. Lojze Berce), *Jugoslovenske manjine u inostranstvu*, Beograd 1938, 57, 62. Temeljitejša študija o vplivu avstrijske in kasneje nemške manjšinske politike na Koroškem na ustrezno politiko jugoslovanskih oblasti v Sloveniji ni možna, dokler ne bodo dostopni ustreznih arhivi. Žal še ni temeljitejših, na arhivskem gradivu zasnovanih raziskav o položaju koroških Slovencev med obema vojnama. Na voljo so doslej razprave v: Bogo Grafenauer (urednik), *Koroški zbornik*, Ljubljana 1946, in isti: *Koroški Slovenci v zgodovini*, Ljubljana 1945.

⁷⁴ PA, Pol IV Bd. 41 (235374—6), DGB 18. 3. 1938, von Heeren AA-u. Prm. *AzDAP*, S-D, V, Nr. 185. V aktu DGB 14. 4. 1938 v DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, poročila von Heeren o ukrepih proti nacistom v Sloveniji takoj po Anschlusu in dodaja: »Ich möchte aber dringend von allen Repressalien gegen die slowenische Minderheit in Kärnten abraten, da hierdurch nur Wasser auf die Mühlen der inneren Opposition in Jugoslawien geleitet würde. Der Weg zu einer Besserung der Lage der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien kann allein

über freundschaftliche Verhandlungen von Regierung zu Regierung auf der Basis der Reziprozität führen.«

⁷⁵ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, Kult A 1339/38 27. 3. 1938, Stieve drž. sekretarju Kepplerju, prepis brzojavke poslan von Heerenu.

⁷⁶ PA, Kult A Bd. 17 (E 540701—5), DGB 19. 8. 1938, von Heeren AA-u. V poročilu DGB 9. 8. 1938 (DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2) von Heeren javlja, da volksdeutscherjem, zlasti v Sloveniji, oblasti odklanjajo potna dovoljenja po navodilu notranjega ministra Korošca in da so bile vse njegove dotedanje intervencije v MIP in pri predsedniku Stojadinoviču brezuspešne. »Von Repressalien gegen die slovenische Minderheit in Kärnten verspreche ich mir nichts. Den hiesigen Behörden ist die Ausschaltung unerwünschter Einflüsse auf das hiesige Volksdeutschtum viel wichtiger als das Schicksal der zahlenmässig im Verhältnis zur deutschen Volksgruppe in Jugoslawien verschwindend kleinen slovenischen Minderheit in Kärnten. Man würde hier gerade in chauvinistischen Kreisen derartige Repressalien ganz gerne sehen, da sie zur Begründung neuer Schikanen gegen hiesige Volksdeutschtum ausgewertet werden könnten.«

⁷⁷ PA, DGB 39/2 Po 6 Nr. 2. Bd. 2; DGB 3. 11. 1938, von Heeren AA-u; R 25417, 24. 12. 1938, AA von Heerenu; DGB 2. 1. 1939, Feine AA-u. Feine je iz pogovora dobil vtis, da se bo Andrić resno zavzel v zadevi. Menil je, da je realno pričakovati spremembo kurza, odkar je dr. Korošca zamenjal Aćimović.

⁷⁸ PA, Pol IV Bd. 87, DGB 22. 12. 1936, von Heeren AA-u.

⁷⁹ J. Vrabec (tj. F. Baš), *Hitlerjevstvo v Sloveniji, Dejanje*, I, 1938, 70. Prm. še J. Glavič, *Podravje v luči nemške iredente*, v: *Misel in delo*, II, 1936, 177—179.

⁸⁰ *Untersteirischer Kalender 1942*, Maribor 1941, 55—56.

⁸¹ F. Baš, *Slovenska narodna meja na severovzhodu*, v: *Naši obmejni problemi*, Ljubljana 1936, 35.

⁸² F. Baš, *Slovenski Nemci 1918—1945*, INV, f. 152, str. 15. *Deutsche Zeitung*, 9. 1. 1936, je sicer za javnost še naglašala geslo: »staatstreu und volkstreu«. Barbara Ward, *Hitler's Route to Bagdad*, London 1939, 37, piše npr.: »The small German minority in Slovenia, since it marches with the German frontier, is in a much less favourable position and finds its activities curtailed. For example no central cultural organisation exists. As might be expected, the result has been bred a strong Nazi spirit [...]«.«

⁸³ J. Glavič, *Nemški iredentizem in Podravje*, v: *Misel in delo*, I, 1935, 82.

⁸⁴ Glej podrobneje Theodor Veiter, *Die slowenische Volksgruppe in Kärnten*, Wien, Leipzig 1936, 110—112; Emilian Lilek, *Vorschläge zur Lösung der Oesterreichische Frage*, Celje 1934, 3. izd. 74; poskus demantija Maier-Kaibitsch, v: *Das Deutschtum des Südoestens im Jahre 1933*, Wien 1934, 45—46; *VDA Jahrbuch 1938*, 49. *Borba*, 6. 10. 1933, je pisala: »Če bo prišlo do zedinjenja nemških narodov, nam je dana možnost da dobimo nazaj kraje, ki so po krvi in jeziku naši, če bo naša diplomacija izkoristila ugoden trenutek.« Isti list je 13. 10. 1933 pisal: »Najsi torej izgleda še tako paradoksalno: prava garancija naših in češkoslovaških meja je v znamenju kljukastega križa, nikakor pa v znamenju nove zarje nad dunajskim dvorcem« ter kritizira klerikalce, da z nasprotovanjem Anshlusu slabe oficialno jugoslovansko zunanjjo politiko in onemogočajo dobre odnose z Veliko Nemčijo. Prm. *Politika*, 1. 6. 1933, uvodnik, in *DGFP*, S-C, I, No. 279.

⁸⁵ *Borba*, 7. 7. 1933, 23. 2. 1934, 29. 3. 1935; *Der Auslandsdeutsche*, 16. Jg. 1933, 340—341; *Deutsche Arbeit*, 34. Jg. 1934, 353—356; *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1933*, Wien 1934, 53—54.

⁸⁶ *Pohod*, 12. 5. 1934.

⁸⁷ *Slovenec*, 12. 3. 1935.

⁸⁸ DAM, SODI f. 2, mp. 2, Morocuttijevo pismo dr. Carstanjenu iz Maribora 27. 1. 1935 s prošnjo za redno denarno podporo.

⁸⁹ PA, GA 50/150 Bd. 2, W spec. 241, 8. 2. 1936 (K004506—8), Morocuttijev delovni načrt z dne 8. 5. 1935.

⁹⁰ *Slovenec*, 14. 9. 1934, uvodnik *Naši Nemci*.

⁹¹ *Pohod*, 2. 2. in 9. 3. 1935; *Handwörterbuch*, 3. Bd., 77.

⁹² Glej prvo poglavje str. 50—52, 56—58.

⁹³ *Slovenec*, 26. 10. 1936; *Nation und Staat*, 10. Jg. 1936/37, 168; *Deutsche Arbeit*, 37. Jg. 1937, 46—47; *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 370; *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 72.

⁹⁴ F. Baš, n. e., 9.

⁹⁵ *Das Deutschtum in der Gottschee*. Der Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums — Dienststelle Marburg. Informationsunterlagen des SS Ansiedlungsstabes »Südmark« (brez letnice), 9. J. Hendry, n. č., 682, je npr. zapisal: »Since the advent of the National Socialist movement, however, many of them have succumbed to Nazi agitation, carried on both personally and by means of the Press.«

⁹⁶ Glej prvo poglavje str. 48.

⁹⁷ PA, VI A Bd. 14, VI A 5923, 3. 12. 1935, pismo VDA, poslano AA-u 28. 11. 1935. Priloga Arbeitsfahrt des V. D. A. Kreises »Volksdeutscher Süd«. VDA je menil, da je skupina »ziemlich starke, wenn nicht zu sehr betonte, katholische Tendenzen zum Ausdruck gebracht, die vom grossen Gesichtspunkte unserer Betreuungsaufgabe nicht immer vertreten werden können.« Prm. še Kurt Huber, Gottschee-Fahrt 1935, v: *Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums*, 10. Jg. 1935.

⁹⁸ *Slovenec*, 22. in 24. 7. 1935. V spomenici vodstva kočevskih Nemcev, poslani Stojadinoviču dne 28. 8. 1937, (INV, f. 142) je rečeno, da so v Stari cerkvi nemško povorko napadli slovenski vaščani, kakor tudi Slovenci iz Kočevja, Ribnice in Ljubljane. Po trditvah v tej spomenici slovenski tisk ni točno poročal o incidentih, nemški pa ni mogel odgovoriti, ker je ban prepovedal nadaljnje javno razpravljanje o tem. Oblasti so po teh dogodkih razpustile večje število krajevnih skupin Kulturbunda na Kočevskem in zaplenile številno nemško literaturo kot državi nevarno, čeprav so iste knjige in revije bile javno razstavljene v izložbah ljubljanskih knjigarn. Prm. *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1935*, Wien 1936, 58.

⁹⁹ *Slovenec*, 5. 8. 1935.

¹⁰⁰ *Kočevski Slovenec*, 15. 8. 1938; O. A. Isbert, n. d., 124.

¹⁰¹ PA, Kult Bd. 15, Kult A 653, 17. 2. 1937, DGB G32/37 G 7, priloga k poročilu svetnika Jansona AA-u.

¹⁰² Prav tam in VI A Bd. 14, VI A 852/36, 28. 2. 1936, AA von Heerenu; DGB 29. 2. 1936, von Heeren AA-u; prepis pisma V. Dicka materi, Ljubljana, 24. 2. 1936; VI A 1057, 16. 3. 1936, prepis verbalne note MIP Br. 5332, 7. 3. 1936, in poročilo von Heerena AA-u. »Leider gehört die Angelegenheit zur

Kompetenz des Innenministers Korošec, dessen Misstrauen gegenüber allen reichsdeutschen Emissären in der hiesigen Volksgruppe bekannt ist«, je poročal von Heeren; VI A 1440, 6. 4. 1936, DGB von Heeren AA-u; Kult A 1542, 18. 9. 1936, prepis poročila V. Dicka o preiskavi v Ljubljani, ki jo je vodil komisar dr. Vladimir Kante; VI A 1494, 15. 4. 1936, DKZ 6. 4. 1936, Freundt AA-u (E540539—41); beležka DGB 29. 10. 1936 o pogovoru dr. Grassla z dr. Engelbertom Besednjakom kot v op. 97, I.

¹⁰³ *Pohod*, 31. 8. 1935, 10. 5., 14. 8. in 20. 8. 1936. Dr. Jože Rus, *Jedro kočevskega vprašanja*, v: *Kočevski zbornik*, Ljubljana 1939, 146, je pisal med drugim: »Starim metodam, ki so z njimi ponemčevali naše ljudi, so pridružili nove, nasilnejše, priučene v *nacističnih tečajih* doma in zunaj. Iz teh namenov so začeli odpravljati krošnjarje celo iz Bajt. Vas Trava npr. do 1935. krošnjarjev ni poznala. Tedaj sta bila poslana v Nemčijo prva dva fanta, v naslednji seziji pa že deset. Po uradnem dovoljenju krošnjari danes iz kočevskega okraja 321 mož, a iz novomeškega 15.«

¹⁰⁴ INV, f. 142, referat MUP iz leta 1938. Dejansko je za krošnjarje skrbel v prvi vrsti VDA.

¹⁰⁵ Prav tam, referat Manjšinskega inštituta aprila 1938. *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1935*, Wien 1936, piše, da je šlo 1935. leta na pot okrog 300 krošnjarjev. I. Bratko, *Pogled na Kočevsko*, v: *Sodobnost*, 1938, 371, navaja po dr. Zupanu, da so krošnjarji zaslužili od 15.000 do 40.000 dinarjev, *Slovenski narod*, 14. 7. 1937, pa celo zneske do 70.000 dinarjev.

¹⁰⁶ I. Bratko, n. č.; *Gottscheer Zeitung*, 10. 6. 1935, 1. 8. 1936.

¹⁰⁷ *Gottscheer Zeitung*, 20. 11. 1936; INV, f. 142, referat Manjšinskega inštituta iz aprila 1938.

¹⁰⁸ *Slovenski narod*, 14. 7. 1937, str. 2, *Senzacionalna razkritja o kočevskih Nemcih*. Po tem članku povzema brez navedbe vira Lev Modic, *Preko naše zemlje*, v: *Sodobnost*, 1937, 373, in isti: *Nacionalno socialistična propaganda med inozemskimi Nemci*, prav tam, 463—467. Prm. *Hitlerjevci v Sloveniji*, 4 in 9.

¹⁰⁹ *Kočevski Slovenec*, 15. 12. 1938; PA, Kult A, Bd. 18, Kult A 4922, 28. 11. 1938, DKL 19. 11. 1938. Študent Peter Dummer, ki ga je na Kočevsko poslal Volker Dick, je ta načrt razvil v pismu dr. Petschauerju. Podatkov o številu kočevskih krošnjarjev, ki so po letu 1938 odhajali v Nemčijo, doslej ni na razpolago. *Gottscheer Kalender 1936*, 126, navaja za leto 1934/35 cca 200 krošnjarjev, za leto 1935/36 (prav tam, 1937, 90) cca 290 krošnjarjev in za 1936/37 leto (prav tam, 1938, 103) 250 krošnjarjev.

¹¹⁰ Kot op. 105, I.

¹¹¹ INV, f. 142, mp. Nemci v Sloveniji, spomenica vodstva kočevskih Nemcev ministrskemu predsedniku dr. Stojadinoviču, Kočevje, 28. 8. 1937 s podpisi: Josef Eppich, dr. Hans Arko, kanonik Ferdinand Erker in še 7 kočevskih voditeljev.

¹¹² *Jutro*, 11. 8. in 24. 11. 1937.

¹¹³ *Slovenec*, 27. 8. 1937.

¹¹⁴ *Slovenec*, 14. 9. 1937, uvodnik.

¹¹⁵ *Hitlerjevci v Sloveniji*, Ljubljana 1937, 6—8.

¹¹⁶ *Pohod*, 20. 8. 1936; 10. 5. 1936.

¹¹⁷ *Gottscheer Zeitung*, 24. 4. 1941, cit. pri F. Baš, n. e., dok. št. 20.

¹¹⁸ Ivan Bratko, v: *Sodobnost*, 1938, 371—372. Idejo o izolaciji Kočevja je razvil slovenski skladatelj in sodnik Anton Lajovic, *Kočevje in mi*, v: *Misel in delo*, I, 1935, 11—13. Predlagal je asimilacijo kočevskih Nemcev in da se »zavrže naš napačni avstrijsko popačeni rajniki politični ideal enakopravnosti. Dosedanje naše širokogrudno ravnanje z Nemci v Sloveniji — je pisal Lajovic — zlasti s kočevskimi Nemci, ne vede do pričakovanega rezultata, ne vede naših Nemcev do pametnega sožitja z nami, temveč jih ohranja samo v nekdanji oholosti in predrznosti. Zato jim je treba zasvirati novo melodijo. Pustiti jim striktno samo to, kar jim pritiče po naših mednarodnih zavezah, vse drugo pa odvzeti.« O ideji, naj se sedež okraja iz Kočevja preseli v Ribnico, je pisal tudi *Slovenec* dne 13. 4. 1937 (cit. v *Gottscheer Kalender 1938*, 106). Vlado Vodopivec je v kritiki resolucije Družbe sv. Cirila in Metoda, kot I. Bratko že prej, izražal stališče KPS, ko je v reviji *Sodobnost*, 1937, 432, zapisal: »Rešitev tega problema leži v reševanju vseh tistih perečih socialnih in gospodarskih vprašanj, ki tvorijo sestavni del slovenskega vprašanja.«

¹¹⁹ INV, f. 142, prepis spomenice, ki ga je dne 15. 10. 1935 poslal župnik J. Eppich banu Dravske banovine. Prm. *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1935*, Wien 1936, 56.

¹²⁰ *Slovenec*, 26. 10. 1936.

¹²¹ *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, 3. Bd., 80; *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 64; *Der Auslandsdeutsche*, 19. Jg. 1936, 855, in 21. Jg. 1938, 27; *Nation und Staat*, 10. Jg. 1936/37, 612.

¹²² Kot op. 261, I.

¹²³ Kot op. 64.

¹²⁴ INV, f. 142, referat Manjšinskega inštituta iz aprila 1938. Po podatkih v *Koledarju CMD 1935*, 89, je bilo v letu 1934 v Sloveniji 35 nemških manjšinskih razredov na osnovnih šolah. Tedaj so poleg nemških razredov, navedenih za začetek leta 1938, obstajali še nemški razredi v okraju Maribor levi breg, po en razred v Šentilju in Lokavcu, v Celju pa je bil 1 razred, čeprav je bilo tu le 21 nemških otrok, od teh dva otroka tujih državljanov. V okraju Ljutomer so bili v Apačah trije razredi (leta 1938 le dva), v okraju Murski Soboti pa poleg leta 1938 obstoječih omenjenih dveh razredov še en v Serdici. V Ljubljani sta bila leta 1934 dva nemška manjšinska razreda. Za nemške šolske zahteve na Štajerskem prm. še Kurt Egon Türcke, *Das Schulrecht der deutschen Volksgruppen in Ost- und Südosteuropa*, Berlin 1938, 461; *Koledar CMD 1936*, 50—52.

¹²⁵ Friedrich Pock, *Grenzwacht im Südosten*, Graz, Wien, Leipzig 1940, 31.

¹²⁶ *Borba*, 5. 3. 1934. Podobno ugotavlja okrožni šolski inšpektorat v Mariboru v nedatirani spomenici prosvetnemu ministrstvu, verjetno iz 1930. leta (INV, f. 142): »Naša pogranična imanja kupuju za se i za avstrijske državljane, večim delom za inostrani novac, kako bi mogli pred Društvom naroda i pred javnošču dokazati da takodjer vlasnički ta zemlja pripada Austriji.«

¹²⁷ *Koledar CMD 1935*, 90.

¹²⁸ *Slovenec*, 17. 5. 1935.

¹²⁹ F. Baš, *Slovenska narodnostna meja na severovzhodu*, v: *Naši obmejni problemi*, 33.

¹³⁰ A. Dolar, *Čuvajmo našo obmejno kmetско posest*, v: *Koledar CMD 1937*, 45—48.

¹³¹ *SBSk*, 11. red. saziv 1937, II, 358. Lev Modic, *Preko naše zemlje*, v: *Sodobnost*, 1937, 372, brez navedbe vira napak prepisuje te podatke, po njem pa brošura *Hitlerjevci v Sloveniji*, ki dodaja, da je v Slovenski Bistrici v letih 1930—1935 prešlo v nemške roke 20 slovenskih posestev, v Remšniku pa 12 posestev.

¹³² *Slovenec*, 9. 1. 1938, str. 6, *Borba med slovensko in nemško posestjo med Muro in Dravo*. Risto Jelačin, *Achats de terrains par des Allemands en Slovénie*, v: *Les Voix Européennes*, 1938, 136—138, brez navedbe vira povzema podatke po Žebotovem članku, dodaja pa, da so Nemci sistematično nakupovali zemljo in posestva ob mednarodnih cestah Dunaj—Trst, Maribor—Celje—Zidani most, Ljubljana—Postojna, Jesenice—Sušak preko Ljubljane in Kočevja, in ob cesti Koroška—Dravograd—Šoštanj—Celje.

¹³³ Lojze Zupanc, *Slovenski kmet na Kočevskem*, *Koledar CDM 1938*, 49—50. Za to problematiko pr. Ivan Bratko, *Nekmetška in tuja zemljiška posest v Sloveniji*, v: *Tehnika in gospodarstvo*, 1939, 164—180. Pisec pričujoče razprave je v arhivu okrožnega in vrhovnega sodišča v Ljubljani brez uspeha skušal najti spise nekdanjega apelacijskega sodišča v Ljubljani, ki je v drugi instanci odločalo o dovoljenju za nakup zemljišč in nepremičnin v obmejnem področju. Referat MUP iz leta 1938 (INV, f. 142) navaja, da so v Mariboru tujci v letih 1931—1937 nakupili 460.115 m² parcel v vrednosti 57.889.031 dinarjev.

¹³⁴ *Službene novine*, 29. 4. 1936; *SBSk*, red. saziv 1935/36, I, 1936, pri-loge str. 22; *Koledar CMD 1937*, 68.

¹³⁵ *Službene novine*, 8. 9. 1936.

¹³⁶ PA, Kult A Bd. 16, Kult A 2075/37, 21. 5. 1937, Auslandsdienst, Bericht Nr. 1220/37, Beograd, 9. 5. 1937. Okrožnica banske uprave Dravske banovine Pov IIa št. 5281/1 z dne 24. 12. 1936 je dobil v roke zaupnik AO in jo poslal dalje. O isti problematiki poroča AA-u nemški konzul v Zagrebu DKZ 16. 9. 1937 v: Kult A Bd. 16, Kult A 4400/37, 1. 10. 1937.

¹³⁷ *Nation und Staat*, 11. Jg. 1937/38, 144—147, 271.

¹³⁸ Prav tam in Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad 1940, 58, 64.

¹³⁹ *Nova doba* (Celje), 31. 3. 1939; *Gottscheer Zeitung*, 10. 4. 1939.

¹⁴⁰ *Večernik* (Maribor), 6. 12. 1938.

¹⁴¹ PA, St. Sek. Jugoslawien, Bd. 1 (151977), beležka Woermanna o pogovoru z Andričem, Berlin, 3. 7. 1939.

¹⁴² *Deutsche Nachrichten*, 18. 1. 1941, piše npr.: »Bis heute ist der Erwerb von Liegenschaften im Draubanat noch immer Beschränkungen ausgesetzt, die das Kriegsgericht in Subotica als unzulässig erklärte.« Pr. še isti list 27. 7. 1940. V predvolilni brošuri *Dejanja govore*, Ljubljana 1938, 28, je JRZ posebej poudarjala, da je »vlada prepovedala neomejeno kupovanje slovenske zemlje in slovenskih kmečkih posestev po tujcih v vseh obmejnih predelih, zlasti ob severni meji. kjer so tujci sistematično spravljali v svoje roke velike kose naše zemlje.« Nacistično vodstvo nemške manjšine v Kočevju je oktobra 1939 brez uspeha zahtevalo ukinitve omenjenih omejitev (INV, f. 142, mp. Nemci v Sloveniji, spomenica: *Unsere Forderungen*). Pr. nemško

literaturo: Walter Schneefuss, *Deutschum in Süd-Ost-Europa*, Leipzig 1941, 2. izd., 137; *Handwörterbuch*, 3. Bd., 77, 331, 635; *Das Deutschum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 70—72; *VDA Jahrbuch 1938*, 44; Max Schmidt, n. r., v: W. Schneefuss, n. d., 408. *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 499; *Deutsche Arbeit*, 37. Jg. 1937, 88; *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 244; *Abwehr und Verständigung*, Klagenfurt 1938, 66—68. Prm. tudi angleško literaturo: Barbara Ward, *Hitler's Route to Bagdad*, London 1939, 79, med drugim piše: »In the crisis years 1931 and 1932 Slovenia went through a period of agricultural bankruptcy. This opened the door to a system of land purchase by Germans which obviously had political and strategic motives, for land was acquired all along the main lines of communication. [...] However, the Germans were able to evade the restrictions by setting up Slovene strawmen to do the buying for them.« Harry Gregson, *Buffer States of the Balkans*, London, Melbourne 1940, 17, piše: »At on time these Germans were encouraged to buy land along the walleys of the Danube, Save and Drave, perhaps with the object of creating a new Sudetenland.«

¹⁴³ *Nation und Staat*, 9. Jg. 1935/36, 126. Prm. prav tam, 254; 10. Jg. 1936/37, 611—613.

¹⁴⁴ Hans Karsten (dr. Carstanjen?), *Südslawien*, v: *Das Deutschum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 71. V pismu Reinholdu Bühlu je dr. H. Carstanjen dne 13. 7. 1936 med drugim zapisal: »Was haben Sie für Nachrichten aus dem steierischen Unterland? Solange Koroschetz Innenminister bleibt, wird sich die Situation wohl nicht sobald bessern.« (DAM, SODI, f. 2., mp. 2.) Za nemško kritiko razmer v Sloveniji glej *Der Auslandsdeutsche*, 20. Jg. 1937, 123, 370.

¹⁴⁵ *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 246. Prm. *Handwörterbuch*, 3. Bd., 77. Zanimivo, je, da je nemška vojaška obveščevalna služba Abwehr po marsejskem atentatu nakazala možnost, da bo dr. Korošec, tedaj interniran na Hvaru, kmalu zavzel visoko mesto v državni upravi: »Beachtenswert ist ferner, dass K. zur römische Kurie sehr gute Beziehungen unterhält und ein grosser Deutschenfreund ist«, je pisal zaupnik Abwehra dne 16. 10. 1934 (NAW, Microcopy T-77, Roll 878, FN 5,650.067). V tem času je bil dr. Korošec prepričan, da bo v Evropi v kratkem prišlo ali do vojne ali do revolucije (*Dejanje*, IV, 1941, 32).

¹⁴⁶ *Le Matin*, 22. 5. 1937.

¹⁴⁷ *Hitlerjevci v Sloveniji*, 12, 20; *Das Deutschum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 75, navaja, da sta kočo zgradila dva Nemca iz Celja in iz Slovenskih Konjic. Werner Stieger v svoji avtobiografiji (glej op. 237, V) trdi, da je zgradil kočo iz lastnih sredstev. Prm. šč Friedrich Lange, *Sonnenland Untersteiermark*, München 1943, 68; R. Holzer, *Die Jugendarbeit des SDKB der OG Marburg|Dr. 1931—1935*, 84, v: DAM, SDKB f. 6.

¹⁴⁸ IHRP, *Bilten MUP* za junij 1937.

¹⁴⁹ *Slovenec*, 27. 1. 1938. *Gottscheer Zeitung*, 20. 2. 1938, navaja, da je razpust ukazala banska uprava dne 24. 1. 1938, in trdi, da so bili ciklostirani letaki dejansko samo letno poročilo; *Les Voix Européennes*, 1938, 85—86; *Nation und Staat*, 11. Jg. 1937/38, 339—340, je pisala, da sta bili že prej dve prireditvi društva prepovedani.

¹⁵⁰ *Handwörterbuch*, 3. Bd., 77; *Deutsches Volksblatt*, 6. 3. 1936.

¹⁵¹ Camillo Morocutti, *Gross-Deutschland, Gross-Südslawien*, Wien, Leipzig 1928, 28—29, 64, je prvi izrazil to mnenje. Za njim povzema Adriaticus (tj. F. Lange), *Die Deutschen in Südslawien*, Berlin 1935, 2. izd., 41; Erich Reimers, *Das neue Jugoslawien*, Leipzig 1939, 204. *Völkischer Beobachter* (Norddeutsche Ausgabe), 31. 10. 1935, je pisal npr.: »Gerade die Slowenen, von denen ein Drittel, etwa 500.000 slowenische Volksgenossen, als Minderheit im Ausland lebt, sollten für die Pflege der natürlichen Volksverbundenheit mehr Verständnis aufbringen können.«

¹⁵² Prm. na primer Camillo Morocutti, n. d., 30; isti, *Südslawien*, v: W. Schneefuss, *Des Reiches neue Nachbarn*, Salzburg 1939, 180; *Zeitschrift für Geopolitik*, 1931, 60; Hermann Ullmann, *Das Südostdeutschum*, Berlin, Stuttgart 1935, 16, itd. Analizo takih koncepcij glej pri Fran Zwitter, *Narodnost in politika pri Slovencih*, v: *Zgodovinski časopis*, I, 1947, 51—61; Tone Zorn, *Slovenski narodnostni razvoj v članku S. Hafnerja »Die Deutschen im Geschichtsbild der Slowenen«*, v: *Zgodovinski časopis*, XV, 1961, 196 ss. Prm. še Abschlussbericht über die Erfassung der Slowenenabsiedler durch die Einwandererzentralstelle des Chefs der Sipos und des SD, v: NAW, T-81; Roll 307, FN 2,435223.

¹⁵³ P. Kosmina, *Z naše severne meje*, v: *Sodobnost*, 1939, 155. Prm. Ivan Kreft, *Mesto Partije v slovenskem političnem življenju pred drugo svetovno vojno*, v: B. Grafenauer (ured.), *Prekmurski Slovenci v zgodovini*, Murska Sobota 1961, 53—56; Fran Zwitter, *Nemci na Slovenskem*, v: *Sodobnost*, 1938, 497. KP Slovenije je po Anschlusu celo izdala brošuro *Ali smo za Hitlerja?* (arhiv CK ZKS, I./VIII. 407), v kateri je razkrinkavala nacistično propagando. Za nadrobnejšo raziskavo tega problema bo treba počakati, dokler ne bo dostopen arhiv banske uprave Dravske banovine.

¹⁵⁴ Kot op. 53; *Koledar CMD 1935*, 87—88; 1936, 96; 1937, 50—51; 1938, 72—73; *SBSk*, II. red. saziv 1933/34, II, 78, 447, govora poslancev Vjekoslava Spindlerja in Ivana Prekorška.

¹⁵⁵ *Hitlerjevci v Sloveniji*, 27; PA, Kult A Bd. 15, Kult A 2355, 20. 11. 1936, poročilo o dejavnosti komunistične partije med nemško mladino v Sloveniji omenja, da je železniški delavec Fredi Gorscheg iz Celja, član mladinske skupine Kulturbunda, zašel pod vpliv komunistične mladine in da zato ne zasluži več zaupanja.

¹⁵⁶ *Slovenec*, 4. 11. 1937.

¹⁵⁷ Inis L. Claude, *National Minorities an International Problem*, Cambridge Mass. 1955, 43.

OPOMBE K TRETJEMU POGlavJU

¹ Galeazzo Ciano, *L'Europa verso la Catastrofe*, Verona 1948, 155; *Der Hochverratsprozess gegen Dr. Guido Schmidt vor dem Wiener Volksgericht*, Wien 1947, 552.

² *AzDAP*, S-D, V, Nr. 163.

³ *Der Hochverratsprozess*, 209.

⁴ *AzDAP*, S-D, I, Nr. 228, 138, 139, 141. Prm. J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, New York 1962, *passim*.

⁵ PA, Pol IV Bd. 39, DGB 22. 2. 1938, von Heeren AA-u. Povzetek v *AzDAP*, S-D, V, Nr. 174, op. 1. Prm. *Der Hochverratsprozess*, 504.

⁶ PA, Pol IV Bd. 46, DGB 21. 2. 1938, von Heeren AA-u. Dr. Felaher, tedanji državni pravdnik v Ljubljani, je piscu te razprave dejal, da je omenjena članka verjetno napisal dr. Alojzij Kuhar po sporazumu z dr. Korošcem. Odprto ostaja vprašanje, če ni dr. Korošec s tem tudi skušal sondirati teren v Italiji in izzvati resnejšo italijansko opozicijo proti Anshlusu.

⁷ *SBSK*, III. red. saziv 1937/38, III, 784—786, poslanci dr. Kosta Kumanudi, Milivoje Perić in Mita Dimitrijević dne 9. 3. 1938; prav tam, 818—821, istega dne poslanci Karel Doberšek, dr. Ivan Jančič in Stanko Lenarčič itd.; *SBSn*, I, 1938, 214, senator dr. Budislav Grgur Anđelinović dne 24. 3. 1938.

⁸ *L'Oeuvre*, 11. 3. 1938. Podobno kritizira dr. Korošca tudi dr. Anđelinović (kot v op. 7). Po Anshlusu pa je dne 23. 3. 1938 nemški konzul v Zagrebu Freundt (PA, Pol IV Bd. 60, DKZ 23. 3. 1938) poročal Auswärtiges Amtu: »Anschluss Oesterreichs an das Reich hat auf Kroaten ausserordentliche Rückwirkung ausgelöst. Politische Möglichkeiten, mit denen hier immer wieder gespielt wurde (Habsburgerreich, Trialismus, Donauföderation) sind endgültig begraben. Die Folge ist allgemeine Verwirrung und Ratlosigkeit im kroatischer Lager, die sich zu phantasievollen Konstruktionen versteigt. Selbst Antragung deutschen Protektorats über Kroatien wird von ernsthaften Politikern erwogen. Maček hat jetzt meinen ungarischen Kollegen wissen lassen, dass ihm daran gelegen sei, kroatische Frage in Achse Berlin—Rom einzufügen. Die ungarische Regierung möchte prüfen und feststellen, ob hierzu ein gangbarer Weg zu finden sei. Nur wenn Kroaten von Berlin—Rom völlig fallen gelassen werden, werde er die französisch-tschechoslowakische Linie beschreiten, als letzten Ausweg sich auf Verhandlungen mit Belgrad einlassen. Bemerke hierzu, dass sich ungarische Politik gegen kroatisch-serbischen Ausgleich richtete, um kroatischen Druck auf Belgrad einmal zur Stützung eigener Ziele (Aufrollung der Woiwodina-Frage) benutzen zu können.« — Poslanik Heeren je na rob pripisal: »Es liegt im deutschen Interesse, dass sich Jugoslawien innerlich konsolidiert, also Maček sich zu Ausgleichverhandlungen mit Belgrad gezwungen sieht.«

⁹ *AzDAP*, S-D, I, Nr. 321. Prm. *Der Hochverratsprozess*, 56.

¹⁰ *Der Hochverratsprozess*, 549—555. Prm. Ulrich Eichstädt, *Von Dollfuss zu Hitler*, Wiesbaden 1955, 351—353, 380—381.

¹¹ Prav tam, 556.

¹² *FRUS*, 1938, I, 414. Lane omenja tudi citirani uvodnik *Slovenca*.

¹³ Prav tam, 432.

¹⁴ DA, LP 1938, k. 1, mp. I-11, MIP Str. Pov. Br. 548, 3. 3. 1938, cirkularno pismo.

¹⁵ Prav tam, MIP, Str. Pov. Br. 227, 29. 1. 1938. S šifriranim telegramom Str. Pov. Br. 367, 12. 2. 1938, je javil Stojadinović poslaniku v Londonu: »U prolazu kroz Beograd Ruždi Aras mi ponovio da je Idn poptuno zadovoljan izveštajem o mome putu u Nemačku. Danas me posetio ovdašnji engleski poslanik već po drugi put posle mog povratka iz Berlina i nijednom

rečju nije izrazio ma kakvo nezadovoljstvo svoje vlade. Prvi put saglasio se sa svojim objašnjenjem, a danas uopšte o toj temi nismo ništa razgovarali.«

¹⁶ Kot op. 13, 431—432. Pred odhodom v Beograd je Cincar-Marković, jugoslovanski poslanik v Berlinu, 4. 3. 1938 obiskal nemškega zunanjega ministra. Von Ribbentrop je ob tej priložnosti ponovno označil vprašanje Avstrije kot notranjo nemško zadevo, pripomnil, da »alle diejenigen Kreise, die an eine Intervention dächten, täten gut daran, sich klar zu machen, dass Deutschland sich mit voller Kraft zu wehren wissen werde« ter dodal, da bi Nemčija pozdravila izboljšanje odnosov med Anglijo in Italijo, kar bi bilo tudi v interesu Jugoslavije. Cincar-Marković je ponovil stališče Stojadinovića, izraženo v pogovoru s Hitlerjem (*AzDAP*, S-D, V, Nr. 174. Prm. še I, Nr. 351).

¹⁷ DAJ, A-I-MS, F-34/III, poročilo dopisnika CPB iz Splita, 30. 3. 1938. Preiskava je ugotovila, da sta bila za objavo vesti v *Slovenca* »kriva« državni pravdnik in cenzor dr. Felaher in delno ljubljanski dopisnik CPB Anton Zlobec.

¹⁸ *AzDAP*, S-D, I, Nr. 363. Prm. tudi komentar *Politike* 15. 3. 1938. List je v uradno inspiriranem članku zapisal, da se »smatra da je ovim činom završeno nemačko nadiranje prema jugu. Smatra se kao pouzdano i u tom pogledu postoje najčvršće nade. Smatra se takođe, da Nemci nemaju nikakvog nacionalnog razloga da idu dalje, niti da će dalje ići.«

¹⁹ *Slovenec*, 22. 3. 1938, uvodnik *Velika Nemčija*.

²⁰ *SBSk*, III. red. saziv 1937/38, III, 818—821, 1092—1093.

²¹ *Les Voix Européennes*, 1938, 187—189, 232—235; Charles Loiseau, *Les Slovènes et l'Anschluss*, v: *L'Europe Centrale*, 1938, 447—448.

²² *Les Voix Européennes*, 1938, 232—233.

²³ *AzDAP*, S-D, V, Nr. 185, op. 1. povzetek poročila von Heerena AA-u z dne 19. 3. 1938. Original v PA, Pol IV Bd. 41.

²⁴ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, poročilo dotedanjega avstrijskega konzula Schmidta z dne 26. 3. 1938 s prevodom letaka, za katerega pravi, da je očitno s klerikalne strani. *Les Voix Européennes*, 1938, 254, prinašajo vsebino tega letaka kot resolucijo, ki je bila sprejeta 16. marca 1938, vsebinsko sicer enako, vendar z ostrejšimi formulacijami.

²⁵ ACKZKS, mp. letaki množičnega gibanja. Nemški prevod letaka v poročilu konzula Schmidta kot v op. 24.

²⁶ ACKZKS, mp. partijski letaki 1935—1940.

²⁷ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 256—257.

²⁸ Lojze Serajnik (tj. Bogo Grafenauer), *Koroška pred novimi dogodki*, v: *Dejanje*, I, 1938, 73—80. Iste zahteve navaja isti pisec v nepodpisani brošuri »Anšlus« in *koroški Slovenci*, Ljubljana 1938. Za problem veljavnosti koroškega plebiscita v primeru Anschlusa prm. med številnimi članki in omembami v literaturi: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, 3. Bd., 584; *Der Auslandsdeutsche*, 16. Jg. 1933, 603; Janko Brejč, *Avstrijski problem*, v: *Čas*, XX, 1925/26, zv. 1/2; isti, *Od prevrata do ustave*, v: Josip Mal (ured.), *Slovenci v desetletju 1918—1928*, Ljubljana 1928, 196—197; govori Franca Smodeja v skupščini 13. 7. 1925, *SBSk*, 1925, 462—463; dr. Ante Trumbića prav tam, 466; dr. Josipa Hohnjeca 25. 3. 1926, *SBSk*, red.

saziv 1925/26, 475—476; Gilbert In der Maur, *Die Jugoslawen einst und jetzt*, II, Wien, Leipzig 1936, 108—110; Martin Wutte in Oskar Lobwehr, *Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien*, Klagenfurt 1926, 5 itd.

²⁹ *Slovenec*, 17. 3. 1938. List je o tem poročal brez posebnega poudarka v sklopu ostalih vesti pod naslovom *Lažnive vesti o Jugoslaviji*.

³⁰ Ustna izjava dr. Felaherja piscu 13. 5. 1961. V delegaciji je bil tudi poslanec Karel Doberšek, ki ga pa dr. Korošec ni hotel sprejeti, ker je bil izvoljen na listi JNS.

³¹ *SBSk*, III. red. saziv 1937/38, III., vprašanje Mite Dimitrijeviča, Mirka Komnenoviča in drugih 15. 3. 1938, str. 1041—1043; vprašanje poslanca Milana Mravljeta, stran 1047; interpelacija ing. Frana Zupančiča, str. 1093—1094; govor istega poslanca 14. 3. 1938, str. 1015; zahteva Mite Dimitrijeviča v tem smislu, str. 1017—1018.

³² *SBSn*, red. saziv 1937/38, I, 205, govor senatorja Pucelja dne 24. 3. 1938. »Mi nismo protiv prisajedinjenja Austrije Nemačkoj — je govoril Pucelj. — Nismo. Svaki narod želi da živi zajednički, i to pravo ima i nemački narod, a ja držim, da nama, po tom principu pripada isto pravo. I što je želio i postigao veliki nemački narod pod svojim velikim vodjom Fiererom, ono želimo da postignemo i mi, pa makar pod kime god. [...] Postulat našeg naroda jest da tražite i dobijete prema Rajhu iza Karavanaka strateške granice. To je naše pravo i mi to svoje pravo tražimo.«

³³ Prav tam, 50.

³⁴ DAJ, A-I-MS, F-34/IV, obvestilo Stojadinoviču brez podpisa z dne 24. 3. 1938, kako je senator Pucelj prenesel obvestilo o tem sestanku. V svetovnem tisku so se 1933. in 1934. leta vzdrževale vesti, da je Rosenberg nakazal možnost, da Nemčija Koroško odstopi Jugoslaviji in da je Göring ob pogrebu kralja Aleksandra zunanjemu ministru Jevtiću obljubil Koroško, če Jugoslavija podpre nemške načrte, kar pa so nacisti demantirali. (DNB, 24. 10. 1934, *Echo de Paris*, 24. 12. 1933, *Reichspost*, 22. 12. 1933, itd.) V zaslišanju pred nürmberškim sodiščem dne 14. 3. 1946 je Göring izjavil: »Les Yougoslaves ont parlé une fois de la Carinthie, mais je crois leur avoir clairment fait comprendre que c'était de la folie.« (*IMT*, IX, 322.) Göring ni preciziral, kdaj in kje je bil o tem govor, toda očitno to ni bilo v času Anschlusa. Določneje demantira Göring trditev, da bi med svojim obiskom v Jugoslaviji ponudil del Koroške, v pričevanju dne 6. 7. 1946 (*Der Hochverratsprozess*, 301). Značilno je, da je tudi Madžarska poskušala dobiti del nekdanje Avstrije, naseljen z Madžari, toda Hitler je take zahteve odločno odbil, češ da je v Madžarski več Nemcev kot pa Madžarov v Avstriji (glej podrobneje *AzDAP*, S-D, V, Nr. 182, 188, 193, 195, 209). Nato je tudi Madžarska prosila, da ji Hitler jamči meje.

³⁵ *SBSn*, red. saziv 1937/38, I, 50, 214—215; Lojze Serajnik (tj. Bogo Grafenauer), *Slovensko ozemlje in nemška publicistika*, Ljubljana 1939, 21. Zemljevid *Heim ins Reich* hrani DAJ, A-I-MS, F-24.

³⁶ *SBSn*, red. saziv 1937/38, I, 50.

³⁷ *AzDAP*, S-D, V, Nr. 184.

³⁸ *AzDAP*, S-D, I, Nr. 402. Prm. še S-D, V, Nr. 196.

³⁹ *AzDAP*, S-D, V, Nr. 184, 185; DNB, 23. 3. 1938. Prm. *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, AA, bela knjiga št. 7, Berlin 1941, 13 in dok. Nr. 30.

⁴⁰ DA, LP 1938, mp. III-10, Pov. br. 321, 29. 3. 1938; *Politika*, 23. 3. 1938.

⁴¹ *AzDAP*, S-D, I, Nr. 390. Prm. še S-D, V, Nr. 200.

⁴² *SBSK*, red. saziv 1925/26, 503, govor dr. Trumbića dne 26. 3. 1926. Trumbić je nasprotoval, da bi Jugoslavija pomagala Mussoliniju stražiti mejo na Brennerju.

⁴³ *Manchester Guardian Weekly*, 27. 5. 1938. To poročilo diplomatskega korespondenta je bilo, značilno, objavljeno šele dobra dva meseca kasneje med majsko mobilizacijo v ČSR. Stojadinovičevo nezaupanje v ofenzivno moč Francije ni bilo neutemeljeno. Istega dne, ko je govoril Stojadinović, je zasedal v Parizu *Comité permanent de la Défense Nationale*. Minister vojske in narodne obrambe Daladier je na seji izjavil »que la France ne peut apporter, initialement, à la Tchécoslovaquie aucune aide directe. La seule quelle puisse lui apporter est indirecte: elle consiste en mobilisant, à retenir sur nos frontières des troupes allemandes.« (Gamelin, *Servir*, II, Paris 1946, 324.) Za neaktivnost Chautempsove vlade glej Joanny Berlioz, *Der Verrat der französischen Regierung an der Tschechoslowakei und der Kampf der Kommunistischen Partei Frankreichs gegen das Münchener Abkommen*, v: *Die Hintergründe des Münchener Abkommens von 1938*, Berlin 1959, 92.

⁴⁴ *SBSn*, red. saziv 1937/38, I, 52. Prm. še govor dr. Andelinovića dne 24. 3. 1938, prav tam, 212—215. D. Yovanovitch, *La politique extérieure de la Yougoslavie*, v: *Politique Étrangère*, 1938, št. 2. str. 151, trdi, da je Stojadinović izjavil, da mu je Anschluss ljubši od restavracije habsburške monarhije, ker v tem primeru Jugoslavija tvega samo izgubo Slovenije, v primeru restavracije pa izgubo vsega severnega dela države.

⁴⁵ Za vprašanje politike Stojadinovićeve vlade do Anshlusa in novega položaja Jugoslavije prm. poleg že omenjene literature še Lothar Wimmer, *Zwischen Ballhausplatz und Downingstreet*, Wien 1958, 3; isti, *Expériences et tribulations d'un diplomate autrichien*, Neuchâtel 1946, passim; R. W. Seton-Watson, *Britain and the Dictators*, Cambridge 1938, 440—441; Graham Hutton, *Danubian Destiny*, London 1939, 215, 220; Alfio Russo, *Rivoluzione in Yugoslavia*, Roma 1944, 166—167, itd.

⁴⁶ PA, Kult A Bd. 17, (E 540.660-4), DGB 15. 6. 1938, von Heeren AA-u.

⁴⁷ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, Zweigstelle DKZ Ljubljana, 16. 4. 1938, Schmidt DGB-u.

⁴⁸ *Les Voix Européennes*, 1938, 285, citat iz okrožnice Zveze ženskih društev z dne 21. 4. 1938. V nepodpisanem poročilu iz Maribora, z dne 23. 4. 1938, poslanem nemškemu poslaništvu (PA, DGB Po 6. Nr. 1. Bd. 2), beremo, tudi: »... die Slowenen, die in ganz Untersteier überall offen sagen, dass Hitler kommen soll. Bei den Leuten spielen nur wirtschaftliche Erwägungen eine Rolle, das Nationale ist ihnen Nebensache.« V beležki sekretarja v. Wallfelda (PA, Pol IV Bd. 87, Berlin, 7. 5. 1938) piše med drugim: »Durch den Anschluss Deutsch-Oesterreich an das Reich hat sich automatisch eine wirtschaftliche Besserstellung der nun reichsdeutschen slowenischen Bauern ergeben (bessere Preise und grosse bäuerliche Sicherheit). Aus diesem Grunde wollen die Slowenen die schon immer unzufrieden waren, nicht nur in der

einstigen österreich-ungarischen Monarchie, sondern auch jetzt in Jugoslawien plötzlich ihr deutsches Herz erkennen und sprechen offen, dass sie nun auch abstimmen wollen, um zu Hitler zu kommen.« Podobno v poročilu gaulerija Štajerske, katero je Seyss-Inquart dne 15. 6. 1938 poslal von Ribbentropu (PA, Pol IV Bd. 87, (E 027593-7), Pol IV 4998): »Während die Deutschen von den Serben und Kroaten verhältnismässig gut behandelt werden, hat die Slowenen eine wahre Angstpsychose erfasst, in der sie glauben, dass Deutschland in Kürze einmarschieren werde und daher veranstalten sie einen wahren Vernichtungskampf gegen das Deutschtum in Untersteiermark und Gottschee. Diese Psychose wird genährt durch die Begeisterung für den Führer bei den slowenischen deutschfreundlichen Bauern, die auf ihren Anschluss als Erlösung hoffen. Dagegen gehen die klerikalen Slowenen mit den Kommunisten zusammen.« R. Holzer, *Die Statistische Stelle des SDKB Draubanschaft*, (INV, f. 153, in DAM, SDKB f. 6.) na str. 13—14 piše npr.: »Bewusst richteten wir, wie schon seit Jahren den slowenischen Bauern der Untersteiermark für die Zukunft aus und gaben ihm den Glauben an unseren Führer Adolf Hitler und den Nationalsozialismus mit seiner programmatischen Gerechtigkeit. Jede unserer Wanderungen wurde propagandistisch in diesem Sinne ausgenützt. Wir wollten nicht nur unser eigenes Blut aufrufen — zur Sammlung, nach Zeiten der Zersplitterung; wir wollten auch das Fremdvolk unserer Heimat für Deutschland ideal gewinnen.« Prm. tudi op. 153, II.

⁴⁹ Dragotin Lončar, *Après l'»Anschluss« — plus que jamais la véritable sécurité collective*, v: *Les Voix Européennes*, 1938, 237.

⁵⁰ *Freie Stimmen* (Celovec), 6. 4. 1938; *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 272, 602, 655; *Volkstum im Südosten*, marec 1939, 78; PA, Pol IV Bd. 87, 156—60, AA 22. 7. 1939 DGB-u; prav tam, 170, beležka drž. podsekretarja Woermanna 25. 7. 1939 o pogovoru s poslanikom dr. Andričem in obvestilom, da je von Heeren pooblaščen za novo demaršo; prav tam, 180, DGB 12. 8. 1939 AA-u o intervenciji von Heerena pri Cincar-Markoviću; DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, DGB 9. 8. 1938, von Heeren AA-u o brezuspešnih pritožbah poslaništva Stojadinoviću; Bd. 3, DGB 28.11. 1938 isto; DAM, SODI f. 7, mp. 1, poročilo »Zur Lage des Deutschtums in der Untersteiermark /derzeit Südslawien«, z dne 6. 11. 1938, kjer piše med drugim: »Den hiesigen Volksdeutschen ist jede Verbindung mit dem Mutterlande unterbunden. Es wird an Deutschen weder ein Pass, noch Grenzüberschreitschein ausgestellt, mit wenigen Ausnahmen. Im Grenzgebiet, insbesondere im Drautaler Gebiet und im Abstaller Becken — werden den Deutschen die Pässe abgenommen, Grenzkarten verweigert und abgenommen und die abgelaufenen Grenzkarten nicht mehr erneuert. Bei Gesellschaftsreisen des staatlichen privilegierten Verkehrsbüros Putniks werden Teilnehmer, die schon im Auto sitzen, entfernt, weil sie Deutsche sind.« Poročilo je poslal Ernst Matter, politični referent gaulerija Globocnika; Kult A Bd. 17, Pol IV 4998, 15. 6. 1938 Seyss-Inquart von Ribbentropu; Pol IV Bd. 118, Pol IV 2193, poročilo Deutscher Schulverein Südmark 31. 3. 1938 štajerski deželni vladi.

⁵¹ *Neue Zürcher Zeitung*, 15. 5. 1939.

⁵² PA, DGB 39/2 Bd. 2, verbalni noti DGB MIP-u 3. 5. in 2. 7. 1938; verbalna nota MIP Br. 14.972/V, 28. 7. 1938 DGB-u; beležka DGB 10. 8. 1938, da so bili nacistični emblemi odvzeti dr. Böcherju, zaupniku NSDAP v Ma-

riboru, in še 4 nemškimi državljanom in da se imen ne sme navesti, ker bi jih oblasti takoj lahko izgnale.

⁵³ IHRP, *Bilten MUP* za april 1938.

⁵⁴ *Marburger Zeitung*, 20. 4. 1943, cit. F. Baš, *Slovenski Nemci 1918 do 1945*, 20 (INV, f. 152). Prm. Vida Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, Maribor 1960, 24.

⁵⁵ *Deutsches Volksblatt*, 26. 4. 1938; *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 252.

⁵⁶ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, verbalna nota DGB 9. 5. 1938. Odgovora MIP ni bilo mogoče najti.

⁵⁷ Prav tam, poročilo iz Maribora z dne 23. 6. 1938; Bd. 3, DKZ 30. 7. 1938, Freundt DGB-u, prevod obtožnice pred vojaškim sodiščem v Mariboru; DKL 2. 12. 1938, Bernard DGB-u. Tožilec se je pritožil zaradi prenizko odmerjene kazni. Poročilo *Aufklärungs Ausschuss Hamburg—Bremen*, J. Nr. 22 (Kult A Bd. 17) piše 28. 7. 1938: »Vorgänge, wie die Hissung einer Hakenkreuzfahne durch jugendliche Volksdeutsche in Pettau, steigerten den slowenischen Chauvinismus bis zur Siedehitze. Die Lage in Slowenien ist so ausserordentlich gespannt.«

⁵⁸ IHRP, *Bilten MUP* za maj 1938. *Deutsches Volksblatt*, 22. 4. 1938, poroča o takih incidentih v Ptujju.

⁵⁹ PA, Kult A Bd. 17, DGB 18. 8. 1938, von Heeren AA-u; Pol IV 4998, 26. 7. 1938, Wezsäcker Seyss-Inquart; Kult A Bd. 18, DKL 3. 2. 1939 AA-u, nemški prevod okrožnice okrajnega načelstva Laško z dne 31. 2. 1938.

⁶⁰ *Deutsche Nachrichten*, 17. 6. 1939, poroča o takih akcijah v Celju.

⁶¹ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, poročilo iz Maribora brez podpisa z dne 23. 6. 1938; DKZ 25. 6. 1938, Freundt DGB-u; DAM, SDKB, f. 5, letak s fotosi »Ob 20-letnici Jugoslavije« z vprašanjem: »Ali bomo to nesramno izzivanje še trpeli?«

⁶² PA, Kult A Bd. 17, Pol IV 4998, 15. 6. 1938, Seyss-Inquart von Ribbentropu; DAM, SODI f. 7, mp. 1, *Zur Lage des Deutschtums in der Untersteiermark*, 6. 11. 1938; *Deutsches Volksblatt*, 8. 5. 1938; PA, Pol IV Bd. 87, beležka v. Wallfelda 7. 5. 1938.

⁶³ DAM, SODI f. 7, mp. 1, *Zur Lage des Deutschtums in der Untersteiermark*, 6. 11. 1938; *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 543.

⁶⁴ Za svoječasne akcije bojkota glej Martin Wutte in Oskar Lobwehr, *Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien*, Klagenfurt 1926, 73; Gerhard Werner (tj. H. Carstanjen), *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935, 114; *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 75. Za protinemški bojkot na Češkoslovaškem glej Boris Celovsky, *Das Münchener Abkommen 1938*, Stuttgart 1958, 255; *Das Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 540.

⁶⁵ *Slovenski poročevalec*, št. 1, julija 1938, ponatis *Slovenski poročevalec 1938—1941*, Ljubljana 1951, 25—26. Pravila društva »Narodni odbor« v zasebnem arhivu prof. dr. Frana Zwittera. Glej še op. 12, VI k poglavju o virih, ustanovah, literaturi in publicistiki str. 414.

⁶⁶ DAM, SDKB f. 7. Po beležkah ptujskih kulturbundovcev so bili v ptujski sekciji akcijskega odbora: dr. Šalomon, Milko Senčar, dr. Šegula, Kveder in drugi. Isti letak v PA, Pol IV Bd. 41, Pol IV 7189/38.

- ⁶⁷ PA, Pol IV Bd. 41, Pol IV 6981, 6. 10. 1938, originalni letak.
- ⁶⁸ PA, Kult A Bd. 18, Kult A 5167/38, slovenski prepis pisma župnikom, Celje, novembra 1938; DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, DKL 28. 11. 1938 DGB-u.
- ⁶⁹ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 3, original ciklostiranega seznama.
- ⁷⁰ DAM SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 6 z dne 3. 2. 1939.
- ⁷¹ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, DKL 28. 11. 1938 DGB-u; *Tagespost* (Graz), 27. 11. 1938; DKL 24. 1. 1939 DGB-u sporoča, da so bili aretirani podpihovalci bojkota 1. decembra amnestirani.
- ⁷² PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, DKL 5. 1. 1939 in 24. 1. 1939 DGB-u; pismo bana dr. Natlačena II/2 št. 344/1 z dne 11. 1. 1939 nemškemu konzulatu v odgovor na pismeni protest konzula z dne 23. 12. 1938.
- ⁷³ DAM, SODI, f. 1, mp. 1, avtobiografija W. Stiegerja z dne 26. 10. 1940, Graz.
- ⁷⁴ *Trgovski list*, 20. 1. 1939.
- ⁷⁵ Kot op. 70.
- ⁷⁶ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, verbalna nota DGB MIP-u 21. 11. 1938. Poslaništvo se je pritoževalo, da so oblasti povsem pasivne; DGB 5. 12. 1938, s prilogo originalnega letaka »Češkoslovaška je ogrožena«; DGB 16. 1. 1939 opozarja na bojkot v Ljubljani.
- ⁷⁷ PA, Kult A Bd. 19, DGB 28. 3. 1939, Feine AA-u. Med drugim poroča: »Die Beschwerden der Gesandtschaft, die, als sich die Klagen aus Slowenien häuften, dem Staatssekretär Andrić persönlich vorgetragen wurden, fanden bei ihm Verständnis. Er sprach seine Missbilligung über die Boykottbewegung unverhohlen aus und wies darauf hin, dass sie nur zum Teil von national-slowenischer Seite komme, zum grossen Teil aber auch von Juden und Kommunisten inszeniert werde, die sich als Deckung ein slowenisches Mäntelchen umhängten. Herr Andrić sagte zu, er werde sich beim Innenministerium dahin verwenden, dass gegen die Anstifter des Boykotts vorgegangen werde. Dies ist in der Tat geschehen.« Z verbalno noto Br. 1129/V z dne 25. 1. 1939 je MIP sporočilo poslaništvu, da je z obvestili in pritožbami poslaništva seznanilo pristojne oblasti in jih zaprosilo, naj ravnajo v skladu z zakonskimi predpisi (DGB, Po 6 Nr. 1. Bd. 2).
- ⁷⁸ IHRP, *Bilten MUP* za april 1939 piše med drugim: »Sem več stalnog i notornog rasizma, živo se propagira antisemitizam i privredni solidarizam medu samim Nemcima, jer Nemac treba da je u poslovnim vezama samo sa Nemcima i nemački dinar treba da prelazi samo u nemačke ruke. Ovakva propaganda iskristalisala se mestimično u bojkot sviju nemačkih elemenata, te tako narušava socijalni mir, izazivajući razumljivi [sic!] kontrabojkot protiv Nemaca, naročito u Dravskoj banovini.« O novem valu bojkota jeseni leta 1939 poroča *Deutschum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 575. *Volkstum im Südosten*, 1939, 157, o bojkotu spomladi 1939. leta in udeležbi župnikov ter učiteljev.
- ⁷⁹ PA, Kult A Bd. 18, Kult A 0329/39, Bernard AA-u, DKL 15. 1. 1939; *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 654—655; *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 146; Max Schmidt, *Untersteiermark*, v: *VDA Jahrbuch 1938*, 44; isti, *Der deutsch-slowenische Grenzraum*, v: Walter Schneefuss, *Des Reiches neue Nachbarn*, Salzburg, Leipzig 1939, 408.
- ⁸⁰ U-č, *Nemški imperijalizem*, OJNS 1938, Ljubljana 1938, 3, 13, 27—32.

⁸¹ *Svarilo vsem Slovencem brez razlike strankarske pripadnosti pred nevarnostjo, ki nam preti od Hitlerizma*. Tiskano kot rokopis. Strogo zaupno [Ljubljana 1938], 10—11. Pravilnost te teze je kasneje posredno potrdil Franz Ronneberger, *Einführung in die politischen Probleme Südosteuropas, v: Beiträge zur auslandskundlichen und aussenpolitischen Schulung der Kameradschaften des NSD-Studentenbundes*, V, 1940, Heidelberg, ko je na strani 73 zapisal: »... deutsche Volkszugehörigkeit [...] bedeutet die Zugehörigkeit zu einem politischen Volkskörper, dessen Mehrheit den nationalsozialistischen Staat trägt. [...] Im Vergleich zu dem deutschen Reichsbürger kommt somit dem Volksdeutschen die Stellung eines »deutschen Volksbürgers« zu. Die Volksgruppe aber als organisatorische Form der in einem Staat lebenden Volksbürger ist mehr als ein vom diesem Staat anerkannter »Verein« oder eine sonstige Körperschaft, denn ihre Grundlage ruht im zwischenstaatlichen Recht und ihre Gestalt wird wesentlich vom Gesamtdeutschtum und seiner Führung bestimmt. Der Volksbürger ist nicht mehr der Macht des anderen Staates preisgegeben, dafür trägt er aber auch höhere Pflichten als der normale Staatsbürger seines Landes. Auf eine etwas verallgemeinernde und kurze Formulierung gebracht, unterscheidet sich der Volksbürger vom Reichsbürger nur noch durch den Reisepass.« Prm. tudi Inis L. Claude, *National Minorities an International Problem*, Cambridge Mass. 1955, 46—47, 52—53.

⁸² *Les Voix Européennes*, 1938, 500—502.

⁸³ Prav tam in *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 655. »In Marburg äusserte sich der Deutschenhass in offenen Ausschreitungen gegen Deutsche, ohne dass die Behörde dabei gegen die marxistischen und nichtmarxistischen Täter vorgegangen wäre«, je pisala nacistična revija.

⁸⁴ ACKZKS, f. letaki množičnega gibanja, mp. letaki kmečko-delavskega gibanja. Letak *Slovenskemu narodu* in kot op. 82.

⁸⁵ PA, Pol IV Bd. 41, Pol IV 6844, poročilo Gestapa v Celovcu 31. 8. 1938, s priloženim nemškimi prevodom letaka kot v op. 84. Gestapovski zaupnik je sporočil, da so prireditelji bili jugoslovanski Sokoli in da bi morali sodelovati tudi češki Sokoli. »Gegen diese Feier, die zweifellos in eine wüste Hetze gegen Deutschland und alles Deutschtum ausgeartet wäre, hat hauptsächlich Kroatische Bauernpartei (Dr. Macek) Stellung genommen, indem sie verbreiten liess, dass sie gegen diese Feier Protestumzug veranstalten werde. Infolgedessen hat Innenminister Dr. Korosec diesen Volkstag wegen zu befürchtender Zusammenstösse am 12. 8. 38 verboten.« V Beogradu se je govorilo, da je bilo zborovanje v Mariboru odloženo, ker je dr. Korošec spričo za ta dan, 14. avgust, napovedanega prihoda dr. Mačka v Beograd moral ostati v prestolnici. To je dr. Korošec tudi sam potrdil češkoslovaškemu poslaniku. Po nepreverenih, toda verjetno resničnih poročilih, ki jih je dobilo češkoslovaško poslaništvo, je prireditelj prepovedal dr. Stojadinović, pri katerem je zavoljo tega prej protestiral von Heeren (Arhiv Ministrstva zunanjih zadev ČSSR v Pragi, poslaništvo Beograd 1938, poročilo št. 66 z dne 13. 8. 1938).

⁸⁶ *Volkstum im Südosten*, marec 1939, 78. *News Chronicle*, 17. 12. 1938, je poročal iz Berlina: »It is said that the large German minority in North Yugo-Slavia is worse treated even than the Sudeten Germans were.«

⁸⁷ INV, f. 142. Referat je nedatiran, toda iz besedila je razvidno, da je napisan 1938. leta. To staro Auerspergovo geslo omenja že Ante Beg, *Slovensko-nemška meja na Kočevskem*, Ljubljana 1911, 37.

⁸⁸ *Gottscheer Kalender 1940*, 69.

⁸⁹ *Deutsches Volksblatt*, 23. 9. 1938.

⁹⁰ Prav tam in *Gottscheer Zeitung*, 20. 10. in 10. 11. 1938; PA, Kult A Bd. 18, DKL 12. 11. 1938 AA-u.

⁹¹ PA, Kult A Bd. 18, spomenica dr. Manfreda Strake; NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259,932, *12-Uhr-Nachrichtendienst DA1*, Nr. 106, 30. 5. 1938; DAM, SODI f. 1, mp. 10, poročilo o ustanovitvi inštituta. Prm. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1947, 9—10, 15—16; *Memorandum vlade FNRJ o slovenačkoj Koruškoj, pograničnim slovenačkim delovima Štajerske i Gradišćanskim Hrvatima*, Beograd 1947, Prilog 1, 11—12.

⁹² PA, Kult A Bd. 17, (E 540.692—700), Pol IV 4998, Seyss-Inquart von Ribbentropu in von Weizsäcker 26. 7. 1938 Seyss-Inquartu. Idejo za konzulat v Mariboru so dali že decembra 1937. leta slovenski Nemci (kot op. 291, I).

⁹³ PA, Chef AO Bd. 15, (118.660), pismo VoMi Neuhausenu s prilogo aktov kot v op. 92 in opozorilom na predlog za ustanovitev skupine AO v Mariboru. Čeprav ni najti nadaljnjih aktov s tem v zvezi, je mogoče sklepati, da je ta predlog Neuhausen realiziral. 22. 10. 1938 je policija preiskala stanovanja 12 Nemcev v Mariboru, da bi odkrila organizacijo AO med mariborskimi Nemci. Ker je bila preiskava tudi pri 2 nemških državljanih (L. Schreiber in F. Weiler), je DGB protestiralo v MIP (PA, DGB PO 6 Nr. 1. Bd. 3, DKL 29. 10., 3. 11., 12. 12. 1938; DGB, 12. in 15. 11. 1938).

⁹⁴ PA, Kult A Bd. 17, DGB J. Nr. 2807/38 Po 6 Nr. 1, Feine AA-u. Značilno je, da je o tem obvestil DGB nemški konzul v Ljubljani Bernard, ne pa AA.

⁹⁵ *IMT*, XXVI, PS-837. Prm. Ivan Jurčec, *Nacistični »Uebermensch« v naših krajih*, v: *Celjski zbornik 1961*, Celje 1961, 80—81; *Saopštenje o zločinima Austrije...*, 16.

⁹⁶ *News Chronicle*, 5. 5. 1939, dopis Davida Scotta iz Ljubljane pod naslovom *Nazis Inciting a Revolt in Slovenia; Le Temps*, 29. 3. 1939, je pisal: »On attribue un caractère agressif à cette action, interprétée comme un désir de l'Allemagne de développer sa propagande nationale-socialiste à la frontière yougoslave.« Podobno *Le Temps*, 31. 3. 1939.

⁹⁷ VII, 6—20/2, mesečno obveščevalno poročilo Glavnega generalštaba (dalje GGŠ) za maj 1939 piše npr. »Veoma je aktivan u propagiranju nacionalsocializma nemački konzul u Mariboru, koji često zalazi po krajevima bliže i dalje okoline Maribora gde vrlo uspešno dejstvuje. Tako je neutvrđenog dana meseca maja t. g. svratio u jednu gostionicu u kojoj je sve prisutne goste (većinom radnici) častio vinom, komentarišući o jedinstvenom načinu vođenja računa i brige nad radničkim staležom od strane Nemaca u današnjem Rajhu.«

⁹⁸ *AzDAP*, S-D, V, Nr. 474, podrobneje v PA, Pol IV Bd. 87, str. 119 do 122, 156, 172—173, 176—178; DGB Bd. 37/4, beležka Feineja 27. 4. 1939, da ga je načelnik političnega oddelka Smiljanić opozoril na vzemirjenje in namignil, da bi bilo dobro najti drugo osebje. Prm. tudi *FRUS*, 1939, I, 82. Stechle je trdil, da so bila v konzulatu samo tri zborovanja tamkajšnjih Nemcev in da je samo enkrat energično protestiral pri slovenskih oblasteh (Pol IV

Bd. 87, 172—173). Šefa mariborske policije dr. Trstenjaka je zlasti prizadela izjava konzula Stechleja, dana v večji družbi mariborskih Nemcev: »Diesen Polizeishef werde ich schon klein machen.« (DAM, privatni arhiv dr. Trstenjaka, pismo banu dr. Natlačenu dne 19. 11. 1939.)

⁹⁹ A-I-MS, F-55/I, v poročilu upravnika mesta Beograda (brez datuma) beremo: »Ekspozitura nemačkog generalnog konzulata u Mariboru je de facto službena centrala nemačke zvanične obaveštajne službe.« Isto, prav tako brez navedb podrobnosti, trdi okrajni načelnik okraja Maribor — levi breg v poročilu z dne 23. 4. 1940 (prav tam).

¹⁰⁰ *Deutschum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 114.

¹⁰¹ F. Baš, n. e., dok. št. 82, *Der Oberbürgermeister der Stadt Marburg a. d. Drau an den Chef der Zivilverwaltung in der Untersteiermark*, 10. 5. 1942.

¹⁰² VII, 6—17/2, poročilo GGŠ za februar 1939.

¹⁰³ NAW, T-81, Roll 497, FN 5,260.246 in 5,260.253.

¹⁰⁴ *Deutsche Nachrichten*, 7. 1., 21. 1., 25. 3. in 1. 4. 1939.

¹⁰⁵ Prav tam, 8. 7. 1939 in 11. 1. 1941. »Dieses volksdeutsche Blatt zeichnet sich durch politische Klarheit und weltanschauliche Sauberkeit aus und hat sich als kämpferischer Sprecher vor allem der Slowenien-Deutschen in der gesamten jugoslawischen Oeffentlichkeit eine beachtliche Stellung zu verschaffen gewusst.«

¹⁰⁶ Ferdo Lipnik piše npr. v: *Les Voix Européennes*, 1938, 502, med drugim: »Le Dr. Korošec, en tant que ministre de l'Intérieur et que représentant des Slovènes au sein du gouvernement, se trouve dans une situation extrêmement pénible. Il n'est nullement d'accord avec les intrigues irrédentistes des nazis en Slovénie, mais il est empêché d'agir énergiquement en raison de la politique amicale à l'égard de Berlin suivie par le cabinet auquel il appartient. Le nombre de ses partisans qui demandent sa démission augmente, néanmoins, il continue à rester dans le Cabinet.« Podobno *Economist*, 11. 6. 1938 (cit. DAJ, A-II-CPB, F-67). Glej podrobneje str. 169—172.

¹⁰⁷ PA, Kult A Bd. 17, DGB 3. 11. 1938, von Heeren AA-u; DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, DGB 21. 11. 1938, von Heeren konzulatom v Zagrebu, Ljubljani in Sarajevu o pogovoru s Korošcem. »Dies erschien deswegen angezeigt, weil nach übereinstimmenden Mitteilungen von allen Seiten der Hauptsitz der Feindseligkeit gegen das Deutschum in Innenministerium zu suchen ist,« je javljal von Heeren in naročil konzulom, naj budno spremljajo, če bo Korošec držal obljubo. Prm. še op. 98, I; 143—145, II; 76, IV; W. Schneefuss, *Deutschum in Süd-Ost-Europa*, Leipzig 1939, 1. izd., 127.

¹⁰⁸ PA, Kult A Bd. 18, DGB 17. 11. 1938, von Heeren AA-u. Prm. beležko Stojadinovića z dne 22. 11. 1938, kako bo je Heeren obvestil o pogovoru s Korošcem (DAJ, A-I-MS, F-24/I). Poročilo Südostdeutsches Instituta št. 8 navaja, da je v Mariboru 4. 12. 1938 v volilnem govoru Korošec res uporabil priliko o »nemškem levu« (DAM, SODI f. 19, mp. 1). V poročilu DGB 3. 11. 1938 je javil von Heeren, da se ne bo bistveno zboljšal položaj Nemcev v Jugoslaviji, dokler Korošec ne bo odstranjen iz vlade (PA, Pol IV Bd. 61). V pismu knezu Pavlu 24. 11. 1938 je Stojadinović pisal, očitno takoj po pogovoru s von Heerenom, da Korošec nima odločnega odnosa do opozicije in da se zoper Korošca pritožujeta tudi von Heeren in Neuhausen (J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, New York, London 1962, 122).

Tudi državni sekretar v AA Weizsäcker se je 29. 10. 1938 pritožil jugoslovanskemu poslaniku zaradi razmer v Sloveniji. Cincar-Marković pa je dejal, da bodo po volitvah razlogi za pritožbe odpadli (PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 2, beležka W. Pol IV 7918). Ivan Ribar, *Politički zapisi*, III, Beograd 1951, 92, potemtakem neupravičeno trdi, da so volksdeutscherji »od Korošca, ministra unutrašnjih poslov, dobili puno slobodu za svoje nacionalne organizacije.«

¹⁰⁹ PA, Pol IV Bd. 61, DGB 16. 12. 1938, von Heeren AA-u.

¹¹⁰ J. B. Hoptner, n. d., 123, pismo Stojadinovića knezu Pavlu istega dne 16. 12. 1938. V luči teh dokumentov je treba korigirati trditve, češ da je Korošca strmoglavil zahodni kapital. (Prm. Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, I, Ljubljana 1960, 30.) Vprašanje okoliščin, v katerih je kasneje Korošec pripomogel k strmoglavljenju Stojadinovića, presega okvir te razprave.

¹¹¹ PA, Pol IV Bd. 66 (238.585), DGB 22. 12. 1938, von Heeren AA-u; DGB 22. 12. 1938, Feine AA-u. Med drugim javlja: »Im übrigen ist es selbstverständlich, dass man die Aufgabe des neuen Innenministers nur erschweren würde, wenn man ihn Dritten gegenüber als deutschfreundlich bezeichnen wollte. In dieser Hinsicht empfiehlt sich ganz besondere Zurückhaltung.«

¹¹² DAJ, A-I-MS, F-37/II, pismo Aćimovića dr. Stojadinoviću v St. Moritz 1. 1. 1939.

¹¹³ PA, Kult A Bd. 18, DKL 3. 2. 1939, Bernard AA-u. V pripombi k poročilu DKL 17. 1. 1939, Pol IV Bd. 87, je von Heeren javil: »Die Tatsache, dass inzwischen in der Person des jugoslawischen Innenministers ein Wechsel eingetreten ist, lässt eine Besserung der in dem Bericht geschilderten Verhältnisse erwarten«, ker se krajevne oblasti »nicht mehr wie bisher in ihren deutschfeindlichen Massnahmen von der Zentrale gedeckt fühlen.«

¹¹⁴ DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 1 z dne 5. 1. 1939. Prm. poročilo von Heerena AA-u, 11. 4. 1939 v PA, Pol IV Bd. 90, str. 10—11.

¹¹⁵ Prav tam, poročilo št. 16 za 21—23. 3. 1939. Govorice o Hrvatski niso bile neosnovane, saj je po nalogu Mussolinija Ciano ostro protestiral proti nemškemu vmešavanju v hrvaške zadeve. Glej podrobneje *AzDAP*, S-D, VI, Nr. 15, 45, 55, 86, 94, 140, 144, 199, 205 in 211. V poročilu GGŠ za april 1939 (VII, 6—19/2) je bilo med drugim rečeno: »Hrvatski emigranti i separatisti, zajedno sa našom nemačkom manjinom, nameravaju da u zemlji otpočnu sa kampanjom protiv sadašnje vlade i hrvatskog pokreta g. dr. Mačeka. [...] Nemačke manjine u Hrvatskoj u ovoj akciji separatista i emigranata igrale bi ulogu sličnu onoj u Slovačkoj pre proklamacije nezavisnosti.«

¹¹⁶ VII, 6—18/2, poročilo GGŠ za marec 1939.

¹¹⁷ Prav tam. DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 20 navaja, da je bilo v sprevodu okrog 800 nemških in »vindišarskih« kmetov.

¹¹⁸ Kot op. 116. Poročilo SODI št. 20 (kot op. 117) navaja, da so bile demonstracije 30. 3. in da je sodelovalo 1000—1500 oseb. Kot vzrok navaja katastrofalen gospodarski položaj. Tgm. von Heerena AA-u 3. 4. 1939 (PA, Pol IV Bd. 90, str. 2) po obvestilih DKL prav tako navaja število 1500 demonstrantov, trdi pa, da je bilo med njimi mnogo Slovencev. Jugoslovanska vojaška obveščevalna poročila ne omenjajo narodnosti demonstrantov.

119 PA, DGB Bd. 37/4, DKL Zweigstelle Maribor 3. 4. 1939 DGB-u; Pol IV Bd. 90, str. 10—11, von Heeren AA-u, 11. 4. 1939. V poročilu je rečeno, da v tej demonstraciji Nemci sploh niso sodelovali. »Die Demonstrationen werden hauptsächlich durch die wirtschaftliche Notlage verursacht.«

120 PA, Pol IV Bd. 90, str. 1, DGB 31. 3. 1939, von Heeren AA-u.

121 Prav tam, str. 5—6, prepis pisma Dorfmeistra 31. 3. 1939 VoMi, B. Altgayer, n. e., 74—75, trdi, da mu je dr. Henniger iz štaba VoMi dejal, da je bil glavni krivec neredov v Apaški ravnini neki nemški obmejni carinski inšpektor in da so ti neredi zelo otežkočili jugoslovansko-nemška gospodarska pogajanja in izzvali neugoden vtis v Berlinu.

122 Prav tam, str. 7, RFSS-Chef d. dt. Pol. 6. 4. 1939 AA-u.

123 Prav tam, str. 3, isto 3. 4. 1939.

124 PA, DGB Bd. 37/4, DKL 1. 4. 1939, Bernard DGB-u.

125 Prav tam, poročilo Barona brez datuma.

126 PA, Kult A Bd. 19, poročilo SODI št. 22, 6. 4. 1939; isto poročilo in poročilo št. 31, 15. 4. 1939 v: DAM, SODI f. 19, mp. 1. Poročilo GGŠ za marec 1939 (kot op. 116) ugotavlja v zaključku, da je nacistična dejavnost v marcu dosegla višek in dodaja: »U svoji delatnosti su neobuzdani; ne obračajo uopšte pažnju na suverenitet naše države i njenih organa, već nemačku rasnost ističu ispred svega, zatim Hitlera i Rajh. [...] Ako se ovaj talas oduševljenja za nacionalsocializam kod nas ne suzbije u korenu, razne provokacije i incidenti neće izostati, što pak može imati rđave posledice u spoljopolitičkim odnosima naše države.« Upravičena se zdi zato domneva, da so navodila za ostre ukrepe proti nacističnim demonstrantom dale v prvi vrsti vojaške oblasti, saj so v glavnem ukrepali orožniki in manj mestne policije. Prm. tudi kasnejše poročilo dopisnika CPB v Ljubljani Pov. br. 159, 15. 3. 1941 (DAJ, A-II-CPB, F-37).

127 PA, Pol IV Bd. 87, str. 60, von Heeren AA-u 19. 4. 1939; DGB Bd. 37/4, von Heeren Bernardu 19. 4. 1939. Med drugim piše: »Im übrigen haben wir auch weiterhin das grösste politische Interesse, dass von Seiten der Volksdeutschen alles unterlassen wird, was zu Zwischenfällen führen könnte.« V poročilu AA-u 17. 4. 1939 (prav tam, 13) je von Heeren odklonil sugestijo VoMi, naj z jugoslovansko vlado načne polemiko o vzrokih nezadovoljstva nemških kmetov v Apaški ravnini. Von Heeren je menil, da bi to vzbudilo nezaželen vtis, da rajh simpatizira z demonstracijami. — 27. 4. 1939 je svetnik Feine zaradi ukrepov proti nemškim demonstrantom protestiral pri načelniku političnega oddelka Smiljaniću. Ta je sam prosil, naj nemško poslaništvo pismeno navede pritožbe z navedbo krajev, datuma in imen (DGB Bd. 37/4, beležka Feineja 27. 4. 1939).

128 PA, Pol IV Bd. 87, str. 62—73, von Heeren AA-u 4. in 13. 5. 1939. Kopijo tega memoranduma je dobil poslanik v Berlinu dr. Ivo Andrić, vendar tudi odgovor jugoslovanskih oblasti, da tudi pri Nemcih v Sloveniji ni vse v redu (Pol IV Bd. 87, str. 170, beležka Woermann 25. 7. 1939).

129 IHRP, *Bilten MUP* za april 1939; VII, 6—19/2, poročilo GGŠ za april 1939.

130 PA, DGB Bd. 37/4, DKL 2. 5. 1939, Bernard DGB-u. O uvedbi policijske ure poročata tudi *Gottscheer Zeitung*, 1. 5. 1939, in *Kočevski Slo-*

venec, 5. 5. 1939. Univ. prof. dr. Metod Mikuž, tedaj kot sodobnik v Kočevju, nasprotno izpodbija verodostojnost tu uporabljenih virov in kategorično trdi, da v vsem kočevskem okraju ni gorel niti en kres. Advokat dr. Hans Arko je zgolj obrezoval drevje na svojem vrtu in popoldne odpadke požgal, nakar so intervenirali orožniki. Težko si je razložiti, kako je mogoče, da med seboj neodvisna jugoslovanska policijska oz. vojaška obveščevalna poročila ter poročilo nemškega konzula povsem soglašajo, če — po trditvah prof. dr. Mikuža — res pretiravajo v taki meri. Ni bilo mogoče najti drugih ustnih ali pisanih virov, ki bi potrjevali navedbe prof. dr. Mikuža.

¹³¹ *Gottscheer Zeitung*, 20. 5. 1939; PA, Kult A Bd. 19, DKL 22. 5. 1939, Bernard AA-u javlja, da je bilo postavljanje mlajev na Kočevskem to pot prvič prepovedano.

¹³² PA, Kult A Bd. 19, DGB 23. 3. 1939, Feine AA-u. Uvoz je prepovedalo tožilstvo in nemškimi pritožbam je bilo ustrezno šele 16. 6. 1939.

¹³³ PA, Kult A Bd. 19.

¹³⁴ PA, Pol IV Bd. 41 (D 601.041) in Bd. 87. Hitler je bil o vsebini telegrama obveščen, vendar iz razumljivih razlogov ni odgovoril. Prm. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Bd. V, Bonn 1961, 41 E, op. 43. Ni mogoče pritrditi dr. Wehlerju, da je, kot kaže, motiv te prošnje iskati v strahu pred italijansko akcijo. Čeprav se Martin Sturm res sklicuje na to možnost, je treba motive iskati v celotni in dolgoletni iredentistični usmerjenosti slovenskih Nemcev in ustreznih velikonemških pretenzijah po mostu do Jadrana. Že omenjena koordinirana in istočasna akcija tako štajerskih kot kočevskih Nemcev to prav tako potrjuje. Tega problema pa dr. Wehler žal sploh ne načena v svoji razpravi.

¹³⁵ PA, Kult A Bd. 18, Kult A 0018/39, v pismu kočevskih Nemcev konec decembra 1938 je rečeno tudi: »Wir legen natürlich äusserst grossen Wert auf die Unterstützung in unserer Arbeit von Seite des Mutterlandes und hoffen, dass wir vom Reiche immer gerne die notwendigen Ratschläge und Richtlinien erhalten werden.« Verjetno je sicer, da nemški konzulat v Ljubljani ni dal takih navodil, možno pa je, da so v tem smislu vplivali tudi nacistični krogi v Südostdeutsches Institutu v Gradcu. Zaupniki tega inštituta v Sloveniji so bili tesno povezani tudi z nemškim konzulatom v Ljubljani. Poročilo konzula Bernarda DKL 3. 2. 1939 (PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 3, Bernard DGB-u) o posvetovanju SLS in govoru poslanca Žebota v hotelu Zamorc v Mariboru dne 25. 1. 1939 namreč dobesedno soglaša s poročilom SODI št. 7 z dne 31. 1. 1939 (DAM, SODI f. 19, mp. 1). Konzul je torej poročilo bodisi neposredno prepiral ali pa je razpolagal s poročilom zaupnika SODI, ki je en izvod poslal v Gradec, drugi pa konzulu v Ljubljano.

¹³⁶ DAM, privatni arhiv dr. Trstenjaka, pismo banu dr. Natlačenu dne 19. 11. 1939. Dr. Trstenjak je zaprosil za preместitev v Ljubljano že 25. 3. 1939. Prm. poročilo Heinricha Leitla Paulu Sernetzu v Gradec 24. 9. 1938 o dejavnosti dr. Trstenjaka (DAM, SODI f. 15) in *Tagespost* (Graz), 6. 1. 1939.

¹³⁷ ACKZKS, f. letaki množičnega gibanja, mp. letaki Zveze delovnega ljudstva.

¹³⁸ DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročila SODI št. 14, 17, 24, 36, 37, 42.

¹³⁹ *Deutsches Volksblatt*, 26. 4. 1939.

¹⁴⁰ PA, Pol IV Bd. 90, str. 8, RFSS AA-u, 14. 1. 1939.

¹⁴¹ PA, Pol IV Bd. 41, DKL 11. 5. 1939, Bernard AA-u; DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročili SODI št. 45, 9. 5. 1939 in št. 49, 19. 5. 1939.

¹⁴² PA, Pol IV Bd. 87, DKL 7. 7. 1939, Bernard AA-u; DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 59, 24. 6. 1939. Prm. tudi *Jutro*, 14. 6. 1939. Za dr. Šnuderla je trdil nemški konzul, da je »als einer der Haupthetzer übelster Sorte in ganz Slovenien bekannt ist«.

¹⁴³ DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 58, 20. 6. 1939.

¹⁴⁴ Prav tam, št. 60, 12. 7. 1939. Poročilo navaja celo imena udeležencev!

¹⁴⁵ Prav tam, št. 67, 23. 8. 1939; originalni letak v fondu SDKB f. 7, mp. SDKB Ptuj.

¹⁴⁶ PA, Pol IV Bd. 87, str. 88—89, DKL 11. 5. 1939, Bernard AA-u. Konzul je menil, da ban ne more prevaliti odgovornost na opozicijo in komunistične agitatorje. »Tatsächlich sind bei allen deutschfeindlichen Aktionen und Demonstrationen Klerikale, Liberale, Kommunisten usw. Arm in Arm marschieret,« je poročal Bernard in dodal, da je vladna stranka samo bolj previdna in da odprto borbo prepušča opoziciji, medtem ko da ban ne samo dopušča, marveč na skrivaj z vsemi sredstvi podpira protinemška hujskanja. Prm. tudi poročila SODI št. 44 (5. 5.), 47 (16. 5.) in 53 (3. 5. 1939) o protinemškem pisanju časopisov *Jutro*, *Slovenski narod* in *Večernik* (DAM, SODI f. 19, mp. 1).

¹⁴⁷ V svojem dnevniku je Ciano dne 21. 5. 1939 ob podpisu »jeklenega pakta« zapisal o svojem pogovoru s von Ribbentropom, potem ko je razložil stališče Italije do Jugoslavije, naslednje: »Ribbentrop odobrava, ali ja opažam, da bi on u suštini voleo, da se Jugoslavija održi onakvom kakva je sada. Naprotiv Himmler mi otvoreno veli, da moramo požuriti da uspostavimo svoj protektorat nad Hrvatskom.« (*Dnevnik grofa Ciana*, II, Zagreb 1948, 78—79.)

¹⁴⁸ PA, Kult A Bd. 19 (E 540.746—7), Kult A 1714. V citiranem pismu omenjeno navodilo von Ribbentropa je bilo dano 25. 3. 1939 po pritožbi Ciana zoper nemške pretenzije v Hrvatski. Besedilo navodila glej v: *AzDAP*, S-D, VI, Nr. 94. Aluzija von Twardowskega o klicanju na odgovornost v nekem nepreciziranem primeru se verjetno nanaša na nemire v Apaški ravnini, Südostdeutsches Institut ter Gaugrenzlandamt v Gradcu. Na to pismo je treba gledati ne samo v luči rivalitete in kompetenčnih sporov nacističnih ustanov, marveč tudi skozi prizmo različnih pogledov v nacističnih vrhovih. Na konceptu citiranega pisma je tudi značilna opomba: »Dr. Luig VDMSt. ist fernmündlich verständigt, dass dieser Brief ihm für die Zusammenkunft in Graz als Rückhalt dienen soll. Eine Vertretung des AA. empfiehlt sich nicht, da dies der anderen Seite erfahrungsgemäss nicht verborgen bleibt und der Veranstaltung ein zu grosses Gewicht geben würde. Die Vertretung der nebenstehenden amtlichen Auffassung scheint [sic!] durch den Vorsitz der VDMSt. als gesichert.«

¹⁴⁹ VII, 6—21/2, poročilo GGŠ za junij 1939.

¹⁵⁰ VII, 6—22/2, 6—23/2, poročili GGŠ za julij in avgust 1939.

¹⁵¹ PA, Pol IV Bd. 87, DKL 7. 7. 1939, Bernard AA-u; VII, 6—22/2, poročilo GGŠ za julij 1939.

¹⁵² Prav tam, AA 22. 7. 1939 DGB-u; beležka Woermanna 25. 7. 1939.

¹⁵³ Prav tam, DGB 10. 8. 1939, von Heeren AA-u. Prm. tudi DGB 12. 8. 1939, Feine AA-u. Cincar-Marković ni bil posebno prepričljiv v svojem izmikanju, kajti preko obveščevalne mreže vodje celjskega Kulturbunda Stiegerja je bil AA s poročilom DKL 1. 7. 1939 (Pol IV Bd. 87) obveščen o okrožnici jugoslovanskega notranjega ministrstva Pov. II/2 Br. 31/173 z dne 15. 6. 1939, da se nemškimi študentom, ki vodijo nacistično propagando, ne sme dati potni list za potovanje v Nemčijo. Amnestija jugoslovanskih Nemcev je bila odrejena 5. 9. 1939 (prav tam, str. 184, DGB 5. 9. 1939, von Heeren AA-u). Prm. *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 622—623.

¹⁵⁴ Kot op. 108, II.

¹⁵⁵ DAM, SODI f. 28, pismo Herberta Otterstädta Bergmannu z dne 16. 12. 1938; PA, Kult A Bd. 18, Kult A 0018/39, prepis pisma novega vodstva kočevskih Nemcev nemškemu konzulatu v Ljubljani konec decembra 1938, s podpisom Josef Schober. Biografijo dr. H. Arka glej v: *Gottscheer Kalender 1940*, 67.

¹⁵⁶ *AzDAP*, S-D, V, Nr. 291.

¹⁵⁷ Prm. Rudolf Dammert, *Deutschlands Nachbarn im Südosten*, Leipzig 1938, 277—278; *Nation und Staat*, 11. Jg. 1937/38, 362; Walter Schneefuss, *Deutschtum in Süd-Ost-Europa*, Leipzig 1939, 1. izd., 121 ss; *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 253; 39. Jg. 1939, 3, 284; Erich Reimers, *Das neue Jugoslawien*, Leipzig 1939, 203—205.

¹⁵⁸ NAW, T-81, Roll 497, FN 5,260.311 in 5,260.355.

¹⁵⁹ DAJ, A-II-CPB, F-/67, pismo dopisnika CPB v Ljubljani Pov. br. 50, 27. 3. 1939.

¹⁶⁰ VII, 6—19/2, poročilo GGŠ za april 1939.

¹⁶¹ PA, Kult A Bd. 19, DKL 1. 4. 1939, Bernard AA-u. Prijavljena je bila ustanovitev Kulturbunda v naslednjih krajih: Celje, Dravograd, Guštanj, Radlje (Marenberg), Muta, Vuzenica, Slovenske Konjice, Hrastnik, Ljubljana, Apače, Konjišče, Žiberci, Maribor, Pobrežje, Sladki vrh, Studenci, Sv. Lovrenc na Pohorju, Serdica, Slovenj Gradec, Šoštanj, Rogatec, Kočevje, Blatnik, Dolga vas, Doljna Topla reber, Knežja lipa, Maverlen, Nemška loka, Onek, Planina, Šalka vas in Stara cerkev. Prm. *Deutsches Volksblatt*, 1. 4. 1939; *Deutsche Nachrichten*, 1. 4. 1939. *Večernik*, 4. 4. 1939, pripominja, da je prave Nemce med v Mariboru prijavljenimi mogoče na prste naštet; *Deutschtum in Ausland*, 22. Jg. 1939, 316.

¹⁶² *Deutsche Nachrichten*, 15. 4. 1939; PA, DGB Bd. 39/2, DKL 14. 4. 1939, Bernard DGB-u; DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 51, 30. 5. 1939.

¹⁶³ *Deutsche Nachrichten*, 29. 4. 1939. Njegov sorodnik Josef Petsche je leta 1940 na Dunaju kot eden prvih članov nacistične stranke od Baldura von Schiracha dobil zlato značko NSDAP (NAW, T-81, Roll 349, FN 5,077.871).

¹⁶⁴ *Gottscheer Zeitung*, 1. 5. 1939.

¹⁶⁵ Prav tam, 10. 5. 1939.

¹⁶⁶ *Deutsche Nachrichten*, 6. 5. 1939.

¹⁶⁷ Kot op. 146.

¹⁶⁸ DAM, SDKB f. 1, mp. 3, pismo Hacina, 12. 5. 1939. Prm. izmenjavo pisem med dr. O. Blankejem in dr. F. Lukmannom (SDKB f. 23, mp. 2)

7. in 11. 4. 1939, da je predsednik zveznega odbora Kulturbunda J. Keks vnaprej obvestil bana dr. Natlačena o volitvah krajevnih odborov Kulturbunda v Sloveniji.

¹⁶⁹ *Deutsches Volksblatt*, 23. 7. 1939.

¹⁷⁰ *Deutsche Nachrichten*, 15. 4. in 8. 7. 1939.

¹⁷¹ DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 23.

¹⁷² PA, Kult A Bd. 19, DKL 23. 5. 1939, Bernard AA-u; *Večernik*, 13/14. 5. 1939.

¹⁷³ *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 623—624. Dotlej so slovenski Nemci trikrat brez uspeha prosili, da se dovoli obnova Kulturbunda (prav tam, 573—574, 578).

¹⁷⁴ DAM, SDKB f. 1, mp. 3, poročilo mariborskega Kulturbunda 18. 10. 1940. Prm. *Deutsches Volksblatt*, 24. 5. in 1. 10. 1938.

¹⁷⁵ PA, Pol IV Bd. 87, str. 29—31, 16. 8. 1938, DGB AA-u. 30. 9. 1938 (str. 35—36) je MIP odgovorilo, da bodo kandidati sprejeti, če bodo prosta mesta v manjšinskih razredih.

¹⁷⁶ Kot op. 92.

¹⁷⁷ *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 578.

¹⁷⁸ Kot op. 174.

¹⁷⁹ Kot op. 177 in *Volkstum im Südosten*, 1939, 250.

¹⁸⁰ INV, f. 142, Banska uprava Dravske banovine IV. št. 21.473/1, 10. 11. 1939. Prm. za stanje nemškega manjšinskega šolstva v Sloveniji za čas 1933—1938 op. 124, II, in ustrezní odlomek v tekstu str. 120. V primeri s 1. 2. 1938 se je torej število nemških manjšinskih razredov od 30 zmanjšalo na 24, število nemških učencev v teh razredih pa od 1238 na 926. Glej podrobneje France Ostanek, *Statistični podatki za šolske okoliše kočevskega kolonizacijskega ozemlja*, Ljubljana 1937, rokopis v: Slovenski šolski muzej, Ljubljana, f. 218. *Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini*, s podatki za posamezna šolska leta, ni objavljal podatkov o manjšinskem šolstvu, temveč samo o narodnosti učencev.

OPOMBE K ČETRTEM POGLAVJU

¹ Glej I. poglavje, str. 75—79 in cit. poročilo von Heerena op. 46, III.

² *Volksruf*, 18. 3. 1938; NAW, T-81, Roll 497, FN 5,260.015.

³ *Slawonischer Volksbote*, 27. 3. 1938.

⁴ PA, Kult A, Bd. 17 (E 540639-40), DGB 6. 5. 1938, von Heeren AA-u, priloga »Entschliessung«.

⁵ *Volksruf*, 15. 4. 1938; *Deutsches Volksblatt*, 16.—17. 4. 1938, ter v naslednjih velikonočnih izdajah nemških manjšinskih časopisov: *Deutsche Zeitung*, Novi Sad; *Deutscher Beobachter*, Novi Sad; *Batschkaer Zeitung*, Apatin; *Die Donau*, Apatin; *Banater Rundschau*, Petrovgrad; *Der Sonntag*, Bela Crkva; *Wrschatzer Gebirgsbote*, Vršac; *Deutscher Volksfreund*, Vršac; *Deutscher Volksbote*, Novi Sad; *Gottscheer Zeitung*, Kočevje; *Wrbasser*

Zeitung, Novi Vrbas; *Slawonischer Volksbote*, Osijek; *Bela-Crkvaer Volksblatt*, Bela Crkva (NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259.983). *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 274, je poziv objavil s komentarjem, da je tako izpolnjen pogoj »zur inneren Befriedigung und zu restlosen Wiederherstellung der inner-völkischen Einheit.«

⁶ *Deutsches Volksblatt*, 16—17. 4. 1938.

⁷ *Volksruf*, 22. 4. 1938. *Slawonischer Volksbote*, 24. 3. 1938, je objavil samo odgovor skupine, ne pa programa.

⁸ Kot op. 4, E 540637—8.

⁹ INV, f. 142, nedatiran referat MUP, omenja depešo MUP br. 242 z dne 18. 5. 1938. Za program in zahteve Henleina na kongresu v Karlovyh Varyh glej *Documents on International Affairs*, 1938, vol. II, 130—137.

¹⁰ AVSK, Kabinet bana pov. 1938, pisma Pov. Kab. br. 71, 6. 5. 1938, Rajič Stojadinoviću; Pov. Kab. Br. 78, 14. 5. 1938, Rajič Korošču; Pov. Kab. Br. 92, 25. 5. 1938, Rajič Stojadinoviću in Korošču; Pov. Kab. Br. 96, 26. 5. 1938, Rajič Stojadinoviću; Pov. Kab. Br. 100, 30. 5. 1938, Rajič Korošču.

¹¹ Prav tam, Pov. Kab. Br. 90, 23. 5. 1938, Rajič Stojadinoviću in Korošču; Pov. Kab. Br. 96, 26. 5. 1938, Rajič Stojadinoviću. Rajič se pritožuje, da sta zaradi pasivnosti policije v Pančevu dr. Awender in Halwax lahko poskrila ali uničila vse kompromitantne dokumente in da nemoteno delujeta dalje.

¹² Prav tam, Pov. Kab. Br. 78, 14. 5. 1938, Rajič Korošču.

¹³ PA, Kult A Bd. 17 (E 540718—31), DKZ 30. 10. 1938, Freundt AA-u, priloga z nemškim prevodom 18 zaupnih okrožnic okrajnega načelnika Ivanova okrajnega načelstva Šid v Dunavski banovini za čas od 9. 5. do 5. 10. 1938. Okrožnica 9. 5. 1938 (E 540721); AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 71, 6. 5. 1938, Rajič Stojadinoviću.

¹⁴ *Volksruf*, 13. 5. 1938.

¹⁵ Kot op. 13, okrožnica 13. 5. 1938 (E 540721—2); NAW, T-82, Roll 14, FN 203.422, poročilo lektorja Nemške akademije dr. Franza Hilleja 4. 10. 1938; B. Altgayer, n. e., 29.

¹⁶ NAW, T-81, Roll 448, 5,200.737—8, Vorschläge zur Befriedigung der deutschen Siedlungsgruppen in Slawonien, 4. 5. 1938; prav tam, FN 5, 200.739—41, nepodpisan prepis pisma dr. Karlu Hennigerju 6. 5. 1938. Pismo omenja, da je po Anschlusu pristopilo h KWVD 500 novih članov, da so oblasti zelo nezaupljive, da Nemci ne dobivajo časopisov iz Nemčije in da policija cenzurira pošto iz Nemčije. »Ohne unser Zutun bürget sich der deutsche Gruss immer mehr ein.« dodaja pismo. Prm. B. Altgayer, n. e., 30—33.

¹⁷ *Volksruf*, 6. 5. 1938, Fritz Metzger, *Einheitsfront gegen Einheitsfront*; prav tam, 1. 7. 1938, Gustav Halwax, *Unsere Geduld ist gerissen*; *Slawonischer Volksbote*, G. Halwax, *Halbkeiten schaden*, str. 5, *Zur innervölkischen Lage*; *Volksruf*, 3. 6. 1938, G. Halwax, *Das ist richtig!* itd.

¹⁸ PA, Kult A Bd. 17 (E 540677—85), poročilo dr. Moserja o pogovoru z dr. Rajičem 24. 5. 1938; AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 93, 25. 5. 1938 Rajič Stojadinoviću in Korošču. Ban javlja, da je dr. Moser privolil, »da organizuje svoje pristalice, koji bi istupili protiv obnovitelja, na-

glašavajuci Jugoslovensku ideologiju.« Napovedal je, da bo večina obnoviteljev pristopila k skupini dr. Moserja in da bo potem položaj ugodnejši kot pred Anschlussom, ker bo vodstvo najmočnejše nemške skupine v rokah dr. Moserja in ne dr. Krafta, »kjoji je udaljeniji od naše ideologije od dr. Mozera.«

¹⁹ AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 198, 1. 9. 1938, Rajič Stojadinoviću s predlogom, da sprejme dr. Grassla in dr. Moserja. Več o tem glej na str. 186—187. Nemški prevod predlogov s komentarjem von Heerena v PA, Pol IV Bd. 61, DGB, 20. 9. 1938 (332189—94), von Heeren AA-u.

²⁰ NAW kot op. 15. Dr. Hille piše tudi: »Das Verhältnis zu den Reichsdeutschen wie zu den Volksdeutschen ist also seit dem Februar recht unerquicklich geworden. Das freundschaftliche offizielle Verhältnis zwischen Deutschland und Jugoslawien und die in beiden Ländern gelenkte Presse haben verhindert, dass diese Dinge in die Öffentlichkeit dringen.« Vendar je o aretacijah v Bački *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 380, čeprav bežno, poročal, s previdnim komentarjem: »Um so unverständlicher muss es daher scheinen, wenn das in jüngster Zeit erfolgte Vorgehen der Behörden gegen Angehörige der Volksgruppe durch diese Sammlungsbestrebungen begründet wird.« Značilno je, da tudi bela knjiga AA *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland* ni objavila niti enega samega dokumenta o ukrepih proti volksdeutscherjem za Stojadinovićeve vlade.

²¹ *Giornale d'Italia*, 19. 5. 1938. List dodaja, da v uradnih krogih »si dichiara che la Jugoslavia assume nei riguardi della Germania lo stesso atteggiamento della Turchia di fronte alla Russia bolscevica. Le relazioni fra Ankara e Mosca sono estremamente cordiali, ma ciò non vieta che l'attività di ogni propagandista venga immediatamente punita.«

²² *Neue Zürcher Zeitung*, 18. 5. 1938.

²³ DAJ, A-I-MS, F-34/III, beležka 20. 5. 1938. Po tej informaciji je bilo v Dunavski banovini v okraju *Kula* 7 oseb kaznovanih s po 30 dni zopora zaradi neprijavljenih sestankov, 30 oseb pa s po 500 din globe zaradi lažnih vesti in širjenja nedovoljenih letakov; v okraju *Sombor* 1 oseba z 20 dni zopora in 27 oseb z denarnimi kaznimi po 500 din zaradi neprijavljenih sestankov; v okraju *Odžaci* 30 oseb s po 500 din globe zaradi nedovoljenih letakov; v okraju *Bačka Palanka* 1 oseba s 5000, 19 oseb pa s po 500 din globe zaradi nedovoljenih letakov; v okraju *Petrovgrad* 1 oseba z 8 dni zopora zaradi nedovoljenih letakov in 1 oseba s 5000 din globe zaradi nedovoljenega in neprijavljenega sestanka. V seznamu ni zajeta Slavonija, kjer so oblasti prav tako strogo ukrepale. Kaže, da je v informaciji navedeno število priprtih Nemcev manjše od stvarnega. V tem času je bil npr. v Novem Sadu priprt Fritz Metzger, ki se v poročilih sploh ne omenja. (Prm. op. 12.) V Dunavski banovini je okrajni načelnik v Šidu Ivanov 25. maja ukazal šele zbrati podatke, koliko Nemcev je priprtih in policijsko kaznovanih (kot op. 13, E 540722—3).

²⁴ *Times*, 21. 5. 1938. *L'Oeuvre*, 16. 6. 1938, je poročal, da je Korošec dal v Slavoniji zapreti 40 Nemcev. *Economist*, 11. 6. 1938, je pisal, da je nadaljnje aretacije vlada ustavila na zahtevo nemškega generalnega konzula Neuhausena, ki ima velik vpliv na Stojadinovića. Prm. *12-Uhr-Nachrichtendienst DAI*, Nr. 104, 24. 5. 1938. v: NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259.936—7. Sodelavec DAI v Zagrebu je potrdil vesti o aretacijah.

25 V referatu MUP (kot op. 9.) je rečeno med drugim: »Bile su uzete stroge mere i izvršena mnoga hapšenja. Nemačko poslanstvo, a naročito zemaljski vodja Najhauzen se na to mnogo žale, ali čim radi toga dodju kod predsednika vlade ovaj ih šalje dr. Korošcu koji ostaje nepopustan.«

26 PA, Kult A Bd. 17, poročilo J. Nr. 22, 28. 7. 1938, *Aufklärungs Ausschuss Hamburg-Bremen* trdi, da je ban Rajić, kritiziran zaradi delovanja obnoviteljev, v strahu za svoj položaj ostro ukrepal, odgovoren pa da ni Stojadinović, marveč Korošec. »Stojadinowitsch versucht, wo er kann, auf Koroschetz einzuwirken, doch gelingt ihm das nicht immer, da sich der schlaue und gewandte Koroschetz immer wieder auf angebliche Staatsnotwendigkeit und auf angebliche Provokationen seitens der deutschen Volksgruppe beruft, deren Vorhandensein Stojadinowitsch naturgemäss nicht immer kontrollieren kann.« Tudi von Heeren v poročilu 15. 6. 1938 (kot op. 46, III) obtožuje izključno Korošča.

27 *AzDAP*, S-D, V, Nr. 215. Zunanji minister Kánya je, nezadovoljen z rezultati obiska v Rimu, 29. 7. 1938 dejal nemškemu odpravniku poslov med drugim: »Es sei bekannt, dass Stojadinowitsch persönlich dem zuständigen Banus schärfste Instruktionen gegen jede reichsdeutsche Agitation unter den Volksdeutschen gegeben habe.«

28 B. Altgayer, n. e., 33—34.

29 Ustna informacija J. Wüshta 13. 2. 1963 piscu. Original Stojadinovičevega pisma z nemškim prevodom so ogorčeni volksdeutscherji poslali Göringu.

30 PA, Kult A Bd. 17 (E 540642—4), beležka von Twardowskega dne 14. 5. 1938.

31 DAM, SODI f. 7, mp. 1, nepodpisano poročilo 13. 11. 1938.

32 *Slawonischer Volksbote*, 29. 5. 1938.

33 *Volksruf*, 27. 5. 1938; *Slawonischer Volksbote*, 22. 5. 1938.

34 PA, Kult A 17 (E 540657—8), DGB 3. 6. 1938, von Heeren AA-u. Prm. str. 69—75. Glej tudi IHRP in DAJ, A-I-MS, F-34/III, *Bilten MUP* za maj 1938.

35 AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 120, 11. 6. 1938, Rajić Stojadinoviču in Korošcu. Ban je menil, da morajo oblasti še naprej odločno preganjati naciste, čeprav je njihova agitacija skoraj povsem prenehala.

36 IHRP, *Bilten MUP* za junij 1938.

37 IHRP, *Bilten MUP* za julij 1938. Bilten ne precizira vsebine pogajanj z vlado, niti ne navaja, katere opozicijske stranke so bile udeležene v pogajanjih z obnovitelji. »Es würden in der Woiwodina wieder allerhand Fäden zwischen Volksdeutschen und Kroaten gesponnen,« je zapisal von Twardowski o pogovoru z dr. Kraftom (kot op. 30).

38 *Volksruf*, 19. 8. 1938, Hans Mörbisch, uvodnik *Staatsstreu*.

39 *Deutsche Presse*, 24. 4. 1938. Dr. August Hess označuje obnoviteljsko gibanje in program fronte enotnosti: »Sie bietet die wunderbar formulierte deutsche Weltanschauung mit allen ihren heerlichen Aussichten in die Zukunft; aber sie führt ihre Anhänger auf einen politischen Weg, der bei uns in Jugoslawien nicht gangbar ist und geeignet ist die gemeinsame Plattform des Zusammenarbeitens mit dem Staatsvolke zu verlassen.«

⁴⁰ *Deutsche Presse*, 22. 5. 1938.

⁴¹ *Kočevski Slovenec*, 15. 8. 1938.

⁴² *Deutsche Presse*, 28. 8. 1938, članek dr. Hasslingerja *Wie sich die erneuerten »Einheitsfrontler« den Volksverrat vorstellen*; 9. 10. 1938, Dr. A. Hess, *Volksführung*, kjer zanika, da bi Arbeitsgemeinschaft lahko predstavljala vodstvo Nemcev, razen če bi se preuredila v smislu načel mladonemškega gibanja; 23. 10. 1938, Dr. A. Hess, *Führung*, da bo mladonemško gibanje priznalo samo tisto vodstvo, ki bi izšlo iz kompromisa med vsemi skupinami, s svobodno prevzetimi obveznostmi.

⁴³ NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259.927, *12-Uhr-Nachrichtendienst* Nr. 108, 2. 6. 1939. Neimenovani zaupnik je verjetno P. Claus.

⁴⁴ Kot op. 36.

⁴⁵ Kot op. 37.

⁴⁶ NAW, T-81, Roll 448, FN 5,200.711—8, P. Claus, *Tatsachenbericht über den verstärkten Druck auf die deutsche Volksgruppe in Südslawien*, Graz, 6. 8. 1938. Enako poročilo je P. Claus 8. 8. 1938 napisal tudi za Südost-deutsches Institut (DAM, SODI f. 7, mp. 4).

⁴⁷ PA, Kult A Bd. 17, DGB 27. 7. 1938, von Heeren AA-u.

⁴⁸ AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Kab. Pov. Br. 173, 23. 7. 1938, okrajni načelnik v Kuli banu Rajiču.

⁴⁹ PA, Kult A Bd. 17, DGB 8. 8. 1938, Feine AA-u.

⁵⁰ Kot op. 46.

⁵¹ IHRP, *Bilten MUP* za avgust 1938.

⁵² VII, 47—33/11, cirkular Komande Eskadre v Tivtu Pov. Ob. Br. 117, 15. 10. 1938. Aretirani so bili Rihard Körner, Hermann Valz, Heinrich Hörting, Werner Gebel, Erno Schultze in Winkler.

⁵³ NAW, T-81, Roll 448, FN 5,200.735—6, SODI, *Bericht über das Vorgehen gegen Deutsche in der Batschka seit den 5. 8. 1938*, Graz 14. 9. 1938. Dr. Elicker iz Bačke Palanke je sporočil, da so oblasti med Nemci širile letake: »Ein Volk, ein Reich, ein Führer. Der gleiche Dreck wie früher« (prav tam, FN 5,200.727).

⁵⁴ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 3, verbalna nota DGB MIP-u, 24. 8. 1938. MIP je odgovorilo šele 10. 12. 1938 z noto Br. 25622/V.

⁵⁵ PA, DGB Bd. 37/3, beležka brez datuma in podpisa.

⁵⁶ Kot op. 53. Značilno je, kako danes volksdeutscherji v Nemčiji skušajo opravičiti nacistično delovanje v preteklosti. V knjigi Anton Schäffer, *Heimatbuch Gajdobra Neugajdobra*, Aalen Württemberg 1958, 262, se navaja, da je bilo 7 vaščanov Gajdobre zaprtih mesec dni, se pri tem zamenjuje vzrok s posledico in dodaja: »Diese Tatsachen waren bestimmend, wenn bei uns Donauschwaben die Ueberzeugung stark werden musste, dass in nationaler Hinsicht kein Verlass auf den Staat möglich sei. Denn eine Loyalität gegenüber dem Staate erfordert ebensolche Loyalität des Staates gegenüber seinen Bürgern.«

⁵⁷ NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259.831, *12-Uhr-Nachrichtendienst DAI*, Nr. 151, 23. 8. 1938. Predelano poročilo je objavil *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 601.

⁵⁸ Prav tam, FN 5,259.812, Nr. 156, 6. 9. 1938.

⁵⁹ PA, Kult A Bd. 17 (E 540715), DKZ 26. 10. 1938, Freundt AA-u. Direkcija PTT Zagreb je razposlala zaupno okrožnico št. 33 šele 13. 9. 1938. Naročeno je bilo, da se zaplenjene tiskovine izročajo organom javne varnosti, priporočene pošiljke pa je bilo treba brez navedbe razloga vrniti odpošiljatelju. Vsa korespondenca oseb po seznamih, predloženih od organov javne varnosti, je bila podvržena cenzuri.

⁶⁰ Kot op. 13.

⁶¹ PA, Kult A Bd. 17, DGB 6. 7. 1938, Feine AA-u. »Der vorliegende Fall ist ein neuer deutlicher Beweis für die ausgesprochen unfreundliche Haltung des Innenministers Dr. Korošec und das Misstrauen, das gegenwärtig bei den jugoslawischen Behörden in allen mit die hiesigen deutschen Volksgruppen zusammenhängenden Fragen festzustellen ist,« je komentiral Feine. Korošec naj bi izkoristil odsotnost Stojadinovića, ki je bil na poti po Makedoniji, in zato delal po svoji glavi.

⁶² PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 3, DGB 15. 8. 1938, verbalna nota MIP-u.

⁶³ Prav tam, verbalna nota MIP DGB-u, K. P. Br. 9412, 13. 9. 1938.

⁶⁴ Prav tam, Feine Smiljaniću 4. 11. 1938.

⁶⁵ PA, DGB Bd. 37/3, Aide mémoire 9. 11. 1938.

⁶⁶ Prav tam, beležka brez datuma in podpisa.

⁶⁷ Kot op. 77, II.

⁶⁸ PA, Kult A Nr. 10. Bd. 3, DGB 20. 7. 1938, Feine AA-u; Kult A 30. 7. 1938, AA DGB-u.

⁶⁹ Kot op. 66.

⁷⁰ IHRP, *Bilten MUP* za avgust 1938.

⁷¹ IHRP, *Bilten MUP* za september 1938.

⁷² Kot op. 9. Žal ni dosegljiva nikakršna nemška arhivska dokumentacija o delovanju ing. Neuhausena in AO v Jugoslaviji, ki bi dopuščala nadrobnejšo osvetlitev tega vprašanja.

⁷³ IHRP, *Bilten MUP* za marec in april 1938.

⁷⁴ J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, New York, London 1962, 114—115, navaja vsebino zapisnika seje jugoslovanskega generalštaba dne 13. 8. 1938, kjer je v tem smislu govor tudi o dejavnosti nemške manjšine. V VII ta zapisnik ni ohranjen, niti ne obveščevalni vojaški bilteni za to obdobje.

⁷⁵ PA, Kult A Bd. 17 (E 540701—5), DGB 19. 8. 1938, von Heeren AA-u.

⁷⁶ Kot op. 46, III. Von Heeren dodaja: »Dem Ministerpräsidenten ist diese akute Verschlechterung des Verhältnisses zwischen den Behörden und der deutschen Volksgruppe sehr unerwünscht, denn sie liefert den zur Regierung in Opposition stehenden Kreisen gefährliche Argumente in der Kritik des deutschen Kurses seiner Aussenpolitik und kann gleichzeitig zu einer Belastung der deutsch-jugoslawischen Beziehungen führen. Er sieht sich aber nicht in der Lage, gegen die Uebergriffe der inneren Behörden energisch einzuschreiten, da er auf die Mitarbeit seines Innenministers Korošec, des Führers der slowenischen Klerikalen, solange die Kroaten abseits stehen, nicht verzichten zu können glaubt.« Takšno von Heerenovo mnenje je težko uskladiti z dejstvom, da je tudi Stojadinović sam ukazal stroge ukrepe proti pristašem fronte enotnosti. Ni izključeno, da je na zunanjepolitičnem področju Stoja-

dinović uporabljal isto taktiko, ki mu jo je opozicija očitala v notranji politiki. Mita Dimitrijević je npr. dne 2. 3. 1938 v skupščini trdil, da je Korošec v Srbiji paravan za Stojadinovića, v Sloveniji pa Stojadinović za Korošca. »Za politiku prijateljsku prema Nemcima, u Ljubljani se kaže: Korošec ne misli tako. Tako u ovoj dvojnoj igri g. Stojadinović i g. Korošec služe jedan drugome za paravan. Ali, u toj igri dva paravana g. Korošec više gubi. [...] Ako je g. Korošec 'jezuita', gospodin Stojadinović je 'vizantinac'. I tu, 'jezuita' gubi.« (SBSk, III. red. saziv 1937/38, III, 256.) V nepodpisani beležki, brez datuma, dostavljeni Stojadinoviću, je rečeno: »došao sam do uverenja da g. Korošec zamera što ostaje po strani in što sa tobom nema jedan češći i prijateljski kontakt«. Neznani sodelavec priporoča Stojadinoviću, »u nedostatku vremena, dobro bi bilo bar, po neki put izaći zajedno uveče.« (DAJ, A-I-MS, F-3/II.) Glej tudi str. 152—154, Nemški diplomatski pritisk na notranje ministrstvo.

⁷⁷ Kot op. 8 in 26.

⁷⁸ Glej op. 215, I.

⁷⁹ Glej I. poglavje, str. 71—72, Združitev obnoviteljskega gibanja z Ljotičevim *Zborom*.

⁸⁰ B. Altgayer, n. e., 29, sicer trdi, da je policija v Pančevu priprla Gustava Halwaxa in ga kaznovala s 30 dni zapora zaradi poskusa formiranja ilegalnega političnega gibanja. V zaporu se Halwaxu ni slabo godilo, nato pa ga je VoMi pozvala, naj odide v Nemčijo. Vendar v jugoslovanskih ohranjenih dokumentih ni najti potrdila za to trditev. Halwaxov odhod v Nemčijo je VOMi zahtevala šele spomladi leta 1939 (*AzDAP*, S-D, VI, Nr. 207).

⁸¹ Kot op. 8.

⁸² PA, Kult A Bd. 17 (E 540646—9), DGB 13. 5. 1938, von Heeren AA-u.

⁸³ Prav tam (E 540650—3), koncept pisma von Twardowskega drž. sekretarju von Weizsäckerju, 17. 5. 1938.

⁸⁴ B. Altgayer, n. e., 29, trdi, da je osnovanje Einheitsfronte bila Halwaxova ideja. Von Heeren ne omenja, na katero ustanovo v Berlinu se je skliceval dr. Awender v pismih s pozivom na ustanovni sestanek (kot op. 82). Tudi jugoslovanska obveščevalna služba je ugotovila, da so navodila v tem smislu dejansko prišla iz Nemčije (kot op. 12), vendar spet ni navedla ustanove. Vprašanje je, če se je torej Behrends samo izmikal ali pa je morda tako pobudo dal kak predstavnik AO. Dr. Kraft je poziv fronte enotnosti v pogovoru s von Twardowskim označil kot »eine grosse politische Dummheit«, ki da je žal sam ni mogel preprečiti (kot op. 30).

⁸⁵ PA, Kult A Bd. 17 (E 540653—4), beležka von Twardowskega 1. 6. 1938.

⁸⁶ Kot op. 30.

⁸⁷ Galeazzo Ciano, *L'Europa verso la Catastrofe*, Verona 1948, 302, beleži dne 15. 4. 1938 o pogovoru s Hristićem, jugoslovanskim poslanikom v Rimu: »Una certa sgradevole ripercussione si è avuta nelle minoranze tedesche, dato che alcuni elementi più insofferenti hanno alzato la testa ed hanno cominciato una propaganda che la Jugoslavia non intende tollerare. Si riconosce però che il Governo tedesco è estraneo a tale attività. Gli Jugoslavi sono d'accordo con noi nel ritenere che il Governo tedesco non deve però rimanere passivo di fronte a tali movimenti irredentistici e deve con qualche gesto di energia soffocarli sul nascere.«

⁸⁸ Kot op. 46, III.

⁸⁹ Kot op. 65—67.

⁹⁰ PA, Kult A Bd. 17 (E 540667—8), DGB 21. 6. 1938, von Heeren AA-u. Neimenovani posrednik je verjetno bil policijski ataše Helm.

⁹¹ Prav tam, verbalna nota MIP DGB-u z dne 25. 7. 1938.

⁹² Kot op. 75.

⁹³ AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 227, 3. 10. 1938, Rajič Stojadinoviču in Korošču.

⁹⁴ *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 786.

⁹⁵ PA, Pol IV Bd. 61, DGB 20. 9. 1938, von Heeren AA-u. Dr. Erwin Krainer je dne 21. 10. 1938 iz Zagreba pisal Paulu Clausu, da je cenzura preprečila, da bi *Deutsches Volksblatt* zavzel negativno stališče do morebitne kandidature dr. Hasslingerja (DAM, SODI f. 1, mp. 3).

⁹⁶ AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 195, 27. 8. 1938, Rajič Korošču.

⁹⁷ Prav tam, Pov. Kab. Br. 198, 1. 9. 1938, Rajič Stojadinoviču in Korošču. Isto spomenico je, vendar šele čez nekaj tednov, v nemškem prevodu dobil tudi poslanik von Heeren in jo priložil poročilu z dne 20. 9. 1938 (kot op. 95). »Wunsch der Regierung, die deutschen Stimmen für die Regierungspartei zu gewinnen, ist bereits in einer Fühlungnahme mit dem einzigen deutschen Mitglied des Senats, dem Senator Grassl, sichtbar geworden«, je menil von Heeren. Prm. spomenico zveznega vodstva Kulturbunda z dne 21. 12. 1935 (kot op. 261, 1). Tedaj je Kulturbund postavil znatno večje zahteve, vendar so te večinoma ostale samo na papirju. Povzetek spomenice v I. poglavju, str. 82—84. Prm. pismo dr. Krafta Stojadinoviču (kot op. 109).

⁹⁸ DAJ, A-I-MS, F-34/IV, informacija brez podpisa, 8. 10. 1938 Stojadinoviču. *Bilten MUP* za oktober 1938 (IHRP) navaja, vendar brez omembe podrobnosti, da je madžarska manjšina skušala na volitvah nastopiti skupno z nemško manjšino in da je bil predlog odbit.

⁹⁹ Pismo dr. E. Krainerja kot op. 95.

¹⁰⁰ DAM, SODI f. 7, mp. 1, 13. 11. 1938.

¹⁰¹ PA, Kult A Bd. 17 (E 540707), DGB 8. 10. 1938, von Heeren AA-u.

¹⁰² Prav tam (E 540711) DGB 21. 10. 1938, von Heeren AA-u.

¹⁰³ Prav tam (E 540708) DGB 20. 10. 1938, von Heeren AA-u.

¹⁰⁴ PA, DGB Bd. 37/3, dr. Grassl 17. 10. 1938 von Heerenu.

¹⁰⁵ PA, Kult A Bd. 17 (E 540710), AA von Heerenu, 21. 10. 1938.

¹⁰⁶ B. Altgayer, n. e., 35. Po spominu napak datira ta sestanek za začetek oktobra.

¹⁰⁷ Kot op. 103.

¹⁰⁸ PA, VI A Bd. 14, VI A 1106, beležka von Twardowskega 19. 3. 1936 o seji VoMi dne 18. 3. 1936. DGB Bd. 37/3, pismo dr. Krafta von Heerenu z dne 5. 11. 1938 omenja, da F. Krämer in drugi širijo take govorice v Kuli.

¹⁰⁹ PA, Kult A Bd. 17 (E 540737—9), nemški prevod pisma dr. Krafta dr. Stojadinoviču z dne 4. 11. 1938. Prm. I. poglavje, str. 82.

¹¹⁰ PA, Kult A Bd. 17 (E 540735—6), DGB 9. 11. 1938, von Heeren AA-u; DGB Bd. 37/3, pismo dr. Grassla Feineju z dne 7. 11. 1938.

¹¹¹ *Deutsches Volksblatt*, 30. 10. 1938. Prm. *Deutschum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 785; *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 530.

¹¹² NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259.739—40, *12-Uhr-Nachrichtendienst DAI*, Nr. 185, 1. 11. 1938.

¹¹³ IHRP, *Bilten MUP* za oktober 1938.

¹¹⁴ Halwax je v glasilu *Volksruf*, 14. 10. 1938, pisal: »Vergesset, was uns trennt und denkt daran, was uns verbindet«, 28. 10. 1938 pa dal geslo: »Einheit und Einigkeit um jeden Preis«.

¹¹⁵ *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 785.

¹¹⁶ *Gottscheer Zeitung*, 10. 11. 1938; *Kočevski Slovenec*, 15. 11. 1938.

¹¹⁷ B. Altgayer, n. e., 35—36.

¹¹⁸ PA, DGB Bd. 39/2, DGB 25. 11. 1938, svetnik E. Lurtz DKL-u Bernardu. *Suevia* je imela zgolj pravila Kulturbunda in prejela nacistično literaturo preko nemškega poslaništva, medtem ko je Goebbelsovo ministrstvo propagande po razkolu v Kulturbundu društvu ustavilo denarno podporo. Nemško poslaništvo z obnoviteljsko *Academia* ni vzdrževalo zvez. *Deutsches Volksblatt*, 16. 11. 1938 je javil, da je 9. 11. 1938 33 članov *Academia* pristopilo k *Suevia*.

¹¹⁹ *Deutsches Volksblatt*, 1. 12. 1938.

¹²⁰ *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 113.

¹²¹ *Deutsches Volksblatt*, 21. 11. 1938. Prm. okrožnico SDKB z dne 21. 11. 1938 v: DAM, SDKB f. 1, mp. 3; *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938. 786; *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 530.

¹²² *Deutsches Volksblatt*, 14. 11. 1938; *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 165.

¹²³ *Deutsches Volksblatt*, 6. 12. 1938.

¹²⁴ *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 166; *Keesing*, 3804 E.

¹²⁵ PA, Pol IV Bd. 61, DGB 30. 11. 1938, von Heeren AA-u.

¹²⁶ PA, Kult A Bd. 17 (E 540732—4), DGB 3. 11. 1938, von Heeren AA-u.

¹²⁷ *Slawonischer Volksbote*, 20. 11. in 11. 12. 1938. *Volkstum im Südosten*, 1939, 25, piše npr.: »Durch diesen Beschluss sollte nicht allein die loyale Haltung der Deutschen gegenüber der rechtmässigen Regierung ihres Staates zum Ausdruck gebracht werden. Vielmehr galt das Eintreten für Stojadinowitsch im besondern der Anerkennung und Unterstützung seiner Aussenpolitik, durch die er das Königreich mit dem Deutschen Reiche in freundschaftliche Verbindung gebracht hatte.« Prm. tudi *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 62.

¹²⁸ *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 127—128.

¹²⁹ PA, Pol IV Bd. 61 (75—77), DGB 30. 11. 1938, von Heeren AA-u. V tiskanih navodilih za izvajanje strankine propagande (DAJ, A-I-MS, F-41) je bilo rečeno, da mora na čelu vsakega sprevoda biti vsaj en portret »našeg Vodjeka«, Stojadinovičeve fotografije pa v lokalih JRZ in na vseh predvolilnih zborovanjih. Preko fotografij Stojadinovića je bilo treba nalepiti gesla kot npr.: »Za Vodju — zdravo, Živio Vodja dr. Stojadinović, Najveći prijatelj omladine, Zna Milan šta radi, On nije Milan — nego Srečko« itd. Prm. za fašizacijo Stojadinovičevega režima še *Spectator*, vol. 161, 7. 10. 1938, str. 558; *L'Europe Nouvelle*, XXII, 7. 1. 1939, str. 13; *Journal de Moscou*, 25. 10. 1938. Vendar slovenski Nemci niso prezrli, da je dr. Korošec na predvolilnem zbo-

rovanju v Celju dne 4. 12. 1938, o čemer tisk ni poročal, zavrnil Stojadinovičeve fašistične tendence: »Wir wollen uns nicht in die Verhältnisse anderer Staaten einmischen, wir lehnen jedoch jene ab, die auch bei uns mit der Einführung eines solchen Führersystems liebäugeln.« (PA, Pol IV Bd. 61, str. 123, poročilo SODI št. 7, isto v: DAM, SODI f. 19, mp. 1.) Brž ko je Stojadinović uspel Korošca izriniti iz vlade, je po izvolitvi za predsednika senata Korošec, užaljen, aludiriral na fašistične metode svojega dovcerajšnjega kolege: »Mi znamo, gospodo senatori, da parlamentarni sistem ima mnogo protivnika, a znamo takode, da je to opravdano samo onda i samo tamo gdje je oslabio smisao za bitne interese naroda i države, i gdje je parlamentarni sistem svojim radom ili neradom izgubio u javnosti svoje simpatije.« (SBSN, 1939, I, 3.) To pa ni motilo dr. Korošca, da bi naslednje leto, nezadovoljen z vzpostavitvijo diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, zajadral v fašistično in Nemčiji naklonjeno smer. Prm. Danilo Gregorič, *Samoubistvo Jugoslavije*, Beograd 1942, 52, 57—58.

¹³⁰ PA, Pol IV Bd. 61, str. 134—6, DKZ 10. 1. 1939, Freundt AA-u. Nemci v Slavoniji so imeli posebna zaprta predvolilna zborovanja, ki jim drugi niso smeli prisostvovati (NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259.687).

¹³¹ PA, Kult A Bd. 18, DGB 20. 12. 1938, von Heeren AA-u. Glej podrobneje nepodpisano in nedatirano beležko *Die Wahl im Bezirk Apatin*, VII, 55a—33/4—1.

¹³² SBSK, 1939, I, 21. Franz Hamm je 10. 3. 1939 v skupščini izjavil, da bi lahko na dolgo govoril »o zlostavljanju naših u Apatinu od strane žandarma odmah posle izbora.« (Prav tam, 657.) *Deutsches Volksblatt*, 12. 12. 1938, je poročal, da se je v Apatinu v primerjavi z volitvami leta 1935 več tisoč volivcev vzdržalo glasovanja. Prm. B. Altgayer, n. e., 52.

¹³³ PA, Kult A Bd. 18, DGB 9. 2. 1939, von Heeren AA-u; SBSK, 1939, I, 74—75. Realistični von Heeren je v analizi decembrskih volitev pikro pripomnil: »Die Zahl der Sitze einer Volksgruppe in einem Scheinparlament ist freilich in der Praxis ziemlich belanglos. Schwerwiegender für die Lage der Volksgruppe kann sich die Tatsache erweisen, dass innerhalb der Regierungspartei der deutschfeindliche Slovenenführer und Innenminister Korošec bei weitem am besten im Wahlkampf abgeschnitten hat.« (Pol IV Bd. 61, D 517692—3, DGB 15. 12. 1938, von Heeren AA-u.)

¹³⁴ *Times*, 5. 10. 1938, je med drugim pisal: »The events of the past fortnight have so triumphantly vindicated Dr. Stoyadinovitch's policy of magnign friends with all countries and refusing to extend Yugoslavia's foreign political commitments that the Opposition has collapsed practically overnight: the new elections, the date of which was in doubt, are now likely to be held very soon and can result only in an overwhelming victory for Dr. Stoyadinovitch's Government.« Podobno je mnenje revije *Great Britain and the East*, vol. 51, 536, 17. 11. 1938: »M. Stoyadinovitch is in a some ways in the position of Mr. Chamberlain. He can go before the electorate and say that he has followed a policy of appeasement with the dictators, and that it has been successful in that his country came through the recent crisis with its foreign relations unimpaired.«

¹³⁵ PA, Pol IV Bd. 61, DGB 25. 10. 1938, von Heeren AA-u.

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ D. Gregorič, n. d., 50—51.

¹³⁸ *Dejanja govore*, Ljubljana 1938, 17, predvolilna brošura JRZ npr. piše: »Letošnje leto pa je tistim državam, ki so nas obsojale, in domačim kričačem pokazalo, kako prav je imel dr. Stojadinović, ko je šel v Rim in Berlin. Da ni bilo te modre zunanje politike, bi bila naša država pred mesecem dni v veliki nevarnosti; če bi bila poslušala levičarske preroke doma in iz tujine, bi bila morala mobilizirati za nič, kvečjemu v svojo pogubo. Če bi se bila zanašala na pomoč tako imenovanih velikih demokracij in šla zanje po kostanj v ogenj, bi jo bile pustile na cedilu, kakor so Češkoslovaško.« V ilegalnem glasilu HSS »Politički vjesnik« št. 5 (DAJ, A-I-MS, F-37/VII) pa je bilo rečeno: »... njegova vanjska politika nevtralnosti nije rezultat političke mudrosti i predvidjanja, nego je to rezultat politike slabosti, nemoći i nespremnosti. Stojadinović ne bi mogao mobilizirati ni za koga, a takođe ni protiv koga. On je morao šutke primiti riječi pretседnika dr. Mačeka u Beogradu, da „danas nitko od Hrvata ne bi branio ovu državu.« Na zborovanju HSS dne 4. 12. 1938 v Zagrebu je dr. Maček ironično dejal: »Kada govori Stojadinović o fašizmu, onda se sećam one pripovesti, kada je videla žaba kako se potkiva konj, pa je i ona digla nogu.« (DAJ, A-I-MS, F-34/IV, poročilo MUP Stojadinoviću.)

¹³⁹ PA, Pol IV Bd. 61, str. 94—100, DGB 15. 12. 1938, v. Heeren AA-u. Podobno je ugotavljal Südostdeutsches Institut: »Es zeigte sich, dass die stimmungsmässigen Sympathien für Deutschland sehr gering waren und von Begeisterung für slawische und demokratische Ideale einfach weggeschwemmt wurden.« (DAM, SODI f. 7. mp. 1, *Die Lage in Jugoslawien. Zu den Wahlen am 11. Dezember.*) Dne 21. 12. 1938 je dr. Stojadinović dobil obvestilo zaupnika iz Koroške, da so v dneh 9.—13. decembra 1938 obmejne nemške garnizije v Spittalu, Beljaku, Celovcu, Wolfsbergu in Gradcu bile v pripravnem stanju, ker so nacisti pričakovali nered v Jugoslaviji. V tem primeru bi nemška vojska takoj zasedla jugoslovansko-nemško mejo (DAJ, A-I-MS, F-34/IV).

¹⁴⁰ *SBSk*, 1939, I, 58. Prm. D. Gregorič, n. d., 57—58; Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918—1941*, Cambridge 1946, 2. izd., 236.

¹⁴¹ Kot op. 139; *SBSk*, 1939, I, 12.

¹⁴² Potemtakem napak trdi Ivan Ribar (*Politički zapisi*, III, Beograd 1951, 92), ko npr. piše: »Vlada Stojadinovičeva dala je punu slobodu svim akcijama Kulturbunda na svim područjima, političke, kulturne i privredne djelatnosti. [...] Razumije se da su Nijemci glasali za vladinu stranku, za njenog vodju Stojadinoviča, kome je to bilo glavno, jer je znao da preko njemačkih glasova dobiva poverenje svog protektora Hitlera.« Prav tako so preveč poenostavljene trditve Pere Damjanoviča (*Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 199) o »nesmetanom stvaranju i delovanju raznih profašističkih i fašističkih organizacija i nemačkih špijunskih centara u zemlji («Zbor», »Borbaši«, »Kulturbund«, »Obnovitelj«, »Patriotski omladinski front« i dr.)«, vsaj kolikor se tičejo delovanja Kulturbunda in obnoviteljskega gibanja v letu 1938.

¹⁴³ *Deutsches Volksblatt*, 1. 5. 1939.

¹⁴⁴ DA, LP 1938, f. 1, mp. I-12, MIP 25. 10. 1938 LP-u. Prm. *Ravnopravnost*, I, 1.

- ¹⁴⁵ VII, 40 C-57/1, *Die Entwicklung nach dem Weltkrieg*, str. 15.
- ¹⁴⁶ *Volkstum im Südosten*, 1939, 267—268. »Das Lager und die Akademikertagung haben auch der Öffentlichkeit gezeigt, dass der deutsche Student in Jugoslawien seinen Kameraden im Reiche um nichts nachsteht,« je poudarjala revija. Prm. *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 576.
- ¹⁴⁷ *Deutsches Volksblatt*, 8. 5. 1938.
- ¹⁴⁸ DAH, f. 50, okrajni načelnik v Vukovaru Pov. br. 667/38, 31. 5. 1938 banski upravi Savske banovine in okrajni načelnik v Đakovu Pov. br. 737/38, 30. 5. 1938 istemu naslovu.
- ¹⁴⁹ PA, Inland IIg Bd. 60, str. 01—2, fotokopija spomenice dr. Grassla z dne 1. 3. 1939 DGB-u.
- ¹⁵⁰ DAH, f. 50, okrajni načelnik v Đakovu Pov. br. 777/39, 27. 4. 1939 in Pov. br. 837/39, 9. 5. 1939 banski upravi Savske banovine.
- ¹⁵¹ Kot op. 149. Prm. Franz Hamm, *Die Deutsch-Evangelisch Christliche Kirche in Jugoslawien*, v: *Südostdeutsche Heimatsblätter*, 2. Jg. 1953, zv. 2, 15—17, kjer sicer ne omenja nacistične dejavnosti duhovnikov te Cerkve. (Prm. op. 210, I.) Nemška evangeljska cerkev v Jugoslaviji je imela 91 duhovnikov, 64 cerkva, 52 kapel, 66 pevskih društev, 21 ženskih in 29 mladinskih društev, 72 cerkvenih občin ter je bila povezana z *Gustav-Adolf-Hauptverein* z 8 podružnicami.
- ¹⁵² IHRP, *Bilten MUP* za januar 1939.
- ¹⁵³ VII, 6—18/2, poročilo GGŠ za marec 1939. »Sudbinu Čeha svako sažaljeva — je rečeno v poročilu. Prebacuje im se što se nisu još ranije, ili barem sada latili oružja i zapodneli borbu za svoju slobodu. Ovakvu odluku narod bi razumeo. Međutim, sa tihom likvidacijom njihove države javnost nikako ne može da se pomiri, [...] U vezi sa okupacijom Češko-Slovačke od strane Nemačke i sa širenjem raznih onespokojavajućih glasova o okupaciji od strane Nemačke i Madžarske svih onih krajeva naše zemlje, koji su ranije pripadali Austro-Ugarskoj, kod nacionalnog življa vlada veliko neraspoloženje i zabrinutost. [...] Javnost je uverena da je rat neizbežan. Svakog dana se očekuje novi udarac, bilo od strane Nemačke, ili od strane Italije. Ipak se pri ovome ispoljavaju odlučnost i rešenost, da se u datom momentu ne povedemo za češkim primerom.«
- ¹⁵⁴ VII, 6—19/2, poročilo GGŠ za april 1939.
- ¹⁵⁵ IHRP, *Bilten MUP* za april 1939.
- ¹⁵⁶ Kot op. 154.
- ¹⁵⁷ VII, 6—20/2, poročilo GGŠ za maj 1939.
- ¹⁵⁸ *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 184.
- ¹⁵⁹ AVSK, II. odd. banske uprave, Pov. akta 1935—1938, D. Z. Pov. II/2 br. 1197, 2. 2. 1939; Pov. II/2 br. 2046, 11. 3. 1939 prosvetnemu oddelku iste uprave.
- ¹⁶⁰ Prav tam, D. Z. Pov. II/2 br. 3061, 8. 4. 1939.
- ¹⁶¹ Prav tam, D. Z. Pov. II/2 br. 3419, 20. 4. 1939.
- ¹⁶² Prav tam, D. Z. Pov. II/2 br. 2402, 20. 3. 1939. V aktu Pov. II/2 br. 2863, 1. 4. 1939, se citira cenzurirano pismo nekega mladince, poslano kolegu v Nemčijo: »Mi radimo punom parom. Zavidim tebi što si u mogućnosti, da našeg Firera možeš češće videti. Ali kada mi budemo naš posao

završili, tada ćemo i mi zajedno sa vama koji ste tamo, uživati u blagostanju, svesni da je naš Firer stalno uz nas. Posao napreduje...«

163 Prav tam, D. Z. Pov. II/2 br. 2736, 29. 3. 1939.

164 Prav tam, D. Z. Pov. II/2 br. 2606, 25. 3. 1939.

165 *AzDAP*, S-D, VI, Nr. 192.

166 Prav tam, Nr. 207.

167 V poročilu komande žandarmerije, Beograd, 31. 1. 1941 (VII, 1—32/4), je rečeno, da je Halwax v začetku leta 1940 odpotoval v Nemčijo in se 19. 12. 1940 vrnil v Pančevo. Na zahodni fronti je bil kot vojni dopisnik *Volksrufa*. Živi galatno, ima mnogo denarja, po činu je jugoslovanski rezervni artilerijski podporočnik in je diskretno nadzorovan od oblasti. — B. Altgayer, n. e., 29—30, trdi, da se Halwax pozivu VoMi ni hotel odzvati in da je odpotoval šele, ko mu je bilo zagroženo, da bo sicer vodstvo nemške Volksgruppe jugoslovanskim oblastem predlagalo njegov sodni pregon. Halwax je kasneje pripovedoval Altgayerju, da ga je dr. Behrends v Berlinu zelo neprijazno sprejel in da je namesto štipendije dobil ukaz, da gre kot rekrut k SS v polk Germania. Pred odhodom iz Jugoslavije se je Halwax še sprl z dr. Awenderjem, po vrnitvi leta 1941 pa intrigiral proti dr. Janku, predsedniku Kulturbunda. Halwax je kasneje padel na vzhodni fronti. Iz beležke F. Hamma z dne 13. 4. 1939 (PA, DGB Bd. 37/4) je razbrati, da se je tudi minister Cvetkovićeve vlade Bešlić pritoževal zaradi dejavnosti Halwaxa.

168 PA, Kult A Bd. 19 (E 540750—1), beležka dr. Hennigerja 25. 5. 1939.

169 *Deutsche Arbeit*, 39. Jg. 1939, 321—322. Prm. *Volkstum im Südosten*, 1939, 213—214.

170 AVSK, Kabinet bana pov. 1939—1940, str. pov. poročilo obmejnega in železniškega policijskega komisariata v Subotici, 11. 7. 1939.

171 VII, 6—20/2, poročilo GGŠ za maj 1939.

172 Kot op. 170. *Volkstum im Südosten*, 1939, 214, je značilno komentiralo: »Wenn heute solche Kundgebungen möglich sind in ihrer Geschlossenheit und Disziplin, so ist das vor allem ihr Verdienst; und besonders die Tatsache, dass Behörden und Polizei diese Kundgebungen nicht nur duldeten, sondern sich absolut korrekt benommen haben. Wenn die Erneuerungsbewegung nicht einfach den Mut aufgebracht hätte, in dieses Neuland vorzustossen, all diese modernen Formen völkischer Arbeit den Behörden abzutrotzen, so würde sich heute noch das gesamte völkische Leben der Donauschwaben in Jugoslawien in dem vergangenen liberalistisch und demokratisch-völkischen Rahmen abspielen.«

173 IHRP, *Bilten MUP* za maj 1939. Na zborovanju je Fritz Metzger zahteval, da se Führerprinzip sankcionira tudi v pravilih Kulturbunda.

174 Kot op. 169. Poročilo GGŠ (kot op. 171) trdi, da je bilo v Lazarevu 2000 udeležencev.

175 Kot op. 171.

176 VII, 6—21/2, poročilo GGŠ za junij 1939 in kot op. 169.

177 *Volkstum im Südosten*, 1939, 214.

178 *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin. 1941, AA, bela knjiga št. 7, Nr. 35. Za Pavlov obisk v Berlinu v času od 1. do 5. junija 1939 glej *AzDAP*, S-D, VI, Nr. 431, 438, 474.

- 179 Kot op. 176.
- 180 *Deutsches Volksblatt*, 27. 6. 1939.
- 181 IHRP, *Bilten MUP* za julij 1939.
- 182 PA, Pol. IV Bd. 87 (D 600680), poročilo Reichsärztekammer AA-u 14. 7. 1939.
- 183 PA, Kult A Bd. 1 Deutschtum Nr. 2 (E 061271—2), DGB 27. 7. 1939, von Heeren AA-u. Dr. W. Krallert je sporočil, da bi devizni stroški znašali kvečjemu 1000 RM, ker bi ostala sredstva prispevali jugoslovanski Nemci sami (Kult A 2615, 25. 7. 1939).
- 184 *Deutsche Arbeit*, 39. Jg. 1939, 425—426. *Slawonischer Volksbote*, 25. 8. 1939 trdi, da je bilo v Ernestinovu 6000 udeležencev. Prm. *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 577.
- 185 Kot op. 111—112, III.
- 186 Glej podrobneje med drugim J. B. Hoptner, n. d., 127—134; *Dnevnik grofa Ciana*, II, 37—39, 43, 46—47, 50, 75; Vladko Maček, *In the Struggle for the Freedom*, New York 1957, 187, 202—203; Ivan Meštrovič, *Uspomene na političke ljude i dogadjaje*, Buenos Aires 1961, 290—291; Ivan Ribar, n. d., 46; Milan Banić, *Masonerija u Jugoslaviji*, Beograd 1941, 96—98; Danilo Gregorič, n. d., 60—61, 103 itd.
- 187 *Deutsches Volksblatt*, 10. 2. 1939.
- 188 Kot op. 97.
- 189 PA, DGB Bd. 37/3, nemški prevod spomenice. Prm. *Keesing*, 3975 E; *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 442.
- 190 PA, Pol. IV Bd. 87, str. 55, DGB 9. 3. 1939, von Heeren AA-u.
- 191 *Keesing* 1939, 3989 E. Za stanje nemškega manjšinskega šolstva prm. Franz Hamm, *Das deutsche Gymnasium zu Neuwerbass*, v: *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*, 9. Jg. 1960, 66—67, in Balduin Saria, *Das Neuwerbasser Gymnasium im Rahmen des höheren deutschen Schulwesens im Südosten*, prav tam, 76—83; Franz Hamm, Friedrich Lotz in Michel Lindenschmidt, *Das Gymnasium zu Neuwerbass*, München 1960.
- 192 *SBSk*, 1939, I, 727.
- 193 Prav tam, 297, 657.
- 194 Prav tam, 262.
- 195 Kot op. 149.
- 196 PA, Pol IV Bd. 87, str. 53—55, DGB 2. 3. 1939, von Heeren AA-u.
- 197 *Deutsches Volksblatt*, 18. 6. 1939; *Keesing* 1939, 4068 C. Besedila novih pravil ni bilo mogoče najti.
- 198 DAJ, A-I-MS, F-66/III, prosvetni oddelek banske uprave Dunavske banovine Pov. IV. br. 691, 7. 8. 1939, dr. Milan Petrovič ministrstvu prosvete. Dr. Petrovič je zavzel stališče »da ni naše unutrašnje ni spoljašnje političke prilike nisu sazrele toliko, da bi se pitanja naše manjinske politike mogla organski rešiti za celu zemlju. Ono što mi lako možemo danas dati našim Nemcima u ovim krajevima, to im teško možemo dati [...] u Hrvatskoj ili Sloveniji. Osim toga sve što bismo dali Nemcima, na osnovu ravnopravnosti manjina, morali bismo dati i drugim manjinama, a naročito Mađarima.«

Opozarjal je, da sta nemško učiteljsiše in nemška gimnazija v Novem Vrbasu legli nacizma in da bi povečanje državne subvencije izzvalo ogorčenje prebivalstva. Glede pritožb o analizi imen je dr. Petrović dejal nemškima poslanecema, da so v Sremu, Slavoniji in Sloveniji »oni sami organizovali agitacijo kojoj je svrha da se svi oni Hrvati i Slovenci koji imaju nemačka imena da se vrata nemačkom narodu. A zatim u Madžarskoj Nemci traže nemačke škole te stavljaju dalje zahtev, da se u nemačke škole upute sva deca s nemačkim prezimenima, ma da su im roditelji već davno pomadareni. Zašto se onda čude ako i mi u odbrani narodnih i državnih interesa pribegavamo ovome sredstvu bar u onim slučajevima gde mislimo da imamo pravo.« Dr. Petrović je namignil, da bi Nemci, če bi bili res iskreni zavezniki v borbi proti madžarskemu iredentizmu, lahko zahtevali, da se pošljejo v nemške šole madžarizirani otroci z nemškimi priimki. Prm. *Contemporary Review*, vol. 156, No. 883, julij 1939, 52.

¹⁹⁹ Kot op. 264, I in *Deutsches Volksblatt*, 29. 9. 1940.

²⁰⁰ *Deutsches Volksblatt*, 19. 11. 1940.

²⁰¹ Glej II. poglavje, str. 120—124.

²⁰² *Službene novine*, 24. 2. 1938; *Deutsches Volksblatt*, 27. 2. 1938. Prm. *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 273—274.

²⁰³ *Slawonischer Volksbote*, 16. 10. 1938; *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 164—165; *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 703.

²⁰⁴ AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 170, 20. 7. 1938, ban dr. Rajić Živoradu Bogdanoviću, glavnemu upravniku Hranilnice Dunavske banovine. Dr. Rajić omenja, da ga je o tem dr. Korošec obvestil s pismom z dne 19. 7. 1938. Koroščevega pisma v arhivu ni najti, ker ga je ban, tako kot druge pomembnejše akte, pridržal v privatnem arhivu.

²⁰⁵ Elisabeth Wiskemann, *Yugoslavia and the Axis*, v: *Spectator*, 28. 4. 1939, str. 701; Dinko Tomasič, *La Yougoslavie dans le rayon d'action de l'Axe*, v: *Les Voix Européennes*, 1939, 273; Harry Gregson, *Buffer States of the Balkans*, London, Melbourne 1940, 17; *Le Temps*, 31. 3. 1939 in 19. 8. 1939.

²⁰⁶ PA, Inland II. D Bd. 60—01/2, DGB 13. 2. 1939, Feine AA-u. V priloženi analizi gospodarskega položaja Nemcev v Dunavski banovini je rečeno tudi: »Die grosse Aufgabe ist hier, die Verbindung der entwurzelten Volksmassen mit dem Boden wieder herzustellen, sei es im Wege eines energischen Bodenschutzes und neuer Landnahme, sei es durch planmässige Siedlungspolitik und Regelung der Arbeitsverhältnisse auf dem Lande oder durch Erschliessung zusätzlicher Arbeitsmöglichkeiten.« Nepodpisan avtor analize se pritožuje, da to ovira uredba o omejitvi prometa z nepremičninami. Podobno meni dr. Grassl v spomenici DGB-u z dne 1. 3. 1939 (kot op. 149) in opozarja, da ni možno doseljevanje iz rajha. Če in kadar bodo dosegljivi arhivi Aussenhandelsamta AO NSDAP, bo morda mogoče preveriti, koliko je res ing. Neuhausen dobil v ta namen v dr. Koroščevem pismu omenjenih 300 milijonov dinarjev.

²⁰⁷ AVSK, Kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 203/38, 4. 9. 1938, Rajić Korošču in Stojadinoviću.

²⁰⁸ PA, Kult A Bd. 18, poročilo SODI št. 1, 2. 12. 1938; isto poročilo v DAM, SODI f. 19, mp. 1. Prm. *Volkstum im Südosten*, 1939, 26.

²⁰⁹ *Deutsches Volksblatt*, 10. 12. 1938.

²¹⁰ AVSK, Kabinet bana pov. 1939, banski svetnik Ignjat Pavlas banu dr. Rajiču, 2. 1. 1939, kjer omenja, da je Stojadinović tako navodilo dal z aktom pov. br. 516 z dne 6. 12. 1938. Pavlas trdi, da se je komisija druge stopnje že dotlej ravnala po teh načelih. Zemljo so prodajali tudi dobrovoljci, kolonisti in agrarni interesi. »Drugostepena komisija rukovodila se načelima, — piše Pavlas — da spreči prelaz nekretnina nacionalnog življa u vlasništvo nacionalnih manjina, te da ograniči promet nekretnina u redovima nacionalnih manjina, da bi se na taj način udovoljilo interesima zemaljske odbrane i da bi se omogućila kupovina nekretnina nacionalnih manjina po našem nacionalnom življu.« Pavlas poudarja, da država ne financira nakupa zemlje in se ne briga za sistematično naselitev slovenskega prebivalstva v obmejnem pasu v globini 50 km. — Potemtakem nima prav H. Seton-Watson, n. d., 285, da bi Stojadinović kot protiuslugo za podporo nemških volivcev odobril »a number of concessions which included the right to buy land in the frontier regions.«

²¹¹ *Deutsches Volksblatt*, 14. 1. 1939.

²¹² Prav tam, 10. 2. 1939.

²¹³ Prav tam, 27. 2. 1939.

²¹⁴ Prav tam, 23. 5. 1939.

²¹⁵ Prav tam, 22. 4. 1939.

²¹⁶ Kot op. 189.

²¹⁷ *Deutsches Volksblatt*, 18. 6. 1939. Prm. *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 708.

²¹⁸ *SBSk*, 1939, I, 655—656. Prm. *Detuschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 315—316.

²¹⁹ *The Contemporary Review*, vol. 156, No. 883, julij 1939, 51.

²²⁰ *Evening Standaard*, 3. 9. 1938.

²²¹ *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 574—575, piše, da je *Seljački Bukvar*, III, št. 7, julija 1939, izrazil upanje, da vlada ne bo sprejela nemških zahtev, in navedel, da je od leta 1919 do 1939 v last narodnostnih manjšin prešlo 1.000.000 juter zemlje. Nemci kupujejo zemljo samo zato, da bi lahko trdili, da severni predeli Jugoslavije pripadajo njim. Tudi *Le Temps*, 19. 8. 1939 navaja, da je od leta 1919 dalje prešlo v nemške roke nad 1.000.000 juter zemlje v vrednosti 1 milijarde dinarjev. Toda zdi se, da so te številke pretirane.

²²² PA, Kult A Bd. 19, DGB 4. 5. 1939, von Heeren AA-u. O tem vprašanju je von Heeren večkrat razpravljal z zunanjim ministrom Cincar-Markovičem in z njegovim namestnikom. — Uradno je AA interveniral zgolj zaradi razmer v Sloveniji, ker so bili z uredbo prizadeti tudi številni nemški državljani (kot op. 141, II).

²²³ *Službene novine*, 21. 9. 1939. Prm. *Siawonischer Volksbote*, 28. 9. 1939; *Volksruf*, 20. 10. 1939; *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 622.

²²⁴ *Deutsches Volksblatt*, 1. 2. 1940. *Deutschtum im Ausland*, 23. Jg. 1940, 81, je pisal, da je vlada z okrožnico, ne pa s spremembo uredbe dala navodilo v tem smislu.

²²⁵ VII, 26—38/3, poročilo GGŠ, II. obveščevalnega oddelka Str. pov. Dj. Ob. 2. Br. 1378 iz leta 1940, brez datuma.

²²⁶ PA, Inland IIf Bd. 407, poročilo RSHA 25. 9. 1940.

227 NAW, T-81, Roll 521, FN 5, 286.071, *Batschkaer Zeitung*, 25. 11. 1940.

228 *Službene novine*, 21. 9. 1940. Prm. *Slawonischer Volksbote*, 28. 9. 1940; *Politika*, 22. 9. 1940; Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918 do 1941 god.*, Sarajevo 1958, 523.

229 Kot op. 226, poročilo RSHA, 5. 11. 1940. Prm. *Dokumentation der Vertreibung*, 37E. Ne bi mogli pritrdati piscu, da je vlada uredbo preklicala po zaslugi prizadevanj nemških poslancev. Glavni razlog je iskati v zunanje-političnem položaju Jugoslavije. Treba je tudi pripomniti, da nacisti v vrstah jugoslovanskih Nemcev niso bili ravno pretirano dosledni nacističnim načelom, kajti 2. § 3. odstavek programa NSDAP je določal: »Nur deutsche Volksgenossen dürfen Besitzer deutschen Bodens sein.« Po tem programu je imela država pravico do razlastitve zemljišč proti primerni odškodnini, kolikor ta niso bila v lasti oseb nemške narodnosti. Poslanik von Heeren je zato v poročilu DGB 8. 11. 1933 (PA, VI A Bd. 12) opozarjal, da utegne to negativno vplivati na položaj nemških kmetov v državah jugovzhodne Evrope.

230 Kot op. III. poglavja 120, 127, 128, 146, 152, 153 in 156.

231 PA, Kult A Bd. 19, beležki z dne 24. 4. in 19. 5. 1939.

232 Prm. *AzDAP*, S-D, VI, Nr. 262, 279.

233 Prav tam, Nr. 271.

234 Prav tam, Nr. 474.

235 IHRP, *Bilten MUP* za januar 1939.

236 NAW, T-81, Roll 349, FN 5, 077.777, življenjepis dr. Awenderja, Pančevo, marca 1939. leta.

237 *Le Temps*, 25. 3. 1939; *The Daily Telegraph*, 27. 3. 1939.

238 *Le Temps*, 28. 3. 1939.

239 Johann Keks je bil rojen dne 6. 12. 1895 v Kathreinfeldu v Banatu, študiral je na terezijanski vojaški akademiji v Wiener-Neustadtu, bil avstro-ogrski generalštabni oficir, po vojni urednik časopisa *Neue Zeit* v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku), od 1927 do 1935. leta predsednik *Agrarie* in predsednik Kulturbunda od leta 1927 do 1939. Umrli je oktobra 1944 v internacijskem taborišču v Zrenjaninu (*Dokumentation der Vertreibung*, 35E, op. 23).

240 *Deutsches Volksblatt*, 1. 5. 1939.

241 PA, Kult A Bd. 19, nepodpisan prepis poročila *Zur inneren Lage der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Ref. Partei 3833/39, verjetno izpod peresa ing. Neuhausena.

242 *Nation und Staat*, 12. Jg. 1938/39, 708—712; *Deutsches Volksblatt*, 23. 5. 1939. Iz aktov Kult A je razvidno, da je kasneje nastal spor, kdo naj plačuje to rento.

243 Dr. Stephan Kraft se je rodil dne 15. 8. 1884 v Indiji, umrl pa dne 16. 6. 1959 v Heidelbergu. Maturiral je na srbski gimnaziji v Zemunu, študiral pravo in prirodoslovje v Zagrebu, Marburgu in na Dunaju, kjer je promoviral za doktorja prava. Med prvo svetovno vojno je bil avstro-ogrski kapetan, po vojni je postal voditelj *Druckerei- und Verlags AG* v Novem Sadu, soustanovitelj Kulturbunda in pobudnik nemškega združnega gibanja, predsednik nemške kmetijske centralne posojilnice, Zveze nemških kreditnih in gospodarskih zadrug, Nemške lige za Društvo narodov ter kuratorija nemškega šolskega fonda in vodja kluba nemških poslancev (*Dokumentation der*

Vertreibung, 32E, op. 17). Poleg tam navedene literature pr. še *Deutsche Arbeit*, 34. Jg. 1934, 473—474, in Franz Hamm, *Stephan Kraft zum Gedenken*, v: *Süddeutsche Vierteljahrsblätter*, 8. Jg. 1959, 131—134. Hamm omenja, da je bil Kraft v Paveličevi NDH sekretar v ministrstvu za prehrano, od leta 1950 častni predsednik Landsmannschaft der Deutschen aus Jugoslawien in da je leta 1957 ustanovil *Donauschwäbischer Bauernverband*; Josef Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, Freilassing 1955, 2. izd., 113.

²⁴⁴ PA, Kult A Bd. 19 (E 540750—1), beležka dr. Hennigerja z dne 25. 5. 1939, kjer je rečeno, da ostali voditelji jugoslovanskih Nemcev niso prišli na sestanek, ker so jugoslovanske oblasti zaprle mejo.

²⁴⁵ PA, Kult A Bd. 19, DGB 16. 6. 1939, Feine AA-u.

²⁴⁶ Kot op. 241. Pisec poročila, verjetno ing. Neuhausen, protestira, da so namesto neposredno sklepe VoMi dr. Awenderju sporočili njegovi nasprotniki. »Was nun noch das Hauptargument gegen Awender betrifft, so möchte ich dazu folgendes sagen: Es ist einfach nicht war, dass er vom Staatsvolk abgelehnt würde oder durch seine kämpferische Linie eine Belastung für die Vertretung der Volksgruppenbelange darstellt. [...] Vielmehr bedeutet die Anerkennung seines Names als Sprecher der Volksgruppe nichts anders mehr, als die Unterstreichung der Tatsache, dass das Deutsche Reich an der Existenz einer national-sozialistischen Volksgruppe in Jugoslawien interessiert ist! Und der Zeitpunkt dafür ist bereits seit *mindestens* einem halben Jahr gegeben!« Pisec omenja, da so se vsi obnovitelji brezpogojno podredili dr. Awenderju, prav tako tudi dr. Janko in dotedanji sekretar Kulturbunda Giljum, ter dodaja: »Diese Geschlossenheit war für jeden, der die Donauschwaben hier kennt und ihren Egoismus, wenn es um Posten geht, eine erfreuliche Feststellung und ein entschiedener Fortschritt.« B. Altgayer, n. e., 39 trdi, da je dr. Janko z začudenjem sprejel vest, da je določen za predsednika Kulturbunda, da se je čutil premladega za ta položaj in da si je pridržal rok 8 dni za premislek.

²⁴⁷ Kot op. 245.

²⁴⁸ PA, Kult A Bd. 19, VoMi 5. 7. 1939, dr. Henniger svetniku DGB Feineju s prošnjo, da o vsebini tega pisma obvesti dr. Trischlerja, dr. Grassla, dr. Janka, dr. Moserja, Keksa, Hamma in Aligayerja.

²⁴⁹ Prav tam, DGB 11. 7. 1939, Feine AA-u.

²⁵⁰ *Deutsches Volksblatt*, 7. 8. 1939. Prm. *Deutsche Arbeit*, 39. Jg. 1939, 423—424; *Volkstum im Südosten*, 1939, 248—249; *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 573.

²⁵¹ VII, 6—23/2, poročilo GGŠ za avgust 1939. Za dr. Janka daje naslednjo karakteristiko: »vrlo aktivan, vatreni nacionalsocialista; uživa veliko poverenje vodečih krugova u Rajhu po čijim direktivama je i došao na rečeni položaj.« — Dr. Janko je bil rojen dne 9. 11. 1905 v Ernsthausenu v Banatu, študiral je v Beogradu, Berlinu in Innsbrucku, kjer je promoviral za doktorja pravnih ved, bil advokatski pripravnik in občinski svetnik v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku ali Petrovgradu), kjer je organiziral mladinsko skupino obnoviteljskega gibanja. Med nemško okupacijo je bil volksgruppenführer v Banatu, ob osvoboditvi je pobegnil in se skupno z dr. Awenderjem izselil v Ameriko. (*Dokumentation der Vertreibung*, 41E, op. 40, tam navedena literatura, in *Deutsche Arbeit*, 39. Jg. 1939, 424.)

²⁵² *Die Donau*, 6. 5. in 12. 8. 1939. Prm. Oesterreichische Nationalbibliothek Wien, *Pressestelle, Vertrauliche Mitteilungen*, 16. in 18. Wochenbericht, *Obzor*, 2. in 14. 8. 1939.

²⁵³ Dr. Grassl se je rodil dne 23. 4. 1863 v Pančevu, umri pa 1947, študiral pravo v Gradcu, na Dunaju in v Pragi, pred prvo svetovno vojno načelnik prosvetnega oddelka v Bosni in Hercegovini, leta 1918 prvi urednik glasila Kulturbunda *Deutsches Volksblatt*, ustanovitelj Kulturbunda, jugoslovanski senator, v letih 1939—1941 predsednik nemškega šolskega fonda (*Dokumentation der Vertreibung*, 33E, op. 18). Prm. *Deutsches Volksblatt*, 23. 4. 1938; NAW, T-81, Roll 349, FN 5,077.793—6.

OPOMBE K PETEMU POGLAVJU

¹ PA, Pol IV Bd. 87, str. 184, DGB 5. 9. 1939, von Heeren AA-u.

² PA, St. Sek. Jug. Bd. 1 (152022), DGB 17. 9. 1939, von Heeren AA-u.

³ *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 622—623.

⁴ Kot op. 153, III.

⁵ Glej *AzDAP*, S-D, VII, Nr. 43, in Galeazzo Ciano, *L'Europa verso la Catastrofe*, Verona 1948, 455, o sestanku s Hitlerjem dne 12. 8. 1939 v Berchtesgadnu. Hitler je svetoval, naj Italija ob prvi priložnosti razkosa Jugoslavijo in okupira Hrvaško in Dalmacijo. Ciano ni prezrl, da Hitler ni omejnjal Slovenije!

⁶ VII, 6—24/2, poročilo GGŠ za september 1939. Prm. B. Altgayer, n. e., 40—41.

⁷ Besedilo glej v: *Verhandlungen des Reichstags*, zvezek 460, str. 51—63, oz. povzetek v *Keesing*, 1939, 4266. Prm. Inis L. Claude, *National Minorities an International Problem*, Cambridge Mas. 1955, 94.

⁸ Pokojni urednik *Jutra* Rudi Ozim je piscu te razprave poleti leta 1950 pripovedoval, da je sam namenoma napisal in objavil vest, da bodo izseljeni tudi Nemci iz Jugoslavije, kar je nato povzel tudi radio London. Nemci so se, je pripovedoval Ozim, zaskrbljeni obračali za pojasnilo na poslanika von Heerena. Na zahtevo nemškega poslaništva je banska uprava kasneje uvedla preiskavo, da bi ugotovila poreklo teh vesti. Prm. *Jutro*, 26. 10. 1939.

⁹ PA, St. Sek. Jug. Bd. 1 (152075), beležka Woermanna 7. 10. 1939.

¹⁰ *DGFP*, S-D, VIII, No. 290.

¹¹ Prav tam, No. 311.

¹² Prav tam, No. 327.

¹³ *Novosti* (Zagreb), 14. 10. 1939; *Volksruf*, 20. 10. 1939. Prm. *Deutschtum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 623.

¹⁴ PA, Inland IIg Bd. 234 (486876—87), memorandum z dne 25. 11. 1939. Isto v: NAW, T-81, Roll 300, FN 2,425.989 ss.

¹⁵ *Kočevski Slovenec*, 25. 11. 1939. *Gottscheer Zeitung*, 20. 4. 1939, je npr. še na pomlad protestiral proti izseljavanju Kočevarjev v ZDA, češ: »Wer heute, wo das gewaltige deutsche Volk im vielleicht grössten Aufbruch aller Zeiten begriffen ist, wo eine grundsätzliche Wandlung in der Weltanschauung bis in die letzten Dörfer unaufhaltsam vordringt, wer die Scholle im Stiche jässt, der ist ein Landesverräter.«

¹⁶ DDI, IX, 2, No. 536, Magistrati 9. 12. 1939 o pogovoru z dr. Anđrićem.

¹⁷ VII, 6—25/2 in 6—22/2, poročili GGŠ za oktober in november 1939.

¹⁸ PA, Inland IIg Bd. 234, AO NSDAP 16. 1. 1940 AA-u, prepis poročila ing. Neuhasena.

¹⁹ NAW, T-81, Roll 521, FN 5,286.604, poročilo zaupnika DAI 10. 8. 1940 o pogovoru z dr. Mačkom. Predsednik HSS je bil po tem poročilu proti preselitvi Nemcev, ker da bi nastala gospodarska škoda in bi država utrpela škodo na davkih. Poročilo navaja tudi: »Auf der Strasse sagte man den Deutschen ins Gesicht: ‚Ihr seid noch da? Wann geht ihr denn endlich!‘ Mancher reiche Bauer hielt Ausschau nach einem serbischen Schwiegersohn, dem er den Hof rechtzeitig überschreiben könnte. Schliesslich stellte sich heraus, dass nur die absoluten Habennichtse bereit sein würden, einem Rufe zu folgen. Die Weitschauenderen vertraten die Ansicht, dass das Deutschtum im Donauraum eher eine Verstärkung nötig habe, als eine Liquidation dieser jahrhundertalten wichtigen Position.«

²⁰ PA, Kult A Bd. 18, AO NSDAP 3. 11. 1938 AA-u, letak v nemščini s pozivom nemškim kmetom v Banatu in Bački, naj prodajo svoja posestva in se vrnejo v rajh; priloga poročilu Gestapa AA-u 4. 11. 1938. AO NSDAP je 30. 11. 1938 sporočila AA-u, da je bil letak tiskan v Češkoslovaški, razposlan iz poslaništva ČSR v Beogradu in da je bil na zahtevo ing. Neuhausena češkoslovaški žid Pinto, ki je letak širil, aretiran. Prm. tudi NAW, T-81, Roll 497, FN 5,259.757.

²¹ Kot op. 151, III. Prm. tudi DDI, IX, 1, No. 658, o možnosti izmenjave Nemcev iz Štajerske in Slovencev iz Koroške.

²² VII, 61—28/1, okrožnica banske uprave Vardarske banovine 27. 3. 1940.

²³ *Volksruf*, 25. 10. 1940, Hans Rasimus, *Die Umsiedlung und wir*.

²⁴ PA, Inland IIg Bd. 271, beležka Luthra 24. 7. 1941 (E 226945) s prošnjo, naj von Ribbentrop o tem osebno vpraša Hitlerja. Steengracht je dne 2. 8. 1941 sporočil: »Der Führer hat entschieden, dass die Aussiedlung von Volksdeutschen aus Südosteuropa während der Dauer des Krieges unterbleibt. Nach Beendigung des Krieges ist vorgesehen, die Volksdeutschen aus- bzw. umzusiedeln.« — Referent Triska je dne 10. 9. 1941 poslal dr. Franzu Ronnebergerju, dr. Wilfriedu Krallertu in dr. Hermannu Grossu (E 221592-3) kot »Geheime Reichssache« pismo s prošnjo, naj se med seboj posvetujejo in do 15. 10. 1941 sporoče svoje mnenje, ali naj Nemce v jugovzhodni Evropi izsele ali pa naj jih in na katerem območju nasele skupaj. Odgovora ni najti v tem fasciklu.

²⁵ Kot op. 18 in PA, Inland IIg Bd. 406, poročilo SD 7. 8. 1940 omenja, da so odnosi med Madžari in Nemci v Vojvodini zelo napeti, odkar se je razširila govoricca, da bo vse Podonavje postalo nemški protektorat. Madžari so trdili, da tega Italija ne bi nikoli dopustila, Nemci pa niso hoteli znova pod Madžarsko in so dajali prednost bodoči hrvaški državi. Prm. Hans Ulrich Wehler, »Reichsfestung Belgrad«, v: *Vierteljahrshfte für Zeitsgeschichte*, 11. Jg. 1963, 73; Johann Wüschel, *Pläne des Dritten Reiches zur Neuordnung des jugoslawischen Raumes nach 1941*, v: *Der donauschwäbische Lehrer*, 1. Bd., München 1959, 63—74.

²⁶ PA, Inland II g Bd. 236, str. 150—154, beležka Lorenza 27. 6. 1940.

²⁷ Arhiv PK SK Vojvodine, Novi Sad, 12362/49; original v arhivu CK SKJ br. 15962.

²⁸ ACKSKJ, *Proleter*, br. 1, januar 1941; sklepe citira tudi M. Đilas, v: *V kongres Komunistične partije Jugoslavije*, Ljubljana 1948, 233.

²⁹ VII, 6—25/2, poročilo GGŠ za oktober 1939.

³⁰ PA, Pol IV Bd. 87, str. 201—207, Kanzlei des Führers der NSDAP 15. 2. 1940 von Ribbentropu. Petrischek, ki je pisal in govoril slovensko, je spomenici priložil tudi vrsto obveščevalnih podatkov, v krajši obliki pa poročal Gestapu v Celovcu. — Von Heeren je dne 6. 3. 1940 (prav tam, str. 209) Petrischkove izjave v Celju odklonilno ocenil, češ da izpodkopavajo zaupanje v Hitlerjeva jamstva jugoslovanskih meja in da lahko, če zanje zvedo jugoslovanske oblasti, povzročijo veliko politično škodo.

³¹ NAW, T-81, Roll 521, FN 5,286.961, *Auslandsdienst Bericht* Nr. 1100/40, Jugoslawien, 10. 5. 1940, je poročal med drugim: »...haben die Volksdeutschen und die in Slowenien lebenden Reichsdeutschen nur einen Wunsch, dass Jugoslawien seine Neutralität brechen möge und dadurch Italien und Deutschland gezwungen würden, gegen Südslawien aktiv vorzugehen.«

³² PA, Inland II g Bd. 236, str. 130—131, *Auslandsdienst Bericht* Nr. 1274/40 Jugoslawien, 12. 6. 1940, Ungeschicktes Verhalten geflüchteter Volksdeutschen.

³³ PA, Inland II g Bd. 406, poročila SD AA-u z dne 2., 9., 20. in 27. 7. 1940 ter 7. in 23. 8. 1940. O tej dejavnosti je bil obveščen tudi Glavni generalštab jugoslovanske vojske. Nemci v Celju so napovedovali, da bodo Hitlerjeve čete 14. avgusta 1940 vpadle v Slovenijo, in so že krasili dvorano, kjer bi dočakali Hitlerja. Štab IV. armijske oblasti je 20. 8. 1940 odgovoril, da ni prišel do pozitivnega rezultata glede resničnosti teh poročil (neregistrirano gradivo VII, mikrofilm v: IDN, GGŠ, Pov. Dj. Ob. 2. Br. 850. Bgd., 6. 8. 1940 in odgovor štaba IV. armijske oblasti Zagreb, Pov. Dj. Ob. br. 2803, 20. 8. 1940). Poročilo SD dne 2. 7. 1940 navaja, da so slovenski Nemci upali tudi na nemško okupacijo Ljubljane.

³⁴ PA, Inland II g Bd. 406, poročilo SD 7. 8. 1940.

³⁵ Sovjetski vojni tožilec v Nürnbergu general Rudenko (*IMT*, XXII, 375) je napak navedel, da je ta interna, strogo zaupna publikacija, vsebovala tudi listo agentov pete kolone v Jugoslaviji. Ta seznam je bil v Gaugrenzlandamtu NSDAP v Gradcu.

³⁶ Kot op. 26.

³⁷ DAM, SODI f. 2, mp. 1, prepis načrta brez datuma in podpisa. Idejo o prisilni izselitvi Slovencev je nakazal že *Marburger Zeitung*, 17. 9. 1918, ko je pisal: »Wenn die Slowenen sich absolut von Oesterreich trennen wollen, so wäre es wohl am besten, wenn sie mit den deutschen Kolonisten in Russland tauschen würden, dann würden Krain und Untersteiermark eine richtige deutsche Abgrenzung erfahren.« (Cit. kot dok. št. 13 pri dr. Mirko Brolih, *Hitlerjevski režim v Jugoslaviji v letih 1941 do 1945*, Maribor 1946, v: INV, f. 153.)

³⁸ DDI, IX, 3, No. 640.

³⁹ G. Ciano, n. d., 652, 654—655. — Elisabeth Wiskemann, *Partitioned Yugoslavia*, v: *Survey of International Affairs 1939—1946*, Hitler's Europe,

London 1954, 670, meni, da je težko razložiti, zakaj so Nemci, če so želeli uničiti slovenski narod, prepustili Ljubljano z univerzo Italijanom. Odgovor je treba iskati v začasnem upoštevanju italijanskih imperialističnih interesov. Po padcu Mussolinija in kapitulaciji Italije so ti razlogi odpadli. Osnovanje Adriatisches Küstenland dokazuje, da se Nemčija v primeru zmage ne bi odrekla mostu na Jadran.

⁴⁰ PA, St. Sek. Jug. Bd. 1 (152386), poročilo von Hasslla dne 20. 11. 1940. V svojem dnevniku *Vom andern Deutschland*, Wien 1948, 2. izd., 165, dne 5. 5. 1961, pa piše: »Ich traf in Berlin den jungen Fürsten Auersperg, der in Berlin herumläuft, um die Einverleibung Gottschees (besser als Umsiedlung) ins deutsche Gebiet zu betreiben...«

⁴¹ Kot op. 248, III.

⁴² *Slawonischer Volksbote*, 13. 1. 1940; *Deutsches Volksblatt*, 23. 12. 1940. Dr. Trischler je postal nato Landesbauernführer.

⁴³ Prav tam, 4. 1. 1941.

⁴⁴ Kot op. 18.

⁴⁵ *Die Donau* je npr. 1. 2. 1936 pisala: »... und es wird auch dann noch Millionen u. Millionen überzeugungstreue Träger und Bekenner des deutschen Namens u. Volkstumes geben, wenn der Nationalsozialismus längst schon der Vergangenheit angehören wird.« 2. 10. 1937 spet: »Zwischen katholischer Weltanschauung und der 'neuen deutschen Weltanschauung' kann es nie zu einem Ausgleich kommen!« 17. 6. 1939 je Adam Berencz zapisal: »Wir sind nicht gewillt, uns in eine Volksgemeinschaft eingliedern zu lassen, wo als Grundbedingung der Zugehörigkeit der Verat an der christlichen Weltanschauung gilt.« 6. 5. 1939 spet: »Sollte mit dem Rücktritt des Bundesobmannes Keks die Führung in die Hände seiner radikalen Gegnerschaft übergehen, dann wird das für die Zukunft unserer Volksgruppe sicher die traurigsten Folgen bringen.« 16. 9. 1939 je list enačil nacizem z boljševizmom ter zapisal: »Wir haben nie daraus ein Hehl gemacht, dass wir das moderne Neuheidentum, das der Nationalsozialismus in unser Volk einschmuggeln will, auf das entschiedenste ablehnen.« Glej podrobneje tudi stalno rubriko *Im Lichte der Scheinwerfers* in polemike z obnovitelji zlasti v številkah dne 27. 1., 23. 3., 30. 3., 6. 4., 13. 4., 20. 4., 27. 4., 4. 5., 11. 5., 18. 5., 13. 7., 3. 8., 10. 8., 17. 8., 24. 8., 31. 8., 14. 9., 21. 9. 1940, 18. 1. 1941 itd. Prm. tudi *Ravnopravnost*, I, 5; II, 1, 7, 9; III, 1 kakor tudi analizo CPB 15. 5. 1940 (DAJ, A-II-CPB, F-67) in poročilo oddelka za državno zaščito MUP Pov. I. Br. 6657 z dne 27. 2. 1940 bankski upravi v Zagrebu (DAH, f. 1776). Glej še *Slawonischer Volksbote*, 22. 9. 1939, *Volksruf*, 19. 7. 1940, in *Die Heimat*, 7. 9. 1940, itd.

⁴⁶ *Slawonischer Volksbote*, 16. 3. 1940; DAH, f. 502, okrajno načelstvo Našice Pov. br. 576 1940, 22. 4. 1940 bankski upravi Savske banovine.

⁴⁷ *Slawonischer Volksbote*, 6. in 13. 7. 1940.

⁴⁸ *Volksruf*, 15. 11. 1940; v istem smislu *Slawonischer Volksbote*, 9. 11. 1940 (oklic dr. Janka) in 14. 12. 1940.

⁴⁹ *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/41, 174.

⁵⁰ *Dokumentation der Vertreibung*, 43E.

⁵¹ *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/41, okt. 1940.

⁵² Prav tam in *Volksruf*, 23. 8., 6. 9., 11. 10. 1940.

⁵³ IZG, NO-5695, tgm. von Heerena 13. 9. 1940 AA-u; PA, St. Sek. Jug. Bd. 1, tgm. von Heerena 5. 10. 1940 AA-u. SD je 22. 10. 1940 poročal (Inland

IIg, Bd. 407), da je jugoslovanska policija grozila v taboriščih zaposlenim volksdeutscherjem, da razpolaga z natančnimi sezname udeležencev in da bodo ti kasneje klicani na odgovornost zaradi protidržavnega delovanja.

⁵⁴ Kot op. 173, III.

⁵⁵ DAM, SDKB f. 2, mp. 1.

⁵⁶ R. Holzer, n. e., priloga št. 29. Prm. tabelo na str. 21.

⁵⁷ DAM, SDKB, f. 23, mp. 2, spomenica Kulturbunda banu Dravske banovine dr. Natlačenu, izročena dne 26. 4. 1940. Isto kot priloga št. 16a pri R. Holzer, n. e. Prm. *Deutsche Nachrichten*, 4. 5. 1940.

⁵⁸ *Deutsche Nachrichten*, 9. 11. 1940.

⁵⁹ Prav tam, 3. in 24. 8. 1940.

⁶⁰ Prav tam, 11. 1. 1941; VII, 48—25/1.

⁶¹ VII, neregistrirano gradivo, mikrofilm v IDN, obveščevalno poročilo za junij 1940 štaba Dravske divizijske oblasti Str. Pov. Dj. Ob. Br. 343, 27. 6. 1940; DAM, SDKB f. 23, mp. 2, pismo vodstva Kulturbunda banu dr. Natlačenu z dne 19. 6. 1940; *Deutsche Nachrichten*, 23. 12. 1939.

⁶² VII, 48—25/1, obveščevalno poročilo za december 1940 štaba Dravske divizijske oblasti Str. pov. Dj. Ob. Br. 607, 27. 12. 1940. V poročilu je rečeno med drugim: »Rad na usavršavanju organizacije nemačke manjine produžava se punom parom. Nastojava se svim silama, da se svi Nemci pa i njihovi simpatizeri upišu kao članovi u nemački Kulturbund, kako bi se na taj način prikupila u spiskove odlučujuća masa, koja bi mogla u svoje vreme, kad se za to ukaže potreba odnosno pogodan momenat tražiti sva prava jednog naroda. Najžešća propaganda u tome smislu vrši se u našoj severnoj pograničnoj zoni i u Kočevskoj oblasti, pri čemu se ne biraju sretstva ni načini, jer je glavno da se cilj postigne. Poverenici Kulturbunda putuju iz kraja u kraj, često i pod maskom trgovačkih putnika, pa nudeći svoju robu po kućama, šire nemačku propagandu obećavajući razne beneficije onima koji se budu upisali, kao i dobre službe koje će ih snaći, kad bude došla nemačka vojska. Tako je na dan 8. decembra tek. godine pojavio se u Prevaljah trgovački putnik Onič Alojz iz Maribora i propagirao za pristupanje članstvu Kulturbundu, govoreći pri tome da sve članove čekaju veoma delikatne dužnosti prilikom okupacije naše države (rušenje bunkera, čuvanje objekata na komunikacijama da ih naše trupe ne poruše itd.) radi čega će dobiti najpouzdaniji članovi i oružje. Svi oni pak koji oklevaju, kao i oni koji sada rade protiv tog pokreta, da će biti postavljeni pred zid. Pred ovakvim pretnjama pogranično stanovništvo, koje je mahom seljačko, popušta, pa se delom i protiv svoje volje upisuje za članove Kulturbunda, jer se boji posledica.«

⁶³ VII, 48—29/1, obveščevalno poročilo za januar 1941 štaba Dravske divizijske oblasti Str. Pov. Dj. Ob. Br. 30, 27. 1. 1941. »...vrбуju se sada i kolebljivi i malodušni Slovenci, koji popuštaju pod pretnjama propagatora ili pak obećanjima da ih čeka bolji i ugodniji život.« Na drugem mestu: »Jedan Slovenac, koji je sada član Kulturbunda, priča sledeće: Ostao sam bez službe i sretstava, obilazio sam sva moguća vrata kod naših ljudi i molio ih za nameštenje, ali su me svi odbili. Međutim ovi ljudi (misli na Nemce) ponudili su mi nameštenje i lepu platu, i šta ja sada mogu drugo nego da budem njihov.« Poročilo omenja, da je med 33 člani novoustanovljene krajevne skupine Kulturbunda v Dravogradu većina Slovencev.

⁶⁴ Isto. Po podatkih v *Deutsche Nachrichten* (dalje DN) so se krajevne skupine Kulturbunda v Sloveniji (z izjemo Kočevske) ustanovljale kot sledi: v začetku novembra 1939. leta v Vuzenici in Muti (DN 4. 11. 1939); 8. 11. 1939 v Mariboru (DN 8. 11. 1939); 9. 11. 1939 v Studencih (DN 18. 11. 1939); 3. 12. 1939 v Radljah (Marenbergu) (DN 9. 12. 1939); 21. 12. 1939 v Serdici (DN 23. 12. 1939); 16. 12. 1939 v Slovenj Gradcu (DN 30. 12. 1939); 12. 2. 1940 v Slovenski Bistrici (DN 24. 2. 1940); 26. 2. 1940 v Celju (DN 9. 3. 1940); 16. 3. 1940 v Žibercih (DN 23. 3. 1940); 4. 8. 1940 v Pobrežju (DN 3. 8. 1940); 2. 11. 1940 v Ljubljani in 3. 11. 1940 v Apačah (DN 9. 11. 1940); 22. 12. 1940 v Guštanju (DN 30. 12. 1940); 29. 12. 1940 v Trziču in Dravogradu ter 3. 1. 1941 v Ormožu (DN 11. 1. 1941); 12. 1. 1941 v Račah (DN 18. 1. 1941) in 18. 3. 1941 v Gornji Radgoni (DN 29. 3. 1941). Prm. tudi *Deutsche Nachrichten*, 29. 12. 1940, *Ein Jahr neuer Kulturbund*.

⁶⁵ Kot op. 57 in VII, 32—26/1, obveščevalno poročilo štaba IV. armijske oblasti za maj 1940.

⁶⁶ PA, Inland IIg Bd. 407, poročilo SD 10. 9. 1940.

⁶⁷ INV, f. 142, mp. Nemci v Sloveniji; isto v DAM, SDKB f. 5. Vodstvo kočevskih Nemcev se je tudi pritoževalo, da so bili Kočevarji često kaznovani zaradi nošnje značk s kljukastimi križi in pozdravov »Heil Hitler«, da so bili nemški napisi ponovno poškodovani itd. — Prm. tudi v VII, 26—31/2, prepis prevoda cenzuriranega članka v *Gottscheer Zeitung*, 20. 9. 1939.

⁶⁸ *Deutsches Volksblatt*, 19. 11. 1940; *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/41, 143 in 175. Herbert Otterstädt, *Gottschee eine deutsche Volksinsel im Südosten*, Graz 1941, 12, celo trdi, da so 1940. leta bili na Kočevskem samo 3 šolski oddelki z nemškim učnim jezikom.

⁶⁹ INV, f. 142, poročilo z dne 1. 12. 1940. Prm. op. 180, III in op. 124, II. Očiten je padec števila nemških šolskih oddelkov in učencev nemške narodnosti: 1. 2. 1938 je bilo v Sloveniji 30 oddelkov s 1238 učenci, novembra 1939 še 24 oddelkov z 926 učenci in decembra 1940 le še 23 oddelkov s 759 učenci. *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/41, 94, navaja, da so bile prošnje za nove nemške paralele na Kočevskem odbite.

⁷⁰ *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/11, 27, 69—70. SD je poročal isto dne 17. 9. 1940 in 2. 10. 1940. Šolske oblasti v Radljah (Marenbergu) so po poročilu SD z dne 5. 11. 1940 odklonile ustanovitev nemške ljudske šole z obrazložitvijo, da se je večina staršev prijavljenih otrok ob ljudskem štetju leta 1931 izjavila, da so Slovenci (PA, Inland IIg. Bd. 407).

⁷¹ PA, Pol IV Bd. 60, *Auslandsdienst Bericht Nr. 750/37, Jugoslawien* 18. 3. 1937, poročilo o pogovoru z A. Košutićem dne 16. 3. 1937.

⁷² *Slawonischer Volksbote*, 22. 1. 1939.

⁷³ Prav tam, 19. 2. 1939, značilni naslov članka *Kopf hoch!*; 26. 12. 1939, *Wir sind da*; 5. 3. 1939, *Ruhig Blut!*; 13. 5. 1939, *Die kroatische Frage und wir*; 20. 5. 1939, *Bei uns fehlt der gute Wille nicht*; 27. 5. 1939, »Freundschaft auf dem Terrain«; 24. 6. 1939, *Die Stellung des Slawoniendeutschtums*; 8. 7. 1939, *Die Tatsachen sprechen*. Prm. tudi *Deutschum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 313—315, 498, 575; *Volkstum im Südosten*, 1939, 187—188.

⁷⁴ *Slawonischer Volksbote*, 2. in 6. 9. 1939.

⁷⁵ *Deutschum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 620—621.

- ⁷⁶ *Volksruf*, 27. 10. 1939.
- ⁷⁷ DAH, f. 835, Kabinet bana Savske banovine, Kab. br. 27727, 18. 5. 1940.
- ⁷⁸ *Slawonischer Volksbote*, 6. 7. 1940. Prm. B. Altgayer, n. e., III, 14.
- ⁷⁹ Prav tam, 27. 7. 1940; *Narodne novine* št. 161, 18. 7. 1940. *Slawonien*, Vorveröffentlichung aus *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*, 26. W. Sattler navaja, da je bilo julija 1939 v Savski banovini 67 nemških paralelk, medtem ko jih je bilo leta 1931 le 7, Nemci pa so zahtevali nemške manjšinske razrede še v 50 krajih.
- ⁸⁰ *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/41, 27.
- ⁸¹ *Slawonischer Volksbote*, 1. 6. 1940; *Slawonien* (kot op. 79), str. 23.
- ⁸² *Deutschum im Ausland*, 22. Jg. 1939, 621—622; *Volksruf*, 17. 11. 1939.
- ⁸³ Kot op. 19, FN 5,286.582. Maček je pripomnil, da ni pozabil, da so Nemci v Slavoniji večinoma vselej glasovali za vladne stranke beograjske diktature.
- ⁸⁴ Glej op. 25.
- ⁸⁵ *Slawonischer Volksbote*, 20. 1. 1940; *Deutschum im Ausland*, 23. Jg. 1940, 82.
- ⁸⁶ *Slawonien*, 23 (kot op. 79).
- ⁸⁷ *Deutsches Volksblatt*, 24. 10. 1939 in 1. 2. 1940; *Volksruf*, 29. 12. 1939, 2. in 16. 2. 1940. Prm. Dietrich Volkmar, (H. Carstanjen?), Die innere Neuordnung des südslawischen Staates, v: *Ostalpenraum und das Reich*, 1. Bd., 2. izd., Graz 1940, 104; *Nation und Staat*, 13. Jg. 1939/40, 199, 241.
- ⁸⁸ *Deutschum im Ausland*, 23. Jg. 1940, 81.
- ⁸⁹ PA, Inland II g Bd. 236, str. 99, DGB 22. 5. 1940, von Heeren AA-u.
- ⁹⁰ PA, Inland II g Bd. 406, poročilo SD 2. 7. 1940 o pogovoru F. Hamma z ministrom Bešlićem.
- ⁹¹ *Službene novine*, 9. in 23. 9. 1940.
- ⁹² *Deutsches Volksblatt*, 29. 9. 1940.
- ⁹³ Prav tam, 11. 9. 1940. Louis de Jong, *Die deutsche fünfte Kolonne im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1959, 255, napak trdi, da Nemci v Jugoslaviji niso imeli nobene višje šole ali učiteljsišča.
- ⁹⁴ PA, Inland II g Bd. 406, poročilo SD 20. 7. 1940.
- ⁹⁵ PA, St. Sek. Jug. Bd. 1 (152281), beležka Woermann 19. 7. 1940.
- ⁹⁶ B. Altgayer, n. e., 82.
- ⁹⁷ Danilo Gregorič, *Samoubistvo Jugoslavije*, Beograd, 1942, 57. Prm. za tako imenovano »židovsko vprašanje« v Jugoslaviji in politiko Cvetkovićeve vlade: *Zločini fašističkih okupatorov i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, XII—XIII, predgovor prof. dr. Alberta Weissa, za nacistično publicistiko pa: Adolf Dresler, *Kroatien*, Essen 1944, 2. izd., 163; *Vorveröffentlichung aus Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums, Das Serbentum*, 22—23; Ernst Wagemann, *Der neue Balkan*, Hamburg 1939, 27; Erich H. Müller von Asow, *Königreich Südslawien*, Berlin 1940, 85, 88; *Jevreji u Jugoslaviji danas i sutra*, Zagreb 1939; za stališče jugoslovan-skih Židov pa: Rista St. Delić, *Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd 1939.
- ⁹⁸ PA, Pol IV Bd. 66 (238607—8), tgm. von Heerena 16. 9. 1940 AA-u. Na margini pripis s svinčnikom — Anfrage an P.

⁹⁹ DAM, SODI f. 7, mp. 1, prepis brez datuma in podpisa. »Er ist es trotz der oft freundschaftlichen Beziehungen zu den deutschen Diplomaten in Belgrad, die er zu pflegen bis vor dem Jahre 1933 verstanden hat. Hinter dem geschmeidigen und harmlos erscheinenden Diplomaten Korošec versteckt sich der unbarmherzig auf sein Ziel lossteuernde Chauvinist und Deutschenhasser, um das Deutsche im Inland auszurotten und die jugoslawischerseits angestrebten aufrichtigen freundschaftlichen Beziehungen zum deutschen Reich zu hintertreiben. Der Sturz des Dr. Stojadinović ist nur einer seiner Streiche. [...] Es ist möglich, dass Herr Korošec aus Eigenem wieder Minister werden wollte, um dies sein verbrecherisches Werk an uns Deutschen irgendwie im Nachhinein zu bemänteln, um mit billigen Konzessionen den Beweis zu erbringen, dass er im Grunde genommen ja der Mann sei, der einspringt, um Jugoslawien ins andere Lager hinüberzuführen. Wir sind aber überzeugt, dass es ihm nicht mehr gelingen wird, den klaren deutschen Blick zu trüben,« je med drugim rečeno v tem poročilu.

¹⁰⁰ NAW, T-81, Roll 521, FN 5,286.023. »... er ist radikaler Feind des Deutschtums, Führer der slowenischen Klerikalen, Type des katholischen Hetzgeistigen. Sein politisches Ziel war stets die Verdrängung des Deutschtums aus den früheren österreichischen Gebieten Krain, Steiermark und Kärnten, wozu ihn auch die internationale politische Kirche benützte. [...] Englische und französische Agenten arbeiten mit Korošec zusammen. [...] Minderheiten freundliche Verordnungen fanden auf seine Veranlassung hin auf Slowenien keine Anwendung,« je rečeno med drugim v tej karakteristiki, napisani 24. julija 1940, podpisani s siglo Dr. Sp/Ba.

¹⁰¹ Prav tam, FN 5,286.226, poročilo SODI št. 39 z dne 1. 11. 1949. Isto poročilo v DAM, SODI f. 19, mp. 2.

¹⁰² PA, Inland IIg Bd. 406, poročilo SD 23. 8. 1940. Neimenovani vodilni nemški državljani v Beogradu je po vsej verjetnosti Landesgruppenführer AO NSDAP v Jugoslaviji ing. Franz Neuhausen.

¹⁰³ DAM, SODI f. 1, mp. 2, poročilo prejeto v Gradcu dne 2. 9. 1940 z oznako Streng vertraulich.

¹⁰⁴ Kot op. 102, poročilo SD 4. 9. 1940.

¹⁰⁵ Prm. Franček Saje, *Belogardizem*, Ljubljana 1952, 2. izd., 14, 31. Zaupnik Südstädtisches Instituta je poročal, da je na zborovanju županov Dravske banovine v Ljubljani dne 12. 11. 1939 dr. Korošec dejal, da se Jugoslavija bliža nezadržnemu razpadu in da je treba računati z možnostjo, da bodo katoliški Slovenci prišli pod gospodstvo Nemčije. Edina pot za ohranitev slovenske narodnosti v tem primeru bi bila, po Koroščevih besedah, zvestoba katoliški veri (DAM, SODI f. 19, mp. 1, poročilo SODI št. 87 z dne 4. 12. 1939).

¹⁰⁶ PA, Pol IV Bd. 66 (238616). Von Heeren je 14. 12. 1940 sporočil AA-u: »Zu Ableben Unterrichtsministers und Führers slowenisch klerikalen Korps, der in letzter Zeit innerhalb Regierung Hauptfaktor im Kampf gegen Juden und Freimaurer war und aus staatsmännischer Klugheit für enge politische Zusammenarbeit mit Deutschland eintrat, werde ich Aussenminister, den ich heute mittag aus anderem Anlass sehe, Beileid Reichsregierung aussprechen. Ebenso beabsichtige ich, an etwaiger hiesiger Trauerveranstaltung in üblicher Weise gegebenenfalls unter Kranzniederlegung teilzunehmen.«

¹⁰⁷ PA, St. Sk. Jug. Bd. 3 (152463), DGB 25. 1. 1941, von Heeren AA-u. »Kulovec dürfte antikommunistische, antifreimaurerische und antisemitische Linie verstorbenen Slovenenführers Korosetz fortsetzen. Bei Slovenen Krek ist angesichts Gesamtlage auch anzunehmen, dass er im Unterrichtsministerium, das früher Korosetz innenhatte, deutscher Volksgruppe gegenüber Politik des Entgegenkommens zeigen wird.«

¹⁰⁸ PA, St. Sek Jug. Bd. 1, DGB 5. 10. 1940, von Heeren AA-u.

¹⁰⁹ *Keesing* 1939, 4725D. Prm. *Slawonischer Volksbote*, 28. 9. 1940.

¹¹⁰ Inland IIg Bd. 407, poročilo SD 22. 10. 1940. SD je 27. 11. 1940 (prav tam) poročal, da je Cvetković odstavil urednika novosadskega dnevnika *Dan*, ker je v celoti objavil ta njegov govor na seji banovinskega odbora JRZ v Novem Sadu.

¹¹¹ Kot. op. 108, tgm. von Heerena 18. 11. 1940 AA-u.

¹¹² *Nation und Staat*, 14. Jg. 1940/41, 95. B. Altgayer, n. e., 45, navaja, da je bilpredsednik Kulturbunda dr. Sepp Janko odlikovan z redom Sv. Save 2. stopnje, poslanec Franz Hamm z istim redom 3. stopnje, Jakob Lichtenberger, mladinski voditelj Kulturbunda, pa z redom jugoslovanske krone 3. stopnje.

¹¹³ PA, Inland IIg Bd. 408, poročilo AA-u šefa SD, refcrata VI D z dne 18. 1. 1941, s prilogami raznih variant spomenic vodstva nemške narodne skupine, od katerih je eno J. Wüschta na lastno pobudo brez privoljenja dr. Janka izročil Cvetkoviću. V priloženem pismu J. Wüschta z dne 18. 12. 1940 je rečeno tudi: »In der Stellungnahme der jugoslawischen Regierungsstellen und Behörden zur Volksgruppenfrage war stets eine gewisse Entwicklung klar zu erkennen, die sich nach dem jeweiligen aussenpolitischen Kurs des Staates richtet. Ist dieser ungünstig, so versucht man die Volksgruppe mit Versprechungen freundlich zu stimmen und zu überzeugen, dass sie eine Brücke zwischen dem Staate und dem Reich zu bilden hätte. Glaubt man aber, dass der aussenpolitische Kurs des Staates günstig ist, dass die Freundschaft des Reiches auch ohne die Vermittlung der Volksgruppe sicher sei, so tritt eine Versteifung in der Haltung der Behörden und Regierungsstellen ein, die alle Versprechungen und bisherigen Zugeständnisse zunichte macht. Den schwersten Verfolgungen war die Volksgruppe gerade in der Regierungszeit Stojadinović ausgesetzt, also in der Zeit der ‚grössten Freundschaft‘ zwischen Jugoslawien und Deutschland.«

¹¹⁴ PA, Inland IIg Bd. 239, str. 185, dopis VoMi AA-u 1. 2. 1941, podpisan Rimann. B. Altgayer, n. e., 71—74, pa trdi, da je Rimann med obiskom v Jugoslaviji januarja 1940. leta napovedal, da bo vlada rajha sklenila z Jugoslavijo meddržavno pogodbo o zaščiti nemške manjšine. Rimann je po trditvah Altgayerja dejal, da se Nemci ne smejo izzivalno vesti in da se morajo izogibati slehernemu spopadu z jugoslovanskimi oblastmi. Nemški rajh da ne bo dovolil, da bi se odnosi z Jugoslavijo kot zelo pomembnim trgovinskim partnerjem poslabšali zaradi nacističnih izpadov Nemcev v Jugoslaviji. VoMi naj bi ob tej priliki, kakor tudi ob obisku dr. Hennigerja marca 1940. leta, prepovedala direktne stike posameznih organizacij nemške manjšine z oblastvenimi organi, ustanovami in organizacijami v rajhu, kakor tudi z diplomatskimi in konzularnimi predstavništvi Nemčije v Jugoslaviji oz. z AO. Za to so bili pooblašteni samo Franz Hamm, dr. Georg Grassl in škof dr. Popp,

vsa korespondenca z VDA in VoMi pa je obvezno morala iti preko zvezne uprave Kulturbunda. Nemci naj bi se niti kot posamezniki niti kolektivno ne vključevali v politične stranke v Jugoslaviji, marveč naj bi postopoma in čimmanj opazno iz njih izstopili.

¹¹⁵ DGFP, S-D, X, No. 395.

¹¹⁶ Glej podrobneje Galeazzo Ciano, *L'Europa verso la Catastrofe*, 431, 474, 556, 569—570, 614—615; DGFP, S-D, X, No. 129, 232, 343, 353, 357, 367, 388; XI, No. 366, 383, 452, 586, 589. *Dnevnik grofa Ciana*, II, 68, 100—102, 113, 196, 200, 202, 203, 219.

¹¹⁷ Glej podrobneje str. 277—280 za pregled raznih vej nemške obveščevalne službe in doslej dostopnih virov.

¹¹⁸ VII, 32—38/1, prepis zapisnika o zaslišanju Rudolfa Schremsa v zaporih UDV v Beogradu dne 5. 10. 1946.

¹¹⁹ Walter Hagen (tj. Wilhelm Höttl), *Le Front secret*, Paris 1952, 171. Dr. Höttl je bil rojen na Dunaju 19. 3. 1915, po poklicu je bil zgodovinar, v SD je vstopil prostovoljno leta 1938, prišel v spor s Heydrichom, v začetku 1943 pa prevzel vodstvo podsekcije za jugovzhod v Amt VI RSHA pod vodstvom Schellenberga. V tem oddelku RSHA za delo v tujini je bilo zaposlenih 300—400 oseb (*IMT*, XI, 236).

¹²⁰ Kot op. 118. Prm. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv naroda Jugoslavije*, Beograd 1947, 18—19. V SD Abschnitt Graz je Schrems delal kot referent v oddelku III. 213 oz. kot Leiter der Geschäftsstelle, v RSHA Amt VI pa kot Sachbearbeiter v referatu VI E-3.

¹²¹ NAW, T-175, Roll 124, FN 2,599.396. Obsežna shema RSHA Amt III (H-ZB), Berlin 17. 5. 1940, Geheime Reichssache, pod naslovom: Der ideologische Einfluss des KB auf die volkspolitische Arbeit und den Südosteuropäischen Raum.

¹²² NAW, T-77, Roll 884, FN 5,633.751, poročilo Ast Salzburg; DAM, SODI f. 1, mp. 1, avtobiografiji sodelavca SD in Abwehra Wernerja Stiegerja, Graz, 26. 10. 1940 in v f. 1, mp. 6, Graz, 7. 10. 1940; VII, 1/13—1, prepis Lahousenovega *Kriegstagebuch der Abwehr* iz: *Rijksinstituut voor Orlogsdocumentatie* v Amsterdamu.

¹²³ de Jong, n. d., 214. Prm. *Vertrauensmännerliste der Untersteiermark*. Vertraulich Ibler. Gaugrenzlandamt, v: INV, f. 157.

¹²⁴ *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936*, Wien 1937, 75.

¹²⁵ DAJ, A-I-MS, F-56/1, poročilo predstojništva mestne policije v Mariboru MUP-u z dne 22. 4. 1940. R. Holzer, n. e., 17, navaja, da je statistični urad Kulturbunda konzulatu dostavljal politične karakteristike svojih članov.

¹²⁶ PA, Inland IIg Bd. 64, Heydrich AA-u, 16. 12. 1937.

¹²⁷ Prav tam, beležka AA 7. 1. 1938.

¹²⁸ PA, Inland IIg Bd. 99 (H300540), beležka AA 18. 12. 1940.

¹²⁹ Prav tam, (H300551), RSHA 18. 12. 1940 AA-u.

¹³⁰ Prav tam (H300529—32), Schumburg von Heerenu 7. 12. 1939.

¹³¹ Prav tam (H300533—4), odgovor von Heerena 30. 12. 1939. Iz beležke (H300539) je razvidno, da je bil Helm rojen 30. 6. 1909; od leta 1928 do 1933 je študiral germanistiko in novinarstvo, od leta 1934 je bil kriminalni uradnik pri bavarski politični policiji, od 3. 1. 1938 pa policijski ataše Gestapa

v Beogradu. V istem fasciklu (H300512) je spisek poročil, ki jih je od 6. do 11. 10. 1939 poslal Helm, vendar poročila niso priložena. Helm je poročal o dr. Dragoljubu Jovanoviću, delu KPJ, snubljenju prostovoljcev za nemško vojsko, novih načelnikov oddelkov v ministrstvih, Zboru, agentih beograjske policije, bivšem jugoslovanskem poslaniku v Pragi Protiču, šefu splošne policije Bankoviću, položaju v Hrvatski, izvedbi amnestije, policijskemu šefu v Novem Sadu in o finančnem ministru dr. Šuteju.

¹³² VII, 6—18/2, poročilo GGŠ za marec 1939.

¹³³ VII, 6—19/2, poročilo GGŠ za april 1939. Po poročilih MUP (*Bilten MUP* za april 1939, IHRP) je bilo aprila na »dopustu« v Jugoslaviji okrog 300 nemških oficirjev.

¹³⁴ VII, 6—20/2, poročilo GGŠ za maj 1939. *Bilten MUP* za isti mesec (IHRP) navaja število 113 nemških oficirjev.

¹³⁵ VII, 6—21, 22, 23, 24/2, poročila GGŠ za junij, julij, avgust in september 1939.

¹³⁶ VII, 6—22/2, poročilo GGŠ za julij 1939.

¹³⁷ VII, 6—24/2, poročilo GGŠ za september 1939.

¹³⁸ VII, 6—26/2, poročilo GGŠ za oktober 1939.

¹³⁹ Kot op. 32. Navaja se, da so bili imenovani aretirani jeseni 1939. Aretacijo Aleonore Ambrož omenja tudi predstojnik mariborske policije, vendar do 22. aprila 1940 na področju te policije ni bil odkrit noben nov primer nemške špijonaže (kot. op. 125).

¹⁴⁰ PA, Pol. IV Bd. 87, str. 189—193, Reichsministerium des Innern AA-u, 2. 12. 1939, z navedbo, da je najmanj 40 jugoslovanskih rezervnih oficirjev nemške narodnosti dalo take izjave.

¹⁴¹ NAW, T-77, Roll 884, FN 5,633.751, poročilo Ast Salzburg z dne 16. 1. 1941. Naveden je tudi ukaz IV. armijske oblasti, izdan na podlagi omenjenega ukaza ministra vojske. SD je 13. 8. 1940 poročal (PA, Inland IIg Bd. 406), da je bilo degradiranih 450 rezervnih oficirjev, večinoma nemške narodnosti. B. Altgayer, n. e., passim, trdi, da ni bil degradiran nobeden vodilni funkcionar Kulturbunda, pač pa so bili degradirani tudi zdravniki, veterinarji in farmacevti.

¹⁴² PA, Pol. IV Bd. 87, str. 195—196, DK Sarajevo 15. 12. 1939 AA-u. Zaupni ukaz ministra vojske pod Dj. Br. 7268/39.

¹⁴³ PA, Inland IIg Bd. 234, str. 167—168, OKW Amt Ausl/Abw, Ausl I c 16. 1. 1940 AA-u.

¹⁴⁴ PA, Inland IIg Bd. 235, str. 71—73, DGB 29. 2. 1940, von Heeren AA-u.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 74, AA 7. 3. 1940 OKW-u.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 159, OKW Amt Ausl/Abw 28. 3. 1940 AA-u. B. Altgayer, n. e., 42, trdi, da je bil dr. Janko pozimi 1939/40 poklican za 3 mesece na orožne vaje. Po poročilu MUP 14. 2. 1941 (VII, 11—18/5) je Feine, svetnik DGB, nameraval doseči, da bi bil dr. Janko za stalno oproščen vojaške službe.

¹⁴⁷ VII, 31—49/4, Štab III. armijske oblasti Pov. Dj. Ob. Br. 1980 z dne 26. 6. 1940 o sporočilu GGŠ z dne 22. 6. 1940.

¹⁴⁸ VII, 12—5/4, Komanda žandarmerije Beograd, 10. 3. 1941 ministru vojske in mornarice.

- 149 VII, 36—36/2, Štab Osečke divizijske oblasti, Pov. Dj. Ob. Br. 271 25. 3. 1941, okrožnica vsem komandam.
- 150 PA, Inland IIg Bd. 406, poročila SD 15. 6. 1940, 19. 6. 1940 in 20. 7. 1940.
- 151 VII, 32—11/1, poročilo štaba IV. armijske oblasti za januar 1940.
- 152 VII, 6—24/2, poročilo GGŠ za september 1939.
- 153 PA, Inland IIg Bd. 406, poročilo SD 4. 5. 1940, s prevodi zaupnih okrožnic okrajnega načelstva Celje z dne 6. 4. 1940 in 13. 4. 1940 ter okrožnice MUP. Podobno v poročilu štaba Dravske divizijske oblasti komandantu IV. armijske oblasti 20. 4. 1940 (VII, 32—38/1) in poročilu GGŠ Pov. Dj. Ob. 2. Br. 5493 brez datuma (VII, 26—18/3).
- 154 VII, 32—26/1, poročilo štaba IV. armijske oblasti za maj 1940.
- 155 PA, Inland IIg Bd. 235, str. 70, DKL 1. 3. 1940 AA-u.
- 156 VII, 32—26/1, poročilo Dunavskega žandarmerijskega polka za maj 1940. Poročilo SD 22. 5. 1940 (PA, Inland IIg Bd. 406) navaja, da sta bila dva volksdeutscherja zaprta zaradi zbiranja vojaških obveščevalnih podatkov in pomoči nemški mladini pri ilegalnem prekoračenju meje.
- 157 VII, 32—27/1, poročilo Dravskega žandarmerijskega polka Pov. J. B. Br. 667, 25. 5. 1940. Prm. Harry Gregson, *Buffer States of the Balkans*, London, Melbourne 1940, 37.
- 158 PA, Pol IV Bd. 87, str. 243, poročilo DNB Nr. 135 z dne 14. 5. 1940.
- 159 PA, Pol IV Bd. 87, str. 284, DKL 28. 5. 1940 AA-u.
- 160 Prav tam, str. 285, DKL 30. 5. 1940 AA-u.
- 161 DAJ, A-II-CPB, F-37, poročilo CPB iz Ljubljane str. pov. br. 286 z dne 30. 5. 1940. Angelo je dobil nalogo, da pripravi poročilo o električni mreži in menja psevdonime sodelavcem.
- 162 PA, Pol IV Bd. 88, str. 1, DGB 1. 6. 1940, von Heeren AA-u; str. 4, 8, 14, 37, 60, 63, razna poročila DGB in DKL s tem v zvezi.
- 163 Kot op. 154 in 161.
- 164 PA, Pol IV Bd. 87, str. 216, DKL 29. 4. 1940 AA-u.
- 165 PA, Pol IV Bd. 88, str. 100, DGB 23. 7. 1940, Feine AA-u.
- 166 PA, Pol IV Bd. 87, str. 229—230, DGB 2. 5. 1940, von Heeren AA-u.
- 167 Prav tam, 233, DGB 9. 5. 1940, von Heeren AA-u.
- 168 Prav tam, 251—257, DKZ 8. 5. 1940, Freundt AA-u.
- 169 Prav tam, 271—280, verbalna nota DGB 23. 3. 1940 MIP-u.
- 170 Prav tam, 264—270, DGB 16. 5. 1940, von Heeren AA-u.
- 171 Prav tam, 231, DGB 5. 5. 1940 in str. 264—270, DGB 16. 5. 1940, von Heeren AA-u.
- 172 Prav tam, 241, beležka Woermanna 16. 5. 1940. Prm. prav tam, str. 244, *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz*, 15. 5. 1940, češ da se sovražniki Nemčije nenehno trudijo ustvariti stalno psihozo pred nemško špijonažo in da je ta propaganda imela določen uspeh v Jugoslaviji in Švici.
- 173 PA, Pol IV Bd. 88, str. 39—50, DKL 21. 6. 1940, Freundt AA-u.
- 174 Prav tam, 56, DGB 23. 6. 1940, von Heeren AA-u.
- 175 *DGFP*, S-D, XI, No. 258 in 278. Zanimivo je, da je organ KPJ *Proleter*, št. 3—4, za april in maj 1940, na str. 9—11, v članku »Od koga Jugoslaviji preti opasnost da bude uvučena u rat« poudaril, da v peto kolono sodijo agenti obeh imperialističnih blokov. »Režim doduše goni neke sumnjive

,turiste', ali neče da vidi ove članove ,pete kolone', koji vrše ne manje opasnu rabotu.«

¹⁷⁶ PA, St. Sek. Jug. Bd. 1 (152207—8), DGB 15. 5. 1940, von Heeren AA-u.

¹⁷⁷ Prav tam (152212), DGB 19. 5. 1940, von Heeren AA-u. Podobno je izjavil tudi dr. Andrić podsekretarju Woermannu (prav tam 152221), beležka Woermann 21. 5. 1940. O pisanju *Trgovinskega glasnika* je poročal tudi DNB (kot op. 158).

¹⁷⁸ PA, Inland II g Bd. 406, poročile SD 22. 5. 1940, s prevodom letaka in poročilo štaba Dravske divizijske oblasti (kot op. 205) z dne 25. 5. 1940.

¹⁷⁹ PA, Pol IV Bd. 88, str. 51—52, 54, DKZ 21. 6. 1940, Freundt AA-u.

¹⁸⁰ Prav tam, 53, DKZ 21. 6. 1940, Freundt AA-u.

¹⁸¹ PA, Pol, IV Bd. 88, str. 28, DKZ 14. 6. 1940, Freundt AA-u.

¹⁸² PA, Inland II g Bd 406, poročilo SD 22. 5. 1940.

¹⁸³ Prav tam, poročili SD 21. 5. in 15. 6. 1940. Preverjeno poročilo SD z dne 20. 5. 1940 navaja, da so bile v drugi polovici maja hišne preiskave pri skoraj vseh članih NSDAP v Sloveniji.

¹⁸⁴ VII, 36—2/1, okrožnica štaba Dunavske divizijske oblasti Str. Pov. Dj. Ob. Br. 123 z dne 13. 6. 1940 na podlagi okrožnice komandanta I. armijske oblasti z dne 5. 6. 1940.

¹⁸⁵ VII, 31—32/4, okrožnica štaba III. armijske oblasti Pov. Dj. Ob. Br. 1611, 10. 6. 1940.

¹⁸⁶ DAM, SODI f. 1, nemški prevod okrožnice Pov. br. 1002/40 10. 6. 1940 žandarmerije v Celju in kot op. 193.

¹⁸⁷ VII, 26—13/2, Komandant IV. armijske oblasti Pov. Dj. Ob. Br. 5916, 1940, brez natančnejšega datuma.

¹⁸⁸ DAJ, A-I-MS, F-56/I, poročilo brez datuma in podpisa z zaglavjem Pomočnik upravnika grada Beograd.

¹⁸⁹ VII, 26—17/3, poročilo zaupnika 466/40. Manifestacije so bile dne 19. 5. 1940.

¹⁹⁰ VII, 32—48/1, poročilo komandanta IV. armijske oblasti za maj 1940.

¹⁹¹ VII, 32—26/1, poročilo Savske divizijske oblasti 27. 5. 1940.

¹⁹² VII, neregistrirano gradivo, mikrofilm v: IDN, poročilo štaba Savske divizijske oblasti Str. Pov. Dj. Ob. Br. 266, 25. 6. 1940 za junij 1940.

¹⁹³ Prav tam, tedensko poročilo štaba Dravske divizijske oblasti, Pov. Dj. Ob. Br. 1668, 15. 6. 1940. Podobno v poročilu Pov. Dj. Ob. Br. 1767 z dne 22. 6. 1940. »Drskost i oholost hitlerovaca prelazi svaku granicu. [...] oholost njihova ne suzbija se kako treba od nadležnih. Još će se ovo stanje pogoršati ako Nemci osete (a što je neminovno preko svoja dva konzula na ovoj teritoriji) za direktive Gospodina Ministra Unutrašnjih poslova Pov. I. broj 26761 od 18. juna t. g., u kojima se naglašuje da se prema nacionalnim manjinama postupa sa što više takta i sa svim nužnim obzirima, kao i da se što blaže primenjuje Uredba o boravku i kontroli stranaca.« — Komandant Potiske divizijske oblasti pa je dne 21. 3. 1940 v poročilu komandantu I. armijske oblasti zapisal: »Borba protiv toga rada na terenu, usled niza prepreka oportunističkog značaja mora se ograničiti na palijativne administrativne sankcije za pojedine prekršaje, koji ne mogu taj štetan rad konačno obustaviti, već samo po nekad ga kočiti. Jedino efikasna mera bi bila — rasturanje

»Kulturbunda« u Novom Sadu i ukidanje njegovih pravila, ali sumnjam da se takva mera, obziram na opšte stanje može sada primeniti?» (VII, 26—23/3)

¹⁹⁴ PA, Inland II g Bd. 236, str. 109—111, DGB 5. 6. 1940, von Heeren AA-u.

¹⁹⁵ Prav tam, 97—99, DGB 22. 5. 1940, von Heeren AA-u.

¹⁹⁶ Kot op. 95.

¹⁹⁷ Glej op. 193.

¹⁹⁸ PA, Pol IV Bd. 88, str. 67, DKZ 4. 7. 1940, Frcundt AA-u.

¹⁹⁹ Prav tam, 145, DGB 15. 1. 1941, von Heeren AA-u.

²⁰⁰ NAW, T-81, Roll 521, FN, 5285.933—6. Poročilo nemškega mladinskega voditelja iz Slovenije Ludwiga Ritza, ki je bil 6. 6. 1940 aretiran, prepeljan v Glavnjačo, tam mučen, 13. 7. 1940 pred sodiščem za zaščito države obtožen zaradi veleizdaje in špijonaže v korist Nemčije, 10. 8. 1940 pa oproščen zaradi »pomanjkanja dokazov«. »Nachfolgender wörtlicher Bericht stammt von Volksgenossen Ritz und gibt ein erschütterndes Bild der furchtbaren Leiden und Foltern, die einem Deutsche in dem angeblich deutschfreundlichen Südslawien von königlich jugoslawischen Beamten zugefügt wurden,« je rečeno v spremnem dopisu DAI.

²⁰¹ VII, 26—13/2, GGŠ Pov. Dj. Ob. 2. Br. 5916 iz 1940. leta, brez bližje označbe datuma.

²⁰² VII, 6—43/2, referat GGŠ »M« 2702/40, brez bližje označbe datuma, po tekstu sodeč napisan v jeseni 1940. leta.

²⁰³ Kot op. 125.

²⁰⁴ DAJ, A-I-MS, F-56/I, poročilo obmejnega komisariata Maribor, brez datuma in naslova.

²⁰⁵ VII, 32—45/I.

²⁰⁶ Kot op. 188. V poročilu mestne policije v Celju se prav tako pritožuje, da ni niti denarja niti dovolj agentov in da so prošnje pri banski upravi glede tega ostale brez uspeha (prav tam, brez datuma, v nemškem prevodu). — Okrajno načelstvo v Mariboru je predlagalo večje kredite za obveščevalno službo, revizijo tujcem izdanih dovoljenj za delo, zastraženje pomembnih objektov, imenovanje komisarjev v nemških podjetjih, onemogočenje ali vsaj zaviranje kolportaže *Deutsche Nachrichten* in razpis javnih del, ki bi odpravila brezposelnost (prav tam).

²⁰⁷ PA, Inland II g Bd. 236, str. 58—61, RSHA 18. 5. 1940 AA-u. Dokument med drugim poimensko in z naslovi navaja, da so vodilni slovenski obveščevalci v Mariboru: Jože Valič, Franjo Bajc, Anton Jelenčič, Viktor Fras, Alojz Kracjan in Franc Vrdonik.

²⁰⁸ Prav tam, str. 86—90, OKW Amt Ausl/Abw, 10. 5. 1940 AA-u. Prm. tudi slično poročilo *Auslandsdienst* Nr. 1167/40 z dne 25. 5. 1940, ki navaja, da je polkovnik (ne pa general!) Golubović izjavil, »dass der jugoslawische Generalstab dafür Sorge tragen werde, dass Slowenien restlos von den Deutschen gesäubert wird« in da je pripravljena lista 882 vidnih in vodilnih Nemcev, ki bodo v primeru vojne aretirani (NAW, T-81, Roll 521, FN 5,286.933—6).

²⁰⁹ Prav tam, str. 91, poročilo dr. Carstanjena 25. 5. 1940.

²¹⁰ PA, Inland II g Bd. 406, poročilo SD 19. 8. 1940.

²¹¹ Prav tam, poročilo SD 20. 7. 1940.

²¹² Prav tam, poročilo SD 4. 9. 1940.

- 213 Prav tam, poročilo SD 2. 7. 1940
- 214 Prav tam, poročili SD 6. in 10. 9. 1940.
- 215 Prav tam, DKL 5. 9. 1940 AA-u s prevodom okrožnice.
- 216 Prav tam, poročilo SD 18. 10. 1940.
- 217 PA, Inland IIg Bd. 408, poročilo SD 28. 1. 1940, vendar s skepsjo, če bo navodilo izpolnjeno.
- 218 NAW, T-81, Roll 521, FN 5,287.041, poročilo SODI št. 30, 9. 9. 1940.
- 219 Prav tam, FN 5,286.960, *Bericht Auslandsdienst* Nr. 1100/40 Jugoslawien, 10. 5. 1940.
- 220 DAH, f. HB 502, okrajno načelstvo Đakovo Pov. br. 997—1940, 22. 5. 1940 kabinetu bana Savske banovine.
- 221 Prav tam, MUP odeljenje državne zašтите, Pov. I. br. 37119, 31. 8. 1940 kabinetu bana Savske banovine. — Kaže, da so oblasti pripravljale te ukrepe že prej. MUP je 27. 5. 1939 zahtevalo podatke o številu, lokaciji in sorazmerju med številom lastnikov radijskih sprejemnikov, ki so bili »jugoslovanske« oz. nemške narodnosti (PA, Pol IV Bd. 87, DKL 21. 6. 1939, Bernard AA-u, s prilogami okrožnic okrajnega načelstva v Celju v nemškem prevodu).
- 222 PA, Inland IIg Bd. 406, poročilo SD 7. 8. 1940.
- 223 Prav tam, Bd. 407, poročilo SD 4. 12. 1940.
- 224 DAH, f. 1776, redarstveno ravnateljstvo v Zagrebu 6. 3. 1941 javlja kabinetu bana o bivanju dr. Janka v Zagrebu. — DAJ, A-I-MS, F-66/II, poročilo notranjemu ministru Mihaldžiću z dne 25. 4. 1940 javlja imena sumljivih nemških državljanov in jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti v Kranju, Tržiču in na Jesenicah. Posebno pozornost posveča v Kranjski industrijski družbi zaposlenim osebam nemške narodnosti.
- 225 VII, 48—32/1, poročilo delegata 3. 2. 1941, odgovor štaba utrditvanja 11. 2. 1941 in predlog GGŠ 25. 2. 1941.
- 226 VII, 48—25/1, poročilo za december 1940.
- 227 VII, 1—14/5, pismo pomočnika ministra v MUP 25. 1. 1941 GGŠ-u. Po nemških poročilih je npr. tak incident bil v Slovenski Bistrici. Komandant garnizona kapetan Vodeb je v gostilni člane odbora krajevne skupine Kulturbunda, ki so med seboj govorili nemško, aretiral z vojaško patrolo, ker policija ni hotela intervenirati. Že čez tri dni pa je bil na pobudo jugoslovanskih oblasti Vodeb odpoklican in zamenjan z višjim oficirjem (PA, Pol IV Bd. 90, str. 31,33, ministrstvo propagande AA-u 21. 11. 1940; DGB 17. 12. 1940, Feine AA-u).
- 228 VII, 61—9/2 in 61—16/2, okrožnici banske uprave Vardarske banovine 5. 10. 1940 in 28. 11. 1940.
- 229 DAJ, A-I-MS, F-56/I, poročilo policijskega komisarja Jesenic, brez datuma. V poročilu ministru Mihaldžiću z dne 25. 4. 1940 (glej op. 224) je rečeno, da bi bilo to prakso treba čimprej ukiniti, ker Nemci v tej toleranci oblasti vidijo vpliv in moč rajha.
- 230 Prav tam, poročilo okrajnega načelstva Maribor 23. 4. 1940.
- 231 VII, 1—6/5, minister prosvete ministru vojske, po že ustaljenem običaju — brez datuma!
- 232 VII, 1—10/3, MUP Pov I. 41033/40 GGŠ-u, spet brez datuma.

²³³ DAM, SDKB f. 1, mp. 1. V Sloveniji bi moral biti popis, ki je bil sklenjen 21. 11. 1940, zaključen do 1. 2. 1941.

²³⁴ DAH, F-181 leto 1941, okrajno načelstvo Đakovo 3. 3. 1941, Pov. br. 454—1941 kabinetu bana Savske banovine.

²³⁵ VII, 1—57/4, Komanda žandarmerije Beograd Pov. 1938, brez datuma, ministrstvu vojske in mornarice. Podobno v aktu istemu naslovu Pov. 977 (1—60/4) o popisu v Bosanski Gradiški januarja in februarja 1941.

²³⁶ VII, 1—47/4, Komanda žandarmerije Beograd Pov. br. 277, 18. 1. 1941 ministrstvu vojske in mornarice in kot op. 63; DAJ, A-II-CPB, F-37, poročilo dopisnika CPB iz Ljubljane 15. 3. 1941. Prm. tudi R. Holzer, n. e., passim. Če in kje bi bili ohranjeni rezultati tega popisa, ni bilo mogoče ugotoviti.

²³⁷ DAM, SODI f. 1, mp. 1 in mp. 6, avtobiografiji Stiegerja z dne 7. in 26. 10. 1940. Stieger je bil rojen 2. 1. 1907 v Celju. V Kulturbundu je vodil referate: Arbeitsbeschaffung, Berufsberatung, Jugend, Statistik, Soziales, Verbindung mit dem Reich und Nachrichten nach Deutschland. Organiziral je zbiranje denarja in izgradnjo koč na Pohorju, kjer so bili nacistični mladinski tečaji. Sodeloval je z majorjem Rakitto iz Wehrmarchiva v Celovcu, njegov sodelavec v Mariboru je bil tudi H. Stoinschegg. Maja 1937 je vodil skupino slovenskih Nemcev v Nemčijo, kjer jih je sprejel tudi Hitler. — Iz beležke v istem fondu (f. 1, mp. 2) je razvidno, da je bili Stieger v Avstriji obsojen na štiri leta ječe, ker je iz Nemčije tihotapil v Avstrijo eksploziv, denar in propagandni material za nacistične skupine. Ob neuspelem nacističnem puču v Avstriji leta 1934 je Stieger organiziral zbiranje denarnih in materialnih prispevkov za nacistične pučiste, pobegle v Jugoslavijo.

²³⁸ Isto in INV, f. 157, zapisnik o zaslišanju Boška Lazića v zaporih UDV v Mariboru dne 2. 5. 1947. Lazić je Stiegerju izročil tudi seznam Nemcev, ki bi bili v primeru poslabšanja odnosov med Jugoslavijo in Nemčijo aretirani. Lazić je dne 28. 12. 1940 preko zveze Westen-Skoberne pobegnil v Nemčijo. Prm. tudi poročilo štaba Dravske divizijske oblasti (kot op. 63) in Ivan Jurčec, *Nacistični »Uebermensch« v naših krajih, Celjski zbornik 1961*, Celje 1961, 85—88.

²³⁹ DAM, SODI f. 1, mp. 1, poročilo Seppa Jellenza, Graz, 22. 9. 1940.

²⁴⁰ AVSK, kabinet bana pov. 1938, Pov. Kab. Br. 215, 19. 9. 1938, Rajić Korošcu.

²⁴¹ Kot op. 188. V nedatiranem, v nemščino prevedenem poročilu mestne policije v Celju (DAJ, A-I-MS, F-56/I) je rečeno, da so kot nemški agenti sumljivi: ing. Grahmann, trgovec Werner Stieger, frizer Eduard Paidasch, fotograf Fritz Martin, sin hotelirja Fritz Skoberne ter da je sestavljen seznam oseb, ki bi jih v primeru mobilizacije nadzorovali in internirali. Pomočnik upravnika mesta Beograda pa je poročal, da imajo celjski Nemci redne zveze z Gradcem, kamor pošiljajo poročila na naslov Josefa Krumlitscha, Franca Rozmana, Josipa Veselaka in policijskega svetnika Kursemanna.

²⁴² Kot op. 202 in 205.

²⁴³ PA, Inland IIg Bd. 407, poročilo SD 15. 9. 1940.

²⁴⁴ Kot op. 202.

²⁴⁵ Kot op. 189, IV.

²⁴⁶ PA, DGB Po 6 Nr. 1. Bd. 3, DKL 10. 12. 1938, Bernard Feineju. Konzul je zaman skušal doseči, da bi dr. Skoberne svoja poročila poslal tudi nemškemu konzulatu v Ljubljano.

²⁴⁷ PA, St. Sek. Jug. Bd. 3 (152747), dr. Carstanjen AA-u 1. 4. 1941. Prm. *Saopštenje o zločinima Austrije*. . . , 19.

²⁴⁸ PA, Inland IIg Bd. 406, poročilo SD 24. 7. 1940.

²⁴⁹ VII, 32—38/1, poročilo štaba Dravske divizijske oblasti: 20. 4. 1940 komandantu IV. armijske oblasti.

²⁵⁰ VII, 11—34/5, poročilo MUP Pov. I. Br. 10242/941, 20. 3. 1941 ministrstvu vojske in mornarice.

²⁵¹ Dr. Mirko Brolih, *Pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe pri šefu Civilne uprave za Spodnjo Štajersko*, 22—23, elaborat v INV, f. 157, z ustreznimi dokumenti v prilogah. — Nekateri liste sodelavcev SD v INV, f. 157, prav tako tudi predlogi za odlikovanja npr. Ludwiga Kaltenbecka, uslužbenca na obmejni postaji v Mariboru, ki je bil glavna zveza za prenos obveščevalnih poročil v Nemčijo, za Transporte orožja (sic!) itd.; predlog za odlikovanje poštnih uslužbenk Werlitsch in Kainz v Mariboru, poštarjev Ervina Kolbezna in Emila Reicha; lista sodelavcev Abwehra tehničnega uradnika Oswalda Wurzerja in trgovca Josefa Kerna itd. Ti predlogi so bili najdeni v kletih razrušene Reichskanzlei v Berlinu (INV, f. 154, pismo Jake Avšiča MIP-u z dne 15. 2. 1947). Prm. tudi I. Jurčec, n. č., in poročila nemških agentov v: DAM, SDKB f. 3, mp. 3 in SODI f. 1, mp. 6.

²⁵² F. Baš, *Slovenski Nemci 1918—1941*, INV, f. 152, dok. št. 64. Klasično izjavo omenjajo *Saopštenja br. 66—93*. Državna komisija za utrdjevanje zločina okupatorja in njihovih pomagača, Beograd 1946, 635. L. de Jong, n. d., 214, opirajoč se na nürnberški dokument s to izjavo NG-4557, napak navaja, da so slovenski Nemci dali predlog za izselitev Slovencev iz vse Slovenije. — Kot že omenjeno, ideja o izselitvi Slovencev ni nacistični patent (glej op. 37). Čeprav so se za take načrte nedvomno ogrevali tudi marsikateri slovenski Nemci, je dvomljivo, da bi leta 1938 razmišljali o naselitvi kočevskih Nemcev v Posavju, kajti še leta 1939 se potegujejo za priključitev vse Slovenije k tretjemu rajhu, zlasti pa Kočevske (kot op. 134, III). Nesporno je, da so slovenski Nemci dajali predloge za izselitev oz. politične karakteristike vodilnih Slovencev, vendar o izselitvi niso odločali sami, marveč SD. V spomenici »Die Lage in der Untersteiermark« z dne 1. 5. 1942, ki sta jo predsednik Kulturbunda v Sloveniji senior Johann Baron in Franz Tscheligi poslala pisarni NSDAP (prepis prof. Baša v DAM, SDKB f. 4, mp. 1), je v kritiki prenanjene germanizacije rečeno tudi: »Nach der Militärverwaltung kam die Zivilverwaltung. Es setzte sofort eine Verhaftungswelle ein. Da wurden die ersten Fehler begangen. Die Leute wurden nach fertigen Listen verhaftet, ohne dass man sich mit den einheimischen Deutschen darüber ausgesprochen hätte. Es wurden viele verhaftet, die sich während der jugoslawischen Zeit immer anständig und korrekt verhielten [...]« Podobno se je pritoževal tudi Westen v pogovoru s von Hassllom (Ulrich von Hassell, n. d., 165). Jugoslovanske oblasti so razpolagale s podatki, da je bil aprila 1938 v Gradcu pri Hitlerju sprejet Edo Pajdasch, frizer iz Celja in da je ob tej priložnosti »navodno primio uputsva za svu nemačku propagandu u celjskoj okolini.« (Kot op. 159, III.) Morda je kronika izseljevanja, najdena v uradih SS v Breslau, na katero se v svoji izjavi sklicuje župnik Klasinc, ohranjena

v fondih v Alexandriji oz. v mikrofilmih NAW. DAJ doslej ne razpolaga s takim dokumentom iz NAW. Prm. še *Saopštenje o zločinima Austrije...* 16—20. V dopisu vodje personalnega oddelka štajerskega Heimattbunda v Celju Himmerja z dne 3. 9. 1941 SS-Sturmbannführerju Laforceu pa je rečeno: »Die erste Aussiedlungsaktion begann bereits im April und Mai in der Hauptsache nach vorbereiteten und lange vor den Besetzung der Untersteiermark im Reich aufgelegten Namenslisten, wozu volksdeutsche Vertrauensleute und andere verlässliche Stellen in der Untersteiermark auf Grund jahrelanger Beobachtungen und politischer Erfahrungen einwandfreies Material sammelten und lieferten.« (Dokument št. 27, priloga v elaboratu: dr. Mirko Brolih, *Hitlerjevski režim v Jugoslaviji v letih 1941 do 1945*, INV, f. 153.)

253 PA, kot op. 221.

254 B. Altgayer, n. e., 324.

255 DAM, SODI f. 1, mp. 1, okrožnica žandarmerije v Celju Pov. br. 1778, 24. 10. 1940.

256 PA, Kult A Bd. 16 (E 540597), DG Budimpešta, 25. 6. 1937, dr. Köhler AA-u.

257 Prav tam (E 540594), beležka AA 7. 7. 1937.

258 Prav tam (E 540628), DGB 26. 11. 1937, von Heeren AA-u.

259 Ustna izjava bivšega komandanta mesta Novi Vrbas Ivana Bizjaka dne 17. 2. 1963 piscu te razprave. Orožje naj bi bilo odkrito maja 1939. Ker v ohranjenem poročilu GGŠ za maj 1939. leta (VII, 6—20/2) ni najti teh podatkov, je verjetno datiranje napačno.

260 Kot op. 133.

261 Kot op. 138.

262 Kot op. 202.

263 PA, St. Sek. Jugoslawien Bd. 1 (152403), beležka Woermanna 3. 12. 1940. Enako obvestilo je posredoval SD 10. 12. 1940 AA-u (Inland IIg Bd. 407).

264 INV, f. 157.

265 de Jong, n. d., 215.

266 PA, Inland IIg Bd. 239, str. 76, VoMi 17. 12. 1940 AA-u.

267 Prav tam, str. 77, beležka Triske 23. 12. 1940.

268 Prav tam, str. 78, von Twardowski 19. 12. 1940 von Heerenu.

269 Prav tam, str. 79, AA 30. 12. 1940 VoMi-u. »Es wird noch geprüft werden, im welchen Zusammenhang die angeblichen Kenntnisse jugoslawischer militärischer Stellen mit der Absicht der Volksgruppentührung stehen,« je rečeno v tem aktu.

270 DAM, SDKB f. 8, hrani npr. potrdilo Konrada Goschnigga z dne 4. 2. 1941 v Ptujju za 1500 din izdatkov za municijo, porabljeno za vežbe z malokalibrsko puško.

271 VII, 1/13—1, Lahousenov *Kriegstagebuch der Abwehr*, 28. 3., 31. 3., 1. 4. in 7. 4. 1941.

272 Kot op. 138.

273 *Službene novine*, 9. 9. 1939.

274 VII, 40C-37/1, iz govora Altgayerja v Osijeku, 21. 5. 1943.

275 VII, 11—50/4, MUP Pov. br. 1407, 17. 1. 1941 ministrstvu vojske in mornarice.

²⁷⁶ Kot op. 32.

²⁷⁷ NAW, T-175, Roll 127, FN 2,652.328, Der Chef des Ergänzungsamtes Berger Himmlerju 10. 9. 1940; isti dokument NO-1821 v VII, 32—13/1.

²⁷⁸ NAW, T-175, Roll 117, FN 2,642.364, Berger Himmlerju 16. 9. 1940. Berger je predlagal, naj bi se oba štiri tedne vežbala v trupi, dva tedna v Oberabschnitt Alpenland in dva tedna naj bi bila na komandnih mestih v Ergänzungsstelle Wien. Himmler je 30. 11. 1940 (NAW, T-175, Roll 128, FN 2,654.227) odobril Bergerjev predlog, da se v delo pri vežbanju volksdeutscherjev iz Jugoslavije in Madžarske vključijo obmejni SS-Oberabschnittsführerji.

²⁷⁹ NAW, T-175, Roll 128, FN 2,654.228—9, Berger Himmlerju 20. 11. 1940.

²⁸⁰ PA, St. Sek. Jugoslawien, Bd. 1 (152314), DGB 13. 9. 1940, von Heeren AA-u. Isti dokument NO-5695.

²⁸¹ PA, Inland IIg Bd. 249, DGB 4. 1. 1941, von Heeren AA-u. Poročilo v: *Deutschum im Ausland*, 1944, 33 (cit. pri de Jong, n. d., 215), se očitno nanaša na to skupino prostovoljcev iz Jugoslavije. Vendar so bili marsikateri Nemci razočarani, ker niso, kot so pričakovali, kmalu prišli spet nazaj v Jugoslavijo. Mladinski voditelj Friedl Kühlbauch je pisal iz Brünna dne 23. 2. 1941 (DAM, SODI f. 7, mp. 4), da morajo tudi možje do 36 let starosti, ki so že davno odslužili jugoslovansko vojsko, vežbati kot navadni rekuti. »... ich immer bereuen werde, hierher gekommen zu sein,« je rečeno v pismu. »Nicht nur, dass ihr Dienst in der SS absolut unfreiwillig ist, sagen die Leute alle: nie wieder völkische Arbeit...« Na to skupino se očitno nanaša pismo W. Stiegerja (F. Baš, n. e., dok. št. 201, Stieger Nierhoffu z dne 27. 12. 1940 in Bašov tekst na str. 71). Potemtakem Stieger ni imel pri tem vodilne vloge.

²⁸² PA, Inland IIg Bd. 407, Der Chef des SiPo und des SD 22. 10. 1940 AA-u. Ban Dunavske banovine je 15. 10. 1940 v zvezi s tem povabil dr. Janka, toda do pogovora ni prišlo.

²⁸³ PA, Inland IIg Bd. 239, str. 72—73, DGB 12. 12. 1940, von Heeren AA-u, prepis pisma VoMi z dne 30. 11. 1940, podpisan Rimann.

²⁸⁴ Omenjeno pismo VoMi s podpisom Rimanna je v prepisu tudi v St. Sek. Jugoslawien Bd. 1 (152424) in kot nürnberški dokument NO-5696, vendar brez spremnega pisma von Heerena. Na tem slone tudi trditve v *Dokumentation der Vertreibung*, 64E—65E, 46E, op. 6, da je bil dr. Janko obveščen o tem sklepu. Prm. tudi de Jong, n. d., 124.

²⁸⁵ PA, Inland IIg Bd. 239, str. 89, beležka Triske in von Twardowskega 23. 12. 1940.

²⁸⁶ Kot op. 281.

²⁸⁷ PA, St. Sek. Jugoslawien, Bd. 2 (152451), DGB 15. 1. 1941, von Heeren AA-u. Isto v Inland IIg Bd. 249 (H 297791) in NG 3375.

²⁸⁸ PA, Inland IIg Bd. 249 (H 297790), beležka AA 16. 1. 1941 Kult A 2g Rs.

²⁸⁹ PA, Inland IIg Bd. 214 (D 653141—3), prepis pisma von Ribbentropa Lorenzu, Fuschl, 16. 1. 1941, poslan von Heerenu. Erlass des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums vom 7. Oktober 1939 (prav tam, E 227049—50) je določal v čl. 4: »Verhandlungen mit ausländischen Regierungsstellen und Behörden sowie mit den Volksdeutschen [sic!], solange

sich diese noch im Auslande befinden, sind im Einvernehmen mit dem Reichsminister des Auswärtigen zu führen.«

²⁹⁰ Prav tam (E 227054). »Danach behält der Reichsminister des Auswärtigen das Weisungsrecht in allen Volkstumsfragen, die aussenpolitischer Art sind, während die Weisungen weltanschaulicher und sonstiger Art das Weisungsrecht beim Reichsführer-SS liegt, jedoch, soweit ihnen eine aussenpolitische Tragweite zukommt, die Zustimmung des Reichsministers des Auswärtigen erforderlich bleibt,« je med drugim rečeno v sporazumu med Ribbentropom in Himmlerjem, sklenjenem dne 31. 3. 1941. Sporazum je bil potreben, ker je Führerlass z dne 7. 12. 1940 prenesel polnomočja VoMi na Himmlerja, Reichsführerja-SS.

²⁹¹ PA, Inland IIg Bd. 249 (H 297793), VoMi 16. 1. 1941, Lorenz AA-u. »... Halwax wird nochmals eindeutig darauf hingewiesen, dass Aufstellung von Formation irgend welcher Art — offen oder getarnt — nicht erfolgen darf.«

²⁹² Prav tam (H 297794), AA von Heerenu 17. 1. 1941 in (H 297795) odgovor von Heerena 20. 1. 1941, Isti dokument kot NG 3375.

²⁹³ Prav tam (H 297797—8), VoMi 24. 1. 1941 AA-u.

²⁹⁴ PA, Inland IIg Bd. 250, Šef SS-Hauptamta Berger 22. 2. 1941 AA-u. »... im Hinblick auf die besondere Willensäußerung des Führers über die Volksdeutschen im Südosten vom 31. 1. 1941,« je Berger prosil za hitro izdajo službenega potnega lista za dr. Huberja.

²⁹⁵ Prav tam, DGB Grs. 13. 3. 1941, von Heeren AA-u; *Deutsches Volksblatt*, 5. 3. 1941, članek *Der wild gewordene Spiesser*.

²⁹⁶ Prav tam, AA 26. 3. 1941, Triska von Heerenu, neodposlano pismo.

²⁹⁷ de Jong, n. d., 215; J. Lichtenberger, *Kriegsbeitrag der deutschen Volksgruppe in Kroatien*, v: *Deutschum im Ausland*, 27. Jg. 1944, 33 (cit. v: *Dokumentation der Vertreibung*, 63 E in prav tam 47 E, op. 9); Ljubiša Stojković in Miloš Martić, *National Minorities in Yugoslavia*, Beograd 1952, 53, napačno datirata nastanek *Deutsche Mannschaft šele* z 1941. letom.

²⁹⁸ *Marburger Zeitung*, 31. 5. 1941 in 10/11. 6. 1944 ter graška *Tagespost*, 14. 10. 1941 (cit. F. Baš, n. e., dok št. 23—25). Po pravilih športnega kluba *Rapid* (DAM, SDKB f. 1, mp. 2) čl. 2 je bil vsak Nемеc dolžan redno telovaditi, razen tistih, ki so bili oproščeni zaradi starosti, bolezni ali drugih upravičenih razlogov.

²⁹⁹ R. Holzer, n. e., 24, 27.

³⁰⁰ Herbert Otterstädt, *Die Volksgruppe der Gottscheer*, Maribor 1942 (Steirischer Heimatbund, Bundesführung, Marburg a. d. Drau, Amt Schulwesen, Arbeitsbehelfe, Folge 4), 22—23. *Marburger Zeitung*, 20. 11. 1941, navaja, da so organizaciji pripadali vsi moški do 50. leta starosti.

³⁰¹ *Gottscheer Zeitung*, 24. 7. in 3. 12. 1941. (cit. kot dok. št. 80 in 21 pri: F. Baš, n. e.). Prm. tudi poročilo dopisnika CPB z dne 15. 3. 1941 (kot op. 236).

³⁰² VII, 1—5/5, Komanda žandarmerije 15. 3. 1941 ministrstvu vojske in mornarice o takem nastopu dne 8. 3. 1941 v Novem logu.

³⁰³ VII, 1—34/4, isti štab 18. 2. 1941.

- 304 VII, 1—33/4, isti štab 8. 2. 1941.
- 305 VII, 1—35/4, isti štab 7. 3. 1941.
- 306 VII, 1—12/5, isti štab 4. 4. 1941.
- 307 PA, Inland IIg Bd. 251 (H 297814), OKW 28. 3. 1941 AA-u, ambasadorju Ritterju.
- 308 Prav tam, (H 297815), beležka Rintelna 28. 3. 1941. Prm. NO-3243, beležka Grotheja 29. 3. 1941.
- 309 PA, Inland IIg Bd. 250 (H 297761—2), von Weizsäcker 28. 3. 1941 DG-u v Budimpešti in 29. 3. 1941 DG-u v Bukarešti.
- 310 IZG, NG-5008. 28. 3. 1941.
- 311 Kot op. 247.
- 312 Kot op. 271, 2. 4. 1941.
- 313 IZG, NG-3262.
- 314 IZG, NO-5487 — NO-5495.
- 315 IMT, VI, 74, NG-3633.
- 316 DA, bilten MIP št. 240, 1. 4. 1941.
- 317 Isto, št. 241, 1. 4. 1941.
- 318 Isto, št. 242, 2. 4. 1941.
- 319 PA, St. Sek. Jugoslawien Bd. 3 (152659—60), dr. Carstanjen 29. 3. 1941 AA-u.
- 320 Oesterreichische National Bibliothek, 674002-C, *Pressestelle. Vertrauliche Mitteilungen*, Südosteuropa Wochenberichte Nr. 101, 4. 4. 1941.
- 321 PA, St. Sek. Jugoslawien Bd. 3 (152649), DKL 28. 3. 1941. Brosch AA-u. — Zaupnik Abwehra je 29. 3. 1941 poročal samo o pripravah za napad na Rapid, sicer pa je bil v Mariboru mir (kot op. 342).
- 322 Prav tam (152642), DGB 29. 3. 1941, von Heeren AA-u.
- 323 Prav tam (152684), DGB 30. 3. 1941, von Heeren AA-u.
- 324 Prav tam (152755), DGB 1. 4. 1941, Feine AA-u.
- 325 Prav tam (152741), DK Temišvar 1. 4. 1941, Neubacher AA-u. MUP je 4. 4. 1941 sporočilo GGŠ, da je pri Alibunarju več Nemcev skušalo prekoračiti mejo, da so oblasti pet Nemcev aretirale, eden pa je bil ranjen (VII, 1—13/5).
- 326 Prav tam (152909), DK Temišvar 5. 4. 1941, Neubacher AA-u. Za pobege Nemcev v Romunijo prm. še: Peter Reitter, *Sellesch*, Freilassing 1960, 88; Johann Awender, *Heimatsgeschichte von Stephansfeld*, Graz 1955, 188.
- 327 Kot op. 316, št. 246, 3. 4. 1941.
- 328 U. Hassell, n. d., 159. Podobno je zabeležil 4. 4. 1941: Berlin scheint den Bruch für sicher, womöglich sogar erwünscht zu halten. Daher nach Musterfall Polen aufgemachte Greuelnachrichten (str. 160) — 7. 4. 1941: »Auf alle Fälle ist Berlin nach dem Umsturz in Belgrad offensichtlich zum Kriege entschlossen gewesen. Sehr nach Muster Polen die Lügen über die Greuel gegen Deutsche. Kromholz bestätigte die Wahrheitswidrigkeit aller dieser Behauptungen.«

- 329 PA, Inland IIg Bd. 251 (H 297820), OKW Abwehr 3. 4. 1941 AA-u.
- 330 Kot op. 316, št. 251, 5. 4. 1941; *Politika*, 5. 4. 1941. Prm. Elisabeth Wiskemann, *The Subjugation of South-Eastern Europe*, v: *Survey of International Affairs, The Initial Triumph of the Axis*, London 1958, 351.
- 331 PA, St. Sek. Jugoslawien, Bd. 3 (152681), poročilo iz Gradca 29. 3. 1941 AA-u. Dr. Carstanjen je istega dne (prav tam, 152665) poročal o 30 pobeglih volksdeutscherjih.
- 332 Prav tam (152744), dr. Carstanjen 1. 4. 1941 AA-u.
- 333 Prav tam (152921), dr. Carstanjen 5. 4. 1941 AA-u.
- 334 Prav tam (152713), beležka Grotheja 31. 3. 1941.
- 335 IZG, NO-5615, Berger 3. 4. 1941 Himmlerju.
- 336 IZG, NO-4022, Lorenz 15. 4. 1943 šefu personalne službe SS von Horffu.
- 337 NAW, T-175, Roll 123, FN 2,648.946, Berger 17. 4. 1941 Himmlerju.
- 338 *Deutsches Volksblatt*, 28. 3. 1941; *Volksruf*, 30. 3. 1941.
- 339 PA, Inland IIg Bd. 251 (H 297812—3), OKW Abwehr 28. 3. 1941 AA-u. Radijska postaja Kulturbunda je bila povezana s Feste Horchstelle Wehrmachtsarchiva v Gradcu.
- 340 PA, St. Sek. Jugoslawien Bd. 3 (152659), dr. Carstanjen 29. 3. 1941 AA-u.
- 341 *Vreme*, 3. 4. 1941. Prm. Otto Vogenberger, *Pantschowa*, Freilassing 1961, 139.
- 342 PA, St. Sek. Jugoslawien Bd. 3 (152680), beležka Grothe 29. 3. 1941 — Ast Wien. Volksgruppenführer bittet um rechtzeitige Nachricht, wann militärische Aktion bevorsteht, wegen Danachhaltung.
- 343 Kot op. 271, 6. 4. 1941 — Jupiterposten Temeschvar meldete um 17.00 Uhr, dass der Führer der Volksdeutschen im Banat Janko, die gesamte Volksgruppe in militärischer Hinsicht der Organisation Jupiter unterstellt habe. Prm. de Jong, n. d., 218.
- 344 PA, St. Sek. Jugoslawien Bd. 3 (152787), DGB 3. 4. 1941, Feine AA-u.
- 345 Prav tam (152822 in 152825), DGB 3. 4. 1941, Feine AA-u. O. Vogenberger, n. d., 139—140, napak trdi, da je bil dr. Janko zaprt in da je bil polet v Berlin določen za 6. april.
- 346 Kot op. 320 (1. 4. 1941), 324, 342 in B. Altgayer, n. e., III., 15.
- 347 Kot op. 271, 28. 3.—3. 4. in 6., 7. in 9. 4. 1941.
- 348 *Dokumentation der Vertreibung*, 46 E; Carl Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, Freilassing 1958, 172; Berta Sohl, *Heideschutz*, Freilassing 1960, 47; Hans Volk, *150 Jahre Karlsdorf*, Freilassing 1958, 38—39; Josef Senz, *Apatin und die Apatiner*, Schwimmbach bei Straubing 1949, 91; Josef Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, Freilassing 1955, 126; Anton Schäffer, *Heimathbuch Gajdobra — Neugajdobra*, Aalen Württemberg 1958, 264, 364; Josef Müller, *Syrmien-Slawonien-Bosnien*, Freilassing 1961, 53; Adolf Kirschig, *Kula—Poretsch*, Freilassing 1962, 57; O. Vogenberger, n. d., 140 itd.

³⁴⁹ Hans-Georg Rahm, Marburg ist frei! v: *Untersteirischer Kalender 1942*, 111—113; *Marburger Zeitung*, 12. 4. 1941.

³⁵⁰ PA, Inland IIg Bd. 251 (H 297824), DGB 15. 4. 1941, Feine AA-u.

³⁵¹ Prav tam (H 297825). AA 17. 4. 1941, Ritter DGB-u Feineju. Isti dokument St. Sek. Jugoslavien Bd. 3 (153101). Sepp Janko, *Reden und Aufsätze*, Veliki Bečkerek 1944, 144, (cit. v: *Dokumentation der Vertreibung*, 46 E, op. 7) navaja številko 800. Ta podatek vsekakor demantira trditve o »večini« vojnih obveznikov nemške narodnosti, ki naj bi se odzvali mobilizaciji.

³⁵² *Dokumentation der Vertreibung*, 46 E.

³⁵³ Egid Gehring (izd.), *Unterm Edelweiss in Jugoslavien*, München 1941, 18. Prm. *Zločini okupatora u Vojvodini*, II, Srem, sveska 1, Novi Sad 1946, 23.

³⁵⁴ R. Holzer, n. e., 53—54. Prm. de Jong, n. d., 218.

³⁵⁵ DAM, SDKB f. 2, mp. 2 originalni razglas »Mestni magistrat Maribor«.

³⁵⁶ *Marburger Zeitung*, 12. 4. 1941 (cit. M. Brolih, n. e., INV, f. 153).

³⁵⁷ Kot op. 349 in *Marburg deutsche Stadt im Süden*, Graz, brez letnice, Hrsg. vom Reichspropagandaamt Steiermark.

³⁵⁸ Kot op. 300 in Herbert Otterstädt, *Gottschee eine deutsche Volksinsel im Südosten*, Graz 1941, 13.

³⁵⁹ Franček Saje, n. d., 27, 32.

³⁶⁰ *Saopštenje o zločinima Austrije ... 19.*

³⁶¹ J. Klinger, *Futok*, Freilassing 1958, 223; C. Bischof, n. d., 172; J. Senz, *Apatin*, 91; Adalbert Karl Gauss (izd.), *Erinnerungen an Palanka*, Freilassing 1958, 181—182, 187; B. Sohl, n. d. 47; Johannes Albrecht, *Tscherwenka*, Freilassing 1955, 99; J. Awender, n. d., 57; Leni Leinz, *Franztal ich muss dich lassen*, Freilassing 1957, 108—110; H. Volk, n. d., 38—40; A. Schäffer, n. d., 265; J. Müller, n. d., 53 itd.

³⁶² PA, Inland IIg Bd. 251 (H 297862), Lagebericht, J. Wüsch, Novi Sad, 17. 4. 1941. Sodeč po tem poročilu ne ustreza resnici trditev (*Dokumentation der Vertreibung*, 47 E), da bi talce v petrovaradinski trdnjavi osvobodila jurišna četa volksdeutscherjev.

³⁶³ *Dokumentation der Vertreibung*, 47 E; Walter Schneefuss, *Deutschtum in Süd-Ost-Europa*, Leipzig 1941, 2. izd., 146. Prm. tudi Šandor Beg, *Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941—1944*, Zbornik za društvene nauke (Matica Srpska) 35, str. 64—65, Novi Sad 1963.

³⁶⁴ PA, Inland IIg Bd. 251 (H 297859), Lorenz 16. 4. 1941 OKW-u Abw. II. Poročila o spopadih z madžarsko vojsko glej prav tam (H 297858—89) in passim Inland IIg Bd. 253. Izjava Kreisleiterja Kulturbunda Brückerja (PA, St. Sek. Jugoslavien, Bd. 3, 153166) Feineju dne 22. 4. 1941, da so Srbi v dneh vojne ubili okrog 120 volksdeutscherjev, očitno ne ustreza dejstvom, marveč gre to na rovaš madžarskih okupacijskih čet.

³⁶⁵ *Zločini okupatora u Vojvodini*, II, 1, Novi Sad 1946, 23—24, 27—28, 31, 35. Prm. de Jong, n. d., 219; Petar Nikolić, *Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme »Nezavisne države Hrvatske«*, v: *Zbornik za društvene nauke (Matica Srpska)*, 35, str. 107—108, Novi Sad 1963.

³⁶⁶ B. Altgayer, n. c., 91—92; *Slawonischer Volksbote*, 25. 4. 1941.

³⁶⁷ de Jong, n. d., 271.

³⁶⁸ *Dokumentation der Vertreibung*, 48 E. Prm. zlasti vire, navedene v op. 336, 337, 342, 343 itd. Na nekem sestanku Kulturbunda v Radljah (Marenbergu) oktobra 1940, je npr. Franz Huber poudaril, da je treba v primeru nemškega napada na Jugoslavijo z vsemi silami pomagati nemški vojski, zasesti mostove in druge pomembne objekte in jih v primeru potrebe porušiti (VII, 1—47/4, Komanda žandarmerije Pov. 277, 18. 1. 1941 ministrstvu vojske in mornarice).

³⁶⁹ Npr. J. Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, 126; isti, *Apatin und die Apatiner*, 91; A. Schäffer, n. d., 264; O. Vogenberger, n. d., 140 itd.

OPOMBE K ORISU VIROV, USTANOV IN LITERATURE

¹ V celoti od številke do številke so pregledani: *Die Donau*, 1935—1941; *Volksruf*, 1934—1941; *Slawonischer Volksbote*, 1936—1941; *Deutsche Volkszeitung*, *Der Jungdeutsche* oz. *Deutsche Presse*, 1933—1938; *Slovenec*, 1933 do 1939; *Borba*, 1933—1935; *Pohod*, 1933—1937; *Kočevski Slovenec*, 1938—1941; *Politika*, 1933—1939; *Ravnopravnost*, 1939—1941.

² Za stanje nemškega manjšinskega tiska v Jugoslaviji glej podrobneje *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, 1. Bd., 341, 3. Bd., 80; *Jahrbuch des Deutschtums in Slawonien 1937*, Osijek, 44—45; *Der Auslandsdeutsche*, 17 Jg., 171—172, 237—238, 575; 20. Jg., 176—177, 444—445; 21. Jg., 317—318, 296, 330, 429—430, 703; *Nation und Staat*, 12. Jg., 145; Karl. Böhmer (izd.), *Handbuch der Weltpresse*, Leipzig, Frankfurt am Main 1937, 3. izd., 260—263; L. Kosier, *Grossdeutschland und Jugoslawien*, Berlin 1939, 54; O. Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad 1940, 20—23, 94.

³ To je dne 10. 3. 1939 predlagal poslanec Rada Lungulov. Govoreč o manjšinskem vprašanju je med drugim dejal: »Ono je reševano samo na osnovu ekspertiza policijskih organa, koji su o tome pitanju podnosili obično onakve izveštaje kakvi su godili šefovima pojedinih partija. Zato bi trebalo da u svakom parlamentu bude obrazovan jedan odbor za sva manjinska pitanja. Taj odbor treba na naučnoj bazi da ispita manjinska pitanja i da suflira Kraljevskoj vladi kako ima da ih rešava, tako, da to bude u saglasnosti sa našim najvišim nacionalnim interesima, imajući u vidu i zaštitu naših manjina u susednim državama.« Lungulov je predlagal, naj bi se izdelal ustrezen elaborat »i da se na osnovu toga elaborata stvori jedan stalan program, pa da to ne bude više program partijskih učenjivanja, nego da bude stalan program, koga će svaka vlada, u najvišem državnom interesu sprovoditi. (Života Milanović: Da, ali manjine daju glasove!) Gospodo, glasovi manjina biće više obezbeđeni ako te manjine budu poštovane, a one će bolje prolaziti ako vide autoritet države, ako vide da se stara o njima. A on se krnji, ako manjine znaju da sutra mogu više dobiti nego danas i ako se sve to može pogaziti od strane vlasti.« — *SBSk*, 1939, I, 642.

⁴ DAJ, A-II-CPB, F-67, poročilo referenta manjšinskega odseka šetu publicističnega odseka CPB z dne 24. 7. 1936. Referent je menil, da bi bila

naloga odseka: 1. spremljati manjšinski tisk in vplivati na njegovo pisanje in 2. proučevati problematiko jugoslovanskih manjšin v Italiji, Avstriji, Madžarski in Romuniji. »Da bi manjinski odeljak mogao da potpuno ispuni svoj zadatak, potrebno bi bilo da na tom pitanju rade barem dvojica činovnika. Postignuti rezultat je s obzirom na tehničke smetnje (oskudica literature, shodnijih prostorija itd.) ipak dovoljan.« Tako se je referent udeležil seje v ministrstvu notranjih zadev maja 1936, referiral o hitlerjanski propagandi v manjšinskem tisku, dal predloge za preprečevanje te propagande, vzdrževal stike z voditeljem mladonemškega gibanja dr. Hasslingerjem, napravil majhno anketo o nemškem tisku v Novem Sadu, sam bral nemški manjšinski tisk (kadar ni bilo lektorja) in dal celo nekaj predlogov, da se nekateri časopisi prepovedo. Pogovarjal se je tudi s tujimi novinarji. Prm. še uvod, op. 140. Drugih poročil o delu tega odseka ni na razpolago.

⁵ Ustne informacije dr. Frana Zwittera in dr. Julija Felaherja.

⁶ *Deutsches Volksblatt*, 24. 12. 1933; *Der Auslandsdeutsche*, 16. Jg. 1933, 45; *Ravnopravnost*, 1939, I, 2 in 9, v št. 12, II, 1940, pa navaja, da je dr. Korošec skušal študente, člane JRZ, pridobiti za temeljito proučevanje manjšinskega vprašanja v Vojvodini ter da se je okrog njega zbiral nekakšen klub študentov. V uvodniku »Na posao« v 1. št. januarja 1939 je rečeno med drugim: »Susedne države imajo bezbroj naučnih i propagandnih ustanova i časopisa koje prate razvoj tog pitanja, a mi stojimo skrštenih ruku. Mi ostavljamo sve našim diplomatima. Tako se moglo raditi pre sto godina, a danas ne više. [...] I mi moramo da vodimo »naučnu« politiku, mi ne smemo više da ostavljamo sve pukom slučaju, sudbini.« Trnjegorski (tj. Lojze Berce), *Jugoslovenske manjine u inostranstvu*, Beograd 1938, 4, ugotavlja, da je zanemarjeno tudi znanstveno proučevanje jugoslovanskih manjšin v tujini.

⁷ Ustna izjava dr. J. Felaherja.

⁸ *Kočevski Slovenec*, 15. 8. 1938.

⁹ *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1933*, 54.

¹⁰ Bogumil Vošnjak, *A Bulwark against Germany*, New York, Chicago, London 1919, 183.

¹¹ Boris Sancin, *Kdo smo? Kuj hočemo?*, Ljubljana 1930, passim.

¹² Dr. Alojzij Kuhar, ki ga je notranji minister dr. Korošec poslal v Nemčijo, da se seznanj z delom Deutsches Ausland-Instituta in sistemom nemških ustanov za manjšinska vprašanja, je o svojih vtisih predaval 9. in 10. maja 1938 bogoslovcem ljubljanskega semenišča. Ob tej priliki je omenil, da namerava dr. Korošec ustanoviti Narodno odbrano (dejansko Narodni odbor). O predavanju je bogoslovec Rudolf Witje obširno poročal konzistorialnemu svetniku dr. Emilu Schererju v Berlin, obveščeno pa je bilo tudi nemško poslaništvo v Beogradu (PA, Kult A Bd. 17, DGB J. Nr. 1582/38, Bgd., 10. 6. 1938, poročilo von Heerena AA-u). Decembra 1938 je o tem predavanju poročal Deutsches Ausland-Institutu dr. Badl iz Maribora (NAW, T-81, Roll 448, FN 5, 201.219—22). Dr. Heinz Brunner, sodelavec VDA, je nato javno napadel dr. Korošca in ta načrt. (*Nation und Staat*, 12. Jg. dec. 1938, 148.)

¹³ Za nemška poročila o raznih omenjenih organizacijah glej *Der Auslandsdeutsche*, 16. Jg. 1933, 340—341; *Das Deutschtum des Südostens im Jahre*

1935, Wien 1936, 58—59; od slovenskih piscev še Ivo Česnik, *Naši narodno-obrambni problemi*, Ljubljana 1936, 40; Fran Erjavec, *Slovenija in Slovenci*, Ljubljana 1940, passim,

¹⁴ Arhiv PK SKJ Novi Sad, neregistrirano gradivo pokrajinske komisije v Vojsvodini za ugotovitev zločinov okupatorja in njegovih pomagačev.

¹⁵ PA, Inland IIg Bd. 214, 400—1, pismo dr. Luiga iz VoMi AA-u z dne 23. 9. 1944. Za evakuacijo arhivov je bila pooblaščenca dr. Gisela Pazmann. B. Altgayer, n. e., passim, trdi, da je iz Osijeka bil evakuiran najvažnejši politični arhiv v Gradec in da je za nadaljnjo njegovo razmestitev poskrbel VDA.

¹⁶ Po neobjavljenem nürnberškem dokumentu NG-2539, (IZG) *Geschäftsverteilungsplan des Referats Kult A*, veljavnem od 1. 12. 1936, v beležki s podpisom Kundta, se je ta oddelek Auswärtiges Amt pečal s proučevanjem mednarodne manjšinske politike in mednarodnih organizacij, kot so Kongres nacionalnosti in Društvo narodov, dalje položaja nemštva v posameznih državah in položaja v nemških manjšinskih organizacijah. I. odsek Kult A je vzdrževal zveze in spremljal problematiko kolonij nemških državljanov v tujini, delo raznih rajhovskih ustanov in organizacij, ki so se zanimale za nemštvo v tujini; dajal mnenja o potovanjih pripadnikov manjšin v rajh in nemških državljanov v nemška naselitelvena področja v tujini; koordiniral izobraževanje volksdeutscherjev v Nemčiji, vodil politiko njihovega štipendiranja; spremljal skrb tujih narodov za njihove manjšine v tujini; proučeval položaj tujih manjšin v Nemčiji in v tujini. II. odsek je proučeval splošne narodnostno-politične probleme in vprašanja manjšinskega prava, notranje državnih in notranje narodnostni položaj nemških narodnostnih skupin v Evropi; dajal pobude in skrbel za razvoj znanstvenega dela pri proučevanju problematike nemštva; nadzoroval delo katoliških cerkvenih organizacij med nemštvom v tujini. III. odsek je skrbel za finančna vprašanja nemštva v tujini. IV. odsek pa za vprašanja tiska in literature nemštva v tujini in za posebne naloge.

»Es sollten nur solche Institute und Persönlichkeiten gefördert werden, die im nationalsozialistischen Sinne vernünftig arbeiten. [...] Hinsichtlich der katholischen Auslandsarbeit ist im besonderen scharf darauf zu achten, dass ausschliesslich Volkstumsinteressen eine amtliche Förderung erfahren, dass diese aber nicht, wie es in verschiedenen Fällen geschehen ist, als Vorwand zum Missbrauch für rein kirchliche Zwecke dienen. [...] Im gesamten ist gegenüber der bisherigen Praxis auf eine stärkere nationalsozialistische Ausrichtung in der Politik gegenüber den Volksgruppen zu achten,« je rečeno med drugim v dokumentu. Kult B referat se je ukvarjal z gospodarskimi vprašanji nemštva v Evropi, zlasti z gospodarskimi krediti in vprašanjem financiranja nemških manjšinskih organizacij. Z istimi vprašanji se je pečal tudi tudi Aussehenhandelsamt Auslandsorganisation NSDAP.

Za vprašanje, kakšen položaj in vlogo je imel Auswärtiges Amt v hierarhiji tretjega rajha, kakšno funkcijo in pomen pri organiziranju špijonaže, petokolonskega dela in v katerem času, glej podrobneje: Louis de Jong, *Die deutsche fünfte Kolonne im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1959, 268—269; Gordon A. Craig, *The German Foreign Office from Neurath to Ribbentrop*, v: Gordon A. Craig in Felix Gilbert, *The Diplomats 1919—1939*, Princeton 1953; W. T. Fomin, *Wahrheit und Legende über die Mitverantwortung der*

deutschen Diplomaten für die Vorbereitung des faschistischen Aggressionskrieges, v: *Probleme der Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, 2. Bd., Berlin 1958, 112 ss.; *The Schellenberg Memoirs*, London 1956, 279—281; Alan Bullock, *Hitler slika tiranije*, Beograd 1954, 361.

¹⁷ PA, Inland IIg Bd. 214, H 298205; D 653141—3; E 227049—54; de Jong, n. d., 264—265; Robert L. Koehl, *RKFDV, German Resettlement and Population Policy 1939—1945*, Cambridge Mass. 1957, 28, 36—37; Gerald Reitlinger, *The SS Alibi of a Nation 1922—1945*, London, Melbourne, Toronto 2. izd. 1957, 129. Prm. še NO-4701, zaslišanje Lorenza; NO-1745, Hessov ukaz 3. 2. 1939 o organizaciji dela z nemškimi narodnostnimi manjšinami in razmejiti kompetenc; o sporih VDA z AO in VoMi: Heinz Brunner, *Geblieden aber ist das Volk*, Graz 1954, 147—149, 154—162; H. Ullmann, *Pioniere Europas. Die volksdeutsche Bewegung und ihre Lehren*, München 1956, 45; B. Altgayer, n. e., 68—69.

¹⁸ de Jong, n. d., 149.

¹⁹ Prm. *Guides to German Records microfilmed at Alexandria*, VA, No. 16, Records of the Deutsches Ausland-Institut Stuttgart, Part I. Records on Resettlement. The National Archives and Records Service, Washington 1960. Vendar se ti dokumenti VoMi nanašajo na vojno obdobje, predvsem na nacistično preseljevanje Slovencev na Štajerskem.

²⁰ Ustna informacija v Bundesarchivu dne 13. 2. 1963.

²¹ *The Schellenberg Memoirs*, 11, predgovor A. Bullocka.

²² de Jong, n. d., 266.

²³ Eugen Kogon, *Der SS Staat*, Frankfurt am Main, 5. izd. 1959, 27. Za nastanek, delovanje in vlogo SD ter rivalstvo med posameznimi obveščevalnimi službami tretjega rajha glej podrobneje še: Edward Crankshaw, *Die Gestapo*, Berlin 1959, 29—34; G. Reitlinger, n. d., 35—40; 42—43, 90—96. PS-1992, PS-3033, *IMT*, I, 277, IV, 174—175, 192—193, 386—398; XI, 236; XXII, 538—539, 544.

²⁴ *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1947, 18—19, objavlja navedbe o delovanju Rudolfa Schremsa, SS-Hauptsturmführerja pri Amt VI v RSHA, zapisnik o zaslišanju v VII, 32—38/1, v prepisu Komisije za ugotovitev zločinov okupatorja in njegovih pomagačev. Schrems je od septembra 1939 do junija 1940 delal pri SD Abschnitt Graz kot referent III, 213 oz. kot Leiter der Geschäftsstelle, od junija 1940 pa kot Sachbearbeiter v referatu VI, E 3 v novoosnovanem RSHA.

²⁵ de Jong, n. d., 266—267.

²⁶ DAM, SODI f. 1, mp. 1. Življenjepis predsednika Kulturbunda v Celju Wernerja Stiegerja, zaupnika Abwehra in SD.

²⁷ NAW, T-84, Roll 182, FN 1551355—516, vsebuje selektivno posnete dokumente Faber du Faura, nemškega vojnega atašeja v Beogradu, za obdobje

1935—1939. Ta zvezek žal v Institutu für Zeitgeschichte in v DAJ ni na voljo. Moritz Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, Stuttgart 1953, v svojih spominih ne načinja problema Abwehrovega dela v Jugoslaviji.

NAW, T-77, Roll 884, FN 5633005 ss vsebuje Dienstanweisung der Abwehrabteilung II., Berlin, 1. 8. 1942, v katerem med drugim beremo: »Sonderdienst der Abwehrabteilung II umfasst *Sabotage* militärischer und wehrwirtschaftlicher Objekte, *Zersetzung* der feindlichen Wehrmacht und Wehrkraft, sowie *Schutz* in Feindbesitz befindlicher oder unter Feindeinfluss stehender Objekte, die für eigene operative Massnahmen oder eigene wehrwirtschaftliche Ausnutzung von Bedeutung ist. [...] Die Durchführung der *Zersetzung* erfolgt durch:

a) Beobachtung aller nationalen Minderheiten und staatsfeindlichen Gruppen in solchen fremden Staaten, die sich ausserhalb des unmittelbaren deutschen Machtbereiches befinden. [...]

b) Verbindungsaufnahme und Zusammenarbeit mit diesen Gruppen und deren Einsatz im deutschen Interesse. [...]

Die Durchführung der *Schutzaufgaben* erfolgt durch [...]

c) Gewinnung von Persönlichkeiten aus den Minderheitsgruppen für Zwecke des geheimen Meldedienstes und der Abwehrabteilung III.« Zveze z voditelji narodnostnih manjšin si je pridržal Abwehr II. Dokument je iz vojnega časa in ne govori o »Volksgruppen«, marveč o manjšinah. Dokler se ne odkrijejo oz. ne bodo dostopni še drugi dokumenti, je težko ugotoviti, koliko je SD dopuščal konkurenco Abwehra pri vključevanju pripadnikov nemških narodnostnih manjšin v petokolonsko, sabotažno in obveščevalno delo.

²⁹ de Jong, n. d., 261.

³⁰ *Der Auslandsdeutsche*, 18. Jg. 1935, 245.

³¹ G. Craigh, n. d., 427.

³² de Jong, n. d., 261—262.

³³ *Trials of War Criminals before the Nuereberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10*, Vol. XIII, Washington 1952, 1171—1173, PS-2474.

³⁴ de Jong, n. d., 26, 263; Boris Celovsky, *Das Münchener Abkommen 1938*, Stuttgart 1958, 39. Prm. še G. Craigh, n. d., 428—429; *Trials*, Vol. XII, 220—222, 801—2, PS-2075; W. T. Fomin, n. r., 117; R. L. Koehl, n. d., 35, in za AO tam navedeno literaturo.

³⁵ *IMT*, XXVI, 363, PS-837. »Für Volkstumsarbeit jenseits der Grenzen ist ausschliesslich der VDA zuständig. Ich verbiete hiermit der Partei, ihren Gliederungen und angeschlossenen Verbänden jede Betätigung in der Volkstumsarbeit im Ausland. Allein zuständig für diese Aufgabe ist die Volksdeutsche Mittelstelle und als deren getarntes Werkzeug der VDA,« je med drugim rečeno v Hessovem pismu.

³⁶ Tako je Bohle izjavil 1937. leta v Londonu in 24. 1. 1938 v Budimpešti: »...die Auslandsorganisation der NSDAP nicht die Aufgabe hat, die Volksdeutschen zu organisieren.« — *Wir Deutsche in der Welt 1938/39*, Berlin 1938, 10.

³⁷ Walter Hagen (tj. Wilhelm Höttl), *Le front secret*, Paris 1952, 172 do 173; Prm. še Vladko Maček, *In the Struggle for the Freedom*, New York 1957, 203—204; Moritz Faber du Faur, n. d., passim.

³⁸ *Les Voix Européennes*, 1938, 507, Qui est le consul général de Reich à Belgrade; *Klasna borba*, št. 1—2, 1937, 2—3, v članku »Prodiranje hitlerizma u Jugoslaviju«; VII, 36—2/1, poročilo štaba Dunavske divizijske oblasti str. pov. Dj. Ob. Br. 123 dne 13. 6. 1940 in druga podobna poročila.

³⁹ *Der Auslanddeutsche*, 16. Jg. 1933, 389, je poročal, da so se 20. 6. 1933 nemška društva v Beogradu združila v »Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Verbände in Belgrad« pod predsedstvom ing. Neuhausena in dodal: »Man könnte es vielleicht bedauern, dass im Zuge und Schwunge dieser Bestrebungen nicht eine völlige Verschmelzung der Organisation erfolgte. Aber da Schulverein und Kulturbundsortsgruppe ohnehin durch den Zwang des Gesetzes bzw. zur Erfüllung fachlich abgegrenzter Aufgaben selbstständig bleiben müssen, wird man die getroffene Lösung als die bestmögliche anerkennen müssen [...]. — NAW, T-81, Roll 497, FN 5260182, *12-Uhr-Nachrichtendienst*, Nr. 73 z dne 17. 5. 1939, interni organ Deutsches Ausland Instituta v Stuttgartu, poročča, da je bil 13. in 14. 5. 1939 v Beogradu delovni sestanek političnih vodij Landesgruppe AO NSDAP: »Besonderer Wert wurde durch den Landesgruppenleiter erneut auf die Feststellung gelegt, dass sich die Arbeit der politischen Leiter auf die Betreuung der Reichsdeutschen zu erstrecken habe.«

⁴⁰ B. Altgayer, VII, 40 D-1/3 n. e., 315—316, trdi, da si je ing. Neuhausen osebno pridržal pravico kontaktiranja s Kulturbundom in vodilnimi funkcionarji in da je po letu 1935 članom AO bil prepovedan vsak službeno družabni stik z nemškimi manjšinskimi organizacijami. Kaže pa, da je to dejansko bilo šele 1939. leta in da so tako ing. Neuhausen kot tudi drugi nacisti, nemški državljani, kasneje prenašali navodila in razne obveščevalne naloge ne kot člani AO, temveč kot emisarji drugih ustreznih nacističnih obveščevalnih organizacij.

⁴¹ de Jong, n. d., 263.

⁴² *IMT*, XXV, 21.

⁴³ Prav tam, 36, PS-007.

⁴⁴ Prav tam, 37.

⁴⁵ *Der Auslanddeutsche*, 16. Jg. 1933, 290. Ta urad se je delil na šest oddelkov: 1. Amt für Grenzkampf, 2. Amt für Auslanddeutschtum, 3. Amt für Ostpolitik, 4. Amt für Aussenpolitik, 5. Auslandsstiftung der D. St., 6. Langemarckspende der D. St. — Rudolf Urban, aktiven tudi med nemško mladino v Jugoslaviji, je izdajal *Grenzland-Stimmen*, Mitteilungsblatt des Grenzlandamtes der Studentenschaft der Universität Leipzig (prav tam, 133).

⁴⁶ H. Ullmann, n. d., 19, 23, 41—45; Otto Boelitz, *Das Grenz- und Auslanddeutschtum*, München, Berlin 1926, 3; R. L. Koehl, n. d., 36; Henry Cord Meyer, *Mittleuropa in German Thought and Action 1815—1945*, Haag 1955, 298, 308. Prm. še Heinz Brunner, *Geblieden aber ist das Volk*, Graz 1954, 154—162, za spomine na njegovo delo v VDA.

⁴⁷ *Nation und Staat*, 7. Jg. 1934, 611, govor ministra za notranje zadeve dr. Fricka 19. 5. 1934; prav tam, 116, govor vicekanclerja von Papena 21. 3. 1934; izjava predsednika VDA dr. Steinacherja v: *Deutsche Zeitung*, 9. 6. 1935; dr. Steinacher, Gesamtdeutsche Kulturverbundenheit, v: *Berliner Börsen-Zeitung*, 11. 4. 1936 itd.

⁴⁸ NAW, T-81, Roll 11, (brez številke mikrofilma), APA, Abteilung Näher Osten, okrožnica z dne 4. 10. 1934 s podpisom dr. Leibbrandta spo-

roča o sporazumu med APA in DAI, ki se je obvezal, da bo svoja poročila pošiljal na APA in mu dal tudi listo svojih zaupnikov v tujini, s katerimi bo APA po potrebi stopil v neposredne stike. — PA, Kult A Nr. 2. Bd. 9, Kult A 748 z dne 23. 2. 1947, priloga: polletno poročilo o delu DAI omenja, da je Archiv- und Nachrichtenabteilung DAI navezal stike in sodelovanje s SD in vojnopsihološkim laboratorijem v Reichskriegsministerium. — NAW, T-81, Roll 497, FN 5, 260.018, asistent DAI Oskar Hartung pred svojo potjo v Osijek, Zemun, Beograd, Pančevo in Vršac izraža svojo pripravljenost, da prenese določena naročila za osebe in organizacije nemške manjšine v Jugoslaviji; prav tam, FN 5,259.950, referent v DAI za zvezo z AO in Bohleom je bil član nacistične stranke Gissibl. — *Izvestija* so 15. 6. 1937 objavila daljši članek o obveščevalnih funkcijah DAI. Po vojni je pred mednarodnim sodiščem v Nürnbergu stuttgartski nadžupan dr. Strölin (*IMT*, X, 56—57) poskušal zanikati kakršnokoli petokolonsko ali obveščevalno delo DAI. Javnosti namenjena poročila o dejavnosti DAI glej v: *Volk und Reich*, 1937, 640—643; *Nation und Staat*, 12. Jg., 723—726; 9. Jg., 50—51; 10. Jg., 814—817. Prm. še B. Celovsky, n. d., 133, op. 1, in *Deutsches Volksblatt*, 18. 9. 1935, 26. 8. 1936, 6. 1. 1937. itd.; H. Ullmann, n. d., 25, 41. Trnjegorski, (tj. Lojze Berce) n. d., 4—6, piše na kratko, na osnovi tedaj dosegljivih informacij, o delovanju DAI in drugih, nemštvu v tujini namenjenih organizacij.

⁴⁹ Nekaj podatkov o nastanku in funkcijah Südostdeutsches Instituta na podlagi tedaj dostopnega gradiva je moč najti v: *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1947, 9—10, 15—16; *Memorandum vlade FNRJ o Slovenačkoj Koruškoj, pograničnim slovenačkim delovima Štajerske i Gradišćanskim Hrvatima*, Beograd 1947, 12 in priloga št. 1. Ivan Jurčec, *Nacistični »Uebermensche« v naših krajih*, v: *Celjski zbornik 1961*, Celje 1961, 80—81, na osnovi omejenega gradiva piše tudi o tem inštitutu. Nekaj gradiva Südostdeutsches Instituta je kmalu po vojni prevzela notranja uprava in v mariborskem arhivu zato ni najti vse, kar je bilo 1945. leta pripeljano iz Gradca.

⁵⁰ Südost — Ausschuss der Deutschen Akademie je bil osnovan 26. okt. 1936 v Berlinu, člani pa so bili: generalni konzul R. von Brandenstein; prof. dr. F. Dölger; prof. dr. H. Duda; prof. dr. E. Gamillscheg; prof. dr. G. Gesemann; direktor Ernst Godessroy; dr. M. Hahn; prof. dr. E. Kassner; dr. Otto Leibrock; dr. N. Lepsius; general Ewald von Massow; dr. J. März; prof. dr. H. Münster; dr. H. Reusch; prof. dr. K. Schünemann; prof. dr. G. Soyter; prof. dr. H. Uebersberger; generalni konzul K. Wenkel; direktor dr. L. Winterfeld; glavni urednik dr. G. Wirsing in prof. dr. E. Ziebarth (*Mitteilungen der Akademie* ... 11. Jg. 1936, 608). Prm. Emanuel Turczynski, *München und Südosteuropa*, v: *Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas*, München 1961, 386—387.

⁵¹ Pomemben je predvsem personalni fascikel lektorja dr. Franza Hilleja z zanimivo korespondenco. Žal niso bili posneti vsi fondi nemških lektoratov v Jugoslaviji. Glej podrobneje *Guides to German Records microfilmed at Alexandria*, VA, No. 6. Records of Nazi Cultural and Research Institutions and Records pertaining to Axis Relations in the Far East, Washington 1959.

⁵² PA, Kult A, Deutschland Nr. 2. Bd. 1, Kult A 1972/38 z dne 11. 5. 1938 (E61155—7), poročilo dr. Hirscha o delu te ustanove. Dr. Krallert je kasneje vodil tudi Publikationsstelle Wien. V Amt VI Ausland v RSHA pod

vodstvom SS-generalu Schellenberga pa je bil šef Gruppe VI g — ausland-wissenschaftliche Forschungsstelle (VII, 32—38/1, zapisnik o zaslišanju Rudolfa Schremsa v zaporu UDV v Beogradu 5. 10. 1946). Prm. *The Schellenberg Memoirs*, London 1956, 288—290, za način, kako je RSHA prevzel koordinacijo dela nemških znanstvenih ustanov v interesu nemške obveščevalne službe. Za dejavnost dr. Krallerta v Jugoslaviji glej še op. 30 in 31 k uvodu pričujoče razprave.

⁵³ Ohranjeni so v Oesterreichische Nationalbibliothek na Dunaju. Arhiv Publikationsstelle in številne interne, za službeno uporabo določene publikacije so po ustni izjavi dr. Krallerta piscu zaplenile britanske oblasti oz. britanska obveščevalna služba.

⁵⁴ PA, Kult A Deutschtum Nr. 2. Bd. 1, — Kult A 858 z dne 4. 3. 1939. Iz razpoložljivih dokumentov ni bilo mogoče ugotoviti, če je dr. Lehmann kasneje to funkcijo tudi prevzel. *Nation und Staat*, 7. Jg. 1934, 479, je poročala, da je bila februarja 1934 na Dunaju ustanovljena *Oesterreichische Arbeitsgemeinschaft für die deutschen Minderheiten* spriči dejstva, kot je poročal tisk, »dass zur Zeit die auslanddeutsche Bewegung ausschliesslich in nationalsozialistischen Sinne geführt werde und dass die bisherige Einigkeit der deutschen Volksgruppen durch das Eindringen des Nationalsozialismus ernstlich gefährdet sei.«

⁵⁵ Prm. Doris Kraft, *Das untersteirische Drauland*, München 1935.

⁵⁶ Glej podrobneje: Fritz Valjavec, *Der Werdegang der deutschen Südostforschung und ihr gegenwärtige Stand*, v: *Südost — Forschungen*, 6. Jg. 1941, 1—37; Hans Diplich, Fritz Valjavec, nekrolog v: *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*, 9. Jg. 1960, 57—60. Mariborski *Večernik* je 6. 3. 1939 poročal o delu tega inštituta in pozval slovenske znanstvenike, naj povedo svoje mnenje o njem. Po podatkih Manjšinskega inštituta (INV, f. 142) je bil dr. Valjavec večkrat v Jugoslaviji in je razumel slovenski jezik. Prm. še Emanuel Turczynski, n. r., v: *Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas*, 321—413.

⁵⁷ *Der Auslanddeutsche*, 17. Jg. 1934, 332.

⁵⁸ INV, f. 142, mp. Nemci v Sloveniji, seznam Manjšinskega inštituta, brez datuma, *Der Auslanddeutsche*, 17. Jg. 1934, 54, je poročal, da je bil tudi pri univerzi v Halle osnovan *Grenz- und auslanddeutsches Institut* pod vodstvom prof. dr. H. Schachta.

⁵⁹ H. Ullmann, n. d., 20.

⁶⁰ INV, f. 142.

⁶¹ Arhivski fond zvezne komisije za ugotovitev vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev žal ni ohranjen kot celovit fond. Večji del je v Vojnoistorijskem inštitutu (dalje VII) v Beogradu, razbit in razdeljen glede na vojaške enote, o katerih je govor v dokumentih. Drugi del je za znanstveno raziskovanje še vedno nedostopen; hrani ga Zvezni sekretariat za notranje zadeve SFRJ. Fond komisije v SR Sloveniji je v glavnem v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, za raziskovalca pomembnejši referati oz. za to komisijo pisani elaborati za predvojno obdobje pa so v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Fond komisije za AP Vojvodino je v arhivu PK SKJ v Novem Sadu, vendar je za predvojno obdobje zbrano gradivo skoraj brez slehernega znanstvenega pomena

⁶² Tako npr. trdi Franz Hieronymus Riedl, *Bestand und Lage des Deutschlands in Südosteuropa*, v: *Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas*, München 1961, 424—5: »In allen Staaten Südosteuropas erfüllen die deutsche Volksgruppenangehörigen ihre staatsbürgerlichen Verpflichtungen und trugen wesentlich zur aufsteigenden wirtschaftlichen Entwicklung bei. Kennzeichnend ist das Fehlen jeglicher Irredenta oder Anschlussstendenz der deutschen Volksgruppen und das Bemühen, in den einzelnen Staaten auf legale Weise zu den für ihr eigenvolkliches Dasein im andersnationalen Staat notwendige Festlegungen zu gelangen. Sie waren keine fünfte Kolonne des Nationalsozialismus, aber sie wurden ein Opfer der skrupellosen nationalsozialistischen und nationalstaatlichen Politik. [...] Durch Abkommen mit dem Deutschen Reich gaben die Südoststaaten die deutschen Volksgruppen, ohne Föhlung mit ihren Führern zu nehmen, weitgehend dem nationalsozialistischen Einfluss preis.« Josef Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, Freilassing 1955, 126, je zelo kratek in kategoričen: »Das Gerede von einer Sabotage oder von einer ‚fünftén Kolonne‘ ist, soweit das sich auf die Schwaben beziehen sollte, ein Märchen. Sie hatten keinerlei Einfluss auf die politische oder militärische Führung des Landes«. Hermann Ullmann, *Pioniere Europas, Die volksdeutsche Bewegung und ihre Lehren*, München 1956, 33, razlaga: »... die Gefahr, die von der Sowjetunion drohte und desto mehr ins Bewusstsein trat, je weiter östlich die Volksgruppe beheimatet war. Nach dem Abschluss des Bündnisses zwischen der Tschechoslowakei und Sowjetrusland beherrschte diese Gefahr in zunehmendem Masse die deutschen Volksgruppen in Ost- und Südosteuropa.« Prm. še prav tam, 59.

⁶³ Prm. oceno T. Zorn, A. Zollitsch, Filipowa — O. Vogenberger, Pantschowa. — M. Schneider, Miletitsch, v: *Zgodovinski časopis*, XV, 1961, 229—230.

⁶⁴ Prm. oceno B. Saria, v: *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*, 11. Jg. 1962. Saria očita avtorju, da je »preveč objektivén«.

⁶⁵ Učitelj J. Senz, n. d., 5, značilno opravičuje nacistično agresijo: »Um der polnischen Gewalt und Herausforderung Einhalt zu gebieten, sind Truppen des deutschen Heeres zum Gegenangriff angetreten.«

⁶⁶ Prm. oceno Restytut W. Staniewicz, A Polish Comment on a Book Dealing with the German Fifth Column, v: *Polish Western Affairs*, 1960, 110—130.

⁶⁷ Izpisi iz Lahousenovega *Kriegstagebuch des Abwehr*, kolikor se ti nanašajo na Jugoslavijo, so dostopni tudi v VII, k 1, 1/13—1, prepis iz *Rijks-instituut voor Orlogsdocumentatie* v Amsterdamu.

⁶⁸ Nemška prevajalska služba na Dunaju v okviru Publikationsstelle Wien je v prevodu za službeno uporabo objavila Zwittrovo študijo *Koroško vprašanje, Kosovo Zgodovino Slovencev*, brošuro *Naši obmejní problemi ter razne članke iz revij Sodobnost ter Misel in delo*. Prm. podrobneje *Auswahl aus den Veröffentlichungen zur Volkstumsfrage*. Bevölkerungsstatistik und Landeskunde des Südostens, Wien 1943.

⁶⁹ R. Sieger (ured.), *Die Südgrenze der deutschen Steiermark*. Denkschrift des akademischen Senats der Universität Graz, Graz 1919, 5.

⁷⁰ Brošura v arhivu CK ZKS 1/VII, 406. Razpečavanje je državno tožilstvo v Ljubljani prepovedalo, policija pa je po vsej državi iskala in zapirala imetnike te brošure (Državni arhiv SR Bosne in Hercegovine, Pov. Državna

zaštita, f. 1/1938, MUP Odeljenje za državnu zaščito I. Pov. I. br. 1517 z dne 17. 1. 1938; f. 3/1938, akt št. 531 Pov. br. 5554/38, Sarajevo, 8. 2. 1938). Prm. Dušan Bravničar, O nekaterih značilnostih osvobodilnega boja v Sloveniji leta 1941, o nastanku in vlogi Narodne zaščite, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1961, II, 53.

⁷¹ Primerek hrani arhiv CK ZKJ oz. sedaj Institut za izučavanje radničkog pokreta v Beogradu.

⁷² Prm. uvod ing. Janko Mačkovšek, n. d., 6, in dr. Jože Rus, *Jedro kočevskega vprašanja*; oceno, ki jo je v *Sodobnosti*, 1939, 208—209, objavil Ivan Bratko. Josef Matl je v oceni v: *Südostdeutsche Forschungen*, 4. Jg. 1939, 856—857, zanikal znanstveno vrednost zbornika in mu pripisal izključno narodnostno-politične cilje.

⁷³ Dela žal ni bilo moč najti niti v nemških in avstrijskih knjižnicah niti pri samem avtorju. Izdala ga je za službeno uporabo *Publikationsstelle Wien*.

⁷⁴ Komisija za ugotovitev vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je to zbirko uporabila kot dokazno gradivo v poročilu mednarodnemu sodišču v Nürnbergu, uporablja ga tudi *Dokumentation der Vertreibung*. Vendar so krožne poizvedbe po jugoslovanskih knjižnicah ostale brez uspeha. Očitno je knjiga dosegljiva samo še pri zasebnikih.

⁷⁵ *Adriaticus*, n. d., 60, piše: »Denn die deutschen, windischen und radikalen Untersteierer, die also von Südslawien abzutrennen und (soweit man ihnen das Verbleiben im Lande gestattet) [sic!] Deutschösterreich zuzuweisen wären, zählen nur an 500.000 Köpfe, in Südslawien würden aber auch dann noch 700000 Deutsche verbleiben.« — Prm. kritične ocene pri Lojze Serajnik, n. d.; J. Mačkovšek, *O raznih nemških mejah med Gospo Sveto in morjem*, v: *Misel in delo*, III, 1937, 95—98, in isti, *Tuje aspiracije in imperializmi*, v: *Naši obmejni problemi*, Ljubljana 1936, 55—64.

⁷⁶ Dr. Carstanjen je bil sodelavec VDA in glavni pobudnik nacističnega gibanja med nemštvom v Jugoslaviji. Organiziral je že leta 1928 razne ideološke tečaje v gradu Sv. Martin pri Gradcu v Avstriji, namenjene nemškim mladinskim aktivistom iz slovenske Štajerske. Po Anschlusu je prevzel vodstvo iz Deutscher Schulverein Südmark nastalega novega Südostdeutsches-instituta in Gaugrenzlandamta der NSDAP v Gradcu, med okupacijo je bil pomočnik gauleiterja dr. Uiberreitherja in nacionalnopolitični referent štajerskega Heimatbunda. Po vojni interniran v taborišču Wolfsberg na Koroškem bi moral biti na zahtevo jugoslovanskih oblasti kot vojni zločinec izročen Jugoslaviji. Še pred jugoslovansko-avstrijsko mejo pa so angleški stražarji izročili dr. Carstanjena v jugoslovanske uniforme preoblečenim nacistom (izstna informacija docenta graške univerze dr. Nikolausa von Pre-radovicha).

⁷⁷ Dr. Jože Rus je uredništvu *Zeitschrift für Geopolitik* poslal kot odgovor članek *Beograd in geneza Jugoslavije*, vendar ga je uredništvo vrnilo piscu, češ da je preobloženo z gradivom (INV, f. 142). Glej še: govor dr. Jančiča v skupščini 25. 2. 1937, *SBSk*, 1936/37, II, 355—356. Glej še druga Carstanjenova dela: *Das Miesstal und Unterdrauburg*, v: *Handwörterbuch*, 3. Bd., 634—636; *Untersteiermark, ein deutsches Grenzland*, v: W. Sattler, *Die Untersteiermark*. Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz Nr. 8.

Graz 1942; *Worum es geht*, v: *Untersteirischer Kalender 1942*, 55; *Die Untersteiermark*. Eine politische Aufgabe an der Südost-Grenze des Grossdeutschen Reiches. Nur für Dienstgebrauch. Izdal Steirischer Heimatbund (Maribor 1941); *Die Deutschen Volksgruppen in Südosteuropa*, v: *Deutschland und Südosteuropa*, Graz 1942; *Deutsche Ortsnamen in der Untersteiermark*, v: *Untersteirischer Kalender 1944*, 114—115; pod psevdonomom Gerhard Werner, *Das Deutschtum des Uebermurgebietes*, v: *Geographischer Jahresbericht aus Oesterreich*, 16. Jg. 1933, 75—90.

⁷⁸ Glej oceno F. Baš, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXX 1935, 84—93.

⁷⁹ Podrobneje o tej literaturi in publicistiki glej str. 346—347.

ZUSAMMENFASSUNG

Das umfassende Vorwort enthält eine eingehende Darstellung der Geschichte des Deutschtums in Jugoslawien seit Beginn der Ansiedlung bis zur Machtergreifung Hitlers in Deutschland. Auf dem Gebiete des neu errichteten »Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen« (SHS) lebten nach den vorläufigen Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Januar 1921 insgesamt 12.017.323 Einwohner, davon 513.472 oder 4,21% mit Deutsch als Muttersprache. Die Deutschen lebten vor allem in vier Hauptsiedlungsgebieten: 1. in der Woiwodina (Vojvodina), d. h. im Banat, in der Batschka (Bačka) und der Baranya (Baranja); 2. in Kroatien (mit Slawonien und Syrmien = = Slavonija, Srem); 3. in Bosnien und der Herzegowina und 4. in Slowenien. Die meisten Deutschen, der Anzahl nach 328.173, waren in der Woiwodina angesiedelt, wohin sie, nachdem dieses Gebiet zu Beginn des 18. Jahrhunderts von der türkischen unter die Herrschaft der Habsburger gelangt war, als Kolonisten gekommen sind, ohne dass sich bei ihnen ein nationales und politisches Bewusstsein entwickelt hätte. In Kroatien, Slawonien und Syrmien lebten im Jahre 1921 122.836 Deutsche, welche in ihrer Mehrheit in der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts aus dem Hauptansiedlungsgebiet in der Woiwodina hieher zugewandert sind. Die Deutschen in Bosnien und der Herzegowina, nach der Volkszählung aus dem Jahre 1910 22.968 an der Zahl, bildeten die jüngste Kolonisierungsgruppe, welche sich hier nach der österreichischen Besetzung vom Jahre 1878 niedergelassen hatte. In Slowenien begann die Ansiedlung der Deutschen am Ende des zehnten Jahrhunderts, sie erstarkten jedoch im 18. und 19. Jahrhundert in der Zeit einer systematischen Germanisierung des slowenischen Gebietes und zählten, nach den vorläufigen Ergebnissen der jugoslawischen Volkszählung vom Jahre 1921, 39.631 Personen.

Der Verfasser widmet seine besondere Aufmerksamkeit den Darstellungen und Diskussionen über die statistischen demographischen Angaben in bezug auf die Anzahl der Deutschen im Vorkriegsjugoslawien und vergleicht in kritischer Weise den Wert und die Gültigkeit der österreichischen, der ungarischen und der bosnischen Volkszählung mit den jugoslawischen Zählungen aus den Jahren 1921 und 1931. Die österreichische Volkszählung mit dem Kriterium der »Umgangssprache« bildet keine zuverlässige Grundlage für die Feststellung der Volkszugehörigkeit der Einwohner. Die grundlegende Feststellung in diesem Abschnitt ist die, dass die jugoslawische Volkszählung aus dem Jahre 1931 mit dem Kriterium der Muttersprache, trotz verschiedener Mängel, die einzige reale Basis für die Feststellung der Anzahl der Deutschen bildet und dass mit dieser Zählung im Grossen und Ganzen auch die internen Schätzungen des Kulturbundes und des Auswärtigen Amtes aus dem Jahre 1941 übereinstimmen.

An Hand bisher erreichbarer Quellen behandelt der Verfasser sodann die soziale Struktur des Deutschtums in Jugoslawien, sowie dessen Rolle im Wirtschaftsleben. Die überwiegende Mehrheit der Deutschen lebte von Einkünften aus Landwirtschaft und Gewerbe; ausserordentlich entwickelt war das deutsche Genossenschaftswesen mit der landwirtschaftlichen Genossenschaft Agraria im Mittelpunkt. Die Deutschen in Slowenien hatten trotz ihrer geringen Anzahl die verhältnismässig bedeutendsten und festesten Positionen im Geldwesen, in der Industrie und in den freien Berufen inne. Nach dem Umsturz verblieb ihnen trotz des Verlustes der politischen Macht ihr Einfluss auf einige sozial abhängige Schichten der slowenischen Bevölkerung.

Nach dem Zerfall Österreich-Ungarns akzeptierte nur der kleinere, national und politisch aufgeklärte Teil der Donau-Schwaben — unter dem Motto »Los von Ungarn« — mit Zufriedenheit den neuen Staat. Die jugoslawischen Behörden hatten aus Angst vor der ungarischen Irredenta zuerst gegenüber der deutschen Minderheit eine ausgesprochen wohlwollende Haltung eingenommen, wobei sich dieselbe erst unter der neuen Staatsverwaltung in nationaler und politischen Hinsicht zu bilden und organisieren begann. Erst im neuen Staate Jugoslawien wurde dem bis dahin andauernden Prozess der Magyarisierung der Donau-Schwaben Einhalt geboten. Die Deutschen in Slowenien jedoch waren wegen des Verlustes ihrer bis dahin privilegierter Lage und der politischen Macht mit dem Umsturz nicht zufrieden und bemüht sich darum, dass ein womöglich grosser Teil der slowenischen Steiermark unter Österreich verbleibe, während das Gottscheer Gebiet ein selbstständiger Kleinstaat unter amerikanischem Protektorat hätte werden sollen.

In Jugoslawien wurde bereits im November 1919 der »Deutsche Wirtschafts- und Kulturverein« gegründet, am 20. Juni 1920 sodann der »Schwäbisch-Deutsche Kulturbund«. Zum Zentralorgan der Deutschen wurde die Tageszeitung »Deutsches Volksblatt«, sein Hauptmotto lautete »Staatstreue und Volkstreue«. In Slowenien war anstatt des Kulturbundes in der Zeit von 1922 bis 1929 der »Politische und wirtschaftliche Verein der Deutschen in Slowenien« tätig. Nach einer vorübergehenden Auflösung im Jahre 1924 wurde der Kulturbund im Jahre 1927 wieder aufgebaut und begann nach einem neuerlichen Stillstand anlässlich der Proklamierung der Diktatur König Alexanders (1929) bereits im Jahre 1930 mit der Erneuerung seiner Organisation. Parteipolitisch organisierten sich die Deutschen in Jugoslawien in der am 17. 12. 1922 in Hatzfeld (Jimbolia) gegründeten »Partei der Deutschen des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen«, die Gottscheer Deutschen aber in der »Gottscheer Bauernpartei«. Beide Parteien waren bis zur Proklamierung der Diktatur König Alexanders vom 6. Januar 1929 tätig, bei welcher Gelegenheit auch andere, auf regionaler oder nationaler Grundlage aufgebauten Parteien und Organisationen, aufgelöst worden sind. Die Partei der Deutschen beteiligte sich an drei Parlamentswahlen; dieselbe hatte ihren Abgeordneten-Klub mit 5 bis 8 Abgeordneten, wobei die Anzahl ihrer Mitglieder und Wähler im ständigen Wachsen begriffen war. In der Regel arbeitete die Partei mit dem Regierungsblock zusammen, dabei geriet sie jedoch mehrmals mit der Regierung auch in Konflikte. Nach erfolgter Auflösung der »Partei der Deutschen« kandidierten die deutschen Abgeordnetenkandidaten auf den Listen der Regierung, zu einer Erneuerung der deutschen politischen Partei ist es jedoch nie mehr gekommen. Als Ersatz einer politischen Orga-

nisation diente eine Zeit hindurch die im Jahre 1928 gegründete »Liga der Deutschen des Königreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung«, welche im Jahre 1937 mit ihrer Tätigkeit aufgehört hat.

Das deutsche Minderheitsschulwesen hatte sich im Vergleich mit dem Zustand unter ungarischer Herrschaft ausserordentlich entwickelt, obwohl es zwischen den Repräsentanten der deutschen Minderheit und der Regierung zahlreiche Reibereien bezüglich der Interpretierung und Durchführung der sogenannten Familiennamenanalyse gab, mit welcher die jugoslawischen Schulbehörden die Folgen der bis dahin andauernden Germanisierung und Magyarisierung zu beseitigen versuchten. In Zrenjanin (Gross-Betschke-rek) wurde im Jahre 1931 eine private Lehrerbildungsanstalt gegründet, obwohl die Gründung privater Lehrerbildungsanstalten eigentlich gesetzlich verboten war. Die »Schulstiftung der Deutschen des Königreiches Jugoslawien« sorgte für das deutsche Minderheitsschulwesen, dieselbe wurde aber auch seitens der Regierung dotiert.

Nach den Ergebnissen der Volkszählung aus dem Jahre 1931 waren 383.674 Deutsche in Jugoslawien katholischer Religion. Die »Deutsche Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses im Königreiche Jugoslawien«, gesetzlich anerkannt im Jahre 1930, zählte 85.369 Gläubige, die evangelisch-reformierte Kirche schliesslich 15.437 Gläubige deutscher Volkszugehörigkeit. Die Deutschen in Jugoslawien verfügten im Jahre 1924 über 134 ausschliesslich deutsche Kirchen, sodann über 36 gemischte deutsch-ungarische Kirchen, während die evangelische Kirche im Jahre 1933/8 Seniorate und 136 Pfarren hatte und seitens des Staates regelmässig subventioniert wurde. Stark entwickelt hatte sich auch die deutsche Minderheitspresse, gab es doch Mitte der dreissiger Jahre 35 in Jugoslawien erscheinende deutsche Zeitungen und Zeitschriften.

Im ersten Kapitel »Entstehung und Entwicklung der nationalsozialistischen Bewegung unter den Deutschen in Jugoslawien von 1933 bis zum Anschluss«, werden ausführlich die Bedingungen für die Entstehung dieser Bewegung, die Methoden ihrer Tätigkeit, die Verbundenheit mit den entsprechenden nationalsozialistischen Institutionen im Deutschen Reich, das Reagieren der jugoslawischen Behörden, sowie die Stellungnahmen des Gesandten von Heeren geschildert, gleichfalls wird jedoch auch die notwendige Aufmerksamkeit der kulturellen und wirtschaftlichen Lage der deutschen Minderheit in diesem Zeitabschnitt geschenkt. Die ersten Anfänge der nationalsozialistischen Bewegung unter den Deutschen in Jugoslawien reichen noch in die Zeit vor der nationalsozialistischen Machtergreifung in Deutschland, ihre Massengrundlage fand die Bewegung vor allem unter der jungen Generation. Die Jugend wurde zum Hauptträger und Propagator nationalsozialistischen Gedankengutes, sowie zum Organisator zahlreicher illegaler und halblegaler nationalsozialistischer Kurse, von Schulungs- und Arbeitslagern, Heimabenden auf dem Dorfe und von halb-militärischen Organisationen, die ähnlich wie die SS und SA Abteilungen aufgebaut waren. Besonders aktiv war in ihrer Tätigkeit »Die Vereinigung Deutscher Hochschüler« in Zagreb (Agram).

Unter dem Einfluss einer ähnlichen Bewegung in Rumänien und in entsprechender Verbundenheit mit nationalsozialistischen Institutionen im Deutschen Reich bildete sich zunächst innerhalb des Kulturbundes eine

nationalsozialistische Opposition, die sich unter der Führung des Arztes Dr. Jakob Awender aus Pančevo (Pantschowa) im Frühling 1934 als »Kameradschaft für Erneuerungsbewegung« mit ihrem Presseorgan »Volksruf« formiert hatte. Nach schwerwiegenden inneren Kämpfen, die in vielerlei Hinsicht auch persönlicher Natur waren, wurden Dr. Awender und seine Gesinnungsgenossen Mitte Januar 1935 aus dem Kulturbund vorübergehend ausgeschlossen, worauf dann der Bundesausschuss am 27. 10. 1935 weitgehende Beschlüsse über die Neuordnung fasste, sich von der Erneuerungsbewegung distanzierte, alle Jugend- und andere Verbände auflöste, bis auf weiteres die Tätigkeit der Jugendgruppen einstellte und den nationalsozialistisch eingestellten Jungendführer im Kulturbund, Jakob Lichtenberger, absetzte. Diese Beschlüsse sind auch seitens der Hauptversammlung des Kulturbundes Ende 1935 bestätigt worden.

Bereits vor der Fassung dieser Beschlüsse hatte die nationalsozialistische Bewegung schrittweise und systematisch gewisse Positionen innerhalb der deutschen Minderheit erobert. Die ersten nationalsozialistischen Ausfälle in der Öffentlichkeit, Hakenkreuzschmierereien, das Tragen nationalsozialistischer Abzeichen und das öffentliche Grüßen mit »Heil Hitler« gab es bereits im Jahre 1933 in Slowenien, wie auch in der Woiwodina. Jugendabteilungen, nach dem Muster der SA Abteilungen aufgestellt, sangen Kampflieder, marschierten unter militärischem Kommando und dergleichen, was alles ein Missfallen bei der slowenischen Bevölkerung und ernste Verdächtigungen seitens der Behörden hervorrief. Anregungen und ihre Unterstützung gaben der Erneuerungsbewegung verschiedene miteinander konkurrierende Institutionen im Deutschen Reich, insbesondere die Auslandsorganisation der NSDAP, der Volksbund für das Deutschtum im Auslande (VDA), die Deutsche Studentenschaft, die Reichsjugendführung und der Reichsnährstand. Besonders aktiv waren der Bevollmächtigte des VDA für die Jugendarbeit in Jugoslawien Paul Claus und Dr. Helmut Carstjanen, besondere Gruppen deutscher Hochschüler von verschiedenen deutschen Universitäten aber organisierten in Jugoslawien den Landdienst, den Arbeitsdienst und die Patenschaften für einzelne deutsche Vereine.

Die alte, konservativ eingestellte Bundesleitung des Kulturbundes protestierte mit Unterstützung des deutschen Gesandten in Belgrad von Heeren gegen das Einmischen der reichsdeutschen Organisationen und brach im Jahre 1937 — nach schweren Auseinandersetzungen mit dem VDA — sogar alle Beziehungen zu dieser Institution ab. Vor Einführung der Neuordnung versuchte die Bundesleitung mit Dr. Awender eine Einigung zu erzielen, doch die Verhandlungen scheiterten, weil die Erneuerungsbewegung für sich die Mehrheit in der Bundesleitung verlangt hatte. Anlässlich eines Besuches des Gauleiters Bürckel spaltete sich die Erneuerungsbewegung in ein enmehr gemäßigtes und einen radikaleren Teil.

Nach Einführung der Neuordnung wurden zahlreiche, vom Nationalsozialismus stark durchdrungene Ortsgruppen, besonders in Slowenien, seitens der Behörden aufgelöst, während der Bundesausschuss ebenso selbst einige undisziplinierte Organisationen auflöste. Die Deutschen in Slowenien, mit Ausnahme der konservativ katholisch eingestellten Führung der Gottscheer Deutschen, sowie diejenigen aus Zagreb (Agram) waren mit der Neuordnung nicht einverstanden und lockerten bereits früher ihre Beziehungen

zur Zentrale des Kulturbundes. Die Mehrheit der Ortsgruppen des Kulturbundes in Slowenien wurde seitens der Behörden aufgelöst, sodass für den Kulturbund bis zum Spätherbst 1939 keinerlei Möglichkeit für eine legale Tätigkeit bestand.

Die »Jungdeutsche Bewegung« unter Führung des Arztes Dr. Nikolaus Hasslinger sollte nach einer Idee der jugoslawischen Regierung das Gegengewicht zur nationalsozialistischen Bewegung darstellen. Die Jungdeutsche Bewegung betonte ihre Belgrader Orientation, war in enger Zusammenarbeit mit der jeweiligen Regierungspartei, doch wendete sich die Mehrheit der jungen Intellektuellen bald von dieser Bewegung ab, als klar wurde, dass Dr. Hasslinger nicht nur die moralische, sondern auch die materielle Unterstützung der Behörden genießt. Die Jungdeutsche Bewegung geriet gleich nach ihrer Entstehung in schwerwiegende Konflikte mit dem Kulturbund, im Jahre 1939 zerfiel dieselbe endgültig.

Nach erfolgter Auflösung der nationalsozialistisch eingestellten Ortsgruppe des Kulturbundes in Osijek (Esseg) gründete Branimir Altgayer am 29. 3. 1936 die »Kultur- und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen« (KWVD). Die Regierung genehmigte die Gründung der neuen nationalsozialistisch eingestellten Minderheitsorganisation, um auf diese Weise den Einfluss der Kroatischen Bauernpartei auf die deutschen Wähler zu paralysieren und gleichzeitig die Spaltung im Kulturbund zu fördern. Praktisch jedoch führte das Ringen zwischen dem KWVD und dem Kulturbund zu einer Belebung der Minderheitstätigkeit in Slawonien. Grössere Hindernisse wurden der KWVD seitens der Behörden erst gestellt, als sich die Erneuerungsbewegung im Februar 1937 mit der faschistisch orientierten Bewegung Ljotić's, dem »Zbor«, zusammenfand und auf diese Weise versuchte, eine Plattform für eine legale politische Tätigkeit zu erlangen. Der Ministerpräsident Dr. Milan Stojadinović jedoch protestierte über den Gesandten von Heeren entschieden gegen diese Fusionierung und gegen das Einmischen einiger nationalsozialistischen Institutionen im Reich und stellte die Regierung des Reiches vor die Alternative entweder mit ihm vertrauensmässig zusammenzuarbeiten oder aber seine Gegner zu unterstützen.

Die Erneuerungsbewegung wirkte zu Beginn verhältnismässig ungestört und ohne grössere Schwierigkeiten in verschiedenen deutschen Gesang-, Sport-, Feuerwehr- und anderen Vereinen und hatte eine starke Stütze in den deutschen evangelischen Gemeinden. Es hat den Anschein, dass die jugoslawischen Behörden planmässig und bewusst die Tätigkeit der Erneuerer tolerierten, um so die Spaltung innerhalb des Kulturbundes und der deutschen Minderheit zu fördern und um Bedingungen für die Geltendmachung des politischen Katholizismus zu bilden. Paralell mit der Erneuerungsbewegung verstärkte nämlich auch die katholische Kirche ihre Tätigkeit innerhalb der deutschen Jugendorganisationen, sie organisierte für die Jugend Sommerkurse im Kloster Maria Stern und verbreitete unentgeltlich die antinationalsozialistische Zeitschrift »Der Deutsche Weg«, in Apatin aber begann die antinationalsozialistisch und antikommunistisch geschriebene Wochenzeitung »Die Donau« zu erscheinen.

Innerhalb des Kulturbundes entstand unter der Führung des Lehrers Florian Krämer die sogenannte »Mittlere Linie«, welche sich für die Schlichtung der Streitigkeiten in den Reihen der deutschen Minderheit einsetzte.

Ein im Oktober 1937 beschlossener Waffenstillstand wurde von Dr. Awender gebrochen, da es ihm nicht gelungen war die Mehrheit der Sitze in der Bundesleitung des Kulturbundes zu erlangen.

Der Verfasser schildert sodann etwas ausführlicher die politische und kulturelle Lage der deutschen Minderheit. Die jugoslawischen Regierungen sahen die Problematik der nationalen Minderheiten vor allem vom Standpunkte der Wahlarithmetik; aussenpolitische Faktoren und die immer mehr erstarkenden Positionen der Macht des Dritten Reiches beeinflussten wesentlich die Lage der deutschen Minderheit, sowie die Regierungspolitik besonders nach dem Münchner Abkommen. Die oktroyierte Verfassung aus dem Jahre 1931 erwähnte die nationalen Minderheiten überhaupt nicht, ebensowenig das Programm der 1935 gegründeten Regierungspartei, der Jugoslawischen Radikalen Gemeinschaft (JRZ). Die Führer der deutschen Minderheit unterstützten in der Regel sowohl die vorherigen Regierungen, wie auch diejenige Stojadinović's, sie schlossen sich der Regierungspartei an, es gelang ihnen jedoch nicht, die Erneuerung der Partei der Deutschen zu erreichen. Die weitgehenden Versprechungen, welche einer Delegation der deutschen Minderheit zu Beginn des Jahres 1936 — anlässlich des Beitrittes der deutschen Abgeordneten zur JRZ — gemacht worden waren, wurden seitens des Ministerpräsidenten Dr. Stojadinović nur in kleinerem Umfange erfüllt.

Der deutsche Gesandte in Beograd Viktor von Heeren enthielt sich bis zum Anschluss in der Regel jeder Einmischung in die inneren Angelegenheiten Jugoslawiens in Verbindung mit der deutschen Minderheit, obwohl er mit Regierungsvertretern informative Gespräche über diese Probleme führte. Von Heeren schätzte die Tätigkeit der nationalsozialistischen Erneuerer negativ ein, nach ihrer Vereinigung mit dem »Zbor« von Ljotić liess er sogar für die Erneuerer bestimmtes Propagandamaterial, Briefe und Geldmittel, die mit diplomatischer Post ankamen, nach Berlin zurücksenden. Das Auswärtige Amt wollte die innerpolitische Lage der Regierung Stojadinović nicht erschweren und seine Bestrebungen Jugoslawien für die Politik der Achse Rom—Berlin zu gewinnen, nicht präjudizieren. Aussenminister von Neurath sprach anlässlich seines Besuches in Beograd 1937 nicht über die Probleme der deutschen Minderheit in Jugoslawien, wahrscheinlich aber wurden Gespräche darüber zwischen Stojadinović und Göring anlässlich seines Besuches in Deutschland im Januar 1938 geführt.

Im zweiten Kapitel unter dem Titel »Die deutsche Brücke zur Adria und die Nazifizierung der Deutschen in Slowenien« schreibt der Verfasser zuerst über Thesen der grossdeutschen Publizistik, die verschiedene Grenzen im slowenischen Steiermark verlangten und eine besondere Theorie über »Windische«, »deutschfreundliche und deutschgesinnte Slowenen«, sowie über den deutschen »Volksboden« und »Kulturboden« entwickelten. Nach einer geschichtlichen Schilderung der Germanisierung und der Rolle des »Deutschen Schulvereines Südmark« führt der Verfasser aus, unter welchen Bedingungen und auf welche Weise slowenische Wissenschaftler und Publizisten mit diesen Thesen polemisierten und wie verschiedene slowenische Parteien und Organisationen auf die expansionistischen Bestrebungen des Deutschtums hinwiesen.

Eine Reziprozität in der Minderheitspolitik Jugoslawiens und Österreichs, bzw. später Grossdeutschlands kam vor allem in Slowenien zum Ausdruck. Die deutschen Abgeordneten im Parlament lehnten das Prinzip der Rezi-

prozipität kategorisch ab, erklärten sich damit aber nach dem Anschluss einverstanden. Sie erklärten ihre Bereitwilligkeit, sich bei den deutschen Stellen dafür einzusetzen, dass den Kärntner Slowenen ohne Ausnahme alles zugestanden werde, was sie selbst für die deutsche Minderheit in Jugoslawien verlangt hatten. Nach der Schilderung verschiedener Stellungnahmen und Vorschläge des deutschen Gesandten von Heeren in Verbindung mit der Frage der Reziprozität gelangt der Verfasser zur Feststellung, dass es zu einem Abschluss eines internationalen Vertrages über den Minderheitenschutz in beiden Staaten nicht gekommen ist. Der Verfasser befasst sich sodann eingehend mit der politischen, kulturellen und wirtschaftlichen Lage der Deutschen in Slowenien und stellt fest, dass die nationalsozialistische ideologische Einstellung zuerst eben bei den Deutschen in Slowenien durchgedrungen war. Die slowenische Bourgeoisie wurde durch diese Erscheinung völlig desorientiert, ohne ein klares Konzept einer Minderheitspolitik unter den neuen Bedingungen zu haben. Genau werden der Prozess der Nazifizierung der Deutschen in der slowenischen Steiermark und im Gottscheer Gebiete, die Konflikte mit der slowenischen Einwohnerschaft, die Methoden der nationalsozialistischen Propaganda- und Organisationstätigkeit und die Eingliederung der Gottscheer Hausierer in die nationalsozialistische Propaganda- und Spionagetätigkeit beschrieben. Die Gottscheer Deutschen, mit dem schärferen Kurs der Behörden unzufrieden, unterstützten bei den Gemeindevahlen im Jahre 1936 die Liste der Opposition.

Im Einzelnen schildert der Verfasser den jeweiligen Zustand des deutschen Minderheitsschulwesens in Slowenien, der Organisationen der deutschen Minderheit, wie auch Verhandlungen, Forderungen und Beschwerden der deutschen Führer. Die Regierung versuchte, mit dem Verbot des freien Ankaufs von Liegenschaften in einem 50-Kilometer breiten Grenzstreifen das Ansteigen des deutschen Grundeigentums einzudämmen und hob diese Verordnung nach zahlreichen Beschwerden erst nach der Niederlage Frankreichs auf. Die Behörden hatten wegen der nationalsozialistischen Einstellung, mit formell jedoch anders begründeten Entscheidungen, die Mehrheit der Ortsgruppen des Kulturbundes in Slowenien aufgelöst; im Jahre 1937 kam es zum Verbot der nationalsozialistisch geschriebenen »Deutschen Zeitung« in Celje (Cilli) und im Januar 1938 zur Auflösung der »Vereinigung deutscher Hochschüler« in Maribor (Marburg).

Das dritte Kapitel »Die Deutschen in Slowenien vom Anschluss bis zum Beginn des zweiten Weltkrieges« behandelt zuerst eingehend das Echo des Anschlusses in der jugoslawischen Innen- und Aussenpolitik und schreibt über den Einfluss, den dieses Ereignis auf das Deutschtum in Jugoslawien hatte. Der Anschluss erregte besonders in Slowenien eine grosse Beunruhigung und Unzufriedenheit mit der Politik der Regierung Stojadinović, während die Nazis in Österreich eine Kampagne für eine Revision der jugoslawisch-deutschen Grenze entfesselten. Die Deutschen sahen im Hakenkreuz auf den Karawanken ein Zeichen für den baldigen Anschluss Sloweniens an das Dritte Reich, wobei derartige Gerüchte sogar deutsche Staatsbürger verbreiteten.

Die Behörden in Slowenien sahen sich direkt gezwungen, gegen die irredentistische und nationalsozialistische Propaganda entschiedenere Massnahmen zu ergreifen. Zahlreiche Deutsche aus Slowenien durften nicht zu einer

Versammlung nach Graz fahren, auf der Hitler eine Rede hielt, Rückkehrern von dieser Versammlung wurden nationalsozialistische Embleme und Propagandamaterial abgenommen. Allgemeine Beunruhigung in Slowenien wurde durch das Hissen einer Hakenkreuzfahne anlässlich Hitler's Geburtstag im Jahre 1938 auf dem Kirchturm von Ptuj (Pettau) hervorgerufen. Noch mehr verschärfen sich die Beziehungen zwischen Deutschen und Slowenen in der Zeit der Sudetenkrise, als ein Boykott deutscher Waren und deutscher Geschäfte organisiert wurde.

Sodann beschreibt der Autor die Tätigkeit der österreichischen Nationalsozialisten, die versuchten, einen entscheidenden Einfluss auf das Deutschtum in Slowenien zu gewinnen. Auf Vorschlag der Deutschen aus Slowenien und mit Unterstützung Seyss-Inquart's kam es später zur Errichtung eines deutschen Konsulates in Maribor, jedoch musste Konsul Stechle in Folge der allgemeinen Beunruhigung auf Ersuchen der jugoslawischen Regierung alsbald abberufen werden. Das Südostdeutsche Institut in Graz unter Leitung des Geschäftsführers Dr. Carstanjen spielte eine besonders bedeutungsvolle Rolle bei den Vorbereitungen für die spätere deutsche Besetzung und organisierte ein eigenes Netz von Vertrauensleuten in Slowenien und Kroatien. Nach dem Münchner Abkommen begann der deutsche Gesandte von Heeren einen groben Druck auf das Ministerium für Inneres auszuüben und nach den Dezemberwahlen legte er sogar dem Regierungspräsidenten Dr. Stojadinović nahe, den Innenminister Dr. Korošec zu beseitigen. Der neue Innenminister Milan Acimović inaugurierte eine neue, den Deutschen mehr entgegenkommende Politik, jedoch zu Beginn des Monats Februar 1939 kam es zum Sturz der Regierung Stojadinović.

Ende März 1939, nach erfolgter Besetzung von Böhmen und Mähren und der Proklamierung des slowakischen Staates, veranstalteten die Deutschen in der Apaška kotlina (Abstaller Becken) umfangreiche Demonstrationen für einen Anschluss an Grossdeutschland. Als sich die erste Beunruhigung gelegt hatte, ergriffen die jugoslawischen Behörden energische Massnahmen, der deutsche Gesandte von Heeren aber mischte sich wegen dieser repressiven Massnahmen äusserst grob in die inneren Angelegenheiten Jugoslawiens ein. Den fünfzigsten Geburtstag Hitlers feierten die Deutschen in Slowenien mit zahlreichen öffentlichen Manifestationen, mit Sonnenwendfeuern und Leuchtraketen, Mitte April 1939 aber sandten sie Hitler mehrere Telegramme mit der Bitte, Slowenien zu besetzen und dem Deutschen Reich anzugliedern. Dagegen richtete sich in Slowenien ein immer mehr anwachsender Widerstand, es häuften sich aber auch deutsche diplomatische Proteste. Trotzdem setzte es das Auswärtige Amt anlässlich des Besuches von Fürst Paul in Berlin Juni 1939 durch, dass die nationalsozialistischen Ausschreitungen der Volksdeutschen in Slowenien und anderswo im Staate vorübergehend nachliessen.

Die beabsichtigte Wiederezulassung des Kulturbundes im Frühling 1939, die den Deutschen in Slowenien seitens des Ministerpräsidenten Dragiša Cvetković zugesagt worden war, wurde von den Lokalbehörden nicht genehmigt und so kam es dazu erst im Herbst 1939, als die Statuten des Slowenischen Volksbildungsbundes (*Slovenska prosvetna zveza*) in Kärnten (Österreich) bestätigt wurden. Den Beginn des zweiten Weltkrieges erlebten die Deutschen in Slowenien zwar ohne eine legale Organisation des Kultur-

bundes, jedoch fest vereint in zahlreichen Gesang-, Sport-, Feuerwehr- und anderen Vereinen, überall in der Offensive befindend, einheitlich unter nationalsozialistischer Führung. Repressive Massnahmen der Behörden vermochten zwar öffentliche Manifestationen des Prozesses einer mehr oder weniger totalen Nazifizierung des Deutschtums in Slowenien teilweise zu hemmen, konnten dies jedoch nicht verhindern.

Im vierten Kapitel »Vereinigung der Deutschen und die neue Führung des Kulturbundes« wird zuerst die Entstehung der »Volksdeutschen Einheitsfront« beschrieben. Nachdem Henlein's Partei auf dem Kongress in Karlsbad (Karlovy Vary) ein ähnliches Programm proklamiert hatte, gingen die jugoslawischen Behörden mit drakonischen, vor der Öffentlichkeit jedoch verborgenen Massnahmen, gegen diese Aktion für eine Vereinigung aller Deutschen in Jugoslawien unter nationalsozialistischer Führung vor. Auch der deutsche Gesandte von Heeren betrachtete die Aktion der Volksdeutschen Einheitsfront als unangemessen und unopportun und unterliess einen Protest wegen der repressiven Massnahmen der jugoslawischen Behörden. Die Regierung des Dritten Reiches war nämlich daran interessiert, während der Sudetenkrise die besten Beziehungen zu Jugoslawien aufrechtzuerhalten, um die Tschechoslowakei umso besser isolieren zu können. Der Verfasser analysiert eingehend den Hintergrund und die Motive der repressiven Massnahmen der Regierung Stojadinović und beschreibt die Tätigkeit der Erneuerer und verschiedener Strömungen innerhalb der deutschen Minderheit.

Auf eine Anregung der deutschen Gesandtschaft in Beograd erzielte der Sonderbeauftragte der »Volksdeutschen Mittelstelle« Dr. Luig eine Einigung zwischen dem »Kulturbund« und der »Erneuerungsbewegung«, die in einem einheitlichen Auftreten der deutschen Minderheit und der Unterstützung der Regierungsliste anlässlich der Wahlen im Dezember 1938 zum Ausdruck kam. Von da ab machte der Kulturbund eine grosse Entwicklung durch, derselbe zählte ja im Herbst 1938 238 Ortsgruppen, im April 1939 aber bereits 320. Die »Erneuerer« veranstalteten am Ende des Frühjahrs 1939 eine Reihe von grossen Manifestationsversammlungen, die nach nationalsozialistischem Muster organisiert waren, andererseits kam es aber zu einer ziemlichen Verschärfung in den Beziehungen zwischen Deutschen und der slawischen Einwohnerschaft. Eingehend werden Verhandlungen der Führung der deutschen Minderheit mit der Regierung geschildert, wie auch Forderungen und Vorschläge der deutschen Abgeordneten und Regierungsmassnahmen, die gegen den Ankauf von Grundstücken und anderen Liegenschaften seitens der Deutschen gerichtet waren.

Auf Grund eines Diktats der »Volksdeutschen Mittelstelle« erhielt der »Kulturbund« am Vorabend des zweiten Weltkrieges eine neue nationalsozialistische Führung unter dem Vorsitz von Dr. Janko Sepp, einem Vertreter der gemässigten Richtung innerhalb der »Erneuerungsbewegung«, während der Führer dieser Bewegung Dr. Jakob Awender aus taktischen Gründen noch für eine Zeit im Hintergrund verbleiben musste. Die einzige öffentliche Opposition gegen die neue nationalsozialistische Führung stellte von da ab die katholische deutsche Minderheitspresse dar, insbesondere die Wochenzeitung »Die Donau«.

Im fünften Kapitel »Die deutsche fünfte Kolonne in Jugoslawien« behandelt der Verfasser die Entwicklung und Tätigkeit des Kulturbundes in der Kriegszeit. Gleich zu Beginn des zweiten Weltkrieges gewährte die jugo-

slawische Regierung 2300 Deutschen eine grosszügige Amnestie. Die beunruhigten Deutschen waren nicht entzückt über die Möglichkeit einer Aussiedlung, wie sie Hitler in seiner Rede vom 6. 10. 1939 angedeutet hatte. Die nationalsozialistische Propaganda- und andere Tätigkeit in Slowenien mit der Forderung eines Anschlusses der slowenischen Steiermark an das Deutsche Reich erstarkte besonders nach der Kapitulation Frankreichs. Der Kulturbund unterliess zwar in der Kriegszeit öffentliche Manifestationen, verstärkte aber seine propagandistische und organisatorische Tätigkeit. Die gesamte deutsche Minderheitspresse, mit Ausnahme der katholischen, feierte offen die Erfolge der Wehrmacht und sympathisierte mit Hitler's Siegen. Besonders aktiv trat der Kulturbund in Slowenien auf, wo derselbe trotz dem allgemeinen Widerstande der slowenischen Öffentlichkeit im Herbst 1939 wieder erneuert worden war. Die Führung der deutschen Volksgruppe begann, paralell mit Hitler's militärischen Erfolgen der Regierung immer neue und grössere Forderungen zu stellen, denen die Regierung Cvetković nach der Niederlage Frankreichs auch in mancherlei Hinsicht stattgegeben hat. Trotzdem war die Führung der deutschen Volksgruppe mit der Politik der Regierung und ihren Konzessionen nicht zufrieden.

Auf Grund von zahlreichen, der wissenschaftlichen Öffentlichkeit bisher unbekanntem jugoslawischen und deutschen Quellen, beschreibt der Verfasser sodann die Tätigkeit des »Sicherheitsdienstes« und der »Abwehr«-Organisation unter dem Deutschtum in Jugoslawien, Massnahmen jugoslawischer militärischer und ziviler Behörden gegen verschiedene verdächtige deutsche Touristen, gegen Soldaten und Offiziere deutscher Volkszugehörigkeit in der jugoslawischen Armee, verschiedene Spionageaffären und Démarchen des deutschen Gesandten von Heeren u. s. w. Die jugoslawischen Behörden gingen gegen die Tätigkeit der deutschen fünften Kolonne nur bis zur Kapitulation Frankreichs vor; alle Pläne und Vorschläge für die Organisierung des Kampfes gegen die fünfte Kolonne hatten einen ausgesprochen defensiven Charakter, der jugoslawische Verwaltungs- und Abwehrapparat war seinen Aufgaben weder in personeller noch in technischer Hinsicht gewachsen. Überdies gab es verschiedene Reibereien zwischen den zivilen und militärischen Behörden, was zur allgemeinen Unwirksamkeit des behördlichen Apparates noch beitrug.

Eingehend wird die Entstehung, die Entwicklung und Tätigkeit der illegalen militärischen Formationen der jugoslawischen Deutschen und ihre Rolle beim Aprilzusammenbruch des jugoslawischen Staatswesens geschildert. Mit der Bildung dieser Formationen begann man in Slowenien bereits im Sommer 1939 unter dem Vorwand, dass es sich um eine Selbstschutzorganisation handelt, anderswo kam es zur Bildung der »Deutschen Mannschaft« in der Zeit 1940/41. Zahlreiche Volksdeutsche überschritten 1940 illegal die jugoslawisch-deutsche Grenze und wurden in Waffen-SS zur Führung dieser illegalen Formationen ausgebildet. Anlässlich des deutschen Überfalles auf Jugoslawien vom 6. April 1941 unterstellte der Volksgruppenführer Dr. Janko Sepp die gesamte deutsche Minderheit der besonderen »Abwehr«-Sabotageorganisation Jupiter. Die Volksdeutschen leisteten zum grossen Teile den deutschen Angreifern Hilfe, sie griffen jugoslawischen Militäreinheiten von hinten an, sie organisierten Panikmacherei, bewaffnet übernahmen sie die öffentliche Macht, verhinderten die Zerstörung von — für den Vormarsch

der deutschen Truppen—wichtigen Objekten u. s. w. Zahlreiche Volksdeutsche entzogen sich nach Hitler's Anweisungen bei der Mobilisation ihrer Militärflicht. Der Verfasser kommt zur Feststellung, dass die Tätigkeit der nationalsozialistischen fünften Kolonne aus den Reihen der deutschen Minderheit zweifellos von vornherein vorbereitet war und zwar planmässig und organisiert, wobei dieselbe jedoch nicht eine derartige Bedeutung und Rolle beim Aprilzusammenbruch des Staates hatte, wie dies gewöhnlich angenommen wird.

Im letzten, sechsten Kapitel wird eine übersichtliche Beschreibung der Quellen, Institutionen, sowie der Literatur und Publizistik gegeben. Angeführt und in bezug auf ihre Bedeutung kurz beschrieben werden Quellensammlungen, Zeitungen, Zeitschriften und periodische Publikationen, ebenso auch die jugoslawische und deutsche wissenschaftliche Literatur und Publizistik. Eine umfangreiche Übersicht jugoslawischer und deutscher Institutionen, die sich mit der Problematik der deutschen Minderheit in Jugoslawien befassten, hält dem Leser die Tätigkeit und Bedeutung dieser Institutionen vor Augen, denen er in der Abhandlung öfters begegnet. Für die wissenschaftliche Öffentlichkeit ist eine genauere Beschreibung des Standes und der Zugänglichkeit der Archivfonds dieser Institutionen bestimmt.

Zusammenfassung übersetzt von
Dr. Ivo Murko

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

SEZNAM KRATIC

- AA — Auswärtiges Amt
ACSKJ — Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd
ACKZKS — Arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana
A-I-MS — oznaka za fond Milana Stojadinovića v Državnem arhivu Socialistične federativne republike Jugoslavije
A-II-CPB — oznaka za fond Centralnega presbiroja v Državnem arhivu Socialistične federativne republike Jugoslavije
AO — Auslandsorganisation
APA — Aussenpolitisches Amt der NSDAP
AVSK — Arhiv avtonomne pokrajine Vojvodine, Sremski Karlovci
AzDAP — Akten zur deutschen auswärtigen Politik
Bd. — Band
BDC — Berlin Document Center pri ameriški misiji v Berlinu
CKSKJ — Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije
CKZKS — Centralni komite Zveze komunistov Slovenije
CMD — Družba sv. Cirila in Metoda
CPB — Centralni presbiro pri predsedništvu vlade
DA — Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata inostranih poslova, Beograd
DAH — Državni arhiv Socialističke republike Hrvatske, Zagreb
DAI — Deutsches Ausland-Institut, Stuttgart
DAJ — Državni arhiv Socijalističke federativne republike Jugoslavije, Beograd
DAM — Državni arhiv Socialistične republike Slovenije, podružnica Maribor
DDI — I Documenti diplomatici italiani
DGB — Deutsche Gesandtschaft Beograd
DGFP — Documents on German Foreign Policy
DKL — Deutsches Konsulat Ljubljana
DKZ — Deutsches Konsulat Zagreb
DNB — Deutsches Nachrichten Büro
dok. — dokument
f. — fascikel

FN	— Frame Number
FRUS	— Foreign Relations of United States
GGŠ	— Glavni generalštab
HaPol	— Handelspolitische Abteilung v Auswärtiges Amt
HRSS	— Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS	— Hrvatska seljačka stranka
IDN	— Institut društvenih nauka, Beograd
IHRP	— arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb
IMT	— International Military Tribunal (za uradno francosko izdajo nürnberških dokumentov Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire Nuremberg)
INV	— arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana
IZG	— arhiv Instituta für Zeitgeschichte, München
Jg.	— Jahrgang
JNS	— Jugoslovenska nacionalna stranka
JRZ	— Jugoslovenska radikalna zajednica
KB	— Kulturbund
KPJ	— Komunistična partija Jugoslavije
KPS	— Komunistična partija Slovenije
Kult A	— Kulturpolitische Abteilung v Auswärtiges Amt
KWVD	— Kultur- und Wohlfahrts Vereinigung der Deutschen
MIP	— Ministarstvo inostranih poslova
mp.	— mapa
MUP	— Ministarstvo unutrašnjih poslova
NAW	— National Archives Washington
n. č.	— navedeni članek
n. d.	— navedeno delo
NDH	— Nezavisna država Hrvatska
n. e.	— navedeni elaborat
n. r.	— navedena razprava
NRPJ	— Nezavisna radnička partija Jugoslavije
NSDAP	— National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei
OKW	— Oberkommando der Wehrmacht
op.	— opomba
PA	— Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Bonn
PK SK	— Pokrajinski komitet Saveza komunista
Pov.	— poverljivo
prm.	— primerjaj
RAM	— Reichsaussenminister
RFSS	— Reichsführer SS
RSHA	— Reichssicherheitshauptamt
SA	— Sturmabteilung
SBSk	— Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije
SBSn	— Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije
SD	— Sicherheitsdienst

SDKB	— Schwäbisch-Deutscher Kulturbund
SKOJ	— Savez komunističke omladine Jugoslavije
SODI	— Südostdeutsches Institut, Graz
SS	— Schutzstaffel
str. pov.	— strogo poverljivo
St. Sek.	— Staats Sekretär
tgm	— telegram
UDV	— Uprava državne varnosti
VDA	— Volksbund für das Deutschtum im Ausland
VDH	— Vereinigung deutscher Hochschüler, Zagreb
VII	— arhiv Vojnoistoriskog instituta, Beograd
VoMi	— Volksdeutsche Mittelstelle

REGISTER OSEB*

A

- Abel, tovarnar v Hrastniku 28
 Aćimović Milan 146, 151, 153, 154,
 178, 200, 350, 367, 432
 Ahčin Ivan 348
 Akšamović Antun 195
Albrecht Johannes 286, 412
 Albrecht Wilhelm 325
 Altenburg Günther 342
 Altgayer Branimir 43, 67, 69, 73, 76,
 78, 167, 170, 175, 176, 188, 190,
 195, 208—210, 223, 224, 250, 253,
 266, 272, 277, 297, 306, 312, 317,
 318, 321, 322, 327, 328, 330—332,
 334—336, 338—340, 342, 368, 373,
 375, 378—381, 384, 389, 390, 396,
 398, 400, 407, 411, 413, 415, 416,
 418, 429
 — Marija 335
 — Mirko 335
 — Viktor 335
 Ambrož Eleonora 233, 400
Ammende Ewald 195, 305, 316, 317,
 345
Andrejka Rudolf 305, 306, 308
 Andrić Ivo 107, 124, 146, 162, 178,
 213, 225, 237, 242, 350, 354, 361,
 363, 368, 391, 402
 Andelinović Budislav Grgur 137,
 138—140, 357, 360
 Angelo Peter 236, 401
 Anić Žika 9
Annabring Mathias 287, 321, 322,
 334, 337, 340, 341
 Appony Albert 32
 Aras Ruždi 357
 Arko Hans 36, 104, 110, 113—115,
 117, 163, 349, 352, 369, 371
Arnez A. John 303, 315, 346
 Auersperg, knez, senior 119, 124,
 149, 364
 — junior 393
 Auroi Sz. 8
 Avšič Jaka 406
 Awender Georg 43
 — Jakob 46, 47, 50, 53—55, 67,
 69—73, 76, 77, 79, 167, 169—171,
 173, 174, 182, 183, 187—190, 195,
 199, 208—210, 217, 236, 321, 322,
 323, 336, 340, 373, 378, 384, 388,
 389, 428, 430, 433
Awender Johann 286, 410, 412

B

- Badl Otto 151, 249, 331, 414
 — Willy 125, 190, 331
Bahr Richard 293, 305, 316, 319, 341,
 344

* Avtorji so navedeni v kurzivi; tudi v primerih, ko so neposredni udeleženci zgodovinskega dogajanja.

- Bajc Franjo 403
Banič Milan 385
 Bankovič, šef policije 400
 Barkovič, kapetan 245
 Baron Johann (Hans) 21, 22, 40, 148, 156, 168, 189, 208, 209, 264, 311, 368, 406
 Bartels, zdravnik 254, 255
Baš Franjo (pseudonim *Vrabec Janko*) 108, 109, 121, 285, 290, 303, 311, 313, 316, 324, 326, 331, 346, 350 do 353, 362, 366, 406, 408, 409, 423
 Bauer, sodelavec VDA 53
Baum Franz 343
 Beer Josef 195, 199
Beg Ante 302, 303, 364
 — *Šandor* 412
 Behrends Hermann 72, 183, 256, 277, 378, 384
 Beneš Edvard 138
 Bensch Karl 63
Berce Lojze, (pseudonim *Trnjegorski*) 308, 312, 349, 414, 419
 Berencz Adam 217, 393
 Berger Gottlob 252, 254, 257, 262, 408, 409, 411
 Bergman 338
 Bergmann 371
Berlioz Joanny 360
 Bernard, nemški konzul v Ljubljani 146, 156, 157, 160, 162, 164, 322, 332, 362, 363, 365, 367—372, 380, 406
 Berning Wilhelm 195
 Berthold Fritz 111
 Besednjak Engelbert 58, 352
 Bešlić Nikola 205, 206, 224, 384, 396
 Betz Marlies 8
 Beyer Eduard 308, 311
 Birke, trgovec v Ljubljani 146
Bischof Carl 286, 411, 412
 Bismarck Otto, von 94
 Bizjak Ivan 407
 Blanke Otto 371
 — Villy 331
 Bodenschatz Karl Heinrich 249
 Böcher, vodja NSDAP v Mariboru 63, 361
Boehm Max Hildebert 284, 296
Böhm E. 294
Böhmer Karl 320, 413
Boelitz Otto 292, 310, 311, 318, 343, 418
Bogdanov Vaso 305
 Bogdanović Živorad 204, 386
 Bohle Ernst Wilhelm 62, 65, 277, 279, 280, 327, 417, 419
 Borchardt Max 231
 Brandenstein R., von 419
 Brandstetter Franz 210, 249
Bratko Ivan 116, 117, 290, 314, 348, 352—354, 422
Bravničar Dušan 289, 422
 Breitwieser, urednik 175, 188
Brejc Janko 358
Brolih Mirko 392, 406, 407, 412
 Brosch Hans 236, 237, 260, 410
 Broz Josip, Tito 136
 Bruck, von, dr. 338
Bruckner Hans 96, 296, 303, 310, 311, 326, 344, 346
 Brücker Christian 262, 412
Brunner Heinz 52, 230, 293, 307, 309, 311, 318, 321, 324, 326, 329, 331, 332, 336, 345, 346, 348, 414, 416, 418
 Budanović Lajčo 172

Bühl Reinhold 355
 Bürckel Josef 54, 64, 65, 106, 333,
 334, 428
 Bütschek Karl 220
 Bullitt William Christian 89
 Bullock Alan 416
 Busse, svetnik AA 313

C

Campbell, ravnateljica biblioteke 9
 Canaris Wilhelm 278
Carstanjen Helmut, (psevdonim *Gerhard Werner*) 21, 22, 44, 52, 53,
 61, 62, 88, 98, 113, 150, 230, 244,
 260, 281, 282, 291, 295, 303, 304,
 306, 311, 312, 321, 327, 331, 343,
 346, 351, 355, 362, 396, 403, 406,
 410, 411, 422, 423, 428, 432
Celovsky Boris 362, 417, 419
 Chamberlain Neville 381
 Chaplin Charlie 157
 Chautemps Camille 360
 Chmelar Josef 295, 305
Ciano Galeazzo 228, 269, 356, 367,
 370, 378, 390, 392, 399
 Cincar-Marković Aleksandar 138,
 141, 151, 155, 156, 162, 207, 216,
 225, 227, 234, 237, 238, 358, 361,
 366, 371, 387
Claude L. Inis 127, 316, 356, 364, 390
 Claus Paul 47—49, 59, 61, 323, 324,
 331, 333, 376, 379, 428
 — Paul Oswald 324
 Cohrs Heinz 279
Conze Werner 287
 Cosmelli Giuseppe 252
Craigh A. Gordon 415—417
Crankshaw Edward 416
 Crnjanski Miloš 65, 334

Cvetković, policijski tajnik 322
 Cvetković Dragiša 18, 85, 86, 151,
 157, 163, 192, 200—203, 205, 206,
 211, 212, 214, 216, 219, 222—225,
 227—229, 237, 241, 242, 252, 255,
 270, 285, 309, 341, 384, 396, 398,
 432, 434
Cvijić Jovan 301, 303, 343

Č

Čabrijan Mladen 314
 Čebular, združni revizor 313
Čelap Lazar 301
 Čermelj Lavo 274
Česnik Ivo 290, 415
 Čubrilovič Branko 193

Ć

Ćirić Stevan 81, 137, 162, 201, 202

D

Dadieli Armin 230
 Daladier Edouard 360
Damjanović Pero 382
Dammang Andreas 293, 301, 312
Dammert Rudolf 293, 307, 371
 Dandolo Ignazio 8
 Danić Milan 338
 Davidović Ljuba 337
Delić St. Rista 396
 Derner Richard 168, 173, 188
Dick Volker 291, 329, 337, 351, 352
Diestelkamp Adolf 287
 Dietrich Otto 260
 Dimitrijevič Mita 357, 359, 378
Diplich Hans 286, 288, 420
 Doberšek Karel 357, 359
 Dölger F. 419

- Dolar A.* 122, 354
 Dolenc, trgovski zastopnik 236
 Dollfuss Engelbert 95
 Dorfmeister Anton 150, 155, 198,
 230, 282, 368
Dresler Adolf 396
 Drinčić, podban Donavske banovine
 199
 Duda H. 419
 Dufour von Feronce Albert 313, 319
 Dummer Peter 352
- Đ**
- Đilas Milovan 392
- E**
- Eberle Egidij 146
 — Gustav 233
 Eden Anthony 357
 Eichstädt Ulrich 357
 Elicker Jakob 376
 Emeršič Alojz 248
 Empting Rudolf 63, 64
 Eppich Josef 33, 104, 111, 117, 328,
 329, 349, 352, 353
Erhatič Stanko, (psevdonim *Carin-*
thiacus) 315, 316, 318
Erić Milivoje 318, 388
Erjavec Fran 347, 415
 Erker Ferdinand 349, 352
 Ernst Josef 325
 Eugen Savojski 301
- F**
- Faber du Faur Moritz* 416, 417
 Feine Gerhard 107, 177, 178, 262,
 350, 362, 363, 365, 367—369, 371,
 376, 377, 379, 386, 389, 400, 401,
 406, 410—412
- Felaher Julij 137, 357—359, 414
 Fiek, načelnik v Reichsnährstandu
 251
 Fischer, inženir 331
Fittbogen Gottfried 293, 302, 307, 310,
 311, 316—318, 335
 Fleith Anton 190
Fomin W. T. 415—417
 Frankl Ferdinand 21
 Fras Viktor 403
 Freundt Alfred 49, 143, 213, 237 do
 239, 324, 325, 328, 329, 332, 334,
 352, 357, 368, 373, 377, 381,
 401—403
 Frick Wilhelm 276, 418
 Fricke, zdravnik 50
 Fuchs, funkcionar SD 230
- G**
- Gabel Lina 231
Gamelin Maurice Gustav 360
 Gamerith, profesor 331
 Gamillscheg E. 419
 Garwin, komentator *Observerja* 130
 Gasteiger Ferdinand 336
Gauss Adalbert Karl 286, 318, 412
 — *Paul* 293, 302, 307, 315, 344, 346
 Gavrilović Oto (Fischer) 192, 201
 Gebel Werner 376
Gehring Egid 412
Gerhard Helmut 305, 306
Gesemann Gerhard 292, 301, 302,
 310, 311, 315, 419
Gilbert Felix 415
 Giljum Max 77, 188, 208, 322, 323,
 389
 Gissibl, sodelavec DAI 419
Glauert Günther 345
Glavič Jurij 109, 290, 347, 348, 350

- Globocnik Odilo 361
 Glöckner Max 61, 331
 Godesroy Ernst 419
 Godler Max 248
 Goebbels Joseph 259, 335, 380
 Goeken, funkcionar AA 309
 Göllner *Hans Otto* 288, 302, 307, 311, 316
 Göring Hermann Wilhelm 62, 72, 89—91, 130, 207, 216, 249, 254, 263, 280, 308, 338, 359, 375, 430
 Golubović, višji oficir 244, 403
 Gomboš Nikola 9
 Gorkić Milan (tj. Čizinski Josip) 340
 Gorscheg Fredi 356
 Goschnigg Konrad 407
Grafenauer Bogo (pseudonim *Lojze Serajnik*) 8, 136, 285, 289, 303, 315, 317, 343, 345, 347—349, 356, 358, 359, 422
 Grahmann, inženir 405
 Grassl Georg 33, 38, 50, 53, 58—62, 81, 82, 85, 86, 88, 102, 105, 106, 171, 172, 186—190, 201, 202, 208—210, 214, 217, 222, 224, 327, 330, 332, 340, 348, 352, 374, 379, 383, 386, 389, 390, 398
 Gregorič Danilo 381, 382, 385, 396
 Gregson Harry 355, 386, 401
 Greifelt Ulrich 270
 Grentrup Theodor 293, 305, 310, 316—319
 Grientisch 236
 — Erich 236
 Gröbl Hans 316
 Grohmann, zdravnik 254
 Gross Georg 197
 — Hermann 391
 Grothe, funkcionar AA 410, 411
Grothe Hugo 284, 293, 303
Gruenberg L. 296, 345
- H
- Hacin Lovro 371
 Hack Karl 233
 Hahn M. 419
 Hajle Selassie 139
 Halifax Viscount (Edward Wood) 130
Haller Hermann 294
 Halwax Gustav 46, 59, 77, 168, 170, 171, 189, 197, 198, 256—258, 323, 340, 373, 378, 380, 384
 Hamann Erich 57
Hamm Franz 85, 86, 178, 188, 190, 192, 195, 199, 200, 202, 205, 206, 208, 209, 224, 262, 326, 341, 381, 383—385, 389, 396, 398
 Harms G. 294
Harmsen Hans 310
 Hartig Richard 237
Hartl Hans 307
 Harttenberger Franz 237
 Hartung Oskar 419
Hassell Ulrich, von 217, 261, 317, 393, 406, 410
 Hasslinger Nikolaus 43, 65—67, 78, 86, 171, 186, 270, 334, 341, 376, 379, 414, 429
Haushofer Karl 96, 343
Hausmann Franz 292, 343
 Heeren Viktor, von 47, 49—51, 53, 58, 60, 61, 64, 66, 71—73, 76, 89, 90, 102, 106—108, 113, 124, 130 do 132, 135, 138, 140, 141, 143, 151—153, 155—157, 162, 163, 168, 169, 172, 173, 180, 182—184, 186—188, 191—193, 198, 200, 201, 206, 207, 212, 213, 225—228, 231,

- 234, 236—238, 241, 251, 252,
254—261, 275, 276, 280, 313, 323,
325—334, 336—339, 341, 342,
348—352, 357, 358, 360—362, 364,
366—368, 371, 372, 374—382, 385,
387, 388, 390, 392, 393, 396—403,
407—410, 414, 427—434
- Heiss Friedrich* 296, 303, 315, 321,
326, 344, 345
- Helm Hans 231, 379, 399, 400
- Henderson Nevile 130
- Hendry J. F.* 347, 351
- Hengerer F. 141
- Henlein Georg 46
— Konrad 167, 169, 171, 433
- Henniger Karl 170, 189, 198, 208,
209, 368, 373, 384, 389, 398
- Hess August 375, 376
— Friedrich 302
— Rudolf 50, 150, 216, 277, 279,
280, 325, 327, 335, 416, 417
- Heydrich Reinhard 231, 277, 399
- Hille Franz 171, 373, 374, 419
- Himmer Robert 407
- Himmler Heinrich 107, 156, 161,
230, 231, 251, 254, 257, 262, 263,
265, 276—278, 370, 408, 409, 411
- Hitler Adolf 7, 11, 16, 43, 50—52,
57, 67, 90, 91, 108—110, 112, 116,
129—133, 136, 138, 139—143, 149,
150, 155—162, 167, 171, 176—178,
181, 185, 186, 193, 194, 196, 197,
199, 207, 211, 213—216, 229, 233,
235, 236, 239, 240, 245, 246, 253,
259, 262, 263, 276, 277, 279, 281,
292, 325, 326, 334, 335, 340, 347,
358—361, 368, 369, 382—384,
390—392, 395, 405, 406, 425, 428,
432, 434, 435
- Hirsch, dr. 419
- Hoch Anton 9
- Hodžera Svetislav 66, 334
- Hönigmann Franz 114
- Hörtung Heinrich 376
- Höttl Wilhelm (pseudonim *Hagen
Walter*) 230, 399, 417
- Hoffmann Wilfried 237
- Hofman Karlo 172
- Hohnjec Josip 358
- Holzdürfer Nikola 338
- Holzer Rudolf* 21, 296, 304, 307, 311,
320, 321, 326, 355, 361, 394, 405,
409, 412
- Hoptner B. Jacob* 357, 366, 367, 377,
385
- Horff, von, šef personalne službe SS
411
- Horvat, kaplan 304
- Hrabak Bogumil* 315
- Hrassnig Josef 236
- Hristić Boško 378
- Huber, SS-Untersturmführer 409
— E. 236
— Franz 413
— Hans 257
- Huber Kurt* 351
- Hudjetz-Loeber Irmgard* 286
- Hübner Gerhard 231
- Hutter, tovarnar v Mariboru 28, 220
— Hilde 142
- Hutton Graham* 360

I

- Ibler Hermann* 216, 296, 303, 311,
315, 345, 346, 399
- Ilešič Svetozar* 347
- In der Maur Gilbert 359

- Isbert Otto-Albrecht* 293, 296, 307, 311, 344—346, 351
Ivančević Milan 321
 Ivanov, okrajni glavar 176, 373, 374
- J**
- Jakomini Josef 331
 Jakopič Rihard 135
 Jančič Ivan 100, 122, 311, 313, 314, 357, 422
 Janko Sepp 43, 47, 67, 74, 176, 201, 208—210, 223, 224, 226, 228, 252, 254—257, 261—263, 265, 266, 290, 322, 334, 384, 389, 393, 398, 400, 404, 408, 411, 412, 433, 434
Janković Dragoslav 8, 315
 Janković Đura 67, 68, 335, 337
Janoviky Karl 313
 Janson, svetnik DGB 66, 329, 330, 334, 341, 351
 Jax Ivan 146
Jelačin Risto 135, 290, 314, 354
 Jelenčič Anton 403
 Jellenz Sepp 331, 405
 Jevtić Bogoljub 71, 81, 82, 117, 359
 Jobst Johann 48
Jojkić Vladan 290, 301, 304, 305, 315
Jong, de, Louis 266, 278, 288, 396, 399, 406—409, 411—413, 415—418
 Jovanović Dragoljub 400
 Jožef II, avstrijski cesar 12
Jurčec Ivan 285, 365, 405, 406, 419
 Juvančič Ivo 9
- K**
- Kahle Maria* 293, 311, 344
 Kainz, uslužbenka PTT 406
 Kaltenbeck Ludwig 252, 406
 Kante Vladimir 352
 Kardelj Edvard 136
Karsten Hans 125, 330, 355
Kaschuttinig P. R. 348
 Kasper Michael 81, 82
 Kassner E. 419
 Kánya Kalámán 375
 Karadjordjević Aleksandar 34, 317
 do 319, 359, 426
 — Pavle 90, 130, 151, 153, 161, 162, 198—200, 207, 228, 308, 338, 366, 367, 384, 432
 — Peter II. 262
 Kavčič, gostilničar 220
 Keks Anton 230
 — Johann 34, 46, 50, 53—55, 59 do 62, 73, 76, 77, 106, 182, 188, 208, 210, 217, 323, 327, 330, 331, 336, 340, 372, 388, 389, 393
 Ludwig 190, 192, 201
Kellermann J. 294
 Keppler Wilhelm Karl 249, 350
 Kerckhoff Gebhard 8
 Kern Josef 406
 Kidrič France 135
 Kiffman Karl 21
Kindermann Heinz 345
Kirschig Adolf 286, 411
 Klasinc, župnik 250, 406
 Klein Oskar 236
Kleist Peter 416
 Klingberg Josef 221
Klinger Josef 286, 412
 Kob Rudi 230
 Kobasica Stjepan 318
 Kocbek Edvard 135
 Koch, gauleiter 338
Koehl L. Robert 416—418
 Köhler Heinrich 251, 407
 König Fritz 236
 Körner Rihard 376

- Kogej Jože* 289
Kogon Eugen 416
Kolbezen Ervin 406
Kommenović Mirko 359
Kordt Erich 416
Korn Arthur 302
Korošec Anton 56, 64, 87, 90, 99 do 101, 107, 112, 124, 125, 131, 132, 134—138, 143—145, 148, 152, 153, 163, 169, 172, 173, 175, 180—182, 184, 186, 203, 204, 222, 225—228, 248, 274, 312, 313, 318, 328—330, 333, 334, 337, 350, 352, 355, 357, 359, 364, 366, 367, 373—375, 377 do 381, 386, 397, 405, 414, 432
Kos Milko 8, 302, 421
Kosier St. Ljubomir 177, 290, 302, 309, 310, 312, 318, 320, 322, 413
Kosmina Palma 126, 290, 356
Kostić M. Laza 318
Košutić August 222, 223, 395
Kozak Ferdo 135
Kracjan Alojz 403
Krämer Florijan 77, 78, 188, 340, 379, 430
Kraft Doris 295, 305, 307, 311, 343, 346, 420
Kraft Stephan 26, 27, 36—38, 43, 46, 47, 50, 60, 70, 76—78, 81, 82, 85, 87, 88, 104, 105, 123, 167, 169, 171, 173, 175, 178, 183, 188—190, 208, 222, 230, 317—319, 339, 340, 342, 374, 375, 378, 379, 388, 389
Kraigher Vito 99, 290
Krainer Erwin 379
Krallert Wilfried 18, 283, 309, 385, 391, 419, 420
Kramer Albert 192
Kranjc Franc 137
Krati, inženir 237
Krauland Alois 331
Kraus 236
 — *Felix* 230
 — *Karl* 230
Kreft Ivan 285, 315, 356
Kreiner 310, 311
Kreiner, dr. 176
Krek Miha 136, 227, 398
Kremling Ludwig 13, 36
Krill de Capello Hans-Heinz 9
Krisch Alois 312
Krizman Bogdan 315
Kromholz 410
Krumlitsch Josef 405
Kubitz Hansjochen 262
Kühlbach Friedl 408
Külz Ilse 175
Kuhar Alojzij 357, 414
Kukovec Vekoslav 135
Kulovec Fran 227, 398
Kumanudi Kosta 357
Kunder Wilhelm 187
Kundt, uradnik AA 415
Kursell Otto, von 76, 276, 327
Krusemann, policijski svetnik 405
Kvaternik Slavko 266
Kveder, član akcijskega odbora 362
- L
- Laforce Wilhelm* 407
Lahousen, funkcionar Abwehra 263
Lajovic Anton 353
Lane Arthur Bliss 357
Lange Friedrich (pseudonim *Adriaticus*) 95—97, 292, 293, 296, 305, 307, 314, 316, 343, 345, 346, 355, 356, 422

Laun Rudolf 287
Lavrich Alfred 28, 125
Lavrič Jože 305, 310
Lazič Boško 248, 405
Lebrun Albert 159
Lehmann Anton 283, 420
Leibbrandt, dr., šef oddelka APA
 337, 418
Leibrock Otto 419
Leinz Leni 286, 412
Leitl Heinrich 369
Lenarčič Stanko 357
Lendl Egon 294, 305
Lenz Adolf 292, 314, 316, 343
Lepsius N. 419
Leskošek Fran 135
Leskovec Antoša 9
Lewang Josef Kurl 313
Lichtenberger Jakob 53—55, 56, 60,
 67, 175, 190, 195, 199, 254, 272,
 334, 398, 409, 428
Lilek Emilian 350
Lindenschmidt Michel 385
Lipnik Ferdo 290, 366
Ljotić Dimitrije 69, 71, 77, 88, 145,
 182, 193, 280, 330, 337, 338, 375,
 429, 430
Lobwehr Oskar 314, 359, 362
Loesch Karl 284, 296, 344, 346
Loiseau Charles 358
Lončar Dragotin 141, 361
Lorenz Werner 72, 214, 255—257,
 259, 262, 263, 265, 275, 277, 311,
 332, 392, 408, 409, 411, 412, 416
Lotz Friedrich 385
Luig Wilhelm 60, 62, 114, 161, 188,
 189, 208, 209, 281, 334, 370, 415,
 433
Lukas Georg 292

Lukmann Fritz 371
Lungulov Rada 413
Lurtz E. 322, 380
Luschin-Ebengreuth Arnold 292, 343
Luther Martin 391

M

Maček Vladko 131, 193, 212, 223,
 237, 357, 364, 367, 382, 385, 391,
 396, 417
Mačkovšek Janko 102, 137, 274, 289,
 307, 343, 347, 422
März Josef 346, 419
Magarašević Dimitrije 190, 192, 210
Maginot André 139
Magistrati Massimo 391
Maier-Kaibitsch Alois 350
Maister Rudolf 31
Majkić Kosta 318
Maksimović Boža 34
Mal Josip 345, 358
Mandel 338
Marija Terezija 12
Markert Werner 288, 305
Marschelke Kurt 48, 323
Martić Miloš 285, 316, 409
Martin Fritz 405
Massow Ewald, von 419
Matl Josef 293, 302, 311, 315, 422
Matter Ernst 361
Maul Otto 295, 311, 343
Maurus Adam 218
Mažuranić Želimir 137
May Jakob 330
Meder Heinrich 168
Meier Josef 224
Meissner Otto 62
Melik Anton 311, 314
Menrath Josef 33

- Thomas 43, 53
- Mercy Klaudius Ferdinand 12
- Merth O.* 332
- Mervič Mara 9
- Meštrović Ivan* 385
- Metzger Fritz 47, 77, 170, 228, 251, 257, 373, 274, 284
- Metzner, zdravnik 254
- Meyer Henry Cord* 418
- Meynen E.* 294
- Mihaldžić Stanoje 242, 404
- Mikolasch Helmut 329
- Mikuž Metod* 8, 367, 369
- Milanović Života 413
- Milinov Aleksandar 266
- Milovanović Nikola* 337
- Modic Lev* 99, 290, 352, 354
- Mörbisch Hans* 375
- Morocutti Camillo* 98, 110, 258, 292, 344, 351, 356
- Moser, inženir 261
- Hans 36—38, 60, 78, 81, 82, 85, 106, 168, 171, 186, 187, 208, 230, 262, 317—319, 323, 373, 374, 389
- Mravlje Milan 290, 359
- Mrawlag Ernst 33
- Muckermann Friedrich 75
- Mühl Emmerich 85, 203
- Mühleisen Lothar 33
- Müller von Asow Erich* 293, 396
- Müller Heinrich 231
- Müller Josef* 286, 340, 411, 412
- *Rudolf* 335
- Müller Tone 137
- Münster H.* 419
- Murko Ivo 435
- Mussolini Benito 134, 159, 228, 360 367, 393
- N
- Nasko Karl 36
- Natlačen Marko 105, 117, 144, 148, 160, 164, 221, 236, 264, 329, 349, 363, 369, 372, 394
- Nedeljković Petar 239
- Neubacher Hermann 261, 410
- Neuhausen Franz 51, 62—65, 150, 154, 178, 179, 203, 204, 214, 217, 237, 239, 250, 280, 332, 365, 366, 374, 377, 386, 388, 389, 391, 397, 418
- Neumann Walter* 345
- Neuner Wilhelm 81
- Neunteufl Walter* 57, 58, 113, 115, 117, 311, 329
- Neurath Konstantin, von 62, 72, 90, 279, 325, 327, 337, 416, 430
- Niederle L.* 307
- Nierhoff, funkcionar SD 408
- Nikolić Milan* 290, 332, 340, 342
- Nikolić Petar 412
- Ninčič Momčilo 262
- O
- Onič Alojz 394
- Ortenburški Otto 15
- Ostaneck France* 372
- Otterstädt Herbert* 296, 303, 371, 395, 409, 412
- Ozim Rudi 390
- P
- Paidasch Eduard 405, 406
- Papen Franz, von 131, 416, 418
- Paulsen Viktor 18
- Pavelić Ante 266, 335, 389
- Pavlas Ignjat 387

Pazmann Gisela 415
Penck Albrecht 96, 343, 344
 Pentz Viktor 67, 173
 Perić Milivoje 357
 Perz, dr. 209
 Petek Friedrich 325
Petersen Carl 291
 Petrischek Karl 215, 392
 Petrović Milan 202, 203, 320, 341,
 385, 386
 — Nastas 34
 Petschauer Erich 114, 327, 352
 — Johann 54
 Petsche Erwin 164
 — Josef 371
 Petz, agent SD 233
Pfaundler R. 307
 Pfrimer Julius 249
 Pinto Josif 391
Pirchegger Hans 296, 343, 345
Pissler A. 294
Plautz Oskar 54, 60, 106, 291, 301,
 310, 312, 313, 316—321, 354, 413
 Pleess, tiskarnar 175
Pock Friedrich 321, 343, 353
 Popović, advokat 255
Popović J. Dušan 301
 — *Daka* 290, 302
 Popp Philipp 40, 82, 86, 148, 195,
 223, 224, 331, 398
 Prekoršek Ivan 356
 Preradovich Nikolaus, von 422
 Pribičević Svetozar 33, 34, 37, 38,
 103, 317, 319
 Probst, inženir 91
 Protić Vasilije 400
Pržić Ilija 316
 Puc Dinko 341
 Pucelj Ivan 110, 359

R

Radić Stjepan 37, 319
 Radivojević Jovan 202
Rahm Hans-Georg 412
 Rajić Svetozar 169—173, 175, 179,
 186, 187, 201, 202, 204, 248,
 373—376, 379, 386, 387, 405
 Rakitta, major Abwehra 405
 Rambousek, prokurist 237
 Rapp, Tomas-C. 239
 Rasimus Hans 218, 391
Rassow Peter 287
Rauschnig Hermann 246
 Reich Emil 406
 Reinel, funkcionar SD 230
 Reiser Michael 254
Reismeier Wilhelm 326, 328
 Reiter J. 218
Reitlinger Gerald 416
Reitter Peter 286, 410
 Remec, župan v Ptuj 144
 Resseli, poslanec 38
 Reusch H. 419
 Rexeisen, funkcionar SD 230
Ribar Ivan 285, 367, 382, 385
 Ribbentrop Joachim, von 62, 150,
 151, 183, 207, 238, 252, 256—258,
 261—263, 265, 276, 277, 279, 358,
 361, 362, 365, 370, 391, 392, 408,
 409, 416
Richter Erich (pseudonim *Reimers*
Erich) 294, 356, 371
Riedl Franz Hieronymus 316, 421
 Rieg Aleksander 236
 Rikert Josif 172
 Rimann Waldemar 257, 398, 408
 Rintelen Emil 259, 410
 Ritchie, funkcionar British Council-
 la 8

- Ritter Karl 410, 412
 Ritz Ludwig 403
 Ritzmann, urednik 175
 Rödler Jakob 46
Roethel Johann 294
Rohrbach Paul 292, 305, 343
Rojic Vida 362
Ronneberger Franz 295, 364, 391
 Rosenberg Alfred 71, 73, 280, 335, 337, 359
 Roth Hans Otto 29, 213
Rothfels Hans 287
 Rozman Franc 405
 Rožič Valentin 88, 291, 319, 320, 349
 Rudenko Roman Andrejevič 392
 Rübél Walter 261
Rüdiger Hermann 29, 294, 307, 311, 315
 Rupnik Lev 264
 Rupp Aleksander 86
Rus Jože 304, 307, 352, 422
Russo Alfio 360
- S
- Saje Franček* 397, 412
Sancin Boris 414
Saria Balduin 288, 301, 314, 316, 329, 385, 421
Sattler Wilhelm 294, 302, 303, 306, 307, 310, 311, 335, 346, 396, 422
 Schacht H. 420
Schäffer Anton 286, 376, 411—413
 Scharner Albert 331
 Schauer, trgovec 220
 — Franz 36
Scheel Otto 291
 Schellenberg Walter 277, 399, 420
 Schemitsch, župan v Mozlju 163
 Schenk Friedrich 175
 — Helly 54, 67, 175, 272
 — Paul 175
 Scherer Emil 414
 Schicht Reinhold 236
Schieder Theodor 287
 Schirach Baldur, von 324, 371
 Schley Franz 264
 Schmidt, avstrijski konzul v Ljubljani 141, 358, 360
 — Paul Karl 260
 — Konrad 60
Schmidt Max 296, 303, 310, 322, 328, 330, 333, 345, 346, 355, 363,
Schneefuss Walter 294, 296, 302, 303, 307, 311, 314, 315, 317, 330, 335, 344, 346, 355, 356, 363, 366, 371, 412
Schneider Martin 286, 421
 Schober Josef 163, 164, 371
 Schönebeck, von, letalski ataše DGB 197
Schreiber Georg 293
 Schreiber L. 365
 Schrems Rudolf 230, 399, 416, 420
 Schümichen Jakob 302
 Schünemann K. 419
Schulz Joachim 23, 294
 Schulze, lastnik konta 288, 331
 Schultze Erno 376
Schumacher Ludwig 288, 307, 312
 Schumburg Emil 399
 Schuschnigg Kurt, von 95, 105, 132, 133, 218, 349
Schwab Hans 294
 Scott David 365
 Seewan Eduard 237
 Senčar Milko 362
Senz Josef 286, 287, 312, 316, 342, 389, 411—413, 421
 Sernetz Paul 369

- Servatius Robert 347
Seton-Watson Hugh 382, 387
 — R. W. 360
 Seys-Inquart Arthur 150, 361, 362,
 365, 432
Sieger Robert 292, 314, 315, 343, 421
Simonič Ivan 303
 Simonović Milan 203
 Simović Dušan 197, 260, 262
 Skoberne Fritz 405
 — Georg 201, 249, 406
 — Karl 248, 405
Slavič Matija 345
Smikalla Heinrich 305, 307
 Smiljanić Milivoj 365, 368, 377
 Smodej Franc 358
 Smole, funkcionar SD 230
 Snel Kurt 232
Sohl Berta 286, 411, 412
Sommer F. 286
 Soyter G. 419
 Spindler Vjekoslav 356
 Spreitzer, funkcionar KB 199, 209
Stadtmüller Georg 301, 346
 Stahlecker Franz 262
 Stalin, Josip Visarionovič 159
Staniewicz W. Restytut 421
 Stanković Radenko 51, 88, 319
 — Svetozar 205
 Starc Janez 104, 117, 349
 Starhemberg, von, princ Ernst Rūdi-
 ger 95, 108
 Stechle, vicekonzul v Mariboru 151,
 156, 162, 366, 432
 Steengracht Gustav Adolf von Mey-
 land 391
 Steiermann Muhl 236
Steinacher Hans 49, 60, 62, 277, 327,
 330, 332, 346, 418
 Steinacker Edmund 13
 Stieger Werner 146, 247, 248, 254,
 331, 355, 363, 371, 399, 405, 408,
 416
 Stieve Friedrich 323, 332, 350
Stöger Hans 344
 Stötzer, urednik 175
 Stoinschegg Hans 21, 405
 Stojadinović Milan 56, 64—68, 70 do
 73, 81, 82, 84—86, 88, 90, 91,
 97—101, 105—107, 110, 112, 115,
 117, 124, 125, 129—133, 135—141,
 143, 148, 151—154, 163, 169,
 170—172, 178, 180—193, 200 do
 205, 222, 225, 226, 231, 233, 269,
 281, 285, 295, 308, 314, 331, 333,
 334, 337, 338, 341, 342, 349—352,
 357—361, 364, 366, 367, 373—375,
 377—382, 386, 387, 397, 398,
 429—433
Stojković Ljubiša 285, 316, 409
 Stošović Dobrivoje 82, 84
Straka Manfred 61, 149, 291, 303,
 304, 307, 316, 317, 331, 346, 365
 Stranjšek Jožef 236
 Strölin Karl 419
 Stulli Bernard 9
 Sturm Martin 158, 163, 369
Suette Hugo (psevdonim *H. Volkmar*)
 96, 295, 343, 346
- Š
- Šalamon, član akcijskega odbora
 362
 Šandor Agoš 187
 Šega Ferdo 104
 Šegula, dr. 362
Šenoa Milan 301
Šidak Jaroslav 305
 Škulj Karel 274

Šnuderl Maks 160, 370
 Šorli Odon 245
 Šubašić Ivan 223, 237
 Šutej Juraj 400

T

Täubel Josef 83, 321
 Tauschitz Stephan 91
 Teich Gerhard 9
 Teichmann, sodelavec VDA 53
Thalheim Karl 292, 344
Thalmann Walter 264
Thierfelder Franz 294, 346
 Thurn Hans 46
 Tischler Jožef 104
 Tönnies Gustav 264
Tomasič Dinko 347, 386
 Tomažić, polkovnik 248
Tramplert Kurt 296, 344
 Trischler Josef 43, 86, 190, 192, 195,
 201, 208—210, 217, 224, 341, 389,
 393
 Triska Helmut 252, 256, 258, 391,
 407—409
 Trstenjak Alojzij 158, 159, 366, 369
 Trumbić Ante 138, 358, 360
 Tscheligi Franz 311, 406
 Tschiggerl Karl 143
Türcke Kurt Egon 295, 324, 342, 353
Tujković S. Nikola 320
 Tupanjanin Miloš 349
Turczynski Emanuel 419, 420
 Twardowski Frit: von 61, 75, 76,
 161, 173, 183, 207, 330, 332, 334,
 336, 338, 339, 342, 370, 375, 378,
 379, 407, 408

U

Ude Lojze 315, 345
 Uebersberger Hans 419
 Uiberreither Siegfried 22, 422

Ujčić Franjo 231
Ullmann Hermann 294, 301, 302, 308,
 310, 311, 315, 356, 416, 418—421
 Ullrich Johannes 9
 Unterhösel, uslužbenec Verkehrsbü-
 roja 237
 Urban Rudolf 50, 325, 418
 Urbas Tončka 9
 Uršič Fran 137
 Uzorinac-Kohary Theodor, von 91,
 342
 Uzunović Nikola 66

V

Valič Jože 403
Valjavec Fritz 283, 301, 420
 Valz Hermann 376
 Veesenmayer Edmund 249
 Veiter Theodor 319, 350
 Verdonik Franc 403
 Veselak Josip 405
 Vodeb, kapetan 404
 Vodopivec Fran 314, 348
Vodopivec Vlado 290, 353
Vogenberger Otto 286, 318, 411, 413,
 421
Volk Hans 286, 411
Volkmar Dietrich 396
Vošnjak Bogumil 303, 343, 414
 Vuković Jovan 67

W

Wagemann Ernst 396
 Wallfeld, von, uslužbenec AA 360,
 362
Ward Barbara 350, 355
 Warum Josef 236
 Weber, funkcionar Gestapa 248

- Wehler Hans Ulrich* 287, 301, 305,
307, 309, 369, 391
Wehofsich Franz 76, 230
Weiler F. 365
Weiss Albert 396
Weizsäcker Ernst, von 150, 213,
255, 259, 362, 365, 378, 410
Welker Adam 302
Wenkel K. 419
Werlitsch, uradnica PTT 406
Wersel Ernst 142, 143
Wessel Horst 52, 112
West Elisabeth 8
Westen Max August 27, 237, 244,
248, 249, 331, 340, 406
 — *Max Adolf* 52, 244, 247, 248, 405
Wettel Wilhelm 302
Wiese R. Hans 322
Wiesthaler Otto 264
Wilson Woodrow 133
Wimmer Lothar 132, 269, 349, 360
Winkelmann Erna 142
Winkler 376
Winkler Wilhelm 304, 305, 310
Winterfeld L. 419
Wippel Karl-Heinz 329
Wirsing G. 419
Wiskemann Elisabeth 386, 392, 411
Witye Rudolf 414
Woermann Ernst 124, 162, 213,
225, 237, 252, 354, 361, 368, 370,
390, 396, 401, 402, 407
Wolf, zdravnik 255
Wolfrum G. 288, 305, 314
Wolpert Helmut 313
Woschnagg Franz 28, 315
Wotawa A. R., von 292, 315, 343
Wresnig Josef 331
Wüscht Johann 18, 27, 70, 255, 265,
291, 309, 310, 330, 336, 347, 375,
391, 398, 412
Wurzer Oswald 406
Wutte Martin 291, 314, 345, 359,
362
- Z
- Zanger Fritz* 318
Zeschko Erich 264
Ziebarth E. 419
Zlobec Anton 358
Zollitsch Anton 286, 421
Zorn Tone 356, 421
Zupan, dr. 352
Zupanc Lojze 354
Zupančič Fran 359
Zwitter Fran 8, 289, 303, 305, 307,
311, 314, 319, 347, 356, 362, 414,
421
Zwitter Vinko 104
- Ž
- Žebot Franjo* 122, 264, 354, 369
Živković Petar 71, 314, 317, 337
Župančič Oton 135
- Y
- Yorck*, grof, funkcionar AO 323
Yovanovitch D. 360

REGISTER ZEMLJEPISNIH IMEN*

A

Albanija 158, 159, 198
 Aleksandrovac 14
 Alexandria, Virginia, ZDA 275, 407
 Alibunar 410
 Alpe 139
 Alzacija 12
 Amerika 322, 389
 Amsterdam 288, 399, 421
 Anglija 8, 129, 133—135, 139, 147, 185, 229, 240, 358
 Ankara 374
 Apače 111, 120, 143, 155, 156, 165, 219, 220, 353, 371, 395
 Apaška ravnina (kotlinja) 14, 21, 95, 111, 143, 151, 154, 159, 165, 207, 361, 368, 370, 432
 Apatin 11, 40, 49, 52, 75, 85, 89, 192, 197—199, 201, 203, 217, 224, 321, 372, 381, 429
 —, okraj 81, 190, 192, 381
 Avstrija 6—8, 21, 28, 30—32, 52, 54, 56, 64, 78, 93—99, 102—105, 107 do 109, 112, 120, 122, 124, 129 do 136, 138—140, 151, 161, 164, 218, 230, 292, 314, 332, 342, 344, 347, 353, 357—360, 392, 405, 414, 422, 426, 430, 431, 433
 Avstro-Ogrska 11—13, 16, 21, 29 do

31, 36, 43, 88, 101, 103, 112, 126, 305, 316, 329, 361, 383, 426

B

Bačka 11—14, 16, 19, 20, 29, 30, 36, 40, 48, 49, 75, 77, 170, 172, 176, 190, 199, 200, 203, 209, 215, 218, 223, 256, 265, 290, 301, 302, 304, 309, 321, 323, 325, 334, 374, 376, 391, 425
 Bačka Palanka 11, 40, 52, 191, 218, 376
 —, okraj 74, 81, 172, 190, 192, 309, 374
 Bačko Dobro Polje 86, 323
 Baden 12
 Bajte 352
 Balkan 180, 229, 280, 283
 Banat 11—14, 16, 19, 20, 29, 30, 36, 46, 48, 75, 103, 159, 172, 190, 200, 203, 205, 215, 253, 265, 290, 301, 304, 309, 321, 322, 325, 388, 389, 391, 411, 425
 Banatski Despotovac 246
 Banja Luka 14, 63, 75
 —, okraj 14
 Banovina, Dravska 40, 56, 102, 104, 115, 117, 118, 122, 123, 154, 157, 165, 176, 201, 212, 219, 221, 245,

* Zemljepisna imena v tujih jezikih so uvrščena pod ustreznega v slovenščini, npr. Deutschland išči pod Nemčija, prav tako Reich, tretji rajh in podobno.

- 264, 273, 274, 303, 308, 314, 319,
325, 349, 353, 354, 356, 363, 372,
394, 397
- , Drinska 40, 273
- , Dunavska 40, 58, 66, 82, 85, 86,
169—171, 176, 177, 179, 186, 197,
199, 201—204, 212, 223, 224, 247,
248, 255, 262, 273, 309, 320, 326,
341, 373, 374, 385, 386, 408
- , Hrvatska 222—224
- , Primorska 303
- , Savska 40, 67, 69, 176, 201, 273,
303, 308, 332, 336, 393, 396, 404,
405
- , Vardarska 391, 404
- , Vrbaska 40
- Baranja 11, 13, 16, 19, 20, 29, 30,
36, 48, 190, 197, 203, 215, 223,
265, 290, 304, 309, 425
- Basališče 95
- Bektež 306
- Bela Crkva 11, 19, 36, 40, 49, 83,
321, 372, 373
- Belgija 238, 242, 253
- Beli Manastir 11
- Beljak 137, 289, 382
- Beograd 8, 18, 19, 26, 38, 40, 45, 48,
50, 61, 63, 64, 66, 71, 77, 78, 85, 89,
90, 96, 99, 100, 102, 104, 105, 107,
123, 129, 130, 132, 133, 135, 146,
152—154, 166, 167, 172, 173, 179,
184, 187—189, 192, 195, 203, 204,
209, 214, 218, 219, 221, 224—226,
231, 234, 236—240, 243, 245, 247,
248, 252, 254, 255, 259, 260, 262,
269—271, 273—275, 280, 282, 293,
304, 308, 309, 320, 322, 324, 330,
337, 338, 341, 347, 354, 357, 358,
364, 366, 382, 384, 389, 391, 397,
399, 400, 402, 405, 410, 414, 416,
418—420, 422, 428, 430, 433
- Berchtesgaden 90, 133, 390
- Berlin 27, 48, 53, 61, 65, 66, 72, 77,
86, 90, 91, 95, 98, 124, 129—133,
136, 138, 139, 141, 148, 149, 151,
155, 160—162, 173, 181, 182, 193,
198—200, 207, 208, 213, 217, 225,
226, 228, 231, 242, 247, 249, 252,
257, 260—262, 279, 283, 284, 293,
308, 311, 323—325, 331, 332, 335,
338, 357, 358, 360, 363, 366, 368,
378, 382, 384, 389, 393, 406, 410,
411, 414, 419, 430, 432
- Besarabija 221, 254
- Beška 227
- Bežanija 90, 256, 265
- Bijeljina, okraj 14
- Bjelovar 203
- Blatnik 219, 371
- Blatno jezero 347
- Bled 117, 162, 346
- Boč 95
- Bohinj 343
- Bohinjska Bistrica 142
- bohinjski kot 95—97, 292
- Bolgarija 31, 139
- Bonn 9, 270, 275, 276, 281, 282, 287,
313
- Borovec 219
- Bosanska Gradiška 405
- , okraj 14
- Bosna 11, 14, 19, 20, 23, 33, 34, 48,
75, 190, 247, 273, 310, 312, 337,
390, 415
- , reka 14
- Bosna in Hercegovina 11, 14, 19, 20,
23, 33, 273, 310, 390, 425
- Braziliija 310

- Brdo pri Kranju 228
 Brenner 130, 360
 Breslau 177, 226, 406
 Brežice 96, 250, 346
 —, okraj 22, 24
 Bruck a. d. Leitha 335
 —, a. d. Mur 289
 Brünn 408
 Budimpešta 251, 261, 319, 407, 410, 417
 Bukarešta 138, 410
 Bukovina 14
 Buljkes 172, 176
- C**
- Celje 14, 21, 22, 24, 27, 28, 33, 34, 36, 39, 50—52, 55—57, 97, 120, 125, 144—146, 152, 159, 163, 215, 219, 236, 237, 243—245, 247—249, 264, 271, 307, 308, 331, 344, 353 do 356, 362, 363, 371, 381, 392, 402 do 407, 416, 431
 —, okraj 24
 Celovec 97, 104, 105, 137, 151, 155, 159, 163, 215, 230, 231, 236, 247, 248, 364, 382, 392, 405
 Chemnitz 48
 Crvenka 49, 64, 302, 321
- Č**
- Čabar, okraj 221
 Čačinci 76
 Čepin 239
 Češka 154, 159, 160, 162, 196, 197, 208, 232, 344
 Češkoslovaška (ČSR) 18, 31, 48, 61, 63, 80, 108, 111, 114, 136, 139, 144, 145, 148, 149, 152, 154, 156, 162, 170, 181, 185, 195, 271, 286, 324, 360, 362, 363, 382, 383, 391, 421, 432, 433
 Čib 176
 Črna gora 20
 Črnci 155
 Črnomelj 123
 —, okraj 14, 22, 24, 157, 221, 306
- D**
- Dalj 306
 Dalmacija 20, 238, 390
 Danzig 232, 277
 Darda, okraj 190
 Darkovac 306
 Daruvar, okraj 13, 309
 Deronje 196, 260
 Djekše 137
 Dobanovci 240
 Dobrač 137
 Dobrna 248
 Dolenjska 97
 Dolga vas 164, 219, 371
 Dolnja Briga 116, 219
 Dolnja Lendava, okraj 22, 24
 Dolnja Topla reber 57, 219, 371
 Domžale 27
 Donava 33, 203, 309, 355
 Donji Miholjac, okraj 204, 306
 Drava 137, 264, 265, 309, 355
 Dravograd 219, 220, 354, 371, 394, 395
 —, okraj 24, 157, 235
 Dravska dolina 144
 Dresden 114, 338
 Dunaj 12, 18, 28, 30, 94, 104, 106, 130, 138, 208, 230, 263, 283, 293, 304, 312, 349, 354, 371, 388, 390, 399, 408, 411, 419—421

Đ

- Đakovo 13, 195, 383, 404, 405
—, okraj 190, 309

E

- Eibiswald (Ivnik) 158
Eger (Cheb) 151
Ernestinovo 200, 385
Ernsthausen (Banat) 389
Estonska 213
Evropa 89, 102, 127, 133, 185, 186,
193, 213, 214, 250, 286, 326, 347,
348, 355, 415
—, srednja 5, 132
—, jugovzhodna 5, 150, 214, 282,
283, 285, 388, 391, 421
—, vzhodna 5, 285, 421

F

- Fikšinci 120, 165, 219
Fram 220
Francija 85, 97, 101, 124, 129, 133 do
136, 139, 147, 148, 185, 203, 206,
214—216, 218, 220, 223—225, 237,
238, 240—244, 246, 252, 253, 296,
360, 431, 434
Frankovska 15
Freiburg i. Br. 48
Freilassing 286
Frizah 116
Fuschl, grad 256, 408
Futog 195

G

- Gajdobra 176, 376
Galicija 14
Garešnica, okraj 13

- Glauchau 324
Golinci 306
Gorenjska 260, 343, 346
Gorica 159
Gornja Briga 116
Gornja Radgona 28, 138, 155, 156,
219, 395
—, okraj 122
Gornji Cmurek 28, 155
Gornji grad, okraj 24
Gotenice 219
Gradec 30, 44, 52, 113, 137, 138, 141,
142, 149—151, 155, 158, 161, 187,
198, 208, 209, 215, 216, 230, 231,
233, 247—250, 253, 260, 261, 276,
278, 282, 284, 285, 296, 303, 310,
312, 313, 316, 321, 322, 324, 345,
347, 363, 369, 370, 376, 382, 390,
392, 397, 399, 405, 411, 415, 416,
419, 422, 432
Grčarice 219
Grčija 31, 206
Grintovec 96
Guštanj 219, 371, 395

H

- Halle/S. 48, 323, 420
Haloze 28, 121
Hamburg 270, 279
Hannover 14
Heidelberg 388
Hercegovina 11, 14, 19, 20, 23, 33,
273, 310, 390, 425
Hessen 18
Hochschwabgebirge 52
Hrastnik 28, 219, 371
Hrvatska 11, 13, 17, 19, 20, 36, 37,
68, 80, 88, 112, 131, 192, 209, 210,
222—224, 230, 239, 266, 297, 306,

312, 357, 367, 370, 385, 390, 400,
425, 432

Hvar 355

I

Indija 13, 34, 49, 89, 199, 265, 266,
388

Innsbruck 159, 389

Istra 159

Italija 34, 93, 94, 109, 113, 126, 129,
130, 133, 134, 138, 139, 148, 154,
158, 160, 181, 207, 211—214, 216,
217, 228, 229, 238, 244, 260, 271,
343, 346, 349, 357, 358, 370, 383,
390, 391—393, 414

J

Jadran 7, 15, 29, 30, 93—96, 101,
116, 129, 130, 135, 136, 149, 159,
177, 207, 217, 229, 287, 344, 345,
369, 393, 430

Jaša Tomić, okraj 74, 81

Jena 48

Jesenice 28, 236, 239, 243, 244, 354,
404

Jovanovac 336

Jugoslavija 5—8, 11, 14—20, 23, 26,
27, 29—32, 34, 35, 37—41, 43 do
45, 47—50, 52—54, 58, 60—67,
69, 73, 75, 76, 78—81, 83, 89—91,
93—98, 102—109, 113, 115, 120,
121, 124, 125, 129—137, 139—143,
148, 150, 152—161, 163, 166—174,
176, 178—186, 189, 190, 193—195,
198—200, 202, 203, 206—218,
223—233, 235—239, 241—243,
245—263, 266, 267, 269—278, 280
do 285, 287, 288, 290—293, 295 do
297, 304—308, 310, 311, 313, 314,
316, 317, 320, 322—324, 327, 331

do 333, 335, 337—340, 342, 344,
349, 350, 357—361, 362, 364, 366,
370, 374—378, 381—383, 387 do
390, 392, 396—401, 405, 408, 413,
417—422, 425—428, 430—435

Julijske Alpe 96, 229

Južna Tirolska 80, 93, 162, 181, 214,
271

K

Kamnik, okraj 24

Kamniške Alpe 97

Kanada 310

Karavanke 33, 129, 131, 136, 138,
140, 216, 260, 326, 344, 347, 359,
431

Karavukovo 197

Karlovy Vary 169, 373, 433

Kastav 20

Kathreinfield 388

Kiel 9, 270

Knežja lipa 116, 164, 219, 371

Kničanin 205

Koblentz 277, 281, 282, 287

Kočevje 21, 28, 33, 34, 36, 48, 50,
55—57, 59, 83, 97, 110—113,
115—119, 144, 149, 157, 158, 164,
165, 219, 221, 245, 250, 272, 274,
331, 341, 351—354, 361, 369, 371,
372, 393

—, okraj 14, 22, 24, 157, 221, 308,
352, 369

Kočevska 14, 15, 17, 20, 31, 33, 48,
50, 56—58, 81, 110—113, 115 do
117, 120, 122, 125, 148, 149, 157,
158, 161, 163—165, 214, 216, 221,
222, 247, 253, 291—293, 307, 310,
311, 329, 351, 352, 369, 394, 395,
406, 426, 431

- Kočevska Reka 110, 111, 219, 221
 Konjice, okraj 24, 157
 Konjišče 219, 220, 371
 Konjiška gora 95
 Koprivnik 110, 111, 200, 219
 Koroška 15, 31, 33, 34, 58, 91, 93,
 95, 97, 98, 103, 105, 106, 108—110,
 115, 118, 134—137, 159, 165, 216,
 219, 229, 247, 319, 349, 350, 354,
 359, 382, 391, 422, 432
 —, južna 97, 110, 215, 310, 397
 Kovačica, okraj 232
 Kovin, okraj 175, 196
 Kraljevina SHS — Jugoslavija
 Kramarovci 120, 165
 Kranj 346, 404
 —, okraj 24
 Kranjska 96, 216, 310, 344, 392, 397
 Krk, otok 20
 Krnjaja 197
 Krško, okraj 22, 24
 Kula 11, 89, 172, 175, 376, 379
 —, okraj 77, 81, 172, 190, 192, 205,
 309, 374
 Kutjevo 335
- L
- Laško 147, 154, 362
 —, okraj 24, 157
 Lazarevo 198, 199, 384
 Leipzig 48—50, 284, 418
 Litija 27, 346
 —, okraj 24
 Litva 213
 Livold 57, 219
 Ljubelj 260
 Ljubljana 9, 14, 21, 24, 27, 28, 31, 33,
 34, 40, 45, 55—57, 98—100, 102,
 104, 113, 120, 123, 135, 141, 144,
 146, 149, 155—157, 159, 160, 163,
 164, 219, 222, 231, 233, 236, 238,
 244, 246, 259—261, 264, 270—274,
 285, 290, 303, 304, 308, 312, 313,
 322, 328, 331, 347, 349, 351—354,
 357, 360, 363, 365, 366, 368, 369,
 371, 378, 392, 395, 397, 405, 406,
 420, 421
 —, okraj 24
 Ljubljanska pokrajina 22
 Ljutomer, okraj 24, 120, 155, 306,
 353
 Lodž 335
 Logatec 236
 —, okraj 24
 Lokavec 143, 353
 London 9, 133, 139, 182, 270, 357,
 390, 417
 Lotaringija 12
- M
- Madrid 139, 231
 Madžarska 29—31, 44, 48, 50, 89 do
 91, 124, 138, 139, 207, 211, 213,
 215, 217, 228, 230, 251, 252, 254,
 257, 259, 271, 283, 309, 315, 319,
 324, 325, 348, 359, 383, 386, 391,
 408, 414, 426
 Magdeburg 177
 Makedonija 112, 234, 244, 377
 Marburg a. d. Lahn 44, 284, 388
 Maribor 9, 14, 21, 22, 24, 28, 31, 33,
 34, 36, 44, 52, 56, 57, 63, 64, 83,
 91, 94, 97, 99, 100, 102, 110, 119,
 120, 122, 124, 125, 135, 137, 142,
 144, 146, 148, 149—152, 156, 158
 do 160, 162—165, 216, 217, 219 do
 222, 231, 233, 236, 240, 243—245,
 249, 251, 252, 258—260, 264, 271,

274, 275, 282, 285, 289, 296, 304,
307, 308, 312, 314, 316, 319, 321,
329, 331, 344, 345, 348, 351, 353,
354, 360—362, 364—366, 368, 369,
371, 394, 395, 399, 403, 405, 406,
410, 412, 414, 431, 432
—, desni breg, okraj 24, 157, 235
—, levi breg, okraj 24, 122, 157, 235,
353, 366
Maverlen 117, 371
Medjimurje 20
Metlika, okraj 24
Mežiška dolina 310, 344
Mojstrana 27
Moravče 274
Moravska 154, 208, 432
Moskva 337, 340, 374
Mozelj 163, 219
Mozirje, okraj 24
Mramorak 196
München 9, 48, 52, 64, 102, 114, 116,
152, 162, 185, 192, 269, 282, 283,
287, 288, 304
Münster i. W. 284
Murska Sobota 144, 219
—, okraj 22, 24, 120, 157, 353
Muta 219, 371, 395

N

Našice, okraj 204, 309
Nemčija 6—8, 18, 21, 26, 27, 29, 32,
34, 38, 39, 41, 44, 45, 47—50,
52—56, 59—67, 69, 71—73, 75, 76,
79, 80, 88—91, 93—99, 101—103,
105—109, 111—118, 126, 129, 130,
132—143, 147—155, 157—160,
162, 163, 166, 167, 170—179, 181,
182, 184—186, 188, 194—200, 202,
204, 206, 207, 209—218, 220,

224—229, 231—233, 235, 236, 238,
240—245, 247—250, 252—263,
269, 270, 276, 278—280, 282 do
284, 289, 292, 296, 297, 302, 309,
312, 315, 319, 320, 323—328, 330,
333, 335, 338, 342, 344, 346, 350,
352, 357—359, 361, 364, 365, 368,
369, 371, 373, 374, 376, 378, 380 do
384, 386, 389, 393, 397, 398, 401,
403—407, 415, 425, 427, 428—434
Nemška loka 57, 164, 219, 371
Nezavisna država Hrvatska 15, 266,
297, 304, 306, 335, 389
Nizozemska 75, 238, 242, 253
Nova Palanka 321
Nova Pazova 13, 265
Nova Topola 14
Novi log 409
Novi Sad 11, 26, 27, 32, 40, 41, 46,
52—56, 59, 66, 74, 77, 79, 82, 83,
86, 89, 170, 173, 174, 178, 185, 186,
190, 191, 195, 204, 210, 218, 227,
237, 246, 260, 263, 265, 266, 270 do
272, 275, 313, 321, 322, 324, 331,
372, 388, 392, 398, 400, 403, 412,
414, 415, 420
Novi Sivac 86
Novi Vrbas 32, 39, 40, 52, 64, 83, 84,
86, 89, 175, 194, 196, 203, 221, 224,
236, 246, 251, 288, 320, 321, 324,
373, 374, 386, 407
Novo mesto 163
—, okraj 14, 22, 24, 221, 352
Nürnberg 116, 251, 347, 392, 416,
419, 422

O

Odžaci 11, 85
—, okraj 172, 175, 190, 196, 197, 203,
204, 258, 309, 321, 374

- Oldenburg 14, 217
 Olševa 95
 Onek 164, 219, 371
 Ormož 28, 219, 395
 Osijek 13, 49, 63, 67—69, 78, 83,
 170, 173, 200, 203, 218, 223, 260,
 265, 270, 272, 275, 309, 335, 336,
 373, 407, 415, 419, 429
 —, okraj 309, 336
 Osojske Ture 137
 Ovčjak 117
- P**
- Pančevo 11, 46, 83, 89, 169, 170,
 173, 187, 189, 271, 283, 321, 373,
 378, 384, 388, 390, 419, 428
 —, okraj 74, 175
 Parabuč 197
 Pariz 89, 135, 139, 182, 360
 Passau 12
 Petlovac 59
 Pfalz 12
 Planina 165, 371
 Pobrežje 219, 220, 371, 395
 Podonavje 109, 130, 214, 391
 Podravje 30, 31, 94, 102, 122, 147,
 158, 216, 251, 283, 290, 292, 344,
 361
 Podstenice 117
 Pohorje 49, 52, 125, 164, 219, 344,
 371, 405
 Poljane 219
 Poljska 5, 31, 61, 84, 144, 159, 262,
 286, 410
 Polom 219
 Pomurje 122
 Popovača 11
 Porenje 14
 Porurje 91
- Posarje 97
 Posavje 250, 406
 Postojna 354
 Potsdam 280
 Požarevac 12
 Praga 177, 182, 340, 364, 390, 400
 Prahovo 219, 254
 Prekmurje 14, 20, 147, 154, 312
 Prevalje 394
 —, okraj 24
 Prnjavor, okraj 14
 Prusija, vzhodna 338
 Pšekopane 334
 Přemysl 334
 Ptuj 14, 21, 22, 24, 28, 34, 51, 56, 61,
 97, 125, 142—145, 152, 159, 160,
 163, 170, 219, 236, 237, 240, 249,
 307, 308, 314, 325, 331, 344, 362,
 407, 432
 —, okraj 24, 157, 235
 Pustriška dolina 137
- R**
- Rače 219, 395
 Radikovci 306
 Radlje (Marenberg) 56, 111, 158,
 219, 245, 371, 395, 413
 —, sodni okraj 122
 Radovljica 96
 —, okraj 24
 Rakek 244
 Rakitovica 306
 Reka (Rijeka) 335
 Remšnik 354
 Rheinpfalz 64
 Ribnica 116, 351, 353
 Ridjica 172
 Rim 90, 133, 136, 139, 160, 181, 182,
 193, 231, 357, 375, 378, 382, 430

- Rog, kočevski 314
 Rogaška gora 95
 Rogaška Slatina 248
 Rogatec 219, 371
 Roglja 125
 Romunija 16, 30, 31, 44—46, 50, 83,
 124, 139, 211, 213, 215, 228, 257,
 261, 271, 280, 283, 322, 363, 410,
 428
 Ruma 13, 35, 83, 236, 265, 266, 324
 Rusija 14
- S
- Saint Germain 31, 95
 Salzburg 230, 399, 400
 Sarajevo 14, 63, 232, 234, 273, 335,
 366, 422
 Sava 96, 344, 355
 Savinjska dolina 96
 Savska dolina 260
 Sečanj 59
 Sekić 258
 Semič 122
 Sent-Andrija 319
 Serdica 219, 220, 253, 371, 395
 Sladki vrh 219, 246, 371
 Slatina 336
 Slavonija 11, 13, 17, 19, 20, 23, 36,
 48, 67—69, 75, 76, 167, 169, 190,
 195, 200, 203, 205, 207, 210, 224,
 294, 312, 324, 335, 373, 374, 381,
 386, 396, 425, 429
 Slavonska Požega 335, 336
 —, okraj 306, 309
 Slavonski Brod 336
 Slovaška 228, 230, 254, 367
 Slovenija 7, 11, 14—17, 19—23,
 27—31, 33, 34, 36, 38, 40, 44, 50,
 51, 54—56, 58, 61, 64, 80, 81, 90,
 91, 93—103, 105, 106, 108—111,
 113, 115, 117—121, 123—127, 129,
 134—136, 138, 140—144, 146 do
 148, 150—154, 156—167, 173, 181,
 184, 189, 194, 203, 207, 209, 210,
 214—217, 219—222, 226, 227, 230,
 233, 235—237, 239—244, 246 do
 251, 253, 258, 260, 261, 263, 264,
 269, 271, 273, 275, 282, 285, 287,
 289, 290, 292, 293, 295, 296, 303,
 306, 307, 309, 311—317, 328—330,
 337, 343, 344, 346, 349, 350, 353,
 355, 356, 360, 362, 363, 365—370,
 372, 378, 385—387, 390, 392, 395,
 397, 402, 403, 405, 406, 420, 425,
 426, 428, 429—434
 Slovenj Gradec 56, 111, 158, 219, 330,
 371, 395
 —, okraj 24
 Slovenska Bistrica 28, 219, 354, 395,
 404
 Slovenske gorice 94, 110, 121, 122,
 147, 155
 Slovenske Konjice 28, 56, 152, 164,
 219, 320, 355, 371
 Smrekovec 95
 Smuka 157
 Sombor 11, 83, 218, 324
 —, okraj 85, 172, 196, 197, 374
 Soška dolina 343
 Sovjetska zveza (ZSSR) 101, 129,
 135, 136, 139, 147, 148, 159, 160,
 213, 225, 226, 229, 374, 381, 392,
 421
 Spittal 382
 Split 358
 Spodnji log 117, 219
 Srbija 20, 112, 378
 Sredozemlje 229

- Srem 11, 13, 14, 19, 23, 34, 36, 75,
 190, 207, 223, 266, 294, 309, 310,
 386, 425
 Sremska Mitrovica 13
 Sremski Karlovci 273
 Stara cerkev 57, 104, 112, 164, 165,
 219, 221, 351, 371
 Stara gora pri Šentilju 233
 Stara Pazova 261
 Stara Šova 338
 Stari log 117, 157, 219, 312
 Stari Sivac 196
 Stari Vrbas 175
 St. Moritz 367
 Stogovci 120, 165
 Studenci 219, 371, 395
 Stuttgart 67, 114, 152, 176, 177, 226,
 271, 276, 277, 281, 287, 294, 332
 Subotica 52, 172, 195, 199, 274, 321,
 322, 354, 384
 Sudeti 149, 151, 164, 167, 185, 355
 Sušak 113, 354
 Sv. Ana v Slovenskih goricah 155
 Svetli potok 117
 Sv. Kungota 157
 Sv. Lovrenc na Pohorju 164, 219, 371
 Sv. Martin pri Gradcu (Martinshof)
 44, 150, 321, 422
 Sv. Pavel 137
- Š
- Šalka vas 157, 164, 219, 371
 Šentilj 94, 120, 137, 219, 233, 261,
 353
 Šenturška gora 137
 Šid 176, 374
 —, okraj 373
 Škofja Loka 346
 Šljivošćevci 306
- Šmarje, okraj 24
 Šmohor 137
 Šoštanj 28, 159, 162, 235, 249, 315,
 354, 371
 Španija 251
 Štajerska 15, 95, 96, 98, 108, 198, 216,
 292, 345, 346
 —, avstrijska (zgornja, severna) 105,
 150, 198, 216, 229, 254, 346, 361
 —, slovenska (spodnja, južna) 15, 17,
 20—22, 27—31, 52, 55, 56, 91,
 94—98, 102, 108, 110, 111, 120 do
 122, 125, 126, 141, 144, 148, 149,
 151, 154, 157—162, 164, 198, 215,
 216, 235, 249, 250, 264, 282, 283,
 285, 289, 292, 295, 296, 304, 305,
 310—312, 316, 317, 321, 329,
 343—346, 353, 355, 361, 362, 366,
 392, 397, 407, 416, 422, 426, 430,
 431, 434
 Štalcerji 165
 Štale 117
 Št. Lenart 122, 155
 Št. Lenska gora 137
 Švica 8, 401
- T
- Temišvar 29, 30, 253, 261, 263, 410
 Tivat 376
 Tokio 231
 Tomaševac 232
 Topola, okraj 74
 Torža 251, 261
 Trate 219
 Trava 352
 Trbovlje 96
 Trianon 11
 Trst 94, 142, 159, 289, 354
 Tržič 27, 219, 220, 395, 404

Turčija 31, 374

Turinška 15

U

Ulm 12, 116

V

Varaždin 203, 261

Varna 151

Vatikan 153

Velika Kikinda 11, 58, 83, 321

Veprovac 77

Vinkovci 13, 83, 309

—, okraj 336

Virovitica 69, 335

—, okraj 13

Vitanje 95

Vojvodina 17, 19, 23, 26, 27, 29, 30,

32, 34, 36, 38, 52, 56, 58, 81, 169,

172, 185, 186, 189, 197, 204, 205,

207, 210, 214, 215, 223, 224, 245,

248, 251, 252, 265, 290, 309, 310,

312, 313, 317, 319, 321, 340, 341,

357, 375, 391, 414, 415, 420, 425,

428

Vrbas, reka 14

Vrhnika 236

Vršac 11, 13, 19, 32, 83, 176, 255,

302, 321, 372

Vukovar 13, 265, 383

Vuzenica 143, 219, 371, 395

W

Washington 275, 287

Westfalija 284

Wiener-Neustadt 388

Wolfsberg 215, 382, 422

Württemberg 12

Z

Zagreb 13, 40, 45, 49, 55, 59, 63, 64,

69, 85, 99, 143, 151, 174—177,

190, 195, 203, 213, 215, 223, 225,

230, 233, 237, 239, 241, 259, 263,

266, 271—273, 306, 309, 320, 322,

324, 325, 330, 331, 333, 338, 340,

354, 357, 366, 374, 377, 379, 382,

388, 390, 392, 393, 404, 427—429

Zajčje polje 219

Zavidovići 14

Združene države Amerike 281, 282,

287, 310, 390

Zemun 13, 83, 90, 219, 254, 256, 266,

335, 388, 419

—, okraj 240

Zenica 14, 246

Zidani most 96, 142, 217, 354, 388

Ziljske Alpe 137

Zrenjanin (Veliki Bečkerek, Petrov-

grad) 11, 26, 32, 39, 40, 43, 65,

74, 83, 205, 260, 265, 271, 275, 321,

338, 372, 389, 427

—, okraj 172, 374

Ž

Željne 219

Žepče 14

Žiberći 219, 371, 395

Žombolj 32, 35, 253, 318, 426

REGISTER STVARNIH IMEN

A

- Abschied, Apatin 321
 Abwehr 146, 230, 233, 234, 244, 247,
 252—254, 259, 261—263, 275, 278,
 279, 288, 355, 399, 406, 410, 416,
 417, 434
 —, Amt Ausland II 230, 259
 —, Amt III 417
 —, Ast Salzburg 230, 399, 400
 —, Ast Wien 230, 411
 —, Bau- und Lehrkompanie Branden-
 burg 278
 —, Jupiter, organizacija v Jugosla-
 vijci 231, 253, 259, 262, 263, 278,
 411, 434
 —, Wehrmachtsarchiv Graz 230, 411
 —, — Klagenfurt 230, 247, 405
 Academia, Novi Sad 59, 190, 380
 Agraria 26, 217, 388
 Akademische Forschungsgemein-
 schaft der Wiener Universität 95
 Akcijski odbor za obrambo severne
 meje 144—146, 362
 Alemania, Kula 321
 Alpenländische Volksbodenfor-
 schungsstelle 113
 Arbeitsgemeinschaft der Deutschen
 Verbände in Belgrad 418
 Armijska oblast, I., 239
 —, III., 233
 —, IV., 239, 242, 392, 395, 400

- Aufbruchbewegung (SDKB) 327
 Aufklärungsausschuss Hamburg—
 Bremen 362, 375
 Auslandsdienst 216, 222
 Auswärtiges Amt 50, 60, 61, 65, 71,
 72, 75, 76, 90, 91, 102, 106—108,
 113, 124, 138, 141, 143, 150, 151,
 156, 160—162, 173, 180, 182, 183,
 198, 207, 213, 225, 230, 234, 237,
 238, 242, 244, 245, 249, 251—261,
 269, 275—283, 287, 308, 309, 311,
 313, 323, 324, 327, 332, 333, 342,
 347, 348, 357, 365, 367, 370, 371,
 387, 415, 425, 430, 432
 Avis 26

B

- Baden, Nova Palanka 321
 Balkanski inštitut 18
 Balkanski sporazum 139, 147
 Banatia, Vršac 321
 Banska uprava Dravske banovine 59,
 98, 104, 105, 115, 120, 122, 123,
 141, 146, 157, 159, 162, 165, 219 do
 221, 237, 244, 245, 273, 274, 328,
 354—356, 372, 390, 403
 — Dunavske banovine 58, 66, 170,
 197, 202, 203, 247, 255, 273
 — banovine Hrvatske 223
 — Savske banovine 67, 69, 273, 332
 Berlin Document Center 277

- Borbaši Hodžere 382
 Branibor 274
 British Council 8
 Bund Deutscher Osten 277, 296
 Bundesarchiv Koblenz 277, 281, 282, 287
 Bureau International d'Éducation 8
 Bureau Kursell 76, 276
- C
- Centralni presbiro 131, 134, 273, 274, 308, 320, 358, 368, 371, 393, 405, 409, 413
 —, manjšinski oddelek 274, 413, 414
 Comité permanente de la Défense Nationale 360
 Credit-Anstalt 28
- Č
- Četniki 245, 252, 260, 274
- D
- Deutsche Akademie 48, 49, 171, 282, 373
 —, Süd-Ost Ausschuss 283, 419
 Deutsche Burschenschaft 44, 66
 Deutsche Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses 40, 57, 58, 73, 75, 86, 120, 195, 383, 427
 Deutsche Mannschaft 258, 265, 266, 409, 434
 Deutsche Studentenschaft 47—50, 55, 111, 114, 281, 428
 —, Aussenstelle für Südslawien 48, 111, 323
 —, Hauptamt für studentische Grenzland- und Aussenpolitik 281, 325
 Deutscher Akademischer Austauschdienst 8
 Deutscher Aufbau 54, 327
 Deutscher Bauernbund 302
 Deutscher Hochschulring 44
 Deutscher Schulverein 15, 31, 94, 126
 Deutscher Schulverein Südmark 51, 57, 61, 94, 95, 100, 108, 113, 125, 149, 150, 271, 282, 284, 332, 361, 422, 430, 431
 Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein 26, 32, 426
 Deutsches Ausland-Institut 29, 114, 152, 174, 176, 226, 271, 277, 281, 282, 284, 322, 331, 332, 336, 374, 391, 403, 414, 416, 418, 419
 Deutsches Institut für Auslandkunde 284
 Deutsches Zentralarchiv Potsdam 280
 Deutschvölkische Einheitsfront 78, 79
 Deuxième Bureau 230
 Dienststelle der DRB v Mariboru 233
 Dienststelle Ribbentrop 244, 276, 416
 Diplomatski arhiv DSIP 9, 270
 Donauschwaben, Pančevo 321
 Donauschwäbischer Bauernverband 389
 Druckerei- und Verlags A. G., Novi Sad 41, 388
 Društvo narodov 38, 39, 127, 353, 415
 Društvo nemških visokošolcev, Maribor 125, 321, 431
 Društvo rezervnih oficirjev 227
 Društvo slovenskih intelektualcev, Pariz 135
 Družba Sv. Cirila in Metoda 100, 115, 121, 274, 289, 353
 Državni arhiv SFRJ 9, 273, 281, 407, 417

- , SR Bosne in Hercegovine 273
 —, SR Hrvatske 9, 273
 —, SR Slovenije 273
 —, —, podružnica Maribor 9, 275,
 282, 285, 304

E

- Edelweiss, Maribor 163
 Evangeljska reformirana cerkev 40
 Evropski kongres nacionalnosti 38,
 295, 415

F

- Finanzverwaltungsgesellschaft für
 Südosteuropa »Pontus« 27
 Franconia, Bela Crkva 321
 Frohsinn, Maribor 163

G

- Gestapo 153, 155, 231, 243, 248, 261,
 278, 279, 282, 364, 391, 392, 399
 Geografski inštitut, Beograd 18
 Glavna zadružna zveza 26
 Glavni generalštab 18, 161, 181, 196,
 197, 206, 213, 228, 232, 233, 235,
 240, 242, 243, 246, 273, 308, 377,
 392, 403, 410
 —, II. obveščevalni oddelek 196, 210,
 232, 242, 246, 273, 387
 Glavni prosvetni svet 83
 Gothia, Zrenjanin 321
 Grenzlandamt der Studentenschaft
 der Universität Leipzig 47, 48, 50
 Grenz-und Auslandsinstitut 44
 Gustav-Adof, Verein 284, 383
 Guttenbrunn Crvenka 321

H

- Hausbau-Aktiengesellschaft 27
 Heimwehr 108
 Henleinfront 111
 Hitlerjugend 63, 112, 176, 247, 281,
 324
 Hranilnica Dunavske banovine 204,
 386
 Hranilnica in posojilnica, Kočevje 28
 Hranilno in posojilno društvo, Ptuj
 28, 61, 236, 331
 Hrvatska republikanska seljačka
 stranka (HRSS) 37, 317
 Hrvatska seljačka stranka (HSS) 68,
 69, 76, 131, 148, 180, 222, 223,
 364, 382, 391, 429

I

- IG-Farbenindustrie 63
 Institut društvenih nauka 4, 8
 Institut für Auslandkunde, Grenz-
 und Auslandsdeutschum 284
 Institut für auswärtige Politik 270
 Institut für Grenz- und Auslands-
 deutschum 284
 Institut für Grenz- und Auslands-
 studien 284
 Institut für Zeitgeschichte 9, 269,
 282, 287, 304, 417
 Institut für Weltwirtschaft 9, 270
 Institut za historiju radničkog po-
 kreta 273
 Institut za izučavanje radničkog
 pokreta 422
 Inštitut za narodnostna vprašanja 9,
 272—274, 285, 304, 420
 Inštitut za zgodovino delavskega gi-
 banja 303, 420
 Intelligence Service 230

Istorijski arhiv AP Vojvodine 273
Izseljeniški komisariat 310

J

Jadranska straža 159, 160
Johann Stampfelsche Studentenstiftung 115, 119
Jugoagrar 26
Jugoanil 63
Jugočelik 246
Jugopetrol 239
Jugoslovenska radikalno demokratska kmečka koalicija 81
Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) 66, 71, 81, 100, 110, 111, 117, 134, 147, 222, 290, 341, 347, 359
Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) 66—68, 72, 80, 82, 85, 86, 99, 101, 110, 111, 144, 148, 169, 171, 173, 180, 186—193, 204, 222, 224, 337, 341, 354, 379—382, 398
—, nemški delovni in agitacijski odbor 85, 171, 186, 187

K

Katoliška akcija 49
Katoliška cerkev 40, 75, 125, 347, 429
—, nadškofija v Beogradu 172
—, — v Salzburgu 15
—, škofija v Đakovu 195
—, — v Ljubljani 104
Klub koroških Slovencev 137
Klub nemških poslancev 37, 388, 426
Kočevska kmečka stranka 33, 35, 36, 111, 426
Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomaga-

čev, 284, 285, 415, 416, 420, 422

Komunistična partija Jugoslavije 68, 79, 84, 136, 145, 215, 275, 340, 400, 401

— Slovenije 99—101, 116, 127, 136, 144, 145, 148, 159, 275, 289, 353, 356

Konzulat, avstrijski v Ljubljani 104
—, nemški v Ljubljani 91, 146, 155, 259, 260, 331, 363, 366, 369, 371, 406

—, —, filiala v Mariboru 91, 149 do 151, 156, 159, 231, 365, 366, 399, 432

—, — v Sarajevu 234, 366

—, — v Zagrebu 176, 237, 366

Kranjska industrijska družba 28, 404
Kreditni zavod 28

Kulturbund 15, 17, 18, 20—23, 26, 32—35, 40, 43—50, 52—60, 62, 65—70, 73—79, 81, 82, 85, 86, 89, 91, 93, 100, 102—106, 109, 110, 112, 114—120, 125, 146, 151, 156, 162—168, 170, 171, 176, 177, 179, 181, 182, 185, 187—190, 192, 194—197, 199—202, 205, 207 do 212, 214, 215, 217—224, 226—228, 230, 230, 233—236, 241, 243, 246—250, 252—258, 260, 262 do 266, 270, 272, 275, 281, 291, 297, 311, 312, 317, 322—332, 334, 335, 339, 340, 351, 356, 371, 372, 379, 380, 382, 384, 388—390, 394, 395, 398—400, 403—406, 411—413, 416, 418, 425, 426, 428—434

—, srednja linija 75—78, 167, 172, 188, 339, 429

—, zvezni odbor 34, 46, 54—56, 65, 77, 188, 190, 208, 210, 323, 335, 372, 428, 429

—, zvezno vodstvo 46, 47, 49, 53—56, 59, 60, 62, 65—67, 69, 70, 73—77, 79, 81, 93, 102—106, 115, 118, 164, 168, 170, 171, 187, 190, 192, 194, 197, 200, 207, 210, 217 do 219, 221, 223, 224, 227, 230, 234, 235, 254, 255, 260, 270, 272, 275, 281, 323, 328, 334, 379, 399, 428, 430

Kultur- und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen (KWVD) 67—69, 73, 76—79, 167, 170, 173, 175, 188, 190, 195, 224, 272, 324, 330, 336, 373, 429

L

Landesverband der deutschen Akademiker 44, 45, 52, 321, 328

Landes-Vetruuensmännerversammlung 37

Landmannschaft der Deutschen aus Jugoslawien 389

Landwirtschaftliche Zentral-Darlehens-Kasse 26, 27, 388

Lenau, Subotica 321

Lidertafel, Maribor 163

Ljudska fronta 145, 159

M

Mala antanta 129, 136, 138, 139, 147, 233, 280

Manjšinski inštitut 27, 98, 114, 120, 149, 222, 270, 273, 274, 312, 316, 349, 352, 353, 420

Maria Stern, samostan 14, 75, 429

Mariborski kreditni zavod 28

Mladonemško gibanje 65—67, 73, 78, 86, 171, 174, 186, 270, 334, 340 do 342, 376, 414, 429

N

Narodna odbrana 17, 110, 227, 245, 274, 290, 337, 414

Narodna skupščina 37, 38, 82, 85, 87, 88, 100, 104, 105, 110, 122 do 124, 126, 129, 131, 137, 186, 187, 192, 193, 201, 205, 210, 270, 272, 311, 317—319, 326, 358, 381, 413, 422, 431

Narodni odbor 145, 274, 362, 414

Narodni svet 144

National Archives Washington 275, 278, 282, 283, 287, 407

National Sozialistische Arbeiter Partei (NSDAP) 7, 49, 50, 63, 64, 68, 97, 116, 150, 178, 216, 220, 237, 251, 261, 277, 279—282, 324, 332, 335, 361, 371, 388, 402, 406, 417, 419

—, Arbeitsdienst 220, 324

—, Arbeitsfront 63, 281

—, Auslandsorganisation (AO) 47, 53, 62—65, 71, 150, 203, 209, 217, 277, 279—282, 323, 327, 332, 333, 354, 365, 377, 378, 391, 397, 398, 416—419, 428

—, —, Aussenhandelsamt 279, 386, 415

—, —, Landesgruppe v Jugoslaviji 62, 63, 280, 332, 418

—, —, Ortsgruppe 63, 280

—, —, Stützpunkt 63, 280

—, —, Verbindungsstelle 279

—, —, Zweigstelle Hamburg 279

—, Aussenpolitisches Amt 71, 73, 280, 281, 337, 418, 419

- , Gaugrenzlandamt v Gradcu 151, 231, 260, 282, 370, 392, 399, 422
- , Gaugrenzlandamt v Celovcu 151, 231
- , Gauleitung v Gradcu 150
- Nationalsozialistische Erneuerungsbewegung der Deutschen in Rumänien 45
- Nemška liga za Društvo narodov 38, 188, 388, 427
- Nemški potovalni urad v Beogradu 63, 179, 203, 237, 239, 261, 280
- , podružnica v Zagrebu 241
- Nezavisna radniška partija Jugoslavije 341
- Niemecka Rada Narodova 84
- O**
- Oberkommando der Wehrmacht (OKW) 230, 234, 252, 253, 255, 261, 263, 278, 346
- Oberland 44
- Obnoviteljsko gibanje 45—47, 49, 50, 53—55, 57, 60, 61, 63, 65—67, 69 do 79, 86, 88, 89, 93, 125, 167—175, 178—182, 186—190, 194, 197 do 199, 208, 209, 217, 218, 251, 256, 270, 272, 280, 297, 308, 322—325, 328, 331—335, 338, 339, 342, 373—375, 378, 382, 384, 389, 393, 422, 427—430, 433
- Obveščevalna služba, angl. 230, 420
- —, francoska 230
- —, talijanska 230, 252
- —, jugoslovanska 211, 232, 233, 240, 241, 243—245, 248, 255, 378, 403i 434
- —, —, policijska 62—65, 69, 114, 159, 179, 185, 203, 232, 236, 243, 248, 249, 273, 369
- —, —, vojaška 151, 196, 232, 240—243, 248, 249, 251, 273, 367, 369
- —, madžarska 172, 252
- —, nemška (glej tudi Abwehr, AO NSDAP Auslandsdienst, Dienststelle Ribbentrop, Gestapo, Reichssicherheitshauptamt, Sicherheitsdienst, Südostdeutsches Institut) 27, 154, 172, 175, 176, 206, 211, 230, 231—233, 236, 237, 239, 247, 249, 250, 255, 262, 267, 275, 276, 281, 313, 366, 399—401, 416, 418, 420, 434
- Oesterreichische Arbeitsgemeinschaft für die deutschen Minderheiten 420
- Oesterreichisches Institut für Geschichtsforschung 283
- Orjuna 110, 245
- Orožniki 154—156, 158, 235, 243 do 247, 258, 264, 368, 369, 381
- Ortsstürme v Kočevju 258
- P**
- Patriotski omladinski front 382
- Pfalz, Novi Vrbas 321
- Policija, jugoslovanska (glej tudi vlada, jugoslovanska, ministrtvo notranjih zadev) 57, 64, 65, 113, 125, 141, 146, 148, 156, 158—160, 164, 170, 173, 175—179, 182, 184, 185, 189, 199, 227, 231, 235, 236, 238, 241—245, 248—250, 260, 264, 272, 273, 289, 307, 314, 317, 322, 332, 336, 337, 339, 365, 366, 368, 373, 377, 378, 384, 394, 399, 400, 403—405, 413, 421
- Politična in gospodarska zveza Slovencev na Koroškem 33

Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji 33, 426
 Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Bonn 9, 270, 275, 276, 280—283, 287
 Poslaništvo, nemško v Beogradu 50, 61, 66, 71, 100, 107, 142, 146, 152, 156, 158, 165, 168, 176—179, 182, 184, 185, 188, 189, 202, 209, 213, 234, 236, 237, 245, 255, 259, 261, 262, 275, 324, 330, 331, 347, 360, 361, 363, 365, 368, 375—377, 379, 380, 386, 390, 400, 414, 433
 —, — v Budimpešti 251, 259
 —, — v Bukarešti 259
 —, češkoslovaško v Beogradu 364, 391
 Privilegirana agrarna banka 84
 Prosvetna zveza v Ljubljani 290
 Prosvjeta 32, 33
 Publikationsstelle Wien 283, 419, 421, 422
 Putnik 141, 361

R

Rapid, Kočevje 116
 —, Maribor 163, 258, 260, 409, 410
 Rdeči križ 73
 Reichsdeutscher Hilfsverein 150
 Reichsfrauensschaft 332
 Reichsjugendführung 47—49, 53, 281, 332, 336, 428
 Reichskanzlei 62, 258, 406
 Reichskriegsministerium 419
 Reichsnährstand 72, 76, 251, 332, 428
 Reichssicherheitshauptamt 228, 230, 231, 276, 278, 399, 416, 419, 420
 Reichsstelle für Raumordnung 214, 347

Reichsstudentenschaft 332
 Reichstag 213
 Reichsüberwachungsstelle Graz 249
 Reichsverband für katholischen Auslandsdeutschen 284
 Rijksinstituut voor Orlogsdocumentatie 288, 399, 421
 Royal Institute of International Affairs 9, 270
 Rožmarin 135

S

SA (Sturmabteilung) 45, 52, 59, 74, 163, 239, 240, 251, 256—258, 265, 427
 Schlaraffia 163
 Schulstiftung der Deutschen des Königreiches Jugoslawien 39, 76, 83, 201, 321, 388, 390, 427
 Schwaben, Odžaci 321
 Schwäbischer Nationalrat, Temišvar 29
 Schwarzwald, Velika Kikinda 321
 Selektor 26
 Sicherheitsdienst (SD) 146, 151, 156, 226, 227, 230, 235, 239, 244, 245, 247, 249, 252, 254, 261, 262, 276 do 278, 281, 282, 311, 393, 395, 398 do 400, 402, 406, 407, 416, 417, 419, 434
 —, Abschnitt Graz 230, 233, 247, 399, 416
 —, — Klagenfurt 230
 Sicherheitspolizei 249
 SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije) 99, 127, 143, 147, 289
 Slovenska ljudska stranka (SLS) 33, 81, 90, 99, 101, 109, 110, 112, 125, 131, 271, 290, 328, 369, 370

Slovenska prosvetna zveza na Ko-
roškem 58, 165, 219, 432
Slovenska straža 274
Sokol 159, 245, 274, 364
Statistični urad SDKB 17, 21, 22
Srpski kulturni klub 274
SS (Schutzstaffel) 45, 59, 161, 239,
240, 251, 252, 254—258, 277, 406,
408, 409, 411, 427
—, Waffen-SS 255, 256, 384, 434
—, — Ergänzungsamt 257
—, — Ergänzungsstelle SS Alpen-
land 254
—, — Hauptamt 252, 257, 262
—, — Oberabschnitt Alpenland 408
Steirischer Heimatbund 303, 346,
407, 422
Stranka Nemcev 34—37, 77, 79, 81,
82, 85, 86, 88, 202, 224, 270, 317,
318, 426, 427, 430
Südmark 15, 31, 94, 121, 274, 321,
347
—, SS-Ansiedlungsstab 111
Südmarkische Jugendgemeinschaft 44
Südostdeutsche Forschungsgemein-
schaft 18, 200, 283
Südostdeutsches Institut 150, 173,
187, 216, 226, 244, 248, 276, 282,
285, 296, 303, 310, 313, 316, 369,
370, 376, 382, 397, 419, 422, 432
Südostinstitut zur Erforschung des
deutschen Volkstums im Süden
und Südosten 283, 295
Suevia, Beograd 45, 190, 322, 380

T

Tehnična unija 71, 337, 338
Trboveljska premogokopna družba
28
Trgovinska zbornica 146

U

Učiteljsko društvo, Maribor 124
Ungarländisch-Deutsche Volkspartei
13, 29, 30, 35, 36, 302
UNESCO 8
Union, banka v Zürichu 27
—, pivovarna v Ljubljani 27
Univerza, Beograd 18, 40, 49, 324
—, Berlin 48, 313
—, Chemnitz 48
—, Freiburg i. Br. 48
—, Gradec 28, 44, 95, 150, 216, 289,
313, 422
—, Halle/S 48, 323, 420
—, Innsbruck 113
—, Jena 48
—, Leipzig 47—50,
—, Ljubljana 8, 40, 45, 120, 146, 159,
288
—, Marburg a. d. Lahn 44
—, München 48, 111
—, Zagreb 40, 49, 324
Universale, tovarna klobukov 27
Uprava državne varnosti (UDV) 297,
306, 399, 405, 420

V

Verband der deutschen Jugend 328
Verband der deutschen Sportvereine
328
Verband der deutschen Volksbüche-
rein 328
Verein der Deutschen in Bosnia und
Herzegowina 14
Verein deutscher Studenten 44
Vrelags- und Druckereigenossen-
schaft, Pančevo 46
Vlada, angleška 358

- , avstrijska 31, 91, 104, 115, 131, 132
- , avstrijska habsburška 12, 14, 101, 329
- , deželna v Ljubljani 28, 31
- , francoska 132, 360
- , jugoslovska 7, 18, 33, 34, 36, 37, 39, 56, 64—68, 70—74, 80, 81, 83—86, 88—90, 97, 99—101, 103, 105—107, 109, 110, 112, 117, 123 do 125, 129—132, 134—141, 148, 151, 153, 156, 160—163, 166, 169—173, 178—180, 183—187, 189—193, 195, 200—206, 211 do 214, 219, 221, 222, 224—229, 231, 233, 234, 238, 240—242, 252, 253, 260, 262, 270, 271, 274, 279, 280, 285, 295, 316, 319, 325, 337—339, 354, 366—368, 374, 375, 380—382, 384, 387, 388, 396, 397, 413, 427, 429, 430—434
- , —, ministrstvo notranjih zadev 56, 63, 79, 82, 87, 107, 108, 143, 152, 171, 174, 176—179, 189, 195, 199, 206, 231, 236, 244, 246, 250, 273, 307, 308, 314—317, 326, 332, 333, 336, 338, 354, 363, 366, 371, 375, 378, 382, 393, 400, 404, 410, 414, 432
- , —, ministrstvo prosvete 39, 82 do 84, 88, 102, 118, 165, 187, 201, 203, 273, 314, 319, 353, 385, 398
- , —, ministrstvo PTT 176
- , —, ministrstvo vojske in mornarice 234, 245, 314
- , —, ministrstvo zunanjih zadev 18, 19, 51, 107, 113, 132, 142, 146, 165, 176, 177, 184, 227, 236, 245, 260, 270, 274, 305, 350, 351, 362, 363, 365, 368, 372, 376, 377, 379
- , madžarska 12, 172, 357
- , NDH 266, 335
- , nemška 56, 72, 110, 124, 141, 162, 181, 212, 213, 295, 378, 397, 398, 429, 433
- , romunska 46
- , štajerska deželna 122, 150, 361
- , ZDA 132
- Vojnogeografski zavod 18
- Vojnoistorijski institut 9, 273, 420
- Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA) 44, 47—49, 53, 57, 59—62, 75, 76, 94, 95, 97, 111, 113—115, 150, 151, 230, 271, 276—278, 281, 282, 303, 324, 327, 329—334, 336, 337, 348, 351, 352, 399, 414—418, 422, 428
- Volksdeutsche Arbeitsgemeinschaft 173, 188, 376
- Volksdeutsche Einheitsfront 167 do 174, 176, 178—182, 191, 193, 195, 221, 375, 377, 378, 433
- Volksdeutsche Klub, Berlin 332
- Volksdeutsche Mittelstelle 61, 72, 76, 88, 102, 150, 155, 161, 163, 171, 178, 182, 183, 188, 189, 192, 198, 208—210, 214, 216, 217, 228, 230, 251, 252, 255—259, 262, 263, 265, 266, 275—277, 279—282, 310, 324, 330, 332, 338, 339, 348, 365, 368, 370, 378, 379, 384, 389, 398, 399, 408, 409, 416, 417, 433
- Volksdeutscher Süd, VDA Kreis 111
- Volksrat der Deutschen des Königreiches Südslawien 84
- W
- Wachsturm v Kočevju 258
- Wandervogel 44

Z

- Zadružna banka 313
Zadružna zveza (v Sloveniji) 313
— (Jugoslavije) 337
Zbor 69—75, 77, 88, 145, 173, 182,
183, 280, 330, 337, 375, 378, 382,
400, 429, 430
Združenje nemških visokošolcev,
Zagreb 45, 49, 69, 175, 190, 324,
330, 331, 427
Zentralgenossenschaft für Schweine-
zucht und Schweineverwertung 26
Zentral-Wohlfahrtsgenossenschaft
27, 70, 74, 337
Zlatorog, tovarna 146
Zveza nemških kreditnih in gospo-
darskih zadrug 26, 208, 210, 217,
383
Zveza nemških narodnostnih manj-
šin Evrope 38
Zveza delovnega ljudstva 136, 159,
369
Zveza slovenskih fantov 159
Zveza ženskih društev 360

KAZALO

PREDGOVOR	5—9
-----------------	-----

Uvod

PREGLED ZGODOVINE JUGOSLOVANSKIH NEMCEV DO HITLERJEVEGA PRIHODA NA OBLAST	11
1. Naselbine in poreklo Nemcev v Jugoslaviji	11
2. Statistični demografski podatki	15
3. Socialna sestava Nemcev in njihova vloga v gospodarstvu	23
4. Politični in kulturni razvoj Nemcev v Jugoslaviji	29

Prvo poglavje

NASTANEK IN RAZVOJ NACISTIČNEGA GIBANJA MED NEMCI V JUGOSLAVIJI OD LETA 1933 DO ANSCHLUSSA	43
1. Mladinske organizacije v Kulturbundu	44
2. Nastanek obnoviteljskega gibanja in povezava z nemškim rajhom ..	45
3. Nacistični izpadi v javnosti	50
4. Zaostritev notranjih sporov v Kulturbundu in izključitev obnoviteljev	53
5. Prepoved Kulturbunda v Sloveniji in razpust nekaterih organizacij v Vojvodini	56
6. Spor med Kulturbundom in VDA	59
7. Auslandsorganisation der NSDAP v Jugoslaviji	62
8. Mladonemško gibanje	65
9. Kultur- und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen v Slavoniji	67
10. Združitev obnoviteljskega gibanja z Ljotičevim »Zborom«	69
11. Poskusi za sporazum in nastanek »srednje linije« v Kulturbundu ..	75
12. Politični in kulturni položaj nemške narodnostne manjšine	79
13. Vprašanje nemške manjšine v diplomatskih odnosih med Jugoslavijo in Nemčijo	89

Drugo poglavje

NEMŠKI MOST NA JADRAN IN NACIFIKACIJA NEMCEV V SLOVENIJI	93
1. Velikonemška publicistika in slovensko ozemlje	93
2. Vprašanje reciprocitete v manjšinski politiki	103
3. Politični, kulturni in gospodarski položaj nemštva v Sloveniji	108

Tretje poglavje

NEMCI V SLOVENIJI OD ANSCHLUSSA DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE	129
1. Anschluss v luči zunanje in notranje politike Jugoslavije	129
2. Vpliv Anschlusa na Nemce v Sloveniji	140
3. Zaostritev narodnostnih odnosov ob sudetski krizi	144
4. Nacistični center v Gradcu in nemški konzulat v Mariboru	149
5. Nemški diplomatski pritisk na notranje ministrstvo	152
6. Aneksionistična stremjenja Nemcev v Sloveniji	154
7. Antifašistični odpor v Sloveniji in vmešavanje nemške diplomacije v notranje zadeve Jugoslavije	158
8. Poskus obnove Kulturbunda v Sloveniji	162

Četrto poglavje

ZDRUŽITEV NEMCEV IN NOVO VODSTVO KULTURBUNDA	167
1. Volksdeutsche Einheitsfront in množične aretacije nacistov	167
2. Združitev Nemcev v Kulturbundu in udeležba na volitvah 1938. leta	185
3. Kulturna, politična in gospodarska dejavnost Nemcev	194
4. Novo vodstvo Kulturbunda	207

Peto poglavje

NEMŠKA PETA KOLONA V JUGOSLAVIJI	211
1. Razvoj in delo Kulturbunda v vojnem času	211
2. Nemška peta kolona in ukrepi jugoslovanskih oblasti	229
3. Vojaške formacije jugoslovanskih Nemcev in njihova vloga v aprilskem zlomu Jugoslavije 1941. leta	251

ORIS VIROV, USTANOV IN LITERATURE	269
Zbirke virov	269
Časopisi	270
Revije	271
Pregled jugoslovanskih in nemških ustanov ter njihovih fondov	272
Pregledni oris literature in publicistike	284
OPOMBE	299
Opombe k uvodu	301
Opombe k 1. poglavju	321
Opombe k 2. poglavju	343
Opombe k 3. poglavju	356
Opombe k 4. poglavju	372
Opombe k 5. poglavju	390
Opombe k orisu virov, ustanov in literature	413
ZUSAMMENFASSUNG — POVZETEK V NEMŠČINI	425
SEZNAM KRATIC	436
REGISTER OSEB	441
REGISTER ZEMLJEPISNIH IMEN	457
REGISTER STVARNIH IMEN	469

Dušan Biber
NACIZEM IN NEMCI V JUGOSLAVIJI
1933—1941

Oprema Zdravko Vatovec

Izdalo časopisno založniško podjetje
»Ljudska pravica« — Cankarjeva založba
v Ljubljani

Predstavnica Marija Vilfan

Natisnilo
ČP »Delo«, Blasnikova tiskarna
v Ljubljani 1966